Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

॥ कोबातीर्थमंडन श्री महावीरस्वामिने नमः ॥

॥ अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामिने नमः ॥ ॥ गणधर भगवंत श्री सुधर्मास्वामिने नमः ॥

॥ योगनिष्ठ आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥ ॥ चारित्रचूडामणि आचार्य श्रीमद् कैलाससागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

पुनितप्रेरणा व आशीर्वाद

राष्ट्रसंत श्रुतोद्धारक आचार्यदेव श्रीमत् पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

जैन मुद्रित ग्रंथ स्केनिंग प्रकल्प

ग्रंथांक : १

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-३८२००७ (गुजरात)
(079) 23276252, 23276204
फेक्स : 23276249
Websiet : www.kobatirth.org
Email : Kendra@kobatirth.org

शहर शाखा

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
शहर शाखा
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
त्रण बंगला, टोलकनगर
परिवार डाइनिंग हॉल की गली में
पालडी, अहमदाबाद – ३८०००७
(079) 26582355

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अर्थसंग्रहः ।

लौगाक्षिभास्करप्रणीतमीमांसा-
प्रकरणविशेषः ।

पूर्व्वस्थलीनिवासिमहामहोपाध्यायोपाधिक-
श्रीकृष्णनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्य्यविरचितया
प्रतिपादिकासमाख्यया टीकया सहितः ।

तेनैव संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

कलिकातानगरे

गौरमोहनमुखोपाध्यायवर्त्मस्थ ३।४ संख्यकभवने
मेटकाफ् यन्त्रे
श्रीशशिभूषणभट्टाचार्य्येण मुद्रितः ।

१८२१ शकाब्दाः ।

मूल्य १।० आना ।

For Private And Personal

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्
३	५	चत्ती
४	११	राया
४	१२	स्तेव
४	२०	ध्ययन्त
५	१०	ज्ञान
६	१८	घीघ
७	१२	णास्त
७	१५	रायि
७	२३	यित्न
८	२४	न्यादि
९	५	वीयम् ।
९	२५	यते
१०	५	भ्रूपाया
१०	८	नर्ङ
१०	२६	धी नया
१३	७	येयत्वात् ।
१३	२५	वूर्वं
१४	२	म्म ुख
१४	२५	दीघिका
१५	५	अयश्च
१५	१२	तनु
१६	१९	कर्त्तिक

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८	५	अव: ।	अय: ।
१९	१८	स्त्राधनं	साधनं
२०	२३	लिङ्गादि	लिङ्गादि
२१	११	वीथ:	वीध:
२२	१	आर्ङ्घौ	आर्थौ
२२	६	अतृत्यम्	अत्यम्
२३	२४	प्रर्तेव	प्रत्येव
२४	१६	तन्मात्रेण	तन्मात्रेण
२४	२२	तीतैंवं	तौत्येवं
२५	८	पिव्रत	विव्रत
२५	२०	तया	तथा
२६	२	तत्र	तत्त
२६	८	निश्वा	निश्च
२८	८	सकलो	सफलो
३०	२	प्राप्त	प्राप्त
३१	४	विधिलेतो	विधिल्वेनी
५२	९	प्रत्ये	प्रेत्य
५७	७	पठनीम् ।	पठनीयम् ।
५७	१७	ध्यंश्रं	ध्यंश
५७	२३	विभव्य	विभज्य
५८	१४	यातया	यातये
५९	११	उपकार	उपकारक
५९	१८	सौर्ष्यं	सौर्ष्यं
६०	२१	भाव:	भावा:
६१	११	आस्यति	आम्यति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पृष्ठे	पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
६५	२२	दिषत्व	दिशत्व
६६	८	क्रयी	क्रमो
६६	२४	कसुप	कसुप
६८	७	एय:	त्रय:
६८	१८	ऐवा	एवा
६८	१८	विर्ष्वपि	विष्वपि
७२	२	दार्धाङ्गत्वं	दार्याङ्गत्वं
७६	२२	अमि	अयि
७९	१२	सध्या	सन्ध्या
७९	२४	यदती	यजती
७९	२५	यागान्तरं	यागानन्तरं
८५	१६	हृय	हय
९४	७	क्रमाम् ।	क्रमात् ।
९६	८	षधिर्म्मा:	षधिधर्म्मा:
१२२	११	नीस्या	नस्या
१२२	१२	मिध्यते	मिष्यते
१२४	६	मन्तस्था	मन्त्रस्था
१२६	१२	सत्ति	मत्ति
१२०	२१	लतमान	लभमान
१३२	१०	गुत्यन्तवेषु	गुत्यन्तरेषु
१४१	१९	ह्रत्तनत् ।	ह्रत्तवत् ।
१५३	२	हित्वम् ।	हितुत्वम् ।
१६९	२३	मिति ।	मिति ।
१७१	१	त्ताम्	तदुक्तम्
१७३	८	पाक	पादक

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अर्थसंग्रहः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः ।
कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसंग्रहम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

चित्याद्यैः स्वकलेवरैः परिणतैर्द्रव्याणि भूत्वा स्वयं
तत्त्यागं यजमानविग्रहधरः कुर्व्वन् विलासादिव ।
तद्वोढाहवनीयमूर्त्तिकतया यो देवतारूपत-
स्तान्येव स्वदते नमो भगवते तस्मै विचित्रात्मने ।
कमलाकेशवौ नाम्ना पितरौ प्रणमाम्यहम् ।
यद्भक्तिलेशसम्पर्कादन्तरायोऽस्तमृच्छति ।
यस्याध्यापनमहिमा सञ्चारयति विबुधेतरस्य धियम् ।
सोऽखिलशास्त्रविचाराच्छान्तभ्रान्तिर्गुरुर्जयति ।
नत्वा वाग्रूपिणीमर्थसंग्रहप्रतिपादिका ।
नामेयं क्रियते टीका श्रीकृष्णनाथशर्म्मणा ।
याचे साञ्जलिबन्धोऽहं यो यो दोषोऽत्र वर्त्तते ।
तत्संस्कारश्रमभिया सर्व्वं नोपेक्ष्यतां बुधैः ।

प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामोऽन्तरायसन्निशान्त्यै भगवत्प्रणतिरूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यान् शिक्षयितुमनाः श्लोकेन प्रकाशयति वासुदेवमिति । लौगाक्षि-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनि धर्म्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणिनाय । तत्रादौ धर्म्मजिज्ञासां सूत्रयामास अथातो धर्म्मजिज्ञासेति । अत्राथशब्दो वेदाध्ययनान-

---

भास्करो रमाया लक्ष्म्याः कान्तं पतिं वासुदेवं हरिं नत्वा जैमिनिनये जैमिनिमहर्षिकृतकर्म्ममीमांसापदाभिधेयकर्म्मकाण्डीयविधिनिषेधप्रतिपाद्यधर्म्माधर्म्मविचारे प्रवेशाय बालानां मनःसन्धानाय अर्थानां तदुपयोगिकतिपयपदार्थानां नानास्थानस्थानां संग्रहमेकत्र निरूपणं कुरुते । तद्दर्शनाध्ययनोपयोगिकतिपयपदार्थानां प्रागपरिज्ञाने तत्र मनोनिवेशसौकर्य्यं न स्यादिति तदर्थोऽयमारम्भ इति भावः । निरूपणं लक्षणादिप्रकारेण ज्ञानानुकूलवचनम् । यथान्यः परोपकारपरायणो निस्वानां दुर्गमदेशविशेषप्रवेशाय वसुभिर्धनैर्दीव्यतीति वसुदेवस्तस्यापत्यं महाधनकुलोद्भूतं लक्ष्मीप्रियं विद्यमानधनसङ्कोचञ्च पुरुषविशेषं याचनया स्वस्यापकर्षं बोधयित्वा अर्थसंग्रहं धनसंग्रहं कुरुते तथाऽयमपीत्यभिधामूलव्यञ्जनया ध्वनितम् । लौगाक्षीति वंशशंसकम् । भास्कर इति प्रसिद्धं नाम । भास्करान्तरव्यावृत्तये वंशोल्लेखः । अत्राभिधेया जैमिनीयधर्म्मविचारोपयोगिनः पदार्थाः । प्रयोजनमधीतवेदानां धर्म्मविचारप्रवेशः । स च धर्म्माधर्म्मनिश्चयद्वारा इष्टोत्पादनानिष्टपरिहारजनकतया गौणः । सम्बन्धश्च ग्रन्थस्य पदार्थैः सह ज्ञाप्यज्ञापकभावः । धर्म्मविचारप्रवेशेन सह जन्यजनकभावः । एते चाभिधेयप्रयोजनसम्बन्धाः ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इत्यनुशासनात् प्रदर्शिताः । ननु जैमिनिराचार्य्यो धर्म्मविचाराय कतमं ग्रन्थं प्रणीतवान् यदीयधर्म्मविचारप्रवेशायार्थसंग्रहः क्रियते इत्यपेक्षायां तत्प्रतिपादनमुखेन ग्रन्थमारभते अथेति । अथशब्दो ग्रन्थारम्भद्योतकः । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेति कोषात् । परमकारुणिकः संशयातिशयविषयेभ्यो दुर्गमकर्म्मकाण्डवेदवाक्येभ्यो धर्म्माधर्म्मविचयनमुत्तरकालीनानामतीव कष्टतरं सम्भाव्य तत्प्रहाणेच्छातिशययुक्तः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

त्यर्थवचनः । अतः शब्दो हि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधौ तदध्ययनस्यार्थ-ज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेन व्यवस्थापनात् ।

धर्मविवेकाय कतमो धर्मः कतमो वा अधर्म इति पृथक्करणाय । द्वादश-लक्षणीमिति । लक्ष्यन्ते प्रत्याय्यन्ते पदार्था एभिरिति लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी तामित्यर्थः । द्वादशाध्यायोपेतम् अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादि अन्वाहार्ये च दर्शनादित्यन्तसूत्रसङ्घातरूपं शास्त्रमिति यावत् । प्रणिनाय निर्मितवान् । एतेनास्य शास्त्रस्य मुख्यतया धर्मएव प्रतिपाद्यः प्रमाणादीनामन्येषां द्वादशपदार्थानां द्वादशभिरध्यायैः प्रतिपादनन्तु तदुपयोगितयेति दर्शितम् । तथाहि प्रथमाध्याये विध्यर्थवादादिरूपं प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदाः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासार्थत्वेन तच्छेषत्वमिति शेषशेषिचिन्तनम् । चतुर्थे क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वनिरूपणम् । पञ्चमे श्रुत्यर्थ-पाठप्रवृत्तिकाण्डमुख्यक्रमादीनां नियमः । षष्ठे कर्मफलभोक्तृत्वरूपोऽधिकारो-ऽन्धादेरनधिकारश्च । सप्तमे समानमितरत् श्येनेनेत्यादिना सामान्यतोऽति-देशः । अष्टमे अविहितधर्मकेषु ऐन्द्राग्नादिषु विहितधर्मकेभ्यो दर्शपौर्णमासा-दिभ्यो विशेषतोऽतिदेशः । नवमे विकृतौ मन्त्रे पठनीये असमवेतार्थपदपरित्यागेन समवेतार्थपदनिवेशरूप ऊहः । दशमे कृष्णलेष्वतिदेशप्राप्तस्यावघातस्य वितुषी-करणरूपप्रयोजनासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः । एकादशे सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन त्रयाणामाग्नेयादीनामुपकार इत्यादि तन्त्रम् । द्वादशे पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुपुरोडाशस्यापुपकार इत्यादिः प्रसङ्गः । एतेच पदार्था धर्मप्रति-पादनोपकारिणः ।

तस्य ग्रन्थस्य धर्मविवेकार्थत्वप्रदर्शनायाह तच्चादाविति । आदौ प्रारम्भे सूचयामास ग्रथ्नाति स्म । प्रथमसूत्रेण धर्मजिज्ञासां प्रस्तावयामासेति यावत् । किं तत्सूत्रमित्य-पेक्षायां *सूत्रमुद्धरति अथात इति । सूत्रं व्याचष्टे अत्रेत्यादिना । अत्र सूत्रे ।*

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वेदाध्ययनेति। अत्र वचनशब्दोवाचकार्थः। यद्यपि अथ शब्दस्य पूर्ब्बवृत्तानन्तर्य्यवाचिता सर्व्वेषामवगम्यते तथाप्यत्र कस्यचिदपि प्रागवृत्तस्यानुपस्थितेर्यस्मिन् वृत्ते सति धर्म्मजिज्ञासा सम्भवति तदानन्तर्य्यस्यैव कल्पनौचित्यात् वेदाध्ययनानन्तर्य्यमुक्तम्। वेदैकगम्यस्य धर्म्मस्य वेदाध्ययनानन्तरमेव जिज्ञासासम्भवात्। दृष्टार्थत्वमिति, अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनकत्वमित्यर्थः। ब्रूते हेतुमितिशेषः। वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं हेतुं वक्तीत्यर्थः। तथाच यतो अनवगतवेदार्थो धर्म्मं विचारयितुं न शक्नुयादतो वेदाध्ययनानन्तरं धर्म्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति समुदायार्थः।

ननुस्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुतिविहितवेदाध्ययनस्यार्थज्ञानरूपदृष्टार्थत्वे मानाभावादक्षरग्रहणरूपतैव वाच्या तत् कुतोवेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं धर्म्म जिज्ञासायां हेतुरुच्यत इत्यत आह स्वाध्याय इति। स्वकुलपरम्परया अध्ययनविषयः शाखाविशेषः स्वाध्यायः। यो यत्शाखाविशिष्टस्तेन स एव शाखाविशेषोऽध्येतव्य इत्यर्थः।

पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः।
तच्छाखं कर्म्म कुर्व्वीत तच्छाखाध्ययनन्तथेति।
स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम्।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हित इति

वशिष्ठस्मृतेः। ननु स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्व्वेदं सामवेदमाथर्व्वणमिति छान्दोग्ये नारदस्य चतुर्व्वेदाध्ययनाभिधानम् अधीत्य चतुरोवेदान् साङ्गोपाङ्गपदक्रमानिति वृहस्पतिवचनञ्च विरुध्येतेतिचेन्न। तच्छाखाध्ययनन्तथेति वचनस्य प्राथमिकवेदाध्ययनपरत्वात्। तथाचोक्तं वशिष्ठेन।

यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यमधिगच्छति।
स शूद्रवद्बहिष्कार्य्यः सर्व्वकर्म्मसु साधुभिरिति।
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेदिति च॥

एवञ्च वेदाध्ययनारम्भप्रतिपादनवेलायां श्रुतौ स्वाध्यायपदोपादानं युक्तमेव। व्यवस्थापनात् भाष्यतन्त्रवार्त्तिकशास्त्रदीपिकाकारादिभिः सिद्धान्तनात्। तथाहि

For Private And Personal

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्युक्तमध्ययनं किं स्वर्गाद्यदृष्टफलोद्देशेन गुरोः सकाशादक्षर-ग्रहणरूपं किम्वा अर्थज्ञानरूपदृष्टफलकत्वेन व्याख्याश्रवणरूपमिति संशये पूर्व्वपक्षः।

विनापि विधिना दृष्टलाभान्नहि तदर्थता।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति॥

अस्यार्थः। विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुरध्ययनत्वात् भारताध्ययनवदित्य-नुमानेनैवार्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनस्य विधिं विनापि लाभादध्ययनस्य तदर्थता अर्थज्ञानरूपदृष्टार्थता न। तस्माददृष्टार्थमेवाक्षरग्रहणरूपमध्ययनं विहितम्। ननु पारलौकिकभाव्याश्रवणात् कथमदृष्टार्थत्वमध्ययनस्येत्यत्राह कल्प्यस्त्वित्यादि। विधिसामर्थ्यात् विधेरिष्टसाधनताप्रकाशनसामर्थ्यात् स्वर्ग एव भाव्यः कल्प्यः। तत्र दृष्टान्तमाह विश्वजिदादिवदिति। यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ भाव्यविशेषा-श्रवणेपि विधिप्रत्ययसामर्थ्येन इष्टविशेषस्य भाव्यताया आवश्यकतया सर्व्वाभिलषितः स्वर्ग एव भाव्यः कल्प्य स्तद्वदत्रापि। तथाच यथा स्वर्गकामो विश्वजिता यजेतेति स्वर्गस्य नियोज्यविशेषणत्वं तथा स्वर्गकामेण स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्रापीति।

अत्र सिद्धान्तः।

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना।
विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति॥

अर्थज्ञानरूपे दृष्टे फले लभ्यमाने विश्वजिदादिवददृष्टफलस्य कल्पना नोचिता। नन्वधीतव्याकरणाद्यङ्गसङ्गस्य पुरुषस्यार्थज्ञानावश्यम्भावात् स्वतएव तदर्थप्रवृत्ते र्विधेरानर्थक्यं स्यादित्यत आह विधेश्चेति। प्राप्तत्वात् विधित्वासम्भवेपि नियमार्थत्वेनाध्ययनविधेरानर्थक्यं न भविष्यतीत्यर्थः। तथाहि दर्शपौर्णमासप्रकरणे व्रीहीनवहन्तीति श्रूयते। अवघातो नाम कण्डनम्। तत्प्रयोजनञ्च वैतुष्यम्। एवञ्च व्रीह्यादीनां पुरोडाशसाधनद्रव्यत्वेनाभिधानात् वितुषीकरणानुकूलक्रियायां स्वतएव याज्ञिकानां प्रवृत्तिसम्भवेपि नखदलनादेरवघातस्य च नैरपेक्षेण तत्फल-जनकतया अवघाते पाक्षिकप्रवृत्तिसम्भवात् अवहन्तीति विधिर्नियमार्थो अवघातः कर्त्तव्य एवेति। तद्वदत्रापि स्वयं पाठस्य गुरुपूर्व्वकाध्ययनस्य च स्वातन्त्र्येणार्थ-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तथाच वेदाध्ययनानन्तरं यतो अर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकं तदध्ययनमतो हेतो धर्म्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासा कर्त्तव्येति शेषः । जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणा । अतो धर्म्मविचारशास्त्रमिदमारम्भणीयमिति शास्त्रारम्भसूत्रार्थः ।

ज्ञानजनकत्वात् पक्षप्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यते स्वाध्यायोऽध्येतव्य एवेति क्वानर्थक्यम् ।

नन्ववघातविधेर्दर्शपौर्णमासप्रकरणीयत्वेन अवघातस्य तच्छेषतया अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्व्वद्वारा दर्शपौर्णमासोपकारी नान्यथेति दर्शपौर्णमासापूर्व्वमेव नियमहेतुः । प्रकृते तु कमपि क्रतुविशेषमनारभ्याम्नातस्याध्ययनविधेः परोपकारार्थकत्वाभावेन वैषम्यम् । यदुच्यते अर्थावधारणद्वारा सर्व्वक्रत्वनुष्ठानोपपत्तिस्तथापि लिखितपाठजन्येनैवाध्ययनेन सर्व्वक्रत्वनुष्ठानसिद्धेरविशेषान्नियमहेतुर्नास्तीति चेन्न । यथा दर्शपौर्णमासजन्यपरमापूर्व्वमवघातनियमजन्यापूर्व्वस्य कल्पकं तथात्रापि गुरुपूर्व्वकाध्ययननिष्पन्नैरेवार्थज्ञानैरवान्तरापूर्व्वद्वारा सर्व्वक्रत्वनुष्ठानोपकार इत्यशेषक्रतुजन्यमपूर्व्वजातं क्रत्वनुष्ठानसाधनाध्ययननियमजन्यावान्तरापूर्व्वस्य कल्पकमित्यवैषम्यात् । तथाच गुरुपूर्व्वकाध्ययनजनितार्थज्ञानमन्तरेण न क्रत्वनुष्ठानसिद्धिरिति नियमफलमिति तात्पर्य्यम् । स्मृतिरपि । एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नर इति ।

अथात इति सूत्रस्य पर्य्यवसितार्थमाह तथाचेति । वेदाध्ययनस्यार्थावबोधरूपदृष्टार्थत्वे सतीत्यर्थः । वेदाध्ययनेत्यादि । तदध्ययनं वेदाध्ययनं यतो अर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकमतो वेदाध्ययनानन्तरं धर्म्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासा कर्त्तव्येत्यन्वयः । शेष इति । अध्याहर्त्तव्यमित्यर्थः । तथाच वेदार्थाधिगमानन्तरं पुरुषाणां या धर्म्मजिज्ञासा आवश्यकी सा मया कर्त्तव्येति प्रथमसूत्रेण प्रतिज्ञायते इति तात्पर्य्यम् । उत्तरकालकर्त्तव्यत्वप्रकारकबोधानुकूलवचनस्यैव प्रतिज्ञारूपत्वात् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अथ को धर्म्मः किं तस्य लक्षणमितिचेत्। उच्यते यागादिरेव धर्म्मः। तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म्म इति। प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति। भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्य इति। अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति।

ननु धर्म्मजिज्ञासा धर्म्मस्वरूप, तल्लक्षण, तत्प्रमाण, तत्साधन, तत्फलविषयकज्ञानेच्छा सा कथं प्रतिज्ञायते तदिच्छायाः प्रागेवोत्पन्नतया उत्तरकालोत्पादनीयत्वासम्भवादत आह जिज्ञासापदेनेति। विचारे तत्त्वनिर्णयानुकूलव्यापारे। लक्षणेति। धर्म्मज्ञानेच्छाप्रयोज्यत्वेन धर्म्मजिज्ञासापदेन तद्विचारलक्षणेत्यर्थः। लक्षणाफलमाह अत इति। शास्त्रारम्भसूत्रार्थ इत्यनेनान्वितम्। धर्म्मविचारशास्त्रं धर्म्मस्वरूपादिविषयकतत्त्वनिर्णयोपयोगिशास्त्रम्। आरम्भणीयमुपक्रमणीयम्। शास्त्रारम्भसूत्रस्य शास्त्रप्रतिज्ञासूत्रस्य।

जैमिनिमहर्षिणा "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म" इति द्वितीयसूत्रेण धर्म्मस्वरूपं तल्लक्षणं तत्प्रमाणञ्च विचारितम्। उत्तरोत्तरग्रन्थेन धर्म्मसाधनानि धर्म्मफलानि च विचारयिष्यन्ते। तत्र चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म इत्यत्र विनियोगवाचकेन चोदनापदेन प्रवर्त्तकम् निवर्त्तकञ्च वेदवाक्यमुच्यते। लक्ष्यते प्रमीयते अनेनेति लक्षणं प्रमाणम्। चोदनैव लक्षणं प्रमाणमस्यासौ चोदनालक्षणः। तथाभूतो योऽर्थः स धर्म्मः। अर्थ इष्टसाधनम्, कोऽर्थो यो निःश्रेयसायेति भाष्योक्तेः। तथाच यागादिरेव धर्म्मस्वरूपम्। वेदगम्यत्वे सति अर्थत्वमिति धर्म्मलक्षणम्। वेदमात्रस्य तत्प्रमाणत्वञ्च निरूपितम्। अर्थमात्रस्य धर्म्मत्वे घटपटादाविष्टसाधनमात्रेऽतिव्याप्तिरिति सत्यन्तम्। वेदगम्यमात्रस्य धर्म्मत्वे निषेधवाक्यै र्नहिंस्यात् सर्व्वा भूतानीत्यादिभिरनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हिंसादीनामपि धर्म्मत्वं स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं य एवार्थरूपेण प्रवर्त्तकवाक्यैर्लक्ष्यते तस्यैव धर्म्मत्वं प्रतिपादयितुमर्थ

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पदम्। एतेन चोदना लक्षणोऽनर्थो अधर्म्म इति अधर्म्मलक्षणमपि सूचितम्। एवमेव व्याख्यातं भाष्यशास्त्रदीपिकान्यायमालाकृद्भिः। एतत् सूत्रार्थमूलकधर्म्मस्वरूपलक्षणप्रमाणानि प्रतिपादयितुं पृच्छति अथ को धर्म्म इत्यादि। अथ शब्दोऽत्र प्रश्नद्योतकः। उत्तरयति उच्यत इति। तत्रादौ धर्म्मस्वरूपमाह यागादिरेवेति। तस्यैव वेदवाक्येन इष्टसाधनतया प्रतिपादितत्वादितिभावः, एवकारेण वैशेषिकतन्त्रोक्तं यागादिजन्यमात्मनिष्ठगुणविशेषरूपं वेदान्ताभिमतं तथाभूतसन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपञ्चादृष्टं व्यावर्त्त्यते।

वेदप्रतिपाद्य इति। वेदवाक्यजन्यबोधविषय इत्यर्थः। एतेन धर्म्मे वेदा एव प्रमाणमिति दर्शितम्। प्रयोजनवदर्थ इति। प्रयोजनमिष्टं ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादि। तद्वान् तन्निष्ठजन्यतानिरूपितजनकतासम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो अर्थः स धर्म्म इत्यर्थः। तथाच प्रयोजनवानर्थ एव धर्म्मः सोऽर्थश्चेद्वेदगम्यः स्यादिति फलितम्। लक्षणघटकपदव्यावर्त्त्यं प्रकाशयति प्रयोजन इति। स्वर्गादिफले इत्यर्थः। अतिव्याप्तीति। वेदप्रतिपाद्योऽर्थ इत्युक्ते स्वर्गादिफलेऽतिव्याप्तिः स्यात्। तस्यापि वेदबोध्यत्वादर्थत्वाच्चेतिभावः। प्रयोजनवदितीति। अर्थस्य प्रयोजनवत्त्वविशेषणात् स्वर्गादौ नातिव्याप्तिः। स्वर्गादेः प्रयोजनान्तराजनकतया प्रयोजनवदर्थत्वाभावात्। ननु सुखात्मकस्वर्गस्य प्रयोजनवत्त्वाभावेन तत्रातिव्याप्तिवारणेपि पुत्रकामः पुत्रेष्टिं कुर्य्यादित्यादिश्रुतिबोधितपुत्रादिफलेऽतिव्याप्तिर्दुर्व्वारा तस्य वेदप्रतिपाद्यत्वात् पुत्रादेरैहिकामुष्मिकविविधेष्टसाधनतया प्रयोजनवदर्थत्वाच्चेतिचेन्न यतो वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म्म इत्युक्ते प्रयोजनवदर्थत्वेन वेदजन्यबोधविषयः प्रयोजनवदर्थो धर्म्म इत्येव प्रतीयते न तु येन केनापि प्रकारेण वेदजन्यबोधविषयः प्रयोजनवदर्थो धर्म्म इति प्रतीयते। तथात्वे दम्पती क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामित्यादि श्रुतेः क्षौमस्यापि धर्म्मत्वापत्तेः। तस्य वेदजन्यबोधविषयत्वात् इष्टसाधनीभूतार्थत्वाच्च। एवञ्च पुत्रादेः प्रयोजनवदर्थत्वेपि पुत्रकामः पुत्रेष्टिं कुर्य्यादित्यादि वेदवाक्यैस्तद्रूपेण बोधितत्वाभावान्नातिव्याप्तिः।

वस्तुतस्तु प्रयोजनवदित्यनर्थकं पुनरुक्तञ्च कोऽर्थो यो निःश्रेयसायेति भाष्योक्तेरर्थशब्दस्यैव इष्टसाधनतापरतया तेनैव स्वर्गफले पुत्रादिफले चातिव्याप्तिवारणात्।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तेषां निःश्रेयससाधनत्वेन वेदप्रतिपाद्यत्वाभावात्। यदुच्यते अर्थपदं नेष्टसाधनपरं किन्तु वस्तुपरं प्रयोजनवत्पदञ्चेष्टसाधनपरं तेन इष्टसाधनपदार्थ इति लभ्यते। अत इष्टसाधनपरार्थशब्दस्य प्रयोजनवदर्थशब्दस्य च तुल्यार्थतेति। तर्हि अर्थपदानर्थक्यम्। अर्थपदं लक्षणाघटकमिति चेत् तदा तत्पदेनानर्थश्येनादिव्यावर्त्तनानुपपत्तिरिति विभाववीयम्। भोजनादाविति। आदिपदात् घटादिग्रहणम्। वेदप्रतिपाद्य इतीति। भोजनादेरिष्टसाधनत्वेपि तथात्वेन वेदबोध्यत्वं नास्तीतिभावः। अर्थपदव्यावर्त्यमाह अनर्थेति। अनर्थो अनिष्टं फलं यस्य तथाभूतत्वादित्यर्थः। अनर्थभूते अनिष्टसाधनरूपे। श्येनादाविति। श्येनादयः श्येन, सन्दंश, गवादिनामका आभिचारिकयागविशेषाः। अथैष श्येनेनाभिचरन् यजेत अथैष सन्दंशेनाभिचरन् यजेत अथैष गवाभिचरन् यजेतेति मीमांसाभाष्यप्रथमाध्यायचतुर्थपादधृतश्रुतिविहिताः। तेषाञ्च शत्रुवधः फलम्। तथाच तत्रैव श्रूयते। यथा वै श्येनोनिपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरन्ति श्येनेनेति। एवं सन्दंशेन यथा दुरादानमादत्ते इत्यादि। एवं गावो यथा गोपायन्ति इत्यादि। दुरादानं दुःखेनादातव्यम् तप्तलौहम्। एवञ्च श्येनादिभिः शत्रुवधः शत्रुवधाच्च नरकमिति श्येनादिफलस्य शत्रुवधस्य नरकजनकत्वादनिष्टफलकत्वेन श्येनादयोप्यनर्था एव। अतएव अभिचारो मूलकर्म्म चैत्यादिवाक्ये मन्वादयस्तेषामुपपातकत्वं स्मरन्ति। अतस्तेषां निःश्रेयससाधनत्वरूपार्थत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः।

नन्वास्तां शत्रुवधस्य नरकजनकत्वं यस्य शत्रुवधे बलवतीच्छा जायते तस्य तद्वधरूपेष्टसाधनस्य श्येनादेरर्थपदवाच्यत्वमवश्यमभ्युपेतव्यम्। तत् कथं तत्र लक्षणातिव्याप्तिरर्थपदेन परिह्रियते इति चेन्न बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनस्यैवार्थपदार्थतया तेषां बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाभावात्। अतएव भाष्यकारैरपि कोऽर्थो यो निःश्रेयसायेत्यत्र निःश्रेयसपदं प्रयुक्तम्। अनिष्टाननुबन्धिश्रेयोहि निःश्रेयसम्। ननु यद्यनर्थाः श्येनादयः, कथं तर्हि कर्त्तव्यतयोपदिश्यन्त इति चेत् अत्र भाष्यकाराः। नैव श्येनादयः कर्त्तव्या विज्ञायन्ते। यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः। इति हि तेषामुपदेशः श्येनेनाभिचरन् यजेतेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अयमत्र भाष्यकाराशयः। श्येनादयः शत्रुवधाभ्युपायत्वेन निर्द्दिष्टाः। ये मानवा आत्मानं सततं गोपायीतेति श्रुतिमूलाभिः

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥

इत्यादिस्मृतिभिराततायिवधाय तानभ्युपायानवलम्बन्ते तेषां श्येनादयो-ऽर्था एव बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वात्। विधिमन्तरेण तु तानवलम्बमानाना-मनर्था एव ते भवन्ति हिंसात्मकत्वेन नरकरूपबलवदनिष्टानुबन्धित्वादिति।

अत्र अर्थपदस्यानर्थफलकश्येनाद्यतिव्याप्तिवारकत्वाभिधानमुपलक्षणम्। निवर्त्तकवेदवाक्यप्रतिपाद्यहिंसादिनिषिद्धकर्म्ममात्रातिव्याप्तिवारकत्वात्तस्य। अतएव पार्थसारथिमिश्रैः चोदनापदेन प्रवर्त्तकम् निवर्त्तकञ्च वाक्यमुच्यते। ततश्च निषेधवाक्यैर्न हिंस्यादित्यादिभिरनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हिंसादीनामपि धर्म्मत्वं स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं य एवार्थत्वेन प्रवर्त्तकवाक्यैर्लक्ष्यते तस्यैव धर्म्मत्वं वक्तुमर्थग्रहणमित्युक्तम्। भाष्ये च उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थो अनर्थश्च। कोऽर्थो यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः। कोऽनर्थो यः प्रत्यवायाय श्येनोवज्र इषुरित्यादिः। तत्रानर्थोधर्म्म उक्तोमाभूदित्यर्थग्रहणम्। कथम् पुनरसावनर्थः, हिंसा हि सा। हिंसा च प्रतिषिद्धा इत्यभिहितम्।

नच ज्योतिष्टोमादावग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिश्रुत्युक्तहिंसाया अपि न हिंस्यादितिनिषेधविषयतया अनर्थत्वमस्तु वेदविहितस्यापि श्येनादेरनर्थत्ववदिति वाच्यम्। अङ्गविधेः क्रत्वर्थत्वानङ्गीकारेपि ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिभि-र्हिंसाद्यङ्गसहितज्योतिष्टोमादेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतायां प्रतिपादितायां तदङ्गहिंसायामपि तत्प्रतिपत्तौ न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधस्य विरोधेन तत्राप्रवृत्त्या रागप्राप्तहिंसामात्रविषयकत्वावश्यकत्वात्। नहि हिंसां वर्ज्जयित्वा ज्योतिष्टोमादयः कथमप्यनुष्ठातुम् शक्यन्ते। श्येनादौ तु कामम् विधिप्रवृत्तिरस्तु। हिंसात्मके तत्फलांशे विधिस्पर्शाभावेन निषेधप्रवृत्तौ बाधकविरहात् निषिद्ध-फलकत्वेनानर्थत्वमुचितमेव। नापि वाच्यं श्येनस्य विधेयत्वे तत्फलस्यापि विधेयत्वमिति। अनाततायिशत्रुवधरूपफलस्य रागाधीनया विधेयत्वासम्भवात्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नच चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म इति सौत्रलक्षणविरोधः, चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम् ।

तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात् । सर्व्वस्य वेदस्य धर्म्मतात्पर्य्यकत्वेन धर्म्मप्रतिपादकत्वात् ।

आततायिवधस्य तु विधेयतया निषेधविषयत्वाभावेन तज्जनकश्येनादेरर्थत्वमिष्टमेवेत्युक्तम् प्राक् ।

सौत्रधर्म्मलक्षणस्य महर्षिकृतधर्म्मलक्षणेन सह विरोधाभासं परिहरति न चेति । विरोधे हेतुमाह चोदनापदस्येति । सूत्रस्थस्येति शेषः । विधिरूपेति । अत्रायमाशयः । मन्त्रब्राह्मणभेदेन वेदस्य द्विधा विभागस्तत्र मन्त्रा अभियुक्तसमाख्यानप्रसिद्धाः । ब्राह्मणं तदितरवेदभागः । तथाच सूत्रम्, शेषे ब्राह्मणशब्द इति । वृत्तिकारैस्तु शिष्यहितार्थं ब्राह्मणस्य कतिचित् विभागाः संगृहीताः । यथा ;—

हेतुर्निर्व्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ।
उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु । इति ।

भाष्यकारमते तु एतदपि प्रायिकम् इतोपि विभागान्तरमस्ति । तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरफलकम् स्वार्थपालननियोगपरं लिङादिपदघटितवाक्यं विधिः । स एव चोदनापरनामा । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः न हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीत्यादिरूपः । विहितस्य कर्म्मण उपादेयत्वबोधकम् वाक्यं प्रशंसा । सैव स्तुत्यर्थवादनाम्नी वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादिः । प्रतिषिद्धकर्म्मणो हेयत्वबुद्धिदार्ढ्यजनकम् वाक्यम् निन्दा । निन्दार्थवाद इत्यनर्थान्तरम् । सोऽरोदीदित्येवमादिः । अन्येषामपि स्वरूपं भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

तत्र विधिरूपो यो वेदैकदेशश्चोदनापदस्य तत्परत्वावश्यकतया सूत्रकारमते तत्प्रतिपाद्यस्यैव धर्म्मत्वं नतु तदितरवेदप्रतिपाद्यस्य । भवन्मते तु विधीतरांश-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रतिविधीयते ।

प्रतिपाद्यस्यापि धर्म्मत्वमितिविरोधः। अविरोधे हेतुमाह तत्रापीति। सौत्रलक्षणेपीत्यर्थः। वेदमात्रपरत्वात् वेदमात्रोपस्थापकत्वात्। ननु वेदैकदेशवाचिनश्चोदनापदस्य कथम् निखिलवेदपरत्वमित्यत आह सर्व्वस्येति। कर्म्मकाण्डीयस्येतिशेषः। तेन अविनाशी वा अरे आत्मा, सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्युपनिषदां धर्म्मप्रतिपादकत्वाभावेपि न क्षतिः। तासां ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन धर्म्मप्रतिपादकत्वाभावस्य भगवच्छङ्कराचार्य्यैः साधितत्वात्। धर्म्मतात्पर्य्यकत्वेन धर्म्माधर्म्मप्रतीतिजननयोग्यत्वेन। धर्म्मप्रतिपादकत्वात् साक्षात्परम्परौदासीन्येन धर्म्माधर्म्मबोधकत्वात्। तथाच क्रतुविधीनां साक्षादेव धर्म्माधर्म्मप्रतिपादकत्वम्। मन्त्रार्थवादादीनान्तु न साक्षात् तत्प्रतिपत्तिजनकता। किन्तु विधिकल्पकतया क्रतुविध्युपकारकतयाचेति परम्परयेति सर्व्वेषामेव वेदानां धर्म्मप्रतिपादकतया धर्म्मस्य वेदप्रतिपाद्यत्वोक्तिरविरुद्धा। सूत्रकृतातु प्राधान्याच्चोदनेत्युक्तमितिभावः।

यागादिरेव धर्म्म इत्यनेन धर्म्मस्वरूपतयाभिहिते यागादौ लक्षणं सङ्गमयति स चेति। धर्म्मस्वरूपतया प्रागुक्त इत्यर्थः। स्वर्गमुद्दिश्य स्वर्गस्य फलत्वमभिप्रेत्य। पुरुषं प्रति तदर्थिपुरुषसम्बन्धे। विधीयते इष्टसाधनत्वेन प्रतिपाद्यते। तथाच यागादेः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वेन वेदप्रतिपाद्यत्वात् धर्म्मत्वमितिभावः। आदिपदात् दध्ना जुहोति शुचिना कर्त्तव्यम् नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीत्यादि श्रुतिभि र्ये ये कर्म्मातिरिक्ता द्रव्यगुणाभावादयः क्रतूपकारादिकमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयन्ते तेषाम् परिग्रहः।

नन्वाशुविनाशिनो यागादेः कथम् कालान्तरभावि स्वर्गादिफलसाधनत्व सुपपद्यते। वेदवाक्यवशात् यागादेरेव स्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्वं विनष्टस्यापि फलजनकत्वं वा नाङ्गीकरणीयम्। आप्तवचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्तेः। अतएवोक्तम्—

विनष्टस्यासत स्तावन्न कार्य्यारम्भसम्भवः।
क्षणिकत्वेन सिद्धस्य नावस्थानञ्च युक्तिमदिति॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अत्रोच्यते। यथा चिरविनष्टस्याप्यनुभवस्य संस्कारद्वारा स्मृतिं प्रति हेतुत्वं तथा यागादेरप्यपूर्व्वद्वारैणैव स्वर्गादिसाधनतावधार्य्या। वेदोक्तस्वर्गादिसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या श्रुतार्थापत्तिप्रमाणेन कल्प्यमानमपूर्व्वं नाप्रामाणिकं शङ्कनीयम्। तच्च यागादेः शक्तिरूपम्। फलभागिनिष्ठं सत् स्वर्गादिजनकम्। ननु शक्तिमदितरत्र शक्तेरवस्थानानौचित्यात् कथं शक्तिमति यागादौ विनष्टेपि फलभागिनिष्ठा शक्तिरङ्गीकरणीयेति चेन्न। शक्तेः कार्य्यानुमेयतया यत्र कार्य्यमुत्पद्यते तत्रैवानुमेयत्वात्। लोकेपि विलोनेप्यनले तच्छक्तिरुष्णत्वं सलिलगतं सत् सन्तापयतीति दृश्यते। यद्वा दण्डादे र्भ्रमिरिव यागादेरवान्तरव्यापाररूपं तत्। तच्च यागादिजन्यं फलाश्रयसमवेतं स्वर्गादिपर्य्यन्तस्थायि स्वर्गजनकम्।

नच स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वं बोध्यते। अपूर्व्वस्य तत्साधनत्वकल्पने तद्विरोध इति वाच्यम्। व्यापारानुबन्धेन यागादीनामेव तत्तत्फलपर्य्यन्तस्थायित्वाभ्युपगमेन स्वर्गादिफलसाधनत्वाभिमानात्। व्यापारेण व्यवधानानङ्गीकाराच्च। अतएव यागादे र्नान्यथासिद्धत्वमपि व्यापारेण व्यापारिणो ऽनन्यथासिद्धत्वात्।

तच्चापूर्व्वमाख्यातपदप्रतिपाद्यमेव। तथाहि स्वर्गकामो यजेतेत्याख्यातेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति बोधिते यागस्य व्यापारवत्कारणत्वरूपकरणत्वाक्षेपात् तज्जन्यव्यापाररूपापूर्व्वमप्याक्षिप्तम्। अन्यथा करणत्वमेव नोपपद्यते। इत्थम पूर्व्वस्याख्यातपदप्रतिपाद्यत्वं द्वितीयाध्यायप्रथमपादभाष्ये सिद्धान्तितम्। व्यक्तमुक्तम् न्यायमालायाम्। अर्थभावनायाः स्वर्गस्य भाव्यत्वं कर्म्मयोगादवगम्यते। धात्वर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या। यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इति। तच्च करणत्वमपूर्व्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते। तस्मादाख्यातप्रत्ययात् भावार्थादपूर्व्वं गम्यत इति।

एवञ्चाङ्गविधिषु प्रधानविधिषु चाख्यातप्रत्ययश्रवणात् सर्व्वत्रैवापूर्व्वबोधो ऽङ्गापूर्व्वत्वेन प्रधानापूर्व्वत्वेन च। तत्राङ्गापूर्व्वाणि परमापूर्व्वोपकारं सम्पादयन्ति प्रधानापूर्व्वन्तु फलमुत्पादयतीति विशेषः। अत्रायं प्रकारः। प्रधानपूर्व्वापरकालक्रियमाणान्यङ्गानि इतरनिरपेक्षं स्वीयं स्वीयमपूर्व्वं जनयन्ति। मध्यवर्त्ति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रधानञ्चेतरनिरपेक्षं स्वापूर्व्वमुत्पादयति। ब्राह्मणतर्पणान्तकर्म्मसमाप्तौ तु पूर्व्वापरकालकृताङ्गापूर्व्वाणि युगपदेव प्रधानापूर्व्वस्य फलजननोन्मुखत्वरूपमतिशयमुत्पाद्य विनश्यन्ति। तच्च प्रधानापूर्व्वातिशयाधानमुपकार इति अनुग्रह इति चोच्यते। तस्यैवाङ्गापूर्व्वफलत्वेन तदनन्तरमेवाङ्गापूर्व्वाणां विनाशावश्यकत्वात्। अपूर्व्वाणां फलनिष्पत्त्यनन्तरमेव विनाशस्याभाव्यात्। तथोपकृतं प्रधानापूर्व्वन्तु स्वर्गादिफलोत्पत्तिपर्य्यन्तमक्षीणभावेन विद्यमानं फलोत्पत्त्यनन्तरं तद्भोगात् क्रमशोऽपक्षीयते। भोगावसानेतु नितरां निवर्त्तते।

नन्वङ्गापूर्व्वप्रधानापूर्व्वाणि समस्तान्येव स्वर्गादिफलं जनयन्तु न पुनरङ्गापूर्व्वाणि प्रधानापूर्व्वातिशयं विधाय विनश्यन्त्विति चेन्न अङ्गानां प्रधानोपकारत्वव्याघात्। न चाङ्गापूर्व्वाणां सान्निध्यवशात् फलमुत्पादयत् प्रधानापूर्व्वमङ्गोपकृतं भवतीति वाच्यम्। फलजननासमर्थरूपेणोत्पन्नस्य प्रधानापूर्व्वस्य अङ्गापूर्व्वसान्निध्यमात्रेण फलजननसामर्थ्योदयासम्भवात्। नहि जलविन्द्वादिवदपूर्व्वाणि मिलित्वा वृहत्त्वं फलजननशक्तिमत्त्वञ्चापद्यते। अदृष्टापूर्व्वपदवाच्यत्वेन तस्यालौकिकपदार्थतया तत्र लौकिकदृष्टान्तानुपपत्तेः। एतस्मादेव कारणादेकफलस्यैकापूर्व्वजन्यत्वनियमः। अतएव दर्शादियागस्थले आग्नेयादियागत्रयजन्यमुत्पत्त्यपूर्व्वत्रयमेकमपूर्व्वान्तरं जनयित्वा विनश्यतीति सिद्धान्तः।

तथाहि पौर्णमासयागसमाप्तौ पूर्व्वोक्तन्यायेन स्वस्वाङ्गापूर्व्वानुगृहीतमाग्नेयादियागत्रयजन्यमुत्पत्त्यपूर्व्वत्रयमुत्पद्यते। तच्च महत्तरमेकमपूर्व्वं समुदायापूर्व्वनामकं जनयित्वा विनश्यति। एवममावास्यानिष्पन्नोत्पत्त्यपूर्व्वत्रयमपि एकं समुदायापूर्व्वमुत्पाद्य निवर्त्तते। अनन्तरञ्च पौर्णमास्यमावास्यायागीयसमुदायापूर्व्वद्वयं महत्तरमेकमपूर्व्वं जनयित्वोपरमते। तदेव परमापूर्व्वमुच्यते फलपर्य्यन्तस्थायि फलजनकञ्च। एवमेव द्वितीयाध्यायप्रथमपादे वार्त्तिककाराः। उक्तञ्च तत्रैव

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुवहून्यपि।
अदृष्टशतभागोपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः॥

एतत् सिद्धान्तानुवर्त्तिन एव शास्त्रदीपिकान्यायमालाकारादयः। स्मार्त्तवर्गैरप्येतत्सिद्धान्तानुसारेणैव प्रेतत्वनाशं प्रति आद्यादिश्राद्धजन्यकलिकापूर्व्वजन्य-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

परमापूर्व्वस्य कारणत्वमङ्गीक्रियते। न तु समस्तानां कलिकापूर्व्वाणाम्। तत्परमापूर्व्वस्य न प्रेतत्वनाशरूपफलजनने विलम्बित्वं फलस्य कालान्तरभावित्वाभावेन प्रतिबन्धकविरहात्। शुभापूर्व्ववद्दुरितापूर्व्वाणामप्येषेव रीतिः। तथाहि लघुप्रायश्चित्तनाश्ये यत्रोपपातकादौ पततीतिश्रुतिरस्ति तत्राप्यसततत्तत्कर्म्मण एव पातित्यजनकताया अयश्यकल्पनीयतया पूर्व्वपूर्व्वोत्पन्नपापव्यक्तिसहकृतमुत्तरोत्तरं तत्तत् कर्म्म पूर्व्वपूर्व्वपापव्यक्त्यपेक्षया महतीं महतीं पापव्यक्तिमुत्पादयति। अनन्तरञ्च पूर्व्वपूर्व्वा विनश्यति। एवं क्रमेण यदा द्वादशवार्षिकमहाव्रतनाश्यमहापातकसमाना पापव्यक्तिरुत्पद्यते तदैव पातित्यमाधत्ते। पातित्यस्य एकपापव्यक्तिसाध्यत्वात्। अतएव महापातकसंसर्गे शूलपाणिनाप्येषैव रीतिरवलम्बिता। पततीति श्रुतिविरहेतु सहस्रशोपुप्रपपातकव्यक्तयो न जनयितुं शक्नुवन्ति पातित्यम्। एकतमस्यापि तथाविधबलवत्त्वाभावात्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। तदितो विरमतु प्रासङ्गिकविस्तरावतारः।

ननु वैशेषिकतन्त्रे "तस्य गुणा बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्म्माधर्म्म-संस्कार-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-वियोगा इति प्रशस्तपादाचार्य्यैर्धर्म्माधर्म्मयोरात्मवृत्तिगुणविशेषत्वमभिहितम्। अक्षपादतन्त्रे च तथैवाभ्युपगतम्। एवञ्च अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति तन्त्रयुक्तौ जैमिनेरप्याचार्य्यस्य तत्रैव तात्पर्य्यावधारणौचित्यात् धर्म्मलक्षणगतार्थपदेन कर्म्मजन्यापूर्व्वमेव व्याख्यायतामविरोधादितिचेत्। अत्रोच्यते। गुरुमतानुयायिभिः प्राभाकरैस्तथैव व्याख्यातम्। भाष्यकारवार्त्तिककारैस्तु यागादेरेव धर्म्मत्वमुक्तम्। तन्मतानुयायित्वात् पार्थसारथिमिश्रमाधवाचार्य्यादिवदेतद्ग्रन्थकृतापि यागादेरेव धर्म्मत्वमङ्गीकृतम्। भाष्यकारैः साधितञ्च यागादेरेव धर्म्मत्वं यथा "यो हि यागादिकमनुतिष्ठति तं धार्म्मिक इति समाचक्षत इति" तथा "न केवलं लोके वेदेपि यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन्निति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्म्मं समामनन्ति" इति च। अतएव धर्म्ममाचरेदित्यादौ धर्म्मस्याचरणक्रियायां कर्म्मतयान्वयः सुघटः।

ननु धर्म्माधर्म्मयोरतीन्द्रियत्वं सर्व्वतन्त्रसिद्धम्। यागादेर्धर्म्मपदवाच्यत्वे तद्व्याघातः स्यात् यागादेरिन्द्रियग्राह्यतया अविवादविषयत्वादितिचेन्न। निःश्रेयससाधनत्वेनैव यागादेर्धर्म्मत्वान्निःश्रेयससाधनतायाश्च तेषां वेदमात्रगम्यतया इन्द्रियागोचरत्वात्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तथाहि यजेतेत्यत्रांस्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च। प्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वयम् आख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च। तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे। उभाभ्यामप्यं

अतएव शूद्रकृतस्य यागादे र्न धर्म्मत्वं निःश्रेयससाधनत्वाभावात्। तथाचोक्तं भट्टपादैः।

द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापयिष्यते।
तेषामैन्द्रियकत्वेपि न ताद्रूप्येण धर्म्मता।
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते।
ताद्रूप्येण तु धर्म्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचर इति।

एतद्व्याख्यातं पार्थसारथिमिश्रैः। "यद्यपि गोदोहादि द्रव्यं, यागादिक्रिया, नीचैस्त्वादिगुणश्च फलसाधनत्वात् धर्म्मशब्देनोच्यते नापूर्व्वादय इति श्रेयस्करभाष्ये वच्यते तथापि तेषां फलसाधनत्वेन धर्म्मत्वात् फलस्य जन्मान्तरादिभावित्वात् धर्म्मरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न भवतीति"। माधवाचार्य्योप्येवम्।

प्राभाकरास्तु "कार्य्यनियोगापूर्व्वपर्य्यायकैः शब्दैरुच्यमानो धात्वर्थसाध्यस्वर्गादिफलसाधनपुरुषगुणोधर्म्म" इति ब्रुवाणा यागादिजन्यमपूर्व्वमेव धर्म्ममाहुः। तन्मतेनेयं कारिका।

विहितक्रियया साध्योधर्म्मः पुंसोगुणोमतः।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते।

एतद्ग्रन्थकारस्तु भाष्य, तन्त्रवार्त्तिक, शास्त्रदीपिका, न्यायमालाकारादिसम्मतं यागादेरेव धर्म्मत्वमङ्गीकृतवान्।

ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन स्वर्गस्य फलत्वमभिप्रेतमित्यनुपपन्नं तथाविधशब्दाभावादित्यतस्तदुपपादयति तथाहीति।

अंशद्वयमिति। पदस्य प्रकृतिप्रत्ययघटितत्वादिति भावः। तत्र प्रकृत्यंशं दर्शयति। यजीति। प्रत्ययेपीत्यनन्तरमंशद्वयमिति। व्यापकव्याप्यरूपं धर्म्मद्वयमित्यर्थः। तत्र व्यापकधर्म्ममाह आख्यातत्वमिति। व्याप्यधर्म्ममाह लिङ्त्वमिति। व्यापक-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शाभ्यां भावनैवोच्यते। भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः। सा च द्वेधा शाब्दी भावना आर्थी भावनाचेति। तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापार विशेषः शाब्दीभावना। सा च लिङ्शेणोच्यते। लिङ्-श्रवणे अयं मां प्रवर्त्तति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः। यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम्। यथागामानयेत्यस्मिन् वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वम्।

व्याप्यत्वं विशदयति आख्यातत्वमिति। दशलकाराः लडादयः सर्वे लकाराः। अंशाभ्यां लिङ्त्वाख्यातत्वाभ्याम्। भावनैवेति। उत्पादनैवेत्यर्थः। णिजन्तस्य भवतेरूपत्वात्। उच्यते प्रत्याय्यते। भावनास्वरूपमुपदर्शयितुमाह भावना नामेति। भवितुरित्यादि। भवितुः फलस्य। भवनमुत्पत्तिः। तदनुकूलस्तज्जनको यो भावयितुरुत्पादयितुर्व्यापारविशेषः स एव भावना नामेत्यर्थः।

ननु यद्युभाभ्यामेवांशाभ्यामेकैव भावना प्रतीयेत तर्हि तत्र द्वयोर्हेतुत्वाङ्गीकारो निरर्थक इत्यतो भावनाद्वैविध्यमाह सा च द्वेधेति। तत्प्रकारमाह शाब्दीत्यादि। तत्र तयोर्भावनयोर्मध्ये। शाब्दीं भावनां लक्षयति पुरुषेति। पुरुषस्य यागादिकर्त्तुर्यागादौ या प्रवृत्तिरादरातिस्तदनुकूलस्तज्जनको य उत्पादकयितुर्व्यापारविशेषः सैव शाब्दी भावनेत्यर्थः। ननु तथाविधा शाब्दी भावना किं लिङ्त्वेन रूपेण उताख्यातत्वेन रूपेणोच्यत इत्यत्राह साच लिङ्शेनेति। लिङ्पदात् तथाविधभावनाप्रतीतौ हेतुमाह लिङिति। नियमेनेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। अयमाशयः। विधिनिमन्त्रणेतिसूत्रेण विधौ लिङ् अनुशिष्टा। विधिश्च प्रवर्त्तनाख्यः। प्रवर्त्तनाच प्रवृत्त्यनुकूलोव्यापारः। एवञ्च यं पुरुषं प्रति लिङ्पदं प्रयुज्यते तेन लिङ्पदश्रवणानन्तरमेव माम्प्रतीयं प्रवर्त्तनेत्यवबुध्यत इति लिङ्पदश्रवणसत्त्वे प्रवर्त्तनावबोधस्तदसत्त्वे च इन्द्रोवृत्रमहन्नित्यादिवाक्यश्रवणान्नतदवबोध इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्पदादेव प्रवर्त्तनाख्यभावना प्रतीतिरिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । वैदिकवाक्येतु पुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठ एव ।

ननु लिङ्पदात् भावनाप्रतीतावपि तस्या लिङ्वाच्यत्वे किं मानम् । तदवाच्यत्वे सा च लिङ्पदेनोच्यत इत्यसङ्गतमित्यतस्तदुपपादयति यत् यस्मादिति । अयमाशयः । न खलु वर्णमयानां पदानां वागिन्द्रियमस्ति येन अयं गौरयमश्व इत्यादि ब्रूयुः । परन्तु यत्पदश्रुत्या योऽर्थोऽन्येनानुपदिष्टोपि अव्यभिचारेण प्रतीयते तत्प्रत्यायितः सोऽर्थस्तद्वाच्य इति व्यपदिश्यते । यथा गामानयेति वाक्यश्रवणात् प्रयोज्येन गवानयने कृते अनन्तरञ्च गां वधान अश्वमानयेति श्रुत्वा गां वद्ध्वा आनीते अश्वे व्युत्पित्सुना केनाप्यनुपदिष्टेनापि शब्दमहिम्ना अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोपदात् सास्नादिमत्पशुत्वं प्रतीयते इति गोत्वं प्रत्याय्यतया गोपदवाच्यत्वेन व्यवह्रियते । तथाच लिङ्पदश्रवणादयं लिङ्शब्दो मां प्रवर्त्तयतीति पुरुषप्रवृत्त्यनुकूललिङ्निष्ठव्यापारविशेषरूपाया भावनाया नियमेन प्रतीतेः तस्या लिङ्पदवाच्यत्वमवधार्यम् । लिङ्निष्ठोऽसौ भावनाख्यव्यापारः शक्तिरूप एव । एवञ्च लिङि स्वगतायाः पुरुषप्रवृत्त्युत्पादकतारूपाया भावनायाः प्रतिपादकताशक्तिः पुरुषप्रवृत्त्युत्पादकताच शक्तिर्वर्त्तते । सा च शक्तिरेकैवाभिधारूपा नतु नाना । अभिधाहि शब्दस्य मुख्यार्थबोधकताशक्तिरित्युच्यते । तयैवाभिधाख्यया शक्त्या स्वगतां स्वार्थभूताञ्च प्रवृत्त्युत्पादकतां बोधयन्ती लिङ् पुरुषप्रवृत्तिमुत्पादयति । लिङः प्रवृत्त्युत्पादकताबोधनमन्तरेण पुरुषस्य प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । तदुक्तं भट्टपादैः ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्व्वाख्यातेषु गम्यते ।

व्याख्यातञ्चैतत् तन्त्रवार्त्तिके स्वयमेव । "अर्थात्मिकायां भावनायां लिङादिशब्दानां यः पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारः सा द्वितीया शब्दधर्म्मो अभिधात्मिका भावना विधिरुच्यत" इति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतएव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते। सा च भावना अंशत्रयमपेक्षते। साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत् केन भावयेत् कथम्भावयेदिति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति। एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः। सङ्ख्यादीना-

---

भावनाख्यव्यापारस्य लिङ्निष्ठत्वं वैदिकवाक्य एव न लौकिकवाक्ये इत्याह सचेति। अभिप्राय इच्छा। पुरुषाभावादिति। वेदस्यापौरुषेयवाक्यत्वस्य मीमांसासिद्धान्तसिद्धत्वादितिभावः। स्मृतावप्युक्तं यथा।

न कश्चित् वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता पितामहः।
तथैव धर्म्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे।

लिङादिशब्दनिष्ठ इति। वस्तुतस्तु लोके वेदे च लिङादिशब्दनिष्ठएव भावनाख्यव्यापारो लाघवात्। लिङादिशब्दमन्तरेण पुरुषाभिप्रायस्यानिश्चेयतया लोकेपि लिङादेरेवान्वयव्यतिरेकावश्यम्भावाच्च। अन्यथा लौकिकलिङः प्रवर्त्तकत्वं व्याहन्येत भावनायाः पुरुषनिष्ठत्वे शब्दनिष्ठत्वेन शाब्दभावनात्वव्यपदेशानुपपत्तिश्चेति द्रष्टव्यम्।

अतएव अभिधात्मिकाया भावनाया लिङादिशब्दनिष्ठत्वादेव। केवलाया भावनाया अनन्वयात् साकाङ्क्षत्वमाह सा चेति। अंशत्रयं विवृणोति साध्यमित्यादि। साध्यं भावनाकर्म्म भाव्यमिति यावत्। साधनं तत्करणम्। इतिकर्त्तव्यतामुपकारकम्। तदेव योजयति किं भावयेदित्यादिना। तत्र तेष्वाकाङ्क्षितेषु मध्ये। आर्थी भावना पुरुषस्य प्रवृत्तिः। साध्यत्वेन भाव्यत्वेन। ननु भावना उत्पादना तस्याः कर्म्माकाङ्क्षायां पुरुषप्रवृत्तिरूपाया आर्थभावनाया एव कर्म्मत्वेनान्वये किं मानं प्रकृतार्थत्वेन सन्निहितयागादिरूपधात्वर्थस्यापि कर्म्मत्वान्वयसम्भवादित्यत आह एकप्रत्ययेति। एकेन लिङादिप्रत्ययेन बोध्यत्वेनेत्यर्थः। समानाभिधानेति। एकाभिधानरूपश्रुतेरित्यर्थः। यथा पशुना यजेतेत्यत्र एकत्वपुंस्त्वयो-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मेकप्रत्ययगम्यत्वेप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः । साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति । तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन । तत्पूर्व्वमपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ।

रेकशब्दगम्यत्वं तथावापि इयोरेव भावनयोरेकलिङ्पदगम्यत्वमितिभावः । तथाच प्रकृतार्थतया यागादेः सन्निहितत्वेपि भिन्नपदोपस्थितत्वात् एकपदोपस्थितत्वेनार्थभावनायास्ततोपि सन्निहितत्वमितिभावः ।

ननु यजेतेत्यादिलिङा यथा आर्थभावना प्रतिपाद्यते तथा एकत्वादिसङ्ख्या वर्त्तमानादिकालश्च प्रत्याय्यते । एवञ्चार्थभावनावत् सङ्ख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वेन सन्निहितत्वात् कथं साध्यत्वेनान्वयो नाङ्गीक्रियतामित्यत आह सङ्ख्यादीनामिति । अयोग्यत्वादिति । यजेतेति लिङा कर्तृगतैकत्वसङ्ख्यायाः कालस्य च बोध्यत्वेपि तयोरुत्पाद्यत्वासम्भवादितिभावः । साधनाकाङ्क्षायां केनेति करणाकाङ्क्षायाम् । लिङादिज्ञानं लिङादिश्रवणम् । ननु व्यापारवत्कारणस्यैव करणत्वात् कारणस्य च पूर्व्ववर्त्तितानियमात् लिङादिज्ञानस्य प्रवृत्त्युत्पादकतारूपशाब्दभावनाकारणत्वे अङ्गीकृते तदुत्पादकताप्यायाति किं तदेवेष्टमित्यत आह तस्य चेति । लिङादिज्ञानस्येत्यर्थः । लिङादिज्ञानस्य भावनोत्पादकत्वाङ्गीकारे दोषमाह तत्पूर्व्वमपीति । लिङादिज्ञानात् पूर्व्वमपीत्यर्थः । तस्याः भावनायाः । शब्दे सत्त्वादिति । एतन्मते शब्दस्य नित्यतया शक्तिरूपाया भावनायास्तत्र नित्यविद्यमानत्वादितिभावः । तर्हि कथंकारमस्य कारणत्वमित्यत आह किन्त्विति । भावनाज्ञापकत्वेन प्रवृत्तिभावकताज्ञानजनकत्वेन । लिङादिश्रवणानन्तरमेव लिङ्निष्ठायाः प्रवृत्तिजनकताया ज्ञानावश्यम्भावादितिभावः ।

ननु करणत्वं कारणताविशेष एव नतु ज्ञापकत्वम्, अत तद्रूपत्वे लाक्षणिकत्वापत्तिः । मुख्यकरणस्यैव केनेत्याकाङ्क्षाविषयत्वौचित्येन लाक्षणिकस्याकाङ्क्षाविषयत्वानुपपत्तिश्चेत्यतः कल्पान्तरमाह शब्दभावनेति । लिङादिशब्दनिष्ठाया भावनाया यद्भाव्यमुत्पाद्यं पुरुषप्रवृत्तिरूपं तस्य निर्व्वर्त्तकत्वेन निष्पादकत्वं नेतार्थः । अयमाशयः । फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापार-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्यनिर्व्वर्त्तकत्वेन वा । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमितिकर्त्तव्यतात्वे-

---

लिङर्थस्तु विशेषणमित्युक्तेः फलं व्यापारश्च द्वयमेव धात्वर्थः। करणन्तु सर्व्वत्रैव फलं प्रत्येव व्यापारवत्कारणत्वेन। नतु व्यापारं प्रति। यथा खड्गेन च्छिनत्तीत्यत्र उद्यमननिपातनाख्यव्यापाररूपच्छिदाक्रियानिष्पादकत्वेन खड्गस्य न करणत्वं किन्तु द्वैधीभावरूपफलनिष्पादकत्वेन च्छिदाक्रियाकरणत्वव्यवहारः। यथा वा अश्वेन गमयतीत्यत्र गमनानुकूलव्यापाररूपाया गमनप्रेरणाया निष्पादकत्वेन नाश्वस्य करणत्वं किन्तु निजन्तगमधात्वर्थफलभूतगमननिष्पादकत्वेनैव गमनाकरणत्वव्यवहार-स्तथात्रापि लिङादिज्ञानस्य करणत्वं भवनक्रियायामेव न तु भावनायाम्। एवञ्च लिङादिज्ञानकरणकं यत् प्रवृत्तेर्भवनं तदनुकूलव्यापारवान् लिङादिरित्येवं बोधः पर्य्यवस्यतीति ।

अत्रेदं बोध्यम्, लिङादिज्ञानं प्रवृत्त्युत्पत्तौ न करणम्, व्याकरणाद्यनधीतवतः पुरुषस्य सहस्रकृत्वो लिङादिश्रवणेपि अयं शब्दोमाम् प्रवर्त्तयतीति बोधासम्भवात् प्रवृत्तिर्नोत्पद्यते। किन्तु लिङादेः प्रवर्त्तनाशक्तिमत्त्वज्ञानमेव करणम्। सम्बन्ध-बोधः करणमित्युक्तेः। तत्रावान्तरव्यापारस्तु चिकीर्षा तथाच लिङादयः स्वार्थ-ज्ञानद्वारा पुरुषप्रवृत्तिं भावयन्तीत्यत्र लिङाद्यर्थज्ञानकरणिका चिकीर्षाजन्या या पुरुषप्रवृत्तिस्तामुत्पादयन्तीति प्रतिपत्तिरुदेति। तस्मादादौ लिङादिश्रवणम् अनन्तरम् लिङादिपदं प्रवर्त्तनाशक्तमितिज्ञानं तदनन्तरञ्च चिकीर्षा तदुत्तरकाले च यागादिविषयिणी प्रवृत्त्याख्या कृतिरितिपर्य्यायेण लिङादेः प्रवृत्तिजनकता द्रष्टव्येति ।

इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां कथमित्युपकारकाकाङ्क्षायाम्। अर्थवादेति। अर्थ-वादेन स्तुत्यर्थवादेन ज्ञाप्यं प्रतिपाद्यं यत् प्राशस्त्यं कर्म्मणो बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट साधनत्वं तदेव इतिकर्त्तव्यतात्वेन उपकारकत्वेनान्वेतीत्यर्थः। एवञ्च यथा

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नान्वेति । प्रयोजनेच्छाजनित क्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना ।

लिङादयः प्रवृत्तिजनकास्तथा अर्थवादा अपि प्रवृत्तिजनने उपकारका इत्यर्थवाद-सापेक्षा लिङादयः पुरुषप्रवृत्तिं भावयन्तीत्यवधार्यम् । पुरुषश्च यथा लिङाद्यर्थ-प्रवर्त्तनाज्ज्ञानात् प्रवर्त्तते तथा स्तुत्यर्थवादार्थज्ञानादपीति लिङाद्यर्थज्ञानमिव स्तुत्यर्थवादार्थकर्म्मप्राशस्त्यज्ञानमपि प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यम् प्रवृत्ता वुपकारकमितिभावः ।

ननु निरपेक्षप्रमाणभूतविधिवाक्यस्य पुरुषप्रवृत्त्युत्पादकतायां कथमर्थवाद-सापेक्षताऽङ्गीक्रियत इति चेत्, उच्यते स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतिभिरर्थवादा नापेक्ष्यन्तां नाम । फलश्रुतिवशादेव रागिणां तत्र प्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । अश्रुत फलकेषु सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्म्मसु तु प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्त्तत इति पुरुषा न प्रवर्त्तन्ते कष्टं कर्म्मेति न्यायेन तद्विषयकबलवद्द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र विधीनां निष्फलारम्भतया प्रवर्त्तकता शक्तिरवसीदतीत्येव । तदानीमर्थवादैः कर्म्मणः प्राशस्त्यप्रतिपादनपरैः पुरुषाणां बलवद्द्वेषस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकस्य निराकरणात्मकसहकारिसम्पादनद्वारेण इयमवसीदन्ती विधिशक्तिरुत्तभ्यत इति तत्सापेक्षत्वं विधेर्नानुचितमेव । तथाचोक्तम्—

लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्यां पुरुषप्रवृत्तिः ।
सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते ॥

अभिधा शक्तिः । सम्बन्धबोधः शक्तिज्ञानम् । प्ररोचना स्तुत्यर्थवादः । अङ्गतया अवसीदद्विधिशक्त्युत्तम्भकतया । उपयुज्यते कर्म्मप्रवृत्तावुपकारिणी भवति । एवं निन्दार्थवादानामपि निषेधप्रतिपाद्यनिवृत्तिजननोपकारकत्वं द्रष्टव्यम् । एत-देवार्थवादानां प्रामाण्यबीजमिति वक्ष्यते ।

आर्थीं भावनां लक्षयति प्रयोजनेच्छेति । यद्यपि भवितुर्भवनानुकूलभावक-व्यापारविशेषोभावनेति सामान्यत एव द्वयोरेव भावनयो र्लक्षणमुपदर्शितं तथापि शाब्दभावनायां भविता पुरुषप्रवृत्तिरूपः । भावको लिङादिः । तदीयव्यापार-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सा चाख्यातत्वांशेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात्। साप्यंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यताञ्च किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदिति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेनान्वेति।

विशेषश्च लिङादिनिष्ठोऽभिधारूपः। अर्थभावनायान्तु भविता स्वर्गादिः। भावकः स्वर्गकामादिपुरुषः। तदीयव्यापारविशेषश्च यागादिविषयकप्रवृत्त्याख्यकृतिविशेष इति भेदात् विशेषणोपदर्शयति। तत्र प्रयोजनेच्छाजनितेति विशेषणेन स्वर्गाद्यनुकूलत्वं बोध्यते। क्रियाविषयेति विशेषणेन च यागादिरूपं व्यापारं व्यावर्त्त्य तदनुकूलप्रवृत्त्याख्यकृतिरूपत्वं व्यापारस्य प्रतिपाद्यते। तथाच भवितुः स्वर्गादिफलस्य यत् भवणं तदनुकूलोभावकस्य स्वर्गादिकामस्य यो व्यापारविशेषः यागादिक्रियाविषयकप्रवृत्त्याख्यकृतिरूपः सैवार्थी भावनेति पर्य्यवसितम्। तस्या न शब्दनिष्ठत्वं किन्तु स्वर्गकामादिपदार्थनिष्ठत्वमत एवार्थी भावनेत्युच्यते। लिङ्त्वाख्यातत्वरूपयोरुभयोरपिलिङंशयोर्भावनावाचकत्वमभिधाय शब्दभावनाया लिङंशवाच्यत्वप्रतिपादनात् परिशेषादर्थभावनाया आख्यातत्वांशवाच्यत्वमर्थात् प्राप्तम्। तदेव व्यक्तमाह साचेति। आख्यातत्वांशेन आख्यातत्वरूपसामान्यधर्म्मवत्त्वेन। आर्थभावनाया आख्यातत्वांशवाच्यत्वे बीजमाह आख्यातसामान्यस्येति, आख्यातमात्रस्येत्यर्थः। व्यापारवाचित्वात् क्रियाविषयकव्यापारवाचित्वात्। भावनापरपर्य्यायप्रवृत्त्याख्यकृतिवाचित्वादिति यावत्। तथाचोक्तम्, भावनैव हि यत्नात्मा सर्व्वाख्यातस्य गोचर इति।

शब्दभावनावदस्या अप्यंशत्रयापेक्षित्वमाह सापीति। आर्थी भावनापीत्यर्थः। अंशत्रयं दर्शयति साध्यमित्यादि। आकाङ्क्षाप्रकारमाह किमित्यादि। तत्र साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतासु मध्ये। स्वर्गादिफलमिति। तत्तद्विधिबोधितफलमित्यर्थः। यस्य कर्म्मणो यत्फलसाधनत्वं तत्फलार्थिनं प्रत्येव तत्कर्म्म उपदिश्यते यथाभोजनार्थिनं प्रत्येव पचनम्। उत्तरसंयोगार्थिनं प्रत्येव च गमन-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमिति कर्त्तव्यतात्वेनान्वेति।

मुपदिश्यते न तु वैपरीत्येन। एवञ्च स्वर्गार्थिनं प्रति यागोपदेशात् यागस्य स्ववाक्यावगतस्वर्गादिरूपेष्टसाधनतैव। नत्विष्टान्तरसाधनतेतिभावः।

ननु प्रकृत्यर्थतया एकपदोपात्तत्वेन सन्निहितस्य यागादेरेव साध्यत्वेनान्वयोऽस्त्विति चेन्न। वित्तव्ययायाससाध्यस्य यागादेर्द्विष्टतया इष्टत्वासम्भवात् विधिप्रत्ययेन च इष्टस्यैव भाव्यत्वप्राप्तेः। अतएव तस्य साधनत्वेनान्वयमाह साधनाकाङ्क्षायामिति। करणत्वेनेति। एकपदोपात्तत्वेन सन्निहिततया तस्य करणत्वान्वये लाघवादितिभावः। तथाचोक्तम्

भावनैवहि भाव्येन फलेनान्वेतुमर्हति।
धात्वर्थः करणं तस्यां लाघवात् सन्निकर्षतः॥

इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामिति। इतिशब्दः प्रकारवाची। कर्त्तव्यता क्रिया। कर्त्तव्यतायाः प्रकार इतिकर्त्तव्यता। क्रियाप्रकार इति यावत्। एवमेव तृतीयाध्यायतृतीयपादे शास्त्रदीपिका। तथाच यागेन स्वर्गं भावयेदित्यत्र क्रिया भावना सा कृत्यपरपर्य्यायतया आन्तरव्यापाररूपा। तत्करणीभूतयागक्रिया च देवस्येदं भवतु नममेदमितीच्छारूपतया मानसव्यापाररूपा। तन्मात्रेण स्वर्गादिफलनिष्पत्त्यसम्भवात्. कायकृतव्यापारविशेषं द्रव्यदेवताविशेषं धर्मविशेषादिकञ्चापेक्षते। ते च क्रियाप्रकारस्वरूपतया इतिकर्त्तव्यतापदेनोच्यन्ते। तत्तत्सम्बन्धमन्तरेण फलनिष्पत्त्यसम्भवात् उपकारकाश्चोच्यन्ते। तदाकाङ्क्षायां कथम्भावयेदिति क्रियाप्रकाराकाङ्क्षायामित्यर्थः।

प्रयाजादीति। इड़ो यजति, बर्हिर्यजति, समिधो यजति, तनूनपातं यजति, स्वाहाकारं यजतीत्येवं पञ्चाहुत्यात्मकमित्यर्थः। अङ्गजातमिति। एतेन अमुकद्रव्येण जुहोति अमुकदेवतायै जुहोति अमुकमन्त्रेण जुहोति प्राङ्मुखो जुहोतीत्यादि श्रुतिबोधिताग्निप्रक्षेप, द्रव्य, देवता, मन्त्र, प्राङ्मुखत्वादङ्गमात्रस्य इतिकर्त्तव्यतात्वमुपकारकत्वञ्च सिध्यति। तत्र क्रियाया एव इतिकर्त्तव्यतात्वं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अथ को वेद इति चेत् । उच्यते अपौरुषेयं वाक्यम् वेदः ।

युक्तं द्रव्यादिषु लाक्षणिकं क्रियासम्बन्धात् । तथाच स्वर्गकामो यागेनेतिकर्त्तव्यतासहकृतेन स्वर्गं भावयेदिति बोधः । यागस्य करणत्वं अवान्तरव्यापारो अर्थापत्तिसिद्धमपूर्व्वम्, तदुक्तं भट्टपादैः ।

श्रुतार्थापत्तिरेवैका प्रमाणं तस्य चेष्यते ।
शब्दैकदेशभावाच्च स्वार्थे त्वागम एव सः ॥

निष्कृष्टश्चैतत् स्वयमेव । येन वाक्येन यागात् स्वर्गो भवति प्रयाजादिभिश्च प्रधानोपकारो भवतीत्येतच्चोद्यते तेनावश्यं विनष्टानामविनष्टानामपि चैषां कापि स्वकार्य्योत्पादनशक्तिरस्तीत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म्म इत्युक्तं तत्र वेदपदार्थं निरूपयितुं पृच्छति अथ को वेद इति । अपौरुषेयं पुरुषविशेषाविरचितम् । ननु वर्णानां कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्यत्वात् तदभिघातस्य च पुरुषविशेषजन्यत्वात्, वर्णप्रचयात्मकस्य वेदवाक्यस्य कथमपौरुषेयत्वसम्भव इति चेत् । अत्रोच्यते, मीमांसाप्रथमाध्यायप्रथमपादे आचार्य्येण "नित्यस्तु स्यात्"दिति सूत्रेण शब्दानां नित्यत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानात् त्रिर्गोशब्द उच्चारित इत्यादिव्यवहाराच्च मीमांसकमते शब्दानां नित्यत्वमेव । कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्यतदुच्चारणन्तु शब्दानामभिव्यञ्जकम् । अतएव सर्व्वदा न तदभिव्यक्तिः । उच्चारणरूपाभिव्यञ्जकाभावात् । ननु शब्दनित्यतावादिमते वर्णानां नित्यत्वमस्तु परन्तु वर्णविशेषानुपूर्व्व्या अर्थप्रत्यायकतया ग्रन्थनस्य पुरुषसाध्यतया तथाविधग्रन्थस्य पौरुषेयत्वं न सम्भवत्येव । वेदः पौरुषेय एव अर्थप्रत्यायकतया वर्णविशेषानुपूर्व्व्या ग्रथितत्वात् रघुवंशादिवदित्यनुमानेन पौरुषेयत्वस्यैव सिद्धेरिति चेन्न । रघुवंशादिप्रणेतुः कालिदासादेरिव वेदप्रणेतुर्लोकप्रसिद्ध्यभावात् वर्णानां नित्यतासम्भवे तत्तदानुपूर्व्वीकवर्णसंघातस्यापि नित्यत्वसम्भवात् पूर्व्वकालेऽपि न वेदशून्यः

४

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कालत्वात् वर्त्तमानकालवदित्यनुमानाच्च । वेदभागविशेषस्य कठादिसंज्ञा तु महर्षिषु मध्ये कठादीनां तत्तच्छाखायाः प्रकर्षेण वक्तृतया तेन प्रोक्तमित्यनेन तद्धितप्रत्ययविधानादुपपन्ना । अतएव मीमांसाप्रथमाध्यायद्वितीयपादे "आख्या-प्रवचना"दिति सूत्रे च तथैव सिद्धान्तितम् ।

नच प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् स तपोऽतप्यत तस्मात्तेपानात् त्रयोदेवा असृज्यन्त अग्निर्वायुरादित्यः । ते तपोऽतप्यन्त तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयोवेदा असृज्यन्त अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्व्वेद आदित्यात् सामवेद इति तथा अस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतदृग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेद इत्यादि श्रुतेः ।

स्वयम्भुरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।
शिवाद्या ऋषिपर्य्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य नकारका इत्यादि

स्मृतेश्च वेदानां पौरुषेयत्वं सिद्धमितिवाच्यं तासां श्रुतिस्मृतीनां पूर्व्वकालीन-वेदस्य स्मरणविषयस्य निश्वासवदनायासेनोच्चारणाभिप्रायकत्वात् । अतएव भगवान् पराशरः ।

न कश्चित् वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता पितामहः ।
तथैव धर्म्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे ॥

स्मृत्यन्तरञ्च ।

अनादिनिधनाह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्गप्रवृत्तयः ॥

मत्स्य पुराणञ्च ।

अस्य वेदस्य सर्व्वज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः ।
व्यञ्जकः केवलं विप्राः नैव कर्त्ता न संशयः ॥

अन्यच्च ।

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्व्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥

अथैवं महाभारतादीतिहासानामपि प्रलयदशायामन्तर्हितानां कल्पान्तरेऽभि-व्यक्तेरवगमात् वेदेनाविशेषादपौरुषेयत्वमापद्यत इति चेन्न सजातीयोच्चारणान-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स च विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात् पञ्चविधः । तत्राज्ञातार्थज्ञापकोवेदभागोविधिः । स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् यादृशञ्चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते ।

पेक्षोच्चारणविषयत्वं सजातीयोच्चारणापेक्षोच्चारणविषयत्वमित्येतयोरेव पौरुषेयत्वा पौरुषेयत्वप्रयोजकत्वात् । तथाहि पूर्व्वस्मिन् कल्पे वेदानां यथोदात्तादिस्वरभेदेनोच्चारणमासीत् एतस्मिन् कल्पे परमेश्वरस्तथैवोच्चारितवान् इति सजातीयोच्चारणापेक्षोच्चारणविषयत्वं नापौरुषेयत्वं वेदानाम् । महाभारतादीनान्तु तथाविधस्वरभेदेनोच्चारणानुपदेशात् सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयतया पौरुषेयत्वम् । तदुक्तम्—

लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः ।
वैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्त्तताम् ॥

वेदं विभजते सचेति । पञ्चविध इति । यद्यपि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विधा विभक्तयोर्व्वेदयो र्ब्राह्मणस्यैव दशाधिकविभागाः सन्तीति प्राक् प्रतिपादितं तथापि मीमांसाप्रथमाध्याये विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयानां प्राधान्येन धर्म्मप्रमाणतया निरूपितत्वादेतद्ग्रन्थेपि तेषामेव निरूपणीयतया तत्र निषेधस्य विधिष्वेवान्तर्भावितत्वेपि किञ्चिद्वैलक्षण्यवशेन पृथग्विभागमभ्युपेत्य पञ्चविधत्वोक्तिः । तत्र विधिं लक्षयति तत्रेति । तेषु विभागेषु मध्ये इत्यर्थः । अज्ञातेति अज्ञातः प्रमाणान्तरेणाप्रतीतो यो अर्थ इष्टसाधनं तज्ज्ञापक इत्यर्थः । तथाच इष्टसाधनत्वेन प्रमाणान्तराप्रतीतस्य इष्टसाधनत्वप्रकारकवोधजनकवाक्यत्वं विधित्वमिति विधिलक्षणम् । यागादेस्त्यागत्वादिप्रकारेण लौकिकप्रमाणसिद्धत्वेपि स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वेन प्रागप्रतीतत्वात् तस्य तत्त्वप्रकारेण वोधजनकस्य स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यस्य विधित्वम् । तेन तत्तद्वाक्यघटकपदप्रतिपाद्येषु मध्ये सर्व्वांशे न विधित्वं किन्तु अज्ञातांश एवेति प्रतिपादयति सचेति । प्रमाणान्तरेणा

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामइति विधिर्मानान्तरेणा-प्राप्तं स्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते । अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः । यत्र कर्म्म मानान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते । यथा दध्ना जुहोतीति अत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानम् दध्ना होमं भावयेदिति ।

प्राप्तं प्रागप्रतीतं यादृशमर्थं विधत्ते इष्टसाधनतया बोधयति तादृशस्य प्रयोजनवदर्थस्य विधानेन अर्थवान् सफलो भवतीत्यन्वयः । तथाच यस्येष्टसाधनत्वं प्राक् प्रमाणान्तरेण प्राप्तं तदंशे विधेर्नार्थक्यम् । किन्त्वनुवादतामात्रमितिभावः । सचानुवादो विधेयान्वयस्थानसमर्पणार्थत्वेन न दोषाय ।

तदुक्तम् ।

अनुवाद्यमनुक्त्वातु न विधेयमुदीरयेत् ।
नह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति ॥

विधिमुदाहरति यथेति । स्वर्गप्रयोजनवद्धोमं स्वर्गसाधनमग्निहोत्रनामकं होमम् । विधत्ते प्रतिपादयति, स्वर्गसाधनताप्रतिपादकतां दर्शयति अग्निहोत्रहोमेनेति । प्रधानविधौ विधित्वमुपपाद्य गुणविधौ तदुपपादयति यत्रेति । तदुद्देशेन तदनुवादेन । गुणमात्रमङ्गमात्रम् । मात्रपदेन प्रधानं कर्म्म व्यावर्त्त्यते । विधत्ते इष्टसाधनतया बोधयति । तदुपदर्शयति यथेति । होमस्य दध्ना जुहोतीत्युक्तहोमस्य । मानान्तरेण प्राप्तिं दर्शयति अग्निहोत्रं जुहुयादिति । एतद्विध्युत्थिततया कथं भावयेदित्याकाङ्क्षया दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्याद्यङ्गविधीनामुत्थानादितिभावः । दधिमात्रविधानम् इष्टसाधनतया अप्राप्तस्य दध्नएव इष्टसाधनतया बोधनम् ।

ननु दध्नः कतमस्येष्टस्य साधनत्वं विधौ फलाश्रवणादित्यत आह दध्नेत्यादि ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

होमं भावयेदिति। तथाचाङ्गविधौ फलसमभिव्याहाराभावेपि धात्वर्थस्य सन्निहितत्वात् स्वर्गादीच्छाधीनेच्छाविषयतया इष्टत्वाच्च तत्साधनतयैवेष्टसाधनत्वं दध्याद्यङ्गानामितिभावः। एवञ्चाङ्गविधौ स्वजन्यकलिकापूर्व्वरूपव्यापारानुबन्धेन दध्याद्यङ्गानामेव करणत्वं धात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमिति सिध्यति। धात्वर्थः करणं तच्चेति तु प्रधानविध्यभिप्रायमितिवक्ष्यते। अन्यत्र तु यस्य यत्रेष्टसाधनत्वविधानं तत्र तत्परमिति बोध्यम्।

ननु तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेतेत्याद्यर्थवादानामपि विधित्वापत्तिः। आख्यातमात्रस्यैव भावनावाचकतया भावयतीति बोधिते धात्वर्थस्य करणतया। स्ववाक्यावगतब्रह्महत्यापापक्षयस्य च कर्म्मतयाऽन्वयात् अश्वमेधयागेन ब्रह्महत्या-पापक्षयं भावयतीति प्रतीतेरश्वमेधयागस्य इष्टसाधनतावगमात् तद्बोधकवाक्यस्य इष्टसाधनताबोधकत्वस्य स्फुटत्वादिति चेन्न। अर्थवादघटकाख्यातस्य भावना बोधकत्वेपि तत्र धात्वर्थस्य करणत्वेन फलस्य च भाव्यत्वेनान्वयासम्भवेनार्थवादस्येष्ट-साधनताबोधकत्वाभावात्। तथाहि यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादावाख्यातार्थ-कृत्यपरपर्य्यायभावनायां धात्वर्थस्य भाव्यतयान्वयात् ग्रामगमनं भावयति ग्राम-कर्म्मकगमनानुकूलकृतिमान् देवदत्त इत्यादिबोधोजायते तथा अश्वमेधेन यजते इत्यत्रापि आख्यातार्थभावनायां यागस्यैव कर्म्मतयान्वयात् यागं भावयति यागानुकूलकृतिमान् इत्येवमेव प्रतीयते न तु यागेन भावयतीत्येवम्। तत् कथमिष्टसाधनत्वेनाज्ञातस्य यागस्येष्टसाधनत्वेन ज्ञापकत्वरूपं विधित्वमर्थवादस्या-पद्यते। प्रवर्त्तकवाक्यघटकलिङादिरूपाख्यातार्थभावनायान्तु धात्वर्थस्य भाव्यतया-न्वयो न सम्भवत्येव कृतिरूपाया भावनाया इच्छाजन्यतया बहुवित्तव्ययायाससाध्य-धात्वर्थयागादाविच्छाविषयत्वासम्भवात् भावनाविषयत्वानुपपत्तेः। विधिवाक्ये नेष्टसाधनतयावगते यागादौ पुरुषप्रवृत्तेरवश्यम्भावित्वात्। योऽश्वमेधयागं भावयति स ब्रह्महत्यां तरतीत्यर्थवादवाक्यार्थबोधः सुघटः। प्रथमप्रवृत्तिजनकविधिवाक्यार्थ-ज्ञानात् पूर्व्वन्तु यागादेरिष्टसाधनताज्ञानस्य कथञ्चिदप्यसम्भवात् विधिवाक्ये यागं भावयेत् यागानुकूलप्रवृत्तिं कुर्य्यादित्ययं बोधो दुर्घटः। तस्मात् प्राथमिक-प्रवृत्तिजनकवाक्यस्य यजेत स्वर्गकाम इत्यादेर्यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थकतया

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते । यथा सोमेन यजेतेति । अत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः । नचोभयविधाने वाक्यभेदः । प्रत्येकमुभयस्याविधानात् । किन्तु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् ।

यागस्येष्टसाधनताबोधकत्वेन विधित्वम् । अश्वमेधेन यजते इत्यर्थवादस्य तु अश्वमेधयागं भावयतीत्यर्थकतया यागस्येष्टसाधनताबोधकत्वाभावान्न विधित्वमिति सिद्धम् । अतएव दध्ना जुहोतीत्यङ्गविधावपि दध्ना यागं भावयेदिति यागस्यैव भाव्यत्वमङ्गीकृतं प्रधानविधिना यागस्येष्टसाधनतयावगमात्तद्विषयेच्छाप्रवृत्त्योरवश्यम्भावात् । अतएव तस्य न यागांशे विधित्वं ज्ञातार्थज्ञापकत्वात् । किन्तु दध्नः करणत्वांश एव प्रधानविधाविष्टसाधनतयानवगतस्य दधिकरणत्वस्यानेनैवेष्टसाधनत्वेन ज्ञापनात् । एवमन्यत्र ।

विधेः प्रकारान्तरं प्रदर्शयति यत्रत्विति । उभयं गुणप्रधाने । विशिष्टं गुणविशिष्टं प्रधानकर्म्म । उदाहरति यथेति । सोमयागयोरिति । सोमस्य गुणस्य यागस्य प्रधानकर्म्मणश्चेत्यर्थः । ननु सोममात्रश्रुतेः कथं तद्वैशिष्ट्यं प्रतीयत इत्यत आह सोमपद इति । मत्वर्थलक्षणया वैशिष्ट्यलक्षणया । सोमस्य द्रव्यविशेषरूपतया यागेनाभेदान्वयबाधादितिभावः । सोमवता सोमाख्यद्रव्यविशिष्टेन । विधेयभेदेन वाक्यभेदः स्यादित्यापत्तिं निराकरोति नचेति । निराकरणे हेतुमाह प्रत्येकमिति । परस्परनैरपेक्ष्येणेत्यर्थः । उभयस्य सोमस्य यागस्य च । ननु प्रत्येकविधानाभावेपि सोमवैशिष्ट्यस्य यागस्य चाप्राप्ततया द्वयोर्विधेयत्वावश्यकत्वात् विधेयभेदेन कथं न वाक्यभेद इत्यत आह किन्त्विति । विशिष्टस्येति । सोमविशिष्टयागस्येत्यर्थः । एकस्यैवेति । तथाच सोमविशिष्टयागस्यैकस्यैव विधेयत्वं न तु विधेयभेदः । येन वाक्यभेदः

For Private And Personal

न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिना प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति । किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्येव ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यापि उत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न । दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात् ।

स्यात् । सोमस्य विधेयतया व्यवहारस्तु विधेयतावच्छेदकतया । न तु स्वातन्त्र्येण । स्वतन्त्रयोरेव विधेययोरेकेन वाक्येन विधातुमशक्यत्वादितिभावः । मत्वर्थलक्षणागौरवात् दध्ना जुहोतीतिवत् गुणविधित्वमेवास्त्वित्यापादनं निरस्यति नचेति । प्राप्तकर्म्मण्येव गुणविधानसम्भवात् गुणविधित्ववादी प्रमाणान्तरप्राप्तकर्म्मोपदर्शयति ज्योतिष्टोमेनेत्यादि । गुणविधित्वनिरासकं हेतुमाह तस्येति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्येत्यर्थः । अधिकारविधित्वेन फलसम्बन्धबोधकविधित्वेन । उत्पत्तिविधित्वासम्भवात् कर्म्मणः स्वरूपज्ञापकरूपोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । तथाच सोमेन यजेतेति विधिरेवोत्पत्तिविधिः । ज्योतिष्टोमेनेति विधिस्तु तत्फलसम्बन्धबोधकतया अधिकारविधिरेव । एवञ्च उत्पत्तिविधावेव कर्म्मणो विधेयतया तत्र तदनुवादेन विध्यन्तरं गुणविशेषविधानाय प्रभवति । अधिकारविधौ तु उत्पत्तिविधिविहितकर्म्मणोऽनूद्यमानत्वात् तदनुवादेन गुणविधानं न सम्भवति । अनूदितस्यानुवाद्यत्वायोगादितिभावः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्येव कर्म्मस्वरूपज्ञापकत्वात् फलसम्बन्धबोधकत्वाच्च उत्पत्त्यधिकारविधित्वलक्षणाक्रान्ततया उभयरूपत्वमङ्गीकृत्य उत्पत्तिविधित्वमादाय तत्र सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधायकत्वं सुवचमित्याशङ्कते नन्विति । एकस्य विधेरुभयरूपत्वे दृष्टान्तमाह उद्भिदेति । उद्भिच्छब्दो ज्योतिष्टोमवत् कर्म्मनामधेयमित्यग्रे वक्ष्यते । तथाच यागस्य तन्नामकत्वकीर्त्तनेन कर्म्मस्वरूपज्ञापकत्वं

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वे अनेनैव यागस्तत् फलसम्बन्धोपि वोधनीय इति सुदृढोवाक्यभेदस्तद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम् ।

पशुकाम इत्यनेन फलसम्बन्धवोधकत्वञ्चेत्युभयरूपत्वमितिभावः। आग्नेयीं निराकरोति नेति। दृष्टान्तं उद्भिदा यजेतेत्यत्र। अन्यथा उभयविधित्वानङ्गीकारेण। अनुपपत्त्या केवलाधिकारविधित्वासम्भवेन। तथात्वाश्रयणात् उभयविधित्वाङ्गीकारात्।

ननूद्भिदा यजेतेत्यस्येव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यस्यापि उत्पत्तिविध्यन्तराभावादुभयविधित्वं स्यात्। नच सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिः श्रूयत इति वाच्यम्। तस्य मत्वर्थलक्षणाभयात् गुणविधित्वस्यैष्टत्वादित्यत आह किञ्चेति। तेनैव ज्योतिष्टोमेनेति विधिनैव। यागो ज्योतिष्टोमनामा यागः। फलसम्बन्धः स्वर्गफलसम्बन्धः। वाक्यभेद इति। गौरवलक्षणो वाक्यभेद इत्यर्थः। विधिवाक्यस्य पदार्थद्वयवोधनरूपव्यापारभेदादितिभावः। तथाचोक्तम्

श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवम्।
एकोक्त्यवसितानान्तु नार्थापेक्षा विरुध्यते॥

यद्यपि सोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे प्रधानविधौ सोमपदे मत्वर्थलक्षणा ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वेपि वाक्यभेद इत्युभयथैव सदोषत्वं तथापि प्रधानविधौ लक्षणारूपपददोषापेक्षया प्रधानविधौ वाक्यभेदरूपवाक्यदोषस्य गुरुत्वात् लक्षणैवाङ्गीकार्य्या। अतएव ज्योतिष्टोमवाक्यस्याधिकारविधित्वसिद्धान्ते नाम्नः फलसम्बन्धस्य च वोधकतया गौरवलक्षणवाक्यभेदसम्भवेपि न क्षतिस्तस्य प्रधानविधित्वाभावात् उत्पत्तिविधौ वाक्यभेदस्यैव गौरवातिशयरूपत्वादित्येवमालोच्याभिहितं सुदृढ इति। लक्षणाया एव श्रेयस्त्वं प्रतिपादयति तद्वरमिति। तत् तस्मात् उत्पत्तिविधौ वाक्यभेदस्य गौरवातिशयरूपत्वादित्यर्थः। विशिष्टविधानं सोमविशिष्टयागविधानम्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र कर्म्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः ।

यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति । अत्र च विधौ कर्म्मणः करणत्वेनान्वयः । अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति ।

विधिं विभजते विधिश्चतुर्विध इति । अज्ञातार्थज्ञापकत्वरूपविधित्वस्य सर्व्वानुगतत्वेपि विभाजकोपाधिभेदात् परस्परं भेदः । अतो विभाजकोपाधिभेदं प्रतिपादयितुमाह तत्रेति । तेषु विधिषु मध्ये इत्यर्थः । उद्देशक्रमप्राप्तमुत्पत्तिविधिमाह कर्म्मस्वरूपेति । कर्म्मणो यत् स्वरूपं तन्मात्रस्य बोधको ज्ञापको यो विधिः स उत्पत्तिविधिरित्यर्थः । उत्पत्तिः कर्म्मणः प्रवृत्तिविषयताप्रयोजकप्राथमिकप्रतीतिः । साच कर्म्मणो नाममात्रनिर्द्देशेन द्रव्यदेवताविशिष्टकर्म्मनिर्द्देशेन च सम्भवति । अतः कश्चित् कर्म्ममात्रोत्पादकः कश्चिच्च विधिर्द्रव्यदेवताविशिष्टकर्म्मोत्पादकः । तयोरुभयोरपि कर्म्मस्वरूपमात्रज्ञापकत्वम् । नाममात्रनिर्द्देशेन द्रव्यदेवताविशिष्टकर्म्मनिर्द्देशेन च कर्म्मणः स्वरूपज्ञानसम्भवात् । अतो मात्रपदं कर्म्मणः फलसम्बन्धव्यावर्त्तकम् । एवञ्च अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिविधेः आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादिविधेश्च कर्म्मस्वरूपज्ञापकत्वाविशेषादुत्पत्तिविधित्वम् । एतदेवोदाहरणेन दर्शयति यथेति । एतच्च कर्म्ममात्रोत्पादकविध्युदाहरणम् । अस्य गुणविधित्वशङ्कामपाकर्त्तुमाह अत्रचेति । करणत्वेनेति आख्यातार्थभावनायामितिशेषः । तदेव दर्शयति अग्निहोत्रेणेति । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यधिकारविधिना स्वर्गरूपफलविशेषस्य श्रुतत्वेपि एतद्वाक्ये तदश्रवणादिष्टमिति सामान्यत उक्तम् । धात्वर्थस्य होमस्य करणत्वेनान्वयस्य सिद्धान्तितत्वप्रतिपादनादुत्पत्तिविधित्वमेवास्येति दर्शितं गुणविधित्वे धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनैवान्वयौचित्यादितिभावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवताच । तथाच रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः । अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न । रूपाश्रवणेप्यस्योत्पत्तिविधित्वात् । अन्यथा रूपश्रवणात् दध्ना जुहोतीत्ययमे-

---

कर्मस्वरूपमात्रबोधक इत्यत्र स्वरूपपदस्य रूपमात्रपरत्वमाकलय्य वादी शङ्कते नन्विति । रूपाश्रवणे द्रव्यदेवतयोरश्रवणे । अथाग्निहोत्रपदादग्निदेवताकत्व-प्रतीतेर्देवतारूपरूपश्रवणादेवास्योत्पत्तिविधित्वं सुघटमेवेत्यत आह अग्निहोत्रपद-स्येति । तत्प्रख्यन्यायेन "तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्र" मिति प्रथमाध्यायचतुर्थपादीय-सूत्रेण । नामधेयत्वादिति । अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे हि अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अग्निहोत्रपदस्य देवतारूपगुणविधायकत्वमाशङ्क्य तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रमिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । यस्मादन्यशास्त्रं यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीतिशास्त्रान्तरं तत्प्रख्यं तं भवता विधातुमिष्टं देवतारूपं गुणं प्रचष्टे बोधयति तस्मान्नायं गुणविधिः । किन्तु कर्मनामधेयबोधकः प्रधानविधिरेवेति । वार्त्तिककृद्भिरप्युक्तम् ।

विधित्सितगुणप्रापि शास्त्रमन्यद् यतस्त्विह ।

तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यतइति ।

एवं दृढीकृतां वादिनः शङ्कां निराकरोति नेति । रूपाश्रवणेपीति । तथाच कर्मस्वरूपेत्यत्र स्वरूपपदं रूपमात्रपरमित्येषा बुद्धिस्ते माभूत् । किन्तु कर्मणो विशेष-प्रतिपत्तिहेतुभूतधर्ममात्रपरम् । एवञ्च द्रव्यदेवतात्मकरूपस्येव नाम्नोपि विशेष प्रतिपत्तिप्रयोजकत्वात् तद्बोधकतयैवास्य कर्मस्वरूपबोधकत्वरूपोत्पत्तिविधित्वमक्षुण्ण-मिति भावः । स्वरूपपदस्य रूपमात्रपरत्वे बाधकमाह अन्यथेति । द्रव्यदेवता-प्रकाशकवाक्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारे इत्यर्थः । रूपश्रवणात् दधिरूपद्रव्य-श्रवणात् । अयमेवेत्येवकारेण अग्निहोत्रं जुहोतीतिविधेरुत्पत्तिविधित्वव्यवच्छेदः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वोत्पत्तिविधिः स्यात् । तथाचाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात् ।

अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधकोविधिर्विनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहोतीति । सहि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो

इष्टापत्तौ दोषमाह तथाचेति । उक्तत्पत्तिविधित्वाभावे चेत्यर्थः । अनर्थकमिति । देवताविधायकत्वस्य प्राक् निराकृतत्वात् गुणान्तरविधायकत्वासम्भवाच्चेति भावः । न च दध्ना जुहोतीत्युक्तहोमस्य नाममात्रविधायकत्वमस्येति वाच्यम् ।

अनुवाद्यमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेत् ।

नह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठतीति

न्यायेन यत्र कर्म्मणि किञ्चिद्विधातव्यं तदनुवादस्यावश्यकतया अत्र होमविशेषानुवादविरहेण दध्ना जुहोतीत्युक्तहोमनामविधायकत्वानवगमात् । अनुक्तनामकहोममात्रस्याग्निहोत्रनामतापत्तेश्च । दध्ना जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वे उत्पत्तिशिष्टदधिद्रव्यावरुद्धे तत्र कर्म्मणि पयसा जुहोतीत्यस्य गुणविधित्वासम्भवात् प्रधानविध्यन्तरत्वापत्तिरपि द्रष्टव्या । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वेतु यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत् सूर्य्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोति दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिश्रुतिबोधितानामङ्गानां खले कपोतन्यायेन युगपदेव प्रकृते अग्निहोत्राख्ये कर्म्मणि सम्बन्धान्न वाक्यभेदादिसम्भवः । अतः साधूक्तमग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वमिति ।

क्रमप्राप्तं विनियोगविधिं लक्षयति अङ्गेति । अङ्गप्रधानयोर्यः सम्बन्ध उपकारकोपकार्य्यभावस्तद्बोधक इत्यर्थः । सम्बन्धबोधकत्वमुपपादयति यथेति । स विनियोगविधिः । हि यस्मात् । तृतीयेति । तृतीयया तृतीयाविभक्त्या प्रतिपन्नः करणताप्रतीतिबलावगतो अङ्गभाव उपकारकभावो यस्य तादृशस्य दध्नो दधिद्रव्यस्य होमसम्बन्धं होमोपकारकत्वसम्बन्धं विधत्ते बोधयतीत्यर्थः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति । गुणविधौ धात्वर्थस्य साध्यत्वेनान्वयः ।

क्वचिदाश्रयत्वेनापि । यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । अत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् । तच्च किन्निष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेनान्वेति ।

बोधनप्रकारमाह दध्नेति । होमं भावयेदिति ।

भावनैव हि भाव्येन फलेनान्वेतुमर्हति ।
धात्वर्थः करणं तत्र लाघवात् सन्निकर्षत इत्युक्तेः

प्राप्ताया धात्वर्थस्य करणतायाः कथमत्र बाधः स्यादित्यत आह गुणविधौचेति । साध्यत्वेन भाव्यत्वेन । अयमाशयः । विधिप्रत्ययेनेष्टस्यैव भाव्यत्वमवगम्यते । उत्पत्तिविध्यवबोधात् प्राक् च कर्म्मरूपतया द्विष्टस्य धात्वर्थस्य न भाव्यत्वसम्भवः । अत उत्पत्त्यधिकारविध्योरेव धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयः स्वीकृतः । तत्र करणविशेषाश्रवणाच्च । गुणविधौतु उत्पत्तिविधिना धात्वर्थस्येष्टसाधनतायां प्रतिपादितायां सत्यामन्येच्छाधीनेच्छाविषयतया ईप्सिततमत्वात् सन्निधानात् विधौ फलान्तराश्रवणाच्च साध्यतयैवान्वयो न्याय्यः । करणाकाङ्क्षातु करणताबोधकतृतीयान्तपदेनैव निवृत्ते न करणत्वेन । अन्यथा दधिमता यागेनेष्टं भावयेदित्यन्वये अङ्गीक्रियमाणे दधिपदे मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गः । तृतीयाश्रुतिबोधितां दध्नः करणतामिष्टत्वेनोपस्थितस्य धात्वर्थस्य भाव्यताञ्चोपेक्ष्य धात्वर्थस्य करणत्वकल्पने इष्टान्तरस्य भाव्यत्वकल्पने च महत् गौरवं स्यादिति । अतएव यत्र गुणविधाविष्टविशेषश्रवणमस्ति तत्र धात्वर्थस्य भाव्यत्वाभावेपि न करणत्वेनान्वयः करणान्तरश्रवणात् । किन्तु आश्रयत्वेनैवेत्याह क्वचिदिति । तदुदाहरणमाह यथेति । इन्द्रियकामस्य यजमानस्य । जुहुयात् ऋत्विगितिशेषः । तदन्वयबोधप्रकारं प्रतिपादयति अत्रेति । दधीति । दधिकरणकेन दध्नः करणत्वेन । तच्च दध्नः करणत्वञ्च । किं निष्ठं किमाश्रितम् । आश्रयत्वेनेति । एवञ्च होमाश्रितेन दध्नः करणत्वेनेन्द्रियं भावयेदितिबोधात्

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि । श्रुति लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि । एतत् सहकृतेनानेन विधिना अङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्य्यायं ज्ञाप्यते ।

अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पठ्यते । अविज्ञातफलं कर्म्म तस्य प्रकरणाङ्गतेत्यनेन न विरोधः । अविज्ञातफलमित्यनेन प्रधानानाश्रितस्याङ्गस्य निष्फलत्वाभिधानात् । प्रकृतेतु प्रधानाश्रिताङ्गस्यैव तज्जनकताप्रतीतेः ।

एतस्य विनियोगविधेः । सहकारिभूतानि अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधने सहकारिकारणरूपाणि । प्रमाणानि नाम्ना निर्द्दिशति श्रुतीति । तेषां सहकारिकारणतां विशदयति एतदिति । एतत् सहकृतेन श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणसहकृतेन । अनेन विधिना विनियोगविधिना । परोद्देशेति । परोद्देशेन प्रधानकर्म्मण उपकारोद्देशेन प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यत्वं क्रियमाणत्वम् । पारार्थ्येति । पारार्थ्यमेवापरपर्य्यायो वाचकान्तरं यस्य तत् । तथाच परोद्देशेन क्रियमाणत्वं पारार्थ्यमित्यनर्थान्तरम् । तथाचोक्तम् ।

परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयत इति ।

अतएव तृतीयाध्यायप्रथमपादे "शेषः परार्थत्वा"दिति सूत्रव्याख्यायां "यः परस्योपकारे वर्त्तते स शेष" इति भाष्यम् । शेषत्वमेवाङ्गत्वं तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः ।

यत्तु शेषः परार्थत्वादित्यनन्तरलक्षणम् ।
तदङ्गत्वस्य वाच्यत्वादादौ तन्मात्रगोचरम् ॥

व्याख्यातश्चेदं स्वयमेव । अङ्गरूपः शेष एतल्लक्षणगोचरः परार्थत्वहेतुक इति । अत्र अङ्गस्य शेषसंशब्दकीर्त्तनादेव प्रधानस्य शेषित्वं प्रतिपादितमिति शेषिलक्षणं न पृथगभिहितम् । तदप्युक्तं वार्त्तिककारैः ।

शेषलक्षणमात्रोक्तावर्थात् स्याच्छेषिलक्षणम् । अतः शेषः परार्थत्वादित्युक्तं शेषलक्षणम् ॥

ज्ञाप्यते बोध्यते । तथाच विनियोगविधिना क्वचित् श्रुतिसहकारेण क्वचिल्लिङ्गादिसहकारेणाङ्गत्वं प्रतिपाद्यत इतिभावः ।

For Private And Personal

तत्र निरपेक्षोरवः श्रुतिः। सा च त्रिविधा विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री चेति।

तत्राद्या लिङाद्यात्मिका। द्वितीया व्रीह्यादिश्रुतिः। यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री।

श्रुतिं लक्षयति तत्रेति। तेषूक्तेषु प्रमाणेषु मध्ये। यद्यपि यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य श्रवणमात्रादेवावगम्यते स श्रुत्यावगम्यते। श्रवणं श्रुतिरिति भाष्यकारा-स्तथापि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् श्रवणमात्रे णार्थप्रत्यायक-शब्दे पि श्रुतिपदप्रयोगादाह निरपेक्ष इति। निरपेक्षः स्वार्थप्रतिपादने पदान्तरा-काङ्क्षारहितो यो रवः शब्दः सा श्रुतिरित्यर्थः। तथाचोक्तम्।

अभिधातु' पदेऽन्यस्मिन्निरपेक्षरवः श्रुतिरिति।

श्रुतिं विभजति साचेति।

यच्छब्दस्योक्तिसामर्थ्यं तल्लिङ्गं त्रिविधा श्रुतिः।

विध्युक्तिविनियोगाख्या वाक्यन्तु प्राङ्निदर्शितमिति

वार्त्तिककारैः श्रुतेस्त्रैविध्याभिधानादाह त्रिविधेति। विधात्री प्रवर्त्तयित्री। वार्त्तिके तत्र विधिपदप्रयोगात्। वार्त्तिके उक्तिपदं मुख्यपरप्रकृत्यभिप्रायमत आह अभिधात्रीति। अभिधया स्वार्थं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः। विनियोक्त्री प्रधानेष्वङ्ग-सम्बन्धं बोधयन्ती। तासां स्वरूपमुपदर्शयति तत्रेत्यादिना। लिङाद्यात्मिकेति। आदिना विध्यर्थप्रत्ययान्तरस्य ग्रहणम्। लिङादीनां शब्दान्तरनैरपेक्ष्येण प्रवर्त्तना-रूप-स्वार्थप्रतिपादनद्वारा प्रवर्त्तकत्वात्। व्रीह्यादीत्यादिपदेन मुख्यार्थपरा अन्ये प्रातिपदिका धातवश्च प्रकृतिरूपा उच्यन्ते। प्रत्ययानां विधिपदेन विनियोगपदेन चोक्तत्वात्। तेषामपि स्वस्वार्थबोधने शब्दान्तरनिरपेक्षत्वात्। तृतीयविभागस्य स्वरूपमाह यस्य चेति। श्रवणादेव शब्दान्तरापेक्षां विना। सम्बन्ध उपकारकत्वम्।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सापि त्रिविधा। विभक्तिरूपा एकाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति। तत्र विभक्तिश्रुत्या अङ्गत्वं यथा व्रीहिभिर्यजेतेति। तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम्। तदपि पुरोडाशप्रकृतितया। यथा पशोर्हृदयादिरूपहविः-

---

तृतीयायाः पुनस्त्रैविध्यमाह सापीति। विभक्तिरूपा प्रथमादिविभक्तिरूपा। लिङ्गाद्याख्यातविभक्तीनामभिधात्री पदार्थत्वात्। एकाभिधानरूपा एकोक्तिरूपा। एकपदरूपेति। अत्र पदशब्दः सुप्तिङन्तं पदमिति व्याकरणस्मृतिबोधित-पदपरः। तथाच एकं यत्पदं सुबन्तं तिङन्तं वा तद्रूपा श्रुतिरित्यर्थः।

विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहरति तत्रेति। तासु विनियोगश्रुतिष्वित्यर्थः। व्रीहिभिर्यजेतेति। अत्र यद्यपि लिङा प्रवर्त्तनाप्रतीतिर्विधात्र्या श्रुत्या जायते। व्रीहिशब्देन च धान्यविशेषस्य यजिनाच कर्म्मविशेषस्य प्रतीतिरभिधात्र्या श्रुत्या। तत्तदर्थप्रत्यायने शब्दान्तरनिरपेक्षत्वात्। तथापि तयोः श्रुत्योरनायासगम्यतया व्रीहिभिरितिवाक्यस्य तदुदाहरणत्वमनुक्त्वा विभक्तिरूपविनियोगश्रुत्युदाहरणत्व-मुक्तम्। इदानीं तदुपपादयति तृतीयाश्रुत्येति। यागाङ्गत्वं यागोपकारकत्वम्। व्रीहिभिरितिवाक्येन व्रीहिभिर्यागं भावयेदिति व्रीहीणां यागं प्रतिकरणत्वावगमात् करणत्वस्य च कारणताविशेषत्वात् यागोपकारकत्वं व्यक्तमेवेतिभावः। ननु पुरोडाशेन यजेतेतिश्रुत्या पुरोडाशस्यैव द्रव्यतया यागोपकारकत्वं श्रुतं तत्कथं व्रीहीणां यागाङ्गत्वमुच्यते। तेषां पुरोडाशोपकारकत्वमेव न्याय्यमित्यत आह तदपीति। व्रीहीणां यागाङ्गत्वमपीत्यर्थः। पुरोडाशप्रकृतितया पुरोडाशोपादान-कारणतया। तथाच व्रीहीणां साक्षात् पुरोडाशोपकारकत्वेपि परम्परया यागोपकारकत्वमितिभावः। परम्परोपकारकाणामुपकारकत्वव्यवहारे दृष्टान्तमाह यथेति। पशोरिति यागाङ्गत्वमिति परेणान्वयः। हृदयादीति। ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति। तत्रेदं समामनन्ति "हृदयस्याग्रे अवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस" इति। अनया श्रुत्या

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रकृतितया यागाङ्गत्वम् । अरुणयैकहायण्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यस्मिन् वाक्ये आरुण्यस्यापि तृतीयाश्रुत्या क्रयाङ्गत्वम् । तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा न तु साक्षात् अमूर्त्तत्वात् ।

एवमवगम्यते पशुमालभ्य तस्मात् हृदयादीन्यवदाय तेन जुहोतीति। एवञ्च हृदयादिरूपं यत् हवनीयद्रव्यं तस्य प्रकृतितया उपादानतया यथा पशोर्यागाङ्गत्वं तथा प्रकृतेपीत्यर्थः। ततश्च यत्र पशोर्हृदयादिग्रहणमभिहितं तत्रैव पशोः परम्परोपकारकत्वं न सर्व्वत्रैव तथा। अतएव त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेत्युपक्रम्य पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति श्रुत्या पशोर्जीवत एव उत्सर्गविधानात् साक्षादेव तस्य यागोपकारकत्वमिति सिध्यति ।

प्रकारान्तरेण परम्परोपकारकत्वं तृतीया श्रुतिलभ्यमुदाहरति अरुणयेति। आरुण्यस्येति। गोविशेषणीभूतगुणस्येत्यर्थः। क्रयाङ्गत्वं सोमक्रयोपकारकत्वम्। वेदस्थले स्वविशेष्यान्वयिनान्वयित्वं विशेषणानामितिनियमादारुण्यविशेष्याया गोः क्रयं प्रति साधनत्वेनान्वये तद्विशेषणस्यारुण्यस्यापि तं प्रति साधनत्वेनान्वयस्यावश्य-कत्वादितिभावः। अतएव तस्य क्रयान्वये गोद्वारकत्वमेव न साक्षादित्याह तदपीति। गोरूपद्रव्येति। सोमक्रयसाधनगोरूपद्रव्यस्य परिच्छेदद्वारा इतर-व्यावर्त्तनद्वारा। तथाच अरुणेतरया गवा सोमक्रयो न सिध्यति अरुणापदेन तदितरव्यावृत्तेरितिभावः। साक्षात् साधनत्वाभावे हेतुमाह अमूर्त्तत्वादिति। यद्यपि मूर्त्ताया एकहायण्या अपि न साक्षात् क्रयसाधनत्वं किन्तु विक्रेतृवशीकार-द्वारैव तथापि वशीकारस्यावश्यकव्यवहारोपयोगिद्रव्यान्तरलाभजन्यत्वादेक हायण्या वशीकारं प्रति साक्षादेव साधनत्वम् आरुण्यस्य तु गुणपदार्थत्वेनामूर्त्ततया द्रव्यनैरपेक्ष्येण व्यवहार्य्यत्वासम्भवात् वशीकारं प्रत्यपि न साक्षाद्धेतुत्वं परन्तु द्रव्यस्येतरव्यावर्त्तकतयैवेति ततोपि विप्रकर्ष इति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या। तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थं तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः। किन्त्वपूर्व्वसाधनत्वप्रयुक्तम्। व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानुष्ठाने अपूर्व्वानुपपत्तेः। एवं सर्व्वेष्वङ्गेष्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वमङ्गत्वं बोध्यम्।

एवमिमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम्। यदाहव-

---

द्वितीयाश्रुत्युदाहरणमाह व्रीहीनिति। व्रीह्यङ्गत्वं व्रीह्युपकारकत्वम्। ननु व्रीह्युपकारकत्वं किं व्रीह्युत्पादकत्वमित्यत आह तच्चेति। व्रीहिस्वरूपार्थं व्रीहिस्वरूपोत्पादनार्थम्। तस्य व्रीहिस्वरूपस्य। तेन प्रोक्षणेन। उपपत्तेः सिद्धत्वात्। तथाच प्रोक्षणात् प्रागपि व्रीहिस्वरूपस्य सिद्धतया न प्रोक्षणस्य तत्साधनत्वमितिभावः। तर्हि प्रोक्षणस्य कीदृशं तदुपकारकत्वमित्यत आह किन्त्विति। अपूर्व्वेति। प्रोक्षणेन व्रीहीणां संस्काराधाने कृते तेषां यदपूर्व्वसाधनत्वं जायते तत्प्रयुक्तमेव प्रोक्षणस्य व्रीह्युपकारकत्वमितिभावः। तद्व्यतिरेके अपूर्व्वसाधनताव्यतिरेकप्रदर्शनेन प्रोक्षणस्यापूर्व्वसाधनतासम्पादकत्वं प्रतिपादयति व्रीहीनप्रोक्ष्येति। अपूर्व्वानुपपत्तेरिति। असंस्कृतद्रव्यकरणकहोमस्यासिद्धत्वादितिभावः। प्रोक्षणवदवघातादिष्वपि अपूर्व्वप्रयुक्तत्वमङ्गत्वमतिदिशति एवमिति। सर्व्वेषु अवघातादिषु। अङ्गेषु व्रीह्याद्यङ्गेषु।

द्वितीयाश्रुतेरुदाहरणान्तरमाह एवमिति। व्रीहीनिति द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्ववदित्यर्थः। इमामिति। ऋतस्य सत्यफलस्य इमां रसनां बन्धनरज्जुम् अगृभ्णन् गृहीतवन्त इत्यर्थः। इति अनेन मन्त्रेण अश्वाभिधानीमश्वरसनामादत्ते गृह्णीयात्। अश्वाभिधान्यङ्गत्वं तदुपकारकत्वम्। तदप्यपूर्व्वसाधनत्वप्रयुक्तं मन्त्रमन्तरेण अश्वाभिधानीं गृहीत्वा यागानुष्ठाने कृते अपूर्व्वानुपपत्तेः। अत मन्त्रलिङ्गेन रसनामात्रप्रतीतावपि न पश्वन्तररसनाग्रहणे

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वम् सप्तमीश्रुत्या। एवमन्योपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः।

पशुना यजेतेत्यत्र एकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वम्। यजेतेत्याख्याताभिहितसङ्ख्याया

मन्वस्य प्रवृत्तिः, श्रुत्या अश्वरसनाग्रहण एव विनियोगात् लिङ्गात् श्रुतेर्बलवत्त्वाच्च। अतो द्वितीयाश्रुतेरेवात्र विनियोजकत्वमुक्तम्।

सप्तमीश्रुतिमुदाहरति यदिति। आहवनीयः संस्कारविशेषसंस्कृतोवह्निः। होमाङ्गत्वमिति। आहवनीयं विना होमापूर्व्वं न स्यादितिभावः। एवमिति। स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र प्रथमाश्रुत्या स्वर्गकामनाया यागाङ्गत्वम्। स्वर्गकामनाया अधिकारिविशेषणत्वात्। एवमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीतिश्रुतिप्राप्तस्य सायंहोममन्वस्य अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति चतुर्थी श्रुत्या अग्निप्रजापतिहोमाङ्गत्वम्। आचार्य्यादध्येतव्य इत्यत्र पञ्चमीश्रुतेराचार्य्यस्य अध्ययनाङ्गत्वम् आचार्य्याभावे नाध्ययनसिद्धिः। विभक्तिपदं कारकविभक्तिपरमिति केचित्। अन्येतु विभक्तिमात्रपरमित्याहुः। अतएव तिस्रः साङ्गस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति श्रुतावहीनपदस्य न ज्योतिष्टोमपरत्वं किन्तु अहर्गणाख्ययागविशेषपरत्वमिति सिद्धान्तयित्वा शास्त्रदीपिकायां वस्मादहीनश्रुतेरहर्गणवचनत्वात् तद्विषयमेव द्वादशोपसत्त्वम् षष्ठीश्रुत्यावगम्यत इत्युक्तम्। न्यायमालायामप्यत्र षष्ठ्याः श्रुतित्वमभिहितम्।

विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहृत्य एकाभिधानरूपां तामुदाहरति पशुनेति। समानेति। समानमेकं यदभिधानमुक्तिस्तद्रूपश्रुत्येत्यर्थः। तथाच पशुनेत्यत्र तृतीयैकवचनरूपा या एका उक्तिः तयैव एकत्वपुंस्त्वे करणकारकञ्चोच्यते। अतएकोक्तिगम्यत्वरूपसन्निकर्षादेकत्वसङ्ख्यापुंस्त्वयोः करणकारकाङ्गत्वम्। करणीभूतस्य पशोरेकत्वपुंस्त्वबोधकतया इतरव्यावर्त्तकत्वमितिभावः। पशुनेत्यत्र विभक्त्यंशे समानाभिधानश्रुतिमुदाहृत्य यजेतेत्यत्रापि विभक्त्यंशे तामुदाहरति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

आर्थभावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेरेव। एकपदश्रुत्याच यागाङ्गत्वम्। नचामूर्त्तायास्तस्याः कथं भावनाङ्गत्वमिति-वाच्यम्। कर्त्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः। कर्त्ता चाक्षेपलभ्यः। आख्यातेन हि भावनोच्यते साच कर्त्तारं विनानुपपन्नेति।

यजेतेति। आख्यातेति। ईत-प्रत्ययस्य प्रथमपुरुषैकवचनतया तेनाख्यातेन एकत्वसङ्ख्या आर्थी भावना चोच्यते। तयोश्चैकोक्तिप्रतिपाद्यत्वेन सन्निहितत्वादेकत्व-सङ्ख्याया आर्थभावनोपकारकत्वमेकाभिधानश्रुतिसिद्धमित्यर्थः। अत्रैव एकपद श्रुतेरुदाहरणं दर्शयति एकपदेति। एकपदं यजेतेति तिङन्तपदं, तद्रूपया श्रुत्या यागाङ्गत्वम् एकत्वसङ्ख्याया इत्यनुषज्यते। अमूर्त्तायाः सङ्ख्याया भावनाङ्गत्वानुप-पत्तिशङ्कामपनयति नचेति। अमूर्त्ताया गुणपदार्थत्वेन मूर्त्तिरहितायाः। तस्या एकत्वसङ्ख्यायाः। कथमिति। अमूर्त्तस्य वस्तुनः स्वातन्त्र्येण विनियोगासम्भवादिति भावः। भावनाङ्गत्वं भावनोपयोगित्वम्। निराकरणे हेतुमाह कर्त्तृपरिच्छेदेति। कर्त्तुरितरव्यावर्त्तनद्वारेत्यर्थः। तदुपपत्तेर्भावनोपकारकत्वोपपत्तेः। ननु स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सङ्ख्या कर्म्मादिरेवच। अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमा इत्युक्तेः लिङ्गस्य पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थतैव प्रतिपद्यते। न च पशुनेत्यत्र "आङो नाऽस्त्रियामिति (१) व्याकरणस्मृत्या नादेशबलात् पुंस्त्वप्रतीतेस्तस्य वैभक्तिकार्थत्व-मेवेतिवाच्यम्। नादेशस्य प्रकृतेरस्त्रीलिङ्गत्वस्यैव द्योतकत्वात्। पुंस्त्वस्त्रीत्वे तु प्रातिपदिकप्रतिपाद्ये एव पशुभिरित्यादौ विभक्त्या तत् प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। तत् कथमेकत्वपुंस्त्वयोरेकोक्तिप्रतिपाद्यत्वसम्भव इतिचेन्न। मीमांसकमते शक्यतया जातेरेव प्रातिपदिकार्थत्वेन लिङ्गसङ्ख्यादीनां वैभक्तिकार्थत्वावश्यकत्वात्। अतएवोक्तम्।

> एक एकक इत्यन्ये द्वावित्यन्ये त्रयोऽपरे।
> चतुष्कं पञ्चकञ्चान्ये चतुष्के सूत्रमुच्यते॥

---

(१) प्राचां मते आङिति टाविभक्तेः संज्ञा।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अत्र एकैकस्य प्रातिपदिकार्थत्वमन्ये इत्यनेन मीमांसक-सम्मतमित्यभिहितम् ।

न च ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रेव एकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वे वाक्यभेदापत्तिरितिवाच्यम् । ग्रहस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वेनोद्देश्यतया एकत्वसंमार्गयोर्विधाने वाक्यभेदसम्भवेऽपि पशोः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वेन विधेयतया एकत्वपुंस्त्वविवक्षणेऽपि वाक्यभेदासम्भवात् । सिद्धान्तितमेतत् तृतीयाध्यायप्रथमपादे । समानाभिधानश्रुत्या एकत्वपुंस्त्वयोः करणकारकोपकारकत्वात् एकत्वपुंस्त्वावच्छिन्नपशुना यजेतेति लभ्यते । तेन स्त्रीपशुना पशुद्वयेन च कृतस्य यागस्यासिद्धिः । आख्याताभिहितैकत्वसङ्ख्याया कर्तृपरिच्छेदद्वारा आर्थभावनाङ्गत्वादेकत्वावच्छिन्नः पुमान् भावयेदिति प्रतीतेः द्वाभ्यां बहुभिर्वा तत्फलकामैः स्वेच्छया कर्मविभागेन निष्पादितस्य यागस्य न फलजनकत्वं स्यात् । सप्तदशावरा ऋद्धिकामाः सत्रमुपासीरन्नित्यादिविशेषविधिमहिम्नात्तु सत्रादेव । नास्तिवचनस्यातिभार इति न्यायात् । तथा एकपदश्रुत्या एकत्वसङ्ख्याया यागाङ्गत्वात्तत्तत्फलाय क्रियमाणस्य तत्तद्यागस्यैकस्यैव तत्फलजनकता, नतु तत्फलाय तद्यागद्वितयत्रितयापेक्षा । अतएवोक्तं सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति । इदमुपलक्षणम् । आख्याताभिहितैकत्वसङ्ख्यायाः समानाभिधानश्रुत्या आर्थभावनाङ्गत्वमपि । तेन यागाद्यात्मकक्रियाकलापस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वप्रतीतेः प्रयत्नभेदेन यागासिद्धिः । अन्यथा अन्ययागमध्येऽप्यन्ययागमनुष्ठाय तद्यागसमापनमापद्येत । इष्टापत्तौ "अप वा एतद्यज्ञाच्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते अन्यस्य तन्त्रं प्रतीयते" इति भाष्यधृतश्रुत्या एकानुष्ठानमध्ये अन्यानुष्ठानस्य यज्ञापच्छेदरूपत्वाभिधानं विरुध्येत । एतदप्यौत्सर्गिकं बलवत्प्रमाणमहिम्ना बाध्यते । अतएव चातुर्मास्ययागीय तृतीयपर्वशाकमेधयागावयवभूतो मध्यन्दिनकर्त्तव्यः सान्तपनीयो यागो यदि दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धान्मध्यन्दिनाकृतः सायमुपक्रम्यते तदा सायमग्निहोत्रस्य नोत्कर्षः । इष्ट्यग्निहोत्रयोः शास्त्रप्राप्तक्रमाभावात् । किन्तु सान्तपनीयेष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाय पश्चादिष्टिशेषः समापनीय इति सिद्धान्तितं न्यायमालादौ पञ्चमाध्यायप्रथमपादे ।

ननु वाक्ये कर्त्तुरश्रवणात् कथमाख्यातार्थैकत्वसङ्ख्या कर्त्तृपरिच्छेदं जनयतीत्यत आह कर्त्ता चेति । आक्षेपेण आकर्षणेन लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः । कः कर्त्तारमाक्षिपेदिति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबला । लिङ्गादिषु न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति किन्तु कल्प्यः । यावच्च ते विनियोजकः कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य ज्ञातत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तेर्व्याहतत्वात् ।

जिज्ञासायामाह आख्यातेनेति । हि यस्मात् । सा भावना । कर्त्तारं विनेति । अयमाशयः । भावना कृतिः साच चेतनव्यापाररूपा । अतः स्वाश्रयचेतन-साकाङ्क्षत्वेन शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इतिन्यायात् यावत् कर्त्ता नोपादीयते तावदाख्यातोपस्थितापि भावना वाक्यार्थपरिसमाप्तिमपारयन्ती कर्त्तुं कर्त्तारमध्याहारयत्येवेति भावनैव तमाक्षिपतीति । ननु कर्त्तारमन्तरेण कृतेरनुपपत्त्या कर्त्ता अर्थापत्तिलभ्यो अनुमेयो वा भवतु, कथमस्याध्याहार्य्यत्वमुक्तमिति चेन्न अर्थापत्त्यादिना लब्धेपि कर्त्तरि आख्यातार्थान्वयासम्भवादध्याहारस्यैव न्याय्यत्वात् । नहि शाब्दमशाब्देनान्वेति । अतएव विश्वजिता यजेतेत्यादौ यजेतेत्याख्यातार्थभावनान्वयानुपपत्त्या स्वर्गकामपदाध्याहारः सिद्धान्तितश्चतुर्थाध्यायतृतीयपादे ।

तृतीयाध्यायतृतीयपादे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा"दिति सूत्रेण श्रुत्यादीनां पूर्व्वपूर्व्वापेक्षया परपरस्य दौर्ब्बल्यं प्रतिपादयता श्रुतेः सर्व्वस्मात् प्राबल्यमुक्तं तत् प्रदर्शयितुमाह सेयमिति । लिङ्गादिषु लिङ्गादिसमाख्यापर्य्यन्तेषु । प्रत्यक्षः श्रवणविषयः । विनियोजकः विनियोगबोधकः । ननु यदि शब्दो नास्ति कथं तर्हि तेषां विनियोगसाधनत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह किन्त्विति । कल्प्यो अनुमानेनार्थापत्त्या वा प्रत्येतव्यः । ननु कल्पनीयोपि विनियोजकः शब्दः शब्दत्वाविशेषात् तुल्यवत्प्रमाणमस्त्वित्यत आह यावच्चेति । यावता कालेनेत्यर्थः । ते लिङ्गादिभिः । विनियोजकः अनेनेवं कर्त्तव्यमिति वाक्यविशेषः । तेषां लिङ्गादीनाम् । कल्पकत्वशक्तेः कल्पनासामर्थ्यस्य । व्याहतत्वादिति । विपरीतप्रत्यक्षस्य प्रागुत्पन्नस्य अनुमित्यादिप्रतिबन्धकत्वादितिभावः । अतएवोक्तं वार्त्तिककारैरपि ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतएवैन्द्र्या लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थानार्थत्वम् । किन्तु ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वम् ।

सह प्रस्थितयो र्हि प्रमाणयोर्यस्य विषयदेशे चिरेण प्राप्तिर्भवति तस्य विप्रेयो दौर्व्वल्यकरो भवत्यवधारिते तु विनियोगे इति।

अतएवेति । श्रुतेः प्राबल्यादित्यर्थः । ऐन्द्र्या इति । ऐन्द्र्या ऋचः लिङ्गात् इन्द्रोपस्थानार्थत्वमिन्द्रोपस्थानकरणत्वं नेत्यर्थः । अयमाशयः । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते । तत्र ऐन्द्री इन्द्रप्रकाशिका ऋक् । साच "कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे" इति मन्त्रात्मिका । तस्य मन्त्रस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गेन इन्द्रः प्रकाश्यते । अर्थो यथा । भो इन्द्र कदाचन कदाचिदपि न स्तरीरसि घातको न भवसि किन्तु दाशुषे आहुतिं दत्तवते यजमानाय सश्चसि प्रीयसे इति । ऐन्द्र्येति तृतीयाश्रुत्या मन्त्रस्य उपस्थानकरणत्वं गम्यते । तस्य चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्येन तदुपस्थानस्य इन्द्रकर्मकत्वावगमात् मन्त्रस्येन्द्रोपस्थाने विनियोगः प्रतीयते । यद्यप्यनेन मन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेतेति विनियोजकशब्दो नास्ति तथापि यद्यसौ मन्त्र इन्द्रोपस्थानार्थो न स्यात्तदाऽनेनेन्द्रप्रकाशनमनुपपन्नम् । न खल्वन्योपस्थानवेलायामन्यस्तुतिरुचितेत्यर्थापत्त्या अयं मन्त्र इन्द्रोपस्थानकरणमिन्द्रप्रकाशकत्वात् बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य कुशच्छेदनकरणत्ववदित्यनुमानेन वा मन्त्रस्येन्द्रोपस्थानकरणत्वावधारणात् । गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गार्हपत्यपदरूपया अभिधात्र्या श्रुत्या अग्निविशेषः प्रतीयते । द्वितीयारूपया विनियोक्त्र्या श्रुत्या च प्रीतिहेतुव्यापारात्मकोपस्थानक्रियाजन्यप्रीतिरूपफलाश्रयत्वलक्षणं गार्हपत्यगतं कर्मत्वं बोध्यत इति मन्त्रस्य गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः प्रतीयते । अत्र संशयः । किमुभयोः प्रमाणत्वाविशेषात् विकल्पः । किंवा प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन इन्द्रोपस्थाने गार्हपत्योपस्थाने च विनियोगः । अथवा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यतां मन्त्रस्थमिन्द्रपदं गार्हपत्यपरमस्तु । आहोस्वित् विनिगमनाविरहेण लिङ्गेनैव श्रुतिर्बाध्यतां गार्हपत्यपदमिन्द्रलाक्षणिकमस्त्विति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम्। यथाहुः।
सामर्थ्यं सर्व्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते।
सामर्थ्यम् रूढ़िरेव। तेन समाख्यातो नाभेदः। तेन

अत्र विकल्पे अष्टदोषापातादावृत्तौ च गौरवात् ऐन्द्रीपदेन प्रथममिन्द्रोपस्थिते-र्लक्षणयैव गार्हपत्यपदमेवेन्द्रलाक्षणिकं न्याय्यमिति प्राप्ते लिङ्गादीनां श्रुत्यपेक्षया दौर्ब्बल्यं विलम्बेनार्थप्रतिपादकत्वादिति सिद्धान्तितं श्रुतिलिङ्गेति सूत्रेण। अर्थप्रतिपत्तौ विलम्बश्च अनुमानादिगम्यत्वात्। विनियोगबोधकशब्दस्य तु झटित्युपस्थापकत्वं प्रत्यक्षत्वादिति मन्त्रस्थमिन्द्रपदमेव गार्हपत्यलाक्षणिकमिति। तथाचोक्तं वार्त्तिककृद्भिः।

यथा शीघ्रप्रवृत्तत्वाल्लिङ्गादेर्बाधिका श्रुतिः।
तथैव विनियोगेपि सैव पूर्व्वं प्रवर्त्तते॥

शास्त्रदीपिकायामप्युक्तम्।

यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते।
तावदेव श्रुतिर्मन्त्रं गार्हपत्यार्थतां नयेत्॥
मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्धा पश्चाच्छब्दं निरूप्य च।
मन्त्राकाङ्क्षावशेनेन्द्रशेषत्वे श्रुतिकल्पना॥
श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्व्वं गार्हपत्याङ्गतां गते।
निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्म्मूला श्रुतिकल्पना॥
तेन शीघ्रप्रवर्त्तिन्या श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्।
प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलम्॥

लिङ्गं लक्षयति शब्दसामर्थ्यमिति। शब्दस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यमित्यर्थः। तथाचाहुर्भाष्यकाराः। यच्छब्दस्यार्थमभिधातुं सामर्थ्यं तल्लिङ्गमिति। वार्त्तिककारा अपि यच्छब्दशक्तिसामर्थ्यं तल्लिङ्गमित्याहुः। स्वयमपि वृद्धसम्मतिमाह यथाहु-रिति। सामर्थ्यमर्थाभिधानशक्तिः। तत्र किं यौगिकार्थप्रकाशनसामर्थ्यं

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वर्हिर्देवसदनं दामीतिमन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्वं नतूलपादिलवणाङ्गत्वम् । तस्य वर्हिर्दामीति लिङ्गात्तल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात् । एवमन्यत्रापि लिङ्गविनियोगोद्रष्टव्यः ।

गौणार्थप्रकाशनसामर्थ्यं रूढार्थप्रकाशसामर्थ्यञ्चादरणीयमित्यत्राह सामर्थ्यं रूढिरेवेति । रूढमुख्यार्थप्रकाशशक्तिरेवेत्यर्थः । एवकारेण यौगिकसामर्थ्यं गौणसामर्थ्यञ्च निराकृतम् । तत्र यौगिकसामर्थ्यनिराकरणफलमाह तेनेति । सामर्थ्यस्यानादिपरम्परागतमुख्यशक्तिरूपत्वेनेत्यर्थः । नाभेद इति । समाख्यया ऐक्यं नेत्यर्थः । एतेन यौगिकसामर्थ्यनिरासात् न समाख्यायामतिव्याप्तिरिति दर्शितम् । गौणसामर्थ्यनिरासफलन्तु न तूलपादिलवनाङ्गत्वमित्यनेन वक्ष्यते । वर्हिरिति । देवानां सदनं सीदन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या उपवेशनाधिकरणभूतं वर्हिरहं दामि लुनामीत्यर्थः । कुशलवनाङ्गत्वं कुशच्छेदने विनियोज्यत्वम् । तथाच दर्शपौर्णमासप्रकरणे एतन्मन्त्रमात्रं श्रूयते न पुनरनेन मन्त्रेण किं कुर्यादित्यत्र क्वापि श्रुतिरस्ति । अतः साक्षाद्विनियोजिकायाः श्रुतेरभावात् मन्त्रस्थवर्हिःपदेन दर्भत्वेन मुनिपरिभाषितकतिपयतृणविशेषरूपमुख्यार्थप्रकाशात् दामीत्यनेन च दानलूनावित्यस्य रूपतया अनादिपरम्परागतमुख्यार्थरूपलवनप्रकाशात् अनेन मन्त्रेण कुशं छिन्द्यादिति श्रुतिं कल्पयित्वा तद्बलेन कुशच्छेदने विनियोगो मन्त्रस्येतिभावः । ननु तर्हि लैङ्गिकविनियोगोपि श्रौत एव भवति तत्कथमनयोर्बलावलभावोऽङ्गीक्रियते द्वयोरेव श्रौतत्वाविशेषेण तुल्यबलत्वादितिचेत् । अत्रोच्यते, लिङ्गादिभिरपिकल्पनीयश्रुतिमूलक एव विनियोगः प्रतिपाद्यतइति सत्यम् । परन्तु श्रुतिज्ञानस्य विलम्बितत्वाविलम्बितत्वाभ्यां दुर्व्वलत्वसवलत्वे अङ्गीक्रियेते । ततश्च प्रत्यक्षश्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतया अविलम्बेन प्रतीतिविषयत्वात् वलवत्त्वम् । कल्पनीयश्रुतीनान्तु प्रमाणान्तरसापेक्षतया विलम्बेन प्रतीतिविषयत्वात्दुर्व्वलत्वमुचितमेव । तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः ।

विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत् सर्व्वैष्वेतेषु सम्मता ।
धीस्तस्याः सन्निकर्षेण विप्रकर्षेण च स्थिता ॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्योबलवत्। अतएव स्योनन्ते

लिङ्गस्य गौणार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपतानिरासफलमाह नत्विति। तस्य वर्हिरित्यादिमन्त्रस्य। तल्लवनं कुशलवनमेव। एवकारगर्भत्वात् कुशसदृशतृणान्तरलवनं प्रकाशयितुं स्वतोऽसमर्थत्वं प्रतीयते। असमर्थत्वादिति पाठेतु। तल्लवनमुलपादिलवनमित्यर्थः। असमर्थत्वात् स्वतोऽसमर्थत्वादित्यर्थः। तथाच गौणार्थप्रकाशने शब्दानां स्वाभाविकी शक्तिरेव नास्ति, प्रमाणान्तरबलात्तु तत्प्रत्यायनमस्वाभाविकम्। तदपि प्रमाणान्तरमत्र नास्तीतिभावः। तथाचोक्तं पार्थसारथिमिश्रैः।

गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना।
आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत्॥
तात्पर्य्यञ्च स्वतो मुख्ये गौणार्थपरता पुनः।
प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावोऽत्र सिध्यति॥

न्यायमालायामपि। तत्र लवनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन अयं मन्त्री लवनक्रियायां विनियुज्यते। लवितव्यञ्च वर्हिर्द्विविधं मुख्यं गौणञ्च। मुख्यं कुशकाशादि दश्रदर्भरूपं गौणन्तु तत्सदृशं तृणान्तरम्। तस्मिन् वर्हिःशब्दस्य माणवके अग्निशब्दवत् गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात्। तथासति दर्भस्य तृणान्तरस्य च लवने मन्त्रविनियोगे प्राप्ते ब्रूम इत्यादिना मुख्यस्यैव लवने मन्त्रविनियोगो न गौणस्येति सिद्धान्तितम्। तथाच तृतीयाध्याय द्वितीयपादे सिद्धान्तसूत्रम्।

अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्
तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगादिति।

एष न्यायोऽन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति। अन्यत्रापि अग्नये जुष्टं निर्व्वपामीत्यादौ। अत्रापि मन्त्रस्य साक्षाद्विनियोजकश्रुतिविरहेपि लिङ्गात् श्रुतिं कल्पयित्वा निर्व्वापादौ विनियोगः कर्त्तव्य इति भावः।

लिङ्गस्य वाक्यादिभ्यो बलवत्त्वं दर्शयति तदिदमिति। अतएव लिङ्गस्य वाक्यादिभ्यो बलवत्त्वादेव। स्योनन्ते सदनमिति। दर्शपौर्णमासप्रकरणे मन्त्र

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सदनं कृणोमीति मन्त्रस्य पुरोडाशसदनकरणाङ्गत्वम् । सदनं कृणोमीति लिङ्गात्, न तु वाक्यात् ।

आम्नायते। स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति। अस्यार्थः। भोः पुरोडाश ते तव स्योनं समीचीनं सदनं स्थानं कृणोमि करोमि तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुषेवम् सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि। भो व्रीहीणां मेध सारभूत त्वं सुमनस्यमानः समाहितमनस्कस्तस्मिन् अमृते सुष्ठु सेवितुं योग्ये सदने सीद उपविश प्रतितिष्ठ स्थिरीभव। अत्र विनियोगविशेषाश्रवणात् मन्त्रलिङ्गेनैव विनियोगे कर्त्तव्ये किं कल्पयामन्तपूर्व्वार्द्धेन उपस्तरणरूपसदनकरणप्रतीतेः पूर्व्वार्द्धस्य सदने तथा तस्मिन् सीदामृते इत्यादि परार्द्धेन पुरोडाशसादनप्रतीतेः परार्द्धस्य सादने इति विभज्य विनियोगः कर्त्तव्यः। उत तस्मिन्निति प्रकृतवाचिना तच्छब्देन यत् सदनं करोमि तस्मिन् सीदेत्यन्वयबोधात् परार्द्धस्य पूर्व्वार्द्धसापेक्षतया एकवाक्यत्वावगमात् तदनुरोधेन पूर्व्वापरार्द्धयोरुभयोरेव स्थानकरणे पुरोडाश-सादने च विनियोगः। तत्र विनियोजिका श्रुतिरेवं कल्पनीया समग्रेण मन्त्रेण स्थानं कर्त्तव्यं तथा समग्रेण मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीयश्चेति। एवं संशये उभयो स्तुल्यबलत्वे विकल्पप्राप्तेरुक्तं वाक्याल्लिङ्गं बलवदिति। यतः कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं प्रत्यक्षम्। तस्मिन्नित्यादेश्च पुरोडाश-सादनार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षेण च लिङ्गेन पूर्व्वार्द्धस्य सदनकरणे परार्द्धस्य च पुरोडाशसादने विनियोजिका श्रुतिर्झटिति कल्पयितुं शक्यते। समग्रमन्त्रस्य प्रत्येकं विनियोगस्तु न तावत् प्रथमं बुद्धौ विषयीभवति। परार्द्धस्य सदनकरणार्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यानवधारणात्। पूर्व्वार्द्धस्य च पुरोडाशसादनार्थप्रकाशनरूपसामर्थ्याप्रतीतेः। तस्मिन्नित्यन्वयबोधकृतैकवाक्य-तावधारणानन्तरन्तु परार्द्धसहकृतस्यैव पूर्व्वार्द्धस्य सदनकरणार्थप्रकाशकत्वं पूर्व्वार्द्ध-सहकृतस्य च परार्द्धस्य पुरोडाशसादनार्थप्रकाशकत्वमिति निश्चितस्य समग्रमन्त्रस्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

समभिव्याहारो वाक्यम्। समभिव्याहारश्च साध्यत्वादि-वाचकद्वितीयाद्यभावेपि वस्तुतः शेषशेषिवाचकपदयोः सहो-

प्रत्येकं विनियोगोऽवधारयितुं शक्यते। अतो लिङ्गकल्पनाव्यवधानेन श्रुति-कल्पनाविलम्बितत्वरूपादर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गाद्वाक्यं दुर्बलम्।

तथाहि आदौ तस्मिन्मन्त्रस्यान्वयबोधस्तदनन्तरमेकवाक्यतावगमस्तदुत्तरं पूर्वापरार्द्धयोरुभयोरेव प्रत्येकार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गकल्पनं पश्चाच्च समग्रमन्त्रस्य प्रत्येककर्मणि विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया। यावता कालेनेयं कल्पना-परम्परा सम्पत्स्यते तावता कालेन प्रत्यक्षलिङ्गद्वयेन पूर्वापरार्द्धविभागेन विनियोजिका श्रुतिः कल्पिता स्यात्। कल्पितया च तया श्रुत्या पश्चाद्भाविनी श्रुत्यन्तरकल्पना बाध्यते इति लिङ्गं वाक्याद्बलवत्।

वाक्यं लक्षयति समभिव्याहार इति। यद्यपि "एकार्थमनेकपदं वाक्य"मिति भाष्यकारैः परस्परान्वितपदसमूहस्य वाक्यत्वं प्रतिपादितम्। तथापि यद्वाक्यस्य विनियोजकत्वं तल्लक्षणस्यैवापेक्षिततया श्रुत्यादौ वाक्यत्वसद्भावेपि तथाविधवाक्यस्य विनियोजकत्वाभावात् वाक्यलक्षणस्य तत्साधारण्ये प्रयोजनाभाव इति वाक्य-सामान्यलक्षणमुपेक्षितम्। स्वलक्षणस्य श्रुत्यादिव्यावृत्तत्वं व्याख्यया स्पष्टयति समभिव्याहारश्चेति। लक्षणवाक्ये समभिव्याहारपदं समभिव्याहारमात्रपरम्। उपकार्य्योपकारकयोः सहोच्चारणमात्रमिति तदर्थः। अतो मात्रार्थान्तर्भावादाह साध्यत्वादिवाचकेति। कर्म्मत्वादिवाचकेत्यर्थः। कर्म्मत्वकरणत्वादिवाचकानि च द्वितीयातृतीयादीन्येवेति तदेवाह द्वितीयादीति। एवञ्च साध्यत्वादिवाचक-द्वितीयाद्यघटितत्वे सति शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणमिति लक्षणमापाततः फलितम्। एतेन कर्म्मत्वकरणत्वादिबोधकद्वितीयातृतीयादिघटितायाः श्रुतेर्व्यावृत्तिः। ननु कर्म्मत्वकरणत्वादिबोधकद्वितीयाद्यभावे कथं सहोच्चार्य्यमानपदयोः शेषशेषि-वाचकत्वमवधार्य्यमित्यत आह वस्तुत इति। तात्पर्य्यादित्यर्थः। शेषशेषीति। उपकार्य्योपकारकेत्यर्थः। पदयोरिति। एतेन लिङ्गादिव्यावृत्तिः। लिङ्गादिकृत-विनियोगस्थले शेषशेषिवाचकपदविरहात्। तथाच साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्य-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

च्चारणम् । यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति । अत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारादेव पर्णताया जुह्वङ्गत्वम् । नचानर्थक्यम्, अन्यथापि जुह्वाः सिद्धत्वादिति-वाच्यम् । जुहूशब्देन तत्साध्यापूर्व्वलक्षणात् । तथाच वाक्यार्थः पर्णतया अवत्तहविर्द्धारणद्वारा जुह्वपूर्व्वं भावयेदिति । एवञ्च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्व्वं भवति नान्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यम् । अवत्तहविर्द्धारण-

---

घटितत्वे सति तात्पर्य्यलब्धशेषशेषिभावबोधकपदयोः सहोच्चारणमिति निष्कर्षः । तदुदाहरति यथेति । यस्येति । यस्य यजमानस्य सम्बन्धे जुहूरर्द्धचन्द्राकृति-होमसाधनपात्रविशेषः पर्णमयी पलाशत्वचावयवसम्भूता भवति । पलाशे किंशुकः पर्ण इति त्रिकाण्डोच्चारणात् । स पापं श्लोकं दुर्यशो न शृणोतीत्यर्थः । अत्र श्रुतौ । पर्णताजुह्वोः पर्णपदजुहूपदयोः । तात्पर्य्यलब्धशेषशेषिभावबोधकयो रितिशेषः । समभिव्याहारात् सहोच्चारणात् । एवकारेण न कर्म्मत्वादिबोधक-द्वितीयादिश्रुतेर्नापि लिङ्गादिभ्य इति दर्शितम् । पर्णतायाः पलाशकाष्ठस्य । जुह्वङ्गत्वं जुहूपकारकत्वम् ।

ननु यदि जुहूपकारकत्वं तज्जनकत्वं तर्हि पर्णताविधानमनर्थकम् । काष्ठान्तर-स्यापि तज्जनकत्वसम्भवादित्यानर्थक्यापत्तिं निराकरोति न चेति । आनर्थक्यम् पर्णताविधानस्येतिशेषः । अन्यथापि काष्ठान्तरेणापि । सिद्धत्वात् निष्पन्नत्वात् । निराकरणे हेतुमाह जुहूशब्देनेति । तत्साध्येति । जुहूकरणकहोमसाध्येत्यर्थः । अपूर्व्वलक्षणादिति । यद्यपि पर्णमयी जुहूर्भवतीति वाक्ये जुहूपदस्य जुह्वपूर्व्व-लक्षणायां पर्णमयत्वान्वयानुपपत्तिः तथापि पर्णताजुह्वोः सहोच्चारणबलेन पर्णतया जुहूं कुर्य्यादिति यत् श्रुतिवाक्यम् कल्पनीयं तत्रैव जुहूपदे जुह्वपूर्व्वलक्षणाभि-प्रेतेति बोध्यम् । अतएव तद्वाक्यार्थमेव दर्शयति तथाचेति । अवत्तेति । अवत्तम् चरुपात्रादवदायोत्थापितं यद्धविश्चरुरूपं तस्य धारणद्वारेत्यर्थः । जुह्वपूर्व्वं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

हारेति चावश्यं वक्तव्यम्। अन्यथा स्रुवादिष्वपि पर्णता-पत्तेः। सेयं पर्णता अनारभ्याधीतापि सर्व्वप्रकृतिष्वेवान्वेति,

---

जुहूकरणकहोमापूर्व्वम्। वाक्यार्थफलमाह एवञ्चेति। नान्यथेति। काष्ठान्तरेण यदि जुहूः क्रियते तदा तदपूर्व्वं न स्यादित्यर्थः। एतेन पर्णमय्येव जुहूः कर्त्तव्या न काष्ठान्तरेण। तत्र फलश्रुतिस्तु स्तुत्यर्था न काम्यत्वार्था इति सिद्धम्। तथाच भाष्ये चतुर्थाध्यायतृतीयपादे।

यस्य खादिरः स्रुवो भवति स च्छन्दसामेव रसेनावद्यति। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यस्याश्वत्थी उपभृद्भवति ब्रह्मणैवास्यान्नमवरुन्धे यस्य वैकङ्कती ध्रुवा भवति प्रत्येवास्याहुतयस्तिष्ठन्तीत्यादि श्रुतिविहितेषु खादिर-पालाशादिद्रव्येषु तथा यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इति श्रुतिविहिते चक्षुषोऽञ्जनसंस्कारे तथा यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म्म वा एतत् यज्ञस्य क्रियते वर्म्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्य अभिभूत्यै भवतीत्यादि श्रुतिविहिते प्रयाजादि-कर्म्मणि च फलश्रुतीनां पारमार्थिकफलविधित्वं पूर्व्वपक्षयित्वा फलश्रुतीनामर्थवादत्वं सिद्धान्तितम्। तथाच सिद्धान्तसूत्रम्।

द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति।

अतएव पलाशादिकाष्ठघटितमेव जुह्वादीनाम् स्वरूपमभियुक्ता आहुर्यथा।

वैकङ्कती ध्रुवा प्रोक्ता आश्वत्थी चोपभृन्मता।

जुहूः पलाशकाष्ठस्य खादिरस्य स्रुवो मतः॥

अवत्तहविरित्यादिदलव्यावर्त्यप्रदर्शनायाह अवत्तेति। अवश्यवक्तव्यत्वे हेतुमाह अन्यथेति। पर्णतया जुह्वपूर्व्वं भावयेदित्येतावन्मात्रोक्तावित्यर्थः। स्रुवादिष्वपीति। अत्रायमाशयः। पर्णतया जुह्वपूर्व्वं भावयेदित्यनेन जुहूकरणकहोमापूर्व्वं प्रति पर्णतायाः निमित्तत्वमवगम्यते। तच्च निमित्तत्वं केन द्वारेणेति जिज्ञासायां हविर्द्धारण-द्वारेणेत्यवश्यं वक्तव्यम्। तर्हि होमापूर्व्वं प्रति हविर्द्धारणस्य कारणत्वं हविर्द्धारणं प्रति च पर्णतायाः कारणत्वमिति प्राप्तेः स्रुवादिहोमीयहविर्द्धारणं प्रत्यपि पर्णतायाः

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न विकृतिषु । तत्र चोदकेनापि तत्प्राप्तिसम्भवात् पौनरुक्त्यापत्तेः । —

यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः यथा दर्शपौर्णमासादिः । तत्प्रकरणे सर्व्वाङ्गपाठात् । यत्र न सर्व्वाङ्गोपदेशः सा

कारणत्वापत्तिः । अथोच्यते जुहूपदश्रवणात् न स्रुवादिहोमापूर्व्वं प्रति पर्णता निमित्तमिति । तर्हि स्रुवादिहोमापूर्व्वव्यावृत्तये अवत्तहविर्द्धारणद्वारेणेति द्वारमेव विशेषणीयं नतु हविर्द्धारणद्वारेणेति सामान्यतोद्वारकल्पनम् । एवञ्च चरोरेवावदानसम्भवात् चरुहोमसाधनीभूताया जुह्वाएव पर्णता सिध्यति न स्रुवादीनामाज्यादिहोमसाधनानाम् । आज्यादीनामवदानासम्भवादिति ।

जुह्वाः पर्णता किं यागमात्रे विहिता यागविशेषे वेत्यत्राह सेयमिति । अनारभ्येति । अनारभ्य यागविशेषमनुपक्रम्य अधीता आम्नातेत्यर्थः । सर्व्वप्रकृतिषु प्रकृतीभूतयागमात्रे । ननु यद्यनारभ्याधीता पर्णता तदा प्रकृतिविकृतिसाधारणी भवतु विकृतावनन्वये को हेतुरित्यत्र हेतुमाह तत्रेति । चोदकेन अतिदेशवाक्येन । पौनरुक्तेति । तथाच प्रकृतिषु विधानादतिदेशेनैव विकृतिषु तत्प्राप्तौ तत्र विधिवाक्येन पर्णताभिधानं द्विरुक्तं स्यादितिभावः । अतएव मीमांसातृतीयाध्यायषष्ठपादे "यस्य खादिरः स्रुवोभवति यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यादि श्रुतेः किं प्रकृतिमात्रविषयत्वं उतप्रकृतिविकृत्युभयविषयत्वमिति सन्देहे "सर्व्वार्थमप्रकरणा"दिति सूत्रेण प्रकरणाभावात् सर्व्वविषयत्वमिति पूर्व्वपक्षयित्वा "प्रकृतौ वा अद्विरुक्तत्वा"दिति सूत्रेण द्विरुक्तत्वाप्रसक्त्या प्रकृतिविषयत्वमेवेति सिद्धान्तितम् ।

प्रकृतिं लक्षयति यत्रेति । समग्राङ्गोपदेशइति । समग्राणां निरवशेषाणामङ्गानामुपदेशः शब्दतः कर्त्तव्यतया प्राथमिकप्रतिपादनम् । ननु कर्म्मान्तरे प्रथममुपदिष्टानामतिदेशइति तात्पर्य्यम् । अतएव न्यायमालायामुक्तम् । यत्रापेक्षितस्याङ्गजातस्य प्रतिपादकोग्रन्थसन्दर्भः पठ्यते स उपदेशइति" । सा प्रकृतिरिति । विधेयप्राधान्यात् सेति स्त्रीलिङ्गता । प्रकृत्युदाहरणमाह यथेति । तत्र

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विकृतिः । यथा सौर्य्यादिः । तत्र कतिपयाङ्गानामति-देशेन प्राप्तत्वात् । अनारभ्यविधिः सामान्यविधिः ।

लक्षणसमन्वयायाह तत्प्रकरणइति । विकृतिं लक्षयति यत्रेति । नेति । सर्व्वे-षामङ्गानामुपदेशो नास्ति किन्तु कर्म्मान्तरे प्रागुपदिष्टानामङ्गानामतिदेश इत्यर्थः । तेन प्राथमिकविधिप्रतिपादितसमग्रेतिकर्त्तव्यताकत्वं प्रकृतित्वम् । आतिदेशिकेति-कर्त्तव्यताकत्वं विकृतित्वमिति फलितम् । विकृतिमुदाहरति यथा सौर्य्यादिरिति । अत्र विकृतिलक्षणं सङ्गमयति तत्रेति । अतिदेशेनेति । अतिदेशस्तु "ये परत्र विहिता धर्म्मास्तमतीत्यान्यत्र तेषां देशइति सप्तमाध्यायप्रथमपादे भाष्यकारोक्तः । श्लोकमप्युदाहरन्ति पूर्व्वाचार्य्याः ।

प्रकृतात् कर्म्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्म्मसु ।
धर्म्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इतिस्थितिः ॥

अन्यत्र ।

अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्म्मसन्ततेः ।
अन्यत्र कार्य्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधास्यते ॥

सचातिदेशो नाम्ना वचनेन च भवति । तत्र मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादुक्त-यागविशेषे कर्म्मनाम्नाऽतिदेशः । वचनं पुनर्द्विविधं प्रत्यक्षश्रुतमानुमानिकञ्च । तत्र षुश्येनयोराभिचारिक यागयोर्मध्ये इषौ कांश्चिद्धर्म्मानभिधाय समानमितरच्छ्येनेनेति योऽतिदेशः स प्रत्यक्षश्रुतवचनेनातिदेशः । आनुमानिकवचनेन तु सौर्य्यादावतिदेशः । तथाहि सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेत् ब्रह्मवर्च्चसकामइति श्रूयते । तत्राङ्गानुपदेशात्तदा-काङ्क्षायां दर्शपौर्णमासीयाग्नेयधर्म्मा अतिदिश्यन्ते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपेदित्यत्र प्रयुक्तो निर्व्वापशब्दः सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेदित्यत्रापि श्रुतः । तथा आग्नेयपदवत् सौर्य्यपदमपि तद्धितप्रत्ययेन एकदेवतत्वं बोधयति । तथा चरोरप्योषधिद्रव्यकत्व-मितेत्यवमाग्नेयलिङ्गानां सम्बन्धात् सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेदाग्नेयवदित्यानुमानिकवचन-कल्पनाङ्गीकारात् । तथाचाष्टमाध्यायप्रथमपादे सूत्रम् ।

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवदिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदिदं वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत् । अतएवेन्द्राग्नी इदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं, न तु प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाङ्गत्वम् ।

अस्यार्थः । यस्य कर्म्मणो लिङ्गं चिह्नं यस्यां विकृतौ दृश्यते तस्य धर्म्मास्तस्यां प्रवर्त्तन्ते । अर्थस्य लिङ्गस्य सम्बन्धात् नामातिदेशवदिति । सौर्य्यादिरित्यादिपदात् आग्नावैष्णवपरिग्रहः । तत्रापि आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व्वपेदग्नीषोमीयवदित्यानुमानिकवचनं प्रागुक्तरीत्या कल्पनीयमिति तदधिकरणे भाष्यकृताङ्गीकारात् ।

ननु अनारभ्याधीतस्यापि पर्णमयीवाक्यस्य कथं सर्व्वयागविषयकत्वप्रसक्तिस्तथाविधशब्दाभावादित्यत आह अनारभ्येति । सामान्यविधिरिति । तथाच सामान्यविधित्वात् यागसामान्यमेवास्य विषयः । परन्तु प्रकृतिविकृतिसाधारणयागसामान्यपरत्वे विकृतौ पौनरुक्त्यापत्तेः सर्व्वप्रकृतिविषयत्वमेवास्य निर्णीतमितिभावः ।

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणेत्यादिसूत्रे प्रकरणादीनां वाक्यपरभूततया वाक्याद्दुर्ब्बलत्वाभिधानादाह तदिदं वाक्यमिति । अतएव प्रकरणादिभ्यो वाक्यस्य बलत्त्वादेव । इन्द्राग्नीइति । अत्रायमाशयः । दर्शपौर्णमासयोः श्रूयते । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । अत्र प्रस्तरो दर्भमुष्टिस्तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपइति न्यायमाला । तस्मिंश्च सूक्तवाके वाक्यद्वयं श्रूयते । यथा अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्रातामिति । तथा इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्रातमिति । अत्र अग्नीषोमाविदं हविरित्यादि वाक्यं पौर्णमासयागकाले विनियोक्तव्यं पौर्णमासदेवताप्रतिपादकत्वात् । इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिवाक्यन्तु दर्शयागकाले विनियोक्तव्यं दर्शदेवताप्रकाशकत्वात् । एकैकवाक्यस्यापि सूक्तवाचकत्वात् विभज्य विनियोगो न दोषाय । नतु प्रकरणादुभयत्रापि वाक्यद्वयविनियोगइति तृतीयाध्यायद्वितीयपादे सिद्धान्तितम् ।

तत्र संशयः । किममावास्यायामिन्द्राग्नी इदं हविरित्यादि समग्रमन्त्रं पठित्वा अग्नीषोमाविदं हविरित्यादिमन्त्रस्य अग्नीषोमपदपरित्यागेनावशिष्टमिदं हविरित्यादि

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पदजातमपि पठनीयम्। तथा पौर्णमास्यामग्नीषोमाविदं हविरित्यादि समग्रमन्त्रं पठित्वा इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिमन्त्रस्य इन्द्राग्निपदपरित्यागेनावशिष्टमिदं हविरित्यादिपदजातमपि पठनीयम्। तथासत्यन्यदेवतावोधकपदस्यान्यदेवतायागे विनियोगः परिहृतः स्यात्। स्याच्च द्वयोरेव मन्त्रयोरुभययागाङ्गत्वप्रतिपादको दर्शपौर्णमासप्रकरणपाठः समाहितः। यतः पौर्णमासयागीयप्रसरप्रहरणेपि मन्त्रद्वयस्य पाठो दर्शयागीयप्रसरप्रहरणेपि मन्त्रद्वयस्य पाठः सिध्यति। परन्तु पौर्णमास-यागे इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिमन्त्रस्य इन्द्राग्निपदमात्रपरित्यागस्तथा दर्शयागेपि अग्नीषोमाविदं हविरित्यादिमन्त्रस्य अग्नीषोमपदमात्रपरित्याग इति विशेषः।

अथवा अग्नीषोमावित्यस्य इन्द्राग्नी इत्यस्य च इदं हविरित्याद्यवशिष्टांशेनान्वित-तया एकवाक्यतापन्नत्वेन एकांशपरित्यागेनावशिष्टांशस्य विनियोगासम्भवाद्वाक्य-विरोधेन एकैकसमग्रमन्त्रस्य एकैकयागे विनियोग एव शास्त्रार्थः। इत्येवं वाक्यप्रकरणयोः समवाये वाक्यं बलवत्। प्रकरणन्तु दुर्ब्बलम् अर्थविप्रकर्षात्। तथाहि दर्शे अग्नीषोमाविदं हविरित्यादिमन्त्रस्य इदं हविरित्याद्यंशमात्रे पठ्यमाने अजुषेतामित्यादीनां कर्त्तृपदसाकाङ्क्षतया प्रकरणेन प्रथमं तावदिन्द्राग्निपदान्वयरूपं वाक्यकल्पनम्। तेन वाक्येन इन्द्राग्निप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पनीयम्। तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेन इन्द्राग्निविषया क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति। एवं पौर्णमासे इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिमन्त्रस्य इदं हविरित्याद्यंश-मात्रे पठ्यमाने अजुषेतामित्याद्याकाङ्क्षानिवृत्तये प्रकरणेन अग्नीषोमपदान्वयरूप वाक्यकल्पनम्। तेन लिङ्गकल्पनम्। तेन विनियोजकश्रुतिकल्पनमिति। अतः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानम्। अग्नीषोमादिपदसहितं समग्रवाक्यन्तु श्रूयमाणतया कल्पनीयत्वाभावेन लिङ्गश्रुती एव कल्पयित्वा विनियोगमवगमयतीति बलवता वाक्येन विप्रकृष्टार्थस्य प्रकरणस्य बाधितत्वात् अग्नीषोममन्त्रस्य पौर्णमासयागे इन्द्राग्निमन्त्रस्य दर्शयागे इति विभज्य विनियोग एव कर्त्तव्य इति। एवमेव न्यायमाला। एवञ्च इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं न तु प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाङ्गत्वमित्येतन्मूलस्यायं वाक्यार्थः। इन्द्राग्नी इत्यादेः इन्द्राग्नी इत्यादिसमग्रमन्त्रस्य। एकवाक्यत्वात् परस्परान्वितत्वात्। अंशविशेषपरित्यागेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्। यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यादौ वाक्ये फलविशेषस्यानिर्देशात् समिद्यागेन भावयेदिति बोधानन्तरं किमित्यस्त्युपकार्य्याकाङ्क्षा।

पाठे वाक्यत्वानुपपत्तेरितिभावः। दर्शाङ्गत्वं दर्शयागस्यैवाङ्गत्वम्। एवकारगर्भत्वात् न पुनरंशविशेषसाहित्यराहित्याभ्यां दर्शपौर्णमासोभययागाङ्गत्वमिति व्यवच्छिनत्ति नलिति। दर्शपौर्णमासाङ्गत्वमिति। इन्द्राग्नी इत्यंशविशेषसाहित्येन दर्शयागाङ्गत्वं तदंशराहित्येन पौर्णमासाङ्गत्वं प्रकरणबोधितमेवं नेत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। अग्नीषोमाविदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वात् पौर्णमासाङ्गत्वं, न तु प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाङ्गत्वमित्यप्युदाहार्य्यम्।

प्रकरणं लक्षयति उभयाकाङ्क्षेति। अङ्गाङ्गित्वेनाभिमतयोः परस्पराकाङ्क्षेत्यर्थः। उभयेतिकरणात् अन्यतराकाङ्क्षायाः प्रकरणत्वं न स्यादिति दर्शितम्। तेन दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति स्वर्गभावनायाः कथमित्याकाङ्क्षया अनिवृत्तौ पठितस्यापि अवगोरणाभावस्य न प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं "यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातया"दित्यादिवाक्येन फलवत्त्वाभिधानात् दर्शपौर्णमासौ प्रति तस्याकाङ्क्षाविरहात्। एवं प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशेन विकृतियागीयफलभावनायाः कथमित्याकाङ्क्षोपशमात् तदीयापूर्व्वाङ्गानामाकाङ्क्षासत्त्वेपि न प्रकरणादङ्गत्वं, किन्तु सान्निध्यरूपस्थानादेवेति सिध्यति। उभयाकाङ्क्षां प्रदर्शयति यथेति। फलविशेषस्यानिर्देशादिति। वाक्ये फलविशेषश्रुतौ प्रधानतैव स्यादत स्तदभावादङ्गत्वावश्यकतया उपकार्य्याकाङ्क्षा सम्भवत्येवेतिभावः। किमितीति। किं भावयेदित्युपकार्य्याकाङ्क्षाऽस्तीत्यन्वयः। उपकार्य्यस्य फलजननसमर्थीकर्त्तव्यस्य कस्यचित् प्रधानयागस्य भाव्यत्वेनाकाङ्क्षा अस्तीत्यर्थः। निष्फलतया समिद्यागेन अमुकयागं भावयेदिति प्रधानयागविशेषस्यैव भाव्यत्वावश्यकत्वात्। सन्निहितयागविशेषेणैव भावनान्वयादुपपत्तौ विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गस्य भाव्यत्वकल्पनायां गौरवाच्चेति भावः। नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यत्रापि तदव्यवहितपूर्व्वोपदिष्टयागविशेषस्यैव भाव्यत्वमस्तु अलमानुमानिकस्वर्गकल्पनयेति चेन्न। तदव्यवहितपूर्व्वोपदिष्टयागविशेषस्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

दर्शपौर्णमासवाक्येपि दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति बोधानन्तरं कथमित्यस्युपकारकाकाङ्क्षा । इत्थञ्चोभयाकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वम् ।

तच्च प्रकरणं द्विविधं, महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणञ्चेति । तत्र मुख्यभावनासम्बन्धिप्रकरणं महाप्रकरणम् । तेन च प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वम् । एतच्च प्रकृताविव, उभयाकाङ्क्षायाः सम्भवात् । न तु विकृतौ, तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्यतिदेशेन कथम्भावाकाङ्क्षाया उपशमेना-

---

कथम्भावनिवृत्तेर्विश्वजितम्प्रत्याकाङ्क्षाविरहेण उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणाभावात् । एवं तर्हि समिद्यागं प्रति कस्याकाङ्क्षा वर्त्तते यमुपकार्य्यमवगच्छाम इत्यत आह दर्शपौर्णमासवाक्येपीति । उपकारकाकाङ्क्षा यागस्वरूपोत्पादकेतिकर्त्तव्यताख्यव्यापाराकाङ्क्षा । अस्तीत्यनेनान्वयः । इत्थमिदम्प्रकारेण ।

प्रकरणं विभजति तच्चेति । महाप्रकरणं लक्षयति तत्रेति । तयोः प्रकरणयोर्मध्ये । मुख्येति । मुख्यभावना यागेन स्वर्गं भावयेदिति फलभावना । तत्सम्बन्धिप्रकरणं तत्सम्बन्धिनी उभयाकाङ्क्षा । तेन महाप्रकरणेन । दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं प्रागुक्तप्रकारेण । एतच्चेति । महाप्रकरणमित्यर्थः । प्रकृताविव महाप्रकरणसद्भावे हेतुमाह उभयेति । विकृतौ तदसद्भावे हेतुमाह तत्रेति । उपशमेनेति । तथाच सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र सूर्य्यदेवताकचरुनिर्व्वपणेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्यत्र जायमानापि कथं भावयेदित्याकाङ्क्षा प्रकृतिवदित्यतिदेशादाग्नेयधर्म्मप्राप्त्यैव शाम्यति, न तु विध्यन्तरमुत्थापयतीतिभावः । अपूर्व्वाङ्गानामपीति । पूर्व्वस्मिन् प्रकृतावप्राप्तानि अपूर्व्वाणि तथाविधानामङ्गानां प्रयाजे कपालं जुहोतीत्यादिश्रुत्या सौर्य्ययागविशेषे विहितानां कपालहोमादीनामित्यर्थः । अपिकारादतिदेशप्राप्तप्राकृताङ्गानाञ्च । विनियोगासम्भवादिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पूर्व्वाङ्गानामप्युभयाकाङ्क्षया विनियोगासम्भवात् । तस्माद-पूर्व्वाङ्गानां स्थानादेव विकृतार्थत्वमिति ।

अङ्गभावनासम्बन्धिप्रकरणमवान्तरप्रकरणम् । तेन चाभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वम् । तच्च सन्दंशेनैव

तथाच प्राकृताङ्गानां विनियोगे अङ्गाङ्गिनोरुभयोरेवाकाङ्क्षाविरहः । अपूर्व्वाङ्गानां विनियोगे तु एकतरस्याङ्गिन एवाकाङ्क्षाविरह इत्युभयतोभयाकाङ्क्षाविरहस्य विशेषादुभयाकाङ्क्षाया न प्रयोजकत्वमितिभावः । ननु विकृतौ प्रकरणाभावेपि प्राकृताङ्गानामतिदेशादेव तदर्थत्वं सम्पद्यते । अपूर्व्वाङ्गानान्तु प्रकरणाभावे कुतस्तदर्थतासिद्धिरित्यत आह तस्मादिति । प्रकरणाभावादित्यर्थः । स्थानात् सान्निध्यात् ।

अवान्तरप्रकरणं लक्षयति अङ्गेति । अङ्गभावना अङ्गविधिबोधितभावना प्रयाजैरपूर्व्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदित्येवमादिरूपा । तत्सम्बन्धिप्रकरणं तत्सम्बन्धिनी उभयाकाङ्क्षा । तेन अवान्तरप्रकरणेन । अभिक्रमणं होमकाले आहवनीयमभितः सञ्चरणम् । होमकालेआहवनीयसमीपे वर्त्तनमिति यावत् । अतएव भाष्यकारैरभिहितम् । “अभिक्रमणेन समासीदति आहवनीयं कर्त्ता । इयमभ्यु-पायभूतं होमस्य । दूराद्वा अभिप्रसार्य्य हस्तम् जुहुयात् समासीदेद्वा अभिक्रमणेन । तस्मादभिक्रमणमुपकरोति होमस्येति ।”

ननु फलभावनायामेव कथम्भावाकाङ्क्षा नत्वङ्गभावनायामित्यवान्तरप्रकरणं न मन्तव्यमित्येकदेशिमतमेव साधीयः । अतएव शास्त्रदीपिकायां तन्मतं वर्णितम् ।

फलवद्भावनोद्भूतकथम्भावतिरोहिताः ।
नैवाङ्गानां कथम्भावः प्रादुःष्यन्ति तमन्तरा ॥

तं फलभावनाकथम्भावम् । नचावान्तरप्रकरणाभावे यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद स समिधो वन्नीरिव यजतीत्यादिश्रुतस्य प्रयाजानुवादेन विहितानामपि प्रयाजाङ्गता न स्यादाकाङ्क्षाविरहादितिवाच्यम् । अवान्तरप्रकरणाभावेपि

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ज्ञायते। तदभावे चाविशेषात् सर्व्वेषां फलभावनाकथम्भावेन ग्रहणप्रसङ्गेन प्रधानाङ्गत्वापत्तेः।

एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तरालविहितत्वं सन्दंशः। यथाऽभिक्रमणे। तत्र हि "समानयत उपभृतस्तेजो वा" इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किञ्चिदङ्गं विधाय विधीयते "यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो

वाकास्यैव विनियोजकत्वेन प्रयाजाङ्गतासिद्धेः। अतोऽभिक्रमणादीनां फलभावनाकथम्भावाकाङ्क्षाविषयत्वेन दर्शपौर्णमासाङ्गतैवास्तु, अलमवान्तरप्रकरणकल्पनयेत्यत आह तच्चेति। अवान्तरप्रकरणञ्चेत्यर्थः। सन्दंशेन प्रयाजाङ्गविधीनामन्तरालविहितत्वेन। अवान्तरप्रकरणानङ्गीकारे सन्दंशपतितानामपि प्रधानाङ्गत्वापत्त्या न्यायविरोधः स्यादित्याह तदभाव इति। अवान्तरप्रकरणाभावे इत्यर्थः। अविशेषात् अङ्गाङ्गत्वे प्रमाणाभावात्। सर्व्वेषां प्रयाजादिवत् प्रयाजाद्यङ्गसन्दंशपतिताभिक्रमणादीनाञ्च। फलभावना प्रधानविधिबोधितभावना। तदीयकथम्भावेन कथं भावयेदिति तदाकाङ्क्षया। ग्रहणप्रसङ्गेन उपस्थाप्यत्वसम्भवेन। प्रधानाङ्गत्वापत्तेः दर्शपौर्णमासाङ्गत्वापत्तेः। तथाच सन्दंशपतितन्यायविरोध इतिभावः। तथाच शास्त्रदीपिकायां सिद्धान्तः।

भवेदेवं प्रजाजानां नास्ति प्रकरणं यदि।
तेषां वचनसंयुक्ता ये गुणा विहिताः पुरा॥
पश्चाच्च ये विधास्यन्ते तैः सन्दष्टमिदं श्रुतम्।
अभिक्रामं जुहोतीति न ततोऽन्यत्र गच्छति॥

सन्दंशं लक्षयति एकाङ्गेति। एकस्य यस्य कस्यचिदङ्गस्य अनुवादेनेत्यर्थः। अन्तराले अङ्गविधिद्वयमध्यभागे। सन्दंशस्य स्थानमुपदर्शयति यथेति। अभिक्रमणे अङ्गविधिद्वयमध्यपातित्वरूपः सन्दंशः कथं प्रत्येतव्य इत्यत आह तत्रेति। हि यस्मात् तत् अभिक्रमणम् इत्यादिना किञ्चिदङ्गं विधाय अभिक्रामं जुहोति अभिजित्यै इति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

भ्रातृव्यान्नुदते अभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै इति । अनन्तरमपि प्रयाजानुवादेन "यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद" इत्यादिना किञ्चिदङ्गं विधीयते । अतः प्रयाजाङ्गमध्ये अभिहितमभिक्रमणं तदङ्गम् । प्रयाजैरपूर्व्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदिति ज्ञाते कथमेभिरपूर्व्वं कर्त्तव्यमिति कथम्भावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् । साच सन्दंशपतितैरभिक्रमणादिभिः शाम्यति । नचाङ्गभावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षाऽभावः । भावनासाम्येन तत्रापि तत्सत्त्वात् ।

विधीयते, अनन्तरञ्च इत्यादिना किञ्चिदङ्गं विधीयत इत्यन्वयः । यतः प्रयाज सम्बन्धि किञ्चिदङ्गविधानानन्तरमभिक्रमणं विधीयते पश्चाच्चापरं प्रयाजसम्बन्ध्यङ्गं विधीयते तस्मादभिक्रमणे प्रयाजाङ्गसन्दंशः सिध्यतीत्यर्थः । यस्य यजमानस्य ।

प्रेति नुदत इत्यन्वयः भ्रातृव्यात् शत्रोः । अभिक्रामं आहवनीयसमीपं गत्वा । अभिजित्यै जयाय । मिथुनं वेदेत्यादिनेत्यादिपदात् स समिधीवन्नीरिव यजतीत्युत्तर-प्रतीकपरिग्रहः । इदमुपलक्षणम् । योवै प्रयाजानां मिथुनं वेद स समिधी वन्नीरिव यजतीत्यनन्तराम्नातया "प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभिघारयतीति श्रुत्या एतावता प्रदेशेन प्रयाजसमापनाभिधानात् हविरभिघारणपूर्व्वक्रियाणां प्रयाजाङ्गत्वावगमादपि अभिक्रमणस्य प्रयाजाङ्गसन्दष्टत्वं प्रतीयतव्यं । उपसंहरति अतइति ।

ननु प्रधानविधावेव कथम्भावाकाङ्क्षायाः सद्भावेन कथमङ्गानामङ्गसम्भव इत्यतोऽङ्गविधावपि कथम्भावाकाङ्क्षां प्रतिपादयति प्रयाजैरिति । ज्ञाते इति । लिङ्-पदत्वाविशेषेण तत्श्रुत्या भावनाज्ञानमवश्यम्भावीतिभावः । एभिः प्रयाजैः । शाम्यतीति । अभिक्रमणादिश्रुत्या प्रयाजादिभिरपूर्व्वंकरणप्रकारज्ञानादितिभावः । नन्वङ्गविधौ लिङ् पदश्रुत्या भावनाज्ञानेपि तत्र कथम्भावाकाङ्क्षायां मानाभावः । प्रधानविधावेव तत्सत्त्वात् । नहि भावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षाव्याप्यत्वं, होमकाले

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव साक्षाद्विनियोजकम्। द्रव्यगुणयोस्तु तद्द्वारा। तथाहि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र फलभावनायां सन्निधिपठिताश्रूयमाणफलकं क्रियाजातमुपकार्य्याकाङ्क्षयेतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेति। क्रियाया एव

आहवनीयमभिक्रामतीत्यत्र तदभावात्। तत्रापि तत्सद्भावे अनवस्थापत्तेरित्येतत् परिहरति नचेति। भावनासामान्येन अङ्गभावनाया मुख्यभावनातुल्यत्वेन द्वयोरेव भावनात्वाविशेषेणेतियावत्। तत्रापि अङ्गभावनायामपि। तत्सद्भावात् कथम्भावाकाङ्क्षासद्भावात्। तथाच प्रयाजैरपूर्व्वं कर्त्तुं योन जानाति तस्य कथमेभिरपूर्व्वं कर्त्तव्यमितिकथम्भावाकाङ्क्षा सम्भवत्येवेतिभावः। एतेन विधिबोधितकर्म्मणो लोकप्रसिद्धत्वे लोकादेव तत्प्रकारविशेषस्य ज्ञायमानतया तत्र कथम्भावाकाङ्क्षा जायमानापि लोकादेव शाम्यति। अलौकिकत्वेतु वेदमन्तरेण तत्प्रकारविशेषस्य ज्ञातुमशक्यतया मुख्यभावनायामिवाङ्गभावनायामपि कथम्भावाकाङ्क्षा अवश्यमेव भवति शाम्यतिच वेदवाक्यान्तरसमर्पितप्रकारविशेषप्रतिपत्त्येति सिध्यति। एवञ्चाभिक्रमणस्य आहवनीयसमीपगमनरूपस्य लौकिककर्म्मत्वेन प्रकारविशेषस्य लोकादेवज्ञेयतया न तत्र कथम्भावाकाङ्क्षा स्थातुमर्हतीति। अतो नानवस्थापत्तिः।

प्रकरणस्य विनियोगविषयं दर्शयति तदिदमिति। क्रियाया एवेति। तस्मात् क्रियात्मकमङ्गमेव साक्षात् प्रकरणविनियोज्यमितिभावः। क्रियाया एवेत्येवकारेण द्रव्यगुणयोः परम्पराविनियोजकत्वं सूचितम्। तच्च द्वारमुपदर्शयति द्रव्यगुणयोस्त्विति। तद्द्वारा क्रियाद्वारेण। क्रियायाः साक्षाद्विनियोजकत्वं प्रकरणस्योपपादयति तथाहीति। फलभावनायां यागेन स्वर्गं भावयेदित्येवंरूपायाम्। कथम्भावाकाङ्क्षायामिति। करणीभूतस्य यागस्यालौकिकव्यापारतया केन प्रकारेण यागेन स्वर्गं भावयेदिति कर्म्मणः प्रकारविशेषजिज्ञासाया आवश्यकत्वादितिभावः। फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गमित्युक्तेः। अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पठ्यते। अविज्ञातफलं कर्म्म तस्य प्रकरणाङ्गतेत्युक्तेश्च सन्निहिताश्रूयमाणफलककर्म्मण एवाङ्गत्वौचित्यादाह सन्निधीति। उपकार्य्याकाङ्क्षयेति। एतेन उभयाकाङ्क्षारूपं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

लोके कथम्भावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् । न हि कुठारेण च्छिन्द्यादित्यत्र कथम्भावाकाङ्क्षायामुच्चार्य्यमाणोपि हस्तो-ऽन्वेति । किन्तु हस्तेनोद्यम्य निपातयेदिति उद्यमननिपातने एव । हस्तश्च तद्द्वारैवान्वेतीति सार्व्वजनीनमेतत् ।

इदञ्च स्थानादिभ्यो वलवत् । अतएवाक्षै र्दीव्यति राजन्यमिति देवनादयो धर्म्मा अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अपि स्थानान्न तदङ्गम् । किन्तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति ।

प्रकरणं साधितम् । इतिकर्त्तव्यतात्वेन कर्म्मणः प्रकारविशेषत्वेन । ननु क्रिया-जातस्यैव सन्निहिताश्रूयमाणफलकद्रव्यगुणयोरपि कुतो नान्वय इत्यत आह क्रियाया एवेति । एवकारेण द्रव्यगुणयोर्द्वारीभूतक्रियाविशेषमन्तरेणान्वयस्य लोकादृष्टत्वं द्योत्यते । तदेव समर्थयति नहीति । अन्वेतीत्यनेनान्वितम् । कथम्भावा-काङ्क्षायां कुठारेण द्वैधीभावं भावयेदित्यत्र कथं भावयेदिति जिज्ञासायाम् । उच्चार्य्यमाणोपि हस्तेनेत्येवं प्रयुज्यमानोपि । यदि हस्तो नान्वेति तर्हि किमन्वयी-त्यत आह किन्त्विति । निपातयेदिति । इति एतत् पदद्वयप्रतिपाद्ये । उद्यमन-निपातने इति । अन्वित इति द्विवचनविपरिणामेणानुषङ्गः । तद्द्वारेण उद्यमन-निपातनरूपक्रियाद्वारेण । अन्वेतीत्यनुषङ्गः । सार्व्वजनीनं सर्व्वलोकसिद्धम् । एवञ्च व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्रापि व्रीहेर्न साक्षादन्वयः । किन्तु व्रीहिभि पुरोडाशं निर्म्मायेति पुरोडाशकरणक्रियाद्वारैवेति सिद्धम् ।

प्रकरणस्य स्थानादितो वलवत्त्वमित्याह इदञ्चेति । उदाहरणप्रदर्शनायाह अतएवेति । स्थानादितो वलवत्त्वादेवेत्यर्थः । अक्षैर्दीव्यतीति । अत्रायमाशयः । अस्ति राजसूयो नाम यज्ञविशेषः । तत्र पशुयागा इष्टिः सोमयागाश्चेति वहवः प्रधानयागाः सन्ति । तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागोपि विहितः । तत्सन्निधौ देवनादयो धर्म्माः समाम्नाताः । यथा अक्षैर्दीव्यति, राजन्यं जिनाति, शौनः शेफं समाख्यापयतीति । जिनाति जयति । शौनः शेफं शुनः शेफमुनि-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

देशसामान्यं स्थानम् । तत् द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यञ्चेति । स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम् । पाठसादेश्यमपि

विषयकमुपाख्यानं बह्वृचब्राह्मणे समाम्नातमिति माधवाचार्य्याः । तत्र संशयः । किं सन्निधिरूपस्थानात् विदेवनादयो अभिषेचनीयार्था: । उत प्रकरणाद्राजसूयगतपशुयागादिसर्व्वयागार्था इति । तत्र प्रकरणस्य स्थानादितो बलवत्त्वेन राजसूयगतसर्व्वयागार्था एव विदेवनादय इति निर्णीयते । तथाहि कृत्स्नाया-मनुवर्त्तमानायां राजसूयकथम्भावाकाङ्क्षायां पठिता विदेवनादयो महाप्रकरणेन राजसूयाङ्गतामर्हन्ति । अभिषेचनीयस्य तु सोमयागत्वेन ज्योतिष्टोमविकृतितया प्राकृतैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वात् तेषां तदङ्गत्वानुपपत्तेः । सन्निहितविधिबलात् अभिषेचनीयकथम्भावाकाङ्क्षारूपावान्तरप्रकरणपरिकल्पनापेक्षया कृत्स्नमहाप्रकरणस्य सन्निकृष्टत्वाच्च । ननु राजसूयगतानां पश्वादियागानामपि विकृतितया निराकाङ्क्षत्वात् कथं देवनादीनां तदङ्गत्वं सम्भवतीति चेन्न । प्रातिस्विकरूपेण निराकाङ्क्षत्वेपि राजसूयरूपेण साकाङ्क्षत्वात् । अतएव राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति राजसूयेनेजानः सर्व्वमायुरेतीत्याद्यङ्गविधयः सङ्गच्छन्ते । तद्वद्देवनादयोपि तदङ्गान्येव न तु अभिषेचनीयस्याङ्गानीति सिद्धम् ।

क्रमप्राप्तं स्थानं निरूपयति देशसामान्यमिति । समानदेशत्वमित्यर्थः । स्थानं विभजति तदिति । द्वैविध्यमुद्दिशति पाठेति । पाठमात्रावगतसमानदेशवर्त्तित्वमित्यर्थः । अनुष्ठानेति । एकस्मिन् देशे अनुष्ठेयत्वेन निर्द्दिष्टत्वमित्यर्थः । उक्तं वार्त्तिककृद्भिः ।

तत्र क्रमो द्विधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः ।
पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणम् ॥

ननु "क्रमश्च देशसामान्या"दिति सूत्रेण क्रमस्य समानदेशत्वमुक्तम् । भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपि क्रमस्यैव तथाविधलक्षणत्वमभिहितम् । तत् कथं स्थानं देशसामान्यत्वेन लक्षयसीत्यत आह स्थानं क्रमश्चेतीति । अनर्थान्तरं पदार्थान्तरं न भवति एकपदार्थ एवेत्यर्थः । अतएव

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

द्विविधं सन्निधिपाठो यथासङ्ख्यपाठश्चेति । तत्रैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व्वपेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेदित्येवंक्रमविहितेषु इन्द्राग्नी रोचनादिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवंरूपो विनियोगो यथासङ्ख्यपाठात् । प्रथमपठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्म्मैव

श्रुतिर्द्वितीया चमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगवलं समाख्या ।

इत्यत्र स्थानस्य क्रमत्वेन व्याख्यानं संगच्छते । यद्यपि वार्त्तिके पाठसादेश्यस्य विभागो नकृत स्तथापि भाष्ये क्रमस्य देशसामान्यादित्येतत्सूत्रव्याख्याने पाठसादेश्यस्य यथासङ्ख्यपाठ उदाहृतः । विरोधाधिकरणे तु क्रमसमाख्ययोर्विरोधे सन्निधिपाठ उदाहृत इत्युभयविधपाठसादेश्यस्य भाष्याभिमतत्वं मन्वानः पाठसादेश्यं द्वैविध्येन विभजति पाठसादेश्यमपीति । अतएव शास्त्रदीपिकान्यायमालयोरपि क्रमस्य त्रैविध्यमङ्गीकृतम्, यथासङ्ख्यपाठसादेश्यसन्निधिपाठसादेश्यानुष्ठानसादेश्यभेदात् । स्थानविनियोगं प्रदर्शयिष्यन् क्रमप्राप्तस्य पाठसादेश्यस्य शास्त्रदीपिकादिसम्मत प्रथमविभागं यथासङ्ख्यपाठमुदाहरति तत्रेति । तेषु स्थानविभागेषु मध्ये । क्रमविहितेषु क्रमेणाभिहितेषु कर्म्मसु । इत्यादीनाम् इन्द्राग्नीरोचनादिवः प्रवर्षणिभ्य इत्यादि, इन्द्राग्नी नवतिः पुरः श्नथद्वृत्रा इत्यादि च यन्मन्त्रयुगलं तदादीनाम् । याज्यानुवाक्यामन्त्राणामिति । तेषु कश्चित् याज्याख्योमन्त्रः कश्चिन्नानुवाक्याख्योमन्त्र इत्यर्थः । प्रथमस्य प्रथमयुगलस्य । अतएव तन्मन्त्रयुगलमभिधाय "पूर्व्वं युगलं पूर्व्वस्य ऐन्द्राग्नस्य उत्तरमुत्तरस्ये ति भाष्यम् । यद्यपि शास्त्रदीपिकान्यायमालादावन्यदुदाहरणमुपन्यस्तं तथापि भाष्यकारसम्मतत्वात् ग्रन्थकृता एतदुदाहृतम् । यथासङ्ख्यपाठाद्विनियोगे युक्तिमाह प्रथमेति । हि यस्मात् । कैमर्थ्येति । किमर्थत्वरूपाकाङ्क्षायाम् । अयं मन्त्रः कमुपकुर्य्यादित्येवं रूपायामाकाङ्क्षाया-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात्। एवं द्वितीयमन्त्रस्यापि। वैकृताङ्गानां प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानां सन्दंशपतितानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात्। यथा आमनहोमादीनाम्। तेषां हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलं विकृत्यपूर्व्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते उपस्थितत्वात्। स्वतन्त्रफलकत्वे विकृतिसन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेः।

मिति यावत्। उपतिष्ठते बुद्धौ विषयीभवति। समानदेशत्वात् कर्म्ममन्त्रयोर्द्वयोरपि कर्म्मसमाम्नायमन्त्रसमाम्नायसम्बन्धिप्रथमस्थानरूपैकदेशवर्त्तित्वात्। द्वितीयमन्त्रस्यापीति। कैमर्थ्याकाङ्क्षायां द्वितीयं कर्म्मैवोपतिष्ठते इतिशेषः। सन्निधिपाठाद्विनियोगस्य प्रदेशं दर्शयति वैकृताङ्गानामिति। विकृतौ विशेषविहिताङ्गानामित्यर्थः। प्राकृतेति। अतिदेशागतं यत् प्राकृताङ्गं तदनुवादेन विहितानां धर्म्माणामित्यर्थः। सन्दंशपतितानां वैकृताङ्गकीर्त्तनपरवाक्यजातमध्ये उपदिष्टानाम्। विकृत्यर्थत्वं विकृतुरुपकारकत्वम्। उदाहरति यथेति। आमनहोमादीनामिति। वैश्वानरीं सांग्रहायणीं निर्व्वपेत् ग्रामकाम इति श्रुतिविहितकाम्येष्टिसन्निधौ "आमनस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रुत्या आमनहोमा विहिताः। तेषां सन्निधिपाठबलात् विकृतिभूतसांग्रहायणङ्गत्वमिति सिद्धान्तितं चतुर्थाध्यायचतुर्थपादे। आदिपदात् प्रयाजे कृष्णलहोमाणां परिग्रहः। तथाहि सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रुतिविहितस्य सौर्य्ययागस्य आग्नेयविकृतित्वेनाष्टमाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तितत्वात् तत्राग्नेयधर्म्माणां प्राप्त्या प्रयाजोपि प्राप्तः। तत्र प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति भाष्यधृतश्रुत्या परिप्राप्तप्रयाजानुवादेन तदीय द्रव्यस्थाने कृष्णलं विधीयते। तेषाञ्च कृष्णलहोमानां सन्निधिपाठात् सौर्य्ययागाङ्गत्वम्। सन्दंशपतितानां सन्निधिपाठात् विकृत्यर्थत्वे हेतुमाह तेषां हीति। कैमर्थ्याकाङ्क्षायां किं प्रयोजनकत्वाकाङ्क्षायाम्। विकृत्यपूर्व्वं सन्निहितविकृतियागापूर्व्वम्। भाव्यत्वेनेति। आमनहोमेन

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पशुधर्म्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् । औपवसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते । तस्मिन्नेव दिने ते धर्म्माः पठ्यन्ते । अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनु-

---

विकृतापूर्व्वं भावयेदिति वीधादितिभावः । उपस्थितत्वादिति । सन्निहितत्वेनेति-भावः । ननु तेषां प्रधानकर्म्मतैव स्वीक्रियतां कल्प्यताञ्च विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गः फलमित्यत आह स्वतन्त्रेति ।

अनुष्ठानसादेश्यमुदाहरतिपश्विति । अयमाशयः । ज्योतिष्टोमे एयः पशवः समाम्नाताः । अग्नीषोमीयः सवनीयो अनुबन्ध्यश्चेति । तत्राग्नीषोमीय औपवसथ्य-नामके अहनि विहितः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रुतेः । तदुत्तरञ्च सौत्ये अहनि सवनीयः समाम्नातः । आश्विनग्रहम् गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति श्रुतेः । अनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्ते समाम्नातः । औपवसथ्ये अहनि पशुधर्म्माः श्रूयन्ते । तेच उपाकरणं, पर्य्यग्नि-करणम्, उपानयनं, बन्धो, यूपे नियोजनं, सञ्ज्ञपनं विशसनमित्येवमादयः । इति भाष्यन्यायमालाकारादयः । उपाकरणं प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्याभ्यां सञ्ज्ञां पशोरुपस्पर्शनम् । दर्भज्वालया त्रिःप्रदक्षिणीकरणं पर्य्यग्निकरणमिति माधवाचार्य्याः । महाप्रकरणात् ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन प्राप्ता अपि पशुधर्म्मा स्तस्य सोमयागतया अभिषवादिधर्म्मसाकाङ्क्षत्वेन उपाकरणादौ पशुधर्म्मे निराकाङ्क्ष-त्वात् तदङ्गपशुयाग एवान्वीयन्ते । तर्हि अविशेषात् त्रिष्वपि पशुषु पशुधर्म्मा अवतिष्ठन्तामिति पूर्व्वपक्षः । तथाच तृतीयाध्यायषष्ठपादे पूर्व्वपक्षसूत्रम् ।

तुल्यः सर्व्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषादिति ।

एवं प्राप्ते उच्यते । अस्त्यत्र विशेषः सान्निध्यरूपः । तथाहि सौत्यनामकादङ्गः पूर्व्वत्र औपवसथ्यनामके अह्नि धिष्ण्यनिर्म्माणादूर्द्ध्वमेते पशुधर्म्मा आम्नाताः । अग्नीषोमीयपशोरपि तदैव स्थानमित्यनुष्ठानसमानदेशत्वम् । सवनीयस्य सौत्याहविहिततया अनुबन्ध्यस्यापि अवभृथान्तविहिततया दिनान्तरानुष्ठेयत्वेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ष्ठेयत्वेनोपस्थितं पशुपूर्व्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते । तच्च स्थानं समाख्यातः प्रबलम् । अतएव शुन्धनमन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गं-पाठसादेश्यात् । नतु पौरोडाशिकमिति समाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गम् ।

विभिन्नदेशत्वमितानुष्ठानसादेश्यरूपस्थानादग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वमेव पशुधर्म्माणां । न तु सवनीयानुवन्ध्याङ्गत्वं तयोस्त्वतिदेशाद्धर्म्मप्राप्तिः । तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रैः ।

अग्नीषोमीय एवातो विधिधर्म्मा व्यवस्थिताः ।

अन्यत्र त्वतिदेशेन गच्छन्ति न विधानत इति ॥

मूले अत इति । अग्नीषोमीयपशोः पशुधर्म्माणाञ्च समानदिनानुष्ठेयत्वेन विहितत्वादित्यर्थः । तेषां पशुधर्म्माणाम् । कैमर्थ्याकाङ्क्षायां किंफलकत्वाकाङ्क्षायाम् । अनुष्ठेयत्वेन एकदिनानुष्ठेयत्वेन । उपस्थितं झटिति प्रतीतम् । पशुपूर्व्वमग्नीषोमीयपशुपूर्व्वम् । भाव्यत्वेन फलत्वेन । एभिर्धर्म्मैर ग्नीषोमीयपशुपूर्व्वं भावयेदिति बोधनादितिभावः ।

स्थानस्य समाख्यातो बलवत्त्वमाह तच्चेति । अतएवेति । समाख्यातः स्थानस्य बलवत्त्वादेवेत्यर्थः । शुन्धनमन्त्र इति । अत्रायं विस्तरः । दर्शपौर्णमासकाण्डान्तर्गतं किञ्चित् काण्डं पौरोडाशिकमिति समाख्यायते । यत्र पुरोडाशोपयोगिनो विधयः श्रूयन्ते । पुरोडाशमर्हतीति पौरोडाशिकमिति समाख्यया तत्काण्डोक्तानां पात्राणां कर्म्मणां मन्त्राणाञ्च पुरोडाशोपयोगित्वं प्रतीयते । एवञ्च शुन्धध्वं दैवाय कर्म्मणे इति मन्त्रस्यापि तस्मिन् काण्डे पठितत्वेन तत्काण्डपठितपुरोडाशपात्राणामुदूखलमुषलजुह्वादीनां शुन्धनार्थत्वं समाख्यया सिध्यति । पाठसादेश्यरूपस्थानेन तु सान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वं बोध्यते । तथाहि तस्मिन्नेव काण्डे आदाविध्मबर्हिःसम्पादनम् तदुत्तरं सान्नाय्यपात्रं तदनन्तरञ्च मुष्टिनिर्व्वाप इति त्रयाणां पदार्थानां क्रमेणाभिधानम् । मन्त्राणाञ्च प्रथममिध्मबर्हिःसम्पादनविषयोऽनुवाकस्तदनन्तरं शुन्धध्वं दैवाय कर्म्मणे इत्यनुवाकस्तदुत्तरञ्च मुष्टिनिर्व्वापविषयोऽनुवाक इति क्रमेणाभिधानमिति यथासङ्ख्यक्रमरूपपाठसादेश्यात् सान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वं सिध्यति । तदेवं स्थानसमाख्ययोर्विरोधे स्थानं बलवत् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पौरोडाशिकसमाख्यायां हि प्रकृतिः पुरोडाशमभिधत्ते । तद्धितप्रत्ययेन च काण्डम्, नचैतयोः सम्बन्धः केनचिदभिधीयते । यथोक्तम् ।

पाकं हि पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।
पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्योनैकस्य कस्यचिदिति ॥

तयोः समभिव्याहारादेव परस्परयोगः कल्पयितव्यः । तथाहि क्रतुच-पुरोडाशपात्रसन्निधिर्नप्रत्यक्षो भवति । किन्त्वर्थापत्त्या कल्प्यते । यद्युक्तः सन्निधिर्नस्यात् तदा मन्त्रप्रतिपादकग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यादिति । तस्मात् काण्ड-समाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य तदन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं प्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारेण वाक्यलिङ्गश्रुतीश्च कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोगो वाच्य इति समाख्याया अर्थविप्रकर्षः । सान्नाय्यपात्रशुन्धने मन्त्रस्य सन्निधिस्तु यथा-सङ्ख्यपाठात् प्रत्यक्ष एव । तेन प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात् सन्निधिः सन्निकृष्यते । तस्मात् क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्य-पात्रशुन्धन एव मन्त्रोविनियुज्यते इति सिद्धम् । यद्यपि श्रुतिलिङ्गादीनामेकैक-विरोधोदाहरणमेव ग्रन्थकृता प्रदर्शितम् तथापि श्रुतेर्वाक्यादिभिश्चतुर्भिर्लिङ्गस्य प्रकरणादिभिस्त्रिभिर्वाक्यस्य च स्थानसमाख्याभ्यां द्वाभ्यां विरोधे बलवत्त्वोदा-हरणानि तन्त्रवार्त्तिके अनुसन्धेयानि ।

ननु श्रुत्यादिभि लिंङ्गादयो बाध्यन्त इत्युक्तं तत्र कीदृशोऽयं बाधः प्राप्तबाधो-ऽप्राप्तबाधो वा । नाद्यः । प्रवृत्तस्य निवृत्त्यवत्बाधानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः । अप्राप्तस्य बाधासम्भवात् । तस्माद्बाध एव नायमिति चेत् । उच्यते । प्राप्तत्वं व्यवहार्य्यतया प्रमाणविशेषप्रतीतत्वम् । नत्वत्यन्तप्रवृत्तत्वम् । अनुष्ठानरूपफल-पर्य्यवसानाभावात् । अप्राप्तत्वं व्यवहार्य्यतया प्रमाणविशेषाप्रतीतत्वम् । बाधो नाम व्यवहारप्रतिबन्धः । प्राप्तबाधस्तु व्यवहार्य्यतया प्रमाणप्रतिपन्नार्थस्य व्यवहार प्रतिबन्धनम् । अप्राप्तबाधो व्यवहार्य्यत्वेन प्रमाणाप्रतिपन्नस्य व्यवहारप्रतिबन्धनम् । एवञ्च श्रुत्यादिभि लिंङ्गादिप्रतीतार्थव्यवहारनिवारणमप्राप्तबाध एव । प्रथमतो लिङ्गादिदर्शनेनार्थविशेषप्रतिपत्तावपि श्रुत्यादिभिस्तत्र तत्र लिङ्गादीनां प्रमाणा-भासीकृतत्वेन तत्प्रतीतार्थस्य प्रमाणप्रतीतत्वाभावेन तद्व्यवहारनिवारणस्य

For Private And Personal

प्राप्तबाधत्वासम्भवात् । लिङ्गादिप्रतीतार्थस्य बाधात् लिङ्गादीनामपि बाध्यत्वव्यपदेशः । ये तु शास्त्रप्रदेशेषु प्राकृतस्य वैकृतेन, सामान्यस्य विशेषेण, परशाखाविहितस्य स्वशाखाविहितेनेत्यादयो बाधास्ते प्राप्तबाधा एव । तथाहि तत्प्रापकस्य अतिदेशादेः प्रमाणस्य प्रमाणान्तरेण प्रमाणाभासीकरणासम्भवात् । प्रमाणप्रतीतार्थे व्यवहारस्यैव प्रतीतेर्भ्रान्तित्वकल्पनया निरोधो न तु प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पनया प्रमाणप्रतीतार्थव्यवहारस्य । तथाचोक्तम् ।

सामान्यकारणात् प्राप्तं पूर्व्वं बाधकगोचरम् ।
बाधकेन बलीयस्त्वान्मृषैतदिति कल्प्यते ॥

न च तत्रापि वैकृतशरादिना अतिदेशादिप्रमाणमप्रमाणीक्रियतां येन प्राकृतकुशादेः प्रमाणप्रतीतार्थवैपरीत्यम् स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशस्याप्रमाणत्वे कुशमयबर्हिष इवाङ्गान्तरस्यापि विकृतावसम्बन्धापत्तेः । यदि जुहोतीत्यनेन आहवनीये जुहोतीत्यस्याप्रमाणीकरणे होमान्तरेष्वाहवनीयाप्राप्तिः । परशाखाविधीनामप्रामाण्ये चाकाङ्क्षितानामप्यनन्वयानुपपत्तेः । श्रुत्या यत्र लिङ्गमप्रमाणी क्रियते यथा गार्हपत्यश्रुत्या ऐन्द्रलिङ्गम् । तल्लिङ्गं तत्रैव प्रमाणत्वेनोपस्थितं मन्त्रमन्यत्रापि तस्य विनियोजकत्वमस्तीति तस्यात्यन्तिकमेवाप्रामाण्यम् । एवं लिङ्गादिना वाक्यादिप्रतीतार्थबाधेपि । श्रुत्यादिरूपबाधकाभाववति स्थलान्तरे तु अन्यस्यैव लिङ्गादेर्विनियोगप्रमाणत्वं न तु बाधकबलीयलिङ्गादेरिति द्रष्टव्यम् । न चैकस्य बाधस्य द्वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । बाध्यभेदेन प्रामाणिकद्वैरूप्यव्यवहारस्यादोषत्वात् । तथाचोक्तम् ।

न बाधस्यैकरूपत्वमेषितव्यं नियोगतः ।
न किञ्चिद्विरुध्यतीह नानारूप्यं प्रमाणवत् ॥

भाष्यकृतातु बाधस्यैकरूप्यमेव साधितम् । वार्त्तिककारादिभिरेव द्वैरूप्यमङ्गीकृतम् । एवं प्रत्यक्षेणानुमानं, यथार्थज्ञानेन भ्रान्तिज्ञानं, प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धिपर्य्यन्तैः षड्भिः प्रमाणैः प्रमाणाभासः, श्रुत्या स्मृतिः, शास्त्राविगीतस्मृत्या अनाप्तविगीतस्मृतिः, अदृष्टार्थया स्मृत्या दृष्टार्था स्मृतिः, श्रुतिप्रभवया लिङ्गादिप्रभवया अर्थवादप्रभवया च स्मृत्या आचारः, सोप्यभियुक्ततराचारेण, सन्दिग्धमसन्दिग्धेन, दुर्ब्बला-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

समाख्या यौगिकः शब्दः । सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी च । तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वं होतृचमस इति वैदिकसमाख्यया । अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समाख्ययेति संक्षेपः ।

अयं बलवदाश्रयेण, उपसंहारस्थमुपक्रमस्थेन, अत्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन, आरादुपकारकत्वं सामवायिकत्वेन, अनेकार्थविधानमेकार्थविधानेन, अनेकशब्दार्थत्वमेकशब्दार्थत्वेन, बहुबाधो अल्पबाधेन, नित्यम् नैमित्तिकेन, अनारभ्याधीतं प्रकरणाधीतेन, पौर्व्वापर्य्येण विरोधे पूर्व्वं परेण, निष्प्रयोजनं सप्रयोजनेन, ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण, देवताश्रयं द्रव्याश्रयेण, पश्चादाम्नातं पूर्व्वाम्नातेन, अल्पं भूयसा, गौणं मुख्येन, सावकाशं निरवकाशेन, अङ्गं प्रधानेन, अङ्गधर्म्मः प्रधानधर्म्मेण, एवमन्यदप्यन्येन यत् बाध्यते तत्र कस्यचित् प्राप्तबाधत्वं कस्यचिदप्राप्तबाधत्वञ्चोक्तरीत्योहनीयमिति ।

समाख्याया विनियोजकत्वप्रदर्शनाय ताम् लक्षयति समाख्येति । यौगिकः स्वान्तर्निविष्टपदसमुदायार्थान्वयेन योऽर्थः प्रतीयते तद्बोधकः । एतत् समाख्याया लक्षणमुक्तम् । एतेन सम्यगाख्यायते अनेनेति व्युत्पत्त्या रूढ, योगरूढ, यौगिक, रूढयौगिकरूपवाचकमात्रस्यैव समाख्यात्वं व्यावर्त्त्यते । अतएवोक्तं योगबलं समाख्येति । सा समाख्या । वैदिकी वैदिकशब्दमात्रोपयोगियोगनिष्पन्ना । तदितरा लौकिकी । तत्र वैदिकीलौकिक्योर्मध्ये । चमसभक्षणाङ्गत्वं चमसगतसोमभक्षणाङ्गत्वम् । होतृचमसइतीति । अयमर्थः । ज्योतिष्टोमे सोमोभक्षणीयो नवेति संशयः । यद्यप्येवं श्रूयते प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानामिति । तत्रापि चमससम्बन्ध एव होतुः प्रतीयते न सोमभक्षणम् । तत्र प्रमाणाभावान्न भक्षणीयः सोम इति पूर्व्वपक्षे प्राप्ते तृतीयाध्यायपञ्चमपादे सिद्धान्तसूत्रम् ।

चमसेषु समाख्यानात् संयोगस्य तन्निमित्तत्वादिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

होतुश्चमसेन सह सम्बन्धस्य भक्षणनिमित्तत्वात् चमसेषु भक्षणमस्त्येव। कुतः समाख्यानात् चमसशब्दस्य भक्षणपात्रत्वेन यौगिकत्वात्। तथाहि चमिर्भक्षणार्थस्तस्मात् चमति भक्षयत्यस्मिन्नित्यौणादिकोऽसच् प्रत्ययः। अस्य यौगस्य वैदिकशब्दमात्रोपयोगितया भक्षणाधिकरणबोधकश्चमसशब्दो वैदिकी समाख्या। यूपपोडशिग्रहादिशब्दवत् चमसशब्दोपि वैदिक एव न लोकव्यवहारोपयोगी। नहि चमसादिनामानः केचित् पदार्था लोकव्यवहारार्थं विद्यन्ते। तयाच समाख्यया होतुर्भक्षणाधिकरणत्वावगमात् भक्षणं प्रतीयते। ननु चमससमाख्यया भक्षणमेव प्रतीयते न सोमस्येति चेन्न। सोमचमस इति समाख्याया अपि श्रवणात्। तया हि सोमभक्षणपात्रता प्रतीयते। इयञ्च समाख्या लौकिकी। इत्यञ्च वैदिकलौकिकसमाख्याभ्यां होतृकर्तृकभक्षणपात्रत्वं सोमकर्म्मकभक्षणपात्रत्वञ्चेत्यवधारणात् होतुश्चमसस्थितसोमभक्षणोपयोगित्वं सिध्यतीति। अतएव स यदि राजन्यम् वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं न बिभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधनि उन्मृज्य तमस्मै भक्ष्यम् प्रयच्छेत् न सोममिति भाष्यधृतश्रुत्या अब्राह्मणयाजने सोमभक्षणप्रतिषेध उपपद्यते।

लौकिकसमाख्योदाहरणमाह अध्वर्य्योरिति। तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं यजुर्वेदविहितकर्म्मानुष्ठातृत्वम्। लौकिक्याइति। अध्वर्य्योः कर्म्म आध्वर्यवमिति कर्म्मार्थतद्धितप्रत्ययस्य वैदिकलौकिकोभयशब्दनिष्पादनोपयोगितया तन्निष्पादितशब्दस्य लौकिकसमाख्यात्वम्। वैदिकशब्दमात्रनिष्पादनोपयोगिप्रत्ययनिष्पन्नस्यैव वैदिकसमाख्यात्वात्। अत्रायमाशयः। याज्यापुरोऽनुवाक्यपाठादयो धर्म्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः। दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे। आज्यस्तोत्रपाठादयः सामवेदे। तत्र अस्यैव ऋत्विज एते धर्म्मा इति नियामकाभावात् येन केनचिद्दृत्विजा यः कश्चिद्धर्म्मोऽनुष्ठेय इत्यनियमः प्राप्नोति। तथा हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति समाख्याश्च श्रूयन्ते। ताभिश्च लौकिकसमाख्याभिः ऋग्वेदिना ऋत्विजा कर्त्तव्यं हौत्रम्। यजुर्वेदिना ऋत्विजा कर्त्तव्यमाध्वर्यवम्। सामवेदिना ऋत्विजा कर्त्तव्यमौद्गात्रमित्येव प्रतीयते नतु तत्तत्कर्म्मस्वरूपम्। अत आकाङ्क्षावशात् ऋग्वेदोक्तं कर्म्म हौत्रम्। यजुर्वेदोक्तं कर्म्म आध्वर्यवम् सामवेदोक्तं कर्म्म औद्गात्रमिति तत्तत् कर्म्म तेन तेन कर्त्तव्यमिति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि । एतत् सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपेण यानि नियोज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणिचेति । तत्र सिद्धरूपाणि जातिद्रव्यसङ्ख्यादीनि । तानि च दृष्टार्थान्येव ।

क्रियारूपाणिच द्विविधानि । गुणकर्म्माणि प्रधानकर्म्माणि च । एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि

नियमः प्रमाणान्तरविरोधाभावात् । एवमेव न्यायमालातृतीयाध्यायतृतीयपादे सिद्धान्तितम् । संक्षेपइति । नानास्थानस्थानां संग्रह इत्यर्थः । स्तोकेन भूयोऽभिधानं वा ।

श्रुति लिङ्गादिप्रमाणनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति । एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट्प्रमाणानीत्यनेन श्रुतिलिङ्गादीनां विनियोगविधेर्यत् सहकारित्वमुक्तं तदुपसंहरन् विनियोगविधिप्रतिपाद्यानामङ्गानां द्वैविध्यमाह एतत्सहकृतेनेति । समिदादिभिः समिधो यजतीत्याद्युक्तसमिद्यागादिभिः । द्वैविध्यं नाम्ना प्रतिपादयति सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति । सिद्धरूपाणि कर्त्तृप्रयत्नासाध्यस्वरूपाणि । क्रियारूपाणि कर्त्तृप्रयत्नसाध्यरूपाणि । तानि निर्द्दिशति तत्रेति । सिद्धरूपक्रियारूपयोर्मध्यइत्यर्थः । जातिर्वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिश्रुतिबोधितब्राह्मणत्वादिः । द्रव्यं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिश्रुतिविहितव्रीह्यादिः । सङ्ख्या आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिश्रुताष्टत्वादिरूपा । आदिना देवतापरिग्रहः । श्वेतमालभेतेत्यादिगुणपरिग्रहश्च । दृष्टार्थानि यागस्वरूपनिर्व्वाहकतया दृष्टोपकाराणि । तत्तद्व्यतिरेकेण यागस्वरूपानिष्पत्तेः तत्प्रयोजनस्य दृष्टत्वमेव नत्वनुमेयत्वमित्येवकारार्थः ।

क्रियारूपाणि विभजति क्रियारूपाणीति । गुणकर्म्माणि अङ्गभूतद्रव्यादिसम्बन्धिकर्म्माणि । प्रधानकर्म्माणि प्रधानाङ्गभूतकर्म्माणि । एतान्येवेति । एवकारात्

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

चोच्यन्ते। कर्म्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म्म सन्निपत्योपकारकम्। यथावघातप्रोक्षणादि। तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थञ्च। तत्र दृष्टार्थमवघातादि। अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि। तद्धि द्रव्यत्यागांशेनैवादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति।

क्रियारूपयोर्गुणकर्म्म प्रधानकर्म्मणोरेव यथाक्रमं सन्निपत्योपकारकारादुपकारकसंज्ञा। ननु सिद्धरूपाणां जातिद्रव्यादीनां, तेषां साक्षादेव यागशरीरघटकत्वेन स्वरूपनिर्व्वाहकतया उपकारत्वमात्रमिति सिध्यति। सन्निपत्येति। सन्निपत्य द्रव्यादिद्वारेण यागशरीरघटकीभूय। उपकारकाणि यागजन्यापूर्व्वोपयोगीनि। आरादिति। आरात् दूरे स्थित्वा यागशरीरमप्राप्येतियावत्। उपकारकाणि स्वापूर्व्वद्वारा यागापूर्व्वोपयोगीनीत्यर्थः। सन्निपत्योपकारकं लक्षयति कर्म्माङ्गेति। अवघातेति। व्रीहीनवहन्ति व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिश्रुतिविहितेत्यर्थः। आदिना पेषणादिपरिग्रहोमन्त्रपरिग्रहश्च। तस्य प्रयोजनभेदेन त्रैविध्यमाह तच्चेति। दृष्टार्थं दृष्टमात्रप्रयोजनकम्। एवमदृष्टार्थमित्यत्रापि। तत्र दृष्टार्थादिषु मध्ये। अवघातादीति। अवघातस्य वैतुष्यरूपदृष्टमात्रप्रयोजनकत्वादितिभावः। आदिपदात् पेषणपरिग्रहः। तस्य पुरोडाशनिष्पादनोपयोगित्वरूपदृष्टमात्रफलकत्वात्। प्रोक्षणादीति। आदिना ग्रहं संमार्ष्टीति संमार्जनपरिग्रहः। तस्य व्रीह्यादिसंस्काररूपालौकिकमात्रप्रयोजनकत्वात्। पशुपुरोडाशादीति। पशुपदं पशुकरणकहोमपरम्। एवं पुरोडाशपदमपि। आदिना सोमकरणकहोमसंग्रहः। होमश्च देवतोद्देशेनाग्निप्रक्षेपावच्छिन्नद्रव्यत्यागरूपः। दृष्टादृष्टार्थत्वमुपपादयति तद्धीति। द्रव्यत्यागांशेन अग्निप्रक्षेपांशेन। अदृष्टं यागजन्यापूर्व्वं करोतीति परेणान्वयः। देवतोद्देशेन अमुकदेवताया इदं भवत्वित्यभिसन्धानेन। दृष्टमिति। देवताया इदं भवत्वित्यभिसन्धाने कृते देवतायाः स्मरणस्य सर्व्वलोकानुभवसिद्धत्वादितिभावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म्म आरादुपकारकम् । यथा प्रयाजादि । आरादुपकारकञ्च परमापूर्व्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते । सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेप्युपयुज्यते । इदमेवचाश्रयिकर्म्मेत्युच्यते । तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः ।

अत्रायमाशयः । यागाङ्गपश्वादिद्रव्योद्देशेन अग्निप्रक्षेपविधानादग्निप्रक्षेपस्य गुणकर्म्मत्वम् । द्रव्यद्वारा यागशरीरघटकतया यागजन्यापूर्व्वोपयोगित्वेन सन्निपत्योपकारकत्वमपि वाच्यम् । देवताया इदं भवतु न ममेदमित्याकारकत्यागस्य यागरूपत्वेपि त्यज्यमानहविषोऽग्निप्रक्षेपमन्तरेण होमरूपस्य पश्वादियागस्य तदपूर्व्वस्यचानिष्पत्तेरग्निप्रक्षेपस्य द्रव्यद्वारेण तद्यागनिष्पादकता तदपूर्व्वनिष्पादकताच मन्तव्या । तच्च न दृष्टमात्रार्थम् अग्निप्रक्षेपस्यादृष्टप्रयोजनकत्वसत्त्वात् । नापि अदृष्टमात्रार्थम् अमुकदेवतायै स्वाहेत्यग्निप्रक्षेपवेलायां देवताया उद्देशसम्भवात् देवतास्मरणस्य दृष्टप्रयोजनस्य सिद्धेः । तस्मादंशभेदेन दृष्टार्थत्वमदृष्टार्थत्वञ्च न्याय्यमिति ।

आरादुपकारकं लक्षयति द्रव्येति । तदुदाहरति यथेति । आरादुपकारकस्य सन्निपत्योपकारकात् वैलक्षण्यं दर्शयति आरादुपकारकञ्चेति । परमापूर्व्वोत्पत्तावेवेत्येवकारेण दृष्टार्थद्वारकत्वमस्य निराकृतम् । दृष्टार्थद्वारा परमापूर्व्वोत्पत्त्युपयोगित्वन्तु सन्निपत्योपकारकस्यैवेत्याह सन्निपत्योपकारकन्त्विति । द्रव्यदेवतेति । द्रव्यद्वारा अवघातादेः । देवतास्मरणद्वारा उद्देशस्य । संस्कारद्वारा प्रोक्षणादेः । यागस्वरूपेपीति । यागस्वरूपसम्पादनेपीत्यर्थः । अपिकारात् तद्द्वारा परमापूर्व्वोत्पत्तावपीति लभ्यम् । इदमेव सन्निपत्योपकारकमेव चकार इतिकारानन्तरमन्वितः । आश्रमिकर्म्म इति च उच्यते इत्यन्वयः । द्रव्यादिरूपाश्रयविशिष्टमाश्रयि तादृशं कर्म्मेत्यर्थः । विनियोगविधिनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रयोगप्राशुभावबोधकोविधिः प्रयोगविधिः । सचाङ्ग-वाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव । सहि साङ्गं प्रधान-मनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोग-

---

क्रमप्राप्तमप्यधिकारविधिनिरूपणमुत्सृज्य विनियोगविधिनिरूपणप्रकरणावगताङ्गप्रधानवाक्यानां झटित्युपस्थितिसम्भवात् तद्घटितप्रयोगविधिनिरूपणप्रकरणस्य शिष्यसौगम्याय विनियोगविधिनिरूपणानन्तरमेव प्रयोगविधिं निरूपयति प्रयोगेति । प्रयोगस्य एककर्म्मतापन्नाङ्गप्रधानात्मककर्म्मसंघातस्य प्राशुभाव उत्तरोत्तरकर्म्मणो विलम्बराहित्यं तद्बोधक इत्यर्थः । नन्वेतादृशं किञ्चिद्विध्यन्तरं न श्रूयते येन तत्तत्कर्म्माण्यविलम्बेन कर्त्तव्यतया विधीयन्ते तदेतल्लक्षणमसम्भवीत्यत आह सचेति । अङ्गवाक्येति । अङ्गवाक्यैरङ्गविधिभिरेकवाक्यतापन्नो यः प्रधानविधिः स एवेत्यर्थः । एवकारात् प्रयोगविधिर्न वाक्यान्तरमिति लभ्यम् । ननु वाक्यानां स्वस्वार्थबोधानन्तरं परिसमाप्ततया नानात्वमेव स्वीक्रियते कथमेषामेकवाक्यत्वसम्भव इतिचेत् । अत्रोच्यते । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ पदानां स्वस्वार्थबोधानन्तरं विरतत्वेपि आकाङ्क्षावशात् परस्परान्वितत्वेन मिलितानां तेषां वाक्यत्वं जायते तथा दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत समिधो यजति इडोयजतीत्यादिवाक्यानां स्वस्वार्थबोधानन्तरं समाप्तत्वेपि परस्परमुपकार्य्योपकारकाकाङ्क्षयाऽन्वितत्वेन मिलितानामेकवाक्यत्वं भवति । अतएव परस्परान्वितपदसंघातोवाक्यम् तथाविधवाक्योच्चयोमहावाक्यमित्युच्यते । तथाचोक्तं भट्टपादैः ।

अर्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥

अत अङ्गाङ्गित्वं वैदिककर्म्मण्येव सम्भवति नान्यत्रेति तन्मातोक्तौ महाभारतरघुवंशादीनामेकवाक्यत्वं न स्यादिति तत्संग्रहाय आदिपदमुपकार्य्योपकारकभावसम्बन्धग्राहकमुपन्यस्तम् । तथाच प्रयोगप्राशुभावबोधकवाक्यान्तराभावेपि तत्तद्वाक्य समुदायात्मकमहावाक्यस्यैव प्रयोगविधित्वमिति नासम्भवइति सिद्धम् । अङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानविधौ प्रयोगविधिलक्षणं सङ्गमयति सहीति । हि यस्मात् । स

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्राग्भावं विधत्ते। नच तदविलम्बेपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। विलम्बे त्वङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगतसाहित्यानुपपत्तिः। विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोरिदमनेन

अङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानविधिः। प्रयोगप्राग्भावं विधत्त इत्यन्वयः। कोनाम प्रयोगप्राग्भाव इत्यत स्तत्स्वरूपमुक्तं अविलम्बेति। अविलम्बी अपरपर्य्यायो नामान्तरं यस्य तदित्यर्थः। महावाक्यापरपर्य्याये अङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानविधौ अविलम्बप्रतिपादकत्वे हेतुगर्भं विधिविशेषणमुक्तं साङ्गमित्यादि। अनुष्ठापयन् अनुष्ठेयत्वेन प्रतिपादयन्। तथाच यथा भारतादौ एकैकवाक्येन इतिवृत्तांशविशेषो बोध्यते। वाक्यसमुदायात्मकमहावाक्येन तु समग्रेतिवृत्तम्। तथा वेदेपि तत्तद्वाक्येन कर्म्मांशविशेषोबोध्यते। तत्समुदायात्मकमहावाक्येन तु तत्तत्कर्म्मसमुदायरूपं साङ्गप्रधानमनुष्ठेयत्वेन प्रतिपाद्यत इत्येककर्म्मतापन्नव्यापारनिचयस्याविलम्बेन कर्त्तव्यतैवायातीति भावः।

नन्वेककर्म्मतापन्नत्वेपि तत्तत्कर्म्मणामविलम्बेन कर्त्तव्यत्वे किं मानमित्यत उक्तम् विलम्बेमानाभावादिति। तथाच एककर्म्मतापन्नानां बहूनां व्यापाराणां यत्र विलम्बे प्रमाणं नास्ति तत्राविलम्बेनैव कर्त्तव्यता एकपाककर्म्मतापन्नस्थालीमार्ज्जनाद्योदनपरीक्षान्तव्यापाराणामविलम्बवदितिभावः। पूर्व्वोक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वशङ्कामपाकरोति नचेति। तदविलम्बेपीति। तेषां कर्म्मणामविलम्बेन कर्त्तव्यत्वेपीत्यर्थः। तथाच यत्राविलम्बेपि प्रमाणाभावस्तत्र विलम्बोपि सम्भवति। ग्रामान्तरं गच्छतः पुरुषस्यान्तराच्छायायामुपविशतो ग्रामान्तरगमनरूपैककर्म्मतापन्नपादविहरणानामन्तराविलम्बवदितिभावः। अतो विलम्बाविलम्बयोरैच्छिकत्वमस्त्वित्याशङ्कार्थः। शङ्कानिरासकं हेतुमाह विलम्बेत्विति। अङ्गेति। अङ्गविधीनां प्रधानविधेश्च या एकवाक्यता एकमहावाक्यता तया अवगतं यत् साहित्यम् अङ्गप्रधानयोः परस्परसम्बद्धत्वं विलम्बे सति तदनुपपत्तेरित्यर्थः। तथाच लौकिककर्म्मणि साहित्यप्रतिपत्त्यभावात् विलम्बाविलम्बयोरैच्छिकत्वसम्भवेपि वैदिककर्म्मणि तत्तद्वाक्यबोधिततत्तत्कर्म्मणामङ्गप्रधानभावावगमात् अङ्गानाञ्च प्रधानसहकारित्वात् महावाक्येन च एतदेतत्कर्म्म-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात् । सचाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा किमेतदनन्तर-

---

सहकृतमेतत् कर्म्म कर्त्तव्यमिति प्रतीते विलम्बेन तत्तत्कर्म्मानुष्ठाने तदनुपपत्तिरिति भावः। एतेनार्थापत्तिरेवाविलम्बे प्रमाणमिति दर्शितम् । विलम्बितानुष्ठाने सहकारिसहकृतत्वानुपपत्तौ हेतुमाह विलम्बेनेति। साहित्यव्यवहारेति। दिवारात्रिक्रियमाणयोर्भोजनयोरेकभोजनसहितमपरभोजनमित्यादिसाहित्यव्यवहारा-भावादित्यर्थः। एवञ्च यदि साहित्यानुपपत्तिबलेनैवाविलम्बकल्पनं तदाङ्ग-प्रधानयोरिव प्रधानानामप्याग्नेयादीनामविलम्बेनानुष्ठानं सिध्यति परस्पर-साहित्यप्रतीत्यविशेषादिति बोध्यम् ।

अविलम्बस्तु अप्रामाणिकवैधकर्म्मान्तराव्यवधानम्' । वैधेतिविशेषणात् पुरोडाशादितोमक्षिकापसारणादौ कृतेपि तथा अप्रामाणिकेति विशेषणात् क्षुतादावाचमने कृतेपि ना विलम्बहानिः। अतएव पूर्व्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति श्रुतेरन्तरा सायंसन्ध्याद्यनुष्ठानं न दोषाय। प्रामाणिकत्वात्। एवं पौर्णमास्यनुष्ठितपौर्णमासयागदर्शानुष्ठितदर्शयागयोरेकायागत्वेपि न क्षतिः। ननु अप्रामाणिककालान्तराव्यवधानमविलम्बः। कालपदस्य क्षणपरत्वे असम्भवः। स्थूलकालपरत्वे तु प्रातरेकञ्च यागमारभ्य कतिचित् कर्म्माणि कृत्वा गृहान्तरे यजमानान्तरं याजयित्वा तद्यागसमापनेपि न क्षतिः स्यादित्यादिकमालोचनीयम् ।

ननु प्रयोगविधिना परस्परसाहित्यप्रतिपादनमुखेनाविलम्बविधानेपि किं प्रयाजाद्यनुष्ठानानन्तरमाग्नेयाद्यनुष्ठानमुताग्नेयाद्यनुष्ठानानन्तरमेव प्रयाजाद्यनुष्ठान-मित्यत्र विनिगमनाविरहः। उभयथाप्यविलम्बसम्पत्तेरित्यत आह सचेति। नियते क्रमे कर्म्मणां क्रमनियमे। आश्रीयमाणे अङ्गीक्रियमाणे। भवति सिद्धो भवति। क्रमानङ्गीकारे कुतोऽविलम्बासिद्धिरित्यत हेतुमाह अन्यथेति। क्रमा-नङ्गीकारे इत्यर्थः। प्रयोगविक्षेपः प्रयोगनानारूपत्वं। तथाच समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्युक्तप्रयाजानुष्ठान-वेलायां केनचित् समिद्यागानन्तरं तनूनपाद्यागमनुष्ठाय इडादियागः क्रियेत।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्धार्थं नियतक्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । अतएवाङ्गानां क्रमबोधकोविधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम् ।

तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्व्वापर्य्यरूपो वा । तत्र षट् प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि ।

केनचित्त तनूनपाद्यागानन्तरं समिद्यागमनुष्ठाय इडादियागः क्रियेतेत्येवं प्रयोगस्य नानारूपत्वं स्यात् । इष्टापत्तौ यदि समिद्यागप्राथम्ये प्रयोगविधेस्तात्पर्य्यं तदा येन प्रथमं तनूनपाद्यागः क्रियते तस्य समिद्यागे प्रयाजाद्यङ्गपूर्व्वनिर्द्दिष्टकर्म्मकाला-दिलम्बानुष्ठितत्वापत्तिः । अन्तरा तनूनपाद्यागानुष्ठानात् । यदितु तनूनपाद्-यागप्राथम्ये तात्पर्य्यं तर्हि येन प्रथमं समिद्यागः क्रियते तनूनपाद्यागे तथा विलम्बापत्तिरित्येव पुरुषविशेषेच्छाधीनप्रयोगनानात्वापत्त्या विधेस्तात्पर्य्यविशेष-निश्चयाभावप्रसङ्ग इतिभावः ।

ननुक्रमबोधकशब्दाभावात् कथं क्रमाङ्गीकार इत्यत आह अतइति । यतः क्रमकल्पनमन्तरेण प्रयोगविधेस्तात्पर्य्यनिश्चयाभावप्रसङ्गो अतइत्यर्थः । स्वविधेयेति । प्रयोगविधिप्रतिपाद्येत्यर्थः । पदार्थविशेषणतया तत्तत्कर्म्मविशेषणतया । एतत् कर्म्मानन्तर्य्यविशिष्टमेतत्कर्म्म, तदानन्तर्य्यविशिष्टमेतत् कर्म्मेत्येवं प्रकारेण अङ्ग-प्रधानात्मककर्म्मसमुदायबोधादानन्तर्य्यरूपक्रमस्य तत्तत्कर्म्मविशेषणत्वावश्यकत्वात् । तथाचार्थापत्त्या कर्म्मविशेषणतया क्रमावगमो न पृथगिति न वाक्यभेदापत्तिरितिभावः । एतद्बोधकत्वावश्यम्भावमूलकं प्रयोगविधेर्लक्षणान्तरमाह अतएवेति । प्रयोगविधिः पदार्थक्रमबोधकत्वावश्यम्भावादित्यर्थः । इत्यपीत्यपिना अस्य लक्षणान्तरत्वं सूचितम् ।

एतल्लक्षणघटकतया क्रमं निरूपयति तत्रेति । प्रयोगविधेर्द्वितीयलक्षणे इत्यर्थः । विततिविशेष इति । यथा अव्यवधानेन स्थापनात् घटादेः श्रेणीभावो विततिस्तथा अव्यवधानेनानुष्ठानात् कर्म्मगणस्य धारावाहिकत्वं विततिः । तत्र घटादेः

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पूर्व्वपूर्व्वस्य सद्भावदशायामेवोत्तरोत्तरस्थापनं कर्म्मगणस्य तु पूर्व्वपूर्व्वध्वंसदशाया-मेवोत्तरोत्तरानुष्ठानमिति वैलक्षण्याद्विशेषपदम्। ननु तथाविधा विततिरङ्गप्रधाना-त्मककर्म्मसमुदायनिष्ठा नतु पदार्थनिष्ठा तत्तदेकैककर्म्मणः पदार्थपदव्यपदेश्यत्वात्। तत् कथं विततिरूपस्य क्रमस्य पदार्थविशेषणतया विधानमुक्तमित्यत आह क्रममन्यथा निर्व्वक्ति पौर्व्वापर्य्येति। पौर्व्वापर्य्यं कस्यचित् कर्म्मणः पूर्व्वकालकर्त्तव्यत्वं कस्यचिदपरकालकर्त्तव्यत्वम्। ननु पदार्थबोधकतत्तद्वाक्येषु क्वचित् क्वचित् क्रमः श्रूयते यथा वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यादौ अध्वर्य्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमित्यादौ च। नतु सर्व्वत्र। एवञ्च तत्तद्वाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रयोगविधिः कथं सर्व्वपदार्थविशेषणतया क्रमं बोधयेत्। सहि यथाभिहितान्यङ्गानि समीक्ष्य प्रवर्त्तमानोनाधिकम् ब्रूते। इत्यत आह क्रमश्रुतिमन्तरेणापि क्रमः प्रमेय एव। श्रुतिवदन्येषामपि क्रमप्रमाणानां सद्भावादिति प्रतिपादयति तच्चेति। क्रमप्रतिपत्त्या-वित्यर्थः। षट् प्रमाणानीति। तथाच न केवलं श्रुतिरेव क्रमप्रमाणमर्थादीनामपि क्रमप्रतिपादकतया सर्व्वत्रैवान्यतमप्रमाणेन क्रमप्रतिपत्तिरावश्यकीति प्रयोगविधिना पदार्थमात्रस्य क्रमो विधीयत एवेतिभावः। अत्र षडिति सङ्ख्यानिर्द्देशात् क्रमप्रतिपत्तौ प्रमाणान्तराभावप्रतिपादनमुखेन षड्न्यतमप्रमाणाविषयत्वे क्रमप्रतिपत्ति-र्नास्तीति सूचितम्। यतः पञ्चमाध्यायप्रथमपादे श्रुत्यादीनां क्रमबोधकत्वप्रतिपादना-वसरे श्रुत्यर्थक्रमावुक्त्वा "अनियमोऽन्यत्रेति" सूत्रेण यत्र क्रमप्रतिपादकं प्रमाणं नास्ति तत्रानियम इति सिद्धान्तितम्। अतएव तत्सूत्रं यत्रोक्तवक्ष्यमाण-नियमकारणाभाव स्तत्रानियम एव क्रमस्येति व्याख्यातं पार्थसारथिमिश्रैः। तदुदाहरणं यथा। दर्शपौर्णमासयोर्य्यजमानकाण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः। वसन्तमृतूनां प्रीणामि, ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामीत्यादयः पञ्च। तैर्यथाक्रमं समिदाद्या-मन्त्रणमस्त्विति चेन्न। तैत्तिरीयशाखायां वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राः पठिताः। शाखान्तरे तु व्यत्ययेनेति पाठक्रमासद्भावात्। मन्त्राणामदृष्टार्थतया वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित् प्रयाजस्यामन्त्रणेपि प्रयोजनहान्यसिद्धेरर्थक्रमस्याप्यसद्भावात्। प्रवृत्तिक्रमस्यासत्त्यानुरोधमूलकत्वेन अत्र च प्रत्यासत्त्यसद्भावेन यच्छाखागतेन मन्त्रेण समिदनुमन्त्रणं तच्छाखागतैरेव मन्त्रैः क्रमेण तनूनपादादयोऽनुमन्त्रणीया

११

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः। तच्च द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरञ्चेति। तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरम्। वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात्। वषट्-

---

कर्तुरेवं प्रवृत्तिप्रमाणस्याप्यविषयत्वात्। अन्येषां प्रमाणानां सुदूरनिरस्तत्वाच्च। तस्मादत्र क्रमनियमोनास्त्येवेति सिद्धान्तः।

षट् प्रमाणानि नाम्ना निर्दिशति श्रुत्यर्थेति। तत्र प्रथमं श्रुतिं निरूपयति तत्रेति। क्रमपरं वचनं क्रमवाचकः शब्दः। श्रुतिरिति। तथाविधशब्दस्य श्रवणमात्रेणैव क्रमप्रत्यायकत्वात्। अतएव "यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य श्रवणमात्रा देवावगम्यते स श्रुत्यावगम्यत" इति भाष्यकारा आहुः। उक्तलक्षणां श्रुतिं विभजति तच्चेति। क्रमपरं वचनञ्चेत्यर्थः। केवलक्रमपरं पदार्थानुवादेन क्रममात्र-विधायकम्। यत्र प्रमाणान्तरेण कर्म्म प्राप्तं क्रमस्त्वप्राप्तस्तत्र क्रमविशिष्टकर्म्मप्रति-पादकस्यापि वाक्यस्य क्रममात्रविधायकत्वम्। कर्म्मणः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वेना-विधेयतया प्रमाणान्तराप्राप्तस्य क्रमस्यैव तत्र विधेयत्वात्। तद्विशिष्टेति। क्रम-विशिष्टपदार्थविधायकमित्यर्थः। यत्र पदार्थस्तत्क्रमश्चाप्राप्तस्तत्र क्रमविशिष्टपदार्थ-बोधकवाक्यस्य विशिष्टविधायकत्वम्। क्रमकर्म्मणोर्द्वयोरेवाप्राप्तत्वेन विधेयत्वा-वश्यकत्वात्। आद्यस्योदाहरणमाह तत्रेति। तयोः केवलक्रमपरतद्विशिष्ट-क्रमपरवचनयोर्मध्ये इत्यर्थः। वेदं कृत्वेति। वेदोनाम दर्भमयं सम्मार्जनसाधनम्। वेदिराहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिरिति माधवाचार्य्याः। अत्र क्त्वा प्रत्ययस्य पूर्व्वकालबोधकतया वेदवेदिकरणयोः पौर्व्वापर्य्यविधायकत्वेन क्रमपरवचनत्वात् श्रुतित्वम्। एवं अथशब्द ततआदिशब्दानाम्। ननुस्य क्रम-विशिष्टकर्म्मविधायकस्य केवलक्रमपरत्वे किं मानमित्यत आह वेदिकरणादेरिति। वचनान्तरेति। दर्शपौर्णमासयोर्हविरभिवासोत्तरं वेदिकरणादिविधायकवाक्य-प्राप्तत्वादित्यर्थः। तथाच वेदिकरणादेः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वेन विधातुमशक्यतया न क्रमविशिष्टपदार्थविधायकत्वम्। किन्त्वदग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयत-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम्। एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षणानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात्।

सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती। तेषां वचनकल्पनाद्वारा क्रमप्रमाणत्वात्। अतएवाश्विनग्रहस्य पाठक्रमात् तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावाश्विनो दशमो गृह्यत-इति वचनात् दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम्।

इति प्रमाणान्तराप्राप्तस्य क्रमस्यैव विधायकत्वमितिभावः। श्रुतेर्द्वितीयं प्रकारमुदाहरति वषड़िति। वषट्कर्त्ता होतेति माधवाचार्य्याः। प्रथमभक्ष इति। प्राथम्यविशिष्टं सोमभक्षणमित्यर्थः। विशिष्टस्याप्राप्तत्वादितिभावः। ननु प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्र यजमानस्य प्रोद्गातॄणामिति श्रुत्या भक्षणार्थचमधातुनिष्पन्नचमसशब्दबोधितभक्षणेन होत्रादीनां सर्व्वेषामृत्विजां यज्ञशेषसोमभक्षणं समाख्यया प्राप्तत्वात्तदनुवादेनाप्राप्तस्य क्रमस्यैव विधायकत्वं न विशिष्टविधायकत्वं प्रथमभक्ष इत्यस्येत्यत आह एकप्रसरतेति। मिलितार्थविधायकतेत्यर्थः। तद्भङ्गभयेन तद्बाधरूपदोषभिया।

अयमाशयः। वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यस्य वषट्कर्त्तृकर्त्तृकप्राथम्यविशिष्टभक्षणविधायकत्वसम्भवे तदेकदेशवषट्कर्त्तृकर्त्तृकभक्षणानुवादेन प्राथम्यमात्रविधाने ऐकप्रसरताभङ्गेन विशिष्टानुवाददोषापत्तिः। तथा प्रथमभक्ष इति समस्तपदस्य प्राथम्यविशिष्टभक्षणविधायकत्वसम्भवे यो भक्षः स प्रथम इत्येकांशेन भक्षणमुद्दिश्यापरांशेन क्रमविधाने मिलितार्थविधायकताहान्या वचनव्यक्तिद्वयं सम्भवतीति क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वमिति। एवमेव तृतीयाध्यायपञ्चमपादे शास्त्रदीपिका।

इदानीं श्रुतेर्बलवत्त्वं साधयति सेयमिति। इतरप्रमाणानि अर्थादीनि। तेषाम् इतरप्रमाणानाम्। वचनकल्पनम् एतत् कृत्वा एतत् कुर्य्यादित्येवं श्रुतेरनुमापनम्। तद्द्वारेत्यर्थः। श्रुतेः सर्व्वापेक्षया बलवत्त्वप्रदर्शनायाह अतएवेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः । यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यग्निहोत्रयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्व्वमनुष्ठीयते ।

सचायं पाठक्रमाद्बलवान् । यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्रमप्रयोजनबाधे पाकस्यादृष्टार्थत्वं स्यात् । न हि होमानन्तरं

श्रुतेर्बलवत्प्रमाणत्वादित्यर्थः । आश्विनग्रहस्येति । अयमाशयः । ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिनामकग्रहेषु आश्विननामा ग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । अतः पाठक्रमात्तृतीयस्थाने तद्ग्रहणप्रसक्तिः । आश्विनो दशमोगृह्यत इति श्रुत्या तु दशमस्थाने ग्रहणं बोध्यते । तत्रोभयोरेव प्रमाणत्वाद्वैकल्पिकक्रमप्राप्तौ श्रुतेर्बलवत्प्रमाणतया पाठक्रमं बाधित्वा प्रवृत्तौ दशमस्थान एवास्य ग्रहणमिति पञ्चमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तितम् । उक्तं भाष्यकारादिभिरितिशेषः ।

अर्थक्रमं दर्शयति यत्रेति । प्रयोजनवशेनेति । एतेन श्रुत्यर्थपाठेत्यादिप्रागुक्तक्रमप्रमाणगणनायामर्थपदं प्रयोजनपरमिति दर्शितम् । क्रमनिर्णयः क्रमावगमः । उदाहरति यथेति । अग्निहोत्रयवागूपाकयोरिति । प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णय इतिशेषः । प्रयोजनवशेन कीदृशः क्रमोनिर्णयः किंवा प्रयोजनमित्यत्र तत्प्रदर्शनाय हेतुमाह तत्रहीति । होमार्थत्वेन अग्निहोत्रहोमप्रयोजनकत्वेन । तत्पाको यवागूपाकः । पूर्व्वम् अग्निहोत्रहोमात् पूर्व्वम् ।

ननु पाठस्यापि क्रमप्रमाणतया तदवगतहोमानन्तरयवागूपाकानुष्ठानेन सह वैकल्पिकत्वमस्त्वित्यतः पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वमाह सचेति । चकारात् न केवलं श्रुतिक्रमएव पाठक्रमाद्बलवान् अर्थक्रमोपीत्यायाति । तत्र हेतुमाह यथापाठं हीति । पाठमनतिक्रम्य । पाठानुसारेणेति यावत् । हि यस्मात् । अनुष्ठाने अग्निहोत्रहोमानन्तरं यवागूपाककरणे । क्रमप्रयोजनेति । क्रमस्य अग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः पौर्व्वापर्य्यस्य प्रयोजनाभावे दृष्टप्रयोजनस्याभावे । अदृष्टार्थत्वम्

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति। पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः। तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते। येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयन्ति। यथा— प्रत्ययञ्च पदार्थानामनुष्ठानम्। सच पाठो द्विविधः।

अदृष्टमात्रार्थत्वम्। अदृष्टमात्रार्थत्वमवगमयति नहीति। तथाच पञ्चमाध्याय चतुर्थपादे सिद्धान्तसूत्रम्।

"क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च।" अस्यार्थः। यः पाठक्रमः सोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुत्यर्थाभ्यां वाध्यते। श्रुतेर्वाधकत्वे हेतुः श्रुतिविशेषादिति। प्रत्यक्षश्रुतेरित्यर्थः। पाठादेः श्रुतिकल्पकत्वेपि प्रत्यक्षश्रुत्या कल्पनीयश्रुतेर्वाधः समुचित एवेतिभावः। अर्थस्य वाधकत्वे हेतुरर्थपरत्वादिति। सर्व्वस्य वाक्यस्य प्रयोजनेच्छया उच्चरितत्वादित्यर्थः। तथाच प्रथमं हवनीयद्रव्यानिष्पत्तौ होमनिष्पत्तिरूपप्रयोजनाभावेन पाकस्य निरर्थकत्वमितिभावः। अतएवोक्तं मिश्रैः।

क्रमे श्रुत्यैव विहिते पाठतः कोनु कल्पयेत्।
प्रयोजनविरोधे वा कः पाठमनुरुध्यते॥
हुत्वा हि पच्यमानस्य भवेद्धयमनर्थकम्।
पाकस्यैव यवागूञ्च तां पक्त्वा जुहुयात्ततः॥

पाठक्रममाह पदार्थवोधकेति। तत्तत्कर्म्मवोधकेत्यर्थः। तस्मात् तत्तत्कर्म्मप्रतिपादकक्रमपठिततत्तद्वाक्यात्। आश्रीयते पौर्व्वापर्य्यवोधकश्रुतिकल्पनया कल्प्यते। तथाच क्रमपठितवाक्यमेव पदार्थक्रमप्रमाणभूतपाठक्रमपदार्थ इति सिध्यति। वाक्यक्रमेणार्थक्रमकल्पनायां वीजमाह येन हीति। अधीतानि स्मृतानि। अर्थप्रत्ययमर्थग्रहम्। यथाप्रत्ययं वाक्यार्थग्रहमनतिक्रम्य। पदार्थानुष्ठानं कर्म्मानुष्ठानम्। तथाच यथा यथा वाक्यानि पठितानि प्रयोगवेलायां तथा तथैव तेषां स्मरणम्। यथायथाच वाक्यस्मरणं तथा तथैवार्थस्मरणम्। यथायथाचार्थ-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्राग्नेयाग्नीषोमीययो-स्तत्तद्याज्यानुवाक्यानां पाठादयः क्रमश्चाग्नेयतः स मन्त्रपाठात् ।

सचायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयान् । अनुष्ठाने

स्मरणं तथातथैव कर्म्मानुष्ठानमित्येवं पौर्व्वापर्य्यस्यावश्यम्भावित्वात् श्रुतेरपि तथैव तात्पर्य्यं कल्पनीयमितिभावः ।

पाठक्रमं विभजति । सचेति, द्वैविध्यं दर्शयति मन्त्रेति । मन्त्रपाठः क्रमपठितमन्त्रः । ब्राह्मणपाठः क्रमपठितब्राह्मणम् । मन्त्रेतरवेदभागस्य ब्राह्मणरूपतया तत्पदेन विधेरर्थवादादेर्वा कर्म्मप्रतिपादकवाक्यमात्रस्य ग्रहणम् । मन्त्रपाठस्योदाहरणमाह तत्रेति । तयोर्मन्त्रब्राह्मणपाठयोर्मध्ये । आग्नेयेति । आग्नेयाष्टाकपालाग्नीषोमीययागयोरित्यर्थः । तत्तद्याज्यानुवाक्यानामिति । याज्या अनुवाक्याच ऋग्विशेषः । यः क्रम इति । प्रथममाग्नेयानुष्ठानमनन्तरमग्नीषोमीयानुष्ठानमित्यर्थः । मन्त्रपाठादिति । मन्त्रकाण्डे प्रथममाग्नेयमन्त्रस्य अनन्तर-मग्नीषोमीयमन्त्रस्य पाठादित्यर्थः । तथाहि हौत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाका-दुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निमूर्द्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः प्रजापते नत्वदेतानीत्यादिके प्राजापत्ये याज्यानुवाक्ये । ततो अग्नीषोमास वेदसी इत्यादिके याज्यानुवाक्ये आम्नाते । एवमाध्वर्य्यवे काण्डे अग्नये जुष्टं निर्व्वपा-म्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्व्वमाम्नातः । याजमानकाण्डेपि अहं देवयाज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य । पश्चाच्च अहं देवयाज्यया वृत्रहा भूयासमित्यग्नीषोमीय मन्त्र आम्नायते । अत एतेषु आग्नेयाग्नीषोमीयमन्त्राणां क्रमेण पाठदर्शनात् तयोर्यागयोरपि क्रमकल्पना सिध्यति । एवमेव पञ्चमाध्यायप्रथमपादे नवमाधि-करणे न्यायमाला ।

ननु तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके अग्नीषोमीययागः समाम्नातः ताभ्यामग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदिति । आग्नेययागस्तु तदीयषष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके आम्नातः यदाग्नेयाष्टाकपालो अमावास्यायां

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रपाठस्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदं कर्त्तव्यमित्यवबोध्य कृतार्थम् । मन्त्राः पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियन्ते । अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वात् । अन्तरङ्गो-मन्त्रपाठइति ।

पौर्णमास्याश्चाद्यतो भवतीति । एवञ्च ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्यैव प्रथममनुष्ठेयत्वमस्तु मन्त्रब्राह्मणपाठयोः क्रमत्वाविशेषादित्यत आह सचायमिति । बलीयस्त्वे हेतुमाह अनुष्ठान इति । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रयोगसन्निहितत्वादित्यर्थः । एतेन ब्राह्मणस्य बहिरङ्गत्वं प्रतिपादितम् । तत्रादौ ब्राह्मणस्य बहिरङ्गत्वं युक्त्या साधयति ब्राह्मणवाक्यं हीति । प्रयोगाद्बहिः प्रयोगात् प्राक्काले । एवकारेण प्रयोगदशायां नास्यस्य व्यापार इति दर्शितम् । अवबोध्य कर्त्तव्यताज्ञानमुत्पाद्य । कृतार्थं निष्पादितस्वप्रयोजनम् । तथाच विधिवाक्यस्य कर्त्तव्यताज्ञानोत्पादनैक प्रयोजनकतया पुरुषस्य तथाविधज्ञाने तेनोत्पादिते कर्म्मानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवतीत्यनुष्ठानात् प्रागेव विधेः सिद्धप्रयोजनकतया विरामो विरतस्य चानुष्ठानवेलायां व्यापाराभावः सुगम एवेत्याशयः । इदानीं मन्त्रस्यान्तरङ्गत्वेयुक्तिमाह मन्त्राः पुनरिति । प्रयोगेति अनुष्ठानवेलायां व्यापारवन्तो भवन्तीत्यर्थः । तत्र साधकमाह अनुष्ठानेति क्रमेणानुष्ठानस्येत्यर्थः । स्मरणक्रमः क्रमेण मन्त्रार्थस्मरणम् । तदधीनत्वात् तत्प्रयोज्यत्वात् । तथाचोक्तम् ।

> लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्त्विह ।
> अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः ॥

तत्क्रमस्य मन्त्रार्थस्मरणक्रमस्य । मन्त्रक्रमेति । क्रमेण मन्त्रपाठाधीनत्वादित्यर्थः । तथाच क्रमेण मन्त्रपाठात् क्रमेणैवार्थस्मरणं तस्माच्च क्रमेण कर्म्मानुष्ठानमिति प्रयोगदशायामेव मन्त्रस्य स्वार्थस्मरणाख्यव्यापारद्वारा सन्निधानमितिभावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्येवं विधिक्रमादयः क्रमः स ब्राह्मणक्रमात् यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्यर्थं विधाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकान्तरस्याभावात्तान्येव क्रमस्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते ।

उपसंहरति अन्तरङ्ग इतीति। इति उक्तयुक्तेरन्तरङ्गो मन्त्रपाठ इत्यर्थः। तथाच पञ्चमाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तसूत्रम्।

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मादुत्पत्तिदेशः।

अस्यार्थः।—मन्त्रस्य ब्राह्मणेन विरोधे मन्त्रोबलीयान्। कुतः प्रयोगरूपसामर्थ्यात्। प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यात् अर्थप्रकाशनसामर्थ्यात्। तस्मादुत्पत्तिदेशः कर्म्मोत्पत्तिप्रयोजकः। एवमेव भाष्याशयः। अतएव शास्त्रदीपिका।

नैवं स्मृतिक्रमेणैव ह्यनुष्ठानक्रमो भवेत्।
स्मारकक्रमतस्यापि स्मृतीनां क्रम इष्यते॥
मन्त्राश्चानन्यकार्य्यत्वात् स्मृत्यर्था विधयः पुनः।
विधिनैव कृतार्थत्वान्नावश्यं स्मारका मताः॥

ब्राह्मणपाठमुदाहरति प्रयाजानामिति। यः क्रम इत्यनेनान्वितम्। इत्येवमित्यनेन इड़ो यजति वर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येषां ग्रहणम्। विधिपाठक्रमात् क्रमपठितविधिवाक्यात्। ननु ब्राह्मणानां प्राक्काल एव कर्त्तव्यता बोधसम्पादनोपक्षीणतया वहिरङ्गत्वान्नानुष्ठानक्रमप्रामाण्यमित्यत आह यद्यपीति। अर्थं स्वविधेयम्। विधाय कर्त्तव्यतयावबोध्य। क्रमस्मारकान्तरस्येति। क्रमबोधकश्रुत्यादिप्रमाणस्येत्यर्थः। तान्येव समिधो यजतीत्यादिविधिवाक्यान्येव। क्रमस्मारकत्वेनेति। प्रयोगप्राक्काले तेषां क्रमिकवाक्यानामनुयबोधदशायां यत् कर्म्मणां क्रमकर्त्तव्यताज्ञानं तज्जन्यसंस्कारद्वारेण कर्म्मणाम् क्रमकर्त्तव्यतास्मृतिजनकत्वेनेत्यर्थ.। तथाच मन्त्रब्राह्मणयोः क्रमकर्त्तव्यताज्ञानजनकत्वाविशेषेपि प्रयोगान्तरङ्गवहिरङ्गत्वाभ्यां बलाबले बोद्धव्ये।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स्थानं नामोपस्थितिः। यस्य हि देशे योऽनुष्ठीयते तत्पूर्व्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम्। अतएव साद्यस्के अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्त्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चात्। तस्मिन् देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः।

तथाहि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः। अग्नी-

क्रमप्राप्तं स्थानं निरूपयति स्थानं नामेति। उपस्थितिः कर्त्तव्यताज्ञानम्। प्रकृतौ यस्मिन्नवसरे यत् कर्म्म विहितं विकृतौ यदि तेन कर्म्मणा सह कर्म्मान्तरमपि विहितं तदा यस्यावसरस्तस्यैव प्रथममनुष्ठानं कर्म्मान्तरन्तु पश्चादनुष्ठेयमित्येव-मुदाहरति यस्येति। यस्य देशे यस्यावसरे। योऽनुष्ठीयते यो अन्यः पदार्थोऽ-नुष्ठीयते विकृतौ विशेषविधिवशेन तेन सह क्रियते। तत्पूर्व्वतने यस्यावसर-स्तत्पूर्व्वकालीने। पदार्थे कर्म्मविशेषे। कृते अनुष्ठिते सति। सएव यस्यावसरः स एव। प्रथमं विकृतौ विशेषविहितात् कर्म्मान्तरात् प्राक्। उपस्थितः कर्त्तव्यत्वेन ज्ञानविषयः। युक्तमिति। विकृतौ कर्म्मान्तरस्य तदवसरे विहितत्वेपि प्रकृतौ तस्यैव तदानीमनुष्ठेयत्वेन निश्चयादितिभावः। अतएवेति। प्रकृतौ यस्मिन्नवसरे यत्कर्म्मानुष्ठाननिश्चयस्तस्यैव तत्पूर्व्वतनकर्म्मानुष्ठानानन्तरमुपस्थितत्वा-देवेत्यर्थः। साद्यस्के सोमयागविशेषे इति वक्ष्यते। अग्नीषोमीयादयस्तत्तद्देवताक-पशुयागविशेषाः। सवनीयदेशे सवनीयावसरे। सहानुष्ठाने अव्यवधानेनानुष्ठाने। आदौ प्रथमतः। इतरयोः अग्नीषोमानुबन्ध्ययोः। पश्चात् सवनीयानुष्ठानानन्तरम्। तस्मिन् देशे सवनीयपूर्व्वापरकालकर्त्तव्यकर्म्मणोरन्तराले। अत्र हेतुमाह आश्विनेति। आश्विनस्तन्नामा ग्रहविशेषः। प्रथममुपस्थितेरिति। प्रकृतौ आश्विनग्रहणानन्तरं तस्यैव कर्त्तव्यत्वनिश्चयादितिभावः।

ननु सर्व्वमिदमव्यक्ताभिधानतयेदानीन्तनानां बुद्धौ न विषयीभवति। साद्यस्क-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

षोमीयः सवनीय अनुबन्ध्यश्चेति । तेच भिन्नदेशाः । अग्नीषोमीय औपवसथ्येऽह्नि, सवनीयः सूत्याकाले, अनुबन्ध्यस्त्वन्ते । साद्यस्कोनाम सोमयागविशेषः । सचाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः । अतस्ते त्रयोपि साद्यस्के चोदकप्राप्ताः । तेषां तत्र साहित्यम् श्रुतम् । सह पशूनालभेतेति । तच्च साहित्यं सवनीयदेशे । तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः । स्थानातिक्रमसाम्याच्च ।

सवनीयादिसहानुष्ठानाश्विनग्रहणादीनामपरिचयादित्यतस्तद्व्यञ्जयति तथाहीति । पशुयागांस्त्रीनाह अग्नीषोमीय इत्यादि । भिन्नदेशा ज्योतिष्टोमे विभिन्नकालकर्त्तव्याः कालभेदं दर्शयति अग्नीषोमीय इति । औपवसथ्ये ज्योतिष्टोमात् पूर्व्वस्मिन्नहनि । न्यायमालाप्येवमेव व्याख्यातवती । सूत्याकाले प्रातःसवने आश्विनग्रहणादूर्द्धमित्यपि न्यायमाला । अन्ते अवभृथादूर्द्धम् । प्रागुक्तं साद्यस्कं विवृणोति साद्यस्क इति । अव्यक्तत्वात् अव्यक्तद्रव्यदेवताकत्वात् । ज्योतिष्टोमविकार इति । अव्यक्तसोमयागमात्रस्य ज्योतिष्टोमविकारत्वादितिभावः । ते त्रयः अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः । चोदकप्राप्ता अतिदेशप्राप्ताः प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायादितिभावः । तेषाम् अग्नीषोमीयादीनाम् । तत्र साद्यस्के । साहित्यं एकस्मिन्नवसरे कर्त्तव्यत्वम् । श्रुतं श्रुतिबोधितम् । श्रुतिमाह सहेति । आलभेत आलभ्य यजेत । अत्र सहेत्युपादानात् वैकृतविशेषेण प्राकृतदिनभेदो बाध्यते शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिरिव ।

ननु विकृतौ सहालम्भनमौपवसथ्ये अहनि सूत्यादिने वा अवभृथादूर्द्धं वेत्यत्राह तच्चेति । सवनीयदेशे सूत्याकाले सवनीयानुष्ठानावसरे । हेतुमाह तस्येति । सवनीयदेशस्येत्यर्थः । प्रधानप्रत्यासत्तेः प्रधानस्य यागस्य सान्निध्यात् । प्रधानद्रव्यसोमसान्निध्याच्च । तथाच प्रकृतौ कालविशेषोपदेशेपि विकृतौ कालविशेषानिर्द्देशादनिर्द्दिष्टकालाङ्गस्य प्रधानकालकर्त्तव्यताया औचित्येन यागदिन एव कर्त्तव्यता न तु यागात् पूर्व्वदिने यागान्तेवेतिभावः । ननु सवनीयस्थाने

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रमोभवति। अग्नीषोमीयदेशे अनुबन्ध्यदेशे वाऽनुष्ठाने त्रयाणामपि मध्ये द्वयोर्द्वयोः स्वस्वस्थानातिक्रमः। तथाच प्रकृतावाश्विनग्रहणं कृत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोतीत्याश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयो विहित इति साद्यस्केप्याश्विनग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितोभवति। अतो युक्तं स्थानात् तस्य प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादित्युक्तम्।

त्रयाणामनुष्ठाने अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रमः स्यादित्यत्र स्थानान्तरेपि त्रयाणामनुष्ठाने स्थानातिक्रमतौल्यं स्यादित्याह स्थानातिक्रमेति। स्थानातिक्रमसाम्यं हेतुमुखेन विवृणोति सवनीयदेश इति। स्वस्वस्थानातिक्रमः अग्नीषोमीयस्थानस्य औपवसथ्याहरूपस्यातिक्रमः। अनुबन्ध्यस्थानस्य अवभृथानन्तरकालातिक्रमश्च। अनुष्ठाने त्रयाणां सहानुष्ठाने। द्वयोर्द्वयोः यस्य स्थाने त्रयीयागाः सहानुष्ठीयन्ते तदितरयो र्द्वयोर्द्वयोः। सच स्थानातिक्रमः सहालम्भनविधानमुखेन श्रुत्यैव प्रतिपादित इति सीढ़व्यः। सवनीयदेशे त्रयाणामनुष्ठानस्य सिद्धान्तितत्वम् प्रदर्श्य तत्रापि किं प्राकृतपाठक्रमात् अग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमुत स्थानात् सवनीयस्येति संशये पाठक्रमात् प्रथममग्नीषोमीयस्यानुष्ठानमस्त्विति पूर्व्वपक्षे स्थानात् सवनीयस्यैव प्रथमानुष्ठानसिद्धान्तं दर्शयति तथाचेति। सवनीयस्थानएव त्रयाणामनुष्ठेयत्वे सतीत्यर्थः। प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे। आश्विनस्तन्नामा ग्रहविशेषः। त्रिवृता त्रिगुणरज्ज्वा। यूपं पशुबन्धनार्थदारुविशेषम्। परिवीय वेष्टयित्वा। उपाकरोति मन्त्रेणाभिमन्त्रयति। सवनीयो विहितः, सवनीयपशूपाकरणादीतिकर्त्तव्यताविधानमुखेन तदालम्भनपूर्व्वकयागो विहितः। इति हेतोः। सवनीय एवोपस्थितो भवतीत्यनेनास्यान्वयः। साद्यस्के तन्नामके ज्योतिष्टोमविकारे सोमयागे। आश्विनग्रहणे इति। विकृतेः प्रकृतिधर्मग्राहित्वादिति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रमः स मुख्यक्रमः। येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते चेत् तदा सर्व्वेषामङ्गानां स्वैः स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति।

भावः। अतः सवनीयस्यैव प्रथमोपस्थितेः। युक्तम् पाठात् स्थानस्य बलवत्तया न्याय्यम्। इतरयोः अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः। पश्चादिति। तयोः क्रमस्तु बाधकाभावात् प्राकृतपाठादेव द्वितीयमग्नीषोमीयानुष्ठानं तृतीयमनुबन्ध्यानुष्ठानमित्येवं रूप इति बोध्यम्। इत्युक्तम् सूत्रकारभाष्यकारादिभिरितिशेषः। तथाच पञ्चमाध्याय-प्रथमपादे सूत्रम्।

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगादिति।

अत्र भाष्यम्। "अथात पाठक्रमात् किमग्नीषोमीयः पूर्व्वमालभ्येत उत स्थानक्रमात् पूर्व्वं सवनीय इति। किं प्राप्तम्, अग्नीषोमीय इति, कुतः, पाठक्रमात्, एवं प्राप्ते ब्रूमः। सवनीयः पूर्व्वम् स्थानात्, यदि पूर्व्वमग्नीषोमीयः स्यात् सवनीयस्थानं व्याहन्येत, आश्विनं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयेति। ननु इतरत्रापि पाठक्रमो बाध्यते, बाध्यतां, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सह शब्दः समाम्नातः अप्रतिषिद्धञ्चाश्विनग्रहस्थानं तन्न बाधितव्यमिति।"

मुख्यक्रममाह प्रधानक्रमेणेति। यत्रानेकप्रधानयाग एकवैकप्रयोगान्तर्गतत्वेन विहितस्तथा तद्यागीयतत्तद्धविःसम्बन्धिकर्म्मच विहितं तत्रेदमुच्यते। तथाच तत्तत् प्रधानं येन क्रमेणानुष्ठेयत्वेन विहितं, हविःसम्बन्धिकर्म्मच तेनैव क्रमेणानुष्ठेय-मित्यर्थः। एतदेव व्यनक्ति येन हीति। तेषामङ्गानि तत्तद्यागीयहविःसम्बन्धि-कर्म्माणि। स्वैः स्वसम्बन्धिहविरङ्गकैः। तुल्यं व्यवधानमिति। एकमात्र-कर्म्मान्तरितत्वरूपव्यवधानं तुल्यमित्यर्थः। तथाहि आदौ प्रथमानुष्ठेयप्रधानयागीय-हविःसम्बन्धिकर्म्म कृत्वा अनन्तरं पश्चादनुष्ठेयप्रधानयागीयहविःसम्बन्धिकर्म्म समाप्य यदि प्रथमानुष्ठेयप्रधानयागं पश्चादनुष्ठेयप्रधानयागञ्च क्रमेण समापयेत्, तदा प्रथमानुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणः स्वप्रधानेन प्रथमानुष्ठेययागेन एकमात्र

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

व्युत्क्रमेणानुष्ठाने केषाञ्चिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानं केषाञ्चिदत्यन्तव्यवधानं स्यात् । तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोपि अङ्गक्रमे हेतुः ।

अतएव प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोऽभिघारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः । आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्व्वापर्य्यात् । एवञ्च

कर्म्मणैव व्यवधानम् । तथा पश्चादनुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणश्च स्वप्रधानेन पश्चादनुष्ठेययागेन एकमात्रकर्म्मणा व्यवधानमित्युभयत्रैव यागे अङ्गाङ्गिनोस्तुल्यं व्यवधानमिति । व्युत्क्रमेणेति । पश्चादनुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणः प्रागनुष्ठाने, प्रथमानुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणश्च पश्चादनुष्ठाने कृते प्रथमयागद्वितीययागयोः क्रमेणानुष्ठाने इत्यर्थः । केषाञ्चिदङ्गानां प्रथमानुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणाम् । अत्यन्तमव्यवधानमिति । व्यवधानलेशस्याप्यभाव इत्यर्थः । तद्धविःसम्बन्धिकर्म्मानुष्ठानानन्तरमेव तदीयप्रधानयागानुष्ठानादितिभावः । केषाञ्चिदिति । पश्चादनुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणामित्यर्थः । अत्यन्तव्यवधानमिति । पश्चादनुष्ठेययागीयहविः सम्बन्धिकर्म्म पश्चादनुष्ठेययागयो रङ्गाङ्गिनोरन्तराले प्रथमानुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मप्रथमानुष्ठेययागयोः पातावश्यम्भावादितिभावः । इष्टापत्तिं परिहरति तच्चायुक्तमिति । अयुक्तत्वे हेतुमाह प्रयोगेति । साहित्यबाधापत्तेरिति । व्यवहितयोः साहित्यव्यवहाराभावादितिभावः । प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रम, इत्यनेन अङ्गक्रमं प्रति प्रधानक्रमस्य यद्धेतुत्वमुक्तम् तदुक्तयुक्तिमूलकमित्युपसंहरति अतइति । एतद्युक्तिवलादित्यर्थः ।

उदाहरति अतएवेति । प्रधानक्रमस्याङ्गक्रमनियामकत्वादेवेत्यर्थः । प्रयाजशेषेणेति । प्रयाजयागावशिष्टेनाज्येनेत्यर्थः । अभिघारणं धारया सिक्त्वा मिश्रणम् । आग्नेयहविष इति । अयमाशयः । दर्शे आग्नेययाग ऐन्द्रयागश्च एकप्रयोगत्वेन विहितः । तत्राग्नेयः प्रथमकर्त्तव्यतया ऐन्द्रस्तूत्तरकालकर्त्तव्यतया मन्त्रपाठवलात्

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

द्वयोरभिघारणयोः स्वस्वप्रधानेन तुल्यमेकान्तरितं व्यवधानम् । व्युत्क्रमेणाघारे, त्वाग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरत्यन्तमव्यवधानम् । ऐन्द्रदध्यभिघारणैन्द्रयागयो र्द्व्यन्तरितं व्यवधानं तच्चायुक्तमित्युक्तमेव ।

प्रतीतः । आग्नेययागे अष्टकपालसंस्कृतं हविः । ऐन्द्रे तु दधि पयश्चेत्याम्नातम् । तत्र वत्सापाकरणदोहनादय ऐन्द्रहविषोधर्म्माः प्रथमं पठिताः । पश्चाच्चाग्नेयहविषो धर्म्मा निर्व्वापावघातादयः पठिताः । ते तथैवानुष्ठेयाः पाठक्रमात् । परन्तु प्रयाजशेषेणाभिघारणं स्विष्टकृदवदानं वेद्यामासादनञ्चेत्येते धर्म्माः केन क्रमेणानुष्ठेया इत्यत्र न किञ्चिदाम्नानमस्तीत्यतोऽत्र नियामकान्तराभावात् प्रधानयोराग्नेयैन्द्रयागयोः-पौर्व्वापर्य्यादेव तेषामङ्गानां पौर्व्वापर्य्यमवधार्य्यमित्याग्नेयहविषः प्रथममभिघारणं पश्चाच्चैन्द्रस्य दध्न इति । मुख्यक्रमानुसरणे द्वयोरेव एकान्तरितत्वं वैपरीत्ये तु कस्यचित् द्व्यन्तरितत्वमिति व्यवधानलाघवरूपां प्रागुक्तां मुख्यक्रमानुसरणयुक्तिमत्र सङ्गमयति एवञ्चेति । द्वयोरभिघारणयो स्तथाग्नेयैन्द्रयागयोश्च पौर्व्वापर्य्ये सतीत्यर्थः । अभिघारणयोः आग्नेयैन्द्रहविषोरभिघारणयोः । स्वस्वप्रधानेन आग्नेययागेन ऐन्द्रयागेन च । एकान्तरितं व्यवधानम् एकान्तरितत्वरूपं व्यवधानम् तच्च तुल्यमुभयत्राप्यविशिष्टम् । आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैन्द्रहविरभिघारणमात्रेण व्यवधानात् । ऐन्द्रहविरभिघारणैन्द्रयागयोश्चाग्नेययागमात्रेण व्यवधानादितिभावः । एतद्वैपरीत्ये दोषमाह व्युत्क्रमेणाघारेत्विति । आदावैन्द्रहविषोऽभिघारणं पश्चादाग्नेयहविष इत्येतत् क्रमेणाभिघारणे इत्यर्थः । अत्यन्तमव्यवधानमिति । नास्ति किञ्चिदपि व्यवधानं तत्रेत्यर्थः । आग्नेयहविरभिघारणानन्तरमेवाग्नेययागानुष्ठानादितिभावः । द्व्यन्तरितं व्यवधानं द्वाभ्यां कर्म्माभ्यामन्तरितत्वरूपं व्यवधानम् । ऐन्द्रहविरभिघारणैन्द्रयागयोरन्तराले आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोः पातादितिभावः । आग्नेयैन्द्रयागयोर्मन्त्रपाठक्रमेण पौर्व्वापर्य्यस्य सिद्धतया तद्बाधासम्भवान्न तयोर्व्युत्क्रमानुष्ठानं शङ्कनीयम् । अयुक्तमिति । प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेरितिभावः । उक्तमेवेति । प्रागेवोक्त मित्यर्थः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सच मुख्यक्रमः पाठक्रमाद्दुर्व्वलः। मुख्यक्रमोहि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकः। पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति वलवान्।

ननु हविःसम्बन्धिनः कतिचिद्धर्म्माः प्रथममैन्द्रहविषः पठिताः पश्चाच्चाग्नेयहविषस्ते तथैवानुष्ठेयाः पाठक्रमात्। अभिघारणादिकन्तु मुख्यक्रमादाग्नेयहविःपूर्व्वकमेवेति सिद्धान्तः, तत्रेदं शङ्कनीयं पाठक्रमादैन्द्रहविःपूर्व्वकत्वेन निर्णीतानां धर्म्माणामपि वत्सापाकरणादिनिर्व्वापादीनां मुख्यक्रमादाग्नेयपूर्व्वकत्वमस्तु मुख्यक्रमेण पाठक्रमस्य वाध्यत्वात्। तुल्यवलत्वाङ्गीकारे विकल्प एव वास्त्वित्यत आह सचेति। दुर्व्वलइति। तथाच न पाठक्रमस्य वाध्यत्वं नवा विकल्पावतार इतिभावः। दौर्व्वल्ये हेतुमाह मुख्यक्रमोहीति। प्रमाणेति। प्रमाणान्तरसापेक्षा प्रधानक्रमवोधकशास्त्रमूलिका या प्रधानक्रमप्रतिपत्तिः प्रधानयोः क्रमज्ञानं तत्सापेक्षतया तदधीनतया विलम्बितप्रतिपत्तिकः विलम्बिता झटित्यनुत्पन्ना प्रतिपत्तिर्ज्ञानं यस्य तथाभूतइत्यर्थः। पाठक्रमस्य वलवत्त्वे हेतुमाह पाठक्रमस्त्विति। निरपेक्षेति। निरपेक्षः प्रमाणान्तरानधीनो यः स्वाध्यायानां वेदानां पाठक्रमः पाठक्रमज्ञानं तन्मात्रसापेक्षतया तन्मात्राधीनतयेत्यर्थः। न तथा न विलम्बितप्रतिपत्तिकः। इति हेतोः। तथाच मुख्यक्रमस्थले प्रथमं प्रधानवोधकशास्त्रज्ञानमनन्तरं प्रधानानां क्रमज्ञानं तदनन्तरञ्च तदङ्गानां क्रमज्ञानमुत्पद्यते। पाठक्रमस्थलेतु प्रथमं क्रमपठितवेदानां ज्ञानमनन्तरञ्च तदर्थानां क्रमज्ञानमित्युभयोः क्रमान्तरज्ञानमूलकत्वेपि प्रथमक्रमज्ञानस्य शास्त्रज्ञानमूलकत्वतदमूलकत्वाभ्यां द्वितीयक्रमज्ञानस्य विलम्बाविलम्बावितिभावः। एवञ्चाभिघारणादिकं मुख्यक्रमादाग्नेयपूर्व्वकमेवानुष्ठेयम्। ऐन्द्रहविर्धर्म्मा वत्सापाकरणादयस्तु वलवतः पाठक्रमात् प्रथममनुष्ठेया अनन्तरञ्चाग्नेयहविर्धर्म्मा निर्व्वापादयः। दुर्व्वलेन मुख्यक्रमेण वलवतः पाठक्रमस्य वाध्यत्वायोगादितिसिद्धम्।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सचायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाच्च बलवान्। प्रवृत्तिक्रमे हि बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षात् मुख्यक्रमेतु सन्निकर्षात्।

अत्रैवोदाहरणान्तरं पञ्चमाध्यायप्रथमपादे दर्शितं यथा। पौर्णमासयागे उपांशुयाजाग्नीषोमीययागावनुष्ठेयौ। तत्रोपांशुयाजहविराज्यम्। अग्नीषोमीयहविश्च पुरोडाशरूपम्। उपांशुयाजाज्यधर्म्मा आज्यस्थाल्यां निर्वाप उत्पवनं चतुर्ग्रहीतत्वमित्येवमादयः। अग्नीषोमीयपुरोडाशस्यौषधिद्रव्यकत्वेन तद्धर्म्मा निर्व्वापादयः। तेच मुख्यक्रमेणोपांशुयाजीयाज्यपूर्व्वकानुष्ठानयोग्याः। परन्तु अग्नीषोमीयौषधिधर्म्माः पूर्व्वमाम्नाताः पश्चात्तु आज्यधर्म्मा इतिबलवतः पाठक्रमात् प्रथममग्नीषोमीयहविर्धर्म्मा अनन्तरञ्च उपांशुयाजाज्यधर्म्मा अनुष्ठेया इति।

ननु येषां हविर्द्धर्म्माणां पाठक्रमादैन्द्रहविःपूर्व्वकत्वं सिद्धान्तित तेषां तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात्तदितरेषामुत्तरकर्त्तव्यानामभिघारणादीनामपि प्रवृत्तिक्रमादैन्द्रहविःपूर्व्वकत्वमस्तु पूर्व्वपूर्व्वकर्म्मणां यत्क्रमेणानुष्ठानमुत्तरोत्तरकर्म्मणामपि तत्क्रमेणानुष्ठानस्य प्रवृत्तिक्रमत्वात्। मुख्यक्रमस्तु बलवता प्रवृत्तिक्रमेण बाध्यतामित्यत आह सचायमिति। प्रवृत्तिक्रमाच्चेति चकारो भिन्नक्रमेण योजनीयः। प्रवृत्तिक्रमाद्बलवांश्चेत्यर्थः। हेतुमाह प्रवृत्तिक्रमेहीति। बहूनामिति। ऐन्द्रहविर्द्धर्म्माणां वत्सापाकरणदोहनादीनाम् आग्नेयहविर्द्धर्म्माणाञ्च निर्व्वापावघातादीनां पाठबलात् क्रमिकप्रवृत्तिदृष्ट्या सर्व्वेषां हविरङ्गानां तथाविधक्रमकल्पने अवदानाभिघारणासादनानाम् त्रयाणामपि तत्क्रमेणानुष्ठाने ऐन्द्रहविर्धर्म्माणां वत्सापाकरणादीनामभिघारणादीनाञ्च प्रधानेन सह कर्म्मद्वयान्तरितत्वरूपं व्यवधानं स्यादित्यर्थः। मुख्यक्रमेत्विति। मुख्यक्रमानुसरणेत्वित्यर्थः। सन्निकर्षात् प्रधानसन्निकर्षात्। तथाहि प्रथममाग्नेयहविरभिघारणं तत ऐन्द्रहविरभिघारणं तदनन्तरमाग्नेययागस्तदुत्तरञ्चैन्द्रयाग इत्यभिघारणस्य प्रधानेनैककर्म्मान्तरितत्वरूपं व्यवधानम्। न पुनर्वत्सापाकरणादीनामिव ऐन्द्रहविरभिघारणादीनामपि कर्म्मद्वयान्तरितत्वरूपोऽत्यन्तविप्रकर्ष इतिभावः। अतएव पञ्चमाध्यायचतुर्थपादे किं प्रवृत्तिक्रमेण

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गानामावृत्त्या नुष्ठाने कर्त्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थं क्रमाद् यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः। यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु।

दध्नोऽवदानाभिघारणासादनानि कार्य्याण्युत मुख्यक्रमेण पूर्व्वमाग्नेयस्यैवेति संशये, "अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्व्यं प्रवृत्त्या स्यात्" दिति सूत्रेण अवदानादिषु प्रवृत्त्यैव क्रमो ग्राह्य इति पूर्व्वं पक्षयित्वा।

यथा प्रदानं वा तदर्थत्वादिति।

सूत्रेण यस्य हविषस्त्यागः पूर्व्वकर्त्तव्यतया विहितस्तस्यैवावदानादि प्रथममिति सिद्धान्तितम्। अत्र भाष्यम् "मुख्यक्रमे गृह्यमाणे प्रथम एकः पदार्थो विप्रकृष्टकालः स्यात्। प्रावृत्तिके पुनर्गृह्यमाणे सर्व्वेषां विप्रकर्ष" इति। एवमेव शास्त्रदीपिका। एवञ्च ग्रन्थकृता यदभिघारणमात्रोपादानं कृतं तत्प्रदर्शनार्थमिति बोध्यम्। भाष्या-दावनुष्ठानप्रकारोनाभिहितः। न्यायमालायान्तु अनुष्ठानप्रकारौ दर्शितौ यथा। "प्रावृत्तिके हि क्रमे सान्नाय्ये पूर्व्वमवदानमभिधारणमासादनञ्चकृत्वा प्रदानमकृत्वैव आग्नेये अवदानादीनि कर्त्तव्यानि। तथा सति सान्नाय्येऽनुष्ठितान्यासादनादीनि मुख्यात् प्रदानात् विप्रकृष्यते। मुख्यक्रमाश्रयणे तु आग्नेये प्रथममवदानादि-प्रदानान्तं कृत्वा पश्चात् सान्नाय्ये तदनुष्ठीयते। तत्र नास्त्यङ्गाङ्गिविप्रकर्ष" इति। एतेन अवदानाभिधारणासादनानां त्रयाणामेव प्रथममाग्नेयेऽनुष्ठानमनन्तरमाग्नेयहविः प्रदानं तदनन्तरञ्चावदानाभिधारणासादनानि ऐन्द्रेऽनुष्ठायैव ऐन्द्रहविस्त्याग इति सिध्यति। एवञ्च द्वयोरभिधारणयोः स्वस्वप्रधानेन तुल्यमेकान्तरितं व्यवधानमिति प्रागुक्तवाक्येन ग्रन्थकृता यदभिघारणस्य आग्नेयेऽनुष्ठानमनन्तरमैन्द्रेऽनुष्ठानं पश्चादा-ग्नेयैन्द्रयागयोः क्रमेणानुष्ठानमुक्तं, तन्मतान्तरमिति द्रष्टव्यम्।

प्रवृत्तिक्रममाह सहेति। साहित्येन कर्त्तव्यतया विहितेष्वित्यर्थः। प्रधानेषु परस्पराङ्गाङ्गिभावरहितेषु। सन्निपातिनां यौगपद्येनोपस्थितानाम्, आवृत्त्येति। तत्तत्प्रधानेषु तत्तदङ्गानां यौगपद्येनानुष्ठानस्याशक्यत्वेन अव्यवधानेनानुष्ठानस्यैव शास्त्रार्थतया तत्तत्प्रधानेषु तत्तदङ्गानामव्यवहितानन्तर्य्येण पुनः पुनरनुष्ठाने इत्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्राजापत्या हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीतिवाक्येन तृतीयानिर्द्देशात् सेतिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः। अतस्तेषां तदङ्गानाञ्चोपाकरणनियोजनादीनां साहित्यं सम्पाद्यम्। तच्च प्राजापत्यपशूनां सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानादुपपद्यते। तदङ्गानाञ्चोपाकरणा-

---

द्वितीयादिपदार्थानामिति। प्राथमिकाङ्गस्य तत्तत्प्रधानेष्वावृत्त्यानुष्ठानसमाप्तावुपस्थितानां तदुत्तरकर्त्तव्याङ्गानामित्यर्थः। यः क्रम इत्यनेनास्यान्वयः। प्रथमानुष्ठितेति। प्राथमिकाङ्गस्य किञ्चित् प्रधानमारभ्यानन्तर्य्येण प्रतिप्रधानमनुष्ठाने यत् पौर्व्वापर्य्यमुपलब्धं, तस्मादित्यर्थः।

उदाहरति यथेति। प्राजापत्येति। वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति श्रुतिविहितसप्तदशपशूनामग्नीषोमीयपशुविकृतित्वेनातिदेशप्राप्तेषूपाकरणादिष्वित्यर्थः। प्राथमिकाङ्गप्रवृत्त्यनुसारी क्रम इति शेषः। तेषु कथं प्रवृत्तिक्रम इत्यत्र हेतुमाह प्राजापत्याहीति, एककालत्वेन विहिता इत्यनेनान्वितम्। तथाविधायकश्रुतिवाक्यमाह वैश्वदेवीमिति।

तृतीयानिर्द्देशात् तृतीयाबहुवचननिर्द्देशात्। अत्र तृतीयार्थो अभेदः तस्य चाचरणक्रियायामन्वयः। आचरणमनुष्ठानम्, तेन प्राजापत्याख्यकर्म्माभिन्नानुष्ठानप्रतीतेः प्राजापत्यस्य सेतिकर्त्तव्यताकत्वं लभ्यते। साङ्गप्रधानसम्पादनस्यैव कर्म्मात्मकानुष्ठानत्वात् नह्येकदेशाचरणे कर्म्मानुष्ठितं भवतीति व्यवह्रियते। बहुवचनेन तु साहित्यप्रतीतिबलेन एककालकर्त्तव्यता प्राप्ता। तदेवाह सेतिकर्त्तव्यताका इति एककालत्वेनेति च। एककालकर्त्तव्यत्वेनेत्यर्थः। अत इति। यतः प्राजापत्यानां तदितिकर्त्तव्यतानाञ्चैककालकर्त्तव्यताप्रतीतिरत इत्यर्थः। तेषां प्राजापत्यपशुयागानाम्। उपाकरणनियोजनादीनामिति, एकैकपशुविषयाणामिति शेषः। साहित्यमेककालकर्त्तव्यत्वम्। सम्पाद्यं घटयितव्यम्। सम्प्रतिपन्नेति। प्राजापत्यपदावगतप्रजापतिरूपैकदेवताकत्वेनेत्यर्थः। युगपद-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

दीनां युगपदनुष्ठानमशक्यम् । अतस्तेषां साहित्यमव्यवहितानुष्ठानात् सम्पाद्यम् । ततश्चैकस्योपाकरणं विधायापरस्योपाकरणं विधेयम् । एवं नियोजनादिकमपि । तथाच प्राजापत्येषु कस्माच्चित् पशोरारभ्य एकं सर्व्वत्रानुष्ठाय द्वितीयादिपदार्थस्तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः । स प्रवृत्तिक्रमः ।

सोऽयं श्रुत्यादिभ्योदुर्व्बलः । तदेवं संक्षेपतोनिरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः ।

नुष्ठानात् एकस्मिन्काले हवनात् । उपपद्यते इति । सप्तदशपश्ववयवैस्तन्त्रेण सकृद्धोमसम्भवादितिभावः । तदङ्गानाञ्चेति तदङ्गानान्त्वित्यर्थः । अशक्यमिति सप्तदशानामुपाकरणानामेकमन्त्रकरणकैकजातीयकर्म्मत्वेपि प्रतिव्यक्ति कर्त्तव्यतया तन्त्रेणानुष्ठानाप्रसक्तेरितिभावः । अतस्तन्त्रानुष्ठानेन साहित्यसम्पादनस्याशक्यत्वात् । अव्यवहितानुष्ठानेन कर्म्मान्तरव्यवधानाभाववदनुष्ठानेन सम्पाद्यं घटयितव्यम् । ततश्चेति । उपाकरणादीनामव्यवहितानुष्ठानस्यावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः । एकस्य पशोः । तथाकरणात् प्रवृत्तिक्रमत्वं कथं भवतीत्यत्राह तथाचेति । एकमुपाकरणम्, सर्व्वत्र सप्तदशसु पशुषु । द्वितीयादिपदार्थो नियोजनादिरूपः । तेनैव क्रमेण उपाकरणानुष्ठानक्रमेण । स प्रवृत्तिक्रम इति । प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिक्रमत्वादितिभावः । यदि तु एकस्मिन् पशावुपाकरणादीनि सर्व्वाण्यनुष्ठाय अपरापरपशुषु एकैकस्मिन् सर्व्वाणि अनुष्ठीयन्ते, तदा उपाकरणादीनामेकैकस्य अव्यवहितानुष्ठानं श्रुतिबोधितं व्याहन्येत, एकस्मादुपाकरणादुपाकरणान्तरस्य नियोजनादिभिः कर्म्मान्तरैर्व्यवहितत्वात् । एवमन्यत्रापि, तथाच पञ्चमाध्यायद्वितीयपादे सिद्धान्तसूत्रम्,

"सर्व्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्वत्वादिति ।" वाशब्दः पूर्व्वपक्षं व्यावर्त्तयति । सर्व्वेषां पशूनां सम्बन्धे एकैकजातीयं कर्म्म कर्त्तव्यम् । तेनैव आनुपूर्व्व्यस्य साहित्यस्य कृतत्वादित्यर्थः । अत्र भाष्यम् "एकजातीयानुसमयः कर्त्तव्यः । किमेवं भविष्यति सहत्वमनुग्रहीष्यते । तत् सहत्वं श्रूयते वैश्वदेवीं कृत्वा पशुभि-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कर्म्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । कर्म्मजन्यफलस्वाम्यं कर्म्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । सच यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः । स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवते अष्टाकपालं निर्व्वपेदित्यादिना अग्निदाहादिनिमित्ते कर्म्म विदधता निमित्तवतः कर्म्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते । एवमहरहः सन्ध्यामुपा-

---

चरन्तीत्येकस्मिन्काले पशूनां प्रचारः । ननु एवं सति पूर्व्वस्य पदार्थस्य उत्तरः पदार्थः पश्वन्तरव्यापारेण व्यवधीयते । नैष दोषः एवमपि क्रतमेवानुपूर्व्वम् । योऽसौ पश्वन्तरे व्यापारः स एवासौ । न पदार्थान्तरम् । न पदार्थान्तरेण व्यवधानं भवतीति" एतस्य सर्व्वस्मात् क्रमप्रमाणाद्दौर्ब्बल्यमाह सोऽयमिति । प्रयोगविधिनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति ।

अधिकारविधिं निरूपयति कर्म्मजन्येति । भोक्तृत्वमिति । एतेन स्वाम्यमित्येव विवृतम् । फलभोक्तृत्वमपि फलभागित्वं फलसम्बन्धयोग्यत्वमिति यावत् । यथाश्रुतार्थत्वे स्वर्गफलस्य प्रीतिरूपतायाः षष्ठाद्यपादे सिद्धान्तितत्वात् तदंशे अनुभवितृत्वं पुत्रपश्वादिफलांशे च तज्जन्यसुखानुभवितृत्वमिति भोक्तृत्वस्य द्वैरूप्यापत्तेः । अधिकारविधिस्वरूपमाह सचेति । तत्र विशवधिकारविधिलक्षणं योजयति स्वर्गमुद्दिश्येति । स्वर्गस्य फलत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः । विदधता कर्त्तव्यतया प्रतिपादयता । अनेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन । स्वर्गकामस्येति तथाच स्वर्गकामवाक्येन यागद्वारा स्वर्गं भावयेदिति बोधयता, स्वर्गस्य भाव्यत्वप्रतिपादनमुखेन यागप्रयोजकेच्छाविषयत्वे सति यागजन्यत्वरूपं यागफलत्वं, तत्कामस्य च तत्सम्बन्धयोग्यत्वं प्रतिपाद्यत इति भावः । श्रुतफलस्वाम्यबोधकत्वाभावेपि अर्थसिद्धफलस्वाम्यबोधकस्याप्यधिकारविधित्वं स्यादिति प्रदर्शनाय उदाहरणान्तरमाह यस्याहिताग्नेरिति । क्षामवते इत्यनेन क्षामवच्छब्दवत्त्वेन देवतात्वं बोध्यते । इत्यादिनेत्यादिपदात् यस्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सीतेत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनजन्य-प्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते। तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव, योऽधिकारविशिष्टः। अधिकारश्च यद्विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते। यथा काम्ये कर्म्मणि फलकामना।

हिरण्यं नश्येदाग्नेयादीनि निर्व्वपेदिति भाष्यधृता श्रुतिः परिग्राह्या। गृहदाहादा-वित्यादिपदात् हिरण्यनाशपरिग्रहः। निमित्तवती गृहदाहादिरूपनिमित्तनिश्चय-वतः। पापक्षयेति गृहदाहादिसूचितपापक्षयकामनाया अश्रुतत्वेप्यर्थसिद्धत्वात् तस्यैव भावत्वप्रतीतेरितिभावः। प्रथमोदाहरणे फलस्य श्रुतत्वं, द्वितीये चाश्रुतत्वे प्यर्थसिद्धत्वं दर्शितमिदानीं प्रमाणान्तरकल्पनीयफलस्वाम्यबोधकमुदाहरति एवमिति। पूर्व्वोदाहृतवदित्यर्थः। शुचिविहितकालेति। शौचविशिष्टविधि-बोधितकालेत्यर्थः। शुचिस्तत्कालजीवी कर्म्म कुर्य्यादिति विधेरितिभावः। बोध्यत-इति। सन्ध्योपासनाद्यभावस्य प्रत्यवायसाधनताया अर्थवादावगम्यत्वात् सन्ध्योपास-नस्य सुतरां तत्परिहारसाधनत्वं सिध्यति। यत् यस्य साधनं तदभावस्तत्परिहार-साधनमिति नियमादितिभावः।

नन्वधिकारविधेः कर्म्मजन्यफलस्वाम्यबोधकत्वमुक्तम्। तत्रेयं पृच्छा, यत्, विधिना कस्य फलस्वाम्यं बोधनीयम्। नच कर्त्तुरेव फलस्वाम्यं बोध्यत इति नाय्यं व प्रश्नावकाश इति वाच्यम्। प्रतिनिधौ व्यभिचारादित्यचाह तच्चेति। अधिकारविशिष्ट इति। एतेन प्रतिनिधेर्व्युदासः। तस्याधिकाराभावात्। ननु यथा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागबोधको विधिर्यागविधिरित्युक्तौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्याग एव यागः प्रतीयते तथा फलभोक्तृत्वबोधको विधिरधिकारविधिरित्युक्तावपि फलभोक्तृत्वमेवाधिकारः प्रत्येतव्यः। एवञ्च फलभोक्तृत्वमधिकारो अधिकार-वतश्च फलभोक्तृत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तिरित्यतोऽधिकारपदार्थमन्यथा निर्व्वक्ति अधिकारश्चेति। यदिति सामान्याभिधानात् क्लीवत्वम्। श्रूयत इत्यस्य कर्म्म तत्। पुरुषविशेषणत्वेन नियोज्यविशेषणत्वेन। एवञ्च यो धर्म्मो नियोज्यविशेषणत्वेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नैमित्तिके कर्म्मणि निमित्तनिश्चयः । नित्ये सन्ध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम् । अतएव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य यागं विदधतापि न स्वाराज्यकाममात्रस्य तत्फल-भोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । किन्तु राज्ञः सतः स्वाराज्य-कामस्यैव । राजत्वस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात् । क्वचित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणम् । यथा

श्रूयते तद्धर्म्मवत एव फलस्वाम्यं सिध्यतीति नान्योन्याश्रयः । तथाच फलस्वाम्यं फलसम्बन्धयोग्यत्वं, योग्यताच यद्धर्म्ममन्तरेण फलसम्बन्धो न सम्भवति तद्धर्म्मवत्त्वम् । तथाच सति, नियोज्यस्य यो धर्म्मः श्रूयते तद्धर्म्ममन्तरेण तत्फलसम्बन्धासम्भवात् तद्धर्म्मवत एव फलसम्बन्धयोग्यतया फलस्वाम्यमित्युपपन्नमितिभावः ।

विधिप्राप्तं पुरुषविशेषणं दर्शयति यथेति । फलकामनेति । स्वर्गादिफल-कामनायाः पुरुषविशेषणत्वादितिभावः । स्वाराज्यं स्वर्गराज्यम्, अत्र स्वः पदं निरवच्छिन्नसुखानुभवजनकस्थानपरम् । ननु

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इत्युक्त सुखविशेषपरम् । राजत्वान्वयानुपपत्तेः । राज्ञः सत इति । राजत्वे सति स्वाराज्यकामत्वमधिकारिविशेषणमितिभावः । ननु विधिवाक्येषु नियोज्य-विशेषणत्वेन श्रूयमाणधर्म्मस्यैवाधिकारिविशेषणत्वमुक्तम् । तथा सति अश्रुत-फलकेषु विश्वजिदादिषु प्रमाणान्तरावगतस्वर्गकामनाया अधिकारिविशेषणत्वा-नुपपत्तिरित्यत आह क्वचिदिति । अधिकारिविशेषणं नियोज्यविशेषणम् । तथाच फलस्वाम्यं फलसम्बन्धयोग्यता । साच यथा नियोज्यस्य वेदबोधित धर्म्म-विशेषशालित्वं तथा प्रमाणान्तरावगतधर्म्मविशेषवत्त्वमपि । तदभावे फलसम्बन्धा-सम्भवाविशेषात् । एवञ्च यथा विश्वजिदादौ अनुमानप्रमाणबलेन स्वर्गकामनाया

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अध्ययनविधिसिद्धा विद्या । क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षणीयत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः । एवमग्नि-

---

नियोज्यविशेषणत्वसिद्धिस्तथान्यत्रापि येन केनचित् प्रमाणेन प्रतिपन्नस्य यद्धर्म्ममन्तरेण फलसम्बन्धी न सम्भवति तथाविधधर्म्मस्यापि नियोज्यविशेषणत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्। एवञ्च पुरुषविशेषणत्वेन यत् श्रूयत इति प्रागुक्तेन वाक्येन श्रुतस्यैवाधिकारिविशेषणत्वं यदभिहितं तत्प्रदर्शनार्थमितिभावः। तत्र यत् प्रमाणवलेन यत्र यद्धर्म्मवत्त्वमधिकारिविशेषणत्वेनाङ्गीकरणीयं तद्दर्शयति यथेति। अध्ययनविधीति। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादि विधीत्यर्थः। तेन सिद्धा निश्चिता। विद्या वेदार्थज्ञानम्। अधिकारिविशेषणमितिशेषः। क्रतुविधीनामिति, प्रवृत्तेरित्यनेनान्वितम्। अर्थज्ञानेति। कर्म्मानुष्ठानस्य तद्बोधकवेदार्थज्ञानसापेक्षत्वेनेत्यर्थः। अध्ययनविधिसिद्धेति। अध्ययनविधिना स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यनेन सिद्धं निश्चितं यत् वेदार्थज्ञानं तद्वन्तं प्रत्येव क्रतुविधीनां प्रवृत्तेरित्यर्थः। अयमाशयः। यागप्रतिपादकवेदार्थज्ञानमन्तरेण यागानुष्ठानासम्भवात् तदर्थज्ञानमेवाधिकारिविशेषणम्। अर्थज्ञानस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यनेन प्रतिपादितत्वात्, तत्तद्यागबोधकविधावश्रुतत्वेपि प्रमाणान्तरावगतत्वेनाधिकारिविशेषणमिति सिध्यतीति ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्यैव यागाधिकारः। प्रत्येवेत्येवकारेण वेदार्थज्ञानशून्यानां शूद्राणामनधिकार इति दर्शितम्। तथाच षष्ठाध्याय प्रथमपादे सूत्रम्।

अपि वा वेदनिर्द्देशादपशूद्राणां प्रतीयेतेति ।

अपशूद्राणां शूद्रवर्ज्जितानामधिकार एव। कुतः वेदनिर्द्देशात्, वेदे हि त्रयाणां निर्द्देशो भवति। वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, वर्षासु वैश्यमिति। वेदाभावादसमर्थः शूद्रो यष्टुम्। तस्मान्न अधिक्रियेतेति भाष्यम्।

ननु वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिना वर्णत्रयाधानकालमुक्त्वा वर्षासु रथकार आदधीतेति श्रुत्या रथकारस्य सौधन्वनापरपर्य्यायस्य सङ्कीर्णजातित्वेन शूद्रसधर्म्मणः कथमाधानाधिकारः श्रूयते। नच रथं करोतीति व्युत्पत्त्या रथनिर्म्मातृ-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

साध्यकर्मसु आधानविधिसिद्धाग्निमत्ता। अग्निसाध्य-कर्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमत्त्वं प्रत्येव

त्रैवर्णिकपरएव रथकार शब्द इति वाच्यम्। योगाद्रूढेर्बलवत्त्वात् सङ्कीर्णजाति-विशेषे चास्य रूढत्वात्।

माहिष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रकीर्त्तित इति।

माहिष्यकरणौ तु याज्ञवल्क्योक्तौ यथा—

वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ।

वैश्यात्तुकरणः शूद्र्यां विन्नास्वेषविधिः स्मृतः॥

तदत्र का समाधिरितिचेत् वचनादितिवक्ष्यति। तथाच षष्ठाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तसूत्रम्।

वचनाद्रथकारस्याधाने तस्य सर्व्वशेषत्वादिति।

अत्र भाष्यम्। "रथकारस्यात्रैवर्णिकस्य आधानमेतत् कुतः, वचनात्। न हि वचनस्य किञ्चिदकृतामस्ति" इति। एवं "वास्तुमध्ये रौद्रं चरुं निर्व्वपेत्, यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेदितीयतामिष्टिमुपक्रम्य "एतया निषादस्थपतिं याजये" दित्याम्नातं, तत्रापि वचनमेव हेतुरिति द्रष्टव्यम्। स्थपतिशब्दस्य कारुविशेष-वाचित्वम्। तदुक्तम् मत्स्यपुराणे।

वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः।

दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः॥

नच स्थपति शब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची तेन निषादानां स्थपतिर्निषादेभ्य उत्कृष्ट इति त्रैवर्णिकपर एवास्त्वितिवाच्यम्। निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्म्मधारयसमासस्यैव बलवत्त्वात्। षष्ठीसमासे हि सङ्कीर्णजातिवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्धी लक्षणीयः। कर्म्मधारये तु न लक्षणा। तस्मात् निषाद एव स्थपतिरिति षष्ठाद्यपादे सिद्धान्तः।

एवमाहवनीये जुहोतीत्यादि श्रुत्या आहवनीयादौ यागविधानात् तादृशाग्निसत्ता-मन्तरेण यागानुष्ठानासम्भवादाहवनीयाद्यग्निमत्तापि अधिकारिविशेषणम्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रवृत्तेः । एवं सामर्थ्यमपि । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां सहकारिणी शक्तिरितिन्यायात् समर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः । तदेवं निरूपितो विधिः ।

आहवनीयाद्यग्नयस्तु वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य इति श्रुत्या आधानसाध्यत्वेन प्रतिपादिताः । अत आधानविधिविहिताहवनीयाद्यग्निसत्ताया अधिकारिविशेषणत्वसिद्धे निरग्नीनां यागानधिकार इति प्रतिपादयति एवमिति । अग्निसाध्यकर्म्मसु होमात्मकयागेषु । अग्न्यपेक्षत्वेन अग्निमन्तरेणासम्भाव्यमानत्वेन । तद्विधीनामग्निसाध्यकर्म्मप्रतिपादकविधीनाम् । प्रतेत्रवेत्येवकारेण निरग्निव्यावृत्तिः ।

वेदावगतस्येव लोकावगतस्यापि अधिकारिविशेषणत्वमित्याह एवं सामर्थ्यमपीति । शक्तिरपीत्यर्थः । शक्तेः सहकारित्वे आप्तसंवादमाह आख्यातानामिति । अर्थं ब्रुवतां स्वार्थं प्रकाशयतामाख्यातानां शक्तिः सहकारिणीभवतीत्यर्थः । स्वार्थप्रकाशनसामर्थ्यमन्तरेण आख्यातकर्तृकस्वार्थप्रकाशनाख्य क्रियाया असम्भवादितिभावः । इतिन्यायात् एतत् साहस्यात् । यथा स्वार्थप्रकाशनाख्यक्रियायां तत्सामर्थ्यस्य सहकारित्वमाख्यातानामङ्गीक्रियते तथान्यत्रापि यागादिक्रियायां कर्तुस्तत्करणसामर्थ्यस्य सहकारित्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमितिभावः । समर्थं यागानुष्ठानशक्तिमन्तम् । प्रतेत्रवेत्येवकारेण अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यवन्तः काम्ये कर्म्मणि व्यावर्त्त्यन्ते । तेषां साङ्गयागानुष्ठानासामर्थ्यात् । तथाहि अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः । पङ्गुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः । बधिरो नाध्वर्य्युप्रोक्तं शृणोति । मूकोऽनुमन्त्रणादावसमर्थः । अतस्तत्तदङ्गासमर्थेषु तेषु काम्यसाङ्गयागविधयो न प्रवर्त्तन्ते । यदि तान्यङ्गानि पुरुषोपकारकतया विधीयेरन् तदा फलकामनावत्पुरुषाणां सर्व्वेषामेव यागाधिकारः स्यात् । यागविधेः प्रवृत्तत्वात् । अङ्गविधीनान्तु यथासम्भवं प्रवृत्तेर्यथासम्भवमङ्गाधिकारइति सुवचं स्यात् । नतु तथा । यागोपकाराकाङ्क्षायामेव तेषां विधानेन निरवशेषाङ्गसहित यागविधिरेव पुरुषं प्रति प्रवर्त्तते । यस्यतु कस्मिंश्चिदप्यङ्गे नास्ति सामर्थ्यं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः । तेषाञ्च तादृशार्थ-

तस्य न काम्यकर्म्माधिकारः । अतएव कामिन्र सर्व्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारइति सिद्धान्तः । नित्येतु यथाशक्तीतुापदेशादशक्याङ्गाभावेपि भवत्यधिकारः ।

अत्रेदं वोध्यम् । यस्य पुरुषस्य यस्मिन्नङ्गे नित्यमेवासामर्थ्यं तस्यैव तदङ्गवति काम्येऽनधिकारः । यथा जन्मान्धादेः । यस्य तु यदाकदाचित् सामर्थ्यं सम्भवति तस्य तदानीमसामर्थ्येपि न तत्रानधिकारः । यथा दरिद्रस्य प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्य-वतश्च । अतएव षष्ठाद्यपादे ।

त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्म्मणोद्रव्यसिद्धित्वादिति ।

सूत्रेण विप्रादीनां मध्ये द्रव्यसम्पन्नोऽधिकारी । यागादिकर्म्मणो द्रव्यसाध्यत्वा-दिति पूर्व्वपक्षयित्वा ।

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात्

इत्यादिसूत्रेण धनसम्बन्धस्य अनित्यत्वात् द्रव्यसम्पत्तिरहितानामनधिकारो नेति सिद्धान्तितम् ।

अङ्गहीनश्च तद्धर्म्मा

इति सूत्रान्तरेण प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यवतोप्यनधिकाराभाव इति दर्शितञ्च । तदनन्तरन्तु ।

उत्पत्तौ नित्यसंयोगादिति

सूत्रान्तरेण अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यवतोऽनधिकार एवेति सिद्धान्तितम् ।

उत्पत्तिविध्यादि चतुर्विधविधिनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति । विधिमन्त्र-नामधेय निषेधार्थवादभेदेन पञ्चविधत्वेनोद्दिष्टेषु वेदभागेषु विधिं निरूप्य क्रमप्राप्तं मन्त्रं निरूपयति प्रयोगसमवेतेति । प्रयोगसमवेतो अनुष्ठानोपयोगी यो अर्थस्तत्स्मारका-स्तदुपस्थापकाइत्यर्थः । प्रायिकमिदं लक्षणम् । अतएव न्यायमालायां केचिन्मन्त्रा अनुष्ठानस्मारकाः केचित् स्तुतिरूपाः केचित् प्रश्नरूपाः केचिदुत्तररूपा इत्येवमादीन् मन्त्रान् प्रदर्श्य ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्म्मो-ऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत इत्यभिधाय तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणमित्युक्तम् । शास्त्रदीपिकायामपि यानि प्रयोगकाले अनुष्ठानोपयिकार्थाभिधान-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वं नतु तदुच्चारणमदृष्टार्थम्। सम्भवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। नच दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवान्मन्त्राम्नानं व्यर्थमिति वाच्यम्। मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात्।

स्वरूपाणि वाक्यानि तानि मन्त्रशब्देनोच्यन्ते इत्यभिधाय प्रायिकमिदम् अभियुक्त प्रसिद्ध्युपलक्षणार्थम्। यत्राभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिः स मन्त्र इत्यभिहितम्। भाष्यवार्त्तिककारादयोऽप्येवम्। एवञ्च विकृतावूहितपदघटितादिमन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेऽपि न मन्त्रत्वम्। तथाविधवर्णघटितस्य मन्त्रत्वाप्रसिद्धेः। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रैः।

अभियुक्तप्रसिद्ध्या हि मन्त्रत्वमवकल्प्यते।
स्वाध्यायकाले तेषाञ्च समाम्नातेषु मन्त्रधीः॥
मन्त्रानध्यापयामोऽद्य तथामन्त्रानधीमहे।
समाम्नानवहिर्भूत ऊहादौ नास्ति मन्त्रधीः॥

ऊहितादि पदघटितवाक्यस्यामन्त्रत्वविचारफलन्तु

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभाग इति।

द्वितीयाद्यपादसिद्धान्तसूत्रव्याख्यायाम् अनाम्नातेषु ऊहितपदघटितवाक्येषु अमन्त्रत्वम्। यत्र आम्नातेषु वाक्येषु मन्त्रत्वेन विभाग इत्येवं सूत्राभिप्रायं प्रकाश्य भाष्यकारैर्दर्शितम् "प्रयोजनं मन्त्रे दुष्टे यत्प्रायश्चित्तममन्त्रेषु तन्नेत्यनेन वाक्येन।

तेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणाम्। एतेन येषां हूं फडादीनां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं नास्ति तेषामदृष्टमात्रार्थत्वमेवेति दर्शितं वक्ष्यतेच सुव्यक्तम्। उक्तञ्चान्यत्र

यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनमिति।

अर्थवत्त्वं प्रयोजनवत्त्वम्। अदृष्टार्थमदृष्टमात्रार्थम्। तेन तदुच्चारणं दृष्टादृष्टार्थमिति सिध्यति। एवञ्च मन्त्रैरेवेति वक्ष्यमाणग्रन्थेन नियमविध्यङ्गीकारान्नियमापूर्व्वस्वीकारोऽपि सङ्गच्छते। अदृष्टफलेति। अदृष्टमात्रफलेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण इदमेवं कुरु इत्याद्युपदेशवाक्यादिना। मन्त्राम्नानं मन्त्रोच्चारणम्। मन्त्रैरेवेत्यत्रकारेण

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथाहुः ।

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयत इति ।

प्रकारान्तरम् निवर्त्तते । नियमविध्याश्रयणादिति । तथाच नियमापूर्व्वार्थं मन्त्रोच्चारणमावश्यकम् । मन्त्रस्य अर्थस्मरणाद्दृष्टोभयफलकत्वादितिभावः । अतएव तन्त्रवार्त्तिके "ततश्चोपायान्तराण्यप्रमाणकत्वान्निवर्त्तन्ते नियमादिष्टसिद्धिश्च । मन्त्रैरेव स्मृत्वा कृतं कर्म्माभ्युदयकारि भवतीत्यवधार्य्यते" इत्यभिहितम् । मन्त्रैः स्मृत्वा कर्म्म कर्त्तव्यमित्यस्य नियमपरत्ववीजं नियमविधिलक्षणमुपन्यस्यति नानेति । परस्परनिरपेक्षैर्नानासाधनैः साध्या या क्रिया तस्यामित्यर्थः । एकसाधनप्राप्तौ परस्परनिरपेक्षेषु अनेकसाधनेषु मध्ये रागादेकतरसाधनस्याश्रयणीयत्वेनोपस्थितौ । अप्राप्तस्य रागाभावादाश्रयणीयत्वेनानुपस्थितस्य । अपरसाधनस्य उपस्थितसाधनादितरस्य साधनविशेषस्य । प्रापकः आश्रयणीयत्वप्रतिपादकः । एतेन नियमस्यापि विधित्वसामान्यधर्मवत्त्वमस्त्येव रागाभावादप्राप्तस्यावश्यकभावेन प्रापकत्वात् । किन्तु पाक्षिकाप्राप्तत्वान्नात्यन्ताप्राप्तप्रापकत्वमित्यपूर्व्वविधितोभेदइति दर्शितम् । अतएवोक्तं नियमविधिरिति । एवञ्च । प्रयोगसमवेतार्थस्मरणक्रियायामुपदिष्टवाक्यस्य मन्त्रस्य च परस्परनिरपेक्षसाधनत्वात् रागवशादुपदिष्टवाक्यरूपसाधनस्याश्रयणीयतयोपस्थितौ रागाभावादाश्रयणीयत्वेनानुपस्थितस्य मन्त्रस्य प्रापको मन्त्रैः स्मृत्वा कर्म्म कर्त्तव्यमितिविधिरदृष्टार्थस्यायोगव्यवच्छेदफलकनियमविधिरेव भवतीति सिद्धम् । अत्र प्राचीनसंवादमाह यथाहुरिति ।

विधिरत्यन्तमिति । अत्राप्राप्तावित्यत्र पाक्षिके सतीत्यतः सत्पदं सत्यामिति लिङ्गविपरिणामेनानुसञ्जनीयम् । तेन अत्यन्तमप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । अत्यन्तमितितु सत्यामित्यत्र अस्धातूपस्थाप्यभवनक्रियाविशेषणत्वात् कर्म्म । अप्राप्तिभवनविशेषणं फलतोऽप्राप्तिविशेषणमेव । अप्राप्तिक्रियाविशेषणत्वं कृदभिहित

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अस्यार्थः । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्व्वविधिः । यथा यजेत स्वर्गकामइत्यादिः । स्वर्गार्थकयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात् । पक्षे अप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथमस्य पक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वमितिचेत्, इत्थम् । अनेन ह्यवघातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्ध-

---

भावी द्रव्यवत् प्रकाश्यत इति न्यायात् कर्म्मत्वानुपपत्त्या अत्यन्तायामिति सामानाधिकरण्यापत्तेः । साधुः पाकः साधूपाकौ साधवः पाका इतिवत् । अप्राप्तेरत्यन्तसत्ता विधिमन्तरेण कादाचित्कप्राप्तेरप्यसत्ता । नियमस्थलेतु रागाभावात् तदानीमप्राप्तिसत्त्वेपि कालान्तरे विधिं विनापि रागवशाद-प्राप्तिर्नावतिष्ठत इति नात्यन्तिकी अप्राप्तिसत्तेति वैलक्षण्यम् । पाक्षिके अप्राप्ते इतिशेषः । तच्च तद्विधिप्रतिपाद्ये । अन्यत्र तदितरत्र । चकारद्वयं समुच्चयावश्यम्भावार्थम् । एतत् सर्व्वं सोदाहरणं व्याचष्टे अस्यार्थ इति । प्रमाणान्तरेण तत्प्रमाणभिन्नेन शास्त्रेण न्यायेन रागेण च । अप्राप्तस्य अनुपस्थितस्य कर्त्तव्यताबुद्धेरविषयस्येति यावत् । प्रापकः अनुष्ठेयत्वप्रतिपादकः । प्रापकपदं कारिकायामश्रुतमपि अप्राप्तप्रापकोविधिरिति सामान्यवाक्योपक्रमकतया लभ्यते । अपूर्व्वविधिः अपूर्व्वस्य प्रागननुभूतस्य विधिः ।

उदाहरति यथेति । स्वर्गार्थकेति । स्वर्गफलकेत्यर्थः । प्रमाणान्तरेण शास्त्रान्तरेण न्यायेन रागेण च । अप्राप्तस्य कर्त्तव्यताबुद्धेरविषयस्य । अनेन यजेतेति वाक्येन । विधानात् कर्त्तव्यताज्ञानोत्पादनात् । नियमः पाक्षिके सतीति व्याचष्टे पक्षे इति । रागाभावपक्षे इत्यर्थः । प्रापकस्तदसम्बन्धव्यवच्छेदेन आवश्यकता प्रतिपादकः । उदाहरति यथेति । अवहन्तीति । अवपूर्व्वकोहन्तिर्वैतुष्यानुकूलाघातविशेषार्थः । अत्र नियमविधित्वं सङ्गमयितुमादावाशङ्कते कथमिति । पक्षे इति । अप्राप्तेत्यकारदेशोऽन्वितम् । पक्षे अप्राप्तस्य प्रापकमित्यर्थः । आशङ्का-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

त्वात् । किन्तु नियमः, सचाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्यदाऽवघातं परित्यज्य उपायान्तरं ग्रहीतुमारभते तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः । पक्षे अप्राप्तावघातस्य विधानमिति यावत् ।

उभयोश्च युगपत् प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसङ्ख्याविधिः । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति । इदं हि

परिहाराय सङ्गमनप्रकारमाह इत्थमिति । इदम्प्रकारमित्यर्थः । अनेन अवहन्तीति वाक्येन । वैतुष्यार्थत्वम् तुषापाकरणप्रयोजनकत्वम् । अन्वयेति, अवघाते सति वैतुष्यं तद्व्यतिरेके च सतुषत्वमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवघातस्य वैतुष्यं प्रतिकारणतायाः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । नियमो नियमनम् । प्रतिपाद्यत इति पूर्व्वेणान्वयः । कस्तावन्नियम इत्यत्राह सचेति । अप्राप्तेति । अप्राप्तांशस्य पक्षतो अप्राप्तस्य अवघातस्य पूरणम् असम्बन्धव्यवच्छेदरूपमवश्यमाचरणम् । ननु वैतुष्यस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवघातजन्यत्वावधारणात् कुतो वैतुष्यार्थिनः पक्षतोऽप्यवघातस्याप्राप्तत्वसम्भव इत्यत आह वैतुष्यस्य हीति । नानोपायेति । अवघातेनेव नखदलनादिनापि वैतुष्यसम्भवेन परस्परनिरपेक्ष नानाकारणजन्यत्वादित्यर्थः । अनेकशक्तिमत्त्वेन तेषां कारणत्वात् कार्य्यगतवैजात्याङ्गीकाराद्वा न परस्परव्यभिचार इतिबोध्यम् । परित्यज्य अनाश्रित्य । उपायान्तरं नखदलनादिकम् । ग्रहीतुम् आश्रयितुम् । आरभते उद्युङ्क्ते । तद्विधाननामकम् तद्विधानस्वरूपम् । तर्हि कीदृशो विधिवाक्यार्थ इत्यत्राह अतश्चेति । विधेर्नियमार्थत्वादित्यर्थः । नियम एवेति । अवघातेनैव व्रीहीणां वैतुष्यम् साधयेदित्येवं रूप इत्यर्थः । यद्यपि नियमविधौ विधेयस्यावश्यम्भाव एव फलं न पुनरितरनिवृत्तिस्तथापि परस्परनिरपेक्षसाधनेष्वेकस्मिन् साधने अवश्याश्रयणीयत्वेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वाक्यं न पञ्चनखभक्षणपरम्। तस्य रागतः प्राप्तत्वात्। नापि नियमपरं पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तत्वात् पक्षे अप्राप्त्यभावात्। अतइदमपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसङ्ख्याविधिः।

विहिते साधनान्तरस्य वैफल्यादेव निवृत्तिरर्थसिद्धेत्यवघातैरेवेत्यवघातान्वित-एवकारः प्रयोज्यः। अतएव मन्त्रैरेवेति प्रागुक्तम्। अप्राप्तांशपूरणस्य नियम स्वरूपत्वमुक्तमिदानीं तत्स्वरूपं व्यक्तमाह पक्षे इति। तथाच नियमस्य स्वायोग-व्यवच्छेदस्य विधिर्नियमविधिपदार्थः।

तत्र चान्यत्रचेति व्याचष्टे उभयोरिति। तद्वाक्यप्रतिपन्नतदितरयोरित्यर्थः। युगपत् प्राप्तौ युगपदुपस्थितियोग्यत्वे। योग्यताच अन्यतरप्राप्तावन्यतरस्याबाधितत्वम्। नियमस्थले तु एकस्याश्रयणे अन्यस्य प्रयोजनाभावेन बाधितत्वान्न युगपत्प्राप्तिः। परिसङ्ख्यायां पञ्चपञ्चनखभक्षणप्राप्तावपि तदितरपञ्चनखभक्षणस्य विजातीय-तृप्त्यन्तरजनकतया तत्कामस्य तद्रूपप्रयोजनसद्भावादबाधितत्वमिति द्वयोर्युगपत्-प्राप्तिसम्भवः। इतरव्यावृत्तिपरः उपदिष्टसजातीयस्य उपदिष्टेतरस्य सम्बन्ध-व्यवच्छेदाय उच्चरितः। एतेन पञ्चपञ्चनखेतरस्यान्नादेर्भक्षणेपि न प्रत्यवाय इति सिध्यति। अतएव भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदत इति मनुवचने पञ्चनखेष्विति निर्द्धारणं कृतम्।

एवञ्चाप्राप्तायास्तदितरनिवृत्तेः प्रापकतया अस्या अपि सामान्यधर्मवत्त्वात् विधित्वम्। तदेव दर्शयति परिसङ्ख्याविधिरिति। उदाहरति यथेति। पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः। यद्यपि श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदत इति मनुना षसां पञ्चनखानां भक्ष्यत्वमुक्तम्। तथापि श्वाविच्छल्यकयो र्द्वयोरेव शल्लकीवाचकत्वादीषद्भेदमङ्गीकृत्य मनुना षट्-सङ्ख्यत्वमुक्तम्। तद्भेदानादरणे तु पञ्चत्वमेव घटते। अतएव स्मृत्यन्तरे शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मस्तु पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेस्वाहुरित्यादिना पञ्चानामेव

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

साच द्विविधा श्रौती लाक्षणिकीचेति। तत्र अवश्चैवा-

भक्ष्यत्वमभिहितम्। पञ्चनखभक्षणपरम् शशकादिपञ्चनखभक्षणविधायकम्। रागत इति। रागप्राप्तस्य विधानासम्भवादितिभावः। अपूर्व्वविधित्वं निराकृत्य नियमविधित्वमपि निराकरोति नापीति। नियमपरं पञ्चपञ्चनखभक्षणस्यावश्य-भ्भावविधायकम्। नियमपरत्वे वाधकमाह पञ्चनखापञ्चनखेति। पञ्चविध-पञ्चनखतदितरपञ्चनखेत्यर्थः। युगपत् प्राप्तेर्युगपत्प्राप्तियोग्यत्वात्। पक्षे अप्राप्त्य-भावात् पाक्षिकाप्राप्त्यभावात्। शशकादिपञ्चकेतरपञ्चनखभक्षणप्राप्तौ शशकादि-पञ्चकभक्षणस्य वाधितत्वाभावेनाप्राप्त्यभावादिति यावत्। अत इति, यतोऽस्य नापूर्व्वविधित्वं सम्भवति नापि नियमविधित्वमत इत्यर्थः। प्रकारान्तराभावादिति-भावः। इदं पञ्च पञ्चनखाभक्ष्या इति वाक्यम्। अपञ्चनखेति। शशकादि-पञ्चनखेतरपञ्चनखेत्यर्थः। परिसङ्ख्याविधिरिति। परिसङ्ख्याया निर्दिष्टेतर-निवृत्तेर्विधिरित्यर्थः। अन्ययोगव्यवच्छेदकोविधिरिति यावत्।

परिसङ्ख्यां विभजति साचेति। द्वैविध्यं दर्शयति श्रौतीति। शब्दाभिधेये-त्यर्थः। लाक्षणिकी लक्षणया वोध्या। श्रौतीमुदाहरति तत्रेति। तयोः श्रौतीलाक्षणिक्योर्मध्ये इत्यर्थः। अवश्चैवेति। अत्रायं विस्तरः। अस्तिकश्चित् प्रकृतिभूतो यागविशेषः। तत्र पवमानादिसंज्ञकनानास्तोमलक्षणानि सामानि गेयत्वेन विहितानि। तद्विकृतिभूतेषु क्रतुषु तु क्वचित् प्रकृतिगतस्तोमानां प्राकृतमन्त्रसङ्ख्यातो अधिकसङ्ख्या विहिता। कुत्रचित्तु तेषां प्रकृतिगतमन्त्रसंख्यातो न्यूनसङ्ख्या विहिता। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्। त्रिणवेनौज-स्कामम्। एकविंशेन प्रतिष्ठाकामम्। द्वात्रिंशाः पवमाना अभिषेचनीयस्येत्यादि-श्रुतिभिः। पवमानादयः स्तोमाख्यसामविशेषाः। तदुक्तं भाष्ये दशमाध्यायपञ्चमपादे।

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्द्दश।
साङ्गानि सरहस्याणि यानि गायन्ति सामगाः॥
अशीतिशतमाग्नेयं पवमानं चतुःशतम्।
ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगा इति॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तत्र येषु क्रतुषु प्राकृतसङ्ख्यातोऽधिका स्तोममन्त्रसङ्ख्या विहिता ते विवृद्धस्तोमकाः। येषु क्रतुषु पुनर्न्यूना स्तोममन्त्रसङ्ख्या विहिता ते अविवृद्धस्तोमका उच्यन्ते। तेषु सर्व्वेषु प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिर्नवेति संशये उपदेशेनातिदेशवाधस्य न्याय्यतया विकृतौ सङ्ख्याविशेषनिर्द्देशेन प्राकृतसाम्नां वाधएवेति पूर्व्वपक्षे दशमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तः। विवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतसाम्नां न निवृत्तिरिति। तथाहि प्रकृतौ यस्मिन् स्तोमे यावत्य ऋचो गेयत्वेन विहितास्तावतीरेव विवृद्धस्तोमकेषु विकृतिक्रतुष्वागमय्य यावता ऋगन्तरेण गीतेनाधिकसङ्ख्या पूर्य्यते तावदप्यधिकम् गेयं स्यादिति नाधिकसङ्ख्याविधानवैयर्थ्यम्, येन प्राकृतवाधः स्यात्। तदवाधेनापि चरितार्थत्वात्।

अविवृद्धस्तोमकेषु तु क्रतुषु प्राकृतस्तोमानां मध्ये कासाञ्चिदृचां वाध एव। तथाहि तेषु प्राकृतानां सर्व्वेषां साम्नामागमे विकृतौ न्यूनसङ्ख्याविधानवैयर्थ्यमिति यावता निवृत्तेन वैकृतसङ्ख्या सम्पद्यते तावदेव प्राकृतं वाधितव्यम्, अन्यत् प्राकृतमेव स्यात्। तथाच सिद्धान्तसूत्रम्।

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकम् स्यादविवृद्धौ—
द्रव्यविकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वादिति॥

तदेतत् विवृद्धस्तोमके प्रकृतिसम्बन्धिनी ऋच उपादाय विकृतिनिर्द्दिष्टसङ्ख्यापूरणाय इतरासामृचामुपादानमावापः। अविवृद्धस्तोमके प्राप्तानां प्रकृतिसम्बन्धिनीनामृचां मध्ये विकृतिविहितसङ्ख्यानुरोधेन तावत्सङ्ख्यकऋच उपादाय इतरासां परित्याग उद्वाप उच्यते। एवञ्च वैकृतसङ्ख्यापूरणाय ऋगन्तरनिवेशनरूप आवापः किं यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्तोमशब्दाभिधेयस्तोत्रे कर्त्तव्य उत पवमानाख्यस्तोत्र एव। तथा वैकृतसङ्ख्यानुरोधेन प्राप्तानां प्राकृतीनामृचां मध्ये कासाञ्चिदृचां परित्यागरूप उद्वापोऽपि किं यस्मात् कस्माच्चित्स्तोत्रात् कर्त्तव्य उत पवमानादेवेति संशये अविशेषादनियम इति पूर्व्वपक्षे प्राप्ते पवमान एवेति सिद्धान्तः। तथाच दशमाध्याय चतुर्थपादे पूर्व्वोक्ताधिकरणात् परमेव सिद्धान्तसूत्रम्।

"पवमानएव स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनादिति"। स्यातामावापोद्वापाविति शेषः। दर्शनादिति। तथाच श्रुतिः। त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री

१५

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वपन्तीति श्रौती परिसङ्ख्या, एवकारेण पवमानातिरिक्त-स्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इतितु लाक्षणिकी, इतरनिवृत्ति-वाचकपदाभावात् । अतएवैषा त्रिदोषग्रस्ता । दोषत्रयञ्च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति । तदुक्तम् ।

बृहत्यनुष्टुप् च । अत्र ह्येवावपन्ति अतएवोद्वपन्तीति । अत्र गायत्र्यादिशब्देन तत्तच्छन्दस्का ऋच उच्यन्ते । ताश्च पवमानस्तोत्रान्तर्गताः । उदराणि प्रधानस्थानानि । अत्र पवमाने । अतएव पवमानादेव । तथाच यथावापेन वैकृतसङ्ख्या पूरणीया स्यात् तत्र पवमान एव प्राकृतमन्त्राणां गायत्र्यादिच्छन्दस्कानां त्रिस्त्रिरभ्यासेन वैकृतसङ्ख्यापूरणं कार्य्यम् । ननु स्तोत्रान्तरे तथाविधाभ्यासः कार्य्यो नापि पवमाने मन्त्रान्तरसन्निवेशनरूप आवापः । एवं यथोद्वापेन वैकृतसङ्ख्या रक्षणीया स्यात् तत्रापि पवमानस्तोत्रादेव गायत्र्यादिच्छन्दस्कानां कासाञ्चिदृचां परित्यागः कर्त्तव्यो ननु स्तोत्रान्तरादितिभावः । एवञ्च पवमानस्तोत्रे स्तोत्रान्तरे च आवापोद्वापसम्बन्धप्राप्तौ अत्रह्येवेति अतएवेत्येवशब्दाभ्यां स्तोत्रान्तरे आवापोद्वाप-सम्बन्धो व्यावर्त्त्यते इति शाब्दी परिसङ्ख्या सिध्यति ।

लाक्षणिकीं परिसङ्ख्यामाह पञ्चेति । लाक्षणिकीति । तथाच पञ्चपदं शशकादिपञ्चकेतरलाक्षणिकम् । भक्षधातुश्च भक्षणाभावे लाक्षणिकः । ततश्च शशकादिपञ्चकेतरपञ्चनखा अभक्ष्या इति प्रतीतेः शशकादिपञ्चकेतरपञ्चनख-भक्षणनिवृत्तिर्लक्षणया बोध्यते इति लाक्षणिकी परिसङ्ख्या । इतरनिवृत्तेर्लक्षणा-धीनत्वे हेतुमाह इतरेति । तथाच तद्वाचकपदविरहेऽपि तदर्थप्रतीतिर्लक्षणाधीनैवेति-भावः । लाक्षणिक्या एव सदोषत्वमित्याह अतएवेति । यतो लाक्षणिक-परिसङ्ख्यायामन्यार्थतया श्रूयमाणस्य पदस्य मुख्यार्थपरित्यागेनान्यार्थकल्पनमत-एवेत्यर्थः । एषा लाक्षणिकी परिसङ्ख्या । त्रिदोषग्रस्तेति । एतेन श्रौतपरिसङ्ख्यायां दोषत्रयं नास्तीति दर्शितम् । मुख्यार्थपरित्यागान्यार्थकल्पनयोरभावात् । राग-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसङ्ख्या त्रिदूषणेति ।

श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात् । अश्रुतापञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात् । प्राप्तस्य चापञ्चनखभक्षणस्य बाधनादिति । अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठम् । प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठ इतिदिक् ।

येषान्तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न सम्भवति तदुच्चारणस्यानन्यगत्या अदृष्टार्थकत्वं कल्प्यतइति नानर्थक्यमिति ।

प्राप्तबाधस्य च शब्दशक्तिमहिम्ना जनितत्वेन दोषपदवाच्यत्वाभावात् । अन्यथा नीलं घटमानयेत्यादौ नीलपदेन घटान्तरव्यावृत्तेस्तत्रापि घटान्तरानयनबाधस्य दोषत्वापत्तेः । दोषत्रयं दर्शयति दोषत्रयश्चेति । श्रुतेति । श्रुतस्य शब्दप्रतिपन्नार्थस्य हानिः परित्यागः । अश्रुतेति । अश्रुतस्य शब्दाप्रतीतार्थस्य कल्पना । प्राप्तेति । प्राप्तस्य प्रमाणविशेषेण कर्त्तव्यतया प्रतीतस्य बाधो व्यवहारव्यावर्त्तनमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह तदुक्तमिति । दोषत्रयमुदाहरणे योजयति । श्रुतस्येति । पञ्चनखभक्षणस्य पञ्चपञ्चनखभक्षणस्य हानात् त्यागात् । अपञ्चनखेति । शशकादिपञ्चनखेतरपञ्चनखेत्यर्थः । तेषां दोषाणां शब्दगतत्वमर्थगतत्वञ्च विवेचयति अस्मिंश्चेति । दोषद्वयं श्रुतहान्यश्रुतकल्पने । नच श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोः परस्परव्याप्यत्वात् कथं दोषद्वितयत्वेन ग्रहणम् । न हि गङ्गायां घोष इत्यादौ श्रुतार्थहानिमन्तरेणाश्रुतार्थकल्पना । अश्रुतार्थकल्पनामन्तरेणापि श्रुतार्थहानिः सम्भवतीतिवाच्यम् । अजहत्स्वार्थलक्षणास्थले श्रुतार्थहानिमन्तरेणापि अश्रुतार्थकल्पनादर्शनात्, अनुवादस्थले अश्रुतार्थकल्पनां विनापि श्रुतार्थहानेर्दर्शनाच्च तयोः परस्परव्याप्यत्वासिद्धेः ।

मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वमुक्तमिदानीं तद्व्यभिचारमाह

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नामधेयानाञ्च विधेयार्थपरिच्छेदकतया अर्थवत्त्वम् । तथाहि उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दो यागनामधेयम् । तेनच विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते । तथाहि अनेन वाक्येनाप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते । यागसामान्यस्याविधेयत्वात् यागविशेष एव विधीयते । तत्र कोऽसौयागविशेष इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिन्नामको याग- इति विज्ञायते । उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदित्यत्र सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात् ।

येषान्विति । हूंफडादीनामित्यर्थः । अनन्यगतया गत्यन्तराभावेन । अदृष्टार्थत्वमदृष्टमात्रार्थकत्वम् । अतएवोक्तम्—

यत्र दृष्टं न लभ्येत तत्राऽदृष्टप्रकल्पनमिति ।

इति हेतोः । नानर्थक्यं न निष्प्रयोजनत्वम् ॥

सार्थक्यं प्रतिपादयन् क्रमप्राप्तं नामधेयाख्यवेदभागं निरूपयति नामधेयानाञ्चेति । विधेयेति । विधेयस्यार्थस्य परिच्छेदकतया इतरेभ्यो व्यवच्छेदकतयेत्यर्थः । अर्थवत्त्वं सार्थकत्वम् । तदेव दर्शयति तथाहीति । तेन उद्भिच्छब्दरूपनामधेयेन । विधेयार्थपरिच्छेदो विधेयस्य तन्नामकत्वप्रतिपादनमुखेन इतरेभ्यो यागेभ्यो व्यवच्छेदः । परिच्छेदप्रकारं दर्शयति तथाहीति । अनेन वाक्येन उद्भिदा यजेतेत्यनेन । विधीयत इत्यनेनान्वितम् । यागस्य विधेयत्वे हेतुमाह अप्राप्तत्वादिति । प्रमाणान्तरेणाप्रतीतत्वादित्यर्थः । फलोद्देशेन पशुफलाभिप्रायेण । ननु यजेतेत्यनेन किं यागमात्रं पशुफलोद्देशेन विधीयते, यागविशेषोवेत्यत्राह यागसामान्यस्येति । अविधेयत्वादिति । न्यूनाधिकवित्तव्ययायाससाध्यानां सर्व्वेषां यागानां पशुफलजनकत्वाङ्गीकारे सम्भवति लघूपाये गुरूपायेष्वननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेस्तत्फलोद्देशेन यागसामान्यस्य विधातुमशक्यत्वादित्यर्थः । यागविशेष एवेति । यागविशेषस्य विधेयत्वे न प्रागुक्तदोषावकाश इतिभावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नामधेयत्वञ्च निमित्तचतुष्टयात् । मत्वर्थलक्षणाभयात्, वाक्यभेदभयात्, तत्प्रख्यशास्त्रात्, तद्व्यपदेशाद्वेति । तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् । तथाहि न तावदनेन वाक्येन फलंप्रति यागविधानं, तत्प्रति च गुणविधानं युज्यते । वाक्यभेदापत्तेः । उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे च यागस्याप्राप्तत्वात् गुणविशिष्टकर्म्मविधानं वाच्यम् । उद्भिदता पशुं भावयेदिति विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणेत्युक्तमेव ।

ननूद्भिच्छब्दात् कुतस्तन्नामत्वं यागस्य प्रत्येतव्यमिति जिज्ञासायां हेतुमाह उद्भिदा यागेनेति । सामानाधिकरण्येन उद्भिद्यागपदयोरेकविभक्तिकत्वेन । नामधेयान्वयात् उद्भिच्छब्दस्य नामधेयरूपेणान्वयात् । नाम्नः सामानाधिकरण्येनान्वयस्य ऐरावतेन गजेन यातीत्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वादितिभावः । ननु सोमेन यजेतेत्यत्रापि सामानाधिकरण्येनान्वयकल्पनया नामधेयरूपेणान्वयोऽस्त्वित्यतो नामधेयत्वकल्पनानिमित्तमुपदर्शयति नामधेयत्वञ्चेति । निमित्तचतुष्टयादिति । तथाच वक्ष्यमाणनिमित्तचतुष्टयान्यतमसद्भाव एव सामानाधिकरण्येनान्वयकल्पनया नामधेयत्वं वाच्यमितिभावः । निमित्तचतुष्टयमाह मत्वर्थेत्यादि ।

उद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वे तेषां कतमन्निमित्तमित्यत्राह तत्रेति । तेषु निमित्तेषु मध्ये । मत्वर्थलक्षणां विशदयति तथाहीति । फलं प्रति पशुफलमुद्दिश्य । तं प्रति यागमुद्दिश्य । गुणविधानं व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्रेव उद्भिद्रूपगुणविधानम् । यद्यपि उद्भिन्नामको वस्तुविशेषः कश्चिन्नास्ति लोकप्रसिद्धो यस्य यागकरणता सम्भवेत् । तथापि उद्भिद्यते भूमिरनेनेत्यवयवशक्त्या उद्भिच्छब्दः खनित्रवाची भवितुमर्हति । खनित्रेण यजेतेति वोधः सम्भवति चेतिभावः । वाक्यभेदापत्तेरिति । एकस्य उद्भिदा यजेतेति वाक्यस्य फलोद्देशेन यागविधायकत्वे तद्यागोद्देशेन उद्भिद्रूपद्रव्यविधायकत्वे च यागेन पशुं भावयेत् तच्च यागमुद्भिदाख्यद्रव्येण भावयेदित्येवं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । ननु व्रीहिभि र्यजेतेत्यादाविव कथं न वाक्यैक्यसम्भव इत्यतो हेतुमाह उद्भिच्छब्दस्येति । गुणसमर्पकत्वे गुणबोधकत्वे । यागस्याप्य-प्राप्तत्वादिति । तथाच व्रीहिभिर्यजेतेत्यादे र्यागविशेषप्रकरणीयत्वेन तद्यागमनूद्य व्रीह्यादेः करणतामात्रस्य विधेयतया तत्र व्रीहिभिर्यागं भावयेदिति वाक्यैक्यसम्भवेपि उद्भिदा यजेतेत्यादे र्यागविशेषाप्रकरणीयत्वात् यागसामान्येच तत्तद्द्रव्यविशेषोपदेश-विरोधेन उद्भित्करणकत्वविधानासम्भवात् यस्मिन्नुद्भिदाख्यद्रव्यस्य करणत्वमभिमतं तद्यागस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वावश्यकत्वात् तद्यागस्यैव फलभावनायां करणत्वे-नान्वयो न तूद्भिदः । यागेनैव फलभावनायां करणाकाङ्क्षाया निवर्त्तितत्वात् । नापि यागे करणत्वेनोद्भिदोऽन्वयः सम्भवति, फलभावनाकरणत्वेनोपस्थितस्य यागस्य करणाकाङ्क्षाविरहात् । तस्मादेकेन वाक्येन फलभावनायां यागस्य करणत्वं यागे चोद्भिदः करणत्वं विधातुं न शक्यते । शक्यते तु यागेन पशुं भावयेत् यागञ्च उद्भिदा भावयेदिति वाक्यद्वयेनैवेतिभावः । तस्माद्वाक्यैक्यानुरोधेन उद्भिद्रूप-गुणविशिष्टयागविधानमेव भवता वाच्यमित्याह गुणविशिष्टेति । तच्चोद्भिद्विशिष्ट्य-मुद्भिच्छब्देन न प्रतिपादनीयमिति यागसामानाधिकरण्यार्थं वक्तव्यमित्यपि वक्तव्यमित्याह उद्भिद्वतेति । यागेनेतिशेषः । तर्हि भवदभिमतविशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणा स्फुटैवेत्याह विशिष्टविधाविति । उक्तमेवेति । "सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोध" इति प्रागुक्तसन्दर्भेण प्रतिपादितमित्यर्थः ।

ननु व्रीहिभि र्यजेत सोमेन यजेतेत्यादावपि नामधेयत्वमेव स्यादितिचेन्न, व्रीह्यादिशब्दानां लोके द्रव्यविशेषवाचित्वेनात्यन्तनिरूढतया यागनामत्वासम्भवात् गुणविधित्वस्यैव युक्तत्वात् । सोमशब्दस्यापि प्रसिद्धार्थत्वेन नामधेयत्वासम्भवादगत्या प्रसिद्धार्थद्वारेण लाक्षणिकार्थमादाय गुणविशिष्टविधित्वौचित्यात् । उद्भिदा-यजेतेत्यत्रतु लक्षणाश्रयणमन्तरेणापि गतिसम्भवे कथं लक्षणाश्रयणम् । तदुक्तम् मिश्रैः ।

विशिष्टविधिपक्षेतु भवेन्मत्वर्थलक्षणा ।
सोमादौ गत्यभावात् सा, नत्वत्र, गतिसम्भवात् ॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वं वाक्यभेदभयात् । तथाहि न तावदत्र गुणविशिष्ट-

---

तस्मात् "श्रुतिलक्षणाविशये (१) श्रुतिर्बलीयसीति" भाष्यकारवचनात् शब्दप्रतिपादितार्थपरतया वाक्यार्थबोधे सम्भवति लक्षणाश्रयणस्यान्याय्यतया न गुणविधित्वमादरणीयं किन्तु यागनामधेयत्वमेव । नच गुणविधित्वे उद्भिच्छब्दस्य योगात् खनित्रपरता सम्भवति, नामधेयबोधकत्वे तु निरर्थकतैवेति कथम् श्रुत्या वाक्यार्थबोधसम्भव इति वाच्यम् । गुणविधिपक्ष इव उद्भिद्यते प्रकाश्यते फलमनेनेत्यवयवशक्त्या यागनामत्वसम्भवात् । एवमभिजिता यजेत विश्वजिता यजेतेत्यादावपि । आभिमुख्येन जयात्, विश्वजयाच्च अभिजिद्विश्वजिच्छब्दयोर्यजिसामानाधिकरण्यसम्भवात् अतएव उद्भिदा यजेतेत्यादिश्रुतौ ।

"अपि नामधेयं स्यात्"

इत्यादि सूत्रेण नामधेयत्वमेव सिद्धान्तितं प्रथमाध्यायचतुर्थपादे । तत्प्रयोजनञ्च अनेनाहं यक्ष्ये इत्यादिवाक्ये तत्पदप्रयोग इति दर्शितं तदधिकरणे भाष्यकारादिभिः ।

वाक्यभेदभयादित्युक्तस्य नामधेयत्वकल्पना निमित्तस्य प्रदेशं दर्शयति चित्रया यजेतेति । वाक्यभेदभयादिति । वाक्यभेदप्रसक्तेरित्यर्थः । तथाहि चित्राशब्दो विविधवर्णत्वं स्त्रीत्वञ्च बोधयति । विविधवर्णत्वस्यान्यवस्तुनिष्ठत्वे सम्भवत्यपि, स्त्रीत्वस्य प्राणीतरनिष्ठत्वासम्भवादग्नीषोमीयपशावेव चित्रवर्णत्वस्त्रीत्वे गुणौ विधीयेयातामनेन वाक्येनेति पूर्व्वपक्षे, यदि पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वे विधीयेते, तदा गुणभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । चित्रं पशुमालभेत पशुकामः, स्त्रीपशुमालभेत पशुकाम इति । तथाचोक्तम्—

प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नत इति ॥

---

(१) विशये संशये ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यागविधानं सम्भवति। दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन गुणस्य विहितत्वात्तद्विशिष्टयागविध्यनुपपत्तेः। यागस्य फलसम्बन्धे गुणसम्बन्धे

तस्मात् चित्रापदस्य प्रक्रान्तयागनामधेयत्वमेव चित्रया यजेतेति वाक्येन बोध्यत इति सिद्धान्तितं प्रथमाध्यायचतुर्थपादे भाष्यकारादिभिः। यद्यपि चित्रत्वविशिष्टस्त्रीलिङ्गैकमात्रगुणविधानस्यापि सम्भवेन न वाक्यभेदापत्ति स्तथापि तत्र गुणगौरवम् प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये च प्रसज्येयातामिति शास्त्रदीपिकान्यायमाले।

ननु तर्हि चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेदभयादिति स्वोक्तं कथं सङ्गच्छतामित्यतश्चित्रया यजेतेतिवाक्यस्य प्रक्रान्तप्राजापत्ययागसम्बन्धिसंज्ञाविधायकत्वमनभ्युपगम्य तद्यागीयगुणविधित्वाङ्गीकारेपि वाक्यभेदापत्तिर्दुर्वारेति दर्शनायाह तथाहीति। प्रथमं तावद्विशिष्टविधित्वम् निराकरोति न तावदिति। अत्र चित्रया यजेतेति वाक्ये। गुणविशिष्टयागेति, तेन यजेतेत्यत्रैव मत्वर्थलक्षणया विचित्रद्रव्यवतायागेन पशुं भावयेदिति प्राजापत्ययागस्योत्पत्तिविधिरित्यर्थः। गुणविशिष्टयागविधित्वासम्भवे हेतुमाह दधीत्यादि तद्विशिष्टयागविध्यनुपपत्तेरित्यन्तम्। पयो दुग्धम् उदकस्य पृथगुपादानात्। धाना भृष्टयवः। तत्संसृष्टमिति। संसृष्टं मिलितं तदस्तु प्राजापत्यं प्रजापतिदैवतामित्यर्थः। अत्र श्रुतौ उदकमिति माधवाचार्य्येण न पठितम्। दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नातानीत्यभिहितञ्च। भाष्यकृता शास्त्रदीपिकाकृता चोदकं पठितमिति ग्रन्थकृतापि अभियुक्ततमानुरोधेन तथा पठितम्। गुणस्य दध्यादिद्रव्यस्य। विहितत्वादिति। चित्रापदेन विचित्रद्रव्यत्वेन यद्यत् वस्तु भवता विधित्सितं तत्तद्वस्तुनो वाक्यान्तरेण स्वस्वपदेनैव विधानादित्यर्थः। तद्विशिष्टेति। तथाच अग्निहोत्रपदस्याग्निदेवताकत्वगुणविधायकत्वमिव तत्प्रख्यशास्त्रेण चित्रापदस्य विचित्रद्रव्यरूपगुणविधायत्वमपि निराकृतमिति न गुणविशिष्टयागविधिसम्भव इतिभावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

च विधीयमाने वाक्यभेदः । तस्माच्चित्राशब्दः कर्म्मनामधेयम् । तथाच चित्रया यागेन पशुं भावयेदिति सामानाधिकरण्ये-नान्वयान्न वाक्यभेदः । प्रकृतेष्टेरनेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्द-वाच्यत्वोपपत्तिः ।

अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वं, तत्प्रख्यशास्त्रात् । तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य

एवञ्च चित्रया यजेतेत्यस्य नोत्पत्तिविधित्वसम्भवो द्रव्यदेवताप्रकाशकत्वाभावात् । किन्तु दधिमध्वित्यादिवाक्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वं द्रव्यदेवताप्रकाशकत्वात् । चित्रा-वाक्यस्य तु उत्पत्तिविधिप्रकरणीयस्य संज्ञाविधायकत्वानङ्गीकारिभिः प्रक्रान्त-यागीयधर्म्मविशेषविधायकत्वमेवावश्यमभ्युपेयम् । तथा सति वाक्यभेदो भवत्ये-वेत्याह यागस्येति । प्रक्रान्तस्येतिशेषः । सम्बन्धे इति । उत्पत्तिविधौ फल-सम्बन्धाभावादाकाङ्क्षितस्यानेन वाक्येन विधानावश्यकत्वादितिभावः । यदितु फलसम्बन्धमात्रविधायकत्वमिष्यते, तदा चित्रयेत्यनर्थकमतस्तत्सार्थक्याय • यथा-कथञ्चिद्रूपेण विचित्रद्रव्यरूपगुणसम्बन्धविधायकत्वमपि भवता वाच्यमित्याह गुणसम्बन्धे चेति । तदा वाक्यभेदोऽवश्यम्भावीत्याह वाक्यभेद इति । यागेन पशुं भावयेत् यागञ्च चित्रया भावयेदित्येवं वाक्यभेद इत्यर्थः । एतस्माद्वाक्य-भेदान्नामधेयत्वमेव चित्राशब्दस्येत्याह तस्मादिति । दर्शितवाक्यभेदापादादित्यर्थः । नामधेयत्वपक्षे वाक्यभेदाभाव इत्याह तथाचेति । नामधेयत्वे चेत्यर्थः । चित्रया चित्रानामकेन । ननु तस्या इष्टेश्चित्रानामकत्वं कथमुपपद्यत इत्यत आह प्रकृतेष्टेरिति । प्राजापत्येष्टेरित्यर्थः । अनेकद्रव्यत्वेन संसृष्टदध्यादिनानाद्रव्य-कत्वेन । नानावर्णविशिष्टपटादेरिव नानाद्रव्यविशिष्टेष्टेरपि चित्रापदवाच्यत्व-मुपपद्यत इतिभाव. ।

तत्प्रख्यशास्त्रस्य नामधेयत्वकल्पनानिमित्तत्वोदाहरणमाह अग्निहोत्रमिति । नन्वयं गुणविधिरेव स्यान्न कर्म्मनामधेयमित्यत आह तत्प्रख्यशास्त्रादिति । तं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शास्त्रस्य विद्यमानत्वादग्निहोत्रशब्दः कर्म्मनामधेयमिति यावत् । नन्वयं गुणविधिरेव कुतोनेति चेन्न । यदग्नौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपो गुणो विधेयस्तदा यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात्तद्विधानानर्थक्यम् ।

अग्नये होत्रमस्मिन्निति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निदेवतारूपोगुणोऽनेन विधीयत इति चेन्न, तद्देवतायाः

विधित्सितगुणं प्रचष्टे वदतीति तत्प्रख्यम् । तथाविधशास्त्रादित्यर्थः । अग्निहोत्रशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रादिति सौत्रवाक्यस्यार्थं व्यक्तं प्रकाशयति तस्येत्यादि । यावदिति व्यक्तो अर्थं इत्यर्थः । तत्प्रख्यशास्त्रसद्भावे गुणविधित्वं कुतो नीस्यादित्येवम् शङ्कतेनन्विति शङ्कां निराकरोति नेति । अत्र कीदृशो गुणो भवता विधातुमिष्यते होमस्याधारभूतोऽग्निर्देवता वा । तत्राद्ये दूषणमाह यद्यग्नाविति । सप्तमीसमासं सप्तम्यन्तपदपूर्व्वकव्यधिकरणबहुव्रीहिसमासम् । तत्रापि होमाधारत्वेनाग्नेः प्रकाशकस्य शास्त्रान्तरस्य सद्भावादेतद्वाक्येन तद्गुणविधानस्यानर्थक्यमित्याह तदेति ।

द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति अग्नय इति । चतुर्थीसमासं चतुर्थ्यन्तपदपूर्व्वकव्यधिकरणबहुव्रीहिसमासम् । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते । बहुव्रीहिविग्रहप्रदर्शनात् । केचित्तु अस्मिन्नित्यंशमपठित्वा अग्नये होत्रमग्निहोत्रमिति चतुर्थीतत्पुरुषं मन्यन्ते तदसत् अग्नये होत्रमस्मिन्नितिबहुव्रीहिविग्रहस्य भाष्यतन्त्रवार्त्तिकशास्त्रदीपिकान्यायमालाकारै र्दर्शितत्वात् । तन्त्रवार्त्तिकादौ शब्दतोपि बहुव्रीहेरङ्गीकाराच्च । तथाच तन्त्रवार्त्तिके पूर्व्वपक्षवर्णने । “अग्नये होत्रमस्मिन्निति सिद्धान्तेप्युपगमादन्यसमासार्थानुपलब्धेश्चान्तर्नीतमत्वर्थो बहुव्रीहिरग्निदेवगुणं विधत्त”इति लिखितम् । शास्त्रदीपिकायाञ्च “नच मत्वर्थलक्षणा अग्निहोत्रपदे, बहुव्रीहिणैव अग्नयेहोत्रमस्मिन्निति मत्वर्थस्योक्तत्वा”दित्यभिहितम् । “चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितै”-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात् । किन्तच्छास्त्रान्तरमितिचेत् । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति केचित् । अपरेत्वग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रवर्ण एवाग्निरूपदेवताप्रापकः । नन्वग्ने मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिर्देवतया वाधः स्यात् । मन्त्रवर्णस्य चतुर्थीतो दुर्ब्बलत्वात् । यथाहुः ।

रिति सूत्रेण तदर्थादिभिरेव चतुर्थीसमासस्यानुशिष्टतया अत्र चतुर्थीसमासस्यानुशासन विरुद्धत्वाच्च । अतएव भट्टपादैः । न चतुर्थीसमासस्य लक्षणत्वात् इष्यत इत्यग्निहोत्रपदार्थविचारेऽभिहितम् । व्यधिकरणबहुब्रीहेस्तु बहुशोऽङ्गीकारान्नानुशासनविरुद्धता ।

अपिच अग्नये होत्रमिति समासाभ्युपगमे अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र जुहोति होममात्रार्थः साङ्गयागार्थो वा । आद्ये होत्रपदपौनरुक्त्यम् । जुहोतीत्यनेनैव तत्सिद्धेः । द्वितीये च आरम्भादापरिसमाप्तेः साङ्गयागात्मकव्यापारनिचयस्य अग्निहोत्रेण सहाभेदान्वयानुपपत्तिः । नह्यसौ व्यापारनिचयात्मकः साङ्गयागो अग्नये होत्रमिति व्यपदेष्टुं शक्यते । नानाव्यापारघटितत्वात् । अग्नये होत्रमस्मिन्निति बहुब्रीहौ तु जुहोत्यर्थस्य होममात्रत्वाङ्गीकारे अन्वयासम्भवेपि साङ्गयागरूपत्वाभ्युपगमे सम्भवत्येवाभेदान्वयः । नानाव्यापारात्मके तस्मिन् अग्न्युद्देश्यकहोमस्यापि सत्त्वादिति । अत्रापि कल्पे तत्प्रापकस्य शास्त्रान्तरस्य सद्भावादानर्थक्यमेवेति निराकरणहेतुमाह तद्देवताया इत्यादि । शास्त्रान्तरमुपदर्शयितुमाह किन्तदिति । केचित् भाष्यकारादयः । अपरे शास्त्रदीपिकाकारादयः । अग्निहोत्रहोमे श्रूयते अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्य्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति प्रातरिति । एताभ्यां श्रुतिभ्यां सायंप्रातर्होमयो र्यथाक्रमं मन्त्रौ विनियुक्तौ । तयोः सायं होममन्त्रएव तत्प्रापकशास्त्रमित्याह अग्निर्ज्योतिरिति । मन्त्रवर्णो मन्त्रघटकोऽग्निशब्दः । आशङ्कते नन्विति । मान्त्रवर्णिकत्वे मन्त्रघटकशब्दावगतत्वे । प्रजापतिर्देवतया यदग्नयेच प्रजापतयेच सायं जुहोतीति विधिवाक्यावगतया ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तद्धितेन चतुर्थ्या च मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।
देवताया विधिस्तत्र दुर्व्वलन्तु परं परम् ॥

इति चेन्न । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र न केवलप्रजापतेर्विधानम् । किन्तु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतेः । एवञ्च न वाधः केवल-

---

वाधोऽनुपस्थानम् । अग्नेरित्यन्वयः । मन्त्रस्याग्निपदाल्लक्षणया प्रजापतेरेवोपस्थितिरस्त्वित्याशयः । ननु मान्त्रवर्णिकेनाग्निना प्रजापतेरेववाधः कथम् न स्यादित्यत्र विनिगमनामाह मन्त्रसीति । तत्र प्रमाणमाह तद्धितेनेति । तद्धितेन सास्य देवतेत्यादिना विहिताण् प्रत्ययादिना । तस्य साक्षाद्देवताबोधकतया वलवत्त्वम् । चतुर्थ्यास्तु न देवतावाचकत्वं देवतार्थे तस्या अनुशासनविरहात् । सम्प्रदानएव तदनुशासनात् । एवञ्च प्रजापतिपदोत्तरं श्रूयमाणया तया स्वामित्वाजनकत्यागोद्देश्यत्वरूपानिराकर्त्तृकसम्प्रदानत्वबोधनात् तस्यच देवतात्वाव्यभिचाराद्देवताकल्पनमिति तद्धिताद्दुर्व्वला चतुर्थी । मन्त्रवर्णस्य तु धान्यमसीति धान्यपदे तण्डुललक्षणादर्शनाल्लाक्षणिकत्वस्यापि सम्भवेन चतुर्थीतो दुर्व्वलत्वम् । प्रमाणान्तरविरोधाभावनिश्चयानन्तरमनुमापकतया विलम्बेन देवताप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । लिङ्गात् श्रुतेर्वलवत्त्वेन चतुर्थीश्रुत्यवगतस्य प्रजापतेर्देवतात्वस्य लिङ्गावगताग्निबाधकत्वौचित्याच्चाग्नेर्वाध्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तथाच मन्त्रवर्णावगतस्याग्नेर्वाध्यत्वान्मन्त्रवर्णस्याग्निदेवताप्रापकत्वासम्भवेन न तत्प्रख्यशास्त्रत्वमित्याशङ्कार्थः । तामाशङ्कां निराकरोति नेति । केवलप्रजापतेः अग्निनिरपेक्षप्रजापतेः । अनूद्य अग्नयइत्यनेनोल्लिख्य । तत्समुच्चितेति । अग्निसमुच्चितेत्यर्थः । समुच्चयोऽत्र एकस्मिन् यागे द्वयोः सम्बन्धः । चकारद्वयेन प्रत्येकप्राधान्यद्योतनात् । नत्वग्नीषोमयोरिव साहित्यम् । साहित्यप्रतिपादकद्विवचवहुवचनद्वन्दसमासाश्रवणात् । प्रजापतेरिति । विधानमित्यनुसङ्गः । एवञ्चेति, उक्तरीत्या विरोधाभावेनेत्यर्थः । विरोधे हि वलीयसा दुर्व्वलं वाध्यते नत्वविरोधेपीतिभावः । केवलप्रजापतीति । तथाच

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रजापतिविधानाभावात् । नचात्र समुच्चितोभयविधानमेव कथं नेति वाच्यम् । समुच्चितोभयविधानापेक्षया अन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् ।

केवलप्रजापतिविधाने तु विरोधाद्याधावश्यम्भाव इतिभावः । ननु मन्त्रवर्णगतमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिविधाने मानाभावात् समुच्चिताग्निप्रजापत्युभयविधानमेवास्तु । तथा सति केवलाग्नितोऽग्निसमुच्चितप्रजापतेर्विभिन्नतया विभिन्नदेवताप्रतिपादकत्वेन विरोधान्मन्त्रवर्णस्याग्निपदस्य अग्निसमुच्चितप्रजापतिपरत्वमस्तु । तत् कथं मन्त्रवर्णादग्निप्राप्तिरित्याशङ्कामपि परिहरति न चेति । अग्न्यनुवादेन तत्समुच्चितप्रजापतिविधानप्रमाणमेव परिहारकम् हेतुमाह समुच्चितेति । लाघवादिति । अग्न्यनुवादेन विधाने अग्नेर्विधेयकोठावनिवेशेन विधेयतावच्छेदक लाघवादित्यर्थः । अतः सिद्धं मन्त्रस्याग्निप्रापकत्वम् ।

ननु माभूत् सायं होमे अग्निदेवताविधिः । मन्त्रस्य तत्प्रापकत्वात् । प्रातर्होमेतु तत्प्रापकाभावादग्निदेवता विधायकत्वमस्त्वग्निहोत्रपदस्येतिचेन्न प्रातर्होमेपि सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिःसूर्य्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति श्रुतिप्रतिपादितमन्त्रे यत्सूर्य्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति विधिवाक्येच प्रागुक्तरीत्या समुच्चितसूर्य्यप्रजापत्योर्देवतात्वावगमात् तदवरुद्धे प्रातर्होमे देवतान्तराकाङ्क्षाविरहेण अग्नेर्देवतात्वविधानासम्भवात् । प्रक्रान्तसायं प्रातर्होमानुवादेनाग्निदेवतारूपगुणविधेः सायं होमांशे अनुवादत्वस्य दुष्परिहरत्वाच्च । तथाचोक्तं भट्टपादैः ।

प्रातर्होमेपि तेनैष वह्निर्नैव विधीयते ।
एकदेशेऽपि च स्थानान्नानुवादोपगच्छति ॥

नचाविहितदेवताकेषु होमेषु देवताविधायकमग्निहोत्रं जुहोतीतिवाक्यं ननु सायं प्रातर्होम इति न तत्प्रख्यशास्त्रविरोध इति वाच्यम् । प्रक्रान्तहोममपहाय अन्यदीयगुणविधित्वे प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । तदुक्तम् तन्त्रवार्त्तिककारैः ।

अनूद्यचापि धात्वर्थं गुणः सर्व्वो विधीयते ।
नचानुवादः प्रकृतात् कर्म्मणोऽन्यत्र लभ्यते ॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां "समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वि"त्यादि मन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् समिधो यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दास्तत्प्रख्यशास्त्रात् कर्म्मनामधेयानि ।

प्रकृतश्चेदनूद्यायं गुणो होमे विधीयते ।

तत्र तत्प्रख्यताऽन्यत्र न विधिस्तत्परिग्रहात् ॥

तस्माद्देवतारूपगुणविधित्वाभ्युपगमे सायं प्रातर्होमविषयकत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् तत्र च तत्प्रख्यशास्त्रान्तरसद्भावेनानुवादत्वापत्तेरग्नये होत्रमग्निहोत्रमिति योगेनाग्निहोत्रपदस्य सायं प्रातर्होमनामधेयत्वमेवेति सिद्धम् । तथाच प्रथमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तसूत्रम् ।

तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रमिति ।

यतस्तत्प्रख्यं तस्य देवतारूपगुणस्य प्रकाशकं शास्त्रान्तरमस्ति अतस्तत्र तस्य पुनर्विधाने अनुवादत्वापत्तेरग्निहोत्रपदं प्रकान्तसायंप्रातर्होमनामधेयमेवेत्यर्थः । भट्टपादैरपि तत्राधिकरणेऽभिहितम् ।

विधित्सितगुणप्रापि शास्त्रमन्यद्यतस्त्विह ।

तस्मात्तत्प्रापनं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते ॥

अन्यत्रापि तत्प्रख्यशास्त्रात् कर्म्मनामधेयत्वं दर्शयति एवमिति । समिध इति हे अग्ने समिध आज्यस्य आहुतीर्व्यन्तु प्राप्नुवन्त्वित्यर्थः । मन्त्रवर्णेभ्य इति । तथाच समिधामाज्याहुतिभागित्वावगमात् तासामेव वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्य मन्त्रवर्णप्राप्तत्वमितिभावः । समिधो यजतीत्यादिष्विति । आदिशब्दात्तनूनपातं यजतीत्यादि चतुर्णां ग्रहणम् । समिदादिशब्दा इति । अत्रायमाशयः । समिधो यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दाः किं विष्णुं यजतीतिवत् देवतासमर्पकाः कर्म्मनामधेयानि वेति संशये देवताया मन्त्रवर्णप्राप्ततया तद्विधानस्यानर्थक्यात् समिदादिदेवतासम्बन्धियागत्वेन यागस्य समिदादिनामकत्वमेव समिदादिशब्दा बोधयन्तीति प्रथमाध्यायद्वितीयपादे सिद्धान्तितम् । तत्रापि तत्प्रख्यन्यायस्य निमित्तत्वमिति ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात्। तेन व्यपदेशादुपमानात् तदन्यथानुपपत्ते-रिति यावत्। तथाहि यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति। यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात्तदार्थवादैस्तस्यैव स्तुतिः कार्य्या। यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते, इत्यनेनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं न शक्यः।

तद्व्यपदेशस्य नामधेयनिमित्तस्योदाहरणमाह श्येनेनेति। अभिचरन् शत्रुवधं कुर्व्वन्। तत्काम इत्यर्थः। प्रथमाध्यायचतुर्थपादे श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादि श्रुतिषु मत्वर्थलक्षणया गुणविधित्वं कर्म्मनामधेयबोधकत्वं वेति संशय्य द्रव्यवाचक-शब्दानां कर्म्मनामत्वानुपपत्त्या गुणविधित्वमेवेति पूर्व्वपक्षे "तद्व्यपदेशच्चे"ति सूत्रेण श्येनादिशब्दानां कर्म्मनामधेयत्वमेव सिद्धान्तितम्। सूत्रार्थस्तु तेन श्येनादिना व्यपदेशः सादृश्यं यस्य कर्म्मणस्तत् तद्व्यपदेशम्। यतः कर्म्म तद्व्यपदेशं श्येनादिसदृशमतः श्येनादिशब्दाः कर्म्मनामधेयानीति। एवञ्च तद्व्यपदेशशब्दप्रयोगस्य तत्सूत्रमूलकत्वात् स्वयं प्रयुक्तमपि तं स्वयमेव व्याचष्टे तेनेति। अतएव तत्प्रख्याशब्दस्यापि सौत्रशब्दत्वेन स्वयमेव व्याख्यानं कृतम्। उपमानात् सादृश्याभिधानात्। ननु सादृश्याभिधानेपि कथम् यागस्य तन्नामकत्व-कल्पनमित्यत आह तदन्यथानुपपत्तेरिति। एतेन तद्व्यपदेशादित्यस्य तत्-सादृश्याभिधानानुपपत्तेरित्येव पर्य्यवसितोऽर्थ इति सिध्यति। तत्सादृश्याभि-धानस्यान्यथानुपपत्तिं व्यञ्जयति तथाहीति। स्तुतिः प्रशंसा। भवति स्तुत्यर्थवादैः करणीया भवति। श्येनो विधेयः श्येननामा पक्षी गुणत्वेन विधेयः। तस्यैव श्येनरूपगुणस्यैव। ननु स्तुत्यर्थवादैः श्येनरूपगुणएव स्तूयतां को विरोध इत्यतोऽर्थवादं प्रदर्शयन् तस्य श्येनगुणस्तुतिपरत्वासम्भवं प्रतिपादयति यथा वै इत्यादि। आदत्ते गृह्णाति। अपरं पक्षिविशेषमितिशेषः। एवं तद्वत्। अयं यागः। द्विषन्तं भ्रातृव्यविरोधम्। भ्रातृव्यं वैरिणम्, निपत्य अदृष्टद्वारेण

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात् । नच श्येनोपमानेन स एव स्तोतुं शक्यते, उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । यदातु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदार्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्त्तुं शक्यत इति श्येनशब्दः कर्म्मनामधेयं तद्व्यपदेशादिति ।

उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पञ्चमं नामधेयनिमित्तमिति केचित् । यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यादौ । अत्रोत्-

---

सम्बध्य । आदत्ते घातयति । श्येनः पक्षिविशेषरूपोगुणः । तदर्थवादेन श्येनगुणस्तुतेरशक्यत्वे हेतुमाह श्येनोपमानेनेति । अर्थान्तरेति । श्येनेतरपदार्थेत्यर्थः । तदेवोपपादयति नचेति । श्येनोपमानेन श्येनसादृश्यप्रतिपादनेन । स एव श्येनगुणएव । भिन्ननिष्ठत्वादिति । तथाच उपमा सादृश्यं तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्म्मवत्त्वम् । एवञ्च यदि गुणविधित्वाङ्गीकारेण श्येनपक्षिणो गुणविशेषत्वकल्पनया तस्यैवेयं स्तुतिरितिमन्यते तदा येनोपमीयते यो वा तेनोपमीयते तयोः परस्परम् भेदवत्त्वावश्यकत्वान्न स्वेनैवोपमानेन स्वमेवोपमेयं स्यादितिभावः । तथाचोक्तं तन्त्रवार्त्तिककृद्भिः ।

विधेयं स्तूयते वस्तु भिन्नयोपमया सदा ।
नहि तेनैव तस्यैव स्तुतिस्तद्वदितीष्यते ।

श्येनशब्दस्य यागनामत्वे तु श्येनोपमानेन स्तुतिः सुघटैवेत्याह यदात्विति । तथाच यागस्य श्येनसंज्ञकत्वाङ्गीकारे पक्षिश्येनयागश्येनयोर्द्वयोरेव झटितिघातकत्वेन समाननामकत्वेन च उपमानोपमेयभावः सङ्गच्छतेतराम् । अतएव झटितिघातकेन व्याघ्रादिना नोपमितमितिभावः । उपसंहरति इति श्येनशब्द इति ।

केषाञ्चिदभिमतं पञ्चमं नामधेयनिमित्तमाह उत्पत्तिशिष्टेति । उत्पत्तिविधिविहितगुणविशेषस्य बलवत्त्वमित्यर्थः । तदुपदर्शयति यथेति । अत्रायं विस्तरः । चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः सुनाशीरीय-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पङ्क्तिभिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वाद्विश्वदेवशब्दस्य विश्वदेव-देवताविधायकत्वं न सम्भवतीति कर्म्मनामधेयत्वम् ।

वस्तुतस्तु तत्प्रख्यशास्त्रादेवास्य कर्म्मनामधेयत्वम् ।

श्चेति । तेषु प्रथमे पर्व्वणि अष्टौ यागा विहिताः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपति, सौम्यं चरुं, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुं, पौष्णं चरुं, मारुतं सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिक्षां, द्यावापृथिव्यमेककपालञ्चेति । तेषामष्टानां यागानां सन्निधाविदमाम्नायते वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्राग्नेयादीन् यागान् यजेतेत्यनेनानूद्य किं वैश्वदेवशब्देन देवतारूपोगुणस्तेषु विधीयते किम्बा तेषां नामधेयमिति संशये नामधेयत्वपक्षे नाम्नो विधेयत्वासम्भवात् यजेतेत्यस्यानुवादताया अङ्गीकृतत्वाच्च समस्तवाक्यस्यैवानुवादता स्यादतो देवतारूपगुणविधिरेव । यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वेदेवा देवताः प्राप्ता स्तथापि आग्नेयादिषु सप्तसु अप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते । तेष्वग्न्यादयो देवताः सन्तीति चेत् गत्यभावात् विश्वेदेवैर्विकल्पेन सन्तु । ननु एकएव शब्दः सप्तसु विधिरामिक्षायान्त्वनुवाद इत्यनुचितमेवेतिचेन्न यावदप्राप्तं तावद्विधीयत इति यत्राप्राप्तिस्तत्रैव विधानस्यादुष्टत्वात् । तथाचात्राधिकरणे तन्त्रवार्त्तिककाराणां पूर्व्वपक्षकारिका ।

प्रकृतत्वाविशेषेपि यत्र प्राप्तिर्न विद्यते ।
विधिस्तत्रोपसंहारान्न वैरूप्यं भविष्यति ॥

अत्रैव प्रथमाध्यायचतुर्थपादे पूर्व्वपक्षसूत्रम् ।

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ।

तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानान्न नहि प्रकरणं द्रव्यस्येति ।

प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च प्राप्तयोर्विकल्पो न भवितुमर्हति । हि यस्मात् प्रकरणं श्रुत्युक्तस्य द्रव्यस्य पदार्थस्य बाधने समर्थं न भवतीत्यर्थः ।

तथाहि अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रत्यक्षश्रुतिबोधितम् । विश्वेषां देवानान्तु देवतात्वं वाक्येन बोधितमपि न साक्षात् । नहि आग्नेयादियागे विश्वेषां देवानां

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

देवतात्वप्रतिपादकम् वाक्यघटकपदमस्ति । वाक्येन विश्वेषां देवानां देवतात्वमात्रं बोध्यते । प्रकरणेन तु आग्नेयादिष्विति प्रतिपाद्यते । अतो विश्वेषां देवानामाग्नेयादिदेवतात्वं प्रकरणादेव प्राप्तम् । एवञ्च श्रुतिप्राप्तप्रकरणप्राप्तयोरतुल्यशिष्टतया न विकल्पः सम्भवति । विकल्पपक्षे एकेनापरस्य पाक्षिकबाधोऽवश्याभ्युपेयः । सचान्याय्यः प्रकरणेन श्रुत्युक्तपदार्थस्य बाधासम्भवादित्युत्पत्तिशिष्टाग्न्यादिदेवतारूपगुणस्य बलीयस्तया वैश्वदेवपदस्य देवतारूपगुणबोधकत्वासम्भवात् कर्म्मनामधेयत्वमेव । अतएवोक्तं भाष्यकृद्भिः । "नचायं विषमशिष्टो विकल्पो भवितुमर्हति । नहि प्रकरणं श्रुत्युक्तस्य द्रव्यस्य बाधने समर्थम् । तस्मात् कर्म्मनामधेय"मिति ।

वार्त्तिककारैरप्युक्तम् ।

गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाशोगुणोऽपरः ।
विकल्पोपि न वैषम्यात् तस्मान्नामैव युज्यते ॥

कुत्स्नादेव प्रागुक्तनिमित्तात् वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वसिद्धौ निमित्तान्तरकल्पनायां गौरवादाह वस्तुतस्त्विति । तत्प्रख्यशास्त्रादित्येवकारेण उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वस्य नामधेयत्वकल्पनानिमित्तत्वं नास्तीति प्रतिपादितम् । अस्य वैश्वदेवशब्दस्य । नामधेयत्वम् आग्नेयाद्यष्टयागात्मकचातुर्मास्यप्रथमपर्व्वण इति शेषः ।

अत्रायमाशयः । अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यस्याग्निदेवतारूपगुणविधायकत्वाङ्गीकारे यथा सायं होमे शास्त्रान्तरेणाग्निरूपदेवतायाः प्रतिपादनादनुवादकत्वम् । तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रमिति सिद्धान्तसूत्रेण दर्शितम् । सायंहोमे अनुवादकतापत्त्या अवकाशमलभमानस्य तस्य सूर्य्यप्रजापतिदेवतावरुद्धप्रातर्होमेपि नावकाशयोग्यता । अविहितदेवताके यागान्तरेपि देवताविधाने प्रकरणबाधस्तथा प्रकृतेपि आग्नेयादिसङ्घान्तर्गतामिक्षायागे वैश्वदेवीमामिक्षामिति शास्त्रान्तरेण विश्वेषां देवानां देवतात्वप्राप्त्या वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य तत्र देवतारूपगुणविधायकत्वे अनुवादत्वं तत्प्रख्यशास्त्रेण द्रष्टव्यम् । आमिक्षायागे अवकाशमलभमानस्य तस्य आग्नेयादियागसप्तकेपि नास्त्यवकाशः । शास्त्रान्तरप्राप्ताग्न्यादिदेवतावरुद्धत्वात् । अविहित-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रकृतयागे विश्वदेवरूपगुणसम्प्रतिपन्नशास्त्रस्यार्थवादरूपस्यैव सत्त्वात्। यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्।

देवताके यागान्तरेऽपि तद्विधायकत्वे प्रकरणबाध इति वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्याग्निहोत्रं' जुहोतीत्यस्यैव तत्प्रख्यन्यायादेव नामधेयप्रतिपादकत्वमिति।

सूत्रभाष्यकाराभ्यां यदुत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वं दर्शितं तदाग्नेयादियागसम्बन्धे अग्न्यादिभिः सह विश्वेषां देवानां देवतात्वविकल्पनिरासे निमित्तं न तु नामधेयत्वाङ्गीकारे। नामधेयत्वाङ्गीकारबीजन्तु तत्प्रख्यशास्त्रमेवेति तदाशयः। अतएव माधवाचार्य्यैरभिहितम्।

देवताविकल्पस्तु समानबलत्वान्न युज्यते। अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबलाः। विश्वेदेवास्त्वनुत्पत्तिशिष्टत्वाद्दुर्ब्बला इत्यनेन सन्दर्भेण।

अधिकरणान्तररचनन्तु तत्प्रख्यन्यायस्यैव प्रपञ्चार्थम्। अतएव भाष्योपजीवके तन्त्रवार्त्तिके भट्टपादैरेतदधिकरणभाष्यव्याख्यानेऽभिहितम्। यथा—

तस्मादेकदेशस्थैरपि विश्वदेवैरुपलक्षितानां छत्रिन्यायेन तत्प्रख्यतयैव सर्व्वेषां नामधेयत्वमिति।

पार्थसारथिमिश्रैरपि एतदधिकरणोपसंहारे उक्तम्। यथा—

अत्र च यष्टृत्वयोगेन वा एकदेशदेवतात्वेन वा विश्वेषां देवानां समवायात् तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयं वैश्वदेवशब्द इति।

नन्वेकयागतापन्नस्य सायं प्रातर्होमस्य एकदेशे सायंहोमे अग्निदेवताकहोमसत्त्वात् यथा अग्नये होत्रमस्मिन्निति योगादग्निहोत्रपदवाच्यत्वसम्भवस्तथा प्रकृते आग्नेयादीनामष्टानां यागानां वैश्वदेवपदवाच्यता कीदृशात् योगात् सम्भवेदिति वैश्वदेवपदप्रवृत्तिहेतुयोगापेक्षायां यद्यपि एकयागतापन्नस्य आग्नेयादीनामष्टानां यागानाम् सङ्घस्य एकदेशे आमिक्षायागे विश्वेषां देवानां देवतात्वात् गच्छतः सङ्घस्यैकस्य छत्रवत्त्वेपि छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् वैश्वदेवत्वेन व्यपदेश्यत्वसम्भवादितीत्थम् हेतूपन्यासस्य सुकरत्वेपि ततोपि प्रबलं वैश्वदेवपदवाच्यत्वहेतुमुपन्यस्यति प्रकृतयाग इति। विश्वदेवरूपेति। विश्वदेवरूपगुणसम्बन्धे सम्प्रतिपन्नस्य तथाविध

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पुरुषस्य निवर्त्तकं वाक्यं निषेधः । निषेधवाक्या-नामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वात् । तथाहि

गुणसम्बन्धबोधकत्वेन परिनिश्चितस्य शास्त्रस्येत्यर्थः । अर्थवादमाह यद्विश्वेदेवा इति । विश्वेदेवा यत् समयजन्त एतं यागसङ्घं कृतवन्त स्तत्‌विश्वेषां देवानां करणं वैश्वदेवस्य इदानीं वैश्वदेवशब्देन व्यपदिश्यमानस्य यागसङ्घस्य वैश्वदेवत्वं वैश्वदेवपदव्यपदेश्यतावीजमित्यर्थः । तथाच तस्मिन् यागे वैश्वदेवपदप्रवृत्तौ द्वौ हेतूसम्भवतः विश्वेषां देवानां तदेकदेशदेवतात्वम् तद्यागकर्त्तृत्वञ्च । तत्र पूर्व्वत्र च्छत्रिन्यायानुसरणमुत्तरत्र तु सर्व्वस्मिन्नेव यागे विश्वेषाम् देवानां कर्त्तृत्वा-त्तन्यायानुसरणमन्तरेणापि यागसङ्घे वैश्वदेवपदव्यवहारः सूपपन्न इतिभावः ।

एवञ्च प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति पूर्व्वनिर्द्देशगुणविधायकादिषुत्पन्नेषु वैश्वदेवशब्देन वैश्वदेवनामकानामाग्नेयादीनामष्टानामेव यागानां समुदायस्य ग्रहणं भवति । गुणविधित्वे आमिक्षायागस्यैव वैश्वदेवीमामिक्षामिति स्पष्टश्रुति-सिद्धनियतविश्वदेवदेवताकत्वेन प्राचीनप्रवणदेशसम्बन्धः स्यान्नतु वैकल्पिकविश्वदेव-देवताकानामाग्नेयादि यागानां सप्तकस्येति नामधेयविचारफलम् । सर्व्वत्रैव नाम-धेयप्रयोजनम् अन्यत्र तत्पदप्रयोगात् तस्यैव ग्रहणम् । अनेनाहं यक्ष्ये इत्यभिलापे तत्पदोल्लेखश्च ।

नामधेयञ्च क्वचित्तृतीयान्तं क्वचित् द्वितीयान्तञ्च श्रूयते । तत्र तृतीयान्ते तृतीयार्थो अभेदः । यथा वैश्वदेवेन चित्रया उद्भिदेत्यादि । अभेदान्वयात् यागस्य वैश्वदेवाद्यभिन्नत्वप्रतीत्या वैश्वदेवाख्योयाग इत्यादि लभ्यते । द्वितीयान्ते तु द्वितीया क्रियाविशेषणे । तथापि स्वप्रकृत्यर्थस्य क्रियया सहाभेदो बोध्यते । यथा अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ । हवनस्याग्निहोत्राभिन्नत्वप्रतीत्या हवनमग्नि होत्रनामकमित्यर्थो लभ्यते एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

उद्दिष्टेषु वेदभागेषु क्रमप्राप्तं निषेधं लक्षयति पुरुषस्येति । निवर्त्तकं प्रतिषिध्य-मानक्रियाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । निषेधस्य निवर्त्तकत्वे प्रमाणमाह निषेधवाक्यानामिति अनर्थेत्यादि । अनर्थहेतुरनिष्टजनिका या क्रिया तन्निवृत्तिजनकत्वेन तद्विषयक-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यथाविधिः प्रवर्त्तनाम्प्रतिपादयन् स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्व्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति तथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधोपि निवर्त्तनां प्रतिपादयन् स्वनिवर्त्तकत्वनिर्व्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्त्तयति।

प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन। एवकारेण निवर्त्तकत्वमन्तरेण वैफल्यमितिद्योतितम्। अर्थवत्त्वात् सार्थक्यात्। तथाच तेषां सार्थक्याय निवर्त्तकत्वमेव प्रतिपत्तव्यमितिभावः। निवर्त्तकत्वमुपपादयति तथाहीति। निवर्त्तकत्वोपपादने दृष्टान्तमाह यथेति। प्रवर्त्तनां स्वकर्त्तृकप्रवृत्त्युत्पादनाम्। प्रतिपादयन् बोधयन्। विधिवाक्यश्रवणानन्तरमेव इदं वाक्यम् स्वप्रतिपाद्ये कर्म्मणि प्रवृत्तिमुत्पादयतीत्यव्यभिचारेणावगमादितिभावः। विधेः प्रवर्त्तकत्वावधारणेपि पुरुषस्य यावद्विधेयस्येष्टसाधनता नावगमस्तावत् तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तेरसम्भवात् विधेः प्रवृत्त्युत्पादकत्वं न निर्व्वहति प्राणवियोगानुकूलव्यापारं कुर्व्वतोपि पुरुषस्य प्राणवियोगाभावे घातकत्वानिर्व्वाहवदिति तन्निर्व्वाहार्थमर्थापत्त्या विधेयस्येष्टसाधनत्वमपि ज्ञापयतीत्याह स्वप्रवर्त्तकत्वेति। निर्व्वाहार्थं निष्पत्त्यर्थम्। आक्षिपन् विधेयस्येष्टसाधनत्वाभावे विधेः प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिरित्यर्थापत्त्या बोधयन्। तत्र विधेये यागादौ। दार्ष्टान्तिकमाह तथेति, कलञ्जं ताम्रकूटम्। न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न गृञ्जनमिति न्यायमालाधृतश्रुतौ लशुनादिसाहचर्य्यादिति केचित्। अन्ये तु विषाक्तेनैव बाणेन हतौ यौ मृगपक्षिणौ। तयोर्मांसं कलञ्जम् स्याच्छुष्कमांसमथापि वेत्युक्तमांसं कलञ्जपदवाच्यमित्याहुः। निवर्त्तनां स्वकर्त्तृकप्रवृत्तिप्रतिबन्धोत्पादनाम्। प्रतिपादयन् बोधयन्। निषेधवाक्यश्रवणानन्तरमेव इदं निवर्त्तयतीत्यव्यभिचारेण पुरुषप्रतीतेरितिभावः। निवर्त्तनाप्रतिपादकस्यापि निषेधवाक्यस्य निषेध्यनिष्ठानिष्टजनकत्वज्ञानाभावदशायां पुरुषस्य निवृत्त्यसम्भवात् निवर्त्तकत्वं न निष्पद्यत इति तन्निर्व्वाहार्थमर्थापत्त्या निषेध्यस्यानिष्टजनकत्वं ज्ञापयतीत्याह स्वनिवर्त्तकत्वेति। परानिष्टेति, निषेध्यस्य यथानिष्टजनकत्वं पारलौकिकदुःखकरत्वात्। तथा तन्निवृत्तेरप्यनिष्टजनकत्व-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमिति चेत् उच्यते। न तावदत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः। अव्यवधानेपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितेः। नह्यन्योपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति। अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयापत्तेः। अतः

मैहिकसुखविगमहेतुत्वादिति निषेध्यस्यानिष्टजनकत्वाद्येपेपि निवर्त्तनमसुकरमित्यत उक्तं परेति। बलवदित्यर्थः। तथाच ऐहिकक्षणिकसुखविगमरूपानिष्टापेक्षया पारलौकिकनरकादिरूपानिष्टस्य बलवत्तया तस्मिन् प्रतिपादिते पुरुषप्रवृत्तिप्रतिबन्धः सुकर एवेतिभावः। आक्षिपन् निषेध्यस्य बलवदनिष्टसाधनत्वाभावे निषेधस्य निवर्त्तकत्वानुपपत्तिरित्यर्थापत्त्या बोधयन्। ततो निषिध्यमानात्। निवर्त्तयति प्रवृत्तिप्रतिबन्धमुत्पादयति।

ननु विधिः प्रवर्त्तना। विधौ लिङोऽनुशासनात् लिङ्पदघटितवाक्यश्रवणादेव प्रवर्त्तकत्वधीरुत्पद्यताम्। निषेवाक्यश्रवणात्तु निवर्त्तकत्वज्ञानोत्पत्तौ बीजाभावात् कथम् निषेधस्य निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमिति पृच्छति नन्विति। इति चेदिति पृच्छसीति शेषः। अत्र प्रश्ने प्रतिवक्ति उच्यत इति, निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वप्रकारमाह न तावदिति। अत्र निषेधवाक्ये धात्वर्थस्य भक्षणस्य नञर्थेन अभावेन। नान्वय इति। प्रतियोगितयान्वयो न सम्भवतीत्यर्थः। ननु भक्षयेदित्यत्र नञ्पदभक्षधात्वोरव्यवधानात् तदर्थयोरप्यव्यधानेनोपस्थितत्वेन कथं परस्परं नान्वय इत्यत आह अव्यवधानेपीति। तस्य धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेति। प्रत्ययार्थेन आख्यातार्थेन भावनया उपसर्जनत्वेन विशेषणभावेनान्वितत्वेनोपस्थितेरित्यर्थः। भावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयबाधे हेतुमाह नहीति। यतो विशेषणभावेनेतरान्वितत्वेनोपस्थितस्यान्येनान्वयो न भवतीतिव्युत्पत्तिसिद्धमत इत्यर्थः। एतद्व्युत्पत्त्यनङ्गीकारे दोषमाह अन्यथेति। क्रियान्वयापत्तेरिति। आनयनक्रियान्वयापत्तेरित्यर्थः। तथाच यथा राज्ञः सम्बन्धित्वेन पुरुषेणान्वयात्

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयः। तत्रापि नाख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनायाः। तस्या लिङंशवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः। किन्तु लिङंशवाच्यशाब्दभावनायाः। तस्याः सर्व्वापेक्षया प्रधानत्वात्। नञस्यैष स्वभावो यत् स्वसमभिव्याहृत-

---

कर्म्मतया आनयनक्रियान्वयस्य आकाङ्क्षाभावेनायोग्यत्वं तथा भक्षणेन भावयेदिति भक्षणस्य करणत्वेन भावनया अन्वयादाकाङ्क्षाविरहेण प्रतियोगितया नञर्थाभावेनान्वयो न सम्भवतीतिभाव.।

तर्हि नञर्थेन कस्यान्वय इत्यत्राह अत इति। यतो धात्वर्थस्यान्वययोग्यता नास्ति अत इत्यर्थः। प्रत्ययार्थस्यैवेति। भक्षयेदित्यत्र धात्वर्थप्रत्ययार्थाभ्यामन्यस्यार्थस्यानुपस्थितेरितिभावः। ननु भावयेदिति लिङर्थोऽपि द्विविधः शाब्दीभावना आर्थीभावनाच। तयोर्मध्ये शाब्दभावनाया आर्थभावनाया वा नञर्थेनान्वय इत्यत्राह तत्रापीति। प्रत्ययार्थयोर्मध्येपीत्यर्थः। आख्यातत्वांशेति आख्यातत्वरूपसामान्यधर्म्मावच्छिन्नत्वांशेन वाच्या या आर्थभावना तस्या नञर्थेनान्वयो नेत्यर्थः। अनन्वये हेतुमाह तस्या इति। लिङंशेति। लिङ्त्वरूपाख्यातत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नत्वांशेन वाच्या या प्रवर्त्तना शाब्दभावना तदुपसर्जनत्वेन तद्विशेषणविधया अन्वितत्वेनेत्यर्थः। तथाच पूर्व्वोक्तयुक्तेरन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितस्यान्येनान्वयो न सम्भवतीति भावः। तर्हि नञर्थेन कस्यान्वय इत्यपेक्षायामाह किन्त्विति। लिङंशेति लिङंशवाच्या या शाब्दभावना प्रवर्त्तनारूपा तस्या इत्यर्थः। ननु तस्या अपि केनाप्यन्वितत्वे पूर्व्वोक्तयुक्त्या नञर्थेनान्वययोग्यता न स्यादित्यत आह तस्या इति। सर्व्वापेक्षयेति। धात्वर्थाख्यातार्थापेक्षयेत्यर्थः। प्रधानत्वादिति इतरोपसर्जनत्वेनानुपस्थितत्वादितिभावः। तथाच लिङर्थशाब्दभावनाया धात्वर्थकरणकेष्टभावनाकर्म्मकभावनारूपत्वेन विशेष्यतया इतरानुपसृष्टत्वम्। धात्वर्थस्य करणतयार्थभावनायां तस्याश्च कर्म्मतया शाब्दभावनायामन्वयादुपसृष्टत्वम्। पुरुषो धात्वर्थेनेष्टं भावयति। लिङ्तु तां भावनां भावयतीतिबोधावश्यम्भावादित्याशयः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पदार्थविरोधिबोधकत्वम् । यथा घटो नास्तीत्यादौ अस्तीतिशब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्त्वविरोधि घटासत्त्वं गमयति । तद्वदिह लिङ्समभिव्याहृतो नञ् लिङर्थ-प्रवर्त्तनाविरोधिनीं निवर्त्तनामेव बोधयति । विधिवाक्य-श्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयतीति प्रतीतेः । तस्मान्निषेधवाक्य-स्थले निवर्त्तनैव वाक्यार्थः ।

अत्र प्रथमा भावना पुरुषप्रवृत्तिरूपा द्वितीया तु प्रवर्त्तनारूपा । तस्या नञर्थे-नान्वये किमायातमित्यत आह नञश्चेति । स्वसमभिव्याहृतेति । स्वान्वितेत्यर्थः । नञः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वं दृष्टान्तेन साधयति यथेति । अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतः अस्तीतिपदेनान्वितः । घटसत्त्वविरोधीति घटसत्त्वघटासत्त्वयो र्युगपदेकत्रानवस्थानादितिभावः । दार्ष्टान्तिकेपि तद्योजयति तद्वदिति । इह न कलञ्जं भक्षयेदिति निषेधवाक्ये । लिङ्समभिव्याहृतः । लिङा सहोच्चरितः । लिङर्थेति । लिङर्थो या प्रवर्त्तना तद्विरोधिनीं तया सहैकत्रानवस्थायिनीम् । निवर्त्तनां निवृत्त्युत्पादनाम् । प्रवर्त्तनाया लिङर्थत्वे प्रमाणमाह विधिवाक्यश्रवण इति । अयं विधिः । मां प्रवर्त्तयति मदीयप्रवृत्तिमुत्पादयति । प्रतीतेरिति । तथाच नञ्पदासमभिव्याहारस्थले लिङो यदि धात्वर्थकरणिकाम् फलभावनाख्यां प्रवृत्तिमुत्पादयतीति प्रतीतिजनकत्वं तदा नञ्पदसमभिव्याहारस्थले तद्विरोधिता प्रतिपादनावश्यम्भावात् सुतरां धात्वर्थकरणिकामिष्टभावनाख्यां प्रवृत्तिं प्रतिबध्नातीति प्रतीतिजनकत्वमिति निषेधवाक्यस्य निवर्त्तकत्वमेव सिध्यतीतिभावः । पुरुष निवर्त्तकवाक्यस्य निषेधत्वमित्युक्तम् । तदुपसंहरति तस्मादिति ।

अत्र शास्त्रदीपिकायां षष्ठाध्यायद्वितीयपादे, नञ्भक्षयत्योः सन्निधिवशात् भक्षणाभावः प्रतीयते । तत्र भक्षणाभावो अननुष्ठेयत्वादविधेय इति तद्धेतुः सङ्कल्पो विधीयते इति पूर्व्वपक्षयित्वा सिद्धान्तितम् ।

नञ् भक्षयत्योरेवन्तु स्वार्थहानिः प्रसज्यते ।
सङ्कल्पलक्षणाद्यत्र श्रुतेरत्यन्तबाधनम् ॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये वाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः। तच्च वाधकं द्विविधं तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च। तत्राद्यं नेचेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ। तस्य व्रतमित्युपक्रम्यैतद्वाक्यपाठात्। तथाचात्र पर्य्युदासाश्रयणम्। तथाहि व्रतशब्दस्य कर्त्तव्यार्थे रूढ़त्वात् तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात् किन्तत् कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां नेचेतोद्यन्तमित्यादिना कर्त्तव्यार्थएव प्रति-

---

श्रुतेरिति। भचणस्य लिङ्र्थभावनया यः सम्बन्धः स श्रुत्यावगम्यते तस्यैकान्ततो वाध इत्यर्थः।

अन्यत्रोक्तं तत्रैव। "भचयेदिति पदं परिपूर्णं नञा सम्बध्यते भचयेन्नेति। भचयेदिति च भचणभावनायां प्रवर्त्तना गम्यते। नञा सम्बद्धेन विधिना तद्विपरीतनिवर्त्तनाप्रतीतिः। निवर्त्तनाच निवृत्तिफलीव्यापार"इति।

लिङर्थशाब्दभावनाया नञर्थेनान्वयवाधे क्वचिद्धात्वर्थस्याप्यन्वय इत्याह यदात्विति प्रत्ययार्थस्य शाब्दभावनायाः। तत्र नञर्थे। किं तद्वाधकमित्यवाह तच्चेति। द्वैविध्यमुपदर्शयति तस्येत्यादि। विकल्पप्रसक्तिर्विकल्पप्राप्तिः। आद्यम् तस्य व्रतमित्युपक्रमरूपं वाधकम्। इत्यादीत्यादिपदात् नास्त यान्तमित्यादि वाक्यपरिग्रहः। एतद्वाक्येति। नेचेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिवाक्येत्यर्थः। तथाच एतेषां व्रतत्वकीर्त्तनवलात् कर्त्तव्यताप्रतीतेः प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वयो न सम्भवति निषेधत्वापत्तेः। अतो धात्वर्थस्यैव नञर्थेनान्वयोऽवश्याभ्युपेय इतिभावः। तदेव विशदयति तथाचेति। धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वये चेत्यर्थः। पर्य्युदासेति पर्य्युदासस्य नञो अन्योन्याभावरूपार्थस्य आश्रयणमङ्गीकार इत्यर्थः। पर्य्युदासाश्रयणात् व्रतत्वोपपत्तिर्यथा भवति तदुपदर्शयति तथाहीति। कर्त्तव्यार्थे सङ्कल्परूपे। कर्त्तव्यत्वेनेति। व्रतस्य भावपदार्थत्वादितिभावः। किन्तदिति। तत् व्रतरूपं कर्त्तव्यं कर्म्म किमित्याकाङ्क्षायामित्यर्थः। कर्त्तव्यार्थ एवेति। स्नातकव्रतप्रदर्शनाय

१८

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पादनीयः। अन्यथा पूर्व्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात्। तथाच नञर्थेन न प्रत्ययार्थान्वयः कर्त्तव्यार्थानवबोधात् विध्यर्थप्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तनाया एव तादृश-नञा बोधनात् तस्याश्च कर्त्तव्यार्थत्वभावात्। तस्मान्ने-क्षेतेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसङ्कल्प एव लक्षणया

प्रतिपादनीयानां नेक्षेतेत्यादीनां कर्त्तव्यार्थत्वाङ्गीकारावश्यकत्वादितिभावः। अन्यथा नेक्षेतेत्यादीनां निषेधत्वाङ्गीकारे। पूर्व्वोत्तरवाक्ययोः उपक्रमतदुत्तरवाक्ययोः। एकवाक्यत्वमेकतात्पर्य्यकत्वम्। नस्यादिति। स्नातकस्य कर्त्तव्यकर्म्माण्यभि-धीयन्ते इत्युपक्रमवाक्यतात्पर्य्यम्। उत्तरवाक्ये च कर्म्मणामकर्त्तव्यत्वे तात्पर्य्यमिति तात्पर्य्यभेदादितिभावः। तथाचेति। पूर्व्वोत्तरवाक्ययोरेकतात्पर्य्यकत्वाभावे सतीत्यर्थः। अन्वये बाधकमाह कर्त्तव्यार्थेति। कर्त्तव्यार्थानवगमे हेतुमाह विध्यर्थेति। तादृशनञा प्रत्ययार्थान्वितनञा। तस्या निवर्त्तनायाः। धात्वर्था-न्वयमुपसंहरति तस्मादिति। धात्वर्थविरोधीति। यद्यपि पर्य्युदासाश्रयणाद्दर्शने-तरस्यैव प्राप्तिस्तथापि दर्शनेतरयावत्कर्म्मणोऽनुष्ठानासम्भवात् कर्म्मविशेषस्य च विधिं विनापि प्राप्तेरीक्षणविरोधिरूपस्य ईक्षणेतरस्य ग्रहणमितिभावः। सचेक्षणविरोधी ईक्षणेतरपदार्थः क इत्यत्राह अनीक्षणसङ्कल्प इति। कङ्कल्पः कर्म्ममानसमित्युक्तेर्मानसव्यापारविशेषः सङ्कल्पः। सच भावपदार्थे यागादौ मयैतत्कर्त्तव्यमिति निश्चयः। अभावपदार्थे च मयैतन्नकर्त्तव्यमितिनिश्चयः। प्रकृतेच अभावस्थलीयत्वात् उद्यदादित्यादिदर्शनं मया न कर्त्तव्यमितिनिश्चय एवानीक्षण सङ्कल्पः। ननु पर्य्युदासोऽन्योन्याभावः स च भेदापरनामा। तथा सति धात्वर्थान्वितेनापि नञा धात्वर्थभेदमात्रं प्रतीयतां कथं तद्विशिष्टपर्य्यन्तानु-धावनम्। प्रकृते भेदविशिष्टपर्य्यन्ताप्रतीतौ अनीक्षणसङ्कल्पप्राप्त्यनुपपत्तिः। नह्यनीक्षणसङ्कल्प ईक्षणभेदपदार्थः। किन्तु ईक्षणभेदविशिष्ट एवेत्यत आह लक्षणयेति। लक्षणाचेयमनादिप्रयोगयोगित्वेन निरूढा। अतएव निषेधएव

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रतिपाद्यते। तस्य कर्त्तव्यत्वसम्भवात् आदित्यविषयकानीचणसङ्कल्पेन भावयेदिति वाक्यार्थः।

तत्र भाव्याकाङ्क्षायामेतावता ह्येनसा वियुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतयान्वेति। एवञ्च पूर्व्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं निर्व्वहत्येव।

मुख्यत्वं सर्व्वत्रैव पर्य्युदासे लक्षणेति सिद्धान्तः। साच मुख्यार्थबाधादाश्रीयमाणा न दूषणावहा। तस्य अनीक्षणसङ्कल्पस्य कर्त्तव्यत्वसम्भवादिति। भावपदार्थत्वे नेतिभावः। इति वाक्यार्थ इत्यनेन सम्बन्धः। तत्र वाक्यार्थे। भाव्याकाङ्क्षायां किं भावयेदिति फलाकाङ्क्षायाम्। एतावतेति। उक्त व्रतजातेनेत्यर्थः। ह्व प्रसिद्धौ। एनसा पापेन। वियुक्तोरहितः। एवञ्चेति। नेक्षेतेत्यादिवाक्यस्यानीक्षणसङ्कल्पपरत्वे सतीत्यर्थः। पूर्व्वोत्तरवाक्ययोः तस्य व्रतमिति नेक्षेतेति वाक्ययोः। नेक्षेतेति एतावता ह्येनसेति वाक्ययोश्च। एकवाक्यत्वमेकतात्पर्य्यकत्वम्। निर्व्वहति निष्पद्यते। नेक्षेतेत्यादे निषेधपरत्वे तत्र व्रतत्वकीर्त्तनफलकीर्त्तनयोरसामञ्जस्यापत्तेरितिभावः। अतएव मनुनापि चतुर्थाध्याये।

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंश्च स्नातकोद्विजः।
स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत्॥

इत्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिगर्भाणि नञ्पदघटिताघटितानि बहूनि वाक्यान्यभिधायोपसंहृतम्।

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित्।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते इति॥

एतस्मादुपक्रमोपसंहारदर्शनात् क्रतुप्रकरणवहिर्भूतत्वावधारणात् क्रत्वङ्गत्वमपि न शङ्कनीयम्। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रैश्चतुर्थाध्यायप्रथमपादे।

उपक्रमे श्रुतं कर्म्मवाचि व्रतपदं यतः।
तदन्वयवलात् कर्म्मविशेषोऽतोऽत्र चोद्यते॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नचात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि सम्भवात् कथमनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् । तस्य कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् ।

तेन लक्षणयाप्यत्र पर्युदासः सच क्रतोः ।
वहिः श्रुतः फलाकाङ्क्षी पुरुषार्थत्वमृच्छति ॥
श्रुत्यादि क्रतुसम्बन्धे प्रमाणं नात्र विद्यते ।
पुरुषापेक्षिताऽर्थत्वं विधिनाचाववोधितम् ॥
साक्षादपेक्षितं तस्य फलमेव न तु क्रतुः ।
अतः फलार्थता तस्य वाक्यशेषादपेक्षयः ॥

नञ्नीक्षधात्वर्थेन सह नञर्थसम्बन्धादीक्षणभिन्नपदार्थः प्रतीयते। सचानीक्षणसङ्कल्पवदन्योपि भवति। तत्कथमीक्षणभिन्नत्वेनानीक्षणसङ्कल्प एव ग्राह्य इत्याशङ्कां परिहरति नचेति। अत्र नेक्षेतेत्यादौ। धात्वर्थविरोधिन उद्यदादित्यदर्शनविरोधिनः। पदार्थान्तरस्य दर्शनविघटनव्यापारमात्रस्य। तस्य पदार्थान्तरस्य कर्त्तव्यत्वाभावेन कर्त्तव्यतया अनुपदिष्टत्वेन। तथाच ईक्षणविरोधिव्यापारान्तराणां प्राप्तावपि तेषां सर्व्वेषामनुष्ठानस्याशक्यतया तद्विशेषस्यानुष्ठेयत्वमेव वाच्यम्। तद्विशेषानुष्ठानञ्च प्रमाणान्तरसापेक्षतया प्रकृते प्रमाणान्तराभावादशक्यमतो व्यापारान्तरस्य न भावनान्वययोग्यत्वम्। एवञ्च मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्म्मणाचोपपादयतीत्युक्तेः कायिकवाचिकसर्व्वव्यापारेषु सङ्कल्पस्याविरहितत्वात् सङ्कल्पएव ग्राह्य इत्याशयः।

ननु सर्व्वव्यापाराविनाभूततया सङ्कल्पत्वेन सामान्यधर्म्मेण सङ्कल्पप्राप्तावपि तद्विषयप्रतीत्यभावात् भावनान्वयो न स्यात्। विषयमनिर्द्दिश्य सङ्कल्पेन भावयेदिति विधानासम्भवात्। विषयनिर्द्देशे तु अमुकविषयकसङ्कल्पेन भावयेदिति सम्भवति विधिः। तदत्र कोविषय इति चेत्। उच्यते ईक्षणेतरस्य ईक्षणविरोधित्वेनोपस्थानात् ईक्षणाभावविषयकसङ्कल्पस्य च तद्विरोधित्वात् धात्वर्थाभाव-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

द्वितीयं यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वि-त्यादौ। अत्र विकल्पप्रसक्तौ च पर्य्युदासाश्रयणात्।

एव सङ्कल्पस्य विषयः। अत उक्तं मनोच्चणसङ्कल्प इति, तथाचोक्तं न्यायमालायां चतुर्थाध्यायप्रथमपादे।

यद्यपि ईक्षणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति।
तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वात्
मानसव्यापारस्यावर्ज्जनीयत्वाच्च सङ्कल्पएव परिशिष्यते॥
सङ्कल्पनीयस्त्वर्थः प्रत्यासत्त्या धात्वर्थनिषेधः।
तथा सति उद्यन्तमस्तं यान्तञ्चादित्यं नेक्षिष्ये इत्येवं रूपः
सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयत इति।

मञा प्रत्ययार्थस्यान्वये द्वितीयं बाधकमाह द्वितीयमिति। यजतिष्विति यजतिशब्दोऽत्र न धातुवाची किन्तु धात्वर्थवाची। तेन ,यागमात्रे इत्यर्थः। ये यजामहे मन्त्रविशेषम्। करोति पठति। अनुयाजेषु अनुयाजाख्ययागविशेषे न करोतीत्यर्थः। एतच्च श्रुतिद्वयतात्पर्य्यार्थमादाय वाक्यद्वयमभिहितम्। श्रुतिद्वयन्तु भाष्ये न्यायमालायाञ्च पठितम्। यथा "आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु श्रौषड़िति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं येयजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्त"इति यज्ञविशेषानुपक्रमात् सर्व्वयज्ञेषु मन्त्रगणं विनियुज्याम्नातं नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति। अत्र स्वररहित-हलवर्णस्यागणनया "अक्षरसङ्ख्या द्रष्टव्या अक्षरव्यञ्जनत्।"

इत्यादावित्यादिपदात् महापितृयज्ञे यजेत प्रकृतिवदिति प्रत्यक्षश्रुतातिदेश-शास्त्रप्राप्तप्रकृतिधर्म्मेषु मध्ये होतृवरणादिबाधकं "न होतारं वृणीते नार्षेय" मित्यादि वाक्यं परिग्राह्यम्। ननु विकल्पप्रसक्तं द्वितीयबाधकत्वमुक्तं तत् कुतोऽस्य द्वितीयबाधकोदाहरणत्वं स्यादित्यत आह अत्रेति। अत्र यत् पर्य्युदासाश्रयणं तद्विकल्पप्रसक्तिहेतुकमेवेत्यर्थः। तथाचात्र विकल्पप्रसक्तेरेव नञर्थेन प्रत्ययार्थान्वये

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तथाहि यद्यत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदानुयाजेषु ये यजामह इति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् अनुयाजेषु ये यजामहं न कुर्य्यादिति। सच प्राप्तिपूर्व्वकएव प्राप्तस्यैव प्रतिषेधात्। प्राप्तिश्च यजतिषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रादेव वाच्या। शास्त्रप्राप्तस्य प्रतिषेधे विकल्प एव नतु वाधः। प्राप्ति मूलरागस्येव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण वाधायोगात्।

वाधकत्वमिति। ननु कथमत्र नञर्थेन प्रत्ययार्थान्वये विकल्पप्रसक्तिरित्यत स्तां दर्शयति तथाहीति। प्रतिषेधः स्यादिति। प्रत्ययार्थप्रवर्त्तनाया नञर्थेनान्वये प्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तनायाः प्रतीतेर्वाक्यस्य येयजामहनिवर्त्तकत्वापातादितिभावः। निषेधप्रकारं दर्शयति अनुयाजेष्विति। निषेधत्वे काहानिरित्याकाङ्क्षायां निषेधस्य प्राप्तिपूर्व्वकत्वनियमं प्रतिपादयति सचेत्यादि। प्राप्तस्यैवेति। प्राप्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायात् प्राप्तिमन्तरेण निषेधासम्भवादितिभावः। भवतु निषेधस्य प्राप्तिपूर्व्वकत्वं तेन किमित्यचाह प्राप्तिश्चेति। शास्त्रादेवेति। कष्टं कर्म्मेति न्यायेन अदृष्टार्थकर्म्मणोरागात् प्राप्त्यसम्भवादितिभावः। यदि तु शास्त्रादेव प्राप्तौ प्रतिषेध इत्यङ्गीक्रियते तदा विकल्पापत्तिर्दुर्व्वारेत्याह शास्त्रप्राप्तस्येति। न वाध इति। सामान्यप्रमाणप्रतिपन्नस्य येयजामहमन्त्रपाठस्य कर्त्तव्यताप्रतिवन्धीनेत्यर्थः। ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिना रागप्राप्तस्येव येयजामहमन्त्रपाठस्य वाधः कुतो नस्यादित्यत आह प्राप्तिमूलरागस्येवेति। प्राप्तिमूलं प्रापको योरागस्तस्येवेत्यर्थः। प्रापकस्य रागस्य यथा शास्त्रेण वाधः प्रापकस्य शास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण तथा वाधो न युक्त एवेतिभावः। तेन च द्वयोरेव शास्त्रप्रमाणत्वेन तुल्यवलतया एकेनापरस्य नित्यवद्वाधितुमशक्यत्वात् पाक्षिकवाधेन द्वयोः प्रवृत्त्या विकल्प एव प्रसज्यत इति सिद्धम्। तथाचोक्तं दशमाध्यायाष्टमपादेभाष्यकारैः।

प्रतिषेधो विधिं वाधित्वा भविष्यति विधिरपि प्रतिषेधमिति। तथा तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः। तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति च।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नच पदे जुहोतीति विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्येव नानुयाजेष्वित्यनेन यजतिषु येयजामहं करोतीत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् । परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयो र्बाध्यबाधकभावात् । पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणान्निरपेक्षत्वम् । प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रसक्त्यर्थं यजतिषु ये यजामह-

---

ननु विलम्बेन प्रवर्त्तमानात् सामान्यशास्त्राच्छीघ्रप्रवृत्तस्य विशेषशास्त्रस्य बलवत्तया सामान्यविशेषशास्त्रयोरतुल्यबलत्वेन कथं विकल्पप्रसक्तिः। पदाहवनीयवत् विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रं नित्यवदेव बाध्यतामित्यापत्तिं निराकरोति न चेति। बाधः स्यादिति आहवनीये जुहोतीत्यस्येव यजतिषु येयजामहं करोतीत्यस्यापि सामान्यविधित्वाविशेषात् विशेषशास्त्रापेक्षया दुर्ब्बलतया बलवता विशेषशास्त्रेण विरुद्धस्य तस्य नित्यवद्बाध्यतैव युक्ता। विरोधे हि बलीयसा दुर्ब्बलं बाध्यते। तुल्यबलविरोधे तु विकल्पः सम्भाव्येत इति भावः। आशङ्कापरिहारकं हेतुमाह परस्परेति। स्वस्वप्रवृत्तौ परस्परापेक्षारहितयोः। एव कारेण विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्यापेक्षणीयत्वे तु बाध्यबाधकत्वं नास्त्येवेति सूचितम्। बाध्यबाधकभावात् बाध्यबाधकत्वात्। पदाहवनीयस्थले बाध्यबाधकत्व बीजं निरपेक्षत्वं प्रतिपादयति पदशास्त्रस्य हीति। स्वार्थविधानार्थं स्वार्थप्रत्यायनार्थम्। आहवनीयेति। ज्ञाप्यपुरुषनिष्ठाहवनीयशास्त्रार्थज्ञानानपेक्षणादित्यर्थः। तथाच पदे जुहोतीति शास्त्रं स्वार्थप्रतिपादनवेलायां यं प्रति स्वार्थं प्रतिपादयति तस्य पुरुषस्य आहवनीयशास्त्रार्थज्ञानमस्ति न वेति नापेक्षते। आहवनीयशास्त्रञ्च स्वार्थप्रत्यायनसमये ज्ञाप्यपुरुषस्य पदशास्त्रार्थज्ञानं जातं न वेति नापेक्षत एवेति पदाहवनीयशास्त्रयोः परस्परनिरपेक्षतया बाध्यबाधकभावावश्यम्भावात् पदशास्त्रेण पदार्थान्तरसापेक्षविशेषेण आहवनीयशास्त्रस्य नित्यवद्बाध. समुचितएवेति भावः।

यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्येतयोः किं तथाविधपरस्परनिरपेक्षत्वं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मित्यस्यापेक्षणान्न निरपेक्षत्वम्। तस्माच्छास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्पएव। सच न युक्तः। विकल्पे

नास्तीति प्रश्नसम्भावनायामाह प्रकृतेत्विति। निषेधशास्त्रस्य नानुयाजेष्वित्यस्य। निषेध्येति। निषेध्यस्य येयजामहमन्त्रपाठस्य प्रसक्त्यर्थं प्राप्त्यर्थं सामान्यशास्त्रजन्य कर्त्तव्यताप्रतीत्युपस्थित्यर्थमिति यावत्। पुरुषस्य यद्विषककर्त्तव्यताप्रतीतिरेव नास्ति कथमसौ तस्मान्निवृत्तये प्रेर्य्येतेतिभावः। अपेक्षणादिति। यस्मात् पुरुषो निवर्त्यते सामान्यशास्त्रविषयतामन्तरेण तस्य तत्कर्म्मकर्त्तव्यताप्रतीतेरेवाभावादिति भावः। न निरपेक्षत्वमिति। निरपेक्षत्वात् पदाहवनीयवत् वाध्यवाधकभावो नास्तीत्याशयः। यदि वाध्यवाधकभावो नोपपद्यते तदा सुतरां विकल्प एवेत्याह तस्मादिति। वाध्यवाधकत्वाभावादित्यर्थः। विकल्प एवेति। अयमाशयः। वाधो नाम प्रतीतस्य पदार्थस्य व्यवहारप्रतिवन्धः। सच प्राप्तवाधो अप्राप्तवाधश्चेति द्विविधः। तत्र व्यवहार्थ्यतया प्रमाणविशेषप्रतीतार्थस्य व्यवहारप्रतिवन्धः प्राप्तवाधः। यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादौ। तत्र हि ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामिति प्रमाणेन कौण्डिन्यायापि देयत्वेन प्रतीतस्य दध्न स्तक्रं कौण्डिन्यायेति विशेषोपदेशेन कौण्डिन्ये झटितिविषयीकुर्व्वता दधिविधेस्तक्रावरुद्ध-कौण्डिन्येतरपरताज्ञानमुत्पादयताच कौण्डिन्ये दध्नो व्यवहारनिरोधः क्रियते। नतु प्रत्यायकप्रमाणमप्रमाणीक्रियते येन दध्नः प्रमाणाप्रतीतत्वं स्यात्। तस्य प्रमाणत्वे तदितरब्राह्मणेभ्योपि दधिदानानुपपत्तेः। किन्तु तज्जन्यकौण्डिन्यपर्य्यन्त प्रतीतेरेव भ्रमत्वं कल्प्यते। एवं विशेषस्य विधिरूपत्वे सर्व्वत्रैव प्राप्तवाधः।

अप्राप्तवाधस्तु व्यवहार्थ्यतया प्रमाणविशेषप्रतिपन्नवद्भासमानस्य वस्तुतः प्रमाण-विशेषाप्रतिपन्नार्थस्य व्यवहारप्रतिवन्धः। यथा नेदं रजतं शुक्तिरेवेयमित्यादौ। यतस्तत्र चक्षुःसन्निकर्षात् रजतत्वेन प्रतीतस्य वस्तुनः परभावितया वलीयसा शुक्ति-ज्ञानेन रजतत्वप्रतीतिजनकपूर्व्वप्रत्यक्षस्य प्रमाणाभासीकृतत्वेन रजतत्वव्यवहार-प्रतिवन्धः क्रियते। प्रतीतेस्तावत् भ्रमत्वं कल्प्यत एव। अतो रजतस्य प्रमाणविशेष प्रतीतत्वाभावादप्राप्तवाध एव सुघटः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदयं निष्कर्षः । यत्र प्रमाणान्तरेण पूर्व्वप्रमाणस्य न प्रमाणत्वनिराकरणं, केवलं तज्जन्यज्ञानस्यैव भ्रमत्वकल्पनं तत्र प्रमाणप्रतीतार्थव्यवहारनिरोधात् प्राप्तबाधत्वम् । यत्र तु प्रमाणान्तरेण पूर्व्वप्रत्यायकस्य प्रमाणाभासीकरणं तज्जन्यप्रतीतेश्च भ्रमत्व-कल्पनं तत्र प्रमाणाप्रतीतार्थव्यवहारप्रतिबन्धादप्राप्तबाधत्वमिति ।

सच द्विविधोपि बाधः प्रकृते न सम्भवति । तथाहि अनुयाजे येयजामहबाधो न तावदप्राप्तबाधः । अनुयाजवाक्येन येयजामहविधेरप्रमाणीकरणाशक्तेः । तस्य प्रमाणाभासीकृतत्वे यागान्तरेपि येयजामहविधानानुपपत्तिः । अतो अनुयाजे येयजामहकरणस्य प्रमाणाप्रतीतार्थत्वाभावेन तद्बाधस्याप्राप्तबाधत्वं नोपपन्नम् । नापि प्राप्तबाधः । नहि अनुयाजे येयजामहकरणविषयकप्रतीतौ निषेधसहस्रेणापि भ्रमत्वं कल्पयितुं शक्यते । नच झटिति प्रवर्त्तमानो निषेधः स्वप्रतिपाद्ययेयजामहा-भावावरुद्धमनुयाजं विषयमलभमानस्य येयजामहकरणविधेस्तदितरपरत्वं बोधयन् तद्विधिजन्ययेयजामहकरणप्रतीतौ भ्रमत्वं कल्पयत्येवेति वाच्यम् । अनुयाजे येयजामहविधेः प्रवृत्तेः प्राक् निषेध्यसमवधानाभावेन निषेधप्रवृत्त्यसम्भवादित्युक्तमेव ।

नच माभूद्बाधस्तथापि न विकल्पः सम्भवति । येयजामहविधेरनुयाजेतरविषयत्व एव तात्पर्य्यमितिवाच्यम् । सामान्यविधेस्तदितरविषयकत्वे अनुयाजे विधि-प्रवृत्त्यभावादेव येयजामहकरणस्याप्राप्तौ स्वच तन्निषेधस्य रात्रौ सूर्य्यं न पश्येदितिवत् प्रमत्तगीततापत्तेः । नच येयजामहविधेरनुयाजेतरपरत्वतात्पर्य्यानवबोधनिबन्धनस्य अनुयाजे येयजामहकरणस्य सम्भावितस्यावारणीयतया विधेरनुयाजेतरपरत्व तात्पर्य्यग्राहकमेव निषेधवाक्यमिति वाच्यम् । निषेधस्य प्रतियोगिसापेक्षतया निषेधवाक्यस्य स्वविषये प्रतियोगिप्रापकयत्किञ्चित्प्रमाणसत्ताया एवानुमापकत्वेन प्रापकप्रमाणस्य तदितरविषयकत्वतात्पर्य्यग्राहकत्वासम्भवात् । पर्य्युदासपक्षेतु अनुयाजेतरत्व यागेषु येयजामहं करोतीत्येकवाक्यतया सामान्यशास्त्रस्य तदितर-विषयत्वं सुघटम् ।

ननु विकल्पपक्षेपि कथं पाक्षिकबाधः स्यात् । तत्प्रापकप्रमाणस्याप्रमाणी-करणासम्भवात् तज्जन्यप्रतीतौ भ्रमत्वकल्पनानुपपत्तेश्चेतिचेन्न । उभयोरेव तुल्य-प्रमाणबोधितत्वेन द्वयोरेव पालनीयतया अगत्या एकस्य प्रमाणस्य पक्षतोऽप्रमाणत्व-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यात् । नह्यनुयाजेषु येयजामह इत्यस्यानुष्ठाने नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति । व्रीहिशास्त्रस्यानुष्ठाने यवशास्त्रस्येव । द्विरदृष्टकल्पना च स्यात् । विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात् । अतो नात्र

कल्पनया तज्जन्यप्रतीतेर्मिथ्याप्रत्ययत्वस्याङ्गीकर्त्तव्यत्वात् पक्षे तत्प्रामाण्यस्योज्जीवनीयतया प्रमत्तगीतत्वासम्भवाच्च । अतएव विकल्पस्य प्रामाण्यपरित्यागादिदोषाष्टकदुष्टत्वमुक्तम् । अत्र दशमाध्यायाष्टमपादे षोड़शिग्रहणाग्रहणाधिकरणे भाष्यम् ।

नतु परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ न सम्भवतः ।
उच्यते, वचनप्रामाण्यात् प्रतिषेधो विधिं बाधित्वा
भविष्यति, विधिरपि प्रतिषेधम् । न अन्या गतिरस्तीति
पक्षे मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते इति ।

ननु विकल्प एवास्तामलं नञः पर्युदासलक्षणयेत्यत आह सच न युक्त इति । अयुक्तत्वे हेतुमाह विकल्प इति । शास्त्रस्य विधेः निषेधस्य च । पाक्षिकेति । विधेः पालनपक्षे निषेधस्य, निषेधपालनपक्षे च विधेरप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । युगपदुपसंहारासम्भवएव एकतराप्रामाण्यहेतुरित्याह नहीति । येयजामहमित्यस्य येयजामहं करोतीतिवाक्यार्थस्य । इदमुपलक्षणम्, एवं नानुयाजेष्वित्यस्य पालनेपि येयजामहमित्यस्य प्रामाण्यं न सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम् ।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात् ।
तदुज्जीवनहानिभ्यां विकल्पे चाष्टदोषता ॥

एकतराप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह व्रीहीति । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति श्रुतिविहितव्रीहियवयो र्वैकल्पिकत्वस्य सिद्धान्तितत्वादितिभावः । यवशास्त्रस्येवेति, यथा व्रीहिप्रयोगे यवशास्त्रस्याप्रामाण्यं, यवप्रयोगे च व्रीहिशास्त्रस्य, तद्वदितार्थः । दोषान्तरमाह द्विरिति । विकल्पपक्षे विधिनिषेधाभ्यां द्वाभ्यामेव अदृष्टं बोधयितव्य-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रतिषेधस्याश्रयणम्। किन्तु नञोऽनुयाजसम्बन्धमाश्रित्य पर्य्युदासस्यैव। इत्यञ्चानुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामह इति मन्त्रं कुर्य्यादिति वाक्यार्थबोधः। नञोऽनुयाज-व्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात्। एवञ्च न विकल्पः। अत्र च वाक्ये येयजामहमिति न विधीयते यजतिषु येयजामह

मितिभावः। पुरुषार्थत्वात् यागोपकारद्वारेण पुरुषोपकारकत्वात्। पर्य्युदास-पक्षेतु विधिद्वयाभावेन नादृष्टद्वयकल्पनेतिभावः। उपसंहरति अत इति। यतः प्रतिषेधपरत्वे विकल्पप्रसक्तिर्विकल्पस्य चाष्टदोषदुष्टत्वमदृष्टद्वयकल्पनञ्च, अत इत्यर्थः, अनुयाजसम्बन्धमनुयाजान्वितत्वम्। पर्य्युदासस्यैवेति। आश्रयणमित्यनु-षङ्गः। तथाचोक्तम्।

यतएव विकल्पोऽयं प्रतिषेधे प्रसज्यते।
अतस्तत्परिहाराय पर्य्युदासाश्रयो वरमिति॥

ब्रीहियववाक्ययोस्तु पर्य्युदासाश्रयणादिरूपगत्यन्तराभावादष्टदोषदुष्टोपि विकल्प आश्रीयते। तदुक्तम्।

एवमेषोऽष्टदोषोपि यद्व्रीहियववाक्ययोः।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते॥

पर्य्युदासप्रकारं दर्शयति इत्यञ्चेति। नञोऽनुयाजसम्बन्धाश्रयणे सतीत्यर्थः। नन्वनुयाजसम्बन्धेनापि नञा तदभावरूपं तद्विरोधित्वमेव बोध्यतां, कथं तद्व्यतिरिक्तत्वं, तस्य मुख्यार्थत्वाभावादित्यत आह नञ इति। लाक्षणिकत्वादिति विकल्पापत्तिरूप-मुख्यार्थपरत्वबाधकसत्त्वात् प्रवर्त्तनान्वितत्वासम्भवेन नामान्वितत्वाङ्गीकारेण नञो-ऽन्योन्याभाववत्परत्वरूपलाक्षणिकत्वादित्यर्थः। नामान्वितस्य नञोऽन्योन्याभावे निरूढ़त्वादितिभावः। तथा सति, विकल्पापत्तिः परिहृतेत्याह एवञ्चेति। अत्र चेति। अनुयाजव्यतिरिक्ते येयजामहं करोतीति वाक्ये इत्यर्थः। येयजा-महमितीति। येयजामहकरणमित्यर्थः। तस्याविधेयत्वे हेतुमाह यजतिष्विति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मित्यनेनैव प्राप्तत्वात्। किन्तु सामान्यशास्त्रप्राप्त-येयजामहमित्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वं विधीयते। यद् यजतिषु येयजामहं करोति, तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्वेवेति।

नन्वेवं सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषे सङ्कोचनरूपादुप-

यजतिषु येयजामहं करोतीति वाक्यात् यागमात्रे येयजामहकरणस्य विहितत्वेन अनुयाजातिरिक्तयागेपि तस्य प्राप्तत्वात् विधानानुपपत्तेरितिभावः। तर्हि किमत्र विधेयमित्यवाह किन्त्विति। सामान्यशास्त्रेति। यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रेत्यर्थः। तस्य सामान्यशास्त्रप्राप्त येयजामहकरणस्य। अनुयाजव्यतिरिक्त-विषयत्वम् अनुयाजभिन्नयागमात्रनिष्ठत्वम्। विधीयते बोध्यते। तदेव व्यञ्जयति यदिति। करोतीत्यनेनान्वितम्। यद् येयजामहकरणमित्यर्थः। तथाच दशमाध्यायाष्टमपादे।

प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात्।

इति सूत्रेण साक्षादतिदेशस्थले अनारभ्यविधानस्थले च प्रतिषेधो विकल्पः स्यात्। तत्तत्प्रमाणप्राप्तत्वात् प्रतिषिद्धत्वाच्च। इति पूर्व्वपक्षयित्वा।

अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्।

इति सूत्रेण सिद्धान्तितम्। सिद्धान्तसूत्रार्थस्तु अपित्विति पूर्व्वपक्षव्यावृत्तिः। नानुयाजेष्वित्यादिवाक्यं न प्रतिषेध इत्यर्थः। किन्तर्हि, वाक्यशेषः स्यात्, अनुयाजेन सह नञः सम्बन्धाल्लभ्यस्य अनुयाजभिन्नेषु येयजामहः कार्य्य इति वाक्यार्थस्य साकाङ्क्षतया पृथक्पर्य्यवसानासम्भवात् पूर्व्ववाक्यस्यैकदेशः स्यात्। अतो येयजामहकरणानुवादेन सामान्यशास्त्रप्राप्तयजतेरनुयाजातिरिक्तत्वविधानाद्विधीनामेकदेशः स्यात्। अत्र हेतुः, प्रतिषेधपरत्वे यो विकल्प आपद्येत तस्याष्टदोष-दुष्टत्वेनान्याय्यत्वादिति।

एवंविधपर्य्युदासोपसंहारयोरभेदापत्तिमाशङ्कते नन्विति। एवं नानुयाजेष्वित्यत्र

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

संहारात् पर्य्युदासस्य भेदो नस्यादिति चेन्न। उपसंहारोहि तन्मात्रसङ्कोचार्थः। यथा पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीति सामान्यप्राप्तचतुर्द्धाकरणम्, आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विशेषादाग्नेयपुरोडाशमात्रे सङ्कोच्यते। पर्य्युदासस्तु तदन्यमात्रसङ्कोचार्थं, इति ततो भेदः।

पर्य्युदासस्यैवम्प्रकारत्वे, पर्य्युदासोपसंहारयोरभेदस्यैगम्याय उपसंहारस्वरूपं प्रतिपादयति सामान्येति। विशेष इति। विशेषे सङ्कोचनं विशेषनिष्ठीकरणम्। तद्रूपादित्यर्थः। पर्य्युदासस्य सामान्यशास्त्रप्राप्त्युपजीविपर्य्युदासस्य। एतेन नेचेतीयन्तमादित्यमित्यादौ नोपसंहाराभेदाशङ्केति बोध्यम्। भेदो नस्यादिति। प्रकृते सामान्यशास्त्रात् यागसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहकरणस्य नानुयाजेष्वित्यनेन अनुयाजव्यतिरिक्तयागविशेषनिष्ठत्वरूपसङ्कोचनादितिभावः। उपसंहारकवाक्य-घटकपदविशेषबोध्यपदार्थविशेषनिष्ठतया सामान्यस्य सङ्कोचनमुपसंहारः। सामान्य-शास्त्रप्राप्त्युपजीविपर्य्युदासस्तु नञ्पदघटितवाक्यघटकपदविशेषबोध्यपदार्थविशेषेतर निखिलविषयतया सामान्यस्य सङ्कोचनरूप, इत्येवं भेदसत्तारूपमापत्तिनिराकरण-हेतुमुपन्यस्यति उपसंहारोहीति। तन्मात्रेति तत्पदमात्रबोधितपदार्थविशेष-निष्ठत्वकल्पनाफलक इत्यर्थः। उपसंहारस्य तथाविधस्वरूपत्वमुदाहरणेन प्रति-पादयति यथेति। पुरोडाशमिति।

अत्रायं विस्तरः। शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायप्रथमपादे दर्शपौर्णमास-प्रकरणीया श्रुतिः। "तं चतुर्द्धा कृत्वा पुरोडाशं वर्हिषदं करोतीति।" दर्श-पौर्णमासे च आग्नेयो, अग्नीषोमीय, ऐन्द्राग्नश्च पुरोडाशो विद्यते। तत्प्रकरणीयया चतुर्द्धाकरणश्रुत्या सर्व्वेषां पुरोडाशानां चतुर्द्धाकरणं प्रतीयते। श्रुत्यन्तरेण तु "आग्नेयं चतुर्द्धा कृत्वा, इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्य्योरिदमग्नीध इति ऋत्विग्भक्ष्य-त्वेन आग्नेयस्यैव चतुर्द्धाकरणं विधीयते। एतद्वाक्यगताग्नेयपदबोध्याग्निदेवताक-पुरोडाशमात्रनिष्ठतया तं चतुर्द्धा कृत्वा पुरोडाशमित्युक्तपुरोडाशचतुर्द्धाकरणं

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कुत्रचित् विकल्पप्रसक्तावप्यनन्यगत्या प्रतिषेधाश्रयणम् । यथा नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीत्यादौ । अत्र हि अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति शास्त्रप्राप्तषोड़शिग्रहणस्य

सङ्कोच्यत इति । यद्यपि अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरप्यग्निर्देवताकत्वाविशेषस्तथापि तत्र द्वयोर्द्वयोरेकदेवतात्वेन अग्नित्वेनानुपस्थितेस्तदीयपुरोडाशस्याग्नेयत्वेन ग्रहणं नस्यात् ।

पर्य्युदासगतभेदं दर्शयति । पर्य्युदासस्त्विति । सामान्यप्राप्तुपजीविपर्य्युदासस्त्वित्यर्थः । तदन्यमात्रेति । नञ्पदघटितवाक्यघटकपदविशेषबोध्य पदार्थविशेषेतरनिखिलपदार्थनिष्ठताकल्पनाफलक इत्यर्थः । इति हेतोः । तत उपसंहारात् । भेदइति । उपसंहारस्थले सङ्कोचकवाक्यं नञ्पदाघटितम् । पर्य्युदासस्थलेतु सङ्कोचकवाक्यं नञ्पदघटितम् । तथा तत्र सङ्कोचकवाक्यघटकपदविशेषबोध्यपदार्थनिष्ठतया सङ्कोचो, अत्रतु तथाविधपदार्थेतरनिष्ठतया सङ्कोचः । तथा तत्र यत्किञ्चिद्विषयनिष्ठतया सङ्कोचो, अत्रतु यत्किञ्चिदितरनिखिलविषयतया सङ्कोच इत्येवं भेद इत्यर्थः । ननु विफलोऽयं विचारः, सामान्यप्राप्तुपजीविपर्य्युदासस्थले उपसंहारत्वाङ्गीकारेपि क्षतिविरहादितिचेन्न । तथात्वे उपसंहारवाक्यत्वपर्य्युदासवाक्यत्वयोः साङ्कर्य्यापत्तेः । तथाहि उपसंहारवाक्यत्वं, पर्य्युदासवाक्यत्वाभाववति आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्यादिवाक्ये विद्यमानम् । पर्य्युदासवाक्यत्वञ्च उपसंहारवाक्यत्वाभाववति नेक्षेतोद्यन्तमित्यादिवाक्ये दृश्यते । एवञ्च यदि सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीविनि नानुयाजेष्वित्यादिवाक्ये उपसंहारवाक्यत्वं पर्य्युदासवाक्यत्वञ्चाङ्गीक्रतं स्यात्तदा परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्म्मयोः सामानाधिकरण्यं प्रसज्येतेति । अतस्तन्निराकरणार्थोऽयं विचारइति बोध्यम् ।

प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये विकल्पप्रसक्तिर्बाधिकेति यदुक्तं तत्रापवादमाह कुत्रचिदिति । . अनन्यगत्या गत्यन्तराभावेन । प्रतिषेधाश्रयणं नञर्थेन प्रत्ययार्थान्वयादितिभावः । अत्रोदाहरणमाह यथेति । अतिरात्रे तदाख्ययागे । षोड़शी सोमपात्रविशेषः । गत्यन्तराभावे हेतुमाह अत्रहीति । हि यस्मादत्र विकल्पप्रसक्तावपि न पर्य्युदासाश्रयणमतो गत्यन्तराभावइत्यर्थः । सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीविनञ्पद-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

निषेधाद्विकल्पप्रसक्तावपि न पर्य्युदासाश्रयणम्। असम्भवात्, तथाहि यद्यत्र षोड़शिपदार्थेन नञर्थान्वय स्तदातिरात्रे षोड़शिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात् सच न सम्भवति। अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षश्रुति-विरोधात्। यदि चातिरात्रपदार्थेनान्वयस्तदातिरात्र-व्यतिरिक्ते षोड़शिनं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्। सोपि न सम्भवति। तद्विधिविरोधात् अतोऽत्रानन्यगत्या

घटितवाक्यस्य पर्य्युदासपरतायाएव विकल्पपरिहारकत्वादितिभावः। ननु यथा यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रप्राप्त येयजामहकरणनिषेधे पर्य्युदासाश्रयणं, तथाति-रात्रे षोड़शिनं गृह्णातीतिशास्त्रप्राप्तषोड़शिग्रहणनिषेधेपि पर्य्युदासाश्रयणं कुतोनेत्यत आह असम्भवादिति। नानुयाजेष्वितिवत् पर्य्युदासाश्रयणमत्र कथमपि न सम्भव-तीतिभावः।

असम्भवं व्यञ्जयति तथाहीति। पर्य्युदासाश्रयणे षोड़शिना अतिरात्रेण वा नञर्थान्वयोऽभ्युपेयः। तत्रोभयथाप्यन्वयबाधकं प्रदर्शयिष्यन् प्रथमं षोड़शिना नञर्थान्वये बाधकमाह यद्यीति। प्रत्यक्षश्रुतीति। षोड़शिव्यतिरिक्तम् गृह्णातीत्यस्य षोड़शिनं विहायान्यत् गृह्णीयादित्यर्थकत्वावश्यकतया प्रत्यक्षश्रुत्या तद्ग्रहणविधानेन विरोधादित्यर्थः। नच षोड़शिव्यतिरिक्तं गृह्णातीत्यस्य षोड़शिनं विहायान्यद्-गृह्णीयादित्यर्थकत्वे मानाभावात् षोड़शीतरपात्रग्रहणार्थकत्वमेव युक्तं, तथासति, षोड़श्यन्तर्भावे विधेरौदासीन्यात् तद्ग्रहणविधानेन न विरोधसम्भव इति वाच्यम्। तथार्थत्वे षोड़शीतरपात्रग्रहणस्य तत्तद्विधिभिरेव प्राप्ततया वाक्यस्यानुवादतापत्तेः। तत्सार्थक्याय तद्वाक्यस्य षोड़शिवर्जनार्थकत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्।

इदानीमतिरात्रेण नञर्थान्वयबाधकमाह यदिचेति। अन्वयी नञर्थान्वयः। तत्रापि सएव विरोध इत्याह सोपि नेति। तद्विधिविरोधादिति। अतिरात्र

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शास्त्रप्राप्तषोड़शिग्रहणस्यैव निषेधः । नच विकल्पप्रसक्तिः, स्तस्याप्यपेक्षणीयत्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्विकल्पादेक-प्रतिषेधेपि प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम् । विधि-निषेधोभयस्यापि क्रत्वर्थत्वात् । यत्र तु न विकल्पः, प्राप्तिश्च

व्यतिरिक्ते षोड़शिनं गृह्णातीत्यस्य अतिरात्र' वर्जयित्वा अन्यत्र षोड़शिनं गृह्णाती-त्यर्थकत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वे अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति विधिविरोधादित्यर्थः । अतदिति । यतो न पर्य्युदासरूपा गतिः सम्भवति अतइत्यर्थः । शास्त्रप्राप्तेति । अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीतिशास्त्रप्राप्तेत्यर्थः । विकल्पप्रसक्तिरिति । तद्बाधिकेति-शेषः । तस्य विकल्पस्य । अपेक्षणीयत्वात् गत्यन्तराभावेनावश्याभ्युपेयत्वात् । तथाच, इच्छया षोड़शिनं गृह्णीयान्नगृह्णीयादित्येवमिच्छाविकल्पइतिभावः । नच, कष्टं कर्म्मेतिन्यायादग्रहणेपि यागसिद्धौ ग्रहणविधेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्ये-तेति वाच्यम् । विधिदर्शनादनुष्ठाने प्रधानस्य फलभूयस्त्वं, निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येपि पूर्णफलसिद्धिरित्येतद्विशेषस्य कल्पनीयत्वात् ।

ननु विधिर्विधेयस्यार्थसाधनत्वमिव निषेधस्य निषिध्यमानानर्थसाधनत्वं प्रतिपाद्य-मित्युक्तम् । अर्थसाधनत्वञ्च वलवदनिष्टाननुवन्धीष्टसाधनत्वमनर्थसाधनत्वन्तु वलव दनिष्टसाधनत्वम् । तथा सति, एकस्मिन् यागे एकस्य षोड़शिग्रहणस्य विधिनिषेध-प्रतिपाद्ये निरुक्तार्थसाधनत्वानर्थसाधनत्वे कथमुपपद्येतां विरोधादित्यत आह इया-निति । विशेषो रागप्राप्तनिषेधादितिशेषः । यदिति । यन्नानर्थहेतुत्वमियानेव विशेष इत्यन्वयः । एकप्रतिषेधे यस्य विधिस्तस्यैव प्रतिशेषे । नानर्थहेतुत्वं न वल-वदनिष्टाननुवन्धीष्टसाधनत्वम् । हेतुमाह विधिनिषेधेति । क्रत्वर्थत्वात् क्रत्वर्थत्व-प्रतिपादकत्वात् । तथाच विधिनिषेधयोर्द्वयोरप्यङ्गविधित्वेन क्रत्वर्थत्वप्रतिपादकत्वात् विधेरिवनिषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वमात्रबोधकतया, विधिना यथा षोड़शिग्रहणं क्रत्वर्थमिति बोध्यते, तथा निषेधेनापि षोड़शिग्रहणनिवृत्तिः क्रत्वर्था, इत्येव बोधनीयमितिभावः । ननु माभूदनर्थसाधनत्वप्रतीतिः, परन्तु, यत् यत्साधनं, तदभावस्तत्परिहारसाधनमिति-नियमात् षोड़शिग्रहणनिवृत्तेः क्रतूपकारसाधनत्वे षोड़शिग्रहणप्रवृत्तेः क्रत्वनुप-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

रागत एव, प्रतिषेधस्य पुरुषार्थस्तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् । यथा, न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणादेः । तत्र भक्षणनिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात् ।

नच, दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादौ शास्त्रप्राप्तदानहोमादीनां प्रतिषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । स्वतः

कारकत्वं प्रतीयतां, तेनापि विरोध आपद्येतेतिचेन्न, षोड़शिनं गृह्णीयादिति प्रत्यक्ष-श्रुत्या षोड़शिग्रहणस्य क्रत्वर्थत्वप्रतिपादनात् तद्विरोधेन तथाविधनियमस्य भावाभाव-विकल्पव्यतिरिक्तविषयताया आवश्यकत्वात् ।

तर्हि प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं क्वेत्यवाह यत्रत्विति । न विकल्पइति । विकल्पस्थले प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वे बाधकसत्त्वादितिभावः । न पुरुषार्थइति । तथाच यत्र रागप्राप्तप्रतिषेधस्य न पुरुषार्थत्वं, किन्तु क्रतूपकारकत्वं, तत्रापि प्रतिषिध्य-मानस्य नानर्थहेतुत्वमिति सिद्धम् । उदाहृतस्य कलञ्जभक्षणादेरनर्थहेतुत्वे हेतुमाह तत्रेति । भक्षणनिषेधस्यैवेति । तथाच कलञ्जभक्षणादिनिषेधस्य पुरुषार्थत्वे कलञ्जभक्षणादेः पुरुषानर्थहेतुतायाः प्रागुक्तनियमबलेन कल्पनीयत्वादितिभावः ।

शास्त्रप्राप्त्युपजीविनञः प्रतिषेधार्थत्वाभ्युपगमे विकल्पावश्यम्भाव इत्युक्तं,तन्नियमे व्यभिचारशङ्कां निराकारोति नचेति । दीक्षितो न ददातीति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते, दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति । एते शास्त्रप्राप्तदानहोमपाकानां प्रतिषेध एवेत्येतन्मतमाश्रित्य शङ्कते विकल्पापत्तिरिति । अत्र मतभेदा दृश्यन्ते । सूत्रकारभाष्यकारमते पर्य्युदास एव । तथाहि न ददातीत्यादिश्रुतौ संशयः । किमयमहरहर्दद्यात्, सायं प्रातर्जुहोतीत्यादि शास्त्रप्राप्तानां पुरुषार्थानां दानादीनां प्रतिषेध उत ज्योतिष्टोमार्थत्वेन प्राप्तानां दानादीनां प्रतिषेधः । अथवा अविशेषात् सर्व्वेषामेवेति । अत्राविशेषात् सर्व्वेषामेवेति पूर्व्वपक्षः । तथाच दशमा-ध्यायाष्टमपादे पूर्व्वपक्षसूत्रम् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावे निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वात् । यथा ऋतौ स्वस्तोगम-

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् ।

सर्व्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यादिति ।

इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रम् ।

अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्य्युदासः स्यात् ।

प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति ।

अत्र भाष्यम् । "अहरहर्दद्यादित्यस्य शेषो न दीक्षित इति । एवं होमपाकयोरपि । असति पर्य्युदासे प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । सचान्याय्यः । तस्मात् पर्य्युदास इतीति ।"

एतेन ज्योतिष्टोमार्थत्वेन विहितानां दानहोमादीनां निषेधाङ्गीकारे पर्य्युदासासम्भवात् षोड़शिग्रहणाग्रहणवत् विकल्पापत्तेर्नित्यदानहोमादीनामेव पर्य्युदास इति सिद्धान्तोदर्शितः ।

माधवाचार्य्यास्तु, पुरुषार्थानामहरहर्विहितानां दानहोमपाकानां निषेध एवेति, सिद्धान्तयित्वा, यदि प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेद आशङ्क्येत, तदा पुरुषार्थदानादिव्यतिरिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्य्युदासोऽस्त्वित्यनेन ग्रन्थेन नञ्पदान्वित ददातिजुहोतिपचतिभि र्नित्यदानातिरिक्तं नित्यहोमातिरिक्तं नित्यपाकातिरिक्तञ्च ज्योतिष्टोमकाले कुर्य्यादित्येवं पर्य्युदासं प्रदर्शितवन्तः ।

पार्थसारथिमिश्रास्तु । अदीक्षितो नित्याग्निहोत्रादिकं कुर्य्यादिति पर्य्युदासे प्रकरणानुग्रहो न स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे ज्योतिष्टोमोपकारकं धर्म्मं विहाय नित्यदानहोमादिकर्त्तृणामदीक्षितत्वधर्म्मविधानमुचितम् । तस्मान्नित्यदानहोमादीनां क्रत्वर्थतया प्रतिषेध एवायमिति सिद्धान्तमाहुः ।

एतन्मिश्रसिद्धान्तं प्रत्येव शङ्कनात्, मिश्राभिमतमेव निराकरणहेतुमुपन्यस्यति स्वतः पुरुषार्थेति । तत्तद्विधिप्राप्ता नित्यदानहोमादयः साक्षादेव पुरुषार्था, न क्रत्वर्था इति भावः । निषेधस्येति । पुरुषार्थदानहोमादिनिषेधस्य क्रतुप्रकरणीयतया

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नादेः । तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यसम्पादकत्वात् ।

क्रत्वर्थत्वम्, न पुरुषार्थत्वमितिभावः । एतेन विधिनिषेधौ न तुल्यार्थाविति दर्शितम् । एवञ्च तुल्यार्थत्वाभावान्नविकल्प इति स्थितम् । यद्यपि पुरुषार्थस्य क्रतोरुपकारकत्वात् प्रतिषेधस्य परम्परया पुरुषार्थत्वं सुवचं, तथापि स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन तुल्यार्थत्वमनिवार्य्यम् । ननु दानादे विधेयतया अर्थसाधनत्वमिव निषिद्धतया अनर्थसाधनत्वमपि प्रतीयते । ततश्च दानादिनिषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेपि निषिध्यमानदानादेरनर्थहेतुत्वप्रतीत्या तुल्यबलविरोधाद्विकल्पः स्यादित्यतो निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेन निषिध्यमानस्यापि अनर्थहेतुत्वं नस्यादित्येतदाह निषिध्यमानस्येति । अननर्थहेतुत्वादनर्थहेतुत्वाभावात् । तथाच दानाद्यभावस्य क्रतूपकारकत्वे, दानादेः क्रत्वनुपकारकत्वमेव प्रतीयते, न तु पुरुषानर्थहेतुत्वमिति तुल्यार्थविरोधाभावात् कथं विकल्पसम्भव इतिभावः । शास्त्रप्राप्तस्य क्रत्वङ्गतया निषेधे निषिध्यमानस्याननर्थहेतुतायां दृष्टान्तमाह यथेति । स्वस्त्रीगमनादेरिति । निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावे निषिध्यमानस्याननर्थहेतुत्वमित्यनेनान्वितम् । तथाच ऋतौ स्वदारान् गच्छेदिति शास्त्रप्राप्तस्य ऋत्वभिगमनस्य कर्म्मविशेषाङ्गतया ऋतुस्नातां तदहीराव परिहरेदिति निषेधस्य यथा पुरुषार्थत्वाभावे निषिध्यमानस्य ऋत्वभिगमनस्य नानर्थहेतुत्वं, तथेत्यर्थः । आदिपदात् स्मरणसङ्कल्पादिपरिग्रहः । तथाच स्मृतिः, स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । अनुरागात् कृतश्चैतद्ब्रह्मचर्य्यविरोधकमिति ।

ननु शास्त्रप्राप्तस्य दानादेः स्वस्त्रीगमनादेश्च कर्म्माङ्गतया निषेधस्थले निषिध्यमानस्य तस्यानुष्ठानं यद्यनर्थहेतुर्न स्यात्तदा किंजनकमित्यत्राह तन्निषेधस्येति । दानादिस्वस्त्रीगमनाद्यभावस्येत्यर्थः । तस्य निषिध्यमानस्य । क्रत्विति यदङ्गतया तदभावो विहितस्तद्वैगुण्यजनकत्वादित्यर्थः । तथाच तदभावस्य क्रतूपकारकत्वे प्रतियोगिनः क्रत्वनुपकारकत्वस्यैव, यद्धि यत्साधनं तदभावस्तत्परिहारसाधनमिति-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः। तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसानम्। तथाह्यर्थवादवाक्यं स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावाद्विधेयनिषेध्ययोः प्राशस्त्य-

---

नियमेन कल्प्यत्वं, न पुनः फलान्तरजनकत्वमितिभावः। एष एव सिद्धान्तः पार्थसारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकादशमाध्यायाष्टमपादेऽङ्गीकृतो, यथा।

"तस्मात् प्रतिषेध एवायम्। नच विकल्पप्रसक्तिरेकार्थाभावात्। यद्यभावपि विधिनिषेधौ पुरुषार्थौ क्रत्वर्थौ वा अभविष्यतां, ततो व्यकल्पिष्येताम्। पुरुषार्थतया तु विहितानामग्निहोत्रादीनां क्रतुमध्येऽपि प्राप्तानां प्रतिषेधः क्रत्वर्थतया क्रियते। स्थ्युपगमादिप्रतिषेधवत्। अतः क्रतुमनुतिष्ठता अवश्यं वर्ज्जनीयान्यग्निहोत्रहोमादीनि भवन्तीति नास्ति विकल्पप्रसङ्गः। यदा च प्रतिषेधपक्षेप्यविकल्पस्तदा श्रुत्यर्थलिप्सया प्रकरणानुजिघृक्षयाच प्रतिषेधत्वमेव न्याय्य"मिति। तथा—

"विकल्पाभावात् फलतः पर्य्युदासत्वं भवतीति मत्वा सूत्रभाष्यकाराभ्यां पर्य्युदासत्वमुक्त"मितिच।

क्रमप्राप्तमर्थवादं निरूपयति प्राशस्त्येति। प्राशस्त्यं विशिष्टोपकारहेतुत्वेन प्रतीतिविषयत्वम्। निन्दा निन्दितत्वम् अपकारहेतुतया प्रतिपत्तिविषयत्वमिति यावत्। तदन्यतरपरं तदन्यतरतात्पर्य्यकम्। ननु वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता। सोऽरोदीत् यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्याद्यर्थवादेषु विधेयनिषेध्यनिष्ठप्राशस्त्य-निन्दितत्वाबोधकत्वाल्लक्षणमव्याप्तमित्यत आह तस्यचेति। प्रयोजनवदर्थौ विधिनिषेधप्रतिपाद्ययागादिकलञ्जभक्षणनिवृत्त्यादिरूपः। तत्पर्य्यवसानं तद्गतश्रेयस्त्वप्रतिपादनोपक्षीणम्। तथाच वायुर्वै इत्यादिवाक्यं लक्षणया विधिबोधितकर्म्मविशेषस्य श्रेयस्त्वं प्रतिपादयति। सोऽरोदीदित्यादिवाक्यञ्च निषेध्यनिन्दनमुखेन निषेधवाक्यावगततन्निवृत्तेः श्रेयस्त्वमवगमयतीति प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरवाक्यत्वरूपलक्षणाक्रान्तमेवेति नाव्याप्तिरितिभावः। लक्षणाहेतुं मुख्यार्थपरत्वानुपपत्तिं दर्शयति तथाहीति। अर्थवादवाक्यमिति। प्रतिपादयतीत्यन्वितम्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

निन्दितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति। स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात्। आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्। नचेष्टापत्तिः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिना सकलवेदाध्ययनं कर्त्तव्यमिति बोधयता सर्व्ववेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसायित्वम् सूचयतोपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः।

स द्विविधो विधिशेषो निषेधशेषश्चेति। तत्र वायव्यं

स्वार्थप्रतिपादने मुख्यार्थप्रतिपादने। प्रयोजनाभावादिति। एतेन वाक्यवैफल्यमेव मुख्यार्थपरत्वानुपपत्तिः प्रतिपादिता। ननु तत्तद्वाक्यवैफल्ये का हानिरित्यत आह स्वार्थमात्रेति। शब्दानां मुख्यार्थेन सह नित्यसम्बन्धात् लाक्षणिकार्थप्रतिपादनेपि स्वार्थप्रतिपादनावश्यम्भावान्मात्रपदम्। आनर्थक्यप्रसङ्गादप्रामाण्यप्रसङ्गात्। अप्रामाण्ये हेतुमाह आम्नायस्येति। वेदमात्रस्य क्रियार्थत्वात् क्रियोपयोगित्वनियमात्। तथाच प्रथमाध्यायद्वितीयपादे पूर्व्वपक्षसूत्रम्।

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्।

तस्मादनित्यमुच्यते इति।

अत्र भाष्यकारा आहुः। क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समामनन्ति। तत् यानि वाक्यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासम्बद्धं वा किञ्चिदित्यादिना। अत एषामानर्थक्यम्। तस्मादेवञ्जातीयकान्यनित्यान्युच्यन्त इत्यन्तेन। अप्रामाण्ये इष्टापत्तिं परिहरति न चेति। स्वाध्याय इति उपात्तत्वेन परिगृहीतत्वेन। तथाचाविशेषादनेन सर्व्वस्यैव वेदस्याध्ययनं विधीयते। तस्माच्च सर्व्वस्यैव वेदस्य प्रयोजनवदर्थत्वेन सूच्यते। तत् सूचनाच्च अर्थवादानामपि प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसायित्व रूपेणोपात्तत्वं वाच्यं तर्हि कथमेषामप्रामाण्यस्येष्टत्वं सम्भवतीतिभावः।

अर्थवादं प्रथमं द्वैविध्येन विभजति स द्विविध इति। विधिशेषो विध्युपकारकः। निषेधशेषो निषेधोपकारकः। तथाच अर्थवादानां विध्येकवाक्यतयैव प्रामाण्यं सिद्धान्तितं प्रथमाध्यायद्वितीयपादे।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिविधिशेषस्य वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादे विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयार्थवत्त्वम्। बर्हिषि रजतं नदेयमित्यादिनिषेधशेषस्य सोऽरोदीद् यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यादे निषेध्यनिन्दितत्वबोधकतयार्थवत्त्वम्।

"विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि"ति।

विधिना एकवाक्यत्वादेकतात्पर्य्यकत्वादर्थवादानां प्रामाण्यम्। ननु क्रियार्थत्वाभावात् कथमेकवाक्यतेत्यत आह स्तुत्यर्थेनेति। स्तुत्यर्थेन क्रियाप्राशस्त्यप्रतिपादनेन विधीनामुपकारकाणि स्युरित्यर्थः।

तथाचार्थवादवाक्यानां स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् लक्षणया प्रशंसानिन्दान्यतरबोधकतया प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वम्। विधिनिषेधयोरपि तत्परत्वमित्येकतात्पर्य्यकत्वात् प्रामाण्यम् सिद्धम्। अवाध्वरीन्द्राः। अर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपायां प्राशस्त्येलक्षणा। सोऽरोदीदित्यादिर्निन्दार्थवादानां निन्दितत्वे लक्षणा। अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्ये लक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यात्। एकवाक्यताचेयं न वाक्यैकवाक्यता किन्तु अर्थवादानां पदस्थानीयतया पदैकवाक्यतैवेत्याहुः। माधवाचार्य्यास्तु वाक्यैकवाक्यतैवेयमित्याहुः।

उदाहरणेनार्थवादानां विधिनिषेधशेषत्वाभ्यामर्थवत्त्वमवगमयति तत्रेति। विधिशेषनिषेधशेषयोर्मध्ये इत्यर्थः। वायव्यमिति। वायुदेवताकमित्यर्थः। श्वेतं पशुम्। वायुर्वै इति। तथाच प्रथमाध्यायद्वितीयपादे भाष्यधृता समग्रा श्रुतिः। वायव्यम् श्वेतमालभेत भूतिकामः। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एनं भूतिं गमयतीति। विधेयार्थप्राशस्त्येति। यतः क्षिप्रगामितया क्षिप्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता, अतः प्रशस्तमिदं वायव्यश्वेतालम्भनमित्येवं विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयेत्यर्थः। निषेध्यनिन्दितत्वेति। बर्हिषि रजतं न देयमितिनिषेधोपक्रमे, यो बर्हिषिरजतं दद्यात्, पुरास्य संवत्सरात् गृहे रोदनं भवतीत्युक्तरोदनं प्रति सोऽरोदीद् यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यर्थवादवाक्येन हेतूपन्यासात् यतोऽस्यरोदनं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नच प्राशस्त्यादिबोधस्य निष्प्रयोजनत्वेन नार्थवादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम्। आलस्यादिवशादप्रवर्त्तमानस्य पुंसः प्रवृत्त्यादिजनकत्वेन तद्बोधस्योपयोगात्।

स पुनस्त्रेधा तदुक्तम्।

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत इति॥

अस्यार्थः। प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादो गुणवादः। यथा आदित्यो यूप इत्यादि। यूपे आदित्याभेदस्य प्रत्यक्ष-

---

जातमतो वर्षाभ्यन्तरे रोदनस्यावश्यम्भावितेति प्रतिपादनद्वारेण बर्हिषि रजतदानस्य निषेध्यस्य निन्दितफलजनकतया निन्दितत्वबोधनेनार्थवत्त्वमित्यर्थः।

ननु विधिनिषेधाभ्यामेव निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्ती जायेते। अलमर्थवादजनितप्राशस्त्यनिन्दितत्वप्रतीत्येति वैयर्थ्यतादवस्थ्यमित्यापत्तिं निराकरोति न चेति। प्राशस्त्यादीत्यादिपदान्निन्दापरिग्रहः। आलस्यादीत्यादिपदात् निषेधपालनवैमुख्यप्रयोजकौत्कटरागपरिग्रहः। अप्रवर्त्तमानस्य अनिवर्त्तमानस्य च। प्रवृत्त्यादीत्यादिपदान्निवृत्तिग्रहणम्। तद्बोधस्य प्राशस्त्यादिज्ञानस्य। उपयोगादिति। प्राशस्त्यादिज्ञानस्योपयोगितया तज्जनकवाक्यस्याप्युपयोगित्वमितिभावः। तथाच अलसादीनां प्रवृत्तिनिवृत्ती जनयितुमसमर्थतया अवसीदन्त्या विधिनिषेधशक्तेः प्राशस्त्यनिन्दितत्वज्ञानोत्पादनद्वारेणोत्तम्भकतया विधिनिषेधोपकारकत्वेनार्थवादानां प्रामाण्यमितिसिद्धम्।

अर्थवादं विभजति स पुनरिति। विधिशेषो निषेधशेषश्चेत्यर्थः। त्रैविध्ये प्रामाणिकसंवादमाह तदुक्तमिति। कारिकां व्याचष्टे, अस्यार्थ इति। प्रमाणान्तरविरोधे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधे। गुणवादोदाहरणमाह यथेति। अत्र प्रमाणान्तरविरोधमुपपादयति यूपे इति। आदित्याभेदस्येति। नीलोघट इत्यत्र घटस्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

बाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोऽनेन लक्षणया प्रतिपाद्यते। प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽनुवादः। यथाग्निर्हिमस्य भेषजमिति। अत्र हिमविरोधित्वस्याग्नौ प्रमाणान्तरावगतत्वात्। प्रमाणान्तरविरोध-तत्प्राप्तिरहितार्थ-

---

नीलाभिन्नत्वमिव, आदित्यो यूप इत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयसम्भव एव यूपस्यादित्याभिन्नत्वं घटते। तादृशान्वयस्तु न सम्भवति यूपे आदित्यत्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणविरुद्धत्वादितिभावः। तर्हि आदित्यपदेन किं बोध्यत इत्यत्राह आदित्यवदिति। गुणः सादृश्यम्। अनेनार्थवादेन। नन्वादित्यपदेन उज्ज्वलत्वलक्षणमादित्यसादृश्यं कथं प्रतीयतां तस्य तदशक्यत्वादित्यत आह लक्षणयेति। तथाच मुख्यार्थपरतया सामानाधिकरण्येनान्वयस्य प्रत्यक्षप्रमाणबाधितत्वादादित्यसादृश्यलक्षणया आदित्यसदृशाभिन्नत्वं प्रतिपाद्यते। तच्च सादृश्यमुज्ज्वलत्वमितिभावः।

आदित्यो यूप इत्यादीत्यादिपदात् यजमानो यूपः, यजमानः प्रस्तरः, यजमान एककपाल इत्यादीनां परिग्रहः। यूपे यजमानाभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् यजमानसादृश्यं यजमानवदूर्द्धत्वमनेन प्रतिपाद्यते। प्रस्तरे जुहूमासादयति, सर्व्वा वा स्रुच, इति श्रुतिविहिते प्रस्तरे, एककपाले च यजमानशब्दः प्रयुक्तस्तत्रापि अभेदान्वयस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रस्तरैककपालयोर्यजमानवद्यागसाधकत्वं प्रतिपाद्यत इति। अतएव तन्त्रवार्त्तिके।

प्रस्तरैककपालावपि पारम्पर्य्येण यजमानार्थसिद्धिं कुरुतइति काय्योपपत्तेस्तच्छब्देन स्तूयेते इत्युक्तम्।

द्वितीयचरणं व्याचष्टे प्रमाणान्तरावगतेति। इयमवधारित इत्यस्य व्याख्या। तदुदाहरणमाह यथेति। भेषजमौषधं तन्निवारकमिति यावत्। तस्यानुवादत्वे हेतुम् अवधारितार्थवादत्वं प्रतिपादयति हिमविरोधित्वस्येति। अग्नेरियं प्रशंसा। एवं न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरीक्षे, न दिवीति निषेधेष्वपि। नान्तरीक्षे इत्यादिवाक्यस्य प्रमाणान्तरावधारितार्थवादत्वेनानुवादत्वम्। सचार्थवादो हिरण्यं निधाय

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

बोधको वादो भूतार्थवादः । यथेन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदित्यादि ।

एवञ्च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिनिखिलवेदस्य साक्षात् परम्परया वा यागादिधर्म्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् ।

चेतव्यमित्युक्तहिरण्योपरि वह्निचयनस्य प्रशंसा । अतएवोक्तं प्रथमाध्यायद्वितीयपादे भाष्यकारैः ।

"पृथिव्यादीनां निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था । असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवाद इति ।"

तन्त्रवार्त्तिकेतु

"यथान्तरिक्षे दिवि वा चयनं न प्रसिद्धं तथा हिरण्यरहितायां पृथिव्यामितिस्तवन"मित्युक्तम् ।

तद्ज्ञानादित्यनेन प्रागुक्तविरोधावधारणयोरभावादिति प्राप्तेराह प्रमाणान्तरेति । विरोधो वाधः । तत्प्राप्तिः प्रमाणान्तरजन्यावधारणम् । तद्रहितस्तदविषयो यो अर्थस्तद्बोधकइत्यर्थः । प्रमाणान्तरजन्यवाधाविषयस्य प्रमाणान्तरजन्यावधारणाविषयस्य चार्थस्य बोधक इति स्पष्टम् । तदुदाहरणमाह यथेति । इन्द्र इति । शरीरिणोपि माद्दशामप्रत्यक्षस्य इन्द्रस्य वज्रोद्यमो न प्रत्यक्षादिप्रमाणवाधितः । प्रत्यक्षप्रमायोग्यत्वेनाभिमतस्य सामग्रीसत्त्वे प्रत्यक्षप्रमाया अविषयत्वएव प्रत्यक्षप्रमाणविरुद्धतया शरीरिणस्तस्य वज्रोद्यमस्य प्रत्यक्षप्रमाणविरुद्धत्वाभावात् । तथानुमानविरुद्धत्वाभावाच्च । नापि माद्दशां प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यावधारणविषय इतीन्द्रदेवताप्रशंसारूपतया भूतार्थवादत्वम् सिद्धमितिभावः । एवं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, सोऽरोदीदित्यादीनामपि भूतार्थवादत्वम् । तन्त्रान्तरोक्तानां परकृतिपुराकल्पादीनामप्येष्वेवान्तर्भावान्न पृथग्विभाग आवश्यक इतिबोध्यम् । वेदस्य सर्व्वस्य धर्म्मतात्पर्य्यकत्वेन धर्म्मप्रतिपादकत्वादिति प्राक्तनग्रन्थेन निर्द्दिष्टं समस्तवेदस्य धर्म्मप्रतिपादकत्वं क्रमेण प्रमाप्य इदानीं तदुपसंहरति एवञ्चेति । उक्तप्रकारेण सर्व्वेषां वेदानां विध्यपकारकत्वे सतीत्यर्थः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सोयं धर्म्मो यदुद्दिश्य विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः। ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निश्श्रेयसहेतुः। नच तदर्पणबुद्ध्यानुष्ठाने प्रमाणाभावः।

इदानीं धर्म्मस्य यागादेर्विधिसमभिव्याहृतफलविशेषजनकत्वं फलान्तरजनकत्वं चेत्यवाह सोऽयमिति। यदुद्दिश्य यत्फलमभिप्रेत्य। तदुद्देशेन तत्फलस्पृहया-वैमुख्येन। तत्फलकामनयेति व्याख्यानन्त्वनुचितम्। स्वर्गादिफलवैमुख्यरहितस्य पुरुषस्याकामकृतकर्म्मणोपि फलभागित्वदर्शनात् कामनाया अवश्यापेक्षणीयत्वाभावात्। ननु तर्हि किं तत्तत्फलविमुखेनानुष्ठितं यागादिकर्म्म पण्डमेवेत्यवाह ईश्वरार्पणेति। नाहं कर्त्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्येत्यर्थः। निश्श्रेयसहेतुर्मोक्षहेतुः। तथाच फलकामनाविमुखानां पापक्षयोत्पादनद्वारेण यागादिकर्म्म मोक्षमेव जनयतीति न पण्डमितिभावः।

ननु जैमिनिग्रन्थे ईश्वरापवर्गयोरनुल्लेखात् कथमेतन्मते तयोरङ्गीकार इतिचेत्। उच्यते कर्म्मकाण्डश्रुतिषु स्वर्गादिफलानामेव कीर्त्तनात्तन्मीमांसावसरे ईश्वरापवर्गानुल्लेखस्य तयोरसम्मतत्वानुमापकत्वाभावात्। तयोरप्रतिषिद्धत्वेन अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति तन्त्रयुक्तेस्तन्त्रान्तरसिद्धयोस्तयोरङ्गीकारावश्यकत्वात्। अतएव ब्रह्ममीमांसायां परमेश्वरविषयकश्रुतिषु जैमिनिसिद्धान्तवादा भगवता वादरायणाचार्य्येण वहुभिः सूत्रैरुदाहृताः। यथा

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः। १। २। २८।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति। १। २। ३१।

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः। १। ३। ३१।

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके। १। ४। १८

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्। ४। ३। १२।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः। ४। ४। ५।

एतेषां सूत्राणां व्याख्या शारीरकभाष्ये द्रष्टव्या।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणमिति॥

भगवद्गीतास्मृतेरेव प्रमाणत्वात्। स्मृतिचरणे तत्-प्रामाण्यस्य श्रुतिमूलकत्वेन व्यवस्थापनादिति शिवम्।

अतएव च पार्थसारथिमिश्रादिभिर्मीमांसकप्रवरैर्मोक्षोप्यङ्गीकृतः। तथाहि शास्त्रदीपिकाप्रथमाध्यायप्रथमपादेऽभिहितम्।

"तस्मान्न प्रपञ्चविलयो मोक्षः। किन्तु प्रपञ्चसम्बन्धविलयः। त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति। भोगायतनशरीरं, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः। भोग इति च सुखदुःखयोरपरोक्षानुभव उच्यते। तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिको विलयो मोक्षः। किमिदमात्यन्तिकत्वम्। शरीरेन्द्रियविषयाणां विनाशो अनुत्पन्नानाञ्चात्यन्तिकोऽनुत्पादः। कथमत्यन्तानुत्पत्तिः उत्पादकयो धर्म्माधर्म्मयो निःशेषयोः परिक्षयात्। सोऽयं प्रपञ्चसम्बन्धो बन्धस्तद्विमोक्षश्च मोक्ष" इति।

वार्त्तिकेप्युक्तम्।

तस्मात् कर्म्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते।
नह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारणम्॥

तदवस्थायां स्वाभाविकचैतन्यानन्दविभुत्वादयो न विलीयन्ते। खण्डसुखविशेष एव विलीयते इन्द्रियाद्यभावात्। तदप्युक्तम्।

निजं यत्त्वात्मचैतन्यमानन्दश्चेष्यते च यः।
यच्च नित्यविभुत्वादि, तैरात्मा नैव मुच्यते॥

नन्वीश्वरापवर्गयोरस्तु सिद्धिस्तथापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुत्या तत्तत्कर्म्मण-स्तत्तत्फलजनकता शक्तिरवगम्यते। साचानुष्ठातुस्तदिच्छायां तदनिच्छायां वा न विपरिवर्त्तते। दृश्यते च लोके दाहो मे न जायतां जायतान्तु शीतस्पर्श इत्यभिलाषेण ज्वलदनले कलेवरसमर्पणाद्दाह एव, न शीतस्पर्शः। तस्मात् फलस्य श्रुतत्वात् तत्तत्कर्म्मणि कृते तत्तत्फलमकामेनापि लब्धव्यमेव न कैवल्यं तज्जनकत्वे प्रमाणा-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

भावादित्यापत्तिं निराकरोति न चेति। आपत्तिनिरासकं प्रमाणमुपन्यस्यति यदिति। यत् करोषि यदाचरसि शास्त्रीयं स्वतः प्राप्तं वा। मदर्पणं मयि अर्पितं यथा भवति एवं कुरुष्वेत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। युक्तः कर्म फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्। अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यत इति भगवद्गीतास्मृत्यन्तरस्यापि प्रमाणत्वात्।

ननु समस्तस्य वेदस्य धर्मप्रतिपादकत्वमुक्तं, तत् कथमिदानीं धर्मनिर्णयाय स्मृतिवचनमुपन्यस्यसि ? तस्याप्रामाण्यादित्यत आह स्मृतिचरणे इति। स्मृतिप्रामाण्योपक्रमकप्रथमाध्यायतृतीयपादे इत्यर्थः। श्रुतिमूलकत्वेनेति अनुमितश्रुतिमूलकत्वेनेत्यर्थः। तेन स्मृतिप्रतिपादितधर्मस्यापि वेदप्रतिपादितत्वमेवेति भावः। व्यवस्थापनात् सिद्धान्तनात्। तथाहि

अष्टकाः कर्त्तव्याः, गुरुरनुगन्तव्यः, तड़ागं खनितव्यम्, प्रपा प्रवर्त्तयितव्या, शिखया कर्म्म कर्त्तव्यम्, उपनयीत, इत्यादिस्मृतीनां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेति संशये चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म इति सूत्रेण धर्म्मस्य वेदमात्रमूलकत्वाभिधानात् स्मृतीनां धर्म्मे प्रामाण्यं नास्तीति पूर्व्वपक्ष.। नचासां श्रुतिमूलकत्वात् प्रामाण्यम्। तन्मूलभूतश्रुतीनामनुपलम्भात्। ननु वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्म्मस्य साधनमिति मानवीयात् स्मृतीनां प्रामाण्यमिति चेन्न। स्मृतिसापेक्षं स्मृतिप्रामाण्यमित्यात्माश्रयापत्तेः। मूलभूतश्रुत्यनुपलम्भे न मनोरपि स्मृत्यन्तरात् प्रामाण्यज्ञानं तत्प्रणेतुश्च स्मृत्यन्तरादित्यन्धपरम्परया रूपविज्ञानवत् स्मृतिप्रामाण्यज्ञानस्य निर्म्मूलत्वापत्तेश्च। तस्माद्विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यमेव स्मृतीनाम्।. पौरुषेयवाक्यत्वात्। तथाचोक्तं मिश्रैः।

प्रायेणानृतवादित्वात् पुंसां भ्रान्त्यादिसम्भवात्।
चोदनानुपलब्धेश्च श्रद्धामात्रप्रमाणतेति॥

अत्रैव प्रथमाध्यायतृतीयपादे पूर्व्वपक्षसूत्रम्।

धर्म्मस्य शब्दपूर्व्वत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति।

शब्दो वेदवाक्यम्। अत्र सिद्धान्तः। स्मृतिस्तावत् स्मरणम्। तच्च संस्कारजन्यम्। संस्कारश्च प्रत्यक्षादनुभवजन्यः। एवञ्च यथा वेदस्यापौरुषेयत्वेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सर्व्वलोकप्रसिद्धेः प्रामाण्यं, तथा अदृष्टार्थकमहर्षिवाक्यानामपि प्रामाण्यविद्वेषिभिरपि स्मृतित्वेनाङ्गीकारात् पूर्व्वानुभवजन्यत्वं मन्तव्यमेव। सचायमनुभवः स्मृत्यन्तरार्थ-सीयत्वाभ्युपगमे अन्धपरम्परान्यायावतारात् दुःखावहे कर्म्मणि लोकप्रवृत्तेरसम्भवात् लोकाचारप्राप्तसीयत्वाभ्युपगमासम्भवाच्च श्रुतिवाक्यसीयत्वेव वाच्यम्। अतः स्मृत्या लिङ्गेन श्रुतेरनुमेयतया वेदमूलकत्वेन स्मृतिप्रामाण्यं सूपपन्नमेव। नन्वेवं श्रुत्यैव तर्हि तदर्थप्रतिपत्तिसिद्धेः स्मृतिप्रणयनमनर्थकमितिचेन्न, सहस्रं सामशाखाः, एकशतमध्वर्य्युशाखाः, एकविंशतिशाखं वह्वृच, मित्युक्तबहुशाखाविस्तृतस्य वेदस्य विप्रकीर्णत्वात् एकशाखाध्यायिनां शाखान्तरोपलम्भस्य, उपलम्भेपि मन्दधियामर्थाव-गमस्यासम्भवाच्च अस्मदाद्युपकारायैवानुष्ठेयार्थसंग्रहरूपेण प्रेचावतां स्मृतिप्रणयन-साफल्यात्। इदानीं मूलानुपलब्धिस्तु क्रमशः सम्प्रदायज्ञासादुपपन्नतरा।

अतएवच्छान्दोग्ये मनुर्वै यत्किञ्चिदवदत्तद्भेषजं भेषजताया इति मानवस्मृतेः प्रामाण्यं श्रावितम्। आथर्व्वणिकेपि "तदेतत् सत्यं मन्त्रेषु कर्म्माणि कवयीयान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां वहुधा सन्ततानि तान्याचरथ नियतं सत्यकामा" इति। सर्व्वासां स्मृतीनां प्रामाण्यमाम्नातम्। व्याख्यातमेतदाम्नानं भगवच्छङ्कराचार्य्य-चरणैः।

मन्त्रेषु कर्म्माणि मन्त्रप्रकाशितानि कर्म्माणि कवयो मेधाविनो वशिष्ठादयो यान्यपश्यन् दृष्टवन्तस्तदेतत् सत्यम्। तानि त्रेतायां युगे प्रायशः प्रवृत्तानि। अतो यूयं तान्याचरथ। नियतं नित्यम्। सत्यकामास्तत्तत्फलकामा इति। तथाचोक्तं मिश्रैः सिद्धान्तवाक्यम्।

वैदिकैः स्मर्य्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदार्ढ्यतः।
सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदमूलतेति॥

सिद्धान्तसूत्रञ्च

"अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यादिति।"

अपि वेति सिद्धान्तद्योतनार्थम्। स्मृतिः प्रमाणम्, तत्र मूलानुमानं स्यात् स्मरणानुभवयोरेककर्तृकत्वादित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

बालानां सुखबोधाय भास्करेण सुमेधसा।
रचितोऽयं समासेन जैमिनीयार्थसंग्रहः॥
इति महामहोपाध्यायलौगाक्षिश्रीभास्करविरचितं
पूर्व्वमीमांसार्थसंग्रहनामकं प्रकरणं
समाप्तम्।

ग्रन्थस्य दुरूहता शून्यत्वप्रतिपादनेन जैमिनिनये प्रवेष्टुकामानामध्ययनप्रवृत्ति-मुत्पादयति बालानामिति। धर्म्माधर्म्मविचारे अकृतप्रवेशानामित्यर्थः। समासेन स्वल्पाक्षरेण। जैमिनीयेति। जैमिनीयाः कर्म्ममीमांसादर्शनोपयोगिनो अर्थाः पदार्थाः संगृह्यन्ते नानास्थानस्था एकस्थानस्थाः क्रियन्ते यत्र स तथाभूतो ग्रन्थ इत्यर्थः।

नन्वेतन्मते कानि प्रमाणानि यैः स्वाभिमता अर्था: प्रमीयन्ते। अत्रोच्यते भाष्यकारतन्त्रवार्त्तिककारादीनां मते प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दार्थापत्त्यनुपलब्धि-नामानि षड़ेव प्रमाणानि।

प्रमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाकरणं प्रमाणम्। करणत्वञ्च व्यापारवदसाधारण-कारणत्वम्। व्यापारत्वञ्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्। प्रमात्वञ्च स्मृतीतराबाधितज्ञानत्वम्। स्मृतिभेदनिवेशात् प्रमात्वमनुभवत्वमिति स्थितम्। तत्राप्यबाधितत्वविशेषणादाभासव्यावृत्तिः। आभासस्योत्तरकालीनबाधविषयत्वात्। तेन व्यापारवत्तासम्बन्धेन प्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नासाधारणकारणत्वं प्रमाणत्व-मिति प्रमाणलक्षणम्। तच्च प्रत्यक्षादिप्रमायामिन्द्रियादीनाम्। विषयेन्द्रिय-सन्निकर्षादीनान्तु व्यापारत्वम्।

अथ प्रत्यक्षलक्षणम्। तत्र सूत्रम्।

"सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म, तत् प्रत्यक्ष"मिति।

तत् प्रत्यक्षमित्यत्र तदित्यव्ययं तृतीयान्तञ्च। तत्सत्योर्व्यत्ययेनान्वयः। तथाच पुरुषस्येन्द्रियाणां तत्सम्प्रयोगे तेन सन्निकर्षे यद्बुद्धिजन्म तत् सत् प्रत्यक्षमित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवञ्च यस्य प्रत्यक्षं तेनैवेन्द्रियसन्निकर्षे यत् प्रत्यक्षं तदेव सत्प्रत्यक्षम्। यस्य पुनः प्रत्यक्षव्यवहारो भवति तेन यदीन्द्रियसन्निकर्षो न जायते यथा शुक्तिरजतादे स्तदसत्प्रत्यक्षमिति फलितम्।

ननु तत्सतो र्व्यत्ययेनान्वयमन्तरेणापि रजताद्याभासेन सङ्करो न भवत्येव। इन्द्रियसम्प्रयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येतावदेव वक्तव्यम्। न हि शुक्तिकायां रजतज्ञानमिन्द्रियसम्प्रयोगजम्। किन्तर्हि? इन्द्रियसम्प्रयोगाच्छुक्तिखण्डं रजतसाधारणेन भास्वरत्वादिरूपेण ज्ञायते। इन्द्रियदौर्ब्बल्यात्तु तद्गतमसाधारणं शुक्तिकात्वं ज्ञातुं न शक्यते। अनन्तरं रजतसंस्कारोद्बोधाद्रजतं स्मृतं भवति। ततो दोषविशेषेण स्मृतरजते शुक्तिकायामारोप्यमाणे शुक्तिकारजतत्वेन गृह्यते। तस्मान्नेन्द्रियसम्प्रयोगजं रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः। नच तज्ज्ञानस्यापि परम्परया इन्द्रियसम्प्रयोगजन्यत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्सम्प्रयोगजन्यत्वमवश्यवक्तव्यमिति वाच्यम्। साक्षाज्जन्यत्वस्य निवेशनीयत्वात्। अन्यथा तत्सम्प्रयोगजन्यत्वकथनेपि दूरादग्निं पश्यतो यत्तद्गतौष्ण्यानुमानं तदपि प्रत्यक्षं स्यात्। परम्परयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वात्। औष्ण्यस्य संयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षाच्च। तस्मात् साक्षात् सम्प्रयोगजन्यत्वस्य निवेशनीयतया शुक्तिरजतानुभवस्यापि वारणादनर्थकस्तत्सतोर्व्यत्ययेनान्वय, इति चेत्। सत्यं, साक्षाज्जन्यत्वं लक्षणघटकम्। सत्यञ्च शुक्तिरजतानुभवेपि नातिप्रसङ्ग इति। तथापि पीतशङ्खद्विचन्द्रादिज्ञानेष्वतिव्याप्तिरवारणीया स्यात्। साक्षात्सम्प्रयोगजन्यत्वात्। किञ्च स्मृतेन रजताकारेण सन्निहितस्य शुक्तिशकलस्य यत् तादात्म्यग्रहणं तदनुपरतेन्द्रियव्यापारदशायां भवत्, साक्षात्सम्प्रयोगजन्यमेव। अपरोक्षत्वात्। तस्मादाभासव्यावृत्त्यर्थं तत्सतोर्व्यत्ययेनान्वयः कार्य्यएव। एवमेव पार्थसारथिमिश्राः।

भाष्यकारा अपि

यत् शुक्तिकायामपि रजतं मन्यमानो रजतसन्निकृष्टं मे चक्षुरिति मन्यते, बाधकं हि ज्ञानमुत्पद्यते नैतदेवं, मिथ्याज्ञानमिति। तत् अन्यसम्प्रयोगे। विपरीतं तत्सम्प्रयोगे इत्याहुः।

विषयेन्द्रियसन्निकर्षश्च संयोगादिः। निरुक्तप्रत्यक्षप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणम्। तच्चेन्द्रियमेव। तच्च द्विविधं बाह्यमान्तरञ्च। तत्र बाह्यं पञ्चविधं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रात्मकम्। आन्तरमेकं मनः। बाह्यपञ्चकेषु आद्यानि चत्वारि पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनीत्याक्षपाददर्शनवदेतैरप्यभ्युपगम्यते। श्रोत्रन्त्वाकाशात्मकमिति तेषामभ्युपगमः। एतन्मते तु दिशः श्रोत्रमितिश्रुतेः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नदिग्भागात्मकमेव। मनस्तु पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मकं तेभ्योऽन्यद्वा सर्व्वथा तावन्मनोऽस्त्येव। तच्चात्मप्रत्यक्षे आत्मगुणप्रत्यक्षे च स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते। न बाह्येषु रूपारूपादिषु स्वातन्त्र्यमस्य। अतएवान्तरमुच्यते। रूपादिविज्ञानेपि चक्षुरादिसहायभावेन तत् प्रवर्त्तते। अन्यमनस्कस्येन्द्रियसन्निकृष्टेष्वपि रूपादिविज्ञानानुत्पत्तेः। एवमनुमानादावपि लिङ्गादिसहायभावेन स्मृतावपि संस्कारपरतन्त्रतया मनसः प्रवृत्तिर्न स्वातन्त्र्यम्। एवञ्च सुखादिप्रत्यक्षे मनोमात्रस्य व्यापारद्वारा असाधारणकारणत्वेन तत्प्रत्यक्षं मानसमित्युच्यते। यत्र च चक्षुरादीनामसाधारणत्वं, तानि चाक्षुष-घ्राणज-रासन-त्वाच-श्रावणान्युच्यन्ते। तत्र रूपप्रत्यक्षं चाक्षुषम् गन्धप्रत्यक्षं घ्राणजं रसप्रत्यक्षं रासनं स्पर्शप्रत्यक्षं त्वाचं शब्दप्रत्यक्षं श्रावणम्। चक्षुर्घ्राणरसनात्वक्श्रवणानामिन्द्रियाणां क्रमेण रूपगन्धरसस्पर्शशब्दानां विषयत्वात्।

एतन्मते प्रत्यक्षादीनि सर्व्वाण्येव ज्ञानानि ज्ञेयज्ञातृज्ञानविषयाणि। तत्रायं नियमः यज्ज्ञानं यद्व्यवहारानुकूलशक्तिमत् तज्ज्ञानस्य स एव विषय इति। एवञ्च यथा घटोऽयमिति प्रत्यक्षस्य घटव्यवहारप्रयोजकत्वात् ज्ञेयविषयकत्वं सर्व्ववादिसिद्धम् तथा तन्नियमबलेन ज्ञातृज्ञेयविषयत्वमपि सिध्यति। तथाहि घटोऽयमिति प्रत्यक्षं घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायजननशक्तिमत्तया ज्ञेयस्य घटस्य, ज्ञातुरात्मनो, ज्ञानस्य च तत्प्रत्यक्षस्य, व्यवहारप्रयोजकं भवति। अनुव्यवसाये अहमित्यात्मनः कर्त्तृतया ज्ञातृत्वेन, घटमिति कर्म्मतया ज्ञेयत्वेन, जानामीति क्रियारूपतया ज्ञानत्वेन, व्यवहारदर्शनात्। एवमनुमानादावपि।

अथानुमानं निरूप्यते। तत्र भाष्यम्।

"ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टे बुद्धि"रिति।

ज्ञातसम्बन्धस्य अवगतव्याप्यव्यापकभावरूपसम्बन्धस्य लिङ्गलिङ्गिरूपस्य, एकदेशदर्शनात् व्याप्यभूतैकदेशदर्शनात् लिङ्गदर्शनादिति यावत्। असन्निकृष्टे

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

इन्द्रियसन्निकर्षाभाववति एकदेशान्तरे लिङ्गिरूपे या बुद्धिरुत्पद्यते सा बुद्धिरनुमानमनुमितिरित्यर्थः । अत्र केचित् । व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानकारणकम् ज्ञानमनुमितिः । व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायं प्रति व्याप्तिस्मरणं प्रति च व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वेपि व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । अनुव्यवसायं प्रति विषयत्वेन स्मृतिं प्रति च स्वसमानविषयकानुभवत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वात् । अनुमानप्रमाणन्तु व्याप्तिज्ञानम् । तस्यैव स्वजन्यव्यापारवत्तासम्बन्धेनानुमितिकारणत्वात् । अवान्तरव्यापारस्तु वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्व्वत इत्यादि परामर्शो व्याप्तिसंस्कारो वेत्याहुः ।

प्रागुक्तज्ञातसम्बन्धस्येत्यादिभाष्यग्रन्थानुसारिणस्तु । व्याप्यत्वेन ज्ञायमानलिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमनुमितिः । अनुमानन्तु लिङ्गज्ञानम् अवान्तरव्यापारो व्याप्तिसंस्कारोद्बोधः । तथाचादौ महानसादिषु धूमे वह्निव्याप्तिर्ज्ञाता । अनन्तरं कदाचित् व्याप्यत्वेन ज्ञातस्य धूमस्य पर्व्वते दर्शनम् । तदनन्तरमेव धूमो वह्निव्याप्य इति प्राक्तनानुभवजन्यसंस्कारोद्बोधस्तदनन्तरमेव पर्व्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितिर्जायते । एवञ्च धूमज्ञानं व्याप्तिसंस्कारोद्बोधद्वारा अनुमितिकारणत्वादनुमानम् । अनुमितेः संस्कारजन्यत्वेपि न स्मृतित्वापत्तिराशङ्कनीया । स्मृतेः संस्कारमात्रासाधारणकारणकत्वाभ्युपगमात् । अत्र तु लिङ्गज्ञानस्यापि कारणत्वेन तथात्वाभावात् । लिङ्गज्ञानञ्च प्रत्यक्षानुमित्याद्यन्यतमं ज्ञानमात्रम् । एवञ्चानागतेविनष्टेपि लिङ्गे लिङ्गिनो नानुमित्यनुपपत्तिः । विनष्टानागतयोरपि ज्ञानसम्भवात् ।

व्याप्तिस्तु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यम् । तद्व्यापकत्वञ्च तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् ; तथाच साधनत्वेन योऽभिमतस्तदधिकरणे यस्यात्यन्ताभावो नास्ति तथाविधसाध्येन सह एकाधिकरणवृत्तित्वमिति फलितम् । साच व्याप्तिर्व्यभिचारादर्शने सति सहचारदर्शनान्निश्चीयते । तथाचोक्तम्—

साहित्ये मितदेशत्वात् प्रसिद्धे वह्निधूमयोः ।
व्यतिरेकस्य चादृष्टे गमकत्वं प्रकल्पितस्मिति ॥
धूमस्तु दृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिण इति च ।

तच्च सहचारदर्शनं भूयोदर्शनं येन सर्व्वत्र व्याप्त्यनुमानं स्यात् । अतएवोक्तं शास्त्रदीपिकायाम् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ततश्चानुमितसता न सर्वेषां धूमवतामग्निसत्तावगन्तव्या। नापि सर्वत्राग्नौ धूमस्याभावः। भूयोऽग्निसाहित्य' व्यभिचारादर्शनमित्येतावदेवानुमानार्थिभिरभ्यर्थनीयम् नाधिकं किञ्चिदिति ।

व्यभिचारास्फूर्त्तौ सकृद्दर्शनेनापि व्याप्तिग्रहः। यथा इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ। व्यभिचारशङ्कायान्तु भूयोदर्शनादेव। यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ ।

स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेवान्वयव्याप्तिरुच्यते। एतस्या अन्वयव्याप्तेरेव सर्व्वत्रानुमितिरुत्पद्यते। यथा वह्निमान् धूमादिति। अत्र साधनत्वाभिमतो धूमस्तदधिकरणे वह्नेरत्यन्ताभावाभावात् वह्नेर्धूमव्यापकत्वं धूमस्य च तत्सामानाधिकरण्याद्व्याप्यत्वमिति व्याप्यत्वेन ज्ञातस्य धूमरूपलिङ्गस्य ज्ञानाद्वह्निरनुमीयते। एवमिदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रष्टव्यम् ।

अन्यैस्तु व्यतिरेकव्याप्त्यापि अनुमितिरिष्यते। साच साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्योवह्निस्तदभावव्यापको धूमाभावस्तत्प्रतियोगित्वं धूमस्येति व्यतिरेकेणापि व्याप्यत्वं गृह्यते। धूमाभावस्य वह्न्यभावव्यापकत्वन्तु वह्न्यभावाधिकरणे धूमाभावस्यात्यन्ताभावाभावात्। अभावात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात्। मीमांसकैस्तु व्यतिरेकव्याप्तिर्नाद्रियते। तथाचोक्तं पार्थसारथिमिश्रैः।

सम्यगुक्ते साधर्म्ये न वैधर्म्यं वक्तव्यं गतार्थत्वादिति ।

नन्वेवं पृथिवी जलादिचतुष्काद्भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यनुमानानुपपत्तिः। नहि पृथिव्यां जलादिचतुष्कप्रतियोगिकभेदस्य गन्धवत्त्वस्य च सामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानमादौ सम्भवति। सम्भवतितु जलादिभेदाभाववति जलादिरूपे गन्धवत्त्वाभावज्ञानानन्तरमिति व्यतिरेकव्याप्तेरवश्यादरणीयत्वमितिचेन्न। एतन्मते अर्थापत्तिप्रमाणादेव पृथिव्यां जलादिभेदज्ञानं, नानुमानादित्यङ्गीकारात्। अतएवानुव्यवसायः पृथिव्यां जलादिभेदं कल्पयामीति नत्वनुमिनोमीति।

यस्तु स्वप्रतिपन्नमर्थं परमनुमानेन प्रतिपादयितुमिच्छति तेन साधनं प्रयोक्तव्यम्। येन वाक्येन परस्यानुमितिरुत्पद्यते तत् साधनमुच्यते। तच्च साधनं केचित्

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पञ्चावयवं, केचित् त्र्यवयवं, मीमांसकास्तु त्र्यवयवमाहुः । तदुक्तम् शास्त्र-दीपिकायाम् ।

तत्र पञ्चतयं केचित् द्वयमन्ये वयं त्रयम् ।
उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥

नैयायिकास्तावत् प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयननिगमनैः पञ्चावयवं साधनं मन्यन्ते । यथा अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । कृतकत्वादिति हेतुः । यत् कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्युदाहरणम् । कृतकश्च शब्द इत्युपनयः । तस्मादनित्य इति निगमनम् । अयञ्चातिविस्तरो गतार्थश्चेति मन्वानाः सौगता उदाहरणोपनयनात्मकं द्व्यवयवमङ्गी कुर्व्वन्ति । यतो यत् कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्युदाहरणेन कृतकत्वस्या-नित्यत्वव्याप्यत्वं स्मारयित्वा कृतकश्च शब्द इत्युपनयमात्रे कृते पुरुषान्तरेण शब्दस्यानित्यत्वमवगम्यत एव अलमवयवान्तरैरिति ।

एवमप्यत्यन्तसाकाङ्क्षमेव वाक्यम् क्लेशगम्यार्थं भवतीति त्र्यवयवमेव युक्तम् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यत् कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्युदाहरणान्तं साधनं सर्व्वत्र वार्त्तिककारः प्रयुङ्क्ते । अथवा यत् कृतकं तदनित्यं यथा घटादि । कृतकश्च शब्दः । तस्मादनित्य इत्युदाहरणादि प्रयोक्तव्यम् । तथाच यत् कर्म्म तत् फलवत् । होमोपि कर्म्म तेनापि फलवता भवितव्यमित्येवं सर्व्वत्र भाष्यकारः प्रयुङ्क्ते ।

प्रतिज्ञादोषाः प्रत्यक्षविरोधादयो अप्रसिद्धविशेषणत्वादयश्च वार्त्तिके प्रपञ्चिताः । अप्रसिद्धिरनैकान्तिकत्वं वाधकत्वञ्चेति त्रयो हेतुदोषाः शास्त्रदीपिकायां प्रपञ्चिता द्रष्टव्याः ।

अस्याश्चानुमिते र्मेयवत्त्वाद्यंश एवानुमितिरूपता पर्व्वतांशे मात्रंशे स्वांशेच प्रत्यक्षरूपतैव, तत्रत्वानुमितिसामग्र्यभावात् । ज्ञानमात्रस्य मितिमातृमेय-विषयकत्वाभ्युपगमाच्च । अन्यदनुसन्धेयम् ।

अर्थापत्तिमानम् ।

अत्र भाष्यम् ।

उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टे अर्थे बुद्धिमुत्पादयतीति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एकत्र सादृश्यज्ञानादपरत्रासन्निकृष्टे सादृश्यज्ञानमुपमितिरिति फलितम्। तत्र प्रथमसादृश्यज्ञानं करणं द्वितीयसादृश्यज्ञानं फलमित्यतः प्रथमसादृश्यज्ञानमेव व्यापारवत्कारणत्वेन उपमानाख्यप्रमाणम्। व्यापारस्तु सदृशवस्तुनः स्मरणम्। तथाहि नगरे गां दृष्टवतः पुरुषस्य विपिने गवयसन्दर्शनात् गवये गोसादृश्यज्ञानमुत्पद्यते। अनन्तरञ्च गोः स्मरणम्। तदनन्तरञ्च यासावस्माभि र्नगरे दृष्टा गौः सा अनेन गवयेन सदृशीति गोगतगवयसादृश्यज्ञानं जायते। सादृश्यञ्चातिरिक्तः पदार्थ इति केचित्। पार्थसारथिमिश्रास्तु अर्थान्तरयोगिभिः सम्बन्धसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृशयोगः सादृश्यम्। यथा गोजातियोगिभिः कर्णाद्यवयवसामान्यैर्गवयजातेर्योगो गवयस्य सादृश्यम्। गवययोगिभिश्च गोर्योगस्तत्सादृश्यम्। अतएव च सामान्यभूयस्त्वाल्पत्ववशेन सादृश्यप्रकर्षाप्रकर्षौ। ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यदेव तत्त्वं सादृश्यं मन्यन्ते तेषां प्रकर्षाप्रकर्षभेदः किन्निमित्त इति चिन्तनीयमित्याहुः। एतच्चोपमानं केचित्तान्त्रिकाः प्रत्यक्षेषु केचिच्चानुमानेष्वन्तर्भावयन्ति तद्विस्तरस्तु वेदान्तपरिभाषाटीकायां प्रदर्शितोऽस्माभिः।

अथ शब्दप्रमाणम्।

तत्र भाष्यम्।

शाब्दं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे विज्ञानमिति।

विज्ञाताच्छब्दादर्थाभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं सा शाब्दीप्रमितिरित्यर्थः। तत्करणञ्च पदकदम्बात्मकं वाक्यम्। व्यापारस्तु तत्तत्पदार्थज्ञानम्। अतो वाक्यमेव शब्दात्मकं प्रमाणम्। तच्च वाक्यं पौरुषेयापौरुषेयभेदेन द्विविधम्। तत्र पौरुषेयमाप्तवाक्यम्। तेन शाक्यभिक्षुप्रभृतीनां वाक्यानि न प्रमाणानि। अपौरुषेयञ्च वेदवाक्यम्। उभयमप्यनाप्तप्रणीतत्वदोषविरहात् प्रमाणम्। तच्च पुनर्द्विविधं सिद्धार्थं विधायकञ्चेति। पुत्रस्ते जातः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि सिद्धार्थम्। विधायकमपि द्विविधम् उपदेशकमतिदेशकञ्च। इत्थमिदं कर्त्तव्यमित्युपदेशः। यथा लोके दधिघृतसूपशाल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयितव्य इति। वेदेपि प्रयाजावघातादिप्रकारेण दर्शपौर्णमाभ्यां स्वर्गं कुर्य्यादिति। तद्वदिदं कर्त्तव्यमित्यतिदेशः। यथा लोके देवदत्तवत् यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वेदेऽपि लौकिकवत् कुर्य्यात् यथार्थेन। एतेषां सर्व्वेषां वाक्यानामार्थावगमे आकाङ्क्षायोग्यतासत्तयस्तात्पर्य्यज्ञानञ्च निमित्तानि। तैर्विना अर्थग्रहासम्भवात्। शास्त्रदीपिकादौ विस्तरोऽनुसन्धेयः।

अथार्थापत्तिः।

अत्र भाष्यम्।

अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽन्यथानुपपद्यत इत्यर्थकल्पनेति।

दृष्टः श्रुतो वा कश्चित् पदार्थो अन्यथा उपपादककल्पनामन्तरेण नोपपद्यते इत्युपपादककल्पना उपपादकज्ञानमर्थापत्तिरिति तस्यार्थः। तेन उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिरिति लक्षणम्। तत्रोपपादकज्ञानमर्थापत्तिरूपा प्रमा। उपपाद्यज्ञानन्तु करणतया अर्थापत्तिनामकं प्रमाणम्। तत्रावान्तरव्यापारस्तु संस्कारः। एवञ्च अर्थस्य पदार्थविशेषस्य आपत्तिर्ज्ञानमिति तत्पुरुषसमासेनार्थापत्तिशब्दः प्रमापरः। अर्थस्यापत्तिर्यस्मादिति बहुव्रीहिणा प्रमाणपरोऽपीत्यर्थापत्तिशब्दः प्रमाप्रमाणोभयपरः। प्रत्यक्षशब्दवत्।

यथा अहरहर्दिवा अभुञ्जानं पीनं देवदत्तमवलोक्य रात्रावप्यस्याभोजने दृष्टस्य पीनत्वस्यानुपपत्त्या रात्रिभोजनमस्य कल्प्यते। रात्रिभोजनमन्तरेण पीनत्वमनुपपद्यमानमिति तज्ज्ञानमर्थापत्तिप्रमाणम्। तदुपपादकरात्रिभोजनज्ञानमर्थापत्तिनाम्नी प्रमा। एवं जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति शृण्वन् गृहादन्यत्राप्यस्यासद्भावे श्रुतस्य जीवित्वस्यानुपपत्त्या बहिःसत्त्वमस्य कल्पयति। अत्रापि अनुपपद्यमानजीवित्वज्ञानं प्रमाणम्। तदुपपादकबहिःसत्त्वज्ञानं प्रमा। पूर्व्वत्र दृष्टार्थापत्तिरुत्तरत्र श्रुतार्थापत्तिः।

श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्च। तत्र प्रथमा यथा। स्वर्गकामपदाध्याहारमन्तरेण विश्वजिता यजेतेत्यस्यान्वयानुपपत्त्या स्वर्गकामपदाध्याहारकल्पना। द्वितीया यथा। स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदिति यागस्य स्वर्गसाधनतायाः क्षणिकत्वेनानुपपत्त्या द्वारीभूतमपूर्व्वं कल्प्यते।

साङ्ख्यवैशेषिकनैयायिकास्तु अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं नाङ्गीकुर्व्वन्ति अनुमानएवान्तर्भावयन्ति च। मीमांसकास्तु तन्मतं नाद्रियन्ते। तथाहि जीवित्वबहिः-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सत्तयोरव्यभिचारेण सहचारदर्शनाभावाज्जीवित्वस्य वहिःसत्त्वान्वयव्याप्त्यसम्भवात्। जीवित्वस्य सत्ताभावव्याप्यतया तेन लिङ्गेन सत्ताभावस्यैवानुमेयत्वात्। नच जीवित्वज्ञानात् सत्त्वं, गृहासत्त्वज्ञानाच्च वहिःसत्त्वमनुमीयत इति वाच्यम्। गृहासत्त्वस्य च वहिःसत्ताव्याप्यत्वाभावेन गृहासत्त्वलिङ्गेनापि वहिःसत्त्वानुमित्यनुपपत्तेः। ननु मा भूदन्वयव्याप्त्यानुमानं व्यतिरेकव्याप्तिवलेनानुमितिर्भविष्यति। तथाहि गृहासत्त्वाभाववतोवहिःसत्त्वाभावे जीवित्वाभावः स्यादतो गृहासत्त्वाभाववतो जीवित्वलिङ्गेन वहिःसत्त्वानुमितिः सुघटेतिचेन्न एतन्मते व्यतिरेकव्याप्त्यनङ्गीकारात्। ननु जीवद्गतं गृहासत्त्वं वहिःसत्त्वव्याप्यम् अतो जीवन् देवदत्तो वहिरस्ति गृहासत्त्वात् गृहास्थितस्वशरीरवदित्यनुमिति र्निर्दोषेति चेन्न तथाविधविषये अनेनेदमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावात्। अनेनेदं कल्पयामीत्यनुव्यवसायस्यैव जायमानत्वादित्यास्तां विस्तरः।

अथानुपलब्धिः।

अत्र भाष्यम्।

अभावोपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येति।

प्रमाणाभावः प्रमाणान्तरजन्यप्रमाभावरूपः। अभावो अनुपलब्धिः। असन्निकृष्टस्य इन्द्रियसन्निकर्षाविषयस्य नास्तीत्यस्य नास्तीतिप्रतीतिसाक्षिकस्य अर्थस्य प्रतियोग्यभावरूपस्य कल्पक इतिशेष इति तस्यार्थः। तथाच ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणमिति फलितम्। अवान्तरव्यापाराभावात् करणमित्यपहाय कारणमित्युक्तम्। प्रमाणमात्रस्य प्रमीयते अनेनेति व्युत्पत्तिसिद्धप्रमाकरणत्वोपपत्तिस्तु अव्यभिचारेण क्रियया सह सम्बन्धित्वं करणत्वमितिकरणलक्षणाश्रयणात्। अदृष्टादौ साधारणकारणेऽतिव्याप्तिवारणाय असाधारणेति। ज्ञानकरणाजन्यघटादिभावपदार्थप्रत्यक्षानुभवासाधारणकारणे चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय अभावानुभवेति। अभावस्मृतिहेतौ संस्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय अभावानुभवेत्यत्र ज्ञानपदमपहाय अनुभवेति। अयं विद्याफलकधर्माभाववान् मूर्खत्वादित्याद्यतीन्द्रियाभावानुभवहेतावनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय अभावानुभवे अजन्यान्तविशेषणम्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अथातीन्द्रियाभावानुभवेऽपि अनुपलब्धेरेव प्रमाणत्वं नानुमानस्येति नातिव्याप्ति-रितिवाच्यम्। अतीन्द्रियस्य धर्माधर्मादेरुपलम्भस्य सत्त्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। योग्यानुपलब्धिश्च न उपलम्भयोग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः। स्तम्भे पिशाचभेदस्य अनुपलब्धिगम्यत्वा सम्भवात्। पिशाचस्यातीन्द्रियतया लौकिकसन्निकर्षजन्योपलब्धियोग्यत्वाभावात्। नापि योग्ये अधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिः। आत्मनि धर्माद्यभावस्यानुपलब्धि-गम्यत्वापत्तेः। अधिकरणस्यात्मन उपलब्धियोग्यत्वात्। किन्तु योग्याचासावनुप-लब्धिश्चेति कर्मधारयः। अनुपलब्धेर्योग्यताच तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जित-प्रतियोगिकत्वम्। यो अभावः प्रमेयः स्यात् तस्य यः प्रतियोगी तस्य सत्त्वेन अधिकरणे तर्कितेन प्रसञ्जितमापादनयोग्यं प्रतियोगि उपलब्धिस्वरूपं यस्य अनुपलम्भस्य तत्त्वं तदनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यर्थः।

तथाहि स्फीतालोकवति भूतले यदि घटः स्यात्तदा घटोपलम्भः स्यादित्यापादन-सम्भवात् तादृशभूतले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः। स्तम्भे पिशाचभेदोऽप्यनुपलब्धिगम्य एव। स्तम्भे यदि तादात्म्येन पिशाचसत्त्वं स्यात्तदा स्तम्भस्य प्रत्यक्षत्वे अतीन्द्रियस्य पिशाचस्यापि प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यादित्यापादनसम्भवात्। आत्मनि धर्माधर्मसत्त्वेऽपि तयोरतीन्द्रियतया निरुक्तोपलम्भापादनासम्भवान्न धर्माधर्मा-द्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम्। अधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षात् भूतलादेः प्रत्यक्षोपलब्धे-रावश्यकत्वेऽपि तद्गताभावेन सहेन्द्रियसन्निकर्षासम्भवादभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वमेव। अतएवोक्तं भाष्यकृता असन्निकृष्टस्येति। विशेषणतासम्बन्धेनाभावेन्द्रियसन्निकर्षस्तु नैयायिकाभिमतोऽस्मिन्नये नादरणीयः।

नन्वनुपलब्धिरुपलम्भाभावः सोऽप्यनुपलब्धिगम्यएवेत्यनवस्थापत्तिरितिचेन्न। प्रतियोगिज्ञानाभावस्य हि चक्षुरादिवत् सत्तामात्रेण प्रतियोग्यभावज्ञानहेतुता न तु ज्ञाततया। येनानवस्था स्यात्।

योग्यानुपलब्धिस्तु योग्यास्मरणमपि। भाष्ये प्रमाणाभावपदं योग्यास्मरणस्या-प्युपलक्षणम्। तेन यो अहनि गृहे प्रातरवस्थितो मध्यन्दिने केनचित् पृच्छ्यते किमस्मिन् गृहे प्रातर्माथुरः कश्चित् पुरुषो दीर्घतमः शुक्लवासा लोहितवर्णः

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

समायात इति, स तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात् तत्र प्रातरागमनाभावं विनैवेन्द्रियव्यापारमवधारयन् नेति प्रतिवक्ति। प्रातर्यद्यसावस्मिन् गृहे समायातः स्यात्तदात्रैवावस्थितेन मयावश्यमेव दृष्टः स्यात् दृष्टश्चायं स्मर्त्तव्यश्च स्यादित्यापादन-सम्भवात्। तत् सिद्धं योग्यानुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वम्। एतावन्त्येवैतन्मते प्रमाणानि।

पौराणिकास्तु सम्भवैतिह्ययोरपि प्रमाणान्तरत्वं मन्यन्ते। तथाहि सम्भवो भूयःसहचारदर्शनजन्यज्ञानम्। सच सम्भवति ब्राह्मणे विद्या। सम्भवति खार्य्यां द्रोणाढ़कप्रस्था इत्यादौ प्रमाणम्। ऐतिह्यमपि इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति-होचुर्वृद्धा इत्यादिवाक्यम्। तदपि तत्प्रतीतौ प्रमाणमिति।

मीमांसकमते सम्भवस्यानुमानेऽन्तर्भावः। खारीत्वस्य द्रोणाद्यविनाभूतत्वात्। ऐहिह्यस्यापि आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये शब्देऽन्तर्भावएव। अनाप्तप्रवक्तृकत्वे अनिर्द्दिष्ट-प्रवक्तृकत्वे च अप्रमाणतैव। प्रतिभाख्यमपि प्रमाणान्तरं कैश्चिदिष्यते। श्वस्ते भ्राता आगन्तेत्यादिकम्। तदपि न प्रमाणान्तरमनिश्चायकत्वात्। अतो यत् काश्यपीये धर्म्माधर्म्मस्वर्षीणां प्रतिभागम्यमास्थितं तदयुक्तम्। धर्म्माधर्म्मयो-र्योगजसन्निकर्षादेवावगमात्। लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैवेति न प्रमाणान्तरम्। तस्मात् षड़ेव प्रमाणानि। तथाच रामायणे। राम षड़्युक्तयो लोके याभिः सर्व्वोऽव दृश्यत इति।

शकाब्दे व्योमपञ्चाष्टभूमिते शौरिवासरे।
शुक्ले नवम्यां वैशाखे टीकेयं पूर्णतां गता॥
नवद्वीपासन्नभूमौ श्रीमद्भागीरथीतटे।
ग्रामं पूर्व्वस्थलीं नाम विद्धि वासस्थलीं मम॥

इति श्रीमद्भारतेश्वरीप्रसादलब्धमहामहोपाध्यायोपाधिकश्रीकृष्णनाथ-
शर्म्मविरचिता प्रतिपादिका नामार्थसंग्रह-
टीका समाप्ता।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	८	ध्यायनं	ध्ययनं
६	२४	संन्निवर्त्तक	सान्निवर्त्तक
७	१७	स्यार्यता	स्यार्थता
१२	६	मेकक्रिया	मेव क्रिया
२०	११	शक्येते	न शक्येते
२१	२५	दयती	दयसी
२८	२	विधे	विधि
२९	२	न मत्वर्थ	मत्वर्थ
३४	८	येचो	चेपो
४८	१२	ह्रोमपूर्व्वं	ह्रोमापूर्व्वं
४९	२१	पारन्ती	पारयन्ती
५०	१५	नेक	नोप
५०	१९	स्यात	चेप
५१	२६	वक्तव्यम् ।	उक्तम् ।
५७	१७	सन्नि	सान्नि
६२	१६	श्रयन्ते	श्रूयन्ते
७८	२५	यजती	यजन्ती
८१	१६	स्याकाङ्क्षा	काङ्क्षा
८५	१७	भूतसम्ब	भूतक्रियासम्ब
८५	२१	ताभि	तात्वाभि
८७	९	चात्	चलात्
१०४	१२	ऽप्रयाजि	प्रयाजि
११४	३	कारात्	कारत्वात्

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४	८	तु	न तु
१२४	२५	र्गतया	र्गततया
१२४	२७	उप	उपा
१६२	१२	तृतीम	तृतीय
१७०	२२	विद्यन्त	भिद्यन्त
१८१	२४	स्वार्यं	स्वार्थं
१८५	१७	अत्यन्त्यायां	अत्यन्तायां
१८६	११	त्यन्ता	त्यत्यन्ता
१९७	१०	त्यन्त	त्यत्यन्त
१९७	१४	विव	भिव
२०४	७	माना	मना
२१२	२१	श्यक्त	श्यक
२१६	११	त्त	त
२१७	७	साज्या	माज्या
२१९	६	धेय	धेयत्व
२२१	१	विधानेन	विधाने न
२४८	१६	धानस्ये	धानस्यै
२६८	२२	नन्व	लघु
२८२	२०	मत	मतान्तर

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न्यायप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
प्राप्यते तमहं वन्दे गोविन्दं भक्तवत्सलम् ॥
अनन्तगुणसम्पन्नमनन्तभजनप्रियम् ।
अनन्तरूपिणं वन्दे गुरुमानन्दरूपिणम् ॥

इह खलु परमकारुणिकेन भगवता जैमिन्यृषिणा अथातो धर्म्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशस्वध्यायेषु धर्म्मो विचारितः । तत्र

श्रीगणेशाय नमः ।

यथाऽऽजगन्ति संहृत्य रचयन्तं पुनः पुनः ।
बालं धूलिगृहाणीव प्रणमामि महेश्वरम् ॥
यस्याध्यापनमहिमा सञ्चारयति विबुधेतरस्य धियम् ।
सोऽखिलशास्त्रविचाराम्भोनिधिमुद्गर्जयति ॥
कमलाकेशवौ मात्रा पितरौ प्रणमाम्यहम् ।
यद्भक्तिलेशसम्पर्कादन्तरायोऽन्तमृच्छति ॥
नत्वा वाग्रूपिणीमर्थदर्शिनी नाम तन्यते ।
न्यायप्रकाशटीकेयं श्रीलक्ष्मणनाथशर्म्मणा ॥
याचे साञ्जलिबन्धोऽहं यो यो दोषोऽत्र वर्त्तते ।
तत्संस्कारश्रमभिया सर्व्वं नोपेक्ष्यतां बुधैः ॥

निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तये क्रियमाणं श्रीगोविन्दवन्दनं वाचाभिलपति यत्कृपेति । गुरुवन्दनमप्यभिलपति अनन्तेति । ननु तस्मिन् धर्म्मविचारे कतमः पदार्थो

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म्मः । यथा यागादिः । स हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते । तथाहि यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं यजिर्धातुः प्रत्ययश्च । तत्र प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयम् आख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च । आख्यातत्वञ्च दशसु लकारेषु विद्यते । लिङ्त्वं पुनः केवलं लिङ्येव । तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलभावकव्यापारविशेषः । सा च द्विविधा शाब्दी भावना आर्थी

धर्म्मपदवाच्यतया सिद्ध इत्यत्राह वेदेनेति । एतेन पुष्टिकामो घृतं पिबेदित्यादिलौकिकपुष्टिरूपप्रयोजनमुद्दिश्य विहिते घृतपानादावर्थे नातिव्याप्तिः । प्रयोजनमिति । प्रयोजनमिष्टविशेषमुद्दिश्याभिसन्धाय विहितः प्रतिपादित इत्यर्थः । इष्टसाधनतया बोधित इति यावत् । एतेन स्वर्गपुत्रादिफले नातिव्याप्तिः । स्वर्गपुत्रादेरिष्टसाधनतया वेदबोधितत्वाभावात् । अर्थश्च निःश्रेयससाधनम् । कोऽर्थो यो निःश्रेयसायेति भाष्योक्तेः । निःश्रेयसञ्च निश्चितं श्रेयः । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टमिति यावत् । तथाच इष्टसाधनत्वेन वेदबोधितत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वं धर्म्मत्वमिति धर्म्मलक्षणं सिद्धम् । विशेष्यदलात् श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिवेदवाक्येन इष्टसाधनतया बोधितेऽपि श्येनादौ नातिव्याप्तिः । तस्य नरकफलकत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाभावात् । सत्यन्तदलाच्च भोजनादिव्यावृत्तिः । धर्म्मस्वरूपं प्रतिपादयति यथेति । यागादेर्धर्म्मपदार्थत्वे निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वं हेतुमाह सहीति । यजेतेत्यादिवाक्येन यागादेः स्वर्गजनकत्वेन विहितत्वं प्रतिपादयति तथाहीति । प्रकृतिप्रत्ययरूपमंशद्वयं दर्शयति यजिरिति । प्रत्यय ईतेति लिङ्रूपः । अस्त्यंशद्वयमिति । व्याप्यव्यापकरूपं धर्म्मद्वयमित्यर्थः । व्यापकधर्म्ममाह आख्यातत्वमिति । व्याप्यधर्म्ममाह लिङ्त्वमिति । व्यापकत्वं व्याप्यत्वञ्चोपपादयति आख्यातत्वमित्यादि । दश लकाराः लडादयः । भावना उत्पादना णिजन्तस्य भवते रूपत्वात् । तत्स्वरूपमाह भावना नामेति । भवितुरित्यादि । भवितुरुत्पत्तुः । भवनमुत्पत्तिः । तदनुकूलस्तज्जनको यो भावकस्य उत्पादकस्य व्यापारविशेषः स एव भावना नामेत्यर्थः ।

प्रत्ययांशद्वितयबोध्यां भावनां विभजति सा चेति । शाब्दभावनायां भावनासामान्य-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

भावना चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलभावकव्यापारविशेषः शाब्दी भावना । सा च लिङ्लांशेनोच्यते । लिङ्श्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमिति नियमेन प्रतीयमानत्वात् । यच्च यस्मात् प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं यथा गोशब्दस्य गोत्वम् । स च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । वेदे तु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव । न हि वेदः पुरुषनिर्म्मितः ।

वेदस्याध्ययनं सर्व्वं गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकम् ।
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

तमर्थं सङ्गमयति पुरुषेति । पुरुषस्य यागादिकर्त्तुर्या प्रवृत्तिरायकृतिस्तदनुकूलो यः तत्पादकव्यापारविशेषः सा शाब्दी भावनेत्यर्थः । तस्याः किमंशवाच्यत्वमित्यत्राह सा चेति । तस्या लिङ्वाच्यत्वमुपपादयति लिङ्श्रवण इति । नियमेन अव्यभिचारेण । तत्प्रतिपाद्यत्वमेव तद्वाच्यत्वमित्याह यच्चेति । यस्मात् शब्दात् । दृष्टान्तमाह यथेति । स च व्यापारविशेषः किंनिष्ठ इत्यत्राह स चेति । तद्व्यापारस्वरूपन्तु अर्थवादप्रकरणे निरूपयिष्यते । अर्थभावनास्वरूपञ्च तत्रैव प्रदर्शयिष्यते । तया चार्थभावनया स्वर्गादेः कर्म्मतयान्वयात् यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थपर्य्यवसानात् यागादेः स्वर्गादिरूपप्रयोजनमुद्दिश्य वेदविहितत्वेन धर्म्मत्वं सिध्यतीति तत्र वक्ष्यते च ।

वेदस्य पुरुषनिर्म्मितत्वाभावे हेतुमाह वेदस्येति । अनया कारिकया वेदस्य पुरुषनिर्म्मितत्वाभावोऽनुमानेन साधितः । तथाहि । सर्व्वं वेदस्याध्ययनं समस्तपुरुषीयवेदाध्ययनं गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकं गुरुकृताध्ययनपूर्व्वकम् । यदि गुरोरध्ययनं प्राक् न जातं तदा तस्माच्छिष्याणामध्ययनं न सम्भवतीति भावः । तथाच वेदाध्ययनं गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकमिति प्रतिज्ञा । अत्र हेतुर्वेदाध्ययनसामान्यादिति । वेदाध्ययनत्वादित्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह अधुनाध्ययनं यथेति । अधुनातनाध्ययनवदित्यर्थः । एवञ्च गुरोरप्यध्ययनस्य गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकत्वं तस्यापि तथात्वमिति नित्यतैव वेदस्यायातेति भावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

इत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् । यः कल्पः स कल्पपूर्व्वक इति न्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य च सर्व्वज्ञत्वादीश्वरो गतकल्पीयवेदमस्मिन् कल्पे स्मृत्वा उपदिशतीत्येतावतैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वकल्पनानुप-

---

ननु सृष्टिदशायां प्रथमजीवस्य हिरण्यगर्भस्य वैदिकसम्प्रदायप्रवर्त्तकस्याध्ययने गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकत्वासम्भवात् तेनैव वेदस्य विरचितत्वं कल्पनीयं कथमनादित्वकल्पनेत्यतो हेत्वन्तरमाह य इत्यादि अनुपपत्तेरित्यन्तेन । य इति । प्रलयः प्रलयपूर्व्वक इत्यर्थः । सृष्टिमन्तरेण प्रलयासम्भवात् सृष्टेः पूर्व्वं प्रलयावश्यम्भावाच्चेति भावः । संसारस्य सृष्टिप्रवाहस्य । अनादित्वात् आदिरहितत्वात् । अयञ्च गतकल्पीयेत्यत्र हेतुः । ननु संसारस्यानादित्वेऽपि एकेन प्रलयेन वेदविलोपे जाते सृष्टिदशायां वेदस्यापि सृष्टिरवश्याभ्युपेया । हिरण्यगर्भादीनामपि सृष्टत्वेन तत्स्मृतिविषयत्वेन वेदस्थितिकल्पनाया असम्भवादित्यतः सर्व्वज्ञेश्वरस्मरणविषयतया वेदस्य नित्यसद्भावात्तदुपदेशवशाच्च हिरण्यगर्भादिक्रमेण सम्प्रदायप्रवर्त्तनाद्वेदस्यापौरुषेयत्वमुपपन्नमेवेति दर्शयति ईश्वरस्य चेति । सर्व्वज्ञत्वादिति । यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविदिति श्रुतेः । तथाच तस्याध्ययनमन्तरेणापि सर्व्वज्ञतया निखिलवेदार्थज्ञानसम्भव इति भावः । उपदिशति हिरण्यगर्भायेति शेषः । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति श्रुतेः । एतेन हिरण्यगर्भीयाध्ययनस्य गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकत्वाभावात् यद्यदध्ययनं तद्गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकमित्येतन्नियमे व्यभिचार एव पूर्व्वोक्तानुमाने भास्करसो दर्शितः ।

ननु ईश्वरस्य गतकल्पीयवेदस्मरणाङ्गीकारे गौरवात् सर्व्वज्ञतया सर्व्वविषयकप्रत्यक्षावभासस्यावश्याभ्युपेयत्वाच्च प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिजनकत्वमर्थमुपलभ्य वेदस्य तद्विरचितत्वमेव सुवचमित्यत आह प्रमाणान्तरेणेति । प्रत्यक्षप्रमाणेनेत्यर्थः । अनुपपत्तेरिति । कल्पभेदेन वेदस्यानन्तोत्पादविनाशकल्पनागौरवादिति भावः ।

तथाच पराशरः ।

न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता पितामहः ।
तथैव धर्म्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे ॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पत्तेश्च। ततश्च पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठैव सा। अतएव शाब्दी भावनेति व्यपदिशन्ति।

सा च शाब्दी भावनांशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यताञ्चेति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेन संबध्यते एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः।

स्मृत्यन्तरञ्च।

नामरूपे च भूतानां कर्म्मणाञ्च प्रवर्त्तनम्।
वेदशब्देभ्य एवासौ निर्ममे स महेश्वरः॥
सर्व्वेषाञ्च स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवासौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे॥

स्मृत्यन्तरञ्च।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या ततः सर्व्वाः प्रवृत्तयः॥

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः। अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासम्भवादिति शारीरकभाष्यम्। मीमांसकमते शब्दस्य नित्यतया अनादिनिधनत्वोपपत्तिः उच्चारणस्यैवोत्पत्तिविनाशाङ्गीकारात्।

शब्दनिष्ठैव लिङादिशब्दनिष्ठैव। अतएव लिङादिशब्दनिष्ठत्वादेव। केवलाया भावनाया अनन्वयात् साकाङ्क्षत्वमाह सा चेति। अंशत्रयं विवृणोति साध्यमित्यादि। साध्यं भाव्यम्। साधनं करणम्। इतिकर्त्तव्यतामुपकारकम्। तत्र तेष्वाकाङ्क्षितेषु मध्ये। आर्थी भावना पुरुषप्रवृत्तिः। आर्थभावनाया भाव्यत्वेनान्वये उपस्थितिसन्निकर्षं हेतुमाह एकेति। एकेन लिङादिप्रत्ययेन गम्यत्वेन बोध्यत्वेनेत्यर्थः। समानेति। एकोक्तिरूपश्रुतेरित्यर्थः। तथाच द्वयोरेव भावनयोरेकेन लिङ्पदेनाभिधानात् आर्थभावनाया एव सन्निहितोपस्थितत्वात् शाब्दभावनाकर्म्मत्वेनान्वयो न तु प्रकृत्यर्थयागादेस्तस्य दूरोपस्थितत्वादिति भावः। ननु यजेतेत्यादि लिङा यथा आर्थभावना प्रतिपाद्यते तथा एकत्वादिसङ्ख्या वर्त्तमानादिकालश्च प्रत्याय्यते। एवञ्च आर्थभावनावत् सङ्ख्यादीनामप्येक-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यद्यपि सङ्ख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाप्ययोग्यत्वान्न तेषां भाव्यत्वेनान्वयः। करणाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यते। तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन सन्निकर्षस्येव रूपादिज्ञाने। सन्निकर्षात् प्राक् रूपादिज्ञानस्येव लिङादिज्ञानात् प्राक् शब्दधर्मभावनाया अभावप्रसङ्गात्। किन्तु भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन। लिङादिज्ञानं हि शब्दभावनाभाव्यार्थभावनां निर्वर्त्तयति। कुठार इव च्छेदनम्।

प्रत्ययगम्यतया सन्निहितोपस्थितत्वात् कथं तेषां शाब्दभावनायां कर्मत्वेनान्वयो नाङ्गीक्रियतामित्यत आह यद्यपीति। अयोग्यत्वादिति। कर्तृगतैकत्वसङ्ख्यायाः कालस्य च उत्पाद्यत्वासम्भवादिति भावः। करणाकाङ्क्षायां साधनाकाङ्क्षायाम्। लिङादिज्ञानं लिङादिश्रवणम्। करणत्वस्य कारणताविशेषत्वात् भावनायां करणीभवल्लिङादिज्ञानं किं भावनोत्पादकं स्यादित्यत्राह तस्य चेति। लिङादिज्ञानस्येत्यर्थः। सन्निकर्षस्येवेति। यथा इन्द्रियसन्निकर्षस्य रूपादिविज्ञाने उत्पादकत्वं तद्वदुत्पादकत्वेन करणत्वं लिङादिज्ञानस्य नेति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः। तथात्वाङ्गीकारे दोषमाह सन्निकर्षादिति। सन्निकर्षात् प्राक् यथा रूपादिज्ञानस्याभावस्तथा लिङादिज्ञानात् प्राक् भावनाया अभावप्रसङ्ग इति पूर्ववद्व्यतिरेकेण दृष्टान्तः। भावनाया अभावप्रसङ्गे का हानिरित्यतो भावनाविशेषणमुक्तं शब्दधर्मेति। तथाच शब्दधर्मस्य शब्दसद्भावे सद्भावावश्यकत्वात् ज्ञानात् प्रागपि लिङादौ तत्सत्तावश्यकीति भावः। शब्दभावनेति। लिङादिशब्दनिष्ठाया भावनाया यद्भाव्यमुत्पाद्यं पुरुषप्रवृत्तिरूपं तस्य निर्वर्त्तकत्वेन निष्पादकत्वेनेत्यर्थः। तथाच यथा देवदत्तो यज्ञदत्तमश्वेन गमयतीत्यत्र देवदत्तकर्तृकायां गमनप्रेरणाक्रियायामश्वस्य न करणत्वं तस्य तत्कारणत्वाभावात् किन्तु णिजन्तगमधात्वर्थफलभूतयज्ञदत्तकर्तृकगमनक्रियायामेव। तथाचापि भावनायां लिङादिज्ञानस्य न करणत्वं तस्य तन्निष्पादकत्वाभावात्। किन्तु भावनाफलभूतपुरुषप्रवृत्तिभवनक्रियायामेवेति पुरुषप्रवृत्त्युत्पत्तिकारणत्वात्तन्निवर्त्तकत्वमिति भावः। छेदनं छेदनक्रियाजन्यद्वैधीभावरूपफलम्। तथाच कुठारेण छिनत्तीत्यत्र कुठारो यथा उद्यमननिपातनाख्यव्यापाररूपच्छिदानिष्पादकत्वेन न करणं किन्तु तथाविधक्रियाजन्यद्वैधीभावरूपफलनिष्पादकत्वेन तद्वदत्रापीति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतो लिङादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्राशस्त्यज्ञानमितिकर्त्तव्यतात्वेन संबध्यते । तच्च प्राशस्त्यज्ञानं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्याद्यर्थवादैर्जन्यते । ते ह्यर्थवादाः स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनमनुपलभमाना लक्षणया क्रतोः प्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति । स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अध्ययनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः । तथाहि । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः सकलस्य वेदस्याध्ययनकर्त्तव्यतां बोधयन् सर्व्वो वेदः प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसायीति सूचयति । निरर्थकस्याध्ययनानुपपत्तेः ।

उपसंहरति अत इति । लिङादिज्ञानं लिङाद्यर्थज्ञानमिति वक्तव्यम् । अर्थज्ञानमन्तरेण शब्दमात्रश्रवणात् प्रवृत्त्युत्पत्तेरसम्भवात् । तथाचोक्तम् ।

लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः ।

सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते ॥

सम्बन्धबोधः लिङादेः प्रवर्त्तनाशक्तिमत्त्वज्ञानम् ।

इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाम् उपकारकाकाङ्क्षायाम् । प्राशस्त्यज्ञानं प्रवृत्तिविषयकर्म्मणः प्रशस्तताज्ञानम् । इतिकर्त्तव्यतात्वेन प्रवृत्त्युपकारकत्वेन । ननु तेषामर्थवादानां प्राशस्त्यार्थता नोपलभ्यते तत्कथमेषां प्राशस्त्यज्ञानजनकत्वं वर्ण्यत इत्यत आह ते हीति । स्वार्थप्रतिपादने स्वारसिकार्थप्रतिपादने । प्रयोजनेत्यादि । निष्प्रयोजना इत्यर्थः । लक्षणया प्राशस्त्यलक्षणया । क्रतोः प्राशस्त्यमिति । तथाच वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एनं भूतिं गमयतीति श्रूयते । अत्र यतः क्षिप्रगामिस्वभावतया क्षिप्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता अतः प्रशस्तमिदं वायव्यश्वेतालम्भनमित्येवं क्रतोः प्राशस्त्यं प्रतिपादयन्त्यर्थवादा इति भावः । ननु मुख्यार्थपरत्वानुपपत्तिमन्तरेण लक्षणा नोचितेत्यतो मुख्यार्थपरत्वानुपपत्तिं दर्शयति स्वार्थमात्रेति । स्वारसिकार्थमात्रेत्यर्थः । आनर्थक्येति । निष्प्रयोजनत्वेत्यर्थः । तस्येष्टत्वं निराकरोति न चेति । अध्ययनविध्युपात्तत्वेन अध्ययनविधिविषयत्वेन । तदेव स्पष्टयति तथाहीति । स्वाध्याय इति समस्तवेदोपलक्षणम् । प्रयोजनवदर्थेति । तथाच यद्यर्थवादानां निष्प्रयोजनत्वं तर्हि तेषामध्ययनविधानमनुचितमिति भावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स च वेदो विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मकः । तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् । स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते । यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्तं प्रयोजनवद्धोमं विधत्ते । अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति ।

यत्र तु कर्म्म प्रकारान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रविधानम् । यथा दध्ना जुहुयादिति । अत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानम् । दध्ना होमं भावयेदिति ।

यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते । तदुक्तं न चेदन्येन

वेदं विभजति स च वेद इति । प्रयोजनेति । धर्म्मविधानेनेत्यर्थः । स च विधिः । अप्राप्तं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तम् । अर्थं निःश्रेयससाधनम् । तथाच अप्राप्तः प्रमाणान्तरेणार्थतया अनवगतो योऽर्थस्तं विधत्ते बोधयतीत्यर्थः । एतेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतयानवगतस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनस्य बोधकवाक्यत्वं विधित्वमिति विधिलक्षणं फलितम् । उदाहरति यथेति । प्रयोजनवत् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनम् । विधानप्रकारमाह अग्निहोत्रहोमेनेति । ननु दध्ना जुहोतीत्यादेः कथं विधित्वं स्यात् होमस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्ततया अप्राप्तार्थबोधकत्वाभावादित्यत आह यत्र त्विति । तदुद्देशेन तत्कर्म्मानुवादेन गुणमात्रविधानमिति । मात्रपदेन गुणसहितकर्म्मविधानव्यावृत्तिः । तथाच तत्र कर्म्मांशे अप्राप्तत्वाभावेन विधित्वासम्भवेऽपि गुणस्यार्थतया प्रमाणान्तरेणानवगतत्वात् अर्थभूतस्य तस्य प्रतिपादनादेव तदंशे विधित्वमक्षुण्णमिति भावः । उदाहरति यथेति । अत्र कर्म्मणः प्रमाणान्तरेण प्राप्तत्वं दर्शयति अत्रेति । गुणस्याप्राप्तत्वेन कर्म्मोद्देशेन विधानमिति प्रतिपादयति होमोद्देशेनेति । गुणमात्रविधानप्रकारं प्रतिपादयति दध्ना होममिति । एतेन गुणविधौ कर्म्मण एव भाव्यत्वं फलान्तराभावादिति दर्शितम् ।

गुणकर्म्मणोरुभयोरप्राप्तत्वे तु गुणविशिष्टकर्म्मविधानमित्याह यत्र त्विति । तत्र मीमांसकसम्मतिमाह तदुक्तमिति । न चेदिति । चेत् यदि अन्येन प्रमाणान्तरेण न

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शिष्टा इति। शिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः। यथा सोमेन यजेतेति। अत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम्। सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति। न चोभयविधाने वाक्यभेदः। विशिष्टस्यैकत्वात्। विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा। यथा सोमपदेन मत्वर्थो लक्ष्यते सोमवतेति। न हि मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्यान्वयः सम्भवति। यदि तावत्सोमयागयोरैकरूप्येण भावनायां करणत्वेनैवान्वयः सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति। तत उभयविधाने वाक्यभेदः। सोमस्य यागवत् फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापातो यागार्थत्वानुपपत्तिश्च। यागे द्रव्या-

---

शिष्टा उपदिष्टास्तदा ते सर्व्वे एव एकविधिविधेया इति तात्पर्य्यम्। उभयोरप्राप्तत्वं दर्शयति यथेति। विशिष्टविधेः प्रकारं प्रतिपादयति सोमवतेति। ननु सोमयागयो-र्द्वयोरेवाप्राप्तत्वात् द्वयोरेव विधेयत्वमतो विधेयभेदाद्वाक्यभेदापत्तिरित्यत आह नचेति। विशिष्टस्येति। सोमविशिष्टयागत्वेन एकस्यैव विधेयत्वादिति भावः।

ननु सोमविशिष्टत्वं केनाचरेण लभ्यते येन तद्विशिष्टयागस्यैकत्वं स्यादित्यत आह विशिष्टविधौ चेति। मत्वर्थलक्षणा वैशिष्ट्यलक्षणा। कस्मिन् पदे लक्षणेत्यत्राह यथेति। मत्वर्थः सोमविशिष्टत्वम्। लक्षणाहेतुमनुपपत्तिं दर्शयति नहीति। अन्वयः सम्भवतीति। सोमत्वयागत्वयोः सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भावः। यदि तु सोमयागयोर्द्वयोरेव भावनायामन्वयः स्वीक्रियते तदा वाक्यभेदः स्यादित्याह यदि तावदिति। ऐकरूप्येण प्रधानभावेन। तथान्वयं दर्शयति सोमेन यागेनेति। उभयविधाने उभयोः करणत्वविधाने। वाक्यभेद इति। गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति न्यायेन द्वयोः करणत्वेन समत्वात् परस्परासम्बन्धात् करणभेदेन सोमेन भावयेत् यागेन भावयेदिति वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः। दोषान्तरमाह सोमस्येति। यागवदिति। यथा यागस्य करणत्वेन फलभावनायां प्राधान्यं तथा यागनिरपेक्षसोमस्यापि प्राधान्यमापततीति भावः। तथात्वे सोमस्य यागोपकारकत्वमपि व्याहन्येतेत्याह यागार्थत्वेति। अनुपपत्त्यन्तरमाह याग इति। द्रव्येति। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यागस्य द्रव्यविशेषसापेक्षतया द्रव्यविशेषानुपादाने

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नुपपत्तिश्च । प्रत्ययवाच्यभावनायाः समानपदोपात्तेन यागेन करणाकाङ्क्षानिवृत्तत्वेन भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेऽन्वयानुपपत्तिश्च स्यात् ।

यदि च वैयधिकरण्येनान्वयः । तत्र न तावद्यागेन सोममित्यन्वयः । समानपदोपात्तत्वात् प्रत्ययवाच्यफलभावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्म्मभावनान्वयानुपपत्तेः । यागस्य सोमार्थत्वापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिरदृष्टद्वयापत्तेः । न हि यागस्य

यागत्वमेव न सिध्यतीति भावः । अपरामनुपपत्तिमाह प्रत्ययेति । तथाच प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमात् प्रत्ययार्थभावनायाः प्रकृत्यर्थयागेनान्वये करणाकाङ्क्षानिवृत्तेः पदान्तरोपात्तसोमेनान्वयो नोपपद्यत इति भावः ।

ननु वाक्यभेदापातान्मा भूत् सोमेन यागेनेति समानविभक्तिकतयान्वयसम्भवः । भिन्नविभक्तिकत्वेनान्वये को दोष इत्यत्राह यदि चेति । वैयधिकरण्येन विभिन्नविभक्तिकतया । वैयधिकरण्येनान्वयस्य यागेन सोमं भावयेत् सोमेन यागं भावयेदिति द्विप्रकारकत्वसम्भवादादौ प्रथमं प्रकारं निराकरोति तत्रेति । वैयधिकरण्येनान्वये इत्यर्थः । यागेन सोममिति । भावयेदिति शेषः । एवञ्च श्रुतौ सोमेनेत्यस्य सोमोद्देशेनेत्यर्थः । तथा भावयेदित्यस्य उपकुर्यादित्यर्थः । इति वादिन आशयः । तथान्वये बाधकमाह समानेति । एकतिङन्तपदोपात्तत्वादित्यर्थः । प्रत्ययवाच्येति लिङ्वाच्येत्यर्थः । सोमकर्म्मेति सोमकर्म्मकेत्यर्थः । तथाच फलकर्म्मकभावनायां करणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्म्मकभावनायां नान्वयसम्भव इति भावः । ननु लिङा न फलभावनोच्यते किन्तु भावनामात्रम् । कथमन्यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्ना होमं भावयेदिति बोधः सम्भवेत् । तदत्र यागेन सोमं भावयेदिति बोधेऽपि न क्षतिरित्यत आह यागस्येति । तथाच यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्यादेर्होमोपकारकत्वं तथा यागस्यापि सोमोपकारकत्वापत्तिरित्यर्थः । अचेष्टापत्तिं निराकरोति नचेति । तत्र हेतुमाह अदृष्टद्वयेति । अदृष्टद्वयाङ्गीकारापत्तेरित्यर्थः ।

ननु यथा व्रीहीनवहन्यात् अवघातेन व्रीहीन् भावयेदुपकुर्यादित्यत्रावघातस्य वैतुष्यरूपफलद्वारेणोपकारकत्वं तथात्रापि दृष्टफलविशेषद्वारेणैव यागस्य सोमोपकारकत्वमस्तु

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण सम्भवति । व्रीहिष्ववघातेनेव यागेन सोमे कस्यचिद्दृष्टस्याजननात् । अतस्तेन तावत् सोमे किञ्चिददृष्टं जननीयं प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु ।

तथा यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः । भावनाकरणत्वञ्च भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वेनेत्युक्तम् । न च सोमो अदृष्टमन्तरेण फलं जनयितुं समर्थः । ग्रहैर्जुहोतीति वाक्यविहितहोमेन तस्य भस्मीभावात् । अतोऽदृष्टद्वयापातान्न यागस्य सोमार्थत्वमिति न यागेन सोमं भावयेदित्यन्वयः सम्भवति । करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च ।

न त्वदृष्टद्वयमङ्गीकार्य्यमित्यत आह न हीति । दृष्टफलविशेषद्वारेण यागस्य सोमोपकारकत्वासम्भवमुपपादयति व्रीहिष्विति । यथा व्रीहीनवहन्तीति श्रुतिविहितेनावघातेन व्रीहिषु वैतुष्यरूपं दृष्टफलं जन्यते सोमेन यजेतेति श्रुतिविहितेन यागेन सोमे तथा किमपि दृष्टफलं न जन्यत इति भावः । अत इति । दृष्टफलाजननादित्यर्थः । तेन यागेन । अदृष्टफलं संस्काररूपम् । दृष्टान्तमाह प्रोक्षणेनेति । व्रीहीन् प्रोक्षतीति श्रुतिविहितेन प्रोक्षणेन यथा व्रीहिषु संस्काररूपमदृष्टफलं जन्यते तद्वदित्यर्थः ।

अदृष्टान्तरापातं दर्शयति तथेति । वक्तव्य इति । यागेन सोमोपकारस्य निष्फलत्वे तत्र पुरुषप्रवृत्त्यसम्भवात् यागेन सोमं भावयेत् तेन च सोमेन फलं भावयेदित्यन्वयोऽवश्याङ्गीकरणीय इति भावः । भावनायां सोमस्य करणत्वेनाङ्गीकारे कथमदृष्टापात इत्यतो भावनाकरणत्वाङ्गीकारे भावनाभाव्यस्वर्गादिनिष्पादकत्वमप्यङ्गीकरणीयमिति दर्शयति भावनाकरणत्वञ्चेति । ननु तथात्वेऽपि कथमदृष्टान्तरमापततीत्यत्राह न चेति । ननु सोमः साक्षादेव स्वर्गं जनयत्वित्यत आह ग्रहैरिति । ग्रहा होमसाधनसोमपात्राणि । जुहोति अग्नौ प्रक्षिपति । भस्मीभावादिति । सोमस्य ग्रहकरणकाग्निप्रक्षेपविधानात् भस्मीभूतस्य तस्य साक्षात् स्वर्गजनकत्वं न सम्भवतीति भावः । तृतीयान्ततया करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य लक्षणया कर्मत्वेनान्वयोऽपि न युक्त इत्याह करणत्वेनेति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अथ सोमेन यागं भावयेदित्यन्वयः। तत्र यद्यपि सोमस्य करणत्वेन यागार्थत्वात् यागनिर्वृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति नादृष्टद्वयापत्तिः। नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वान्वयानुपपत्तिः। करणत्वेनैवान्वयात्। तथाप्यप्राप्तत्वाद्भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैव।

ननु यजेतेत्यत्र यागस्य न करणत्वेन नापि साध्यत्वेनोपस्थितिः। तद्वाचकतृतीयाद्यभावात्। किन्तु भावनायां यागसम्बन्धमात्रं प्रतीयते। यागस्य च भावनासम्बन्धः करणत्वेन साध्यत्वेन च सम्भवति। तत्र करणत्वांशमादाय फलसम्बन्धः। साध्यत्वांशमादाय गुणसम्बन्धश्च स्यादिति चेन्नैवम्। यद्यपि

वैपरीत्येन वैयधिकरण्येनान्वयमाशङ्कते अथेति। तथाऽदृष्टद्वयापातविरहं दर्शयति सोमस्य करणत्वेनेति। करणत्वेनोपस्थितस्य साध्यत्वेनान्वयदोषाभावमपि दर्शयति नापीति। करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य कर्मत्वान्वयदोषविरहेऽपि करणत्वोपस्थितस्य यागस्य कर्मत्वेनान्वयदोषस्तदवस्थ एवेत्याह तथापीति। अप्राप्तत्वादिति। तथाच सोमेन यजेतेत्यत्र केवलायाः फलभावनाया विधेयत्वासम्भवात् किञ्चित्करणिकाया एव तस्या विधेयत्वमवश्यमभ्युपेतव्यम्। तत्र यदि सोमकरणिकाया भावनाया विधेयत्वमङ्गीक्रियते तदा सोमस्य परिप्राप्ततया विधेयान्तर्निविष्टत्वानुपपत्तिः। यागकरणिकायास्तस्याः विधेयत्वाङ्गीकारे तु अप्राप्तत्वात् यागस्यापि विधेयान्तर्गतत्वसम्भवेन विशिष्टाया एव विधेयत्वं घटते। अतोऽप्राप्तत्वेन यागस्यैव फलभावनाकरणत्वेनान्वितत्वं वाच्यमिति भावः।

आशङ्कते नन्विति। तद्वाचकेति। करणत्वकर्मत्ववाचकेत्यर्थः। तृतीयादीत्यादिपदात् द्वितीयापरिग्रहः। यागसम्बन्धमात्रमिति। एकपदश्रुत्या यागभावनयोः परस्परसम्बन्धमात्रमित्यर्थः। करणत्वेन साध्यत्वेन चेति। यागेन भावयेत् यागं भावयेदित्यन्वयद्वयस्य विनिगमनाविरहात् सम्भव इति भावः। फलसम्बन्धः यागेन स्वर्गं भावयेदित्येवंरूपः। गुणसम्बन्धः सोमेन यागं भावयेदित्येवंरूपः। आशङ्कां निराकरोति नैवमिति।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

भावनया यागस्य सम्बन्धमात्रं प्रतीयते तथापि करणत्वेनोपस्थितिदशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः सम्भवति विरोधात्। तदवश्यं, यागेन स्वर्गं भावयेदिति करणत्वेनान्वये सति पश्चात्सोमेन यागं भावयेदिति साध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः। ततश्च वाक्यभेदः।

न च प्रत्ययाभिहितभावनास्वरूपे यागस्वरूपमात्रमन्वेतीति वक्तुं युक्तम्। कारकाणामेकक्रियान्वयात्। तत् सिद्धं, सोमस्य न यागे सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वान्वयः सम्भवतीति।

ननु यजेतेत्यत्र प्रत्ययाभिहितभावनायाः करणाकाङ्क्षायां यथा यागः करणत्वेनान्वेति तथेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां सोमस्येतिकर्त्तव्यतात्वेन भावनायामेवान्वयोऽस्तु किं मत्वर्थलक्षणयेति चेन्नैवम्। सोमेनेति तृतीयया करणत्ववाचिन्या सोमस्येतिकर्त्तव्यतात्वानभिधानात्। तत्र यदि इतिकर्त्तव्यतात्वं लक्ष-

---

विरोधात् ज्ञानद्वयस्य यौगपद्यासम्भवेन परस्परविरोधात्। अवश्यमिति वक्तव्य इत्यनेनान्वितम्। वाक्यभेद इति। यागेन स्वर्गं भावयेत् यागञ्च सोमेन भावयेदित्येवंरूप इत्यर्थः।

भावनायां यागस्य सम्बन्धमात्रं वाद्युक्तमङ्गीकृत्यापि तन्मतं निराकृतमिदानीं करणत्वकर्म्मत्वाद्युदासीनसम्बन्धमात्रमपि निराकरोति न चेति। यागस्वरूपमात्रमिति। अत्र मात्रपदेन करणत्वादिरूपं व्यावर्त्त्यते। कारकाणामेवेति। क्रियायाः कर्तृकरणादिरूपकारकसाकाङ्क्षत्वादिति भावः।

ननु भावनात्मिकायाः क्रियायाः कारकसाकाङ्क्षत्वेऽपि न तन्मात्रसाकाङ्क्षत्वम्। कथमितीतिकर्त्तव्यतासाकाङ्क्षत्वस्याप्यावश्यकत्वात्। एवञ्च यागः करणत्वेनान्वेतु सोमस्य तु कथमित्यपेक्षितेतिकर्त्तव्यत्वेनान्वयो भवतु। तथाच सोमेनेतिकर्त्तव्यतया यागेन करणेन स्वर्गं भावयेदित्यन्वयबोधः सुघटः। वाक्यभेदादिदोषास्पर्शादित्येवं शङ्कते नन्विति। आशङ्कां निराकरोति नैवमिति। इतिकर्त्तव्यतात्वानभिधानादिति। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीयायाः करणत्वार्थ एवानुशासनं नेतिकर्त्तव्यतात्वार्थे इति भावः। अत्र तृतीया इतिकर्त्तव्यतात्वार्थे लाक्षणिकीत्यत्राह तत्रेति। तृतीयायामित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

णयोच्यते ततो वरं सोमपद एव प्रकृतिभूते मत्वर्थलक्षणा। गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायात्। अथ वेदो वा प्रायदर्शनादित्यधिकरणोक्तासञ्जातविरोधित्वन्यायेनान्त्ये प्रत्यय एव लक्षणेति

प्रकृतिभूत इति। प्रत्ययलक्षणापेक्षया प्रकृतिलक्षणायाः कथञ्चिदिष्टत्वमिति भावः। प्रकृतिलक्षणाया इष्टत्वे हेतुमाह गुणे त्विति। गुणीभूतपदार्थ एव लक्षणादिरूपा अन्याय्यकल्पना न तु प्रधानपदार्थं इत्यर्थः। तथाच तृतीयान्तसोमपदेन सोमकरणकत्वप्रतीतौ तत्र सोमस्य गुणीभूतत्वमिति भावः। पुनराशङ्कते अथेति। वेदो वेति। उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषेति श्रुतौ किम् ऋगादिशब्देन तत्तल्लक्षणाक्रान्तत्वेन तत्तज्जातीयमन्त्रविशेष उच्यते। किंवा मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकस्तत्तद्वेद इति संशये तृतीयाध्यायतृतीयपादे

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यादिति

सूत्रेण ऋगादिजातिमधिकृत्यैव ऋगादिशब्दप्रयोगः स्यात्। तथाच यजुर्वेदस्थोऽपि ऋग्लक्षणाक्रान्तो मन्त्र उच्चैः पठितव्यः। कुतः श्रुतेः। एषाम् ऋगादिशब्दानां श्रवणादेव "तेषामृक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थिति"रित्याद्युक्तलक्षणकतत्तज्जातीयमन्त्रप्रतीतेरिति पूर्वपक्षयित्वा

वेदो वा प्रायदर्शनादिति

सूत्रेण ऋगादिशब्देन तत्तद्वेद एवोच्यते। प्रायदर्शनात् उपक्रमवाक्ये वेदशब्दस्य बाहुल्येन प्रयोगदर्शनादिति सिद्धान्तितम्। उपक्रमवाक्यन्तु "प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति। स तपोऽतप्यत, तस्मात्तपस्तेपानात् त्रयो देवा असृज्यन्त, अग्निर्वायुरादित्यः। ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्त, अग्नेर्ऋग्वेदो, वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद" इति। एतदुपक्रम्यैव उच्चैर्ऋचा क्रियते इत्यादिवाक्यानामाम्नानम्। यद्यपि उपक्रमवाक्यानुरोधेन उपसंहारवाक्यस्थ-ऋगादिशब्दानामृङ्मन्त्रबहुल-ऋग्वेदलक्षणावदुपसंहारवाक्यादुपक्रमवाक्यगत-ऋग्वेदादिशब्दानां तदेकदेशमन्त्रलक्षणापि सुकरा। वरं विधिरूपत्वेन प्रबलत्वादुपसंहारवाक्यादर्थवादत्वेन दुर्बलोपक्रमवाक्यस्थ-ऋग्वेदादिपदानां मन्त्रलक्षणैव श्रेयसी सम्भाव्यते। तथापि प्रथमोपस्थितार्थवादगतपदानामनुपजातविरोधित्वेन लक्षणाद्दित्वाभावादुपसंहारवाक्यस्थ-ऋगादिशब्दानामेवोपक्रमवाक्यविरोधान्मुख्यार्थपरत्वानुपपत्तेस्तत्तद्वेदलक्षणैव समुचितेति सिद्धान्तः। तद्वदत्रापि प्रथमोपस्थितत्वेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

चेत्तथापि सोमस्येतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः। सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्त्तव्यत्वाभावात्। क्रियाया एवेतिकर्त्तव्यतात्वात्। द्रव्यस्य केवलमङ्गत्वात्। अतएवेतिकर्त्तव्यतात्वाभावात् द्रव्यस्य प्रकरणादग्रहणम्। यथाहुः।

नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात्।
गुणद्रव्ये कथम्भावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः॥ इति।

तदेतदग्रे वक्ष्यामः। किञ्च सोमेन यजेतेति हि यागस्योत्पत्ति-

बलीयसः प्रातिपदिकसोमपदस्य स्वार्थप्रत्यायने विरोधाभावान्न सोमवति लक्षणा। पश्चादुपस्थितायास्तृतीयायास्तु मुख्यार्थस्य करणत्वस्याभिधाने यागस्य करणत्वोक्तिविरोधादिति-कर्त्तव्यतालक्षणैवास्त्वित्याशङ्कार्थः। आशङ्कां निरस्यति तथापीति। इतिकर्त्तव्यत्वानुपपत्तौ हेतुमाह सिद्धस्येति। तर्हि कस्येतिकर्त्तव्यतात्वमुचितमित्यत आह क्रियाया एवेति। तथाच इतिशब्दः प्रकारार्थः। तेन कर्त्तव्यतायाः क्रियायाः प्रकार इतिकर्त्तव्यतेति योगात् क्रियाविशेषस्यैव क्रियाप्रकारत्वं सम्भवति। न द्रव्यस्य क्रियाप्रकारत्वसम्भव इति भावः। तर्हि द्रव्यस्य कथं यागान्वय इत्यत आह द्रव्यस्येति। केवलमङ्गत्वात् इतिकर्त्तव्यतेतराङ्गत्वात्। अतएव केवलाङ्गत्वादेव। प्रकरणादग्रहणमिति। प्रकरणं हि कथं कुर्य्यादित्याकाङ्क्षा। तत्र प्रकारवाचिना कथंशब्देनाभिलापादितिकर्त्तव्यताया एव ग्रहणं न तु तदितराङ्गानामिति भावः।

एतदेव प्रमापयति यथाहुरिति। नावान्तरेति। प्रकृताः प्रकरणीयाः क्रिया यागादयः वाक्योपकल्पितात् वाक्यबोधितादवान्तरक्रियायोगात् द्वारीभूतक्रियायोगादृते गुणद्रव्ये गुणं द्रव्यञ्च कथम्भावैर्न गृह्णन्ति सम्बध्नन्ति। एतेन गुणद्रव्ययोर्यागसम्पादनद्वारैव यागसम्बन्धत्वं न तु साक्षात्। तथा तयोर्वाक्यादेव ग्रहणं न प्रकरणादिति सिद्धम्। अग्रे प्रकरणविनियोगविचारप्रकरणे। वक्ष्यामः विशेषेण प्रतिपादयिष्यामः। ननु द्रव्येऽपीतिकर्त्तव्यतापदं क्वचित् क्वचित् प्रयुक्तम्। तच्च इतिकर्त्तव्यतापदमङ्गपरमिति स्वयमेव वक्ष्यते। परन्त्वङ्गत्वलक्षणायां मानाभावात् तत्र तत्र मीमांसकप्रयुक्तमितिकर्त्तव्यतापदं मुख्ययैव वृत्त्या द्रव्यं बोधयेदिति द्रव्यस्यापीतिकर्त्तव्यतात्वं मीमांसासम्मतमेव वाच्यमित्यत आह किञ्चेति। उत्पत्तिवाक्यमिति। कर्म्मस्वरूपमात्रबोधकत्वादिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वाक्यं नाधिकारवाक्यम् । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात् । उत्पत्तिवाक्ये च नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा । इष्टविशेषाकाङ्क्षाकलुषितत्वेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया-विस्पष्टानुत्थानात् । तत्सिद्धं, सोमस्य नेतिकर्त्तव्यतात्वेन भावनायामन्वयः । तस्माद्विशिष्टविधावन्वयानुपपत्त्या अवश्यं मत्वर्थलक्षणा वाच्येति ।

नन्वेवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं गौरवात् मत्वर्थलक्षणापाताच्च । किन्तु दध्ना जुहोतीतिवत् गुणमात्रविधानमस्तु विधिशक्तेर्गुणे संक्रमात् । यथाहुः ।

सर्वत्राख्यातसम्बद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे ।
विधिशक्त्युपसंक्रान्तेः स्याद्धातोरनुवादता ॥ इति ।

अधिकारवाक्यं फलसम्बन्धबोधकवाक्यम् । उत्पत्तिविधावितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाभावे हेतुमाह इष्टविशेषेति । कलुषितत्वेन व्याकुलत्वेन । तथाच किं भावयेदित्याकाङ्क्षाया अपर्यवसानेन भाव्यानन्वयात् भाव्याकाङ्क्षाव्याकुलीभूताया भावनाया नाकाङ्क्षान्तरावकाश इति भावः । अन्वयानुपपत्त्या सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन चान्वयानुपपत्त्या ।

सोमपदे मत्वर्थलक्षणापरिहाराय गुणविधित्वं शङ्कते नन्विति । एवमपि, विशिष्टविधिपक्षे सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां यागकरणकभावनायां सोमस्यान्वयासम्भवेऽपि । गुणमात्रविधाने प्रमाणान्तरप्राप्तयागांशविधानासम्भवात् तत्र सोमरूपगुणमात्रविधानम् । विधिशक्तेर्विधायकत्वस्य । गुणे संक्रमात् गुणमात्रविषये समाकर्षात् । उक्तार्थे प्रमाणतया भट्टकारिकामुपन्यस्यति यथाहुरिति । सर्व्वत्रेति । आख्यातसम्बद्धे आख्यातान्विते पदान्तरे प्रधानविध्युपात्तयागादिबोधकपदेतरयागादिबोधकपदे श्रूयमाणे धातोः श्रूयमाणपदान्तरघटकधातोरनुवादता प्रधानविधिप्राप्तार्थप्रापकतया अवधारितार्थवादत्वम् । तदर्थस्य न विधेयत्वमिति भावः । यदि धात्वर्थस्य न विधेयत्वं तर्हि आख्यातस्य लिङादेः किमंशे विधायकत्वमिति जिज्ञासानिवर्त्तकं निरुक्तार्थे हेतुमाह विधिशक्त्युपसंक्रान्तेरिति । विधिशक्तेर्विधायकत्वस्य उपसंक्रान्तेरन्यत्र सम्बन्धात् । तथाच परिप्राप्ततया धात्वर्थांशे न विधानं किन्त्वप्राप्तत्वेन गुणाद्यंश एवेति भावः । यथा दध्ना

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च यागस्याप्राप्तत्वान्न तदुद्देशेन सोमविधानमिति वाच्यम् । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात् । न चास्याधिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्वमिति वाच्यम् । उद्भिदा यजेत पशुकाम इतिवदेकस्यैवोभयविधित्वोपपत्तेः । एवञ्च सोमेन यजेतेत्यत्र न मत्वर्थलक्षणा स्यात् । यदि ह्यत्र विशिष्ट-विधित्वं स्यात्तदान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणा स्यात् । ज्योति-ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र तु क्वचिन्न मत्वर्थलक्षणा । न तावदेतस्मिन् वाक्ये, ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनैव नामपदान्वयात् । नापि सोमेन यजेते-त्यत्र, यागोद्देशेन सोमविधानात् सोमेन यागं भावयेदिति । अन्यनुवादेऽप्यस्ति मत्वर्थलक्षणा । अतएवोक्तम् ।

जुहोतीत्यस्य जुहोतिधात्वर्थांशे न विधायकत्वम्, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति प्रधान-विधिनैव तद्विधानात् । अतो जुहोतेर्गृहीतग्राहितया अनुवादत्वमेव । दध्नः करण-तायास्त्वप्राप्ततया तदंश एव विधायकत्वमिति ।

दध्ना जुहोतीत्यादौ यथा होमस्य विध्यन्तरप्राप्तत्वं, सोमेन यजेतेत्यत्र तु यागस्य तथा प्राप्तत्वं न घटते, येन तदनुवादेन गुणमात्रविधानं सम्भवेत् । प्रधानविध्यन्तराभावादिति शङ्कां निराकरोति न चेति । ज्योतिष्टोमविधेरेव प्रधानविधित्वं निराकरणे हेतुमुपदर्श-यति ज्योतिष्टोमेनेति । अधिकारविधित्वेन फलसम्बन्धबोधकविधित्वेन । उभयविधि-त्वेति । उत्पत्त्यधिकारविधित्वेत्यर्थः । एवञ्चेति । सोमवाक्यस्य परिप्राप्तयागानुवादेन सोमकरणतामात्रविधायकत्वे सतीत्यर्थः । विशिष्टविधित्वपक्ष एव लक्षणासम्भव इत्याह यदि हीति । ननु ज्योतिष्टोमवाक्यस्य यागविधित्वाङ्गीकारे मत्वर्थलक्षणापत्तिरित्यत आह ज्योतिष्टोमेनेति । क्वचिदिति । सोमवाक्ये ज्योतिष्टोमवाक्ये चेत्यर्थः । तत्र ज्योति-ष्टोमवाक्ये मत्वर्थलक्षणाभावं दर्शयति न तावदिति । अस्मिन् वाक्ये ज्योतिष्टोमवाक्ये । तत्र हेतुमाह ज्योतिष्टोमेनेति । सोमवाक्येऽपि नेति दर्शयति नापीति । तत्र हेतुमाह यागोद्देशेनेति । अतएव गुणविधावपि मत्वर्थलक्षणासद्भावादेव । उक्तं भट्टपादैरिति शेषः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधाने वानुवादे वा याग: करणमिष्यते।
तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति॥ इति।

अतश्च विशिष्टविधाविव गुणविधावप्यस्ति मत्वर्थलक्षणेति चैन्नैवम्। गुणान्वयानुपपत्त्या हि मत्वर्थलक्षणाङ्गीक्रियते। यदा च भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्तदान्वयानुपपत्त्या साङ्गीकर्त्तव्या। गुणविधौ च न धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयः मानाभावात्। न हि दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वं श्रूयते तद्वाचकतृतीयाद्यभावात्। कल्प्यत इति चेन्न, गुणस्य तत्र विधित्सितत्वेन साध्याकाङ्क्षायां साध्यत्वकल्पनाया एवोचितत्वात्,

---

विधान इति। विधाने प्रधानविधौ अनुवादे अङ्गविधौ वा। यागो भावनायां करणमिष्यते। याग इति कर्ममात्रोपलक्षणम्। करणत्वे हेतुमाह तत्समीप इति। यतस्तत्समीपे भावनावाचकलिङ्पदसन्निधौ तृतीयान्तस्तृतीयान्ततयान्वययोग्यो यागशब्दस्तद्वाचित्वं करणताबोधकत्वं न मुञ्चति त्यजति। तृतीयान्तपदस्य करणतावाचकत्वावश्यम्भावादित्यर्थः। अतश्चेति। गुणविधावपि यागस्य भावनायां करणत्वेनान्वयात् मत्वर्थलक्षणामन्तरेण गुणस्य तदन्वयानुपपत्तेश्चेत्यर्थः। आपत्तिं निराकरोति पूर्व्वपक्षी नैवमिति। यदि धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनान्वयोऽभ्युपगम्यते तदैव गुणस्य तत्रान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणाङ्गीकार्य्या। गुणविधौ धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वय एवासिद्धः प्रमाणाभावात्। तत्कथं मत्वर्थलक्षणेत्याह गुणान्वयानुपपत्त्येति। प्रमाणाभावमुपपादयति न हीति। श्रूयत इति। एतेन करणत्वं न श्रुत्यावगम्यत इति दर्शितम्। यजेतेत्यादौ सर्व्वत्रैव तृतीयाद्यभावेऽपि यथा भावनायाः केनेति करणाकाङ्क्षत्वानुपपत्त्या अर्थापत्तिप्रमाणेन यागस्य करणत्वं कल्प्यते तथात्रापीति शङ्कते कल्प्यत इति। तत्र गुणविधौ। विधित्सितत्वेन विधातुमिष्टत्वेन। साध्याकाङ्क्षायां, किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षायाम्। साध्यत्वकल्पनाया, धात्वर्थस्य भाव्यत्वकल्पनायाः। उचितत्वादिति। तथाच गुणविधौ विधित्सितगुणस्यैव करणत्वेनान्वयेन, केनेति करणाकाङ्क्षानिवृत्तेः कथमित्याकाङ्क्षायाः संस्कारादीतिकर्त्तव्यताभिर्निवर्त्तनीयत्वादवशिष्टया किमित्याकाङ्क्षया धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वेना-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

दध्ना होमं भावयेदिति । न चायमस्ति नियमो भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयो न प्रकारान्तरेणेति । षष्ठाद्यपूर्व्व-पक्षानुत्थानापत्तेः ।

षष्ठाद्ये हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्ययवाच्यायां वक्ष्य-माणार्थभावनायां समानपदश्रुत्या यागस्य भाव्यत्वमाशङ्क्य अपुरुषार्थत्वेन परिहृतम् । यदि च धात्वर्थस्य करणत्वेनैव भावनायामन्वयस्तदा भाव्यत्वशङ्कैव नोदेतीति व्यर्थं षष्ठाद्यमधि-करणमापद्येत ।

न्वयो न तूपरतामपि करणाकाङ्क्षामुज्जीव्य धात्वर्थस्यापि करणत्वेनान्वयोऽभ्युपगन्तव्य इति भावः । गुणस्य करणत्वान्वयं धात्वर्थस्य साध्यत्वान्वयञ्च व्यञ्जयति दध्नेत्यादि । ननु सर्व्वत्रैव धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयनियमात् कथं गुणविधौ तस्य भाव्यत्वेनान्वयः सम्भवतीत्यापत्तिं परिहरति न चेति । नियमे व्यभिचारं प्रतिपादयति षष्ठाद्येति । षष्ठाध्यायप्रथमपाद-प्रथमाधिकरणेत्यर्थः ।

पूर्व्वपक्षानुत्थानं व्यञ्जयति षष्ठाद्ये हीति । भाव्यत्वमाशङ्क्येति । तथाच शास्त्रदीपिकायां पूर्व्वपक्षकारिका—धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते ।

स्वर्गादिः खलु वाक्येन श्रुतेर्वाक्यञ्च दुर्बलम् ॥

अपुरुषार्थत्वेनेति पुरुषस्येष्टत्वाभावेनेत्यर्थः । कष्टं कर्म्मेति न्यायात् कर्म्ममात्रस्य इष्टत्वम् यावत् समधिकसुखविशेषजनकत्वं नावगम्येत । अतः प्रधानविधौ स्वार-सिकेच्छाविषयस्वर्गादेरेव भाव्यत्वमुचितं, येन कर्म्मणस्तत्साधनतावगमादनन्तरं कर्म्मण्यपि पुरुषेच्छा जायते । तथाच शास्त्रदीपिकायां सिद्धान्तकारिका—

स्वर्गादिः कामनायोगात् फलत्वेनैव गम्यते ।

स्वारस्यात् पुरुषाणां हि कामना फलगोचरा ॥

एवञ्च यद्येकान्तत एव धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनान्वयोऽसम्भवी, तदा असम्भवदन्वयाङ्गीकारेण पूर्व्वपक्षासम्भवात्तदधिकरणस्य निरर्थकत्वापत्तिरित्याह यदि चेति । तथाच धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनान्वयसम्भवेऽपि प्रधानविधौ पुरुषेच्छाविषयत्वासम्भवेन भाव्यत्वानङ्गीकारः समुचित एव । परन्तु प्रधानविधिना धात्वर्थस्य इष्टविशेषसाधनत्वे प्रतिपादिते अङ्गविधिजन्यबोध-वेलायां तस्य धात्वर्थस्य पुरुषेच्छाविषयत्वसम्भवात् भाव्यत्वं सुघटमेवेति भावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

किञ्च वाजपेयाधिकरणे तन्त्रसम्बन्ध आशङ्क्य परिहृतः। धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वये तन्त्रसम्बन्धशङ्कैव न स्यात्। तत्र तन्त्रसम्बन्धशङ्कापरिहारौ च व्याख्यातौ।

किञ्च न धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयः। गुणकामाधिकरणे

अन्यत्रापि यागस्य भाव्यत्वाशङ्का कृतेत्युपदर्शयति किञ्चेति। वाजपेयाधिकरण इति। प्रथमाध्यायचतुर्थपादे वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति विधिः किं गुणविधित्वं कर्मनामधेयत्वं वेति संशये पूर्वपक्षः। यजेतेत्याख्यातपदं फलगुणाभ्यां तन्त्रेणान्वेतु, कर्मतया फले, करणतया च वाजपेयगुणे अन्वयात् न मत्वर्थलक्षणा नापि वाक्यभेदः। आवृत्त्यन्वय एव वाक्यभेदप्रसक्तिः। भिद्यते चेद्वाक्यं भिद्यताम्। यागेन स्वाराज्यं भावयेत् यागञ्च वाजपेयाख्यगुणेनेति। न चैकेनाख्यातेन यागस्य कर्मत्वकरणत्वे युगपत् प्रतिपादयितुं शक्येते इति वाच्यम्। आख्यातेन सम्बन्धमात्रप्रतिपादनात्। तस्य च साधारणत्वादिति। तथाच शास्त्रदीपिकायां पूर्वपक्षकारिका—

सर्व्वेष्वाख्यातशब्देषु तन्त्रसम्बन्धसम्भवात्।
मत्वर्थलक्षणादोषो नास्तीत्याचिख्यतेऽधुना॥
कर्म्मत्वं करणत्वं वा नाख्यातेनाभिधीयते।
यागादेः किन्तु सम्बन्धमात्रं साधारणञ्च तत्॥ इति।

अत्रैव सिद्धान्तकारिका—सम्बन्धमात्रतात्पर्य्ये नैकस्याप्यन्वयो भवेत्।
तद्विशेषपरत्वे तु स्यादन्यतरसङ्गतिः॥
रूपद्वयपरत्वन्तु विनावृत्त्या न लभ्यते।
तस्मान्नाख्यातशब्दस्य तन्त्रसम्बन्धसम्भवः॥ इति।

यद्याख्यातात् सम्बन्धमात्रं धात्वर्थभावनयोरवगतं, तदा नैकस्यापि फलगुणयोस्तदन्वयः स्यात्। फलस्य साधनापेक्षत्वात् यागकरणिकैव भावना फलसम्बन्धमर्हति। तथा गुणस्य साध्यापेक्षत्वात् यागकर्म्मिकयैव भावनया सम्बन्धः। अनिर्द्धारितोभयरूपता तु नैकेनाप्यन्वीयते अयोग्यत्वात्। तत्रावश्यं विशेषपरता अभ्युपगन्तव्या। तस्मात् वाजपेयं सुराद्रव्यमस्मिन्निति सुराग्रहविधानात् तत्प्रख्यतया नामधेयत्वमिति सिद्धान्तः।

धात्वर्थस्य करणत्वेन भावनायामन्वयनियमस्तावदास्तां, पदार्थान्तरेण सम्बन्धान्तरमप्यङ्गीकृतमित्याह किञ्चेति। गुणकामाधिकरणे द्वितीयाध्यायद्वितीयपादवर्तिनि

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् । तथाहि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र न तावद्धोमो विधीयते । तस्य वचनान्तरेण विहितत्वात् । नापि होमस्य फलसम्बन्धः । गुणपदानर्थक्यापत्तेः । नापि गुणसम्बन्धं विधत्ते । फलसम्बन्धपदानर्थक्यापातात् । नाप्युभयसम्बन्धं विधत्ते । प्राप्ते कर्म्मण्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेः ।

यथाहुः ।

प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ इति ।

दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणे । आश्रयत्वेन दधिनिष्ठकरणत्वस्य आश्रयत्वेन । अतएव शास्त्रदीपिकायां तदधिकरणे दधिहोमसम्बन्धस्य आश्रयाश्रयिभाव इत्युक्तम् । भाष्यकारैरप्युक्तम् । दध्नो होमेन सम्बध्यमानत्वात् फलं भविष्यतीति । एवञ्च दध्नेन्द्रियकामस्येत्यस्य होमाश्रितेन दध्नः करणत्वेन इन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः । तथाच, तत्र धात्वर्थस्य करणत्वेन कर्म्मत्वेन वा भावनायां नान्वयः । तत्र दध्नः करणत्वेन, इन्द्रियस्य च कर्म्मत्वेनान्वयात् । धात्वर्थस्य तु दधिकरणत्वस्य आश्रयत्वेनेति धात्वर्थस्य भावनान्वय एव नास्तीति क्व तावत् करणत्वेनान्वयनियम इति भावः । आश्रयत्वेनान्वयं व्यञ्जयति तथाहीति । वचनान्तरेण अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति प्रधानविधिना । होमस्य प्रधानविधिप्राप्तहोमस्य । गुणपदेति । दधिपदेत्यर्थः । गुणसम्बन्धः केवलद्रव्यसम्बन्धः । अनेकविधाने होमस्य दधिगुणकत्वमिन्द्रियफलकत्वञ्चेति धर्म्मद्वयविधाने । वाक्यभेदापत्तेः परिप्राप्तं होमं दध्ना भावयेत् परिप्राप्तहोमेनेन्द्रियं भावयेदिति वाक्यद्वयापत्तेः । अत्र सिद्धान्तसम्मतिमाह यथाहुरिति । वार्त्तिककारा इति शेषः ।

प्राप्ते प्रमाणान्तरविहिते । अनेक एकाधिकः । अप्राप्ते विध्यन्तराप्राप्ते स्ववाक्यमात्रप्राप्ये इति यावत् । एकयत्नतः एकेन वाक्येन । उभयत्रान्वितमेतत् । एतेन वाक्यभेदेनानेकोऽपि गुणो विधातुं शक्य इति सिध्यति । ननु प्रकृते गुणद्वयविधानं न सम्भवति दध्न एव गुणत्वात् इन्द्रियस्य गुणत्वाभावात् । तत्कथमनेकगुणविधानमापादयतीत्यत आह

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अत्र च कर्म्मपदवत् गुणेत्युपलक्षणम् । एकोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदात् ।

अतएव ग्रहैकत्वाधिकरणे ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र ग्रहोद्देशेन एकत्वसम्मार्गविधौ वाक्यभेदात् ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तम् ।

रैवत्यधिकरणे च एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेत्यत्र वारवन्तीयस्य रेवती-

---

अत्रेति । कर्म्मपदवदिति । यथा कर्म्मपदं प्राप्तपदार्थमात्रोपलक्षणं तथा गुणपदस्य विधेयपदार्थमात्रोपलक्षणमित्यर्थः । अतएव सामान्येनाह एकोद्देशेनेति ।

उपलक्षणत्वस्य सिद्धान्तसम्मतत्वं प्रतिपादयति अतएवेति । ग्रहैकत्वाधिकरणे तृतीयाध्यायप्रथमपादस्य सर्व्वेषां ग्रहाणां सम्मार्गाद्यधिकरणे । ग्रहोद्देशेनेति । किञ्चिद्विधातुं सिद्धस्य निर्द्देश्यत्वमुद्देश्यत्वमिति लक्षणात् ग्रहस्य सोमयागे प्राप्ततया उद्देश्यत्वं सिद्धम् । एवञ्च प्राप्ते कर्म्मणीत्यत्र कर्म्मपदमुपलक्षणमित्यङ्गीकार्य्यम् । प्राप्तग्रहांशेऽपि धर्म्मद्वय-विधानापादनादिति सिद्धम् । एकत्वसम्मार्गेति । एतेन गुणपदस्याप्युपलक्षणत्वं साधितम् । एकत्वस्य अङ्गत्वाभावेऽपि तस्य विधेयत्वापत्त्या वाक्यभेदस्यापादितत्वात् ।

अन्यत्रापि दर्शयति रैवत्यधिकरणे चेति । द्वितीयाध्यायद्वितीयपादगते वारवन्तीया-दीनां कर्म्मान्तरताधिकरणे । एतस्यैवेति । अत्रायं विस्तरः । त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यादिवाक्यविहिताग्निष्टुदाख्ययागसन्निधौ श्रूयते । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्नि-ष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । अग्निष्टोमस्य प्रकृतिभूतस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहसाध्यो यागविशेषोऽग्निष्टुन्नामकः । स त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते । अग्निष्टोमसमापनमन्त्रसमाप्यत्वादग्निष्टोम इत्युच्यते च । रेवत्यो नाम ऋचः । वारवन्तीयं सामविशेषः । स चाग्निष्टोमे गीयत इत्यग्निष्टोमसामेत्युक्तम् । रैवतीषु ऋक्षु मध्ये वार-वन्तीयं नामाग्निष्टोमसाम गीत्वा पशुकाम एतेन यजेतेत्यर्थः ।

अत्र संशयः । किमयं दध्नेन्द्रियकामस्येतिवत् अग्निष्टुती गुणफलविधिः । अग्नि-ष्टुति रैवतीसंज्ञकऋग्गणमध्ये पशुकामेन वारवन्तीयं साम गातव्यमिति । अथवैतत् कर्म्मान्तरं पशुकामो रैवतीषु वारवन्तीयं साम गीत्वा यजेतेति । अत्र सन्निधिबलात् एतस्यैवेत्येतच्छब्दाच्च अग्निष्टुद्गुणफलविधिरिति पूर्व्वपक्षे सिद्धान्तः । यद्यग्निष्टुति रैवती-साम्नां प्राप्तिः स्यात्तदा परिप्राप्तासु रैवतीषु वारवन्तीयसामसम्बन्धात् पशुरूपफलमिति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

गुणफलविधिः सम्भवेत् वाक्यभेदाभावात्। परन्तु अग्निष्टुति रैवतीसम्बन्ध एव न प्राप्यते। एवञ्च अग्निष्टुति रैवतीसम्बन्धस्तासु च रैवतीषु वारवन्तीयसम्बन्धस्तस्माच्च फलमिति विधातव्यम्। तदा वाक्यभेदापत्तिरतः कर्मान्तरविधिरेव पशुकामो रैवतीषु वारवन्तीयं साम गीत्वा यजेतेति। तथाच भाष्यकारैः, न ह्येतस्य रैवत्यः सन्ति यासु वारवन्तीयं भवेत्। तत्र रैवत्यो भवन्ति तासु च वारवन्तीयं विधीयते इति वाक्यं भिद्येतेत्युक्तम्। ननु रैवत्याख्यऋग्गणान्तर्गीयमानवारवन्तीयसामकरणत्वेन यागाश्रितेन पशुं भावयेदिति विधानान्न वाक्यभेदसम्भवः। होमाश्रितेन दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेदितिवत्। यदि तु तथाविधसामकरणत्वस्याप्यप्राप्ततया विधेयत्वात् विधेयभेदेन वाक्यभेद आवश्यक उच्यते, तदा दध्नोऽपि होमकरणत्वस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वसम्भवात् तत्रापि वाक्यभेदो दुर्वार इति चेन्न। दध्न इव साम्नो यागकरणत्वस्यासम्भवात्। तथाहि साम्नो न यागाश्रितत्वं किन्तु तदङ्गभूतस्तोत्रसम्बद्धत्वम्। अङ्गद्वारेण सत्यप्युपकारकत्वे आश्रयाश्रयित्वं न सम्भवतीति दृष्टान्तवैषम्यम्। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यागस्य द्रव्यदेवताघटिततया दृष्टान्ते द्रव्यस्य दध्नः करणत्वस्य होमाश्रितत्वं सम्भवति।

यदि तु परम्परया साम्नो मन्त्रस्य यागोपकारकत्वेन यागसाधनत्वं मन्यते तत्रोच्यते। होमस्य द्रव्यदेवतासाधनकतया यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य होमकरणताया आवश्यकत्वात् दध्नोऽपि करणतायाः शास्त्रमन्तरेणापि लोकादेव प्राप्तेर्दृष्टान्ते फलमात्रं विधेयम्। अतः पदार्थद्वयविधानाभावादेकमेव वाक्यम्। न च तर्हि दध्ना जुहोतीत्यत्रापि दध्नः प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् होमस्य च तथात्वाद्वाक्यस्यानुवादत्वापत्तिस्तस्य गुणविधित्वसिद्धान्तभङ्गश्च स्यादिति वाच्यम्। दध्नः प्राप्तत्वेऽपि आवश्यकत्वेनाप्राप्तत्वेनावश्यकाङ्गत्वेन विधानाद्विधेयत्वोपपत्तेर्वाक्यस्य गुणविधित्वोपपत्तेश्च। दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र तु दध्नो नावश्यकाङ्गत्वेन विधानम्। येन द्रव्यान्तरमपहाय दध्ना हूयते। येन हूयते तस्येन्द्रियं स्यादिति पाक्षिकभावेनैव विधानात्। अतो न तस्य विधेयत्वम्। प्रकृते तु रैवतीमध्यपठ्यमानवारवन्तीयसाम्नो यागसाधनतायाः शास्त्रमन्तरेणाप्राप्यतया विधेयत्वावश्यम्भावेन गुणफलोभयविधानाद्वाक्यभेदो भवत्येव। तथाच न्यायमालायाम्—

"दध्नो होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात्। फलसम्बन्ध एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः। इह तु रैवत्यृगाधारवारवन्तीयसाम्नो अग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलजनकत्वञ्चेत्युभयस्य शास्त्रगम्यत्वाद्दुर्वारो वाक्यभेद" इत्युक्तम्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सम्बन्धे अग्निष्टोमसम्बन्धे फलसम्बन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदाद्भावनोपसर्जनं भावनान्तरं विधीयते इत्युक्तम्। तस्मात् प्राप्ते होमे नोभयविधानं सम्भवति। नापि होमान्तरं विधीयते। गौरवात् प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनाप्रसङ्गात् मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाच्च।

नन्वेवम् अग्निष्टुत्सन्निधौ एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयं सामेति श्रुतौ प्रक्रान्तवाचिना एतच्छब्देन अग्निष्टुत्परामर्शविरोध इति चेन्न। अथैष आयुरित्यादिवदेतच्छब्दस्य प्रशंस्यमानविधेयकर्मपरत्वात्। तस्माद्यागान्तरमेव, न त्वग्निष्टुतौ गुणविधिरिति सिद्धम्।

रेवतीसम्बन्धे इत्यादि। यद्यपि रेवत्यृगाधारवारवन्तीयस्य अग्निष्टुत्सम्बन्धः फलसम्बन्धश्चेति विधेयद्वयापादनमेव समुचितं प्रतिभाति तथापि रेवतीषु ऋक्षु वारवन्तीयसाम्नोऽनाम्नानात् तत्र तत्सम्बन्धस्याप्रसिद्धतया पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वात् तस्यापि कर्तव्यत्वेन विधानावश्यम्भावात् सम्बन्धत्रयस्यैव विधेयत्वमापादितम्। अग्निष्टोमसम्बन्धे अग्निष्टुत्सम्बन्धे। अग्निष्टुतोऽपि गौणाग्निष्टोमत्वाङ्गीकारात्। वाक्यभेदात् अग्निष्टुति रेवतीर्ऋचः पठेत् तासु च वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम गायेत् तेन च पशुं भावयेदित्येवंरूपात्। भावनोपसर्जनं गुणभावेन भावनायामन्वितम्। भावनान्तरम् अग्निष्टुदितरप्रधानीभूतयागान्तरकरणिका भावना। विधीयत इति। तथाच पशुकामो रेवतीषु वारवन्तीयं ज्योतिष्टोमसाम कृत्वा एतेन यजेतेति कर्मान्तरविषयकप्रधानविधौ कृत्वेति करोतिना भावनावगमात् आख्यातेन च भावनाप्रतीते रेवतीषु वारवन्तीयसामभावनाप्रयुक्तेन यागविशेषेण पशुं भावयेदिति बोधः। तस्मात् क्वचिदेकत्वादिसङ्ख्याविधाने क्वचिच्च मन्त्रादिसम्बन्धविधाने च वाक्यभेदापादनेन प्राप्ते कर्मण्यत्र गुणपदस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वात्। उभयविधानं दधिद्रव्यस्य इन्द्रियफलस्य चेत्येतयोर्द्वयोः पदार्थयोर्विधानम्।

ननु रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा यजेतेत्यत्रेव दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्रापि वाक्यभेदभयात् प्रधानकर्मान्तरविधानमस्त्वित्यत आह नापीति। गौरवात् प्रधानविध्यन्तरकल्पनागौरवात् कर्मान्तरकल्पनागौरवाच्च। प्रकृतहानेति। अग्निहोत्रहोमप्रकरणीयत्वेऽपि तद्धानिः। कस्यापि अप्रकृतस्य यागान्तरस्य कल्पना। तयोः प्रसङ्गादित्यर्थः। मत्वर्थलक्षणेति। दधिहोमयोः सामानाधिकरण्येनान्वयाय दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गादित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नापि दध्येव केवलं करणत्वेन विधीयत इति युक्तम्। केवलस्य व्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः। कर्त्तृव्यापार-व्याप्यत्वनियमात् करणत्वस्य। किं तर्हि विधीयत इति चेत् दध्नेति तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वम्। फलभावनायां करणत्वेन विधीयते। प्रत्ययार्थत्वेन दध्नोऽपि तस्य प्राधान्यात्। एवञ्च दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः। करणत्वञ्च किं-

---

विधीयते प्रतिपाद्यते। केवलस्य दध्नः करणत्वेन विधानस्यायुक्तत्वे हेतुमाह केवल-स्येत्यादि। व्यापारानाविष्टस्य कर्त्तृव्यापाररहितस्य। व्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुप-पत्तौ हेतुमाह कर्त्तृव्यापारेति। कर्त्रधीनव्यापाराभाववदवृत्तित्वनियमादित्यर्थः। अय-माशयः। करणत्वं व्यापारवत्कारणत्वम्। व्यापारद्वारेण क्रियाजन्यफलनिर्वर्त्तकत्वमिति यावत्। तच्च गृहस्थितस्य कुठारादेश्छेदनक्रियाजन्यकाष्ठाद्यवयवविभागरूपफलनिष्पा-दकत्वाभावदर्शनात् कर्त्रधीनव्यापारमन्तरेण न सम्भवति। सम्भवति तु तथाविधव्यापार-सम्बन्धादेव। तच्च च कर्त्तुरुद्यमननिपातनक्रियाजन्यकाष्ठकुठारसंयोगो व्यापारः। इह तु अलौकिके इन्द्रियजनने दध्नो द्रव्यस्य गृहस्थितकुठारस्येव करणत्वं न सम्भवत्येव। यद्यपि कुठारेण काष्ठं छिनत्तीति लौकिकवाक्ये करणत्वाभिधानादेव कुठारकाष्ठसंयोग-रूपो व्यापारः प्रतीयते तथापि दध्नेन्द्रियं भावयेदित्यलौकिकवाक्ये दध्नः करणत्वाभि-धानेऽपि अलौकिकेन्द्रियजनने दध्नो व्यापारस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरतया करणताबुद्धि-र्दुर्घटा। वह्निना सिञ्चतीतिवदप्रामाण्यमेवापद्येत वाक्यस्येति।

तस्मात् यस्य करणत्वमभिमतं तद्दर्शयितुमाह किं तर्हीति। दधिकरणत्वं दधि-निष्ठं करणत्वम्। फलभावनायामिन्द्रियभावनायाम्। ननु प्रातिपदिकार्थस्य दध्नः करणत्वमुपेक्ष्य तृतीयार्थकरणत्वस्य करणत्वाङ्गीकारे किं बीजमित्यत्राह प्रत्ययार्थत्वे-नेति। दध्नोऽपीति। प्रातिपदिकार्थदध्यपेक्षयेत्यर्थः। प्राधान्यादिति। दध्नेति पदेन दधिनिष्ठकरणत्वप्रतीतौ दध्नो विशेषणतया करणत्वस्य तु विशेष्यतया भानादिति भावः। दधिकरणत्वस्य करणत्वविधाने वाक्यार्थं दर्शयति एवञ्चेति। ननु यदि फलभावनायां दधि न करणं किन्तु तत्करणत्वमेव करणं तर्हि तत्करणत्वं किं-सम्बन्धि? करणत्वस्य ससम्बन्धिकतया सम्बन्धिविशेषसाकाङ्क्षत्वादित्याह करणत्वञ्चेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रतियोगिकमित्यपेक्षायां सन्निधिप्राप्तो होम आश्रयत्वेन सम्बध्यते। ततश्च सिद्धो धात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः।

प्रकृतमनुसरामः। तत्सिद्धं धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वय इति। किं तर्हि क्वचित् करणत्वेन क्वचित् साध्यत्वेन क्वचिदाश्रयत्वेनेति। गुणविधौ च साध्यत्वेनैवान्वयः सम्भवतीति न मत्वर्थलक्षणया प्रयोजनम्। किञ्च गुणविधौ मत्वर्थलक्षणायां

किंप्रतियोगिकं किंसम्बन्धि। सन्निधिप्राप्तः जुहुयादित्यनेन सान्निध्यादुपस्थितः। आश्रयत्वेन करणभावास्पदत्वेन। यस्मिन्नाश्रये तस्य करणत्वं तत्त्वेनेति यावत्। तथाच होमाश्रितं यत् दधिनिष्ठकरणत्वं तेनेन्द्रियं भावयेदिति पर्य्यवसितोऽर्थः।

ननु यागेऽपि कथं दध्नः करणत्वसम्भवः। व्यापारमन्तरेण करणत्वासम्भवादिति चेन्न दध्नेति तृतीयया करणत्वोल्लेखमुखेन दधियागसम्बन्धरूपव्यापारस्यापि प्रतिपादनात्। यागस्य द्रव्यदेवतासाधनकत्वावश्यकत्वेन दधियागसम्बन्धस्य सुप्रतीतत्वाच्च। नन्वेवं दधिनिष्ठकरणत्वस्यापि भावनाकरणत्वमनुपपन्नम्। तस्यापि व्यापारानुपलम्भेः। न हि दध्नो यागसम्बन्धस्येव तत्करणत्वस्य भावनासम्बन्धः सम्भवतीति चेत्तदपि न, दध्नो यागकरणत्वजन्यस्यादृष्टविशेषरूपव्यापारस्य सुगमत्वात्। तथाच केवलाद्दध्नो नादृष्टविशेषो जायते यस्य व्यापारत्वमङ्गीकृत्य भावनायां करणत्वं मन्तव्यम्। यदा तु दध्नो यागकरणत्वं जायते तदैवालौकिकक्रियासम्बन्धेनादृष्टविशेष उत्पद्यते अतो दधिकरणत्वस्यैव स्वजन्यादृष्टविशेषरूपव्यापारवत्तया भावनाभाव्येन्द्रियनिर्वर्त्तकत्वरूपभावनाकरणत्वं सूपपन्नं न पुनः केवलस्य दध्न इति सर्व्वं निरुपद्रवम्।

प्रकृतं धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनान्वयनियमव्यभिचारम्। अनुसरामः उपसंहरामः। उपसंहरति तदिति। अन्वयस्य नानाप्रकारत्वं दर्शयितुमाह किमिति। अन्वयस्य किम्प्रकारत्वमित्यर्थः। क्वचिदिति। प्रधानविधौ करणत्वेन। गुणविधौ साध्यत्वेन। गुणफलविधावाश्रयत्वेनेत्यर्थः। इति एवंरीत्यान्वयस्य त्रिप्रकारत्वात्। न मत्वर्थलक्षणेति। सोमेन यजेतेत्यस्य प्रधानविधित्वाङ्गीकारे या मत्वर्थलक्षणा सम्भाव्यते सा नेति पूर्व्वपक्षोपसंहारः।

ननु विधाने वानुवादे वा यागः करणमिष्यत इति वार्त्तिकोक्तेर्भवदभिमतगुणविधावपि मत्वर्थलक्षणावश्यकीति कथं मत्वर्थलक्षणाया निष्प्रयोजनत्वमुच्यत इत्यत आह किञ्चेति।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

गुणस्य धात्वर्थाङ्गत्वे किं मानमिति वक्तव्यम्। न तावत् श्रुतिः। मत्वर्थलक्षणायां तृतीया श्रुतिर्मत्वर्थस्यैवाङ्गत्वे मानं स्यात्। न गुणस्याङ्गत्वे। समभिव्याहारात्मकं वाक्यमिति चेत् तत् किं स्वतन्त्रमेव मानमुत लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा। नाद्यः बलाबलाधिकरणविरोधात्। तत्र हि वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा अङ्गत्वे मानमित्युक्तम्। द्वितीये प्रत्यक्षां श्रुतिमुत्सृज्य श्रुत्यन्तरकल्पने तस्या एव वा आवृत्तिकल्पने व्यर्थः प्रयासः समाश्रितः स्यात्। विशिष्टविधौ चागत्या तदाश्रयणम्।

इति वक्तव्यम् इत्यस्योत्तरं वक्तव्यं, गुणविधित्वपक्षेऽपि मत्वर्थलक्षणावश्यकत्वाभिमानिनेति शेषः। तथाच गुणविधौ मत्वर्थलक्षणायां गुणस्य धात्वर्थाङ्गत्वमेव न स्यादिति भावः। तत्रादौ श्रुतेर्मानत्वं निराकरोति न तावदिति। श्रुतिर्विभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः। मत्वर्थलक्षणायां सत्यामिति शेषः। तृतीया श्रुतिः दध्नेत्यादितृतीयाविभक्तिः। मत्वर्थस्यैव गुणसम्बन्धस्यैव। एकवारव्यवच्छेदमाह नेति। गुणस्य दध्यादिगुणस्य। अङ्गत्वे धात्वर्थाङ्गत्वे, मानमित्यनुषङ्गः। श्रुतेर्मानत्वासम्भवेऽपि वाक्यमेव मानमित्याह समभिव्याहारेति। शेषशेषिबोधकपदयोः सहोच्चारणमित्यर्थः। तदपि दूषयितुं विकल्पेन पृच्छति तत् किमिति। तद्वाक्यम्। स्वतन्त्रं मानान्तरनिरपेक्षम्।

स्वतन्त्रप्रमाणतां निराकरोति नाद्य इति। बलाबलेति। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विरोधे परपरस्य दौर्बल्याधिकरणे। कथं विरोध इत्यत्राह तत्र हीति। तथाच वाक्यस्य स्वतन्त्रप्रमाणतैवासिद्धेति भावः। भवतु द्वितीयः पक्ष एवाङ्गीकार्य्य इत्यत आह द्वितीये इति। प्रत्यक्षां दध्नेत्यादौ श्रूयमाणाम्। श्रुतिं तृतीयाश्रुतिम्। व्यर्थः प्रयास इति। दध्नेत्यादौ श्रूयमाणतृतीयाश्रुत्यैव दध्यादेर्गुणत्वसिद्धौ सम्भवन्त्यां दध्यादिपदे मत्वर्थलक्षणाङ्गीकारेण दध्यादेर्गुणत्वाभावप्रसक्तौ तत्साधनाय दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरं कल्पयित्वा तद्घटकतृतीयारूपश्रुत्यन्तरकल्पने, प्रत्यक्षविधिघटिकाया एकस्या एव तृतीयाया आवृत्त्यान्वयमङ्गीकृत्य दधिमता होमेन फलं भावयेत् दध्ना च होमं भावयेदित्यर्थद्वयकल्पने वा, प्रयासाश्रयणं निरर्थकमिति भावः।

विशिष्टविधौ गुणविशिष्टप्रधानविधौ। तथाच यत्रोत्पत्तिवाक्यान्तरं न श्रूयते तत्र गुणविशेषविशिष्टयागविधिश्रुतौ तस्यैव गुणविशिष्टप्रधानविधित्वाभ्युपगमावश्यकत्वात् मत्वर्थ-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

किञ्च भवतु श्रुत्यन्तरकल्पनं तथापि तत्सहकृतः प्रत्यक्ष एव वा विधिर्धात्वर्थाङ्गत्वेन गुणं विधत्ते, उत कल्पितं विध्यन्तरम्। कल्पितमिति चेन्न, श्रुतविधेर्व्यर्थत्वापत्तेः। न हि तेन तदा गुणो विधीयते। कल्पितविध्यन्तराङ्गीकारात्। नापि धात्वर्थः, तस्य च वचनान्तरेण विहितत्वात्।

अथ श्रूयमाण एव विधिः कल्पितश्रुतिसहकृतो धात्वर्थाङ्गत्वेन गुणं विधत्त इति चेत्, तर्हि तत्र कथं धात्वर्थस्यान्वयः। करणत्वेनेति चेन्न, अन्वयानुपपत्तेः। न हि सम्भवति दध्ना होमेन चेत्यन्वयः। साध्यत्वेनैवान्वयो दध्ना होमं भावयेदिति चेन्न, तथा सत्यनुवादेऽपि धात्वर्थः करणत्वेनैवान्वेतीत्येतदुपेक्षितं

लक्षणया अन्वयं सम्पाद्य गुणस्य धात्वर्थाङ्गत्वसम्पादनायागत्या पूर्व्वोक्तप्रयासाश्रयणम्। प्रकृते तु ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्युत्पत्तिविधिप्राप्तेः सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वाङ्गीकारेणोपपत्तौ कथं तथाविधप्रयास आश्रयणीय इति भावः।

श्रुत्यन्तरकल्पनेऽपि तस्यां कल्पितश्रुतौ यदि धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयोऽङ्गीक्रियते तदा वाक्यभेदापत्तिः। यदि तु तत्र साध्यत्वेनान्वयोऽभ्युपेयते तदा धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वय इति प्रतिज्ञाहानिः। तद्धानौ स्वीकृतायां प्रत्यक्षश्रुतावेव सा प्रतिज्ञाहानिः स्वीक्रियताम्, अलं श्रुत्यन्तरकल्पनेनेत्याह किञ्चेत्यादिना। तत्सहकृतः कल्पितश्रुत्यन्तरसहकृतः, विधिर्दध्ना जुहोतीत्यादिः। धात्वर्थाङ्गत्वेन होमाङ्गत्वेन। गुणं दध्यादिकम्। अन्त्य-कल्पमाशङ्कते कल्पितमिति। श्रुतविधेः दध्ना जुहोतीति प्रत्यक्षविधेः। व्यर्थत्वापत्तेः विधायकत्वाभावेन निष्प्रयोजनत्वापत्तेः। ननु मा भूद्गुणविधायकत्वं किन्तु धात्वर्थहोम-विधायकत्वादेव साफल्यमस्य स्यादित्यत आह नापीति। धात्वर्थ इति। तेन विधीयत इत्यनुषङ्गः। तस्य धात्वर्थस्य। वचनान्तरेण प्रधानविधिना।

आद्यपक्षमिदानीं निराकर्त्तुमाशङ्कते अथेति। कल्पितश्रुतीति। वाक्यान्तरकल्पनया आवृत्त्यान्वयकल्पनया वा, प्राप्ततृतीयाश्रुतीत्यर्थः। अन्वयानुपपत्तौ हेतुमाह न हीति। दध्ना होमेन चेति। भावयेदिति शेषः। वाक्यभेदापत्तेरिति भावः। उपेक्षितमिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स्यात्। विवक्षितवाक्यार्थस्य विनैव मत्वर्थलक्षणयाङ्गीकृतः स्यात्। तस्मान्न गुणविधौ न मत्वर्थलक्षणा।

यत्तु विधाने वानुवादे वेति वार्त्तिकं तत्प्रतीतिमवलम्ब्य, न वस्तुगतिम्। तथाहि यावद्धि अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यं नालोच्यते। केवलं दध्ना जुहोतीति वाक्यमालोच्यते। तदा षष्ठाद्यन्यायेन होमस्याभाव्यतां जानतां प्रतिपदाधिकरणभावार्थाधिकरणवासनावासितानां भवत्येतादृशी मतिर्यद्दधिमता होमेनेष्टं भावयेदिति। प्रतिपदाधिकरणे हि सोमेन यजेतेत्यादिषु किं गुणधात्वर्थयोः फलभावनाकरणत्वेनान्वयः उत एकस्यैवेति सन्दिह्य प्रधानसम्बन्धलाभात् विनिगमनाविरहाच्च सर्व्वेषां फलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशङ्क्य लाघवादेकस्यैव भावनाकरणत्व-

---

अनादृतं स्यादित्यर्थः। कल्पितत्रिभिरपि अङ्गविधित्वाविशेषादिति भावः। यदि तु गुणविधावपि धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वय इति स्वाभिमतसिद्धान्त इदानीमुपेक्ष्यते तदा सोमेन यजेतेति वाक्यस्य गुणविधित्वपक्षेऽपि अनुपपत्त्यभावाल्लक्षणामन्तरेणापि मद्विवक्षितोऽर्थो भवतावश्यमङ्गीकृतो भवेदित्याह विवक्षितेति।

गुणविधौ मत्वर्थलक्षणावादं निराकृत्योपसंहरति तस्मादिति। ननु विधाने वानुवादे वा यागः करणमिष्यत इत्यस्य वार्त्तिकसिद्धान्तस्य तर्हि को विषय इत्यत आह यत्त्विति। प्रतीतिमापाततः प्रतीतिम्। वस्तुगतिं वास्तविकीं प्रतीतिम्। तदेवोपदर्शयति तथाहीति। वाक्यं प्रधानविधिः। षष्ठाद्यन्यायेन षष्ठाध्यायप्रथमपादीयप्रथमाधिकरणेन। होमस्याभाव्यतामिति। तत्र स्वर्गादिफलस्यैव भाव्यत्वसिद्धान्तनादिति भावः। प्रतिपदेति। द्वितीयाध्यायप्रथमपादीयप्रथमाधिकरण एव प्रतिपदाधिकरणं भावार्थाधिकरणञ्च भाष्यकारादिभिर्दर्शितम्। तद्वासनया तदर्थज्ञानजन्यसंस्कारेण। वासितानां संस्कृतानाम्, जातसंस्काराणामिति यावत्। ननु तत्तदधिकरणे किं सिद्धान्तितम्। येन तज्ज्ञानजन्यदृढतरसंस्कारवशात् गुणविधावपि तत्तद्गुणवता यागेनेष्टं भावयेदिति प्रतीतिर्झटित्युदेतीत्यतस्तद्दर्शयति प्रतिपदाधिकरणे हीति। उक्तं द्वितीयाध्यायप्रथमाधिकरणे पार्थसारथिमिश्रादिभिः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मित्युक्तम्। भावनाकरणत्वं हि भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकतया। भाव्यञ्च स्वर्गादि नादृष्टमन्तरेणेत्यनेकेषां करणत्वे अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात्। तस्मादेकस्यैव करणत्वम्।

यदाप्येकस्य तदापि किं द्रव्यगुणयोः फलभावनाकरणत्वमुत धात्वर्थस्येति भावार्थाधिकरणे सन्दिह्य द्रव्यगुणयोरेव भावनाकरणत्वम्। भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायादित्याशङ्क्य धात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वं पदश्रुतेर्बलीयस्त्वादित्युक्तम्। अतश्च सिद्धमेतद्वाक्यान्तरानालोचनदशायां गुणविधावपि धात्वर्थस्य करणत्वाशङ्कायां गुणपदे मत्वर्थलक्षणेति। यदा त्वग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधायकं वाक्यान्तरमालोच्यते तदा होमस्य वाक्यान्तरेणैव विहितत्वात् तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इत्यालोचनान्न मत्वर्थलक्षणेति। अतएवोक्तं पार्थसारथिमिश्रैराघाराग्निहोत्राधिकरणे। फलतो गुणविधिरयं न प्रतीतित इति।

यद्वा एतद्वार्त्तिकमधिकारविध्यभिप्रायम्। उद्भिदा यजे-

भावार्थाधिकरणे द्वितीयाध्यायप्रथमाधिकरणशेषांशे। भूतं द्रव्यादि। भाव्याय फलाय। इत्युक्तमिति। शास्त्रदीपिकाकारादिभिरेवेति शेषः। तथाच शास्त्रदीपिकायां सिद्धान्तकारिका।

भावनैव हि भाव्येन फलेनान्वेतुमर्हति।
धात्वर्थः करणं तत्र लाघवात् सन्निकर्षतः॥ इति।

एतद्वाक्येति। अग्निहोत्रं जुहुयादिति प्रधानभूतविधिवाक्यान्तरेत्यर्थः। गुणपदे दध्यादिपदे। आघाराग्निहोत्राधिकरणे आघाराद्यपूर्वताधिकरणे द्वितीयाध्यायद्वितीयपादारचिते।

नन्वदूरदर्शिनां मादृशामेव दध्ना जुहोतीत्यादावापाततः सम्भवति धात्वर्थस्य करणताप्रतीतिः। न पुनर्वार्त्तिककाराणां श्रुतिमीमांसापारदर्शिनाम्। तत्कथमनुवादे यागस्य करणत्वमिति तदुक्तावापातिकप्रतीतिवर्णनमित्यत आह यद्वेति। अधिकारीति। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधकविध्यभिप्रायमित्यर्थः। तदभिप्रायकत्वे हेतुमाह उद्भिदेति। प्रथ-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तैत्यादीनामधिकारात्। तत्र हि यागो विधीयतामुत्पत्तिवाक्यसिद्धो वानूद्यतामुभयथापि करणत्वेनान्वयात् तृतीयान्तस्य तद्वाचित्वम्। अन्यथा अन्वयानुपपत्तेरिति। तस्माद्गुणविधौ विनापि मत्वर्थलक्षणया अन्वयोपपत्तेर्न मत्वर्थलक्षणेति। अतश्च

माध्यायचतुर्थपादे उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादौ उद्भिदादिशब्दानां कर्मनामधेयताधिकरण एव विधाने वानुवादे वेति वार्त्तिकोक्तेरित्याशयः। यद्यपि उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादीनां यथा कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधकत्वेनाधिकारविधित्वं तथा अप्राप्तकर्मविधायकत्वेन उत्पत्तिविधित्वमपीत्युत्पत्त्यधिकारविधित्वम्। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेतिवत्। तथाप्यधिकारविधित्वाविशेषात् तदुपक्रमवार्त्तिकवाक्यस्य अधिकारविधित्वमक्षुसम्। ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादीनां तत्तन्नामकयागविशेषविधायकत्वान्नानुवादत्वमित्यत आह तत्रेति। तेषु अधिकारविधिषु मध्ये इत्यर्थः।

यागो विधीयताम् उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिविधिभिः। अनूद्यतां वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत। ग्रीष्मे राजन्यः। शरदि वैश्यः। वर्षासु रथकार आदधीतेत्यादिविधिभिः। उभयथापि यागविधायकत्वे तदनुवादकत्वे वा। करणत्वेनान्वयादिति। यागस्येति शेषः। तद्वाचित्वं करणतावाचित्वम्। अन्यथा उभयत्रैव यागस्य करणत्वानङ्गीकारे। अन्वयानुपपत्तेरिति। तथाच उद्भिदा यजेतेत्यादय उत्पत्त्यधिकारविधयो विधानपदेनोक्ताः। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादयः केवलाधिकारविधयस्तु अनुवादपदेनाभिहिताः। तत्र उत्पत्त्यधिकारविधिषु यागस्य करणत्वानङ्गीकारे अन्वयानुपपत्तिः स्पष्टैव। केवलाधिकारविधिषु तु उत्पत्तिविधिप्राप्तयागस्य करणत्वमनङ्गीकृत्य यदि वसन्तकालविशिष्टो ब्राह्मणोऽग्न्याधानं भावयेदिति यागस्य भाव्यत्वं मन्यते तदा तेषां कर्मजन्यफलभोक्तृत्वाप्रतिपादकतया अधिकारविधित्वमेव व्याहन्येत। तस्मादेषामधिकारविधित्वोपपत्त्यर्थं वसन्तकालावच्छिन्नजीवनवान् ब्राह्मणोऽग्न्याधानेन फलं भावयेदित्यवश्यमेव वक्तव्यम्। प्रकारान्तरेणान्वयासम्भवादिति भावः।

गुणविधावपि मत्वर्थलक्षणावश्यकीति यदापादितं तदापत्तिनिरासमुपसंहरति तस्मादिति। नन्वेवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं गौरवान्मत्वर्थलक्षणापाताच्च। किन्तु दध्ना जुहोतीतिवत् गुणमात्रविधायकत्वमस्त्वित्यादिग्रन्थेन कृतं पूर्व्वपक्षमापत्तिनिरासेन दृढीकृत्य इदानीमुपसंहरति अतश्चेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं किन्तु गुणमात्रविधानम् । यागस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन् वाक्ये विधीयत इति युक्तम् । अन्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति ।

अत्रोच्यते । यद्यपि यागोद्देशेन सोमविधौ न मत्वर्थलक्षणा । तथापि यागस्याप्राप्तत्वात् सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोमविधानं सम्भवति । न च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुपपत्तेः । कर्म्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । तेन च विहितस्य कर्म्मणः फलविशेषसम्बन्धमात्रमधिकारविधिना क्रियते । फलविशेषसम्बन्धबोधकस्याधिकारविधित्वात् । यथा आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति । एतद्विहितस्य कर्म्मणः फलविशेषसम्बन्धमात्रं दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं विधत्ते । तस्याधिकारविधित्वं नोत्पत्तिविधित्वम् ।

स्यादेतत् दर्शपौर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिविधित्वं सम्भवति । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानर्थक्यापत्तेः ।

निष्क्रिद्रीकृतेऽपि तस्मिन् पूर्व्वपक्षे सिद्धान्तमाह अत्रोच्यत इति । ननु ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यस्याधिकारविधित्वे कथमुत्पत्तिविधित्वानुपपत्तिः । उभयरूपत्वात्तस्येत्यत उत्पत्त्यधिकारविध्योः स्वरूपं प्रतिपादयति कर्म्मस्वरूपमात्रेत्यादि । तेन उत्पत्तिविधिना । उत्पत्त्यधिकारविध्योरुदाहरणमाह यथेति । आग्नेय इति । इदञ्च उत्पत्तिवाक्यम् । द्रव्यदेवताबोधकतया कर्म्मस्वरूपमात्रबोधकत्वात् । फलसम्बन्धमात्रमिति । स्वर्गकामपदेनेति शेषः ।

दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यस्योभयविधित्वाङ्गीकारे आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यस्याधिकारविधित्वमेव युक्तम् । ज्योतिष्टोमवाक्यस्य तु उत्पत्त्यधिकारविधित्वाङ्गीकारे न कस्यापि वैयर्थ्यमिति पूर्व्वपक्षी शङ्कते स्यादेतदिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नहि तेन तदा कर्म्म विधीयते । तस्य दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् । नापि गुणविधानं सम्भवति । प्राप्ते कर्म्मणि अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । अत आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधित्वं युक्तम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधेरुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिवदुत्पत्तिविधित्वे स्वीक्रियमाणे न कस्यचिदानर्थक्यम् । सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वात् । यागोद्देशेन सोममात्रविधानाच्च न वाक्यभेद इति चेन्नैवम् । यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र लाघवान्न वाक्यभेदस्तथापि ज्योतिष्टोमेनेत्यस्मिन् वाक्ये कर्म्मस्वरूपे तस्य फलसम्बन्धे च विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदोऽस्त्येव । सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितकर्म्मणः फलसम्बन्धमात्रविधाने तदभावात् । उद्भिदा यजेतेत्यत्र तु वचनान्तराभावेनागत्या तदाश्रयणम् ।

नन्वाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिना यागो विधीयतां कथमानर्थक्यमित्यत आह नहीति । अथाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्य गुणविधित्वं स्यादित्यत आह नापीति । अनेकगुणेति । अग्निदेवताया अष्टाकपालसंस्कृतहविषश्चेत्येतद्गुणद्वयविधाने इत्यर्थः । नन्वाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्यानर्थक्यवत् प्रकृते सोमेन यजेतेत्यस्यानर्थक्यापत्तिरित्यत आह सोमेनेति । गुणविधित्वात् गुणविधित्वाङ्गीकारात् । आग्नेयवाक्यवदत्र गुणद्वयविधानं नापततीत्याह सोममात्रेति ।

सिद्धान्ती निराकरोति नैवमिति । सोमवाक्ये एकमात्रगुणविधानात् वाक्यभेदाभावेऽपि ज्योतिष्टोमवाक्ये विधेयद्वयापाताद्गौरवमिति भावः । गौरवलक्षण इति । न वाक्यगौरवं किन्त्वर्थगौरवमिति भावः । ननु स्वमते कथं तद्गौरवं परिहरणीयमित्यत्राह सोमेन यजेतेति । तदभावात् तथाविधगौरवाभावात् । गत्यन्तराभावादेव क्वचित्तथाविधगौरवाङ्गीकार इत्याह उद्भिदेति । वचनान्तराभावेन उत्पत्तिविध्यन्तराभावेन ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च सोमेन यजेतेत्यत्रापि कर्म्मस्वरूपे गुणे च विधीयमाने वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम्। श्रूयमाणेन विधिना गुणस्याविधेयत्वात्। विशेषणविधेरार्थिकत्वात्। सर्व्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थिकः। ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य तूत्पत्तिविधित्वे कर्म्मस्वरूपे फलसम्बन्धश्चेति श्रूयमाणेनैव विधिना विधातव्यमिति सुदृढो गौरवलक्षणो वाक्यभेदः। यथाहुः।

श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवम्।
एकोक्त्यवसितानान्तु नार्थापेक्षो विरुध्यते॥ इति।

नन्वेवं सोमवाक्येऽपि भवन्मते तथाविधगौरवं स्यादित्यापत्तिं निराकरोति न चेति। कर्म्मस्वरूपे इति। भवन्मते तस्योत्पत्तिविधित्वादिति भावः। श्रूयमाणेन गुणविधायकतया श्रूयमाणेन। तथाच गुणो न गुणविधायकत्वेन रूपेण श्रूयमाणविधिबोधितः, किन्तु तद्गुणविशिष्टकर्म्मविधायकत्वेन रूपेण श्रूयमाणविधिबोधित इति भावः। ननु यदि गुणविधायको विधिर्न श्रूयते तदा कथमस्य विधेयत्वमित्यत आह विशेषणविधेरिति। गुणविधेरित्यर्थः। आर्थिकत्वात् तात्पर्य्यागतत्वात्। तथाच गुणविशिष्टकर्म्मणो विधेयत्वे गुणस्यापि विधेयतावच्छेदकतयैव विधेयत्वमिति भावः। न केवलं सोमवाक्ये किन्तु सर्व्वत्रैव विशेषणविधिरार्थिक इत्याह सर्व्वत्र हीति। ननु ज्योतिष्टोमवाक्यस्योत्पत्त्यधिकारविधित्वाङ्गीकारेऽपि अन्यतरविधेरार्थिकत्वे उभयविधानं न गौरवायेत्यत आह ज्योतिष्टोमेनेत्यस्येति। श्रूयमाणेनैवेति। तथाच भवतां मते तस्योभयविधित्वाङ्गीकारात् ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन भावयेदित्युत्पत्तिविधिना बोधिते तेन यागेन स्वर्गं भावयेदित्यधिकारविधिना बोधयितव्यमित्युभयमेव आवृत्त्या श्रूयमाणविधिद्वयबोधितमिति सुदृढो गौरवलक्षणो वाक्यभेद इति भावः।

अत्रैव वार्त्तिककारसम्मतिमाह यथाहुरिति। श्रौतेति। शब्दानां श्रौतव्यापारस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानस्य नानात्वे अतिगौरवम्। यदि विधिवाक्यघटकशब्दा आवृत्तिवशाद्वारं वारं श्रूयन्ते तदा गौरवातिरेक इति तात्पर्य्यम्। एकेति। एकया उक्त्या अवसितानां समाप्तानाम् अनावृत्तानामिति यावत्। शब्दानाम् अर्थेन तात्पर्य्येण कस्यचित् पदार्थस्याक्षेपः आविर्भावनं न विरुध्यत इत्यर्थः। ज्योतिष्टोमवाक्यस्योभयविधित्वे ज्योति-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च सोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपि न वाक्यभेदस्तथापि मत्वर्थलक्षणा स्यादिति वाच्यम्। तस्या: स्वीक्रियमाणत्वात्। लक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात्। लक्षणा हि पददोषो वाक्यभेदस्तु वाक्यदोष:। पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पद एव दोषकल्पनाया उचितत्वात्। गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायात्।

अतएव जातपुत्र: कृष्णकेशोऽग्नीमादधीतेत्यत्राधानानुवादेन जातपुत्रत्वकृष्णकेशत्वविधाने वाक्यभेदात् पदद्वयाभ्यामवस्थाविशेषो लक्ष्यत इत्युक्तम्। तस्मात् वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्षणैव स्वीकार्य्या। तस्मात् सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिर्न ज्योतिष्टोमेनेत्ययम्। गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्ते:।

किञ्च सोमेन यजेतेत्यत्र यागविधाने श्रुत्यर्थविधानं स्यात्।

ष्टोमेन भावयेत् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं भावयेदित्येकस्यैव वाक्यस्य द्वि:श्रवणकृतमर्थद्वयं गौरवात् विरुद्धम्। सोमवता यागेन भावयेदित्यादौ तु सकृदुच्चरितादेव वाक्यात् सोमविशिष्टयागरूपार्थस्य विधेयस्य प्राप्ति:। तत्र सोमस्याङ्गभावो ऽर्थाक्षिप्त इति न विरुध्यत इति भाव:।

इदानीं मत्वर्थलक्षणादोषापत्तिमिष्टापत्त्या परिहरति न चेति। लक्षणास्वीकारे हेतुमाह लक्षणात इति। जघन्यत्वात् गत्यन्तराभावेनाश्रयणीयत्वात्। हेतुमाह लक्षणा हीति। पद एव दोषकल्पनाया इति। पददोषाङ्गीकारस्यैवेत्यर्थ:। तत्र प्रमाणमाह गुणे त्विति। आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्य वाक्यतया एकैकपदस्य वाक्यघटकत्वेन गुणत्वादिति भाव:। अतएवेति। वाक्यभेदापेक्षया लक्षणाया लघुत्वादेवेत्यर्थ:। पदद्वयाभ्यामिति। एतन्मते वाक्येऽपि लक्षणाङ्गीकारात् गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र यथा गम्भीरापदनदीपदरूपपदद्वयसमुदायस्य गम्भीरनदीतीरे लक्षणा तथा जातपुत्रपदकृष्णकेशपदयोरवस्थाविशेषलक्षणेति भाव:। अवस्थाविशेषो यौवनावस्था। मत्वर्थलक्षणादोषं निराकृत्य सोमेन यजेतेत्यस्य प्रधानविधित्वसिद्धान्तमुपसंहरति तस्मात् सोमेनेति।

गुणविधित्वाङ्गीकारेऽपि न दोषविशेषाभिसारस्तत्कथं मत्वर्थलक्षणातो बिभेषीत्याह किञ्चेति। श्रुत्यर्थविधानम् एकपदरूपविनियोक्तृश्रुत्यर्थविधानम्। तथाच लिङ्वर्थभाव-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

गुणविधाने तु वाक्यार्थविधानम् । तच्च श्रुत्यर्थविधानसम्भवे अयुक्तम् । यथाहुः ।

वाक्यार्थविधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसम्भवे । इति ।

वाक्यार्थः पदान्तरार्थ इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापि फलोद्देशेन यागस्यैव विधानान्न वाक्यार्थविधानम् । तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापि तदङ्गीकाराच्च । तस्माज्ज्योतिष्टोमेनेत्ययमधिकारविधिरेव ।

अपि च कर्म्मस्वरूपविधिस्तत्र स्वीकार्य्यो यत्र कर्म्मणो रूपमुपलभ्यते । यागस्य च द्वे रूपे द्रव्यं देवता चेति । सोमेन

नायां करणाकाङ्क्षिण्यामेकपदोपस्थितयागस्य करणत्वेनान्वये यागेन भावयेदिति विधानमिति भावः । वाक्यार्थविधानम् एकवाक्यगतलिङ्घटितपदेतरपदविशेषार्थविधानम् । तथाच एकपदोपस्थितधात्वर्थयागस्य भावनायां करणत्वान्वयमुत्सृज्य एकवाक्यगतसोमरूपपदान्तरार्थस्य करणत्वेनान्वयेन सोमेन भावयेदिति विधानमिति भावः । अयुक्तमिति । सन्निहितधात्वर्थमपहायासन्निहितसोमस्य करणत्वान्वयाङ्गीकारस्यान्याय्यत्वादिति भावः । अतएवोक्तं सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति । अत्र मीमांसकसम्मतिमाह यथाहुरिति । पदान्तरार्थ इति । लिङ्घटितपदेतरतद्वाक्यघटकपदविशेषार्थ इत्यर्थः ।

अस्मन्मते ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि न वाक्यार्थविधानमित्याह ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापीति । यागस्यैवेति । न पदार्थान्तरस्य विधानमित्येवकारार्थः । तद्वाक्ये यागेतरपदार्थस्य लिङर्थभावनायां करणत्वेनान्वयासम्भवादिति भावः । तदङ्गीकाराच्चेति चकारो यागस्यैव विधानादिति प्रागुक्तहेतुं समुच्चिनोति । तस्मादिति । यस्मात् प्रतिवादिमते ज्योतिष्टोमवाक्ये गौरवलक्षणो वाक्यभेदः सोमवाक्ये च वाक्यार्थविधानदोषः अस्मन्मते तु सोमवाक्ये मत्वर्थलक्षणामात्रमिति लाघवं तस्मादित्यर्थः ।

ज्योतिष्टोमवाक्यस्य द्रव्यदेवतान्यतरप्रकाशकत्वाभावेन उत्पत्तिविधित्वं न सम्भवत्येवेत्याह अपि चेति । कर्म्मस्वरूपविधिः कर्म्मस्वरूपबोधको विधिः । यागात्मककर्म्मणः किं रूपमित्यत्राह यागस्य चेति । द्रव्यश्रवणेऽपि देवताश्रवणाभावात् कथं सोमवाक्य-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यजेतेत्यत्र यद्यपि देवता नोपलभ्यते सोमयागस्याव्यक्तत्वात् । अव्यक्तत्वञ्च स्वार्थचोदितदेवताराहित्यम्, न तु देवताराहित्यमात्रम् । ऐन्द्रवायव्यं गृह्णातीति वाक्यविहितग्रहदेवतानां सत्त्वात् । ग्रहणार्थाभिरपि देवताभिः प्रसङ्गतो यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् । तथापि द्रव्यमुपलभ्यत एव । तेनापि यागस्वरूपं ज्ञातुं शक्यमेव । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र च न द्रव्यं देवता वा श्रूयते । अतस्तस्योत्पत्तिविधित्वे यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वात् । विशेषस्यैव विधेयत्वादित्यादिक्लेशेन स्यादतो नायं कर्म्मोत्पत्तिविधिः ।

स्योत्पत्तिविधित्वं सम्भवतीत्यत आह सोमेनेति । ननु अव्यक्तत्वं यदि अव्यक्तदेवताकत्वं तर्हि कथमस्य यागत्वं स्यात् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्यैव यागपदार्थत्वादित्यत आह अव्यक्तत्वञ्चेति । स्वार्थेति । स्वबोधकवाक्यार्थावगतदेवताशून्यत्वम् । तद्यागबोधकवाक्यार्थानवगतदेवताकत्वमिति यावत् । देवताराहित्यस्य अव्यक्तपदवाच्यत्वे सोमयागस्याव्यक्तत्वाङ्गीकारोऽनुचितः स्यादित्याह न त्विति । ऐन्द्रेति । ऐन्द्रवायव्यम् इन्द्रवायुदेवताकम् । ग्रहं गृह्णातीत्यर्थः ।

ननु ग्रहणोद्देश्यदेवताप्राप्तावपि यागस्य देवताराहित्यमेव प्रतीयते इत्यत आह ग्रहणेति । ग्रहणसम्बन्धिनीभिरित्यर्थः । प्रसङ्गतः अन्यत्र प्रवर्त्तनात् । यागोपकारस्य यागस्वरूपसम्पादनस्य । तथापीति । यद्यपि देवता नोपलभ्यत इत्यन्वयि । द्रव्यं सोमरूपम् । ज्योतिष्टोमवाक्यस्य द्रव्यदेवतान्यतरबोधकत्वाभावेऽपि यद्युत्पत्तिविधित्वमङ्गीक्रियते तदा यागस्वरूपज्ञानं क्लेशसाध्यं स्यादित्याह ज्योतिष्टोमेनेति । यागविशेषेति । यागविशेषस्वरूपज्ञानमित्यर्थः । क्लेशेन स्यादित्यन्वयि । क्लेशसाध्यत्वे हेतुमाह यागसामान्येत्यादि । तथाच यागविशेषस्यैव ज्योतिष्टोमनामकत्वं यागसामान्यस्य तन्नामकत्वानुपपत्तेरित्यनुमानगम्यत्वादिति भावः । विधेयत्वात् बोधनीयत्वात् । अत इति । द्रव्यदेवताविरहेण यागस्वरूपज्ञानस्य क्लेशसाध्यत्वादित्यर्थः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नन्वेवमपि अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमपि होमोत्पत्तिविधिर्न स्यात्, रूपाश्रवणात्। तच्छ्रवणाच्च दध्ना जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथाचाघाराग्निहोत्राधिकरणविरोधः। तत्र हि अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्ना जुहोतीत्यादीनाञ्च गुणविधित्वमुक्तमिति चेत् सत्यम्। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वात्। तदेतदग्रे वक्ष्यामः। तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते। अन्यथा आनर्थक्यापत्तेः। दध्ना जुहोतीत्यस्य च नानर्थक्यं गुणविधित्वात्। अतोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं कर्म्मोत्पत्तिविधिरिति युक्तम्। ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य च नान-

---

ननु रूपाश्रवणेऽपि क्वचिदुत्पत्तिविधित्वं क्वचिच्च रूपश्रवणेऽपि गुणविधित्वं दृश्यते तत्र का गतिरित्याशङ्कते नन्विति। ननु तदुभयचाप्यस्मन्मते वैपरीत्यमेवेत्याशङ्कामपनेतुमाह तथाचेति। विरोधे हेतुमाह तत्र हीति। तत्र द्वितीयाध्यायद्वितीयपादवर्त्तिनि तदधिकरणे इत्यत्र। उक्तं भाष्यकारादिभिः। आशङ्कानिराकरणायाह सत्यमिति। वक्तुमर्हतीत्यर्थः। नन्वग्निहोत्रशब्दादेवाग्निदेवताकत्वप्रतीतौ कथं रूपानुपलब्धिरित्यत आह अग्निहोत्रशब्दस्येति। कोऽयं तत्प्रख्यन्याय इत्यत्राह तदेतदिति।

उत्पत्तिविधित्वमिति। कर्म्मणः स्वरूपमात्रबोधकस्योत्पत्तिविधित्वात् रूपनिर्द्देशेनेव नामनिर्द्देशेनापि कर्म्मणः स्वरूपबोधकत्वाविशेषादिति भावः। अन्यथेति। नामनिर्द्देशेन स्वरूपबोधकत्वानङ्गीकारे इत्यर्थः। आनर्थक्यापत्तेरिति। उत्पत्तिविध्यादिचतुर्विध-विधिविशेषेष्वनन्तर्भावान्निष्प्रयोजनत्वापत्तेरित्यर्थः। ननु यथा दध्ना जुहोतीत्यस्योत्पत्ति-विधित्वाङ्गीकारे अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्यानर्थक्यं तथाग्निहोत्रविधेरुत्पत्तिविधित्वाभिमानेऽपि दध्ना जुहोतीत्यस्य वैयर्थ्यमस्त्वित्याशङ्कायामाह दध्ना जुहोतीत्यस्य चेति। गुणविधित्वा-दिति। गुणविधिष्वन्तर्भूतत्वेन गुणविशेषसमर्पकतया सप्रयोजनत्वादित्यर्थः।

ननु तर्हि ज्योतिष्टोमवाक्यस्याप्युत्पत्तिविधित्वानङ्गीकारे आनर्थक्यमस्त्वित्यत आह

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

र्थकत्वमधिकारविधित्वोपपत्तेः। अतः किमर्थं सम्भवति रूपवति वाक्ये कर्म्मविधाने तद्रहिते तत् स्वीकार्य्यम्।

किञ्च दध्ना जुहोतीत्यस्य कर्म्मोत्पत्तिविधित्वे पयसा जुहोतीत्यनेनैतत्कर्म्मानुवादेन न पयो विधातुं शक्यते उत्पत्तिशिष्टदध्यवरोधात्। उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे हि न गुणान्तरं विधीयते। आकाङ्क्षाया उत्पत्तिशिष्टेनैव निवृत्तत्वात्। अतस्तेनापि विशिष्टं कर्म्मान्तरं विधेयम्। तथाचानेकादृष्टकल्पनागौरवम्। अग्नि-

---

ज्योतिष्टोमेनेति। अधिकारेति। तस्याधिकारविधित्वसम्भवात् फलसम्बन्धार्थकतया सार्थकत्वादित्यर्थः। किमर्थमित्यादि। रूपवति द्रव्यदेवतान्यतरबोधके वाक्ये सोमेन यजेतेत्यादौ कर्म्मविधाने यागस्योत्पत्तिविधित्वे सम्भवति तद्रहिते द्रव्यदेवतारहिते ज्योतिष्टोमवाक्यादौ किमर्थं तत् यागविधानं स्वीकार्य्यमित्यर्थः।

तथाच रूपनाम्नो रूपस्यैव विशेषेण स्वरूपावगमहेतुत्वात् नाम्नस्तु सामान्यतस्तदवगमकत्वात् रूपबोधकवाक्यस्यैव उत्पत्तिविधित्वं न्याय्यं न पुनर्नामवद्वाक्यस्य। यथा सोमवाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं न ज्योतिष्टोमवाक्यस्य। यत्र तु नामवद्वाक्यस्य वैयर्थ्याद्रूपवद्वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं न सम्भवति तत्र नामवद्वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीकार्य्यं न रूपवद्वाक्यस्य। यथाग्निहोत्रवाक्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वं न दधिवाक्यस्य। एवमुद्भिदा यजेतेत्यादावपि। तत्रापि रूपवद्वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वासम्भवादिति भावः।

ननु यथा यजमानो यूप इत्यत्र यूपस्य यजमानवदूर्द्ध्वत्वरूपगुणविधायकत्वं तथाग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्यापि यागस्याग्निहोत्रनामकत्वरूपगुणविधायकत्वमस्तु न वैयर्थ्यमित्यत आह किञ्चेति। उत्पत्तीति। उत्पत्तिविधिविहितदधिद्रव्येण अवरोधात्। यागस्य सद्रव्यीकरणादित्यर्थः। अत्र हेतुमाह उत्पत्तिशिष्टेति। हि यस्मात्। आकाङ्क्षायाः गुणाकाङ्क्षायाः। उत्पत्तिशिष्टेनैव उत्पत्तिविधिबोधितगुणेनैव। तेनापि पयसा जुहोतीत्यनेनापि। विशिष्टं द्रव्यविशिष्टम्। कर्म्मान्तरं प्रधानकर्म्मान्तरम्। विधेयमिति। पयसा जुहोतीत्यस्यापि भवन्मते गुणविधित्वासम्भवेन प्रधानविधित्वापातादिति भावः। तत्र को दोष इत्यत आह तथाचेति। अनेकादृष्टेति। अनेकपरमापूर्व्वेत्यर्थः। अग्नि-

For Private And Personal

होत्रं जुहोतीत्यस्य तु उत्पत्तिविधित्वे एतद्वाक्यविहितस्य कर्म्मणो द्रव्याकाङ्क्षायां युगपदेव खलेकपोतन्यायेन दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिवाक्यैर्गुणा विधीयन्ते इति नानेकादृष्टकल्पनागौरवम् ।

अतोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः । पयसा जुहोतीत्यादयस्तु गुणविधय इति युक्तम् । सोमेन यजेतेत्यत्र रूपवति वाक्ये कर्म्मोत्पत्तिविधाने स्वीक्रियमाणे न किञ्चिद्दूषणं पक्षद्वयेऽप्येकस्यादृष्टस्य तुल्यत्वात् । तस्माद्युक्तं सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिरिति । अलमनया विधिनिरूपणानुगतप्रपञ्चनिरूपणचिन्तया । प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं विधिः प्रयोजनवन्तमप्राप्तार्थं विधत्त इति ।

स च विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र कर्म्मस्वरूपमात्रबोधको

होत्रवाक्यस्योत्पत्तिविधित्वे तु नैतदित्याह अग्निहोत्रमिति । कर्म्मणो अग्निहोत्रनामकयागस्य । खलेकपोतेति । तथाचोक्तम् ।

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी यु[illegible]त्पतन्ति ।

तथैव सर्व्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥ इति ।

युक्तं प्रागुक्तयुक्तिसिद्धम् । अयमेवेत्येवकारेण ज्योतिष्टोमवाक्यव्यावृत्तिः । प्रकृतं विधिनिरूपणम् । विधिपदार्थनिरूपणमुपसंहरति तत्सिद्धमिति ।

विधिं विभजति स च विधिरिति । चतुर्विध इति । अप्राप्तार्थप्रापकत्वरूपविधित्वस्य सर्व्वानुगतत्वेऽपि विभाजकोपाधिभेदात् परस्परं भेदः । अतो विभाजकोपाधिभेदं प्रतिपादयितुमाह तत्रेति । तेषु विधिषु मध्ये इत्यर्थः ।

उद्देशक्रमप्राप्तमुत्पत्तिविधिमाह कर्म्मस्वरूपेति । कर्म्मणो यत् स्वरूपं तन्मात्रस्य बोधको यो विधिः स उत्पत्तिविधिरित्यर्थः । उत्पत्तिः कर्त्तव्यतया प्राथमिकप्रतीतिः । सा च कर्म्मणो नामनिर्द्देशेन द्रव्यदेवतात्मकरूपविशिष्टकर्म्मनिर्द्देशेन सम्भवति । अतः कश्चित्

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधिरुत्पत्तिविधिः । यथाग्निहोत्रं जुहोतीति । उत्पत्तिविधौ च कर्म्मणः करणत्वेनान्वयः । होमेनेष्टं भावयेदिति । न तु होमं कुर्य्यादिति साध्यत्वेन । तथा सति साध्यस्य साध्यान्तरान्वयायोगेनाधिकारवाक्यगतफलसम्बन्धो न स्यात् । करणत्वेन त्वन्वये होमेनेष्टं भावयेत् किन्तदिष्टमित्याकाङ्क्षायां फलविशेषसम्बन्धो घटते ।

न चोत्पत्तिविधाविष्टवाचकपदाभावेन कर्म्मणा इष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थ इति वाच्यम् । विधिश्रुतेरेवेष्टबोधकत्वात् । सा हि पुरुषार्थेषु पुरुषं प्रवर्त्तयन्ती कर्म्मणः फलसम्बन्धमात्रं बोधयति । तस्माद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्म्म करणत्वेनान्वेतीति । अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ तृतीयान्त उद्भिच्छब्द उपपद्यते

कर्म्ममात्रोत्पादकः । कश्चिच्च द्रव्यदेवताविशिष्टकर्म्मोत्पादकः । तयोरुभयोरपि कर्म्मस्वरूपबोधकत्वादुत्पत्तिविधित्वम् । नामनिर्द्देशेन द्रव्यदेवताविशिष्टकर्म्मनिर्द्देशेन च कर्म्मणः स्वरूपविज्ञानसम्भवात् । एवञ्च मात्रपदं कर्म्मणः फलसम्बन्धव्यावर्त्तकम् । तत्र प्रथमं नामनिर्द्देशोदाहरणमाह यथाग्निहोत्रमिति । होमेन अग्निहोत्राख्यहोमेन । कुर्य्यादिति भावयेदित्यर्थः । साध्यत्वेन कर्म्मत्वेन । साध्यत्वेनान्वये दोषमाह तथा सतीति । साध्यस्य भवन्मते होमस्य । साध्यान्तरेति । साध्यविशेषेणान्वयेन भावनायाः साध्याकाङ्क्षानिवृत्तेः साध्यस्य च साध्यान्तरनिराकाङ्क्षत्वादिति भावः । अधिकारवाक्येति । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति वाक्येत्यर्थः । होमस्य करणत्वेनान्वये फलान्वयः सुघट एवेत्याह करणत्वेनेति ।

विधिश्रुतेरिति । लिङ्पदश्रुतेरित्यर्थः । तस्या इष्टबोधकत्वं साधयति सेति । विधिश्रुतिरित्यर्थः । पुरुषार्थेषु पुरुषाभिलषितेषु । पुरुषं प्रवर्त्तयन्ती पुरुषप्रवृत्तिमुत्पादयन्ती । फलसम्बन्धमात्रं यत्किञ्चिदिष्टसम्बन्धावश्यम्भावम् । इष्टविशेषसम्बन्धरहिते कर्म्मणि पुरुषप्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । कर्म्मणः करणत्वेनान्वयमुपसंहरति तस्मादिति । अतएव कर्म्मणः करणत्वेनान्वयावश्यम्भावादेव । तृतीयान्त इति । करणभूतेन यागेनान्वय-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

उद्भिदा यागेन भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः । येषामपीष्टसाधनत्वं लिङर्थस्तेषामपि तृतीयान्तानां कर्म्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्न एव । नहि सम्भवति याग इष्टसाधनमुद्भिदेति । तृतीयोपात्तस्य कारकस्य लिङ्गसङ्ख्यान्वयायोग्यस्य क्रिययैवान्वयात् ।

ननु तवाप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्म्मोत्पत्तिविधिषु द्वितीयान्तानां कर्म्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्नः । नहि सम्भवति होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति । सत्यं श्रूयमाणा तावद्द्वितीया अर्थाच्चिप्तसाध्यत्वानुवादिका । होमस्य हि करणत्वेनान्वयात् असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः । तस्याश्चानन्वयोप-

सम्भवादिति भावः । तदेव दर्शयति उद्भिदा यागेनेति । केचित्तु लिङर्थं इष्टसाधनत्वम् । तथाच यजेतेति लिङा यजनमिष्टसाधनमिति वाक्यार्थं इत्याहुस्तन्मते उद्भिदा यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेत अश्वमेधेन यजेत श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ नाम्नां तृतीयान्ततया निर्द्देशानुपपत्तिरित्याह येषामपीति । अन्वयानुपपत्तिं प्रतिपादयति नहीति ।

ननु याग इष्टसाधनमित्यत्र यागशब्देन पुंस्त्वादिरूपं लिङ्गमेकत्वरूपा सङ्ख्या चोच्यते । तृतीयार्थस्य तदेकतरेणान्वयोऽस्त्वित्यत आह तृतीयोपात्तस्येति । तृतीयावाच्यस्येत्यर्थः । कारकस्य करणत्वस्य । लिङ्गसङ्ख्येति । कारकस्य क्रियेतरान्वये कारकत्वव्याघातात् परस्पराकाङ्क्षाविरहाच्च न लिङ्गसङ्ख्याभ्यामन्वययोग्यत्वमिति भावः ।

अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नाम्नां तृतीयान्तत्वव्यभिचारमाशङ्कते नन्विति । तवापीति । भवन्मतेऽपीत्यर्थः । अर्थाच्चिप्तेति । होमेनेष्टं भावयेदित्यत्र होमस्यापि भाव्यत्वमर्थात् प्राप्तमिति भावः । साध्यत्वेति । होमेन भावयेदित्यनेनैव होमस्य साध्यताया अर्थादेवावधारितत्वात् अग्निहोत्रं होमं भावयेदिति वाक्यार्थस्यानुवादत्वमिति भावः । साध्यत्वस्यार्थाच्चिप्तत्वं साधयति होमस्य हीति । असाधितस्य अनुत्पादितस्य । करणत्वानुपपत्तेरिति । होमस्य दानादिवत् सिद्धरूपत्वाभावेन साध्यत्वावश्यकत्वादिति भावः ।

ननु भावनायां साधनत्वेनान्वितस्य होमस्य साध्यत्वेनान्वयो न सम्भवति विरोधात् । यत्साध्यत्वमादाय अग्निहोत्रपदस्य सामानाधिकरण्यं स्यात् । आवृत्त्या अग्निहोत्रं होमं भावयेत् तेनेष्टं भावयेदित्येवं वाक्यार्थे अङ्गीकृते वाक्यभेदापत्तेरित्यतः शास्त्रदीपिकाभिहितमनुपन्यस्यति तस्याश्चेति । द्वितीयाया इत्यर्थः । अनन्वयेति । प्रागुक्तहेतोरिति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स्थितौ सा शक्तून् जुहोतीतिवत् तृतीयार्थं लक्षयति । अग्निहोत्रेण होमेनेष्टं भावयेदितीत्युक्तं पार्थसारथिमिश्रैः । अतश्च द्वितीयान्तानां कर्म्मनामधेयानामन्वयो नानुपपन्नः । तत्सिद्धमुत्पत्तिविधौ कर्म्म करणत्वेनान्वेतीति ।

अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहोतीति । स हि तृतीयाप्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते । दध्ना होमं भावयेदिति ।

एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना अङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्य्यायं

भावः । शक्तूनिति । शक्तूनिति द्वितीया यथा शक्तुभिरिति तृतीयार्थं लक्षयति तथाग्निहोत्रमिति द्वितीयापि तृतीयार्थं लक्षयतीत्यर्थः । उक्तं शास्त्रदीपिकाप्रथमाध्यायचतुर्थपादे अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे इति शेषः ।

विनियोगविधिं निरूपयति अङ्गेति । अङ्गप्रधानयोः सम्बन्ध उपकारकोपकार्य्यभावः । उदाहरति यथेति । तस्याङ्गप्रधानसम्बन्धबोधकत्वं साधयति स हीति । हि यस्मात् । स विधिः । तृतीयेति । तृतीयया तृतीयाश्रुत्या प्रतिपन्नः करणताप्रतीतिबलादवगतः अङ्गभाव उपकारकभावो यस्य तस्य दध्नो होमसम्बन्धं होमोपकारकत्वं विधत्ते बोधयतीत्यर्थः । बोधनप्रकारमाह दध्नेति । तृतीयया होमभावनायां दध्नः करणत्वावगमात् होमोपकारकत्वसिद्धिः । धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयमुपेत्य भाव्यत्वान्वयबीजन्त्वर्थसंग्रहटीकायां द्रष्टव्यम् ।

एतस्य विधेर्विनियोगविधेः । सहकारिभूतानि अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधने सहकारिकारणभूतानि । षट् प्रमाणान्याह श्रुतिलिङ्गेति । परोद्देशेति । परोद्देशेन प्रधानकर्म्मण उपकारोद्देशेन प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कृतिव्याप्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तद्रूपमित्यर्थः । पारार्थ्येति । पारार्थ्यमेव अपरपर्य्यायो नामान्तरं यस्य तत् । परोपकारकत्वमिति यावत् । अतएव "शेषः परार्थत्वा"दिति शेषलक्षणसूत्रव्याख्यायां "यः परस्योपकारे वर्त्तते स शेषः" इति भाष्यम् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शाप्यते। तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः। सा च त्रिविधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री चेति।

तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका। अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः। यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री। सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा, समानाभिधानरूपा, एकपदरूपा च। तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वं यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीया-श्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम्।

श्रुतिं लक्षयति तत्रेति। तेषु प्रमाणेषु मध्ये इत्यर्थः। निरपेक्षः स्वार्थप्रत्यायने पदान्तराकाङ्क्षारहितो यो रवः शब्दः सा श्रुतिरित्यर्थः। श्रुतिं विभजति सा चेति। विधात्री प्रवर्त्तयित्री। अभिधात्री अभिधया स्वार्थं प्रतिपादयन्ती। विनियोक्त्री प्रधाने-ष्वङ्गसम्बन्धबोधिका।

तासां स्वरूपमाह तत्रेत्यादिना। लिङादीत्यादिना विध्यर्थप्रत्ययान्तरस्य ग्रहणम्। लिङादीनां शब्दान्तरनैरपेक्ष्येण प्रवर्त्तनारूपस्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवर्त्तकत्वात्। व्रीह्या-दीत्यादिपदात् मुख्यार्थपरा अन्ये प्रातिपदिका धातवश्च ग्राह्याः। मुख्यार्थपराणां स्वस्वार्थ-प्रतिपादने शब्दान्तरापेक्षाभावात्। श्रवणादेवेति। शब्दान्तरापेक्षां विनेत्यर्थः। सम्बन्धः उपकारकत्वम्। विनियोक्त्र्याः श्रुतेस्त्रैविध्यमाह सा चेति। एकाभिधानरूपा एकोक्ति-रूपा। एकपदरूपेत्यत्र पदं सुप्तिङन्तरूपम्। विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहरति तत्रेति। तासु विनियोक्त्रीषु श्रुतिष्वित्यर्थः। व्रीहिभिरिति। यद्यपि अस्य विधात्र्यभि-धात्र्योरप्युदाहरणत्वमुचितम्। यथा यजेतेति लिङा भावनाप्रतीतिर्विधात्र्या श्रुत्या जायते। व्रीहिशब्दश्रुत्या शस्यविशेषस्य प्रतीतिर्यजिश्रुत्या च कर्म्मविशेषस्य प्रतीतिरभि-धात्र्या श्रुत्या भवति। सर्व्वत्रैव तासां तत्तदर्थप्रत्यायने शब्दान्तरनिरपेक्षत्वात् श्रुतित्व-मक्षुस्मम्। एवमन्यत्रापि। तथापि तत्तदुदाहरणत्वस्यानायासगम्यत्वादङ्गभावप्रतिपादक-विनियोगश्रुत्युदाहरणत्वं दर्शयति तृतीयेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न चोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे कथं व्रीहीणामङ्गत्वमिति वाच्यम्। पुरोडाशप्रकृतितयोपपत्तेः। पशोरिव हृदयादिरूपहविःप्रकृतितया यागाङ्गत्वम्। न च साक्षात् पशोरेवाङ्गत्वं किन्न स्यादिति वाच्यम्। तस्य विशसनात्। अवदीयमानत्वाच्च हृदयादीनाम्। अवदीयमानं हि हविः। यथा पुरोडाशादि। मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्चावद्यतीति वाक्यात्। हृदयादीनि चावदीयमानानि न पशुः। हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति वाक्यात्। अतो हृदयादीन्येव हवींषि। पशुस्तु प्रकृतिद्रव्यम्।

ननु पुरोडाशेन यजेतेति श्रुत्या पुरोडाशस्य द्रव्यतया यागोपकारकत्वं प्राप्तं तत्कथं व्रीहीणां यागोपकारकत्वमुच्यमानमुपपद्यते इत्याशङ्कां निराकरोति न चेति। उत्पत्तिशिष्टेति। उत्पत्तिविधिविहितेत्यर्थः। पुरोडाशावरुद्धे पुरोडाशद्रव्येण द्रव्याकाङ्क्षारहिते। पुरोडाशप्रकृतितया पुरोडाशोपादानकारणतया। उपपत्तेः परम्परया यागोपकारकत्वस्योपपत्तेः। तत्र दृष्टान्तमाह पशोरिवेति। यथा पशोर्हृदयादिरूपहविः प्रकृतितया पशुना यजेतेति यागाङ्गत्वमुपपन्नं तथा प्रकृतेऽपीति।

तत्र साक्षादेव पशोरङ्गत्वशङ्कामपाकरोति न चेति। विशसनात् वधात्। वधेन पशुनाशात् कथं तस्य करणत्वसम्भव इति भावः। ननु पशुपदं पशुगतनिखिलावयवपरमित्यत आह अवदीयमानत्वाच्चेति। कर्त्तनेन खण्डखण्डीक्रियमाणत्वादित्यर्थः। हृदयादीनामवदीयमानत्वेऽपि कथं निखिलावयवस्य न हविष्ट्वमित्यत आह अवदीयमानं हीति। अवदीयमानस्यैव हविष्ट्वे दृष्टान्तमाह यथेति। पुरोडाशादीति। यथा अवदीयमानं पुरोडाशादिद्रव्यमेव हविर्न सर्व्वं तथेत्यर्थः। तस्यावदीयमानत्वे प्रमाणमाह मध्यादिति। मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्चावदाय खण्डखण्डं विधाय तेन जुहोतीत्याशयः। हृदयादीनामेवावदीयमानत्वं प्रमापयितुमाह हृदयादीनि चेति। हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति। यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्युपक्रम्याम्नातात् हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस इति वाक्यादित्यर्थः। अत इति। पशोर्हृदयादीन्यवदाय तेन जुहोतीति प्राप्तेरित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पाशीवतयागे तु साक्षात्पशुरेवाङ्गम् । तस्य जीवत एव पर्य्यग्निकृतं पाशीवतमुत्सृजतीत्युत्सर्गविधानात् । यत्र तु विशसनं तत्र पशुः प्रकृतिद्रव्यमित्येव सिद्धम् ।

एवं व्रीहयोऽपि प्रकृतिद्रव्यतया यागाङ्गं तृतीयाश्रुत्येति । आरुण्यस्यापि क्रयाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या । न चामूर्त्तस्य तस्य कथं क्रयाङ्गत्वमिति वाच्यम् । एकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः ।

व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या । तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थम् । स्वरूपे आनर्थक्यात् । व्रीहिस्वरूपस्य प्रोक्षणं विनानुपपत्त्यभावात् । किन्त्वपूर्व्वसाधनत्व-

---

एवञ्च यत्रावदानादिश्रुतिर्नास्ति तत्र परम्परयोपकारकत्वे प्रमाणाभावात् साक्षादेव पशोरङ्गत्वमित्याह पाशीवतेति । जीवत एवेति । उत्सर्गविधानादित्यन्वितम् । पर्य्यग्निकृतमिति । त्वाष्ट्रं पाशीवतमालभेतेत्युपक्रम्येत्यादिः । पर्य्यग्निकरणञ्च मन्त्रविशेषेण ज्वलदङ्गारभ्रामणेन संस्करणम् । इति अनया श्रुत्या ।

एवं तद्वत् । प्रकारान्तरेण परम्परयोपकारकत्वं दर्शयति आरुण्यस्येति । अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीति ज्योतिष्टोमप्रकरणीयश्रुतिबोधितस्येति शेषः । क्रयाङ्गत्वं सोमक्रयोपयोगित्वम् । अमूर्त्तस्येति । गुणपदार्थत्वादारुण्यस्येति भावः । एकहायनीति । एकहायनीरूपं यत् द्रव्यं गवात्मकं तस्य परिच्छेद इतरव्यावर्त्तनं तद्द्वारेत्यर्थः । तदुपपत्तेः क्रयाङ्गत्वोपपत्तेः ।

द्वितीयाश्रुत्युदाहरणमाह व्रीहीनिति । व्रीह्यङ्गत्वं व्रीह्युपकारकत्वम् । ननु यथा व्रीह्यादेर्यागाङ्गत्वं यागस्वरूपोत्पादकत्वं तथा प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं किं व्रीहिस्वरूपोत्पादकत्वमित्यत्राह तच्चेति । आनर्थक्यान्निष्प्रयोजनत्वात् । प्रोक्षणं विनापि व्रीहिस्वरूपस्य सिद्धत्वमित्येवानर्थक्ये हेतुमाह व्रीहिस्वरूपस्येति । तर्हि प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं किंरूपमित्यत्राह किन्त्विति । अपूर्व्वेति । प्रोक्षणेन व्रीहीणां संस्काराधाने कृते यदपूर्व्वसाधनत्वं तन्निष्पादनमेव प्रोक्षणस्य व्रीह्युपकारकत्वमित्यर्थः । प्रोक्षणस्य व्रीहीणामपूर्व्वसाधनतोत्पादकत्वे

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रयुक्तम्। यदि व्रीहिषु प्रोक्षणं क्रियते तदा तैर्यागेऽनुष्ठिते अपूर्व्वं भवति नान्यथेति। अतः प्रकरणसहकृतया द्वितीयया श्रुत्या तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाल्या यदपूर्व्वसाधनत्वं तदङ्गत्वं प्रोक्षणस्योच्यते इति।

एवं सर्व्वेष्वप्यङ्गेषु अपूर्व्वप्रयुक्तत्वं वेदितव्यम्। एवमिमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्यत्रापि द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम्। यत्तु वाक्योयोऽयं विनियोग इति तन्न तथा सति वाक्याल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वेन यावद्वाक्यादश्वाभिधान्यङ्गं भवति तावल्लिङ्गाद्रशनामात्राङ्गमेव स्यात्। स्योनन्ते सदनं कृणोमीत्यस्येव सदनाङ्गत्वम्। श्रौतविनियोगपक्षे तु

अन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति यदीति। प्रकरणेति। एतेन यद्यागप्रकरणीया प्रोक्षणश्रुतिस्तद्यागापूर्व्वसाधनत्वं प्रोक्षणेन क्रियते इति सिध्यति। प्रणाल्या परम्परया। प्रोक्षितस्यावघातस्तेन तण्डुलनिष्पत्तिस्ततः पेषणं ततः पुरोडाशनिष्पत्तिस्ततो होमस्तस्मादपूर्व्वमित्येवंरूपयेति यावत्।

सर्व्वेषु अवघातादिषु। द्वितीयाश्रुतेरुदाहरणान्तरमाह एवमिति। प्रोक्षणस्यापूर्व्वसाधनत्वप्रयुक्तमङ्गत्वमिव मन्त्रस्यापूर्व्वसाधनताप्रयुक्तमङ्गत्वमित्यर्थः। इमामिति। ऋतस्य सत्यफलस्य इमां रशनां बन्धनरज्जुम् अगृभ्णन् गृहीतवन्त इत्यर्थः। इति अनेन मन्त्रेण। अश्वाभिधानीमश्वरशनामादत्ते गृह्णीयादित्यर्थः। अश्वाभिधान्यङ्गत्वम् अपूर्व्वसाधनताप्रयुक्तं तदुपकारकत्वम्। मन्त्रान्तरेणाश्वाभिधानीं गृहीत्वा यागानुष्ठाने कृते अपूर्व्वानुत्पत्तेः। मन्त्रस्याश्वाभिधानीग्रहणे विनियोगस्य वाक्यविनियोगत्वं निराकरोति यत्त्विति। लिङ्गस्य मन्त्रार्थप्रकाशनसामर्थ्यस्य। बलीयस्त्वेनेति। बलीयस्त्वं पश्चादुपपादयिष्यते। रशनामात्राङ्गत्वं पश्वन्तररशनाग्रहणस्याप्यङ्गत्वम्।

दृष्टान्तमाह स्योनमिति। अस्य एतन्मन्त्रस्य। इवेति। यथा मन्त्रलिङ्गात् मन्त्रपूर्व्वांशस्य सदने विनियोगो न पुनर्वाक्यादुभयत्र समग्रमन्त्रविनियोगस्तथेत्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यावल्लिङ्गाद्दर्शनामात्राङ्गत्वं तावच्छ्रुत्या ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र तृतीयाश्रुत्या ऐन्द्र्या ऋचो गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्ववत् अश्वाभिधान्यां विनियोगः क्रियते इति युक्तं मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम्। तस्माच्छ्रौत एवायं विनियोगः।

यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या। एवमन्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः।

पशुना यजेतेत्यत्र एकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वम्। यजेतेत्याख्याताभिहितसङ्ख्याया भावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेः। एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम्।

तावच्छ्रुत्येति। अश्वाभिधान्यां विनियोगः क्रियत इत्यन्वयः। लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वे दृष्टान्तमाह ऐन्द्र्येति। श्रुतेर्बलवत्त्वबीजमग्रे प्रदर्शयिष्यते।

सप्तमीश्रुतेरुदाहरणमाह यदाहवनीय इति। आहवनीयः संस्कारविशेषसंस्कृतो वह्निः। होमाङ्गत्वमिति। आहवनीयं विना होमपूर्व्वं न स्यादिति भावः। विभक्तिश्रुत्या चतुर्थ्यादिश्रुत्या। अत्र विभक्तिपदं कारकविभक्तिपरमिति कश्चित्। अन्ये तु विभक्तिमात्रपरमित्याहुः। अतएव शास्त्रदीपिकायां षष्ठीश्रुत्यावगम्यत इति वाक्येन षष्ठ्या अपि श्रुतित्वमभिहितम्।

विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहृत्य समानाभिधानरूपां तामुदाहरति पशुनेति। समानेति। समानमेकं यदभिधानमुक्तिस्तद्रूपश्रुत्येत्यर्थः। तथाच पशुनेत्यत्र तृतीयैकवचनरूपा या एका उक्तिस्तयैव एकत्वपुंस्त्वे करणकारकश्चोच्यते। अत एकोक्तिगम्यत्वरूपसन्निकर्षात् एकत्वपुंस्त्वयोः करणकारकाङ्गत्वं करणीभूतस्य पशोरेकत्वपुंस्त्वबोधकतया इतरव्यावर्त्तकत्वमिति भावः। पशुनेत्यत्र विभक्त्यंशे समानाभिधानश्रुतिमुदाहृत्य यजेतेत्यत्रापि विभक्त्यंशे तामुदाहरति यजेतेति। आख्यातेति। ईतप्रत्ययस्य प्रथमपुरुषैकवचनतया एकत्वसङ्ख्या आर्थी भावना चोच्यते। तयोश्च एकोक्तिप्रतिपाद्यत्वेन सन्निहितत्वादेकत्वसङ्ख्याया आर्थभावनोपकारकत्वमेकाभिधानश्रुतिसिद्धमित्यर्थः। तथाच यागात्मकव्यापारनिचयस्य एककृतिव्याप्यत्वं स्यात्। एवञ्च एकोपक्रमेण यागस्य कियन्तमंशं निर्वर्त्त्य तद्दिनकर्त्तव्यश्राद्धादिरूपकर्म्मान्तरं समाप्य आरब्धयागस्य शेषांशसमापने न यागसिद्धिः। उपक्रमभेदेन कृतिभेदादिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न चामूर्त्तायास्तस्याः कथं यागाङ्गत्वमिति वाच्यम्। कर्त्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः। कर्त्ता चाक्षेपलभ्यः। आख्यातेन हि भावनोच्यते। सा च कर्त्तारं विनानुपपन्ना तमाक्षिपति।

ननु किमित्येवं वर्ण्यते आक्षेपलभ्यः कर्त्तेति। आख्यातवाच्य एव किं न स्यात्। आख्यातश्रवणे भावनाया इव कर्त्तुरपि प्रतिपत्तेः। न च भावनयैवाक्षेपसम्भवे किमिति तद्वाचकत्वं कल्पनीयमिति साम्प्रतम्। तथा सति आख्यातवाच्यकर्त्रैव

अत्रैव यजेतेति पदे एकपदश्रुत्युदाहरणं दर्शयति एकपदेति। एकपदं यजेतेति तिङन्तपदं तद्रूपया श्रुत्या। यागाङ्गत्वम् आख्याताभिहितसङ्ख्याया इत्यनुषङ्गः।

अमूर्त्ताया: सङ्ख्याया यागाङ्गत्वानुपपत्तिशङ्कामपाकरोति न चेति। अमूर्त्तायाः गुणपदार्थत्वेन मूर्त्तिरहितायाः। तस्या एकत्वसङ्ख्यायाः। कथमिति। अमूर्त्तस्य वस्तुनः स्वातन्त्र्येण विनियोगासम्भवादिति भावः। यागाङ्गत्वं यागोपकारकत्वम्। निराकरणे हेतुमाह कर्त्तृपरिच्छेदेति। कर्त्तुरितरव्यावर्त्तनद्वारेणेत्यर्थः। तदुपपत्तेः यागाङ्गत्वोपपत्तेः। तथाच यथा एकत्वपुंस्त्वावच्छिन्नः पशुः करणं, तथा कर्त्ताप्येकत्वावच्छिन्न एवेति भावः। स एव यागस्य, बहुकर्त्तृकत्वन्तु विशेषविधिमहिम्नैव।

ननु वाक्ये कर्त्तृपदाश्रवणात् एकत्वसङ्ख्यायाः कथं तत्परिच्छेदकत्वसम्भव इत्यत आह कर्त्ता चेति। आक्षेपेति। आक्षेपेण आकर्षणेन लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः। कः कर्त्तारमाक्षिपेदित्यत आह आख्यातेन हीति। सा भावना। कर्त्तारं विनेति। अयमाशयः। भावनाकृतिः सा च चेतनव्यापारविशेषरूपा। अतः स्वाश्रयचेतनसाकाङ्क्षत्वेन शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इति न्यायात् यावत् कर्त्ता नोपादीयते तावदाख्यातोपस्थापितापि भावना वाक्यार्थपरिसमाप्तिमपारन्तीकर्त्तुं कर्त्तारमध्याहारयत्येवेति भावनैव कर्त्तारमाकर्षतीति।

ननु कर्त्तुर्नाक्षेपलभ्यत्वं किन्तु आख्यातवाच्यत्वमेवेत्याशङ्कते नन्विति। आख्यातवाच्यत्वे हेतुमाह आख्यातश्रवण इति। कर्त्तुरपीति। यत् यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य वाच्यमिति नियमादिति भावः। आक्षेपादेव कर्त्तुर्लाभसम्भवे कथमाख्यातस्य तद्वाचकत्वकल्पनागौरवमित्याशङ्कां निराकरोति न चेति। साम्प्रतमित्यनेनान्वितम्। साम्प्रतं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

भावनाक्षेपसम्भवे तद्वाचकत्वमपि न स्यात् । किञ्च भावनाया न केवलं कर्त्रैव सम्बन्धः । कारकान्तरेणापि सम्बन्धात् । अतः सा न झटिति कर्त्तारमाक्षिपेत् विशेषाभावात् । कर्त्ता तु भावनयैव सम्बद्धो न कारकान्तरेण । गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति न्यायात् । अतः स झटिति तामाक्षिपेदिति स एवाख्यातवाच्यः । भावना तु आक्षेपलभ्यैव किञ्च स्यात् ।

किञ्चैवं तृतीयादिविभक्तीनामपि करणादिवाचकत्वं न स्यात् । तेषामपि कर्त्तृवदाक्षेपलाभसम्भवात् । किञ्च यदि

युक्तम् । तर्हि यथा भवन्मते कर्त्तुराख्यातवाच्यभावनया आक्षेपसम्भवे आख्यातस्य कर्त्तृवाचकत्वानङ्गीकारस्तथास्मन्मतेऽपि भावनाया आख्यातवाच्यकर्त्रा आक्षेपसम्भवे आख्यातस्य भावनावाचकत्वानङ्गीकारोऽपि सम्भवतीत्याह तथा सतीति ।

अत्र विनिगमनामाह किञ्चेति । सा भावना । विशेषाभावादिति । कर्त्तुर्झटित्याक्षेपे विशिष्टप्रमाणाभावादित्यर्थः । कर्त्तुः कारकान्तरसम्बन्धाभावे हेतुमाह गुणानामिति । गुणानामप्रधानानां परार्थत्वात् प्रधानैककारकत्वात् असम्बन्धः परस्परं नान्वयः । समत्वात् परस्परं गुणप्रधानभावाभावादित्यर्थः । तथाच सर्वेषां कारकाणां क्रियामात्रसापेक्षत्वेन क्रियामात्रोपकारकत्वात् परस्परं गुणप्रधानभावाभावाच्च न कर्त्तृकारकेण कारकान्तरं सम्बध्यत इति भावः । अत इति । कर्त्तुर्भावनामात्रसम्बन्धादित्यर्थः । स कर्त्ता । तां भावनाम् । स एवेत्येवकारेण भावना नाख्यातवाच्येति दर्शितम् । आख्यातलभ्या कर्त्तृकृताकर्षणादवगम्या ।

यदि भावनया आक्षेपसम्भवादाख्यातस्य कर्त्तृवाचकत्वं नाभिमन्यते तदा कर्त्तुरिव करणादीनामपि तथैवाक्षेपसम्भवात् तृतीयादीनामपि करणादिवाचकत्वं नाङ्गीक्रियेतेत्याह किञ्चेति । एवमिति । कर्त्तृकारकस्य भावनाक्षेपलभ्यत्वे सतीत्यर्थः । कर्त्तुः शब्दवाच्यत्वाभावे आख्यातैकवचनलभ्यमेकत्वमपि कर्त्तर्यन्वयि न स्यात् । तथा सति एकत्वसङ्ख्यायाः कर्त्तृपरिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वाभिधानमसङ्गतं स्यादित्येव दूषणमाह किञ्चेति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कर्त्ता न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं तेनान्वियात्। नहि शाब्द-मशाब्देनान्वेतीति युक्तम्। अन्यथा जहादिलोपप्रसङ्गः। किञ्च देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न स्यात्। नहि केवलं भावनावाचकस्याख्यातस्य देवदत्तपदेन सामानाधिकरण्यमुप-पद्यते। एकार्थनिष्ठत्वाभावात्। कर्तृवाचकत्वे तूपपद्यत एव। लः कर्त्तरीति व्याकरणस्मृतिविरोधस्तु कर्त्तुरनभिधेयत्वे

कर्त्रन्वये बाधकमाह नहीति। शाब्दं शब्दादुपस्थितं वस्तु अशाब्देन अर्थाक्षिप्तेन पदार्थेन अन्वेति अन्वयमर्हति इति न युक्तमित्यर्थः। अन्यथेति। शाब्दस्याशाब्देनान्वयाभ्युपगमे इत्यर्थः। ऊहादीनामित्यादिपदादनुषङ्गपरिग्रहः।

तथाच विकृतिषु प्राकृतमन्त्रे पठ्यमाने यत् यत् पदमसमवेतार्थं तत्परित्यागेन सम-वेतार्थपदपरिकल्पनमूहपदार्थः। अनुषङ्गोऽपि वाक्यान्तरे जनितान्वयबोधस्य पदस्य वाक्यान्तरे अन्वयार्थानुसन्धानम्। एवञ्च ऊहस्थले विकृतौ यत् यत् पदमसंलग्नार्थं तत्तत्-पदपरित्याग एवास्तु। संलग्नार्थकपदकल्पनन्तु न स्यात्। तत्पदार्थस्य अशाब्दत्वेऽपि अर्थाक्षिप्तत्वेन वाक्यघटकपदार्थस्यान्वयसम्भवात् एवमनुसङ्गस्थलेऽपि वाक्यान्तरीयपदार्थ-स्योपस्थितत्वेन वाक्यान्तरे तत्पदान्वयमन्तरेणापि तद्वाक्यघटकपदार्थस्यान्वयसम्भवात् तत्-पदस्यान्वयार्थानुसन्धानमपि नावश्यकमिति भावः। कर्त्तुराक्षेपलभ्यत्वे दूषणान्तरमाह किञ्चेति। देवदत्तः पचतीति। इति अत्र। देवदत्तपदाख्यातपदयोरिति यावत्। सामानाधिकरण्यं विभिन्नरूपेणैकार्थबोधकत्वम्। सामानाधिकरण्यानुपपत्तौ हेतुमाह एकार्थेति। एकार्थबोधकत्वाभावादित्यर्थः। यदि देवदत्तपदस्य देवदत्तत्वेन देवदत्तबोधक-त्वम्, आख्यातस्य कर्तृत्वेन देवदत्तबोधकत्वं स्यात्तदैव सामानाधिकरण्यं स्यात्। इह तु देवदत्तपदस्य देवदत्तबोधकत्वम् आख्यातस्य तु भावनाबोधकत्वमिति विभिन्नार्थकत्वात् सामानाधिकरण्यं न स्यादिति भावः।

यजेतेत्यत्र कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वानङ्गीकारे कर्त्तरि वाच्ये आख्यातानुशासनं विरुध्येतेत्याह लः कर्त्तरीति। यद्यपि लः कर्म्मणि च, भावे चाकर्म्मकेभ्य इति पाणिनिसूत्रं, तथापि कर्म्मणि चेति चकारेण कर्त्तरि कृदिति पूर्व्वसूत्रात् कर्त्तरीत्यस्यानुवृत्तेः कर्त्तरि कर्म्मणि चेत्यवश्यवक्तव्यत्वात् लः कर्त्तरीति वक्तव्यम्। ल इति लड्लिडादीनां दशानामाद्यक्षर-मात्रग्रहणेन तद्दशकस्य साधारणी संज्ञा। आद्यक्षरमात्रग्रहणात् ल इति प्रथमाबहुवच-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स्पष्ट एव । किञ्च कर्त्तुरनभिधेयत्वे देवदत्तेन पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः । तृतीया हि अनभिहितयोः कर्त्तृकरणयोर्विहिता । आख्यातेन च कर्त्ता नाभिहित इति कर्त्तृवाचिनी तृतीया स्यादेव । कर्त्तुरभिधाने तु अभिहितत्वादेव तृतीया न प्राप्नोति । तस्या अनभिहिताधिकारत्वात् । देवदत्तः पचतीति प्रथमा तु प्राप्नोत्येव । प्रथमाया अभिहितकारकविभक्तित्वात् । प्रातिपदिकार्थमात्रवाचित्वाद्वा ।

न च तदा प्रातिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात् प्रथमावैयर्थ्यम् ।

नान्तमिति काशिका । तथाच दश लकाराः कर्म्मणि कर्त्तरि च स्युः । अकर्म्मकेभ्यस्तु भावे चकारात् कर्त्तरि च वाच्ये इत्यर्थः । विरोध इति । कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वाभावे पाणिनिसूत्रौ कर्त्तरि वाच्ये आख्यातानुशासनविरोधः स्पष्ट एवेति विरोध इति भावः । ननु लः कर्त्तरीत्यत्र वाच्य इति न स्पष्टमवगम्यते । कर्त्तरि आक्षेपलभ्ये इत्यर्थस्यापि सम्भवादित्यत आह किञ्चेति । अनभिधेयत्वे अवाच्यत्वे । कर्त्तृपदस्य तृतीयान्तताप्रसक्तिबीजमाह तृतीया हीति । अनभिहितयोरिति । अनभिहिते इत्यधिकृत्य कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रेण कर्त्तरि तृतीयानुशासनादिति भावः । नाभिहित इति । भवन्मते कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वानभ्युपगमादिति भावः । तर्हि प्रथमैव कुतः प्राप्नोतीत्यत्राह प्रथमा हीति । अभिहितकारकेति । यस्मिन् वाच्ये विधीयन्ते त्यादितव्यादितद्धिताः । समासो वा भवेद्यत्र स उक्तः प्रथमा भवेदिति कारिकया व्याकरणान्तरसूत्रेण च उक्ते अर्थे प्रथमाविधानादिति भावः । पाणिनिमतेन समाधत्ते प्रातिपदिकार्थमात्रेति । "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे"ति पाणिनिसूत्रेण द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति न्यायात् मात्रपदस्य प्रत्येकमन्वये प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाभिहिता । मात्रपदान्वयाच्च यत्र द्वितीया-तृतीयादिप्राप्तेरविधेयत्वं तत्रैव प्रथमेति सिद्धम् । एवञ्च कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वे कर्त्तुरभिहितत्वेन अनभिहितकर्त्तृकारणविहिततृतीयायाः प्राप्त्यभावात् प्रथमैव स्यादिति भावः ।

ननु यदि प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थादर्थान्तरं नास्ति, तदा प्रथमावैयर्थ्यमित्याशङ्कां परिहरति न चेति । वैयर्थ्यमित्यनेनान्वितम् । तस्याः सार्थक्यमुपदर्शयति तस्या इति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

लिङ्गसङ्ख्याप्रतिपत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वात्। केवलप्रातिपदिकार्थस्य प्रयोगासाधुत्वाच्च। ततश्च यदि कर्त्ता न वाच्यः स्यात् देवदत्तेन पचतीति प्रयोगः स्यात्। तस्मादाख्यातवाच्यः कर्त्तेति सिद्धमिति पूर्व्वपक्षसङ्क्षेपः।

अत्राहुः। स एव हि शब्दस्यार्थो यः प्रकारान्तरेण न लभ्यते। अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात्। अतएव न गङ्गापदस्य तीरमर्थः। लक्षणयैव प्रतिपत्तिसम्भवात्। अतएव च न वाक्यार्थे शक्तिः। एवञ्चाख्यातवाच्यभावना कर्त्तारं विनानुपपन्ना कर्त्तारमाक्षिपतीत्याक्षेपादेव कर्त्तुः प्रतिपत्तिसम्भवे किमिति तद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्पनीयम्।

न च विनिगमनाविरहः, कृतिमान् हि कर्त्ता, एवञ्च कृतेरेव भावनापरपर्य्यायाया आकृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातवाच्यत्वसम्भवे,

---

लिङ्गेति। विभक्तिं विना लिङ्गसङ्ख्ययोरप्रतिपत्तेरिति भावः। प्रयोगेति। नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति न्यायादिति भावः। ततश्चेति। यतोऽभिहिते कर्त्तरि प्रथमा, अनभिहिते तु तृतीयेति सिद्धान्तस्तत इत्यर्थः। पूर्व्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति।

सिद्धान्तयति अत्राहुरिति। प्रकारान्तरेण आक्षेपादिना। तेन कर्त्तुराक्षेपलभ्यत्वेन न शब्दार्थत्वमिति दर्शितम्। अत्र प्रमाणमाह अनन्येति। शब्दार्थोऽनन्यलभ्यः अन्यलभ्यः शब्देतरलभ्यो न स्यादित्यर्थः। तथाच शब्दादन्येन लभ्यते चेदर्थस्तदासौ शब्दार्थ एव न भवतीति भावः। एतन्न्यायादेव लाक्षणिकार्थस्य न शब्दमुख्यार्थत्वं लक्षणया तदर्थलाभादित्याह अतएवेति। अर्थः शक्योऽर्थः। न वाक्यार्थ इति। वाक्यप्रतिपन्नार्थस्य शब्देतरलभ्यत्वादिति भावः।

एवञ्चेति प्रकारान्तरेण लभ्यस्य शब्दार्थत्वाभावे सतीत्यर्थः। किमिति किन्निमित्तम्। नन्वाख्यातस्य भावनावाचकत्वाङ्गीकारेण कर्त्तुराक्षेपलभ्यत्वस्येव कर्त्तृवाचकत्वाङ्गीकारेण भावनाया आक्षेपलभ्यत्वस्यापि सम्भवात् विनिगमनाविरहेणोभयवाचकत्वमस्त्विति निराकरोति न चेति। भावनामात्रवाचकत्वे लाघवरूपां विनिगमनां निराकरणे हेतुमाह कृतिमान् हीति। आकृत्यधिकरणेति। आकृतिशक्त्यधिकरणन्यायेनेत्यर्थः। "आकृतिस्तु क्रिया-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न तद्वतः कर्तृवाचित्वं कल्पनीयं, गौरवप्रसङ्गात्। न च भावना कारकान्तरेणापि सम्बद्धा तदुज्झित्वा न झटिति कर्तारमाक्षिपतीति वाच्यम्। सा हि यथा नियमेन कर्त्रा सम्बद्धा न तथा करणादिकारकान्तरेण। तिष्ठतीत्यादिषु तया तदनाक्षेपात्। अतः प्रथमं सा कर्तारमेवाक्षिपति न कारकान्तरम्। अतएव चाख्याताभिहिता सङ्ख्या न कारकान्तरेण सम्बध्यते। तस्य प्रथममनुपस्थितेः।

अतएव तृतीयादिविभक्तीनां करणादिवाचित्वम्। भावनायास्तैः सह नियतसम्बन्धाभावेन तया तेषां नियमेनानाक्षेपात्।

र्थत्वा"दिति प्रथमाध्यायतृतीयपादसूत्रेणेति यावत्। तथाच तदधिकरणे जातावेव शक्तेः शक्तेरङ्गीकारात् भावनात्वमाख्यातपदशक्यम्। तेन भावनाव्यक्तिशक्त्यङ्गीकारे अनन्तशक्तिकल्पनागौरवं परिहृतम्। तद्वतो भावनापरपर्यायकृतिमतः। गौरवप्रसङ्गादिति। कृतित्वेन शक्तिकल्पनापेक्षया कृतिमत्त्वेन शक्तिकल्पनायां शक्यतावच्छेदकगौरवादिति भावः। पूर्वपक्षयितृवर्णितामाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वसाधिनीं विनिगमनामपाकरोति न चेति। तदुज्झित्वा कारकान्तरं परित्यज्य। तथाच कर्तुः साधारणाक्षेपलभ्यत्वम्। भावनायास्त्वसाधारणाक्षेपलभ्यत्वमिति भावः। अपाकरणे हेतुमाह सा हीति। नियमेन अव्यभिचारेण। न तथा न नियमेन सम्बद्धा। तथाच तिष्ठतीत्यादौ सर्वत्रैव कर्तुरव्यभिचारात् कर्मकरणादीनाञ्च व्यभिचारात् कर्त्रैवाव्यभिचारेण सम्बन्ध इति भावः। तया भावनया। अतएव भावनया कर्तुः प्रथमाक्षेपादेव। सङ्ख्या एकवचनादिप्रतिपाद्यैकत्वादिसङ्ख्या। प्रथममिति। तथाच प्रथमोपस्थितेन कर्त्रैवान्वितायाः सङ्ख्याया अनन्तरोपस्थितेनान्वयासम्भवादिति भावः।

ननु करणादीनामपि प्रथममनन्तरं वा आक्षेपलभ्यत्वात् तृतीयादिविभक्तीनां तद्द्योतकत्वमस्तु न तद्वाचकत्वमित्यत आह भावनाया इति। तैः करणादिभिः। नियमेनेति। तथाच नियमसम्बन्धिनं कर्तारं विना भावनानुपपत्तेरर्थापत्त्या कर्तुर्लभ्यत्वम्। करणादीनान्तु नार्थापत्त्या लभ्यता। अनियतसम्बन्धितया तद्विनापि भावनोपपत्तेः। अतः करणत्वादिबोधनाय तृतीयादेरेव तत्र शक्तिरङ्गीक्रियत इति भावः। करणत्वादिबोधकत्वे

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

आख्यातश्रवणात् प्रागपि तृतीयादिविभक्तिश्रवणे करणादिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च। न च शाब्दी सङ्ख्या कथमशाब्देन कर्त्रान्वेतीति वाच्यम्। कर्त्तुर्लक्षणाङ्गीकारात्। यथा च लक्षितं तीरं शाब्देन घोषेणान्वेति। एवं लक्षितः कर्त्ता एकत्वेनान्वेष्यति। अतएव देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। कर्त्तुर्लक्षणाङ्गीकारात्। न च मुख्ये सम्भवति किमिति लाक्षणिकत्वं स्वीकार्य्यमिति वाच्यम्। अनन्यलभ्यशब्दार्थत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्। अन्यथा, सिंहो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं

प्रमाणमाह आख्यातेति। आख्याताभिहितसङ्ख्यायाः कर्त्रन्वये बाधकं परिहरति न चेति। कथमशाब्देनेति। नहि शाब्दमशाब्देनान्वेतीति न्यायादिति भावः। कर्त्तुर्लाक्षणिकत्वादिति। श्रुतार्थापत्तिलभ्यस्यापि कर्त्तुर्लक्षणया आख्यातवाच्यत्वमपि स्वीकार्य्यम्। यथा यागस्य स्वर्गभावनाकरणत्वानुपपत्त्या अपूर्व्वस्य श्रुतार्थापत्तिलभ्यत्वेऽपि आख्यातार्थत्वमपि स्वीकृतमिति भावः।

ननु मुख्यार्थेनैव शाब्दान्वयो न लाक्षणिकार्थेनेत्याशङ्कामपनेतुं दृष्टान्तमाह यथेति। अतएव आख्याताभिहितसङ्ख्यायाः कर्त्रन्वयादेव। कर्त्तुराख्यातपदमुख्यार्थत्वसम्भवे लाक्षणिकत्वमन्याय्यमिति दूषणमपनयति न चेति। किमितीति। तथाच कर्त्ता आख्यातपदशक्य एव स्यात्। यद्यपि आख्यातस्य भावनायां कर्त्तरि च शक्तौ शक्तिद्वयकल्पनागौरवं स्यात् तथापि शब्दार्थस्यानन्यलभ्यत्वानुरोधेन तस्या इष्टत्वादिति भावः। अनन्यलभ्येति। शब्दार्थस्य अनन्यलभ्यत्वस्येत्यर्थः। व्यवस्थापितत्वादिति। क्वचिच्छक्त्या क्वचिच्च लक्षणया शब्दार्थस्य अनन्यलभ्यताया व्यवस्थापितत्वादित्यर्थः।

अन्यथेति। लाक्षणिकार्थेन शब्दार्थस्यान्वयानङ्गीकारे इत्यर्थः। मुख्यं न स्यादिति। विभिन्नरूपेणैकधर्म्मिबोधकत्वं शब्दसामानाधिकरण्यं, तच्च द्वयोः शब्दार्थयोरभेदान्वयप्रयोज्यम्। तच्च प्रकृते न सम्भवति। सिंहत्वदेवदत्तत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वासम्भवात्। अतः शौर्य्यादिगुणयोगेन सिंहपदे सिंहसदृशे लक्षणया देवदत्तस्य सिंहसदृशाभेदप्रतीतेः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। यदि लाक्षणिकार्थेन शब्दान्तरमुख्यार्थस्यान्वयो नाभ्युपगम्यते तदा लाक्षणिकसिंहसदृशार्थेन देवदत्तस्याभेदान्वयासम्भवात् सिंहपदस्य सिंहसदृशे मुख्यत्वमेव स्वीकार्य्यमिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मुख्यं न स्यात् । किञ्च आख्यातवाच्यः कर्त्तेति वादिनोऽपि मते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यम् । तन्मते आख्यातेन तृतीयावन्निष्कृष्टशक्तिमात्ररूपकर्त्तृकारकाभिधानात् । शक्तिमद्द्रव्यस्याकृत्यधिकरणन्यायेनानभिधानात् देवदत्तशब्देन च द्रव्यमात्राभिधानात् । अतश्च भिन्नार्थनिष्ठत्वात्तन्मतेऽपि न मुख्यं सामानाधिकरण्यम् । किन्तु लाक्षणिकमेवेति न कश्चिद्विशेषः ।

नन्विष्टापत्तिरित्यत आह किञ्चेति । तृतीयावदिति । कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेति व्याकरणसूत्रेर्यथा तृतीयया कर्त्तृकारकाभिधानं तद्वदित्यर्थः । निष्कृष्टेति । षण्णामेव कारकाणां शक्तिमात्रत्वेऽपि कर्त्तृकारकस्य कारकविशेषतया निर्द्धारितशक्तिमात्ररूपत्वमिति भावः । शक्तिमात्रेति । मात्रपदेन शक्तिमद्द्रव्यव्यावृत्तिः । यदुक्तं वैयाकरणैः ।

कारकं शक्तिस्तस्यानेकरूपत्वात् । द्रव्यन्तु शक्तिमत् । न तु शक्तिस्तस्यैकस्वभावस्यानेकरूपताया अयुक्तत्वात् । द्रव्ये कारकव्यवहारस्तु शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वादिति ।

तथाच निष्कृष्टं निर्द्धारितं यत् शक्तिमात्रं तद्रूपस्य कर्त्तृकारकस्याभिधानादित्यर्थः । मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह शक्तिमदिति । आकृत्यधिकरणेति । तदधिकरणे द्रव्यशक्तिनिराकरणादिति भावः । देवदत्तेति । अनुगतधर्म्मावच्छेदकशब्दानान्तु तद्धर्म्मवत्त्वे शक्तिः । तत्तद्व्यक्तिबोधकशब्दानान्तु अनुगतधर्म्माभावादगत्या व्यक्तावेव शक्तिरित्यङ्गीकारात् देवदत्तशब्दस्य तद्व्यक्तिमात्रबोधकतया द्रव्यमात्राभिधायकत्वमेवेति भावः ।

भवतु तेन सामानाधिकरण्यस्य कुतो न मुख्यत्वमित्यत आह अतश्चेति । भिन्नार्थनिष्ठत्वात् देवदत्तपदाख्यातपदयोरेकधर्म्मिबोधकत्वाभावात् । लाक्षणिकमिति । आख्यातस्य शक्तिमद्द्रव्यलाक्षणिकत्वात्तथ्यक्तत्वादिति भावः । न कश्चिदिति । अस्मन्मते आख्यातपदे कर्त्तृलक्षणावत् त्वन्मतेऽपि शक्तिमद्द्रव्ये लक्षणेति मुख्यार्थस्य लाक्षणिकार्थेनान्वये कोऽपि विशेषो नास्तीति भावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च लः कर्त्तरीति व्याकरणस्मृतिबलादाख्यातवाच्यः कर्त्तेति वाच्यम् । नहि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्मृत्यधीनः । तस्य न्यायसहितान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् । भवतु वा स्मृतिगम्यस्तथापि नेयं स्मृतिः कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वे प्रमाणं किन्तु कर्त्तुरेकत्वे एकवचनात्मको लकारः, द्वित्वे द्विवचनात्मकः, बहुत्वे बहुवचनात्मक इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणम् । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । बहुषु बहुवचनम् । इत्यनेनास्याः स्मृतेरेकवाक्यत्वात् ।

कर्त्तुराख्यातपदानभिधेयत्वे लः कर्त्तरीति व्याकरणस्मृतिविरोध इत्युक्तदूषणं निराकरोति न चेति । नहीति । वाच्यवाचकभावस्य व्याकरणस्मृत्यधीनत्वे मण्डपादिपदस्य मण्डपानाश्रयपुरुषवाचकत्वं स्यादिति भावः । तर्हि वाच्यवाचकभावस्य किं प्रमाणकत्वमित्यत आह तस्येति । तत्तदर्थसत्त्वे तत्तत्पदप्रयोगोऽन्वयः । तत्तदर्थाभावे तत्तत्पदप्रयोगाभावो व्यतिरेकः । नानार्थशब्दवत् निरूढलाक्षणिकस्थले अन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽपि नानाशक्तिकल्पनागौरवापेक्षया एकत्र मुख्यत्वमपरत्र लाक्षणिकत्वमित्येवं मुख्यत्वलाक्षणिकत्वयोरवश्याङ्गीकरणीयतया तत्र वाच्यवाचकभावावगमे न्यायोऽपि सहकारीति ज्ञापनाय न्यायसहितेत्युक्तम् ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सन्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इत्यनेन व्याकरणस्यापि व्यवहारवत् शक्तिग्राहकत्वोक्तेराह भवतु वेति । इयं स्मृतिः "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः" इति पाणिनिसूत्ररूपा । कर्त्तुराख्यातवाच्यत्व इति । तथाच पाककर्त्रादेः पाचकादिपदवाच्यत्वे व्याकरणस्मृतेः प्रमाणत्वेऽपि लः कर्म्मणि चेति व्याकरणस्मृतेः कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वे न प्रमाणत्वमिति भावः ।

तर्हि कस्मिन्नर्थे प्रमाणमित्यत आह किन्त्विति । द्व्येकयोरिति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । बहुषु बहुत्वे । इत्यनेन सूत्रद्वयेनेति शेषः । अस्याः लः कर्म्मणि चेति पाणिनिस्मृतेः । एकवाक्यत्वादिति । एकतात्पर्य्यकत्वादित्यर्थः ।

अयमाशयः । सुपां तिङाञ्चैकैकविभक्तेरेकवचनादिसंज्ञा । तेषाञ्चैकवचनादीनामेकत्वाद्यर्थेषु विधानादेकत्वादिकमर्थः । तत्र सुपां कर्म्मादिकमप्यर्थः । द्वितीयादीनां

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यत्तूक्तं कर्त्तुरनभिधाने देवदत्तेन पचतीति तृतीयाप्रसङ्ग इति । तत्र तृतीया हि कर्त्तृप्रतिपत्त्यर्थं तद्गतसङ्ख्याप्रतिपत्त्यर्थं वा । तत्र कर्त्ता तु भावनाक्षेपाल्लभ्यत इति न तत्र तृतीयापेक्षा । तत्सङ्ख्या तु आख्यातेनैव प्रतीयत इति न तत्राप्यपेक्षा । यथाहुः—

सङ्ख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्त्तते ।
उभयञ्चात्र तल्लिङ्गं भावना लिङ्विभक्तितः ॥ इति ।

कर्म्माद्यर्थेषु विधानात् । एवञ्च कस्यैकत्वादौ स्वादिविभक्तीनामेकवचनादिविधानमित्याकाङ्क्षायामर्थान्तरस्य कर्म्मादेरेव एकत्वादौ एकवचनादीनि प्रयोक्तव्यानि सन्निहितत्वादिति सिद्धान्तितम् । यथोक्तं काशिकायाम्—

"बहुषु बहुवचनं भवति बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्म्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्था वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्म्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः" इति ।

तर्हि तिङ्विभक्तीनामेकवचनादिकं कस्यैकत्वादौ प्रयोक्तव्यानीत्याकाङ्क्षायां लः कर्म्मणीति सूत्रेण तिङामपि कर्म्मत्वादिकं वाच्यमित्यङ्गीकृतम् । तदुक्तं महाभाष्ये—

सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङामिति ।

व्याख्यातञ्चैतत् तत्रैव—

"सुपां सङ्ख्या चैवार्थः कर्म्मादयश्च । तथा तिङा"मिति ।

एवञ्च सुपामिव तिङामपि अपरार्थस्य कर्म्मादेरेकत्वादौ एकवचनादिकं प्रयोक्तव्यमित्येवंरीत्या प्रयोगसाधनाय लः कर्म्मणीति सूत्रेण तिङां कर्म्मकर्त्त्राद्यर्थकत्वमङ्गीकृतं न तु वस्तुतो वाच्यवाचकभावसम्बन्धबोधनायेति ।

चापत्त्यन्तरं निराकरोति यत्तूक्तमिति । तृतीयायाः प्रयोजनद्वयमुपन्यस्य तदुभयत्राप्यनपेक्षां दर्शयन्ननर्थकत्वं प्रतिपादयति तृतीया हीति । तत्र प्रमाणमाह यथाहुरिति । सङ्ख्यायामिति । सङ्ख्यायामेकत्वादौ कारके कर्त्तृत्वादौ च धीर्बुद्धिर्विभक्त्या तृतीयादिविभक्त्यैव प्रवर्त्तते उत्पद्यते । अत्र यजेतेत्यादौ तु तदुभयमेव भावनाक्षेपात् लिङ्विभक्तितश्च सि ? (। अतो विभक्तेर्निष्प्रयोजनतया प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेति भावः ।

For Private And Personal

यत्र तु नाख्यातेन तद्गता सङ्ख्योच्यते तत्र भवत्येव तृतीया। यथा देवदत्तेन ओदनः पच्यत इति। तस्मान्न कर्त्तुरनभिधाने यत्किञ्चिद्दूषणम् इत्यलमतिविस्तरेण। प्रकृतमनुसरामः। तत् सिद्धस्त्रिविधः श्रुतिविनियोगः।

सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबलं प्रमाणम्। लिङ्गादिषु हि न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति, किन्तु कल्प्यः। यावच्च तैर्विनियोजकः कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तिर्विहन्यत इति श्रुतेः प्राबल्यम्।

अतएव ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र यावल्लिङ्गात् ऐन्द्र्या

तृतीयाविधानस्य विषयं दर्शयति यत्र त्विति। नाख्यातेनेति। कर्म्मण आख्यातवाच्यत्वे इति भावः। तद्गता कर्तृगता। उदाहरति यथेति। वायुक्तदूषणान्युद्धृत्य उपसंहरति तस्मादिति। अनभिधाने आख्यातानभिधेयत्वे। प्रासङ्गिकानावश्यकविस्तरादिरमति इत्यलमिति। प्रकृतं श्रुतिविनियोगम्।

तृतीयाध्यायतृतीयपादे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्ब्बल्यमर्थविप्रकर्षा"दिति सूत्रेण श्रुत्यादीनां पूर्व्वपूर्व्वापेक्षया परपरस्य दौर्ब्बल्यं प्रतिपादयता श्रुतेः लिङ्गादिभ्यः सर्व्वेभ्यः प्राबल्यमुक्तं तदिदानीमुपदर्शयति सेयमिति। लिङ्गादिभ्यः लिङ्गादिसमाख्यापर्य्यन्तेभ्यः। प्रत्यक्षः शब्दबोधितः। विनियोजकः विनियोगबोधकः। शब्दाभावे कथमेषां विनियोजकत्वाङ्गीकार इत्यत आह किन्त्विति। कल्प्योऽर्थापत्त्यनुमानादिना गम्यः। ननु लिङ्गादिकल्पनीय एव शब्दो विनियोजकः कुतो नाद्रियत इत्यत आह यावदिति। यावता कालेनेत्यर्थः। तैर्लिङ्गादिभिः। विनियोजकः अनेनैवं कर्त्तव्यमिति वाक्यविशेषः। तेषां लिङ्गादीनाम्। कल्पकत्वशक्तिः कल्पनासामर्थ्यम्। विहन्यत इति। प्रागुत्पन्नप्रत्यक्षश्रुतिजन्यप्रमितेर्विपरीतार्थकश्रुत्यनुमित्यादिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः।

अतएवेति। श्रुतेर्लिङ्गादिभ्यः प्राबल्यादित्यर्थः। ऐन्द्र्येति। ऐन्द्र्या इन्द्रप्रकाशिकया ऋचा गार्हपत्यमग्निविशेषमुपतिष्ठत इत्यर्थः। अत्र उपस्थानस्य गार्हपत्यकर्म्मकत्वं द्वितीयाश्रुत्यावगम्यते। ऐन्द्र्येति तृतीयाश्रुत्या ऋचो गार्हपत्योपस्थानकरणत्वं प्रतीयते।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

इन्द्रोपस्थानाङ्गत्वं कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वं क्रियत इति ऐन्द्री गार्हपत्योपस्थानाङ्गम्।

सामर्थ्यं लिङ्गम्। यदाहुः—

सामर्थ्यं सर्व्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते। इति।

तेनाङ्गत्वं यथा। वर्हिर्देवसदनं दामीति। अस्य लवनाङ्गत्वम्। स हि लवनं प्रकाशयितुं समर्थः। तच्च लिङ्गं द्विविधम्।

तत्र प्राथमिकेन ऐन्द्र्यतिपदेन इन्द्रप्रकाशकऋक्करणकत्वावगमादिन्द्रोपस्थानस्य प्रथमोपस्थितेस्तद्विरोधेन गार्हपत्यपदमिन्द्रत्वाचणिकमस्त्विति प्राप्ते लिङ्गादीनां श्रुत्यपेक्षया दौर्ब्बल्यं विलम्बेनार्थप्रकाशकत्वादित्युक्तम्। तदेवाह अत्र यावदिति। यावत् यावता कालेन। लिङ्गात् इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यात्। कल्प्यत इति। यद्यसौ मन्त्र इन्द्रोपासनार्थो न स्यात् तदा अनेन इन्द्रप्रकाशनमनुपपन्नम्। अन्योपस्थानकाले अन्यस्तुतेरनुचितत्वादित्यर्थापत्त्या, अयं मन्त्र इन्द्रोपस्थानकरणम्। इन्द्रप्रकाशकत्वात् वर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य कुशच्छेदनकरणत्ववदित्यनुमानेन वा गम्यत इत्यर्थः। तावत् तावता कालेन। गार्हपत्योपस्थानार्थत्वं गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वम्। क्रियते प्रतिपाद्यते। अर्थापत्त्यादेर्विलम्बोपस्थापकत्वात् श्रुतेस्तु झटित्युपस्थापकत्वादिति भावः। ऐन्द्री ऋक् तस्या अर्थो विचारविस्तरश्चार्थसंग्रहटीकायामस्मत्कृतायां द्रष्टव्यः।

लिङ्गं निरूपयति सामर्थ्यमिति। अर्थप्रकाशनसामर्थ्यमित्यर्थः। तत्प्रमापयति यदाहुरिति। सामर्थ्यं शक्तिः। सर्व्वभावानां सर्व्वपदार्थानाम्। तेन शब्दानामपि संग्रहः। सर्व्वशब्दानामिति पाठे तु व्यक्त एवार्थः। लिङ्गस्य विनियोजकत्वं प्रतिपादयति तेनाङ्गत्वं यथेति। वर्हिरिति। देवसदनं देवानां स्थानं वर्हिः कुशं दामि लुनामीत्यर्थः। लवनाङ्गत्वं कुशच्छेदनविनियोज्यत्वम्।

तथाच दर्शपौर्णमासप्रकरणे एतन्मन्त्रमात्रं श्रूयते न पुनरनेन मन्त्रेणैतत् कार्य्यमित्येकं विनियोजिका साक्षात् श्रुतिरस्ति। अतो मन्त्रेण कुशच्छेदनरूपार्थप्रकाशनादेव अनेन मन्त्रेण कुशं छिन्द्यादिति श्रुतिं कल्पयित्वा तद्बलेन कुशच्छेदने तस्य विनियोगोऽवधारणीय इति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरापेक्षं तदनपेक्षञ्च। तत्र यद-न्तरेण यन्न सम्भवत्येव तस्य तदङ्गत्वं तदनपेक्षकेवललिङ्गादेव। यथा पदार्थज्ञानस्य कर्म्मानुष्ठानाङ्गत्वम्। नहि अर्थज्ञानमन्त-रेणानुष्ठानं सम्भवति।

यदन्तरेण यत्सम्भवति तस्य तदर्थत्वं तदपेक्षम्। यथोक्तस्य मन्त्रस्य लवनाङ्गत्वम्। लवनं हि मन्त्रं विना उपायान्तरेण स्मृत्वा कर्त्तुं शक्यमतो न मन्त्रो लवनस्वरूपार्थः सम्भवति, किन्त्वपूर्व्वसाधनीभूतलवनार्थः। तत्त्वञ्च न सामर्थ्यमात्रादव-गम्यते। लवनप्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात्। अतोऽवश्यं प्रकर-

---

लिङ्गं विभजति तच्चेति। सामान्येति। यत्प्रमाणान्तरं यागे सामान्यतस्तन्मन्त्रसम्बन्धं बोधयति न पुनस्तद्यागीयकर्म्मविशेषे, तत्प्रमाणान्तरं सामान्यसम्बन्धबोधकम्। तदपेक्षं तत्सापेक्षं न तु तन्नैरपेक्ष्येण यागान्तरीयकर्म्मविशेषेऽपि विनियोजकमित्यर्थः। तदनपेक्षं तथाविधप्रमाणान्तरनिरपेक्षम्। तदनपेक्षलिङ्गादङ्गत्वप्रदेशमनुगमयति तत्रेति। तदन-पेक्षेति। तदनपेक्षं सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरानपेक्षं यत् केवललिङ्गं तस्मादेवेत्यर्थः। उदाहरति यथेति। पदार्थज्ञानस्य मन्त्रघटकपदार्थज्ञानस्य। कर्म्मेति। कर्म्मानुष्ठा-नोपकारकत्वमित्यर्थः। अर्थज्ञानस्यानुष्ठानप्रयोजकत्वं साधयति नहीति।

प्रमाणान्तरसापेक्षलिङ्गादङ्गत्वप्रदेशमनुगमयति यदन्तरेणेति। तदर्थत्वं तदङ्गत्वम्। तदपेक्षं सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरापेक्षलिङ्गप्रमाणकम्। तदुदाहरणमाह यथेति। उक्तस्य मन्त्रस्य बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य। तन्मन्त्रमन्तरेणापि कर्म्मसम्भवं प्रति-पादयन् तदुदाहरणत्वमस्य साधयति लवनं हीति। उपायान्तरेण बर्हिश्छेदनपूर्व्ववर्त्ति-कर्म्मानुष्ठानानन्तरमेव बर्हिश्छेदनसंस्कारोद्बोधेन। लवनस्वरूपार्थः अर्थज्ञानस्य कर्म्मा-नुष्ठानोत्पादकत्ववत् न लवनोत्पादकः। तर्हि मन्त्रः किमर्थ इत्यचाह किन्त्विति। अपूर्व्वेति। अपूर्व्वसाधनीभूतं यल्लवनं तदर्थस्तज्जनकः। लवनस्यापूर्व्वसाधनताजनक इति यावत्। अमन्त्रकलवनस्यापूर्व्वजनकता न स्यादिति भावः। तत्त्वञ्च अपूर्व्व-साधनीभूतलवनार्थत्वञ्च। सामर्थ्यमात्रात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरनिरपेक्षकेवल-लिङ्गात्। लवनप्रकाशनमात्रे सर्व्वकर्म्माङ्गभूतकुशच्छेदनप्रकाशने। सामर्थ्यात् मन्त्रस्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

णादिसामान्यसम्बन्धबोधकं स्वीकार्य्यम्। दर्शपौर्णमासप्रकरणे हि मन्त्रस्य पाठादेवमवगम्यते अनेन मन्त्रेण दर्शपौर्णमासापूर्व्वसम्बन्धि किञ्चित् प्रकाश्यत इति। अन्यथा प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात्।

किन्तदपूर्व्वसम्बन्धि प्रकाश्यमित्यपेक्षायां सामर्थ्याद्वर्हिर्लवनमित्यवगम्यते। तद्धि वर्हिः संस्कारद्वारा अपूर्व्वसम्बन्धीति मन्त्रस्य सामर्थ्यात्तदर्थत्वे सति नानर्थक्यं प्रसज्यते। तस्माद्वर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य प्रकरणाद्दर्शपौर्णमाससम्बन्धितयावगतस्य सामर्थ्याल्लवनाङ्गत्वमिति सिद्धम्।

पूषानुमन्त्रणमन्त्राणान्तु यागानुमन्त्रणसमाख्यया यागसामान्यसम्बन्धे अवगते सामर्थ्यात् पूषयागसम्बन्धोऽवगम्यते।

ननु तेषां यावत्समाख्यया पूषयागेन सामान्यसम्बन्धोऽव-

गतेः। स्वीकार्य्यमपेक्षणीयम्। किम्प्रकरणीयोऽयं मन्त्र इत्यत्राह दर्शेति। अपूर्व्वसम्बन्धि अपूर्व्वजनकम्। किञ्चित् किमपि कर्म्म।

वर्हिर्लवनस्यापूर्व्वसम्बन्धित्वं साधयति तद्धीति। वर्हिः संस्कारेति। अमन्त्रकलूनवर्हिषो असंस्कृतत्वम्, असंस्कृतवर्हिषा चापूर्व्वानिष्पत्तिरिति संस्काराधानद्वारा अपूर्व्वजनकत्वं मन्त्राणामिति भावः। इति हेतोः। तदर्थत्वे वर्हिरुपकारकत्वे। उपसंहरति तस्मादिति।

प्रमाणान्तरसापेक्षलिङ्गस्य उदाहरणान्तरमाह पूषानुमन्त्रणेति। यागानुमन्त्रणेति। यागमनु लक्षीकृत्य मन्त्रोच्चारणं यागानुमन्त्रणम्। तथाच केषाञ्चिन्मन्त्राणामनुमन्त्रणमन्त्रत्वमुक्तं तेषां मन्त्राणामनुमन्त्रणशब्दस्य यज्ञीयमन्त्रोच्चारणरूपसमाख्यया यज्ञे विनियोगोऽवगम्यते। परन्तु कस्मिन् यज्ञविशेषे तन्मन्त्रविनियोग इत्यनुपलम्भेऽपि मन्त्राणां तत्तद्देवताप्रकाशकत्वलिङ्गेन तत्तद्देवतायाग एव विनियोगोऽवधारणीय इति पूषानुमन्त्रणमन्त्राणामपि पूषदेवताप्रकाशकत्वलिङ्गेन पूषयाग एव विनियोगो वक्तव्य इति भावः।

अत्र पूर्व्वपक्षयति नन्विति। तेषां मन्त्राणाम्। समाख्यया समाख्यासहकृतलिङ्गेन। पूषयागेन सामान्यसम्बन्धः निखिलपूषयागसम्बन्धः। न तु दर्शपौर्णमासीयपूषयागेनैवेति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

गम्यते तावत्प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाभ्यामेव सामान्यसम्बन्धोऽवगतः। समाख्यातस्तस्य बलीयस्त्वात्। अतएव पौरोडाशिकमिति समाख्याते ब्राह्मणे आम्नातानामपि प्रयाजानां प्रकरणात् सान्नाय्योपांशुयागाङ्गत्वमपीत्युक्तम्। किञ्च यागानुमन्त्रणसमाख्ययापि न पूषयागेन सामान्यसम्बन्धोऽवगम्यते। किन्तु यागमात्रेण। प्रकरणेन तु दर्शपौर्णमासाभ्यामेव विशेषेण सम्बन्धोऽवगम्यते। अतः प्रकरणात् झटिति तत्सम्बन्धस्यैवावगतत्वात् तदर्थत्वमेव तेषां युक्तम्। पूषेति शब्दस्य पूषतीति व्युत्पत्त्या कथञ्चिदग्न्याद्यभिधायित्वात्।

भाव:। दर्शपौर्णमासाभ्यामिति। पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितत्वादिति भावः। ननु समाख्यया प्रकरणं बाध्यतामित्यत्राह समाख्यात इति। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्ब्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रे समाख्यायाः सर्व्वजघन्यत्वादिति भावः।

अत्र दृष्टान्तमाह अतएवेति। ब्राह्मणे काण्डे। अयमाशयः। दर्शपौर्णमासकाण्डान्तर्गतं किञ्चित्काण्डं पौरोडाशिकमिति समाख्यायते। यत्र पुरोडाशोपयोगिनो विषयः सन्ति। पुरोडाशमर्हति पौरोडाशिकमिति समाख्यया तत्काण्डोक्तानां कर्म्मणां पात्राणां मन्त्राणाञ्च पुरोडाशयागोपयोगित्वं प्रतीयते। तस्मिन् काण्डे प्रयाजानामपि विधानात् तेषामपि पौरोडाशिकमिति काण्डसमाख्यया पुरोडाशयागाङ्गत्वमेव प्राप्नोति। दर्शपौर्णमासप्रकरणाच्च दर्शपौर्णमासयागाङ्गत्वं प्रतीयते। तत्र यथा प्रकरणस्य समाख्यातो बलवत्तया समाख्यया प्रयाजानां न पुरोडाशयागमात्राङ्गत्वं किन्तु प्रकरणबलात् दर्शपौर्णमासान्तर्गतसान्नाय्योपांशुयागाङ्गत्वमपि इति सिद्धान्तितम्, तथेहापीति।

समाख्यया बोधितस्यापि प्रकरणेन बाध्यत्वं प्रदर्शितं प्रकृते तु समाख्यया पूषयागाङ्गत्वमपि न बोध्यत इत्याह किञ्चेति। सामान्यसम्बन्धः सामान्यतः पूषयागसाकल्येन सह सम्बन्धः। यागमात्रेण यागसाकल्येन। यागानुमन्त्रणसमाख्यायाः सर्व्वयागविनियोजकत्वादिति भावः। विशेषेण विशेषधर्म्मेण। तदर्थत्वं दर्शपौर्णमासार्थत्वम्। पूषदेवताप्रकाशकमन्त्रस्थपूषपदस्य समवेतार्थतामाह पूषतीति। पुष वृद्धावित्यस्य रूपम्। कथञ्चिदिति। वृद्धिमत्त्वस्य सर्व्वदेवतासु सम्भवादिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मैवम्। पूषानुमन्त्रणमन्त्रे हि श्रूयमाण एवमवगम्यते पूषाभिधानसमर्थत्वादयं मन्त्रस्तत्प्रकाशनार्थ इति। लवनमन्त्र इव लवनप्रकाशनार्थः। न तत्र प्रकरणाद्यपेक्षा येन तेषामुपजीव्यत्वेन प्राबल्यं स्यात्। प्रकरणात्तु दर्शपौर्णमासार्थत्वे तस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनेन विनियोजकत्वाल्लिङ्गस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यम्। अतो लिङ्गात् पूषप्रकाशनार्थत्वे अवगते तन्मात्रप्रकाशनमनर्थकमित्यपूर्व्वप्रकाशनार्थत्वं वक्तव्यम्।

किन्तदपूर्व्वमित्यपेक्षायां यागानुमन्त्रणसमाख्यानुगृहीतत्वाल्लिङ्गात् पूषयागापूर्व्वसम्बन्धिदेवताप्रकाशनार्थोऽयमित्यवगम्यते। अतो यद्यपि समाख्यातः प्रकरणं बलीयस्तथापि तस्य लिङ्गेन बाधितत्वात् समाख्याया दुर्बलाया अपि लिङ्गाश्रितत्वेन प्रा-

---

पूर्व्वपक्षं निराकरोति मैवमिति। लवनमन्त्र इवेति। यथा बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रे श्रूयमाण एव लवनाभिधानसामर्थ्यादयं लवनप्रकाशनार्थ इत्यवगम्यते। तथा पूषानुमन्त्रणमन्त्रेऽपि श्रूयमाण एव पूषाभिधानसामर्थ्यादयं मन्त्रः पूषप्रकाशनार्थ इति प्रतीयत इत्यर्थः। तत्र पूषप्रकाशनार्थत्वावगमे। येन प्रकरणाद्यपेक्षत्वेन। तेषां प्रकरणादीनाम्। उपजीव्यत्वेन सहकारिविधया आश्रीयमाणत्वेन। तस्माल्लिङ्गस्यैव प्रकरणोपजीव्यत्वेन प्राबल्यमित्याह प्रकरणात्त्विति। तस्य प्रकरणस्य। वाक्येति। प्रकरणाद्वाक्यकल्पनम् एष मन्त्रो दर्शपौर्णमासप्रकरणीयतया तदर्थमिति। मन्त्रलिङ्गस्य च तद्देवतार्थकत्वकल्पनम्। ततः अनेन मन्त्रेण दर्शपौर्णमासदेवता अनुमन्त्रयेदिति श्रुतिकल्पनम्। ततोऽस्य तत्र विनियोग इति भावः। उपजीव्यत्वेनेति। प्रकरणस्य विनियोजकत्वे लिङ्गस्याश्रयणीयत्वादिति भावः। अत इति। प्रकरणस्य दुर्व्वलप्रमाणत्वादित्यर्थः। तन्मात्रप्रकाशनं यागदेवतात्वविशेषणरहितपूषप्रकाशनम्। अपूर्व्वेति। अपूर्व्वजनकपूषदेवताप्रकाशनार्थत्वमित्यर्थः।

अपेक्षायामिति। तथाच तथाविधाकाङ्क्षावशादेव समाख्या लिङ्गेन सहकारिविधया आश्रीयत इति भावः। सम्बन्धीति जनकेत्यर्थः। बाधितत्वादिति। तथाच

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

बल्यात् सैव सामान्यसम्बन्धे प्रमाणम्। दुर्बलस्य प्रबलाश्रितस्य प्राबल्यात्।

अतएव श्रुत्यपेक्षया दुर्बलाया अपि स्मृतेराचमनरूपप्रबल-पदार्थाश्रितत्वेन प्राबल्यात् पदार्थधर्म्मगुणभूतश्रौतक्रमत्यागेन वेदकरणानन्तरं क्षुते आचमनमेव कार्य्यमित्युक्तम्। यथाहुः—

लिङ्गेन प्रकरणबाधानन्तरमेव समाख्यायाः प्रमाणत्वेनोपस्थितेर्न तु समाख्यया प्रकरणं बाध्यत इति भावः।

अतएवेति। प्रबलाश्रितस्य प्राबल्यादेवेत्यर्थः। दुर्बलायाः प्रथमाध्यायतृतीयपादीय-श्रुतिप्राबल्याधिकरणसिद्धान्तितायाः। स्मृतेरिति प्राबल्यादित्यनेनान्वितम्। प्रब-लेति। पदार्थगुणभूतक्रमापेक्षया बलवदित्यर्थः। पदार्थोऽनुष्ठीयमानं कर्म्म। तदा-श्रितत्वेन तद्बोधकत्वेन। पदार्थधर्म्मेति। पदार्थानामनुष्ठीयमानकर्म्मणां धर्म्मः, अतएव गुणभूतो यः श्रौतः श्रुतिबोधितः क्रमस्तत्त्यागेन तद्बाधनेनेत्यर्थः।

वेदकरणानन्तरमिति। अयमाशयः। वेदं कृत्वा वेदिं कुर्य्यादिति श्रुतिः। तत्र वेदो नाम दर्भमयं सम्मार्ज्जनसाधनम्। वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलनिखाता भूमिरिति माधवाचार्य्याः। तया च वेदवेदिकरणयोः पौर्व्वापर्य्यरूपः क्रमोऽवगम्यते। यदि वेदकरणानन्तरं वेदिकरणात् पूर्व्वञ्च क्षुतं स्यात्, तदा "क्षुत आचामे"दिति स्मृत्या आचमनं विधीयते। तदानीं तदनुष्ठाने वेदवेदिकरणयोः पौर्व्वापर्य्यरूपश्रौतबाधः स्यात्।

तर्हि किं श्रुत्या स्मृतिबोधिताचमनस्य बाधोऽङ्गीकार्य्यः। किंवा स्मृत्या श्रौतक्रम-बाधेनाचमनमनुष्ठेयमिति संशये श्रुत्यपेक्षया स्मृतेर्दुर्बलतया आचमनस्यैव बाध इति पूर्व्व-पक्षे तृतीयाध्यायतृतीयपादे सिद्धान्तः। पदार्थः प्रधानं क्रमश्च पदार्थधर्म्मतया गुणभूत एव। ततश्च प्रबलपदार्थाश्रिततया तस्याः स्मृतेरपि प्राबल्यात् तया श्रुतिबोधितोऽपि गुणभूतः क्रम एव बाधनीयो न पुनः श्रौतक्रमेण स्मृतिर्बाध्यते। क्रमस्य गुणभूतत्वेना-प्राबल्यात्। क्षुतेन प्रागुत्पन्नसंस्कारस्य विनष्टतया अशुचिभूतस्य पुंसो वेदिकरणानधि-कारित्वे समुपस्थिते आचमनस्य शौचरूपाधिकारसम्पादकत्वेनावश्यकत्वाच्च। तथाचोक्तं भट्टपादैः—

येषां पदार्थधर्म्मत्वात् दौर्बल्यं पूर्व्वनिश्चितम्।
न तेषां श्रुत्यवष्टम्भात् तत्पश्चादपगच्छति॥

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।
दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥ इति ।

यत्तु पूषेतिशब्दः कथञ्चिदन्यार्थाभिधायीति तन्न, तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि स इत्यादि वाक्यशेषेण वैदिकप्रसिद्ध्या च अर्थविशेषे रूढत्वात् । रूढेश्चावयवार्थालोचनसव्यपेक्षात् योगाद्बलीयस्त्वात् । अतएव वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्देन सौधन्वनापरपर्य्यायो वर्णविशेष उच्यते । रूढेः प्राबल्यात् । न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्या द्विजातयः । योगस्य दौर्बल्यादित्युक्तं षष्ठे ।

पदार्थत्वेन येषाञ्च बलीयस्त्वं निरूपितम् ।
न श्रुतेर्दुर्बलत्वेन पुनस्तदपनीयते ॥ इति ।

तथा तैरेव—वेदं कृत्वा यदा वेदिमकृत्वाचार्मति श्रुते ।
वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदा ॥
वेदिरेव श्रुतावस्य कुर्व्वती विमुखीभवेत् ।
तामेव सगुणां कर्त्तुं यत्नात् न व्यवधास्यते ॥ इति ।

प्रबलाश्रितस्य प्राबल्ये भट्टपादोक्तं प्रमाणयति यथाहुरिति । पार्थिवेति । अनेन पौराश्रितोऽपि बलवत्ता दर्शिता । पूषपदस्याधुनिकव्युत्पत्तिं दूषयितुमाह यत्त्विति । अदन्तको हीति । पूषनामकदेवताविशेषस्यैवादन्तकत्वस्य "यथाप्यदन्तकः पूषा पेषभागि सदा चरु"मिति श्रुत्याभिहितत्वादिति भावः ।

ननु पूषशब्दस्य देवताविशेषे रूढिसद्भाव एव वाक्यशेषेण तदुपस्थितिः सुकरा, तदसत्त्वे तु वाक्यशेषमप्यन्यथा व्याख्येयमित्यतो वैदिकप्रसिद्धिमुल्लिखति वैदिकेति । ननु तथापि रूढयौगिकयोर्मध्ये रूढस्यैव ग्रहणे का विनिगमनेत्यत आह रूढेरिति । बलीयस्त्वादित्यन्वितम् । योगस्य दुर्बलत्वबीजमाह अवयवेति । प्रकृतिप्रत्ययेत्यर्थः । सव्यपेक्षत्वात् सापेक्षत्वात् । अतएव प्रकृतिप्रत्ययार्थज्ञानजन्यतया विलम्बोपस्थितयोगार्थापेक्षया अविलम्बोपस्थिताया रूढेर्बलवत्त्वादेव । वर्णविशेषः "माहिष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रजायते" इत्युक्तसङ्करजातिविशेषः । षष्ठे षष्ठाध्यायप्रथमपादे ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तत्राप्युक्तं समाख्यया सामान्यसम्बन्धे अवगते सामर्थ्यात् पूषयागसम्बन्धः पूषानुमन्त्रणमन्त्राणामिति । यथाहुः—

यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोगिका ।
तस्मात् यत्नानुरोधेन प्राप्तिस्तद्दैवते क्रतौ ॥ इति ।

तत्सिद्धं प्रमाणान्तरसिद्धसामान्यसम्बन्धस्य पदार्थविनियोजकं लिङ्गमिति ।

तत्र मन्त्रविनियोजकं लिङ्गं मुख्य एवार्थे, न गौणे । मुख्यार्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेन तत्रैव विनियोगबुद्धौ पर्य्यवसन्नायां पुनर्गौणे अर्थे विनियोगकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । अतएव बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रः सामर्थ्यात् कुशलवनाङ्गं, न तूलपराजिलवनाङ्गमित्युक्तम् ।

उपसंहरति तस्मादिति । उक्तार्थे मीमांसकसिद्धान्तसंवादमाह यथाहुरिति । यागेति । एतानि यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोगिका मन्त्राणां सामान्यतः क्रतुसम्बन्धबोधिका । तस्मादिति । यत्नानुरोधेन पूषपदस्य वैदिकप्रसिद्ध्यनुरोधेन तद्दैवते पूषदैवते क्रतावेव प्राप्तिरित्यर्थः । प्रमाणान्तरेति । प्रमाणान्तरेण प्रकरणसमाख्यादिना सिद्धः सामान्यसम्बन्धः सामान्यतो यागसम्बन्धो यस्य मन्त्रस्य तस्य पदार्थे मन्त्रघटकपदवाच्ये देवताविशेषे लिङ्गं विनियोजकमित्यर्थः ।

ननु शब्दानामर्थप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । अर्थस्तु मुख्यो गौणश्च । तयोरुभयोरेव प्रकाशने शब्दानां सामर्थ्यमङ्गीकार्य्यञ्च । शब्देभ्यो गौणार्थस्यापि यथेष्टं प्रतीतेः । तत् किमुभयविधमपि सामर्थ्यमुपादेयमित्यत आह तत्रेति । निरुक्तयोर्लिङ्गयोर्मध्ये इत्यर्थः । मन्त्रेति । एतेन पदार्थविनियोजकलिङ्गव्यावृत्तिः । गौणार्थप्रकाशनपरित्यागे हेतुमाह मुख्यार्थस्येति । प्रथममिति । "गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना ।
आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत्"
इत्युक्तेरिति भावः । पर्य्यवसन्नायां परिसमाप्तायाम् । गौरवेति । अप्रमाणकमुख्यगौणार्थप्रकाशनसामर्थ्यकल्पनेति भावः । सामर्थ्यादिति । बर्हिःशब्दस्य कुशरूपमुख्यार्थस्य, लुनामीति छेदनरूपमुख्यार्थस्य प्रकाशकत्वादित्यर्थः । उलपेति । तेषां बर्हिःसादृश्याद्गौणबर्हिष्ट्वादिति भावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत् । तेषां हि न साक्षाद्विनियोजकत्वम्, किन्तु श्रुतिं कल्पयित्वा । न चासमर्थस्य श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगकल्पना सम्भवतीति सामर्थ्यस्यापि कल्प्यत्वेनोपजीव्यत्वात् । अतस्तैर्यावत् सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यते तावदेव क्लृप्तेन सामर्थ्येन श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते, इति तस्य प्राबल्यम् ।

अतएव "स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं

श्रुत्यादीनामुत्तरोत्तरदौर्बल्यप्रतिपादनात् पूर्वपूर्वस्य यद्बलवत्त्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयति तदिदमिति । साधयति तेषामिति । वाक्यादीनामित्यर्थः । साक्षात् प्रमाणान्तरकल्पनामन्तरेण । विनियोजकत्वं विनियोगबोधकत्वम् । केन द्वारेणेत्यत आह श्रुतिमिति । श्रुतिकल्पनाद्वारेणेत्यर्थः । श्रुतेरेव साक्षाद्विनियोजकत्वादिति भावः । असमर्थस्य तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरहितस्य । यस्य वाक्यस्य तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यं नास्ति तेन वाक्येन तदर्थविषयिणी श्रुतिरपि कल्पयितुं न शक्यत इति भावः । इतीत्यनन्तरं वाच्यमित्यध्याहार्य्यम् । तत्र हेतुमाह सामर्थ्यस्यापीति । उपजीव्यत्वादित्यन्वयः । उपजीव्यमन्तरेण उपजीवकासद्भावादिति भावः । ननु सामर्थ्यं कल्पयित्वैव वाक्यादयः श्रुतिं कल्पयन्त्वित्यत आह अत इति । लिङ्गकल्पनाद्वारेण वाक्यादीनां श्रुतिकल्पकत्वादित्यर्थः । तैर्वाक्यादिभिः । क्लृप्तेन शब्दादेवाविर्भूतेन । विनियोगः क्रियत इति । वाक्यस्य लिङ्गकल्पकत्वम् अनन्तरं श्रुतिकल्पकत्वम् । लिङ्गस्य तु श्रुतिकल्पकत्वमात्रमित्यविलम्बकारित्वमिति भावः ।

उदाहरति अतएवेति । लिङ्गस्य वाक्याद्बलवत्त्वादेवेत्यर्थः । स्योनन्ते सदनमिति । दर्शपौर्णमासप्रकरणे मन्त्र आम्नायते—

स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि ।

तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः ॥ इति ।

अस्यार्थः । भोः पुरोडाश ते तव स्योनं समीचीनं सदनं स्थानं कृणोमि करोमि तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुषेवं सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि । भो व्रीहीणां मेध सारभूत त्वं सुमनस्यमानः समाहितमनास्तस्मिन् अमृते सुष्ठु सेवितुं योग्ये सदने सीद उपविश, प्रतितिष्ठ स्थिरो भव इति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कल्पयामि” इत्यस्य सदनाङ्गत्वं लिङ्गात्। न तु वाक्यात् सादनाङ्गत्वं, तस्य दौर्बल्यादिति।

समभिव्याहारो वाक्यम्। समभिव्याहारो नाम साध्यत्व-

अत्र विनियोगविशेषाश्रवणात् मन्त्रलिङ्गेनैव विनियोगे कर्त्तव्ये, किं कल्पयाम्यन्तपूर्व्वार्द्धेन उपस्तरणरूपसदनकरणप्रतीतेः पूर्व्वार्द्धस्य सदने, तथा तस्मिन् सीदामृते इत्यादिना परार्द्धेन पुरोडाशसादनप्रतीतेः परार्द्धस्य सादने, इति विभज्य विनियोगः कर्त्तव्यः, उत तस्मिन्निति प्रकृतवाचिना तच्छब्देन यत्सदनं कृणोमि तस्मिन् सीदेत्यन्वयबोधात् परार्द्धस्य पूर्व्वार्द्धसापेक्षतया एकवाक्यत्वावगमात् तदनुरोधेन उभयोरेवार्द्धयोः स्थानकरणे सादने च विनियोगः कर्त्तव्यः। तत्र विनियोजिका श्रुतिरेवं कल्पनीया, समग्रेण मन्त्रेण स्थानं कर्त्तव्यं तथा समग्रेणैव मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इति।

एवं संशये उभयोस्तुल्यत्वे, विकल्पप्राप्तेरुक्तं वाक्यादिभ्यो लिङ्गं बलवदिति। यतः कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणार्थप्रकाशनसामर्थ्यं प्रत्यक्षम्। तस्मिन्नित्यादेश्च पुरोडाशसादनार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षेण च लिङ्गेन पूर्व्वार्द्धस्य सदनकरणे परार्द्धस्य च पुरोडाशसादने विनियोजिका श्रुतिर्झटिति कल्पयितुं शक्यते। एकवाक्यताबलेन समग्रमन्त्रस्य प्रत्येकं विनियोगस्तु न तावत् प्रथमं सम्भवति, परार्द्धस्य सदनकरणार्थप्रकाशनसामर्थ्याभावात्, पूर्व्वार्द्धस्य पुरोडाशसादनार्थप्रकाशनसामर्थ्याभावाच्च। यदि तु पूर्व्वार्द्धस्य सादनप्रकाशनसामर्थ्यं, परार्द्धस्य च सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं कल्पितं स्यात्, तदैव सम्भवति। एवञ्च लिङ्गकल्पनाव्यवधानेन श्रुतिकल्पनाया विलम्बितत्वमित्येवमर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गाद्वाक्यं दुर्बलम्। तथाच आदौ तस्मिन्नित्यस्यान्वयबोधस्तदनन्तरमेकवाक्यतावगमः, अनन्तरञ्च पूर्व्वार्द्धस्य परार्द्धस्य चोभयार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गकल्पनं, पश्चात् समग्रमन्त्रस्य प्रत्येककर्म्मणि विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया। यावता कालेनेयं कल्पनापरम्परा सम्पत्स्यते, तावता कालेन प्रत्यक्षेण लिङ्गद्वयेन पूर्व्वापरार्द्धभेदेन विनियोजिका श्रुतिः कल्पिता स्यात्। कल्पितया च तथाविधश्रुत्या अनन्तरभाविनी श्रुत्यन्तरकल्पना बाध्यत इति लिङ्गं बलवदिति समुदायार्थः।

वाक्यं लक्षयति समभीति। यद्यपि एकार्थमनेकपदं वाक्यमिति भाष्यकारैः परस्परान्वितपदसमूहस्य वाक्यत्वमुक्तम्, तथापि यद्वाक्यस्य विनियोजकत्वं तल्लक्षणस्यैवापेक्षिततया श्रुत्यादौ वाक्यत्वसद्भावेऽपि विनियोजकवाक्यलक्षणस्य तत्साधारण्ये प्रयोजनाभाव

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

साधनत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे, वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणम्। यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति। अत्र हि न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते। केवलं पर्णता-जुह्वोः समभिव्याहारमात्रम्। तस्मादेव च पर्णताया जुह्वङ्गत्वम्।

न चानर्थक्यं, जुहूशब्देनापूर्वलक्षणात्। तदयं वाक्यार्थः। पर्णतया अवत्तहविर्धारणद्वारा यदपूर्वसाधनं तद्भावयेदिति।

इति सामान्यलक्षणमुपेक्षितम्। एतल्लक्षणस्य श्रुत्यादिव्याहतत्वं विवृणोति समभिव्याहारश्चेति। आदिना कर्तृत्वादिग्रहणम्। द्वितीयादेरेव तद्वाचकत्वादाह द्वितीयादीति। एतेन कर्मत्वकरणत्वादिबोधकद्वितीयादिघटितायाः श्रुतेर्व्यावृत्तिः।

ननु द्वितीयादिविरहे कथं शेषशेषिभावबोधकत्वसम्भव इत्यत आह वस्तुत इति। तात्पर्यादित्यर्थः। तथाच ययोः पदयोः सहोच्चारणं तदर्थयोः शेषशेषिभावबोधकत्वं तात्पर्यादेवावसेयमिति भावः। शेषशेषिणोः अङ्गाङ्गिवाचकपदयोः। एतेन लिङ्गादिव्यावृत्तिः। लिङ्गादिविनियोगस्थले शेषशेषिवाचकपदविरहात्।

वाक्यमुदाहरति यथेति। यस्येति। यस्य यजमानस्य जुहूर्दर्शपूर्णमासीयपात्रविशेषः पर्णमयी पलाशवृक्षावयवसम्भूता भवति, न स पापं श्लोकं शृणोतीत्युत्तरप्रतीकेनान्वयः। पलाशे किंशुकः पर्ण इति त्रिकाण्डीस्मरणम्। अत्र श्रुतौ। पर्णता-जुह्वोः पर्णपदजुहूपदयोः। समभिव्याहारमात्रं सहोच्चारणमात्रम्। पर्णतायाः पलाशकाष्ठत्वस्य, जुह्वङ्गत्वं जुहूपकारकत्वम्। अथ जुहूपकारकत्वं यदि जुहूजनकत्वं तर्हि पर्णताभिधानमनर्थकम्। काष्ठान्तरस्यापि तज्जनकत्वसम्भवादित्यत आशङ्कां परिहरति न चेति। आनर्थक्यमिति पर्णताभिधानस्येति शेषः।

निराकरणे हेतुमाह जुहूशब्देनेति। अपूर्वलक्षणादिति। यद्यपि पर्णमयी जुहूर्भवतीति वाक्ये जुहूपदस्य जुहूपूर्वलक्षणायां पर्णमयत्वानुपपत्तिस्तथापि पर्णताजुह्वोः सहोच्चारणबलेन पर्णतया जुहूं कुर्यादिति यद्विधिवाक्यं कल्पनीयं तत्रैव जुहूपदे जुहूपूर्वलक्षणाभिप्रेतेति बोध्यम्। अतएव तद्वाक्यार्थमेव दर्शयति तदयमिति। अवत्तेति। अवत्तं अवदानादवदायोत्पादितं यद्धविस्तद्रूपं तस्य धारणद्वारा यदपूर्वसाधनं साध्यं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवञ्च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तद्वाक्यमपूर्वं भवति, नान्यथेति मन्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यम्। अवत्तहविर्धारणद्वारेति चावश्यं वक्तव्यम्। अन्यथा स्रुवादिष्वपि पर्णतापत्तेः।

सा चेयं पर्णता अनारभ्याधीता न सर्व्वत्र क्रतुषु गच्छति।

तदपूर्व्वं तद्भावयेदुत्पादयेदित्यर्थः। वाक्यार्थफलमाह एवञ्चेति। नान्यथेति। काष्ठान्तरेण यदि जुहूः क्रियते तदा तदपूर्व्वं नेत्यर्थः। एतेन पर्णमय्येव जुहूः कर्त्तव्या, न काष्ठान्तरेण। तत्र फलश्रुतिः स्तुत्यर्थवाद एव, न काम्यतायाम्, इति सिद्धम्।

वैकङ्कती ध्रुवा प्रोक्ता आश्वत्थी चोपभृन्मता।
जुहूः पलाशकाष्ठस्य खादिरस्य स्रुवो मतः॥

इति सामान्यतोऽभिधानात्। अवत्तहविरित्यादि व्यावर्त्त्यं दर्शयति अवत्तेति। अवश्यवक्तव्यत्वे हेतुमाह अन्यथेति। पर्णतया साध्यं होमापूर्व्वं भावयेदित्येतावन्मात्रोक्तावित्यर्थः।

स्रुवादिष्वपीति। अयमाशयः। पर्णतया साध्यं होमापूर्व्वं भावयेदित्यनेन होमापूर्व्वं प्रति पर्णताया निमित्तत्वमवगम्यते। तत्र निमित्तत्वं केन द्वारेणेति जिज्ञासायां यदि अवत्तहविर्धारणद्वारेणेत्युच्येत तदा पर्णता हविर्धारणद्वारेण निमित्तमिति प्रतीतिः स्रुवादिहोमापूर्व्वं प्रत्यपि तस्या निमित्तत्वापत्त्या स्रुवादिष्वपि पर्णतापत्तिः, हविर्धारकत्वाविशेषात्। यद्योच्यते जुहूपदश्रवणात् न स्रुवादिहोमापूर्व्वं प्रति पर्णताया निमित्तत्वमिति, तर्हि स्रुवादिहोमापूर्व्वव्यावर्त्तकत्वेन अवत्तहविर्धारणद्वारेणेत्यनेन द्वारमेव विशेषणीयं, न तु हविर्धारणद्वारेणेति सामान्यतो द्वारकल्पनम्। एवञ्च चरोरिवावदानसम्भवात् चरुहोमसाधनीभूताया जुह्वा एव पर्णतेति सिध्यति, न पुनः स्रुवादीनामाज्यहोमसाधनानाम्, आज्यादीनामवदानासम्भवादिति।

ननु जुह्वाः पर्णता किं यागमात्रे विहिता यागविशेषे वेत्यत आह सा चेयमिति। अनारभ्येति। अनारभ्य यागविशेषमनुपक्रम्य अधीता आम्नातेत्यर्थः। ननु अनारभ्याधीतायाः

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विकृतिषु चोदकेनापि प्राप्तिसम्भवेन द्विरुक्तत्वापत्तेः। किन्तु प्रकृतिषु। तदुक्तम्—

प्रकृतौ वा अद्विरुक्तत्वादिति।

अत्र विकृतिर्यतोऽङ्गानि गृह्णाति, सा प्रकृतिरिति न प्रकृतिशब्देन विवक्षितम्। गृहमेधीये पर्णताया अप्राप्तिप्रसङ्गात्। नहि गृहमेधीयात् काचन विकृतिरङ्गानि गृह्णाति, मानाभावात्। किन्तु चोदकाद्यत्राङ्गाप्राप्तिस्तत्कर्म्म प्रकृतिशब्देन विवक्षितम्।

कथं न सर्व्वक्रतुगामित्वमित्यत आह विकृतिष्विति। चोदकेनापि अतिदेशविधिनापि। द्विरुक्तेति। पर्णताविधेः प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वे, विकृतौ प्रकृतिधर्म्मातिदेशेन सकृत्-प्राप्तिर्विधिनापि सकृदिति द्विरुक्तत्वापत्तेरित्यर्थः। परिशेषाद्विधेः प्रकृतिमात्रविषयत्व-मेवेत्याह किन्त्विति। अत्र मीमांसातृतीयाध्यायषष्ठपादसिद्धान्तसूत्रं प्रमाणमुद्धरति तदुक्तमिति।

तत्र हि यस्य खादिरः स्रुवो भवति, यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादिश्रुतेः किं प्रकृति-मात्रविषयत्वमुत प्रकृतिविकृत्युभयविषयत्वमिति सन्देहे "सर्व्वार्थमप्रकरणा दिति सूत्रेण प्रकरणाभावात् सर्व्वविषयत्वमेवेति पूर्व्वपक्षयित्वा "प्रकृतौ वा अद्विरुक्तत्वा"दिति सूत्रेण द्विरुक्तत्वाप्रसक्त्या प्रकृतिविषयत्वमेवेति सिद्धान्तितम्।

प्रकृतिं लक्षयितुं परोक्तलक्षणमादौ निराकरोति अत्रेति। विकृतिरिति। यतो यस्मात्कर्म्मणो विकृतिरङ्गाणि गृह्णाति प्राप्नोति सा प्रकृतिरिति प्रकृतिशब्देन विवक्षितं नेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह गृहमेधीय इति। गृहमेधीयो यागविशेषः। तत्र पर्णताया जुह्वाः पर्णमयत्वस्याप्राप्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। भवन्मते तस्य प्रकृतिलक्षणानाक्रान्तत्वादिति भावः। प्रकृतिलक्षणानाक्रान्तत्वं साधयति नहीति। मानाभावादिति। तथाच विकृतिविशेषस्य गृहमेधीयाङ्गग्रहणे प्रमाणाभावात् गृहमेधीयस्य निरुक्तप्रकृतिलक्षणाना-क्रान्तत्वेन प्रकृतिविषयतया सिद्धान्तितायाः पर्णमयीश्रुतेर्गृहमेधीययागविषयत्वं न सम्भव-तीति भावः।

तर्हि किंलक्षणा प्रकृतिरित्यत्राह किन्त्विति। चोदकात् अतिदेशात् यत्र कर्म्मणि अङ्गाप्राप्तिः अङ्गानामुपस्थितिर्न भवति इत्यर्थः। तत्र सर्व्वेषामङ्गानामुपदेशादेवोपस्थिति-रिति भावः। तेन प्राथमिकविधिप्रतिपादितसमग्रेतिकर्त्तव्यताकत्वं प्रकृतित्वमिति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यथा दर्शपौर्णमासौ। तत्र हि न चोदकादङ्गप्राप्तिः। प्रकरणपठितैरेवाङ्गैर्नैराकाङ्क्षात्। गृहमेधीयादिष्वपि न चोदकादङ्गप्राप्तिः। कृप्तोपकारैरेवाज्यभागादिभिर्नैराकाङ्क्षात्।

अतो यत्र चोदकाप्रवृत्तिस्तत्रानारभ्याधीतानां सन्निवेशः। साप्तदश्यन्त्वनारभ्याधीतमपि न प्रकृतौ गच्छति। प्रकृतेः पाञ्चदश्यावरोधात्। किन्तु विकृतिषु गच्छति। तत्रापि न सर्व्वासु गच्छति। चोदकप्राप्तपाञ्चदश्यबाधप्रसङ्गात्। किन्तु प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिषु गच्छति। यथाहुः—

फलितम्। एतेन आतिदेशिकेतिकर्त्तव्यताकत्वं विकृतित्वमित्यपि दर्शितम्। प्रकृतिमुदाहरति यथेति। तत्र लक्षणं सङ्गमयति तत्र हीति। गृहमेधीयादेरप्येतत्प्रकृतिलक्षणाक्रान्तत्वमव्याहतमित्याह गृहमेधीयेति। कृप्तोपकारैः प्राथमिकविधिप्रतिपादितोपकारैः।

अनारभ्याधीतानां प्रकृतिविषयत्वमुपसंहरति अत इति। चोदकाप्रवृत्तिरितिकर्त्तव्यताप्रापकातिदेशाप्रवृत्तिः। उक्तनियमस्य क्वचिद्बाधमाह साप्तदश्यन्त्विति। सामिधेनीनां सप्तदशत्वमित्यर्थः। तथाच अनारभ्य श्रूयते। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति। अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्य इति तृतीयाध्यायषष्ठपादे माधवाचार्य्याः। साप्तदश्यविधेः प्रकृत्यविषयत्वे हेतुमाह प्रकृतेरिति। पाञ्चदश्यावरोधादिति। प्रकृतौ पञ्चदशसामिधेनीविधानेनावरुद्धायामाकाङ्क्षाविरहेण सप्तदशसामिधेनीविधेरनन्वयादिति भावः। एवञ्च प्रकृताववकाशमलभमानस्य सप्तदशसामिधेनीविधेः परिशेषाद्विकृतिविषयत्वमेवेत्याह किन्त्विति। अत्रापि विशेषमाह तत्रापीति। विकृतिष्वित्यर्थः। चोदकेति। अतिदेशप्राप्तस्येत्यर्थः। पाञ्चदश्येति। तदबाधे सम्भवति तद्बाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः। प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षश्रुत्या बोधितं साप्तदश्यं यासु तास्वित्यर्थः। ताः का इत्यत्राह मित्रेति। आदिना अध्वरकल्पादिपरिग्रहः। तास्वेव साप्तदश्यस्य प्रत्यक्षश्रुतत्वादिति भावः।

साप्तदश्यविधेर्मित्रविन्दादिप्रकृतिविषयत्वात् पाञ्चदश्यविधेः प्रकृतिविषयत्वं मित्रविन्दादीतरविकृतिविषयत्वञ्च सिध्यतीति दशमाध्यायाष्टमपादसिद्धान्तं दर्शयति यथाहुरिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवञ्च प्रकृतावेतत्पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम् ।

विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥ इति ।

न च वाक्यवैयर्थ्यम् । अनारभ्याधीतस्यैव साप्तदश्यस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहारात् ।

उपसंहारो नाम प्राप्तस्य विशेषे नियमनम् । यथाहुः—

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः । इति ।

तत्रानारभ्यविधिः सामान्यविधिः । मित्रविन्दादिप्रकरणस्थस्तु विशेषविधिरित्यास्तां तावत् प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं वाक्यादङ्गत्वम् ।

एवञ्चेति । साप्तदश्यविधेर्मित्रविन्दादिमात्रविकृतिविषयत्वे सतीत्यर्थः । एतत् पाञ्चदश्यं प्रकृतावेव प्रतिष्ठितम् । न केवलं प्रकृतावेव विकृतावपि कुत्रचित् स्यादित्याह विकृतौ चेति । यत्र विकृतौ साप्तदश्यस्य पुनः श्रुतिः पुनर्विधानं नास्ति तथाविधविकृतौ चेत्यर्थः । ननु यदि साप्तदश्यश्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिविकृतिष्वेवान्वेति न विकृत्यन्तरे तर्हि सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति सामान्यतः साप्तदश्यविधायकवाक्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । मित्रविन्दादिषु प्रत्यक्षश्रुत्यैव तत्प्राप्तेरित्याशङ्कां परिहरति न चेति । उपसंहारात् मित्रविन्दादिविशेषनिष्ठत्वेन नियमनात् ।

उपसंहारपदार्थस्य तद्रूपत्वं प्रतिपादयति उपसंहारो नामेति । प्राप्तस्य सामान्यतः प्राप्तस्य । विशेषे नियमनं विशेषनिष्ठत्वेन सङ्कोचनम् ।

सामान्यप्राप्तस्य विशेषनिष्ठत्वेनोपसंहारे न सामान्यवाक्यवैयर्थ्यं, तस्य रीतिसिद्धत्वादिति दर्शयति । यथाहुरिति । सामान्येति । अस्पष्टः अव्यक्तविषयः । संह्रियेत उपसंह्रियेत विशेषनिष्ठत्वेन नियम्येतेति यावत् । विशेषतः विशेषविधिना । अत्र कः सामान्यविधिः को वा विशेषविधिरित्यत्राह तत्रेति । अनारभ्येति । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति विधिरित्यर्थः । प्रकृतं वाक्यस्याङ्गतायां प्रमाणत्वम् । उपसंहरति तत्सिद्धमिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदिदं वाक्यं प्रकरणाद्बलीयः। प्रकरणं हि न साक्षाद्विनियोजकम्। तद्ध्याकाङ्क्षारूपम्। न चाकाङ्क्षा स्वयं प्रमाणम्। किन्तु साकाङ्क्षं वाक्यं दृष्ट्वा भवत्येतादृशी मतिः नूनमिदं वाक्यं केनचिद्वाक्येनैकवाक्यभूतमिति। ततश्चाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यान्तरेणैकवाक्यत्वे प्रमाणम्। एवञ्च यावत्प्रकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियोजकं भवति तावद्वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा विनियोजकं भवतीति प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः।

अतएवेन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामित्यत्र इन्द्राग्निपदस्य लिङ्गाद्दर्शाङ्गत्वे सिद्धे इदं हवि-

---

वाक्यस्य प्रकरणाद्बलीयस्त्वं प्रतिपादयति तदिदमिति। तत्र हेतुमाह तद्धीति। तत्प्रकरणम्। आकाङ्क्षारूपमिति। उभयाकाङ्क्षाप्रकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात्। स्वयं साक्षात्। केन द्वारेण प्रमाणमित्यत्राह किन्त्विति। दृष्ट्वा श्रुत्वा। केनचिदिति। प्रथमश्रुतवाक्यस्य वाक्यान्तरसाकाङ्क्षतया आकाङ्क्षितत्तद्वाक्यान्तरेण सह मिलित्वा एकवाक्यत्वापन्नत्वावश्यकत्वादिति भावः। एवञ्च प्रकरणं द्वयोर्वाक्ययोरभिन्नवाक्यमात्रे प्रमाणमित्याह ततश्चेति। एवञ्चेति। प्रकरणस्य एकवाक्यत्वमात्रप्रमाणत्वे सतीत्यर्थः। यावत् यावता कालेन। वाक्यं कल्पयित्वा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा। केवलवाक्यकल्पनाद्वारेण प्रकरणस्य विनियोजकत्वासम्भवात्। लिङ्गश्रुती इति। कल्पनाचितयापेक्षया कल्पनाद्वितयस्याल्पकालसाध्यत्वेनाविलम्बितत्वादिति भावः।

उदाहरति अतएवेति। वाक्यस्याशु विनियोजकत्वादेवेत्यर्थः। इन्द्राग्नी इति। अजुषेतां सेवितवन्तौ, आस्वादितवन्ताविति यावत्। अवीवृधेतां वर्द्धितवन्तौ। ज्यायः श्रेष्ठम्। महस्तेजोऽक्रातां कृतवन्तौ।

दर्शाङ्गत्व इति। अत्रायमाशयः। दर्शपौर्णमासयोः श्रूयते सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति। प्रस्तरो दर्भमुष्टिस्तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेप इति न्यायमाला। तस्मिंश्च सूक्तवाके एतद्वाक्यद्वयं श्रूयते। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामिति। इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामिति च। तत्र अग्नीषोमाविदं हविरित्यादि वाक्यं पौर्णमासयागे विनियोक्तव्यम्। पौर्णमासदेवताप्रकाशकत्वात्। इन्द्राग्नी

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

रित्यादेरपि तदेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वम्। न तु प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाङ्गत्वम्। प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वादिति।

इदं हविरित्यादि वाक्यं दर्शयागे विनियोक्तव्यम्, दर्शदेवताप्रकाशकत्वात्। एकैकवाक्यस्यापि सूक्तवाकत्वाविशेषेण परस्पराकाङ्क्षाविरहेण च विभज्य विनियोगो न दोषाय। न तु प्रकरणादुभयत्रापि वाक्यद्वयविनियोग इति तृतीयाध्यायद्वितीयपादे सिद्धान्तितम्।

तत्र पुनः संशयः। किममावास्यायामिन्द्राग्नी इदं हविरित्यादि समग्रवाक्यं तथा अग्नीषोमाविदं हविरित्यादिमन्त्रस्य अग्नीषोमावित्यंशं परित्यज्य इदं हविरित्याद्यवशिष्टपदजातं पठनीयम्। एवं पौर्णमास्याम् अग्नीषोमाविदं हविरित्यादि समग्रवाक्यं तथा इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिवाक्यस्य इन्द्राग्नी इत्यंशं परित्यज्य इदं हविरित्याद्यवशिष्टपदजातञ्च पठनीयम्। तथा सति तयोर्मन्त्रयोरुभययागाङ्गत्वबोधको दर्शपौर्णमासप्रकरणपाठः समादृतः स्यात्। साक्षान्यदेवताबोधकपदस्यान्ययागे विनियोगः परिहृतः।

किंवा अग्नीषोमावित्यस्य इन्द्राग्नी इत्यस्य च इदं हविरित्याद्यंशैरन्वितस्य एकवाक्यतापन्नतया वाक्यविरोधादवशिष्टांशस्यापि एकैकत्र विनियोगः शास्त्रार्थः। इत्येवं वाक्यप्रकरणयोः समवाये वाक्यं बलवत्प्रकरणन्तु दुर्बलम्। विलम्बेनार्थप्रतिपादकत्वात्। तथाहि यद्यमावास्यायां प्रकरणबलेनाग्नीषोमाविदं हविरित्यादिमन्त्रस्य अग्नीषोमावित्यंशं परित्यज्य इदं हविरित्यादि शेषांशमात्रं पठ्यते, तदा तत्र देवतावाचकपदविरहात् दर्शदेवताप्रकाशकत्वाय प्रथममिन्द्राग्निपदान्वयेन वाक्यं कल्पनीयम्। तेन वाक्येन इन्द्राग्निप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पनीयम्। तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रशेषांशेन इन्द्राग्निविषयकक्रियानुष्ठेयेति श्रुतिं कल्पयति।

एवं यदि पौर्णमास्यां प्रकरणबलेन इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिमन्त्रस्य इन्द्राग्नी इत्यंशमपहाय इदं हविरित्यादि शेषांशमात्रं पठ्यते, तदा तत्रापि देवतावाचकपदाभावात् पौर्णमासदेवताप्रकाशकत्वाय प्रथममग्निषोमपदान्वयेन वाक्यं कल्पनीयम्। वाक्याल्लिङ्गं लिङ्गाच्च श्रुतिः कल्पनीया।

एवञ्च प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानम्। अग्नीषोमादिपदसहितन्तु वाक्यं श्रूयमाणतया न कल्पनीयम्। अतो लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधानं विनियोगस्य। तस्माद्वाक्येन विलम्बेनार्थप्रतिपादकस्य प्रकरणस्य बाधितत्वात् तत्तच्छेषांशस्यैव व्यवतिष्ठते न तूभयत्रेति। एवमेव तृतीयाध्यायतृतीयपादे न्यायमाला।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्। यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीति। अत्र हि इष्टविशेषस्यानिर्द्देशात् समिद्यागेन भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्य्याकाङ्क्षा। दर्शपौर्णमासवाक्येऽपि दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् कथमित्युपकारकाकाङ्क्षा। अत उभयाकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं सिध्यति।

ननु यदि प्रयाजादिवाक्ये इष्टविशेषो न श्रूयते तर्हि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलं कल्प्यताम्। विश्वजिदधिकरणे हि विश्वजिता यजेतेत्यत्र फलस्याश्रवणात् फलमन्तरेण विधिश्रुतेरनुप-

---

लिङ्गात् इन्द्राग्निदेवताप्रकाशनसामर्थ्यात्। इदं हविरित्यादेरिति। इन्द्राग्निमन्त्रशेषांशस्येत्यर्थः।

प्रकरणं निरूपयति उभयेति। अङ्गाङ्गित्वेनाभिमतयोरुभयोः परस्पराकाङ्क्षेत्यर्थः। उभयेति करणादन्यतराकाङ्क्षायाः प्रकरणत्वं न स्यादिति दर्शितम्। उदाहरति यथेति। समिधो यजतीत्यत्र उभयाकाङ्क्षां प्रतिपादयति अत्र हीति। इष्टविशेषस्य फलविशेषस्य। अनिर्द्देशादनुल्लेखात्। समिद्यागेनेति। समिद्यागेन किं भावयेदित्युपकार्य्याकाङ्क्षास्तीत्यन्वयः। उपकार्य्यस्य यागविशेषस्य भाव्यत्वेनाकाङ्क्षेत्यर्थः। अत्रैव इष्टविशेषानिर्द्देशादिति हेतुः। तथाच स्वर्गादिफले तज्जनकतया कर्म्मणि च पुरुषेच्छाया जायमानत्वात् स्वर्गादिरूपेष्टविशेषश्रवणे तस्यैव भावनायां कर्म्मत्वेनान्वयः स्यात्। तदश्रवणे तु इष्टविशेषजनकतया पुरुषेच्छाविषयस्य प्रधानयागस्यैव भाव्यत्वेनान्वयस्यौचित्यात् कतमं यागविशेषं भावयेदित्याकाङ्क्षा जायत इति भावः।

अङ्गविधेराकाङ्क्षां प्रतिपाद्य प्रधानविधेरप्याकाङ्क्षां प्रतिपादयति दर्शेति। उपकारकाकाङ्क्षेति। इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेत्यर्थः। दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं तदुपकारकत्वम्।

अत्र स्वारसिकेच्छाविषयस्य स्वर्गादेरेव मुख्यप्रयोजनत्वं तज्जनकयागादेस्तु अन्येच्छाधीनेच्छाविषयतया गौणप्रयोजनत्वमेव। एवञ्च मुख्यप्रयोजनस्य भाव्यत्वसम्भवे गौणप्रयोजनस्य भाव्यत्वाङ्गीकारोऽनुचित इत्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति। ननु विश्वजिन्न्याये किं सिद्धान्तितं येन श्रुतफलके कर्म्मणि तन्न्यायात् स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः स्यादित्यतस्तदधिकरणसिद्धान्तं दर्शयति विश्वजिदधिकरणे हीति। इत्युक्तमित्यनेनास्यान्वयः। अनुप-

For Private And Personal

पत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्व्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम्। तदुक्तम्—

स स्वर्गः स्यात् सर्व्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति।

रात्रिसत्रन्यायेन वार्थवादिकं फलं कल्प्यताम्। रात्रिसत्राधिकरणे हि "प्रतितिष्ठति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ती"त्यत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात् फलमन्तरेण विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले

पत्तेरिति। विधिश्रुत्या भावयेदिति प्रतीतौ किं भावयेदित्यपेक्षितभाव्यमन्तरेण विधित्वानुपपत्तेरित्यर्थः। सर्व्वेति। सुखं मे भूयादित्यभिलाषस्य पुरुषमात्रीयत्वात् स्वर्गस्य सुखस्वरूपत्वाच्चेति भावः। उक्तं सिद्धान्तितम्।

तत्सिद्धान्तसूत्रमाह तदुक्तमिति। चतुर्थाध्यायतृतीयपादे इति शेषः। स स्वर्गः स्यादिति। अश्रुतफलेषु विश्वजिदादिषु यत्फलं कल्प्यं, स स्वर्गः स्यात्। कुतः? सर्व्वान् पुरुषान् प्रत्यविशिष्टत्वात् सर्व्वेषामभिलषितत्वादित्यर्थः। अतएव भाष्यम्। "सर्व्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः। कुत एतत्? प्रीतिर्हि स्वर्गः। सर्व्वश्च प्रीतिं प्रार्थयते" इति। मिश्राश्च—

स्वर्गोऽनतिशयप्रीतिरूपो दुःखविवर्ज्जितः।
भूयांसोऽभिलषन्त्येनमन्ते तत्सुखं नराः॥ इति।
ततस्तु सुकरज्ञानं सुखमेव परं फलम्।
तज्ज्ञानतिशयत्वेन स्वर्गात्मकमिति स्थितम्॥ इति च।

श्रुतफलान्वयसम्भवे अश्रुतफलकल्पनाया अन्याय्यत्वाद्रात्रिसत्रन्यायेन वर्म्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते, वर्म्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै, इत्याद्यार्थवादिकफलान्वय एव वा स्यादित्याह रात्रिसत्रेति। रात्रिसत्राधिकरणे किं सिद्धान्तितं येनात्रार्थवादिकफलान्वयः सुकरः स्यादित्यतस्तदधिकरणसिद्धान्तं दर्शयति रात्रिसत्राधिकरणे हीति। प्रतीति। अत्र रात्रिशब्देन ज्योतिरादिसंज्ञकाः सोमयागविशेषा उच्यन्ते। ये एताः पूर्व्वोक्ता रात्रीरुपयन्ति प्राप्नुवन्ति ते प्रतितिष्ठन्ति प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। अत्र उपयजतीति पाठो भाष्यशास्त्रदीपिकान्यायमालाद्यसम्मतः। ह वै प्रसिद्धौ। विध्युद्देशे

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कल्पयितव्ये आर्थवादिकं प्रतिष्ठाख्यं फलमित्युक्तम्। विश्वजिन्न्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पने तस्य प्रकृतसम्बन्धे गौरवात्। अर्थवादोपस्थितस्यैव प्रकृतफलत्वकल्पने लाघवात्। तदुक्तम्—

फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यादिति।

तस्माद्विश्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा स्वतन्त्रफलार्थत्वे सम्भवति, किमिति दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं स्वीक्रियत इति।

नैवम्। स्वतन्त्रफलार्थत्वे अन्यतराकाङ्क्षया सम्बन्धः स्यात्। नह्यत्र फलस्य साधनाकाङ्क्षास्ति। श्रूयमाणं हि फलं साधनमाकाङ्क्षति। न चात्र तच्छ्रूयते। एवञ्च फलस्याकाङ्क्षाभावात् केवलं किं भावयेदिति प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षयैव स्वतन्त्रफला-

---

ज्योतिरादियागविधौ। आर्थवादिकं प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादावगतम्। प्रतिष्ठाख्यं प्रतिष्ठास्वरूपम्। फलमिति। कल्पनीयमिति शेषः।

ननु विश्वजिदधिकरणे अश्रुतफलककर्ममात्रे स्वर्गफलकल्पनायाः सिद्धान्तितत्वात् रात्र्याख्यसत्रेऽपि तथास्त्वित्यत आह विश्वजिदिति। अनुपस्थितेति। विध्युद्देशे अर्थवादे चानुपस्थितेत्यर्थः। तस्य कल्पितस्वर्गफलस्य। प्रकृतसम्बन्धे रात्रिसंज्ञकसत्रान्वये। गौरवादिति। उपस्थितफलपरित्यागेनानुपस्थितफलकल्पने गौरवादित्यर्थः। अत्र सिद्धान्तसूत्रप्रदर्शनायाह तदुक्तमिति। चतुर्थाध्यायतृतीयपादे इति शेषः।

फलमिति। निर्देशादर्थवादवाक्ये फलोल्लेखादेव फलम्। ननु विधौ फलाभावात् विश्वजिदादिवत् सर्व्वाभिलषितत्वेन स्वर्गानुमानं स्यादित्यत आह अश्रुताविति। हि यस्मात् विधिवाक्ये अर्थवादवाक्ये वा सर्व्वथा फलाश्रुतावेव स्वर्गानुमानं न पुनर्यथाकथञ्चित् फलश्रुतौ। अतो निर्देशात् फलमित्यात्रेयो मुनिराहेत्यर्थः। पूर्व्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति। स्वतन्त्रफलार्थत्वे प्रधानफलजनकत्वे। किमिति किन्निमित्तम्। दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं तदुपकारकत्वम्, प्रयाजादीनामिति शेषः।

पूर्व्वपक्षं निराकरोति नैवमिति। अन्यतराकाङ्क्षया केवलकर्म्मगताकाङ्क्षया। केवलकर्म्मगताकाङ्क्षां हेतुना साधयति नहीति। अत्र प्रयाजादौ। तत्र हेतुमाह श्रूयमाणं हीति। तत्फलम्। प्रधानोपकारार्थत्वे तु उभयाकाङ्क्षयान्वयः स्यादित्याह

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

र्थत्वं स्यात्। दर्शपौर्णमासार्थत्वे तु उभयाकाङ्क्षा प्रमाणम्। प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षाया इतरत्र च कथम्भावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात्। अन्यतराकाङ्क्षातश्चोभयाकाङ्क्षा बलीयसीति वक्ष्यते। ततश्च दर्शपौर्णमासार्थत्वमेव युक्तं न स्वतन्त्रफलार्थत्वमिति। तदुक्तम्—

द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति।

अत्र द्रव्ये फलश्रुतिर्यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमाद्या। संस्कारे फलश्रुतिर्यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इत्येवमाद्या। कर्म्मणि फलश्रुतिर्वर्म्म वा एतद्‌यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते इत्याद्या। कर्म्मपदञ्चारादुपकारककर्म्मपरं द्रष्टव्यम्। संस्कारकर्म्मणः पृथक्सङ्कीर्त्तनादित्यास्तां तावत्।

दर्शपौर्णमासार्थत्वे त्विति। प्रमाणं विनियोजकम्। उभयाकाङ्क्षां विवृणोति प्रयाजानामिति। इतरत्र दर्शपौर्णमासयोः। कथम्भावेति। कथं कुर्य्यादित्याकाङ्क्षया इत्यर्थः। नन्वन्यतराकाङ्क्षोभयाकाङ्क्षयोः को विशेष इत्यत्राह अन्यतराकाङ्क्षातश्चेति। उपसंहरति ततश्चेति। नेति। एतेन प्रयाजादौ फलश्रुतिरर्थवाद एवेति सिध्यति। तत्प्रमापयितुमाह तदुक्तमिति। चतुर्थाध्यायतृतीयपादे इति शेषः।

द्रव्येति। परार्थत्वात् बलवत्या उभयाकाङ्क्षया क्रत्वर्थत्वावधारणात् द्रव्ये संस्कारे कर्म्मसु च फलश्रुतिरर्थवादः प्रशंसामात्रं स्यादित्यर्थः। द्रव्यादौ फलश्रुतिं प्रतिपादयति अत्रेति। अङ्क्ते चक्षुरञ्जनेन योजयति। अञ्जनं नेत्रसंस्कारविशेषः। भ्रातृव्यस्य शत्रोः। वृङ्क्ते आवृणोति। रौधादिकस्य वृचे रूपमिदम्। वर्म्म कवचम्। इत्याद्या इत्याद्यपदेन श्रुत्यन्तरवत् वर्म्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै इति भाष्यधृतस्य एतच्छ्रुत्युत्तरप्रतीकस्यापि परिग्रहः। आरादिति। साक्षात् प्रधानाङ्गकर्म्मपरमित्यर्थः। संस्कारकर्म्मण इति। तथाच कर्म्मपदेनाङ्गकर्म्ममात्रपरिग्रहे संस्कारकर्म्मणः पृथगुपादानवैयर्थ्यम्। कर्म्मपदस्य आरादुपकारककर्म्मपरत्वे तु संस्कारकर्म्मणोऽङ्गाङ्गत्वेन सन्निपत्योपकारकतया आरादुपकारकभिन्नत्वेन पृथगुपादानमुपपन्नमिति भावः। प्रासङ्गिकपल्लवनातो विरमति इत्यास्तामिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु क्रियायोगाद्विनियोजकम् । कुत इति चेत्, शृणु । यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राख्यातांशेनार्थी भावनाभिधीयते भावयेदिति । सा चांशत्रयमपेक्षते । किं भावयेत् केन भावयेत् कथम्भावयेदिति । तत्र भाव्याकाङ्क्षायां षष्ठाद्यन्यायेन स्वर्गो भाव्यतयान्वेति, स्वर्गं भावयेदिति । करणाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तो यागो भावार्थाधिकरणन्यायेन करणतयान्वेति, यागेन स्वर्गं भावयेदिति । ततः कथमिति कथम्भावाकाङ्क्षा जायते । तस्याञ्चाकाङ्क्षायां यत्सन्निधौ पठितमश्रूयमाणफलकञ्च क्रिया-

---

प्रकरणञ्च न सर्व्वेषां विनियोजकमित्याह तदिदमिति । विनियोजकमिति । साक्षादिति शेषः । ननु यदि प्रकरणं द्रव्यगुणयोर्न साक्षाद्विनियोजकं, तर्हि केन द्वारेण विनियोजकमित्यत्राह तयोरिति । क्रियायोगात् क्रियाद्वारेण । एवं नियमे को हेतुरित्याह कुत इति । हेतुमुपदर्शयितुमाह शृण्विति । आर्थी भावना अर्थनिष्ठा भावना, पुरुषप्रवृत्तिरूपा । सा चेति । न केवलं लिङंशेनाभिहिता, शाब्दी भावना अंशत्रयमपेक्षते इति चकारार्थः । अंशत्रयं विवृणोति किमित्यादि ।

भाव्याख्याकाङ्क्षायां किं भावयेदित्याकाङ्क्षायाम् । षष्ठाद्येति । षष्ठाध्यायप्रथमपादप्रथमाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । तत्र धात्वर्थादिर्भाव्यत्वं निराकृत्य कामनाविषयस्वर्गादेरेव भाव्यत्वस्य सिद्धान्तनादिति भावः । स्वर्गस्य भाव्यतयान्वयं दर्शयति स्वर्गं भावयेदिति । करणाकाङ्क्षायां केनेत्याकाङ्क्षायाम् । समानपदेति । यजेतेत्येकस्मिन् पदे आख्यातयजत्योः श्रवणात् भावनायागयोरेकतिङन्तपदोपस्थाप्यत्वमिति भावः ।

भावार्थेति । द्वितीयाध्यायप्रथमपादप्रथमाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । तदधिकरणे हि "भावार्थाः कर्म्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, एष ह्यर्थो विधीयते" इति सूत्रेण यागादेः करणत्वेनान्वयः सिद्धान्तितः । कथम्भावाकाङ्क्षायां करणीभूतस्य यागस्यालौकिकव्यापारतया, केन प्रकारेण यागेन स्वर्गं भावयेदिति कर्म्मणः प्रकारविशेषाकाङ्क्षायाम् । सन्निधाविति । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमित्युक्तेरिति भावः । अश्रूयमाणफलकमिति । प्रधान-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

जातं, तदेवोपकार्य्याकाङ्क्षयेतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुं योग्यम् । क्रियाया एव लोके कथम्भावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् । नहि कुठारेण छिन्द्यादित्यत्र कथमित्याकाङ्क्षायां हस्त इति केवलमुच्चार्य्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वयं प्राप्नोति । किन्तर्हि हस्तेनोद्यम्य निपात्येत्युच्चार्य्यमाणे उद्यमननिपातने एव । हस्तोऽपि तद्द्वारेणैवान्वयं प्राप्नोतीति सर्व्वजनीनमेतत् ।

किञ्च कथम्भावाकाङ्क्षा नाम करणगतप्रकाराकाङ्क्षा । थमोः प्रकारवाचित्वात् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । सामान्यञ्च क्रियारूपमेवाख्यातेनोच्यते, यजेत स्वर्गकाम इति । अस्य ह्ययमर्थः । यागेन तथा कर्त्तव्यं, यथा स्वर्गो भवतीति । क्रियासामान्यस्य विशेषः क्रियैव भवति । नहि ब्राह्मणविशेषः

नैरपेक्ष्येण फलजननासमर्थतया विहितमित्यर्थः । उपकार्य्याकाङ्क्षया प्रधानकर्म्माकाङ्क्षया । एतेन उभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं साधितम् । इतिकर्त्तव्यतात्वेन कर्म्मणः प्रकारविशेषत्वेन ।

ननु क्रियाजातस्येव सन्निहिताश्रूयमाणफलकद्रव्यगुणयोरपि कुतो नान्वयः ? इत्यत आह क्रियाया एवेति । एवकारेण द्रव्यगुणयोर्द्वारीभूतक्रियामन्तरेणान्वयस्य लोकादृष्टत्वं द्योत्यते । तदेव समर्थयति नहीति । कथमित्याकाङ्क्षायां कुठारेण कथं द्वैधीभावं भावयेदिति जिज्ञासायाम् । केवलमिति तृतीयाविभक्तिं विनेत्यर्थः । तर्हि किमन्वेतीत्याह किं तर्हीति । निपात्येत्यनन्तरमितिकारस्य एताभ्यां पदाभ्यामित्यर्थः । तद्द्वारेण उद्यमननिपातनक्रियाद्वारेण । सर्व्वजनीनं सर्व्वलोकसिद्धम् ।

कथम्भावाकाङ्क्षायां क्रियाया एवान्वये युक्तिमाह किञ्चेति । प्रकारवाचित्वादिति । प्रकारे थाल् इत्यतः सूत्रात् प्रकारवचन इत्यनुवर्त्त्य, इदमस्थमुरिति सूत्रेण थमुं विधाय, किमश्चेति सूत्रेण किंशब्दादपि प्रकारवचने थमोर्विधानादिति भावः । प्रकारशब्दार्थमाह सामान्यस्येति । सामान्यधर्म्मेणोपस्थितस्य भेदक इतरव्यावर्त्तक इत्यर्थः । प्रकृते सामान्यं दर्शयति सामान्यञ्चेति । विशेषस्य सामान्यधर्म्मावच्छिन्नत्वे दृष्टान्तमाह नहीति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

परिव्राजकादिरब्राह्मणो भवति । एवञ्च करणगतक्रियाविशेषाकाङ्क्षापरनामधेय-कथम्भावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति युक्तम् ।

स च करणगतक्रियाविशेषोऽन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणेन ग्रहणम् । तस्य च करणगतत्वं तदुपकारकत्वमेव । तेन विना यागेनापूर्व्वाजननात् । न ह्युद्यमननिपातनव्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते । तत् सिद्धं कथम्भावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति । अतएव द्रव्यदेवतयोर्यागसम्पादनद्वारान्वयः साम्प्रदायिकैरुक्तः ।

विकृतौ च कथम्भावाकाङ्क्षायामुपकारकसम्पादनमतिदिश्यते इत्युक्तम् । यदि च कथम्भावाकाङ्क्षायां सिद्धं वस्त्वन्वययोग्यं स्यात्, तदोपकार्य्यसम्पादनपर्य्यन्तं धावनं ग्रन्थकृतामनर्थकं स्यात् ।

परिव्राजकादिरिति । यदि कश्चित् ब्राह्मणः परिव्राजको वानप्रस्थो वा भवेत्, तदा तत्रापि ब्राह्मणविशेषस्य ब्राह्मणत्वसामान्यधर्म्मवत्त्वं स्यादेव, नाब्राह्मणत्वमिति भावः ।

यागात्मककरणगतक्रियाविशेषं प्रतिपादयति स चेति । अन्वाधानमग्निस्थापनम् । तस्य क्रियाविशेषस्य । नन्वसौ क्रियाविशेषो यागस्य पूर्व्वोत्तरकालकर्त्तव्यत्वेन श्रूयते । तत्कथमस्य करणीभूतयागगतत्वं सम्भवतीत्यत आह तस्य चेति । तदुपकारकत्वं तदपूर्व्वप्रयोजकत्वम् । अत्र हेतुमाह तेन विनेति । लोकेऽपि इतिकर्त्तव्यतामन्तरेण फलाभावप्रदर्शनायाह नहीति । साधकमाह अतएवेति । द्रव्यदेवतयोर्व्रीहिभिर्यजेत अग्नये च प्रजापतये च जुहोतीत्यादिश्रुतिविहितयोः । यागसम्पादनद्वारा यागसम्पादकाग्निप्रक्षेपणोद्देशादिक्रियाद्वारा ।

यागसम्पादनद्वारेत्यत्र साधकमाह विकृतौ चेति । उपकारकसम्पादनम् उपकारकैर्यागस्य सफलताकरणम् । उक्तं मीमांसकग्रन्थकृद्भिः । अत्र उपकारकसम्पादनमित्यभिधानात् द्रव्यगुणादिसिद्धवस्तूनां यागसम्पादनद्वारैवान्वय इति सिध्यति । तेषां साक्षादन्वयित्वे अभिप्रेते तु तत्कृतयागसम्पादनपर्य्यन्तकथनमनावश्यकमित्याह यदि चेति । उपकार्य्येति । उपकार्य्यस्य प्रधानयागस्य सम्पादनं फलजननसमर्थीकरणम् । तत्पर्य्यन्तं धावनं स्वाभिप्रायप्रतिपादनाय तत्पर्य्यन्तं वागिन्द्रियचालनम् । तथाच यदि

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतश्च क्रियाया एव इतिकर्त्तव्यतात्वम् । कथम्भावाकाङ्क्षा—गृहीतस्येतिकर्त्तव्यतात्वात् । इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् । कर्त्तव्यस्य इतिप्रकार इतिकर्त्तव्यता । प्रकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेष इत्युक्तम् । कर्त्तव्यस्य च विशेषः कर्त्तव्य एव भवतीति न सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्त्तव्यतात्वम्, किन्तु क्रियाया एव ।

प्रकृतिगतानां द्रव्यादीनामपि साक्षादन्वयसम्भवस्तदा उपकारकमतिदिशन् इत्येव ब्रूयात्, न तु तज्जनितयागसम्पादनम् । प्रकृतिगतानां सर्व्वेषां द्रव्यादीनां साक्षादन्वयित्वासम्भवात् यागसम्पादनद्वारैवान्वययोग्यत्वात् सम्पादनपदेन द्वारपर्य्यन्तमुक्तमिति भावः ।

यतः कथम्भावाकाङ्क्षया क्रियैव गृह्यते, अत इतिकर्त्तव्यतापदवाच्यत्वमपि तस्या एव, न सिद्धस्य वस्तुनो द्रव्यादेरित्याह अतश्चेति । ननु कथम्भावाकाङ्क्षया क्रियैवान्वेतु । परन्तु तस्या एव इतिकर्त्तव्यतापदवाच्यत्वे प्रमाणाभावः । इतिकर्त्तव्यतापदत्वस्य माववाचीति सिद्धस्यापि वस्तुन इतिकर्त्तव्यतापदवाच्यत्वं स्यात् । तस्याङ्गत्वावश्यकत्वादित्यत आह कथम्भावेति । कथम्भावाकाङ्क्षया यद्गृह्यते, तस्यैवेतिकर्त्तव्यतापदवाच्यत्वादिति भावः । अत्र हेतुमाह इतिशब्दस्येति । प्रकारवाचित्वादिति । तथाच मेदिनी । इति हेतौ प्रकाशने । निदर्शने प्रकारे स्यादिति ।

व्युत्पत्त्या तथा प्रतिपादयति कर्त्तव्यस्येति । भावपरोऽयं निर्द्देशः । तेन कर्त्तव्यतायाः क्रियाया इति प्रकार इतिकर्त्तव्यतेत्यर्थः । यथाश्रुतार्थत्वे कर्त्तव्यस्य इति प्रकार इति व्युत्पत्तौ इतिकर्त्तव्यपदनिष्पत्तिरनन्तरञ्च भावप्रत्यये कृते, क्रियाप्रकारतेत्यर्थ एव स्यान्न तु क्रियाप्रकार इति ध्येयम् । एवमुत्तरत्रापि । अतएव तृतीयाध्यायतृतीयपादे मिश्रैरभिहितम्—

> तस्मादक्रव्यमेतत् केयमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नामेति, तदभिधीयते । प्रकाराकाङ्क्षेयम् । इतिशब्दः प्रकारवचनः । कर्त्तव्यताप्रकारः क्रियाप्रकार इति यावदिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सिद्धस्य तु द्रव्यादेः केवलमङ्गत्वम्। तदपि श्रुत्यादिना, न तु प्रकरणात्। यथाहुः—

नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात्।

गुणद्रव्ये कथम्भावैर्गृह्यन्ति प्रकृताः क्रियाः॥ इति।

अतएव वर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्रस्य लिङ्गादङ्गत्वं न तु प्रकरणादित्युक्तम्। अर्थवादाधिकरणपूर्व्वपक्षसमाप्तौ एणके क्वचित् द्रव्यस्येतिकर्त्तव्यतात्वेनाभिधानमङ्गत्वाभिप्रायं द्रष्टव्यम्। बहुग्रन्थस्वरसादुक्तयुक्तेश्चेति। तस्मिद्धं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमिति।

तच्च प्रकरणं द्विविधं महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणञ्चेति। तत्र भावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणम्। तच्च प्रयाजादीनां ग्राहकम्। तच्च प्रकृतावेव। यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः।

सिद्धस्य भूतस्य। न तु तदानीं कर्त्तव्यस्येत्यर्थः। सिद्धस्य द्रव्यादेः केवलमङ्गत्वमपि केन प्रमाणेन सिध्यतीत्यत आह तदपीति। श्रुत्यादिना व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिना। द्रव्यादीनामङ्गत्वस्य प्रकरणलभ्यत्वाभावे प्रमाणमाह यथाहुरिति।

नावान्तरेति। वाक्योपकल्पितात् वाक्यप्रतिपादितात् अवान्तरक्रियायोगात् द्वारीभूतसम्बन्धादृते विना प्रकृताः क्रियाः कथम्भावैः कथं कुर्य्यादित्याकाङ्क्षाभिर्गुणद्रव्ये गुणद्रव्यादिसिद्धं वस्तु न गृह्णन्ति न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। तथाच अवान्तरक्रियाया एव इतिकर्त्तव्यतात्वं, न तु गुणद्रव्यादीनाम्। तेषामवान्तरक्रियाणामेव इतिकर्त्तव्यतात्वं, तद्द्वारैव तेषामङ्गत्वम्। इतिकर्त्तव्यतात्वन्तु गौणमिति भावः। अतएवेति। यतः सिद्धस्य वस्तुनो न प्रकरणादङ्गत्वं किन्तु श्रुत्यादिनैव, अतएवेत्यर्थः। द्रव्यस्येतिकर्त्तव्यताभिधानविरोधं परिहरति अर्थवादाधिकरण इति। अङ्गत्वाभिप्रायमिति। तच्चेतिकर्त्तव्यतापदमङ्गत्वलाक्षणिकमित्यर्थः। बहुग्रन्थेति। भाष्यादीत्यर्थः।

प्रकरणं विभजति तच्चेति। द्वैविध्यं दर्शयति महेति। भावनायाः फलभावनायाः। ग्राहकमितिकर्त्तव्यतात्वेन विनियोजकम्। तच्च प्रकरणञ्च। प्रकृतावेवेति। सम्भवतीति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यथा दर्शपौर्णमासादिः। तत्र चोभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं सम्भवति, आकाङ्क्षानुपरमात्।

विकृतौ तु न प्रकरणं सम्भवति। यत्र तु न समग्राङ्गोपदेशः सा विकृतिः। यथा सौर्य्यादिः। तत्र च यान्यपूर्व्वाण्यङ्गानि विद्यन्ते उपहोमादीनि, तेषां न प्रकरणं विनियोजकम्। तत्र यद्यपि तेषां किं भावयेदित्यस्त्येवाकाङ्क्षा, तथापि प्रधानस्य न कथम्भावाकाङ्क्षास्ति, प्रकृतेरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वात्।

शेषः। आकाङ्क्षानुपरमादिति। कथम्भावयेदित्याकाङ्क्षाया अङ्गविधिसमुत्थानसमाप्तिमन्तरेण विरामाभावादित्यर्थः।

तच्च प्रकरणं प्रकृतावेवेत्येवकारव्यवच्छेद्यं विकृतौ प्रकरणाभावं स्पष्टमाह विकृतौ त्विति। विकृतिं लक्षयति यत्रेति। विकृतिमुदाहरति यथेति। सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेत् ब्रह्मवर्च्चसकाम इत्यत्र निर्व्वापशब्दः। तथा आग्नेयाष्टाकपालं निर्व्वपेदित्यत्रापि निर्व्वापशब्दः। एवमाग्नेयपदवत् सौर्य्यपदस्यापि तद्धितप्रत्ययेन एकमात्रदेवताबोधकत्वम्। एवं चरोरप्योषधिद्रव्यकत्वमित्येवमाग्नेयलिङ्गसम्बन्धात् सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेदाग्नेयवदित्यानुमानिकवचनकल्पनाङ्गीकारात् सौर्य्ययागस्याग्नेयविकृतित्वम्।

आदिपदादाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व्वपेदित्युक्ताग्नावैष्णवयागपरिग्रहः। तत्रापि निर्व्वापपदप्रयोगादिलिङ्गेन अग्नीषोमीयवदित्यानुमानिकातिदेशाङ्गीकारात्। एवमेव सिद्धान्तितमष्टमाध्यायप्रथमपादे। अपूर्व्वाणि अप्राकृतानि। विकृतावेव विशेषविधिना विहितानीति यावत्। तानि कानीत्यत्राह उपहोमादीनि। उपहोमाः प्राकृतहोमादतिरिक्तत्वेन विहिता होमाः। विकृतौ नक्षत्रेष्टौ कृत्तिकादिहोमाः। अत्र प्रमाणं वक्ष्यते। आदिपदात् प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति श्रुत्या सौर्य्ययागविशेषे विहितानि कृष्णलहोमादीनि। तत्र विकृतौ। तेषाम् अपूर्व्वाङ्गविधायकविधीनाम्। प्रधानस्येति। तथाच अङ्गविधेराकाङ्क्षासद्भावेऽपि प्रधानविधेराकाङ्क्षाविरहेण उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणं नास्तीति भावः।

ननु सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेत् ब्रह्मवर्च्चसकाम इत्यत्र सौर्य्ययागेन ब्रह्मवर्च्चसं भावयेदिति बोधस्यावश्याभ्युपेयत्वे कथम्भावयेदित्याकाङ्क्षाभ्युपगमोऽप्यावश्यक इत्यत आह प्राकृतैरेवेति। तथाच आग्नेयवदित्यतिदेशेन आग्नेयाङ्गानां प्राप्त्या तदाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च प्राकृतानामङ्गानामत्रापठितत्वेनाप्रत्यक्षत्वाद्वैकृतानां पठितत्वेन प्रत्यक्षत्वात्तैरेवाकाङ्क्षोपशम इति वाच्यम्। तेषां पठितत्वेऽपि अक्लृप्तोपकारत्वेन झटित्याकाङ्क्षोपशमने असामर्थ्यात्। प्राकृताङ्गानां क्लृप्तोपकारत्वेन तच्छमने सामर्थ्यात्। न चात्र तेषामुपस्थापकाभावः। उपमितिलक्षणप्रमाणेन तेषामुपस्थितत्वात्। सौर्य्यवाक्ये हि दृष्टे औषधिद्रव्यत्वेन एकदैवत्यत्वेन च सादृश्येन आग्नेयवाक्यमुपमीयते। गवयदर्शनात्

ननु प्रत्यक्षश्रुतिबोधिताङ्गानां झटित्युपस्थितत्वात् तैरेव विकृतेर्निराकाङ्क्षता युक्ता, न त्वप्रत्यक्षश्रुतिबोधितप्राकृताङ्गैरित्याशङ्कामपनयति न चेति। अप्रत्यक्षात् अप्रत्यक्षश्रुतिबोधितत्वात्। तैरेवेति। तेषां झटित्युपस्थितत्वादिति भावः। तेषां वैकृताङ्गानाम्। अक्लृप्तोपकारकत्वेनेति। प्रधानस्योपकारविषयकाकाङ्क्षाविरहेण उपकारस्य न क्लृप्तत्वम्। सान्निध्यादुपकारकं कल्प्यमिति भावः। झटितीति। तेषामुपकारस्य कल्प्यतया झटित्युपस्थितत्वाभावात् झटित्याकाङ्क्षोपशमनसामर्थ्यमपि नास्तीति भावः।

प्राकृताङ्गानां तद्वैलक्षण्यं दर्शयति प्राकृतानामिति। क्लृप्तोपकारत्वेन उपकाराकाङ्क्षया उत्थितत्वेन। तच्छमने झटित्याकाङ्क्षाशमने। ननु प्राकृताङ्गानां विकृत्युपकारकत्वोपस्थितिर्नास्ति। उपस्थापकाभावादित्यापत्तिं निरस्यति न चेति। उपस्थापकं दर्शयति उपमितीति। उपमानेत्यर्थः। उपमानं प्रमाणं सङ्गमयति सौर्य्यवाक्य इति। सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति वाक्ये इत्यर्थः। दृष्टे श्रुते। आग्नेयवाक्यम् आग्नेयाष्टाकपालं निर्व्वपेदिति वाक्यम्। उपमीयते उपमित्यात्मकज्ञानविषयीभवति।

तथाच एकत्र सादृश्यज्ञानादपरत्रासन्निकृष्टे सादृश्यज्ञानमुपमितिः। सादृश्यञ्च अर्थान्तरयोगिभिः सामान्यैरर्थान्तरस्य योगः। यथा गोजातियोगिभिः कर्णाद्यवयवसामान्यैर्गवयजातेर्योगो गवयगतं गोसादृश्यम्। तथा गवयजातियोगिभिस्तैर्गोजातेर्योगो गोगतं गवयसादृश्यम्। एवञ्च गवयगतकर्णाद्यवयवसामान्यदर्शनात् गवि गवयसादृश्यज्ञानवत् सौर्य्यवाक्ये औषधिद्रव्यकत्वैकदेवताकत्वादिसामान्यावगमात् आग्नेयवाक्ये सौर्य्यवाक्यसादृश्यज्ञानरूपमुपमित्यात्मकज्ञानं जायते आग्नेयस्य वाक्यस्यौषधिद्रव्यकत्वैकदेवताकत्वसम्बन्धादिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

गोरुपमानवत्। तस्मिंश्चोपमिते, तेन तदर्थो ज्ञायते। सा च चंशा भावना। तत्र सौर्य्यवाक्ये भावनाया भाव्यकरणयोः सत्त्वादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामुपकारकपृष्टभावेनाग्नेयेतिकर्त्तव्यतातिदिश्यते। सौर्य्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदाग्नेयवदिति। तथाच तयैवाकाङ्क्षोपशमान्न विकृतेः प्रकरणमस्ति। अन्यतराकाङ्क्षारूपस्थानादेव चापूर्व्वाङ्गग्रहणम्।

न च प्राकृताङ्गग्रहणमेव विकृतौ प्रकरणात् किं न स्यादिति वाच्यम्। तेषामपि प्रकृत्युपकारकतयाकाङ्क्षोपशमात्। ननु

उपमानवत् उपमितिवत्। तस्मिन् आग्नेयवाक्ये। उपमिते सौर्य्यवाक्यसदृशत्वेन ज्ञाते। तेन उपमाटपरूपेण। तदर्थ आग्नेयवाक्यार्थः। ज्ञायते सौर्य्यवाक्येऽपीति शेषः। स चार्थः किं केन कथमित्यपेक्षितांशत्रयवती भावनेत्याह सा चेति। विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गत्वम्। तत्र त्र्यंशेषु मध्ये। भाव्यकरणयोः किं केनेत्यपेक्षितयोः। सत्त्वादिति। सौर्य्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदिति बोधावश्यकत्वादिति भावः। इतिकर्त्तव्यतेति। कथमित्याकाङ्क्षायामित्यर्थः। उपकारेति। उपकारविषयकजिज्ञासाविषयत्वेनेत्यर्थः। अतिदेशप्रकारमाह सौर्य्ययागेनेति। भाष्यकृता, सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेदाग्नेयवदित्यानुमानिकविध्यङ्गीकारादित्युक्त्या विधेरेवाग्नेयवत्पदघटितत्वमङ्गीकृतम्। अतएव तथाविधवाक्यार्थं एवानेन दर्शितः। तया विधिसमभिव्याहृताग्नेयवत्पदबोधिताग्नेयेतिकर्त्तव्यतया। एवकारादेकृताङ्गेनाकाङ्क्षोपशमापेक्षेति लभ्यते। कथमित्युपकाराकाङ्क्षया विधिवाक्यसन्निवेशितेनाग्नेयवदितिशब्देन समर्पिततया झटित्युपस्थितस्य प्राकृताङ्गजनितोपकारस्य कृप्तत्वेन विकृतेराकाङ्क्षानिवृत्तेः, निवृत्तस्य च पुनरुत्थानकारणाभावात्।

ननु विकृतेः प्रकरणाभावे अपूर्व्वाङ्गानां कथं तत्रान्वयः, इत्यत आह अन्यतरेति। स्थानं सन्निधिपाठवशात् समानदेशत्वम्। तच्च सन्निधिपठितस्य कर्मण एव वैमर्थ्याकाङ्क्षारूपमित्येवोक्तमन्यतराकाङ्क्षारूपेति।

ननु विकृतेरुपकारकाकाङ्क्षासत्त्वात् प्राकृताङ्गानामप्युपकार्य्याकाङ्क्षावश्यम्भावादुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणादेव विकृतौ प्राकृताङ्गानामेवान्वयोऽस्तु, कथं विकृतौ प्रकरणं नास्तीत्युच्यते? इत्याशङ्कां निराकरोति न चेति। तेषां प्राकृताङ्गानाम्। प्रकृत्युपकारकतयेति। तेषां

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्राकृताङ्गानामाकाङ्क्षाभावे तेषां विकृतौ सम्बन्धः केवलं स्थानात्। अपूर्व्वाङ्गानान्त्वाकाङ्क्षा सत्त्वाद्विकृतेरप्याकाङ्क्षावत्त्वात् तेषां तत्सम्बन्धः प्रकरणात्। प्रकरणञ्च स्थानात् झटिति विनियोजकमित्यपूर्व्वाङ्गानामेव प्रथमं सम्बन्धः स्यान्न प्राकृतानामिति।

उच्यते, सत्यं, प्रकरणं झटिति विनियोजकम्। तथापि प्रमाणबलाबलात् प्रमेयबलाबलस्य ज्यायस्त्वात् उक्तविधयोपस्थितत्वात् प्राकृतानामेव सम्बन्धो युक्तः क्लृप्तोपकारत्वात्। न वैकृतानां, कल्प्योपकारत्वात्। विकृतेश्चोपकारकपदार्थाकाङ्क्षा

प्रकृतिसन्निधिपठितत्वेनोपकार्य्याकाङ्क्षायां सत्यामुपकारकाकाङ्क्षिण्यां प्रकृतावेवान्वयात् प्रकृत्युपकारकत्वं सिद्धमिति भावः। आकाङ्क्षेति। एकत्रान्वयादेवाकाङ्क्षाशान्तेरित्यर्थः। स्थानात् अन्यतराकाङ्क्षावशात्। आकाङ्क्षासत्त्वात् किमुपकुर्य्यादित्याकाङ्क्षासद्भावात्। आकाङ्क्षावत्त्वात् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षावत्त्वात्। प्रकरणात् उभयाकाङ्क्षारूपात्।

ननु विकृतेराकाङ्क्षावत्त्वेऽपि प्राकृताङ्गैस्तस्याः प्रागेवोपशमितत्वेन अपूर्व्वाङ्गान्वयदशायां तदसद्भावात् कथं प्रकरणादपूर्व्वाङ्गान्वयसम्भव इत्यत आह प्रकरणञ्चेति। प्रकरणस्य स्थानाद्बलवत्त्वादिति भावः। प्रथममिति। एतेन प्राकृताङ्गानामनन्तरमन्वयोऽस्त्विति दर्शितम्।

सिद्धान्तयति उच्यत इति। झटिति स्थानविनियोगात् प्राक्। प्रमाणेति। प्रमाणयोर्विनियोगसाधनयोः स्थानप्रकरणयोर्बलाबलापेक्षया साबल्यदौर्बल्यापेक्षया प्रमेययोः प्राकृताङ्गविनियोगापूर्व्वाङ्गविनियोगयोर्बलाबलस्य ज्यायस्त्वात् श्रेष्ठत्वात् उक्तविधया आनुमानिकविधिसमभिव्याहृतप्रकृतिवच्छब्देन उपस्थितत्वात् प्राकृताङ्गविनियोगस्य विधिवाक्यान्वयदशायामेव बुद्धिविषयत्वात् तेषामेव सम्बन्धो विनियोगो युक्त इत्यर्थः। क्लृप्तोपकारत्वादिति। उपकारस्य उपकारपृष्ठभावेन शब्दप्रतिपादितत्वादित्यर्थः। नेति। न प्रथममुपस्थितिरित्यर्थः। कल्प्योपकारत्वादिति। अन्यतराकाङ्क्षामात्रेण तदुपकारस्य कल्प्यत्वादित्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह विकृतेश्चेति। उपकारकपदार्थाकाङ्क्षा कथं कुर्य्या-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न पदार्थमात्राणामिति युक्तः प्रथमं प्राकृताङ्गसम्बन्धः । ततश्च न विकृतौ प्रकरणं विनियोजकम् ।

यत्तु विकृतौ प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयते यथौदुम्बरो यूपो भवतीति यूपानुवादेनौदुम्बरत्वम्, तत्प्रकरणाद्गृह्यते । ननु न तत्प्रकरणाद्गृह्यते, अक्रियात्वात् । क्रियाया एव प्रकरणग्राह्यत्वा-दिति चेत् सत्यं, तथापि तावद्विधीयमानस्यौदुम्बरत्वस्यास्त्येवा-काङ्क्षा किं भावयेदिति । न च यूपानुवादेन तस्य विधीयमान-

---

दिति क्रियाप्रकारविषयिणी आकाङ्क्षा । जायत इति शेषः । पदार्थमात्राणां क्रियानु-ष्ठानप्रकारेतरपदार्थानाम् । आकाङ्क्षेत्यनुषङ्गः । तथाच कथं कुर्यादित्याकाङ्क्षायां यावतीभिः क्रियाभिर्विकृतेर्निःशेषः प्रकारोऽवगम्यते तावतीनामेवान्वयो युक्तः । स च प्रथमं प्राकृताङ्गसङ्गसम्बन्धादेव भवति । उपहोमादिभिर्विनाभिः क्रियाभिर्विकृतेः प्रकार-विशेषो नावगम्यते प्रधानरूपस्यैव ज्ञानाभावात् । अतो न तासां प्रथममन्वय इति भावः । उपसंहरति ततश्चेति ।

क्वचित् विकृतावपि प्रकरणमस्तीत्याह यत्त्विति । विधीयत इत्यनेनान्वितम् । प्राकृतेति । अतिदेशप्राप्तप्राकृताङ्गानुवादेनेत्यर्थः । तत् किमित्याह यथेति । यूपानुवादेन प्रकृतिप्राप्तयूपोद्देशेन । प्रकरणात् उभयाकाङ्क्षावशात् । प्रकृतावौदुम्बरत्वाभावात् प्रकृतिवदित्यतिदेशेन औदुम्बरत्वाप्राप्तेर्विकृतेस्तदाकाङ्क्षया अवश्याङ्गीकार्यत्वात् औदुम्बरत्व-स्योपकार्याकाङ्क्षाया आवश्यकत्वाच्चेति भावः । प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमिति स्वोक्तिविरुद्धत्वादेतदसङ्गतमित्याशङ्कते नन्विति । क्रियाया एवेति । कथं कुर्यादिति क्रियाप्रकाराकाङ्क्षया औदुम्बरत्वान्वयासम्भवादौदुम्बरत्वग्रहणोपयोगिनी विकृतेराकाङ्क्षा नास्त्येवेति भावः ।

सत्यमिति वक्तुमर्हसीत्यर्थः । तावच्छब्द औदुम्बरत्वस्येत्यनन्तरं योज्यः । औदुम्बरत्वस्य निराकाङ्क्षत्वाशङ्कां निराकरोति न चेति । यूपस्य यूपत्वस्य । अदृष्टरूपत्वात् केवलादृष्ट-संस्काररूपत्वात् । तथाच संस्कृतकाष्ठविशेषत्वं यूपत्वम् । काष्ठविशेषगतसंस्कारविशेष

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

त्वात् यूपस्य चादृष्टरूपत्वात् तेनैवौदुम्बरत्वस्य नैराकाङ्क्षम्, आहवनीयेनेवाधानस्येति वाच्यम्।

यूपस्य केवलादृष्टरूपत्वाभावात्। तस्य हि तद्रूपत्वे खादिरत्वादिकं केवलादृष्टार्थं स्यात्। न च तत्सम्भवति। तथा सति, खादिरत्वाभावे प्रतिनिधित्वेन कदरोपादानं न स्यात्, अदृष्टार्थस्य प्रतिनिध्यभावात्। नहि खदिरजन्यमदृष्टं कदरेण क्रियत इत्यत्र प्रमाणमस्ति। अतएव नादृष्टार्थानां प्रतिनिधिः। तदुक्तम्—न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थत्वादिति।

इति यावत्। स च संस्कारविशेषः अदृष्ट एवेति भावः। तेनैव संस्कारविशेषरूपयूपत्वेनैव। नैराकाङ्क्षं भाव्याकाङ्क्षाराहित्यम्। औदुम्बरत्वस्यापि तथाविधसंस्काररूपत्वेन संस्कारविशेषरूपयूपत्वसम्पादनेनैव तस्य फलवत्त्वादिति भावः।

अत्र दृष्टान्तमाह आहवनीयेनेति। तथाच आहवनीये जुहोतीति श्रूयते। आहवनीयत्वञ्च संस्कृतवह्नित्वम्। वह्निगतसंस्कारविशेष इति यावत्। स चाहवनीयो वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य इति श्रुत्या आधानसाध्याग्निरूपतया विहितः। तस्मादाधानसाध्याग्नित्वमेव आहवनीयत्वम्। अग्नेराधानसाध्यतायाः एव तथाविधसंस्काररूपत्वादिति लभ्यते। एवञ्चाधानस्याहवनीयत्वनिष्पादकतायाः सिद्धतया यथा आधानविधौ आधानेन किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षा नोत्पद्यते तथा औदुम्बरत्वस्यापि यूपत्वनिष्पादकतायाः सिद्धत्वेन तद्विधावपि औदुम्बरत्वेन किं भावयेदित्याकाङ्क्षा न सम्भवतीति भावः।

निराकाङ्क्षत्वाशङ्कानिराकरणे हेतुमाह यूपस्येति। यूपत्वस्येत्यर्थः। केवलेति। अदृष्टमात्रसंस्काररूपत्वाभावादित्यर्थः। तद्रूपत्वे केवलादृष्टरूपत्वे। खादिरत्वादिकमिति। प्रकृतौ खादिरत्वं विकृतौ त्वौदुम्बरत्वमित्यर्थः। अदृष्टमात्रसंस्काररूपेण यूपत्वेन अदृष्टस्यैव जन्यमानत्वादिति भावः। तस्येष्टत्वं परिहरति न चेति। कदरः श्वेतखदिरः। अदृष्टार्थस्य प्रतिनिध्यभावे हेतुमाह नहीति। केवलादृष्टार्थानां प्रतिनिध्यभावे प्रमाणमाह तदुक्तमिति। षष्ठाध्यायतृतीयपादे जैमिनिनेति शेषः।

देवतेति। देवता च अग्निश्च शब्दश्च क्रिया चेति समाहारद्वन्द्वः। देवताया इन्द्रादेः,

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अन्यार्थत्वाददृष्टार्थत्वात् । प्रतिनिधित्वेन चोपादानं कदरादेश्च ग्रन्थेषु । तस्मान्न यूपस्य केवलादृष्टरूपत्वम् । अपि तु दृष्टादृष्टसंस्कारगणो यूप इति साम्प्रदायिकाः । एवञ्चौदुम्बरत्वं न यूपमात्रेण निराकाङ्क्षम् । दृष्टसंस्कारस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवात् । अतश्चास्ति औदुम्बरत्वस्याकाङ्क्षा । विकृतेरप्यस्ति कथम्भावा-

---

अग्नेराहवनीयस्य, शब्दस्य मन्त्रस्य वर्हिर्देवसदनं दामीत्यादेः, क्रियायाः समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्याद्युक्तकर्म्मणश्च अन्यार्थत्वाददृष्टमात्रार्थत्वात् न प्रतिनिधिरित्यर्थः । ननु प्रतिनिधिर्नैयायिकी वाचनिकश्चेति कदरस्य वाचनिकप्रतिनिधित्वमेव मन्तव्यम् । न देवताग्निशब्देति प्रतिषेधस्तु न्यायप्राप्तप्रतिनिधिविषय एव । अतएव मन्त्रप्रतिनिधिनिषेधेऽपि तत्तन्मन्त्राज्ञाने गायत्र्याः प्रतिनिधित्वं महर्षयः स्मरन्तीति कदरोपादानं वाचनिकमेव वाच्यमित्यतः कदरस्य प्रतिनिधित्वेनोपादानं न वाचनिकं किन्तु सौसादृश्यन्यायमूलकमेवेत्याह प्रतिनिधित्वेनेति । ग्रन्थेष्विति । तथाच कदरस्य प्रतिनिधित्वं न शास्त्रविशेषेषूक्तं किन्तु ग्रन्थकृद्भिरेव सादृश्यादुपात्तमिति भावः ।

दृष्टादृष्टेति । तथाच काष्ठविशेषनिष्ठसंस्कारविशेष एव यूपत्वम् । संस्कारश्च कर्म्माहता । सा च पशुबन्धनांशे दृढत्वं छेदनभक्षणादिजनितवर्त्तुलत्वादिकञ्च । स एव दृष्टसंस्कारः । यागोपकारकत्वांशे च प्रोक्षणाद्युत्पन्नशुद्धिमत्त्वम् । स एवादृष्टसंस्कारः । अत उक्तं संस्कारगण इतीत्याशयः । एवञ्चेति । यूपत्वस्य दृष्टादृष्टसंस्काररूपत्वे सतीत्यर्थः । यूपमात्रेण यूपमात्रसम्पादनेन । यदि तु औदुम्बरत्वस्य यूपस्थानपातित्वेन यूपार्थत्वमेव बुद्धौ विषयीभवतीति न भाव्याकाङ्क्षेति मन्यते तदा येन केनचित् काष्ठविशेषेण पशुबन्धनसम्भवादौदुम्बरोपादानं व्यर्थं स्यात् । यस्य कस्यचित् काष्ठविशेषस्य तदर्थत्वोपपत्तेः । अत औदुम्बरोपादानमौदुम्बर एव पशुबन्धनद्वारा यागोपकाराय भवति नान्य इति प्रतिपादनार्थमेव । तथा सति अङ्गान्तरवत् यागोपकारस्य भाव्यत्वावगमात् किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षा विद्यत एवेत्याशयेनाह दृष्टसंस्कारस्येत्यादि ।

नन्वस्तु औदुम्बरत्वस्य पशुबन्धनेन किं भावयेदित्याकाङ्क्षा । तथापि विकृतेराकाङ्क्षाविरहात् कथमुभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं घटते इत्याशङ्क्याह विकृतेरपीति । ननु प्रकृतिवद्भावेनैव प्राकृतधर्म्मप्राप्त्या विकृतेराकाङ्क्षा शाम्यतीति प्राक् प्रतिपादितं तत्कथं विकृते-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

काङ्क्षा। सा च तदा शाम्यति यदोपकारास्तत्पृष्ठभावेन च पदार्था अन्वीयन्ते। न तूपकारमात्रान्वयेन शाम्यति। अतश्च यथेन्द्रियभावनायाः करणाकाङ्क्षा दध्नः करणत्वेनान्वये जाते सिद्धस्य करणत्वानुपपत्त्या होमस्याश्रयत्वान्वयं यावदनुवर्त्तते। न तु दध्यन्वयमात्रेण निवर्त्तते। आश्रयत्वेन गृह्यमाणो होमः

राकाङ्क्षासीत्युच्यत इत्यत आह सा चेति। विकृतेः कथम्भावाकाङ्क्षेत्यर्थः। उपकारा उपकरणानि। तत्पृष्ठभावेन तत्सम्बद्धविशेषजिज्ञासाविषयत्वेन। पदार्थास्तद्गतधर्माः। अन्वीयन्ते सम्बध्यन्ते। उपकारमात्रान्वयेन विशेषधर्मानवच्छिन्नोपकारसम्बन्धेन।

तथाच विकृतेः कथम्भावाकाङ्क्षया प्रकृतिवदित्यनेन प्राकृतस्य यूपमात्रस्य प्राप्तावपि स च यूपः किंरूप इत्यवान्तराकाङ्क्षाया यावन्न निवृत्तिस्तावद्विकृतेराकाङ्क्षा विद्यत एव। विद्यमानायाञ्च तस्यां यावता कालेन प्राकृतं खादिरत्वमायास्यति तावत्कालाभ्यन्तरे सन्निहितेन औदुम्बरत्वेन तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः प्राकृतं खादिरत्वं बाध्यत इति विकृत्याकाङ्क्षयैव औदुम्बरत्वान्वय इति भावः।

एतदेव दृष्टान्तोपन्यासपूर्व्वकं व्यञ्जयति अतश्चेति। उपकारपृष्ठभावेन पदार्थान्वयपर्य्यन्तं विकृतेराकाङ्क्षानुपरमादित्यर्थः। इन्द्रियभावनाया इति। दध्नेन्द्रियकामस्य जुहोतीति श्रुतौ इन्द्रियं भावयेदितीन्द्रियभावनाया इत्यर्थः। करणाकाङ्क्षा केनेन्द्रियं भावयेदिति करणाकाङ्क्षा। अनुवर्त्तत इत्यन्वयः। सिद्धस्य क्रियाभिन्नस्य क्रियाया एव पुरुषसाध्यायाः करणत्वौचित्यादिति भावः। आश्रयत्वान्वयम् आश्रयत्वेनान्वयम्। अनुवर्त्तत इति। तथाच सिद्धरूपयोर्गुणद्रव्ययोः क्रियासम्बन्धेनैव यागान्वयात् केवलयोस्तयोर्योगसम्बन्धासम्भवेन तथाविधद्रव्यस्य दध्नः कतमा क्रिया आश्रयभूतेत्यवान्तराकाङ्क्षया सन्निहितहोमक्रियैवाश्रयत्वेनान्वीयत इत्याश्रयत्वान्वयं यावदाकाङ्क्षानुवर्त्तत एव न पुनस्ततः प्राङ् निवर्त्तत इति भावः।

नन्वाश्रयाकाङ्क्षया होमस्य आश्रयत्वेन सम्बद्धत्वमुच्यते तदसङ्गतम्। विधिवाक्ये किं केन कथमित्याकाङ्क्षात्रितयस्यैवाङ्गीकारेण आश्रयाकाङ्क्षाया अनभ्युपेयत्वादित्यत आह आश्रय-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

करणाकाङ्क्षयैव गृह्यत इत्युच्यते । न त्वाश्रयाकाङ्क्षा नाम चतुर्थ्यस्ति ।

एवं विकृतेः कथम्भावाकाङ्क्षा नोपकारान्वयमात्रेण निवर्त्तते । उपकारपृष्ठभावेन यावत्पदार्थान्वयमनुवर्त्तते । अतश्चोपकारपृष्ठभावेन गृह्यमाणाः पदार्थाः कथम्भावाकाङ्क्षयैव गृह्यन्ते । तत्र प्राकृताः पदार्थाः कथम्भावाकाङ्क्षया गृह्यमाणा अपि न प्रकरणग्राह्याः । प्रकृत्युपकारकतया तेषामाकाङ्क्षा-

---

त्वेनेति । गृह्यमाणः सम्बध्यमानः । करणाकाङ्क्षयैवेति । तथाच कतमा क्रिया दध्याश्रयभूतेत्याकाङ्क्षैव कतमत्क्रियाश्रितस्याधिकरणत्वेन इन्द्रियं भावयेदित्याकाङ्क्षारूपा । न त्वाकाङ्क्षान्तरम् । अभिलापप्रकारमात्रभेदात् । करणसम्बन्धजिज्ञासाया अपि करणाकाङ्क्षात्वाविशेषादिति भावः । उच्यते अस्माभिरिति शेषः । चतुर्थी आकाङ्क्षाऽस्माभिरभ्युपगम्यत इति नाशङ्कनीयमित्याह न त्विति ।

दार्ष्टान्तिके वैकृतविशेषधर्मान्वयेऽपि तां रीतिमतिदिशति एवमिति । उपकारान्वयमात्रेण प्राकृतयूपान्वयमात्रेण । निवर्त्तत इति । यूपे पशुं बध्नीयादित्यादिप्रकृतिविहितयूपादेरतिदेशेन विकृतिसम्बन्धे जातेऽपि न कथम्भावाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति भावः । यदि न निवर्त्तते तर्हि कियन्तं कालं यावदस्या अनुवृत्तिरित्यत आह उपकारेति । उपकारसम्बन्धविशेषजिज्ञासाविषयत्वेनेत्यर्थः । यावत्पदार्थान्वयं विशेषधर्मान्वयपर्य्यन्तम् । तथाच यूपादिसम्बन्धया कथम्भूते यूपे पशुं बध्नीयादित्याद्याकाङ्क्षया औदुम्बरो यूपो भवतीत्याद्युक्त औदुम्बरत्वादिरूपयूपादिगतविशेषधर्मो यावन्नान्वेति तावन्तं कालं व्याप्य कथम्भावाकाङ्क्षाया अनुवृत्तिः । तद्धर्मान्वये जाते तु निवर्त्तत इत्यौदुम्बरत्वाद्यन्वयोऽपि कथम्भावाकाङ्क्षयैव भवति । कथम्भूते यूपे पशुं बध्नीयादित्यवान्तराकाङ्क्षाया अपि कथम्भावाकाङ्क्षात्वाविशेषादिति भावः ।

एतदेवोपसंहारेण दर्शयति अतश्चेति । ननु यदि प्राकृता यूपादयो वैकृता औदुम्बरत्वादयश्च कथम्भावाकाङ्क्षया गृह्यन्त इति सिद्धान्तस्तदा औदुम्बरत्वादीनामिव प्राकृतयूपादीनामपि कथं प्रकरणग्राह्यत्वं नाद्रियत इत्यत आह तत्रेति । प्राकृतवैकृतयोर्मध्ये इत्यर्थः । प्राकृता यूपादयः । प्रकृत्युपकारकतयेति । यूपादिना कतमं कर्मविशेषमुपकुर्य्यादित्या-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

भावात् । औदुम्बरत्वादयस्तु अन्यानुपकारकतया साकाङ्क्षाः पशुनियोजनयूपपृष्ठभावेन यावत् खादिरत्वमायाति तावद्विधीयन्ते इति युक्तं तेषां प्रकरणग्राह्यत्वम् । उभयाकाङ्क्षासत्त्वात् । यदि हि यूपपृष्ठभावेन खादिरत्वं विहितं स्यात् ततो विकृतेराकाङ्क्षाभावात् औदुम्बरत्वं न प्रकरणग्राह्यं स्यात् । न चैतदस्ति । चोदकस्य खादिरत्वाविषयत्वात् ।

ननु यदि यावत् खादिरत्वमायाति तावदेवौदुम्बरत्वं विधीयते तदा तेन खादिरत्वबाधोऽप्राप्तबाधः । तार्त्तीयबाधवत् ।

काङ्क्षायाः सन्निहितप्रकृत्युपकारकतयैव तेषां तदाकाङ्क्षानिवृत्तेर्विकृत्यन्वयपर्यन्तं स्थायित्वाभावादित्यर्थः । तथाच उभयाकाङ्क्षाविरहान्न प्रकरणग्राह्यत्वं प्राकृताङ्गानामिति भावः ।

औदुम्बरत्वादीनां तद्वैलक्षण्यं दर्शयति औदुम्बरत्वादयस्त्विति । अन्यानुपकारकत्वात् प्रकृत्यनुपकारकत्वात् । साकाङ्क्षा अनिवृत्ताकाङ्क्षाः । तथाच तेषां तदुपकार्य्यविकृतियागस्य च परस्परं साकाङ्क्षत्वादुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणं सम्भवतीति भावः । ननु भवन्तु ते साकाङ्क्षाः परन्तु पशुबन्धनयूपः कथम्भूत इति विकृत्याकाङ्क्षया प्रकृतिस्थखादिरत्वमेवायातीति विकृतेस्तत्राकाङ्क्षाभावात् कथमुभयाकाङ्क्षा सम्भवतीत्यत आह पशुनियोजनेति । पशुबन्धनेत्यर्थः । यूपपृष्ठभावेन यूपगतविशेषधर्म्मविषयत्वेन । यावदिति यावता कालेनेत्यर्थः । खादिरत्वमायाति प्रकृतिवदित्यतिदेशेनेति शेषः । तावत् तावत्कालमध्ये इत्यर्थः । विधीयन्त इति औदुम्बरत्वादय इत्यन्वितम् । तथाचातिदेशानुत्थताज्ञानाधीनप्रकृतिधर्म्मोपस्थित्या खादिरत्वोपस्थितेर्विलम्बितत्वम् । औदुम्बरत्वादीनान्तु साक्षाच्छ्रुतिविहितत्वेन सन्निधानेन च शीघ्रोपस्थितिकत्वमित्यौदुम्बरत्वादीनामेवान्वय इति भावः । अतिदेशेन विकृतौ खादिरत्वमपि विहितमित्याशङ्कां निराकरोति न चैतदिति । खादिरत्वं विहितं नास्तीत्यर्थः । चोदकस्य अतिदेशस्य । खादिरत्वाविषयत्वादिति । तथाच औदुम्बरो यूपो भवतीति श्रुतत्वादतिदेशस्य खादिरत्वपर्य्यन्तातिदेशे न तात्पर्य्यमिति भावः ।

चोदकस्य खादिरत्वाविषयत्वादित्यनेनातिदेशस्य यत्खादिरेतरविषयत्वमङ्गीकृतं तदाशङ्कते नन्विति । तावदेवेति । खादिरत्वप्राप्तेः प्रागेवेत्यर्थः । तेन औदुम्बरत्वेन । तार्त्तीयबाधवदिति । तृतीयाध्यायतृतीयपादे “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तथा हि बाधो द्विविधः, प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधश्चेति । तत्र तार्त्तीयबाधोऽप्राप्तबाधः । तत्र हि यावद्दुर्बलेन प्रमाणेन विनियोगः कर्त्तुमारभ्यते, तावदेव प्रबलप्रमाणेन विनियोगः क्रियते इति तद्बोधितेनेतरबाधोऽप्राप्तबाधः । दुर्बलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वात् ।

समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति सूत्रेण दुर्बलप्रमाणावगतस्य बलवत्प्रमाणेन यो बाधः स तार्त्तीयबाधः । स यथा अप्राप्तबाधस्तद्वदित्यर्थः ।

ननु बाधो नाम व्यवहारप्रतिबन्धः । यथा शुक्तिकात्वज्ञानेन रजतत्वज्ञानस्य व्यवहारप्रतिबन्धो रजतत्वज्ञानस्य बाध उच्यते । तदानीं रजतमहमद्राक्षमिति रजतत्वज्ञानव्यवहाराभावात् । तस्मादनुपस्थितस्य व्यवहारासम्भवेन कथमप्राप्तस्य बाधः सम्भवेत् । सम्भवेऽपि वा तार्त्तीयबाधस्याप्राप्तबाधत्वे किं मानमिति जिज्ञासायां बाधस्य द्वैविध्यं तार्त्तीयबाधस्याप्राप्तबाधत्वञ्च प्रतिपादयति तथाहीति । अप्राप्तबाध इति । प्राप्तत्वं व्यवहार्य्यतया प्रमाणविशेषप्रतीतत्वम्, न त्वत्यन्तप्रवृत्तत्वम् । व्यवहाररूपफलपर्य्यवसानाभावात् । अप्राप्तत्वं प्रमाणविशेषाप्रतीतस्य व्यवहार्य्यतया प्रतीतत्वम् । एवञ्च व्यवहार्य्यतया प्रमाणविशेषप्रतिपन्नार्थस्य व्यवहारप्रतिबन्धनं प्राप्तबाधः । अप्राप्तबाधस्तु प्रमाणविशेषाप्रतिपन्नस्य व्यवहार्य्यतया प्रतीतार्थस्य व्यवहारप्रतिबन्धनम् ।

तार्त्तीयबाधस्याप्राप्तबाधत्वमिदानीं दर्शयति तत्रेति । तयोर्द्विविधयोर्बाधयोर्मध्ये इत्यर्थः । तार्त्तीयबाधस्याप्राप्तबाधत्वं साधयति तत्र हीति । प्रबलेन प्रमाणेनेति । पूर्व्वपूर्व्वप्रमाणेनेत्यर्थः । विनियोगः क्रियते इति । स्वबोधितार्थोऽनुष्ठाप्यत इत्यर्थः । तद्बोधितेन प्रबलप्रमाणबोधितेन । इतरबाधो दुर्व्वलप्रमाणबोधितार्थस्य बाधः । अप्रवृत्तत्वादिति । प्रमाणतयेति शेषः । तथाच प्रथमं लिङ्गादिदर्शनेन इन्द्रोपस्थानादिरूपार्थविशेषस्य व्यवहार्य्यतया प्रतीतावपि गार्हपत्यमुपतिष्ठेदिति श्रुत्या तत्र तत्र लिङ्गादीनां प्रमाणाभासीकरणात् तत्प्रतीतार्थस्य वास्तविकप्रमाणप्रतिपन्नत्वाभावात् तस्य व्यवहारनिरोधनमप्राप्तबाध एव । प्रमाणविशेषाप्रतिपन्नस्य व्यवहार्य्यतया प्रतीतस्य यो व्यवहारनिरोधस्तस्यैवाप्राप्तबाधत्वाङ्गीकारात् ।

यत्र तु सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषशास्त्रप्राप्तेन बाधस्तत्र प्राप्तबाध एव । तत्र हि विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रं नाप्रमाणीक्रियते । सामान्यशास्त्रस्य बहुविषयतया विशेष-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्राकृतस्य त्वङ्गस्य विकृतौ चोदकप्राप्तस्य प्रत्याम्नानात्, अर्थलोपात्, प्रतिषेधाद्वा यो बाधः स प्राप्तबाधः। यथा प्राकृतानां कुशानां, प्रतिकूलशराम्नानात्। यथा वा अवघातस्य कृष्णले, वैतुष्यरूपप्रयोजनलोपात्। यथा वा पित्रेष्टौ होतृवरणस्य, न

शास्त्रविषये विधायकत्वावश्यकत्वेन प्रमाणत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात्। अतोऽसौ बाधो व्यवहार्य्येतया वास्तविकप्रमाणविशेषप्रतिपन्नार्थस्य व्यवहारप्रतिबन्धरूप एव भवति। परन्तु सामान्यशास्त्रात् व्यवहार्य्यतया प्रतीतस्यार्थस्य व्यवहार्य्यताप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वकल्पनया व्यवहारप्रतिबन्धो विशेषशास्त्रेण क्रियते। न तु सामान्यशास्त्रस्य प्रमाणताबुद्धेर्भ्रान्तित्वमुत्पाद्यते। अप्राप्तबाधस्थले तु प्रापकप्रमाणस्य प्रमाणताबुद्धेरपि भ्रान्तित्वं कल्प्यत इति विशेषः। तस्मादयं प्राप्तबाध एव। एवमन्यत्रापि बाधस्य प्राप्तबाधत्वमप्राप्तबाधत्वञ्चोहनीयम्।

नन्वेवं लिङ्गादीनामप्यन्यत्र प्रमाणत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् कथं श्रुत्यादिना तेषामप्रमाणीकरणं सम्भवतीति चेन्न। यन्मन्त्रीयलिङ्गं श्रुत्या प्रमाणाभासीक्रियते तन्मन्त्रलिङ्गस्य कुत्रापि प्रमाणत्वानङ्गीकारात्। मन्त्रान्तरीयलिङ्गान्तरस्य तु श्रुतिविरोधाभावे प्रमाणत्वाङ्गीकारे क्षतिविरहात्। सामान्यशास्त्रस्य तु विशेषशास्त्रेणाप्रमाणीकृतत्वे अन्यत्रापि तदादरणानुपपत्तिरिति विस्तरः।

एवं सति वैकृताङ्गेन प्राकृताङ्गबाधस्य प्राप्तबाधत्वमेव घटते इत्याह प्राकृतस्येति। चोदकप्राप्तस्य अतिदेशप्राप्तस्य। प्रत्याम्नानात् प्रकृतौ यदुपदिष्टं तद्विपरीतधर्म्मिणो विधानात्। अर्थलोपात् प्रयोजनाभावात्। प्रतिषेधात् प्रकृत्युपदिष्टधर्म्मिविशेषस्य निषेधात्। क्रमेणोदाहरति यथेति। प्राकृतानां कुशमयं बर्हिरिति प्रकृतावुपदिष्टानाम्। प्रतिकूलेति। शरमयं बर्हिरित्यनेन विकृतावुपदिष्टानां कुशविपरीतानां शराणां विधानादित्यर्थः। इदं प्रत्याम्नानादित्यस्योदाहरणम्।

द्वितीयस्योदाहरणमाह यथा वेति। अवघातस्येति। प्राजापत्यं चरुं निर्व्वपेत् शतकृष्णलमायुष्काम इति श्रूयते। तत्र कृष्णलं घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षश्रुत्या श्रपणविधानात् श्रपणीयानामवघातादिकं प्रकृतितः प्राप्तम्। तच्च कर्त्तव्यं न वेति संशये दशमाध्यायप्रथमपादे कृष्णलेष्ववघातादेरतिदेशप्राप्तस्य वैतुष्यरूपप्रयोजनाभावादननुष्ठानम्। श्रपणस्य तु प्रत्यक्षश्रुत्या बोधितस्यानुष्ठानमेवेति सिद्धान्तितम्।

तृतीयस्योदाहरणमाह यथा वेति। पित्रेष्टाविति। महापितृयज्ञे इत्यर्थः। तत्रे-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

होतारं वृणीते इति प्रतिषेधात् । औदुम्बरत्वेन च खादिरत्व-बाधः प्राप्तबाध एव वक्तव्यः शरकुशन्यायेन । चोदकस्य च खादिरत्वाविषयत्वे प्राप्त्यभावात्तदनुपपत्तिः स्यादिति ।

उच्यते । तार्त्तीयप्रमाणविनियुक्तेनेतरस्य बाधनं ताव-दप्राप्तबाधनम् । प्रकरणञ्च तार्त्तीयम् । तेन तद्विनियुक्तौदुम्बर-त्वेनेतरस्य बाधनमप्राप्तबाध एव । नहि वैकृतेन प्राकृतबाधः प्राप्तबाध एवेति कुलधर्म्मः ।

ष्टित्वात् दर्शपौर्णमासप्रकृतिकतया होतृवरणादिप्राप्तौ महापितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति श्रुत्या प्रतिषेधात् प्रकृतिप्राप्तहोतृवरणस्य बाध इति दशमाध्यायाष्टमपादे सिद्धान्तितम् । एषूदाहरणेषु प्राकृतानां कुशानामित्यादिषष्ठ्यन्तपदानन्तरं बाध इत्यध्याहार्य्यं तत्रैव पञ्चम्यन्तत्रयं हेतुर्द्रष्टव्यः ।

एवञ्च खादिरत्वस्यापि प्रत्याम्नानात् शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिर्बाधवत् औदुम्बरत्वेन बाधः प्राप्तबाध एव वक्तव्यो नाप्राप्तबाध इत्याह औदुम्बरत्वेनेति । भवतु प्राप्तबाधत्वमेव वक्तव्यमित्यभिमतौ दोषमाह चोदकस्य चेति । अतिदेशस्य त्वित्यर्थः । खादिरत्वेति । भवन्मते अतिदेशात् खादिरत्वप्रतीतेः प्रागेव औदुम्बरत्वस्योपस्थितेरतिदेशस्य न खादिर-विषयत्वमिति भावः । तथात्वे खादिरत्वस्य प्राप्तत्वं न सम्भवतीत्याह प्राप्त्यभावादिति । तदनुपपत्तिः प्राप्तबाधत्वानुपपत्तिः । तथाच, व्यवहार्य्यतया प्रमाणप्रतिपन्नार्थस्य व्यवहार-प्रतिबन्धस्यैव प्राप्तबाधत्वम् । यदि तु खादिरत्वस्यातिदेशरूपप्रमाणेन कर्त्तव्यतया प्रतीतत्वं भवता नाङ्गीक्रियते तदा औदुम्बरत्वेन तद्बाधस्य कथमपि प्राप्तबाधत्वं न घटते । परन्तु प्रमाणविशेषाप्रतीतस्य कर्त्तव्यतया प्रतीतत्वेन तद्बाधस्याप्राप्तबाधत्वमेवाङ्गीकार्य्यम् । तथा सति वैकृतेन प्राकृतबाधस्य प्राप्तबाधत्वसिद्धान्तो व्याहन्येतेति पूर्व्वपक्षयितुरभिप्रायः ।

सिद्धान्तयति उच्यत इति । अत्रादावप्राप्तबाधत्वमेवास्माकमिष्टमित्यभिप्रायेण तद्बीजं तार्त्तीयबाधत्वमेव घटयति तार्त्तीयेति । श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणेनेत्यर्थः । तद्विनियुक्तेन तद्-बोधितेन । प्रकरणञ्चेति । श्रुतिलिङ्गादिषु प्रकरणस्यापि कीर्त्तनादिति भावः । इतरस्य खादिरत्वस्य । ननु वैकृतेन प्राकृतबाधः प्राप्तबाध एवेत्यभिधानं विरुध्येतेत्यत आह वैकृतेनेति । कुलधर्म्म इति । नियम इत्यर्थः । तथाच वैकृतेन प्राकृतबाधः प्रायेण

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वस्तुतस्तु प्राप्तबाध एवायम् । न च खादिरत्वस्य चोदकाविषयत्वेन प्राप्त्यभावात् कथं तद्बाधः प्राप्तबाधः । तद्विषयत्वे वा तेनैव निराकाङ्क्षत्वादौदुम्बरत्वस्य प्रकरणं विनियोजकं

प्राप्तबाध एव भवतीति तथोक्तम् । न त्वसौ बाधः कदाचिदप्यप्राप्तबाधो न स्यादिति तदभिप्राय इति भावः ।

ननु तार्त्तीयप्रमाणविनियुक्तेनेतरबाधनमित्यत्र इतरपदेन यदि तार्त्तीयप्रमाणेतरप्रमाणविनियुक्तस्य ग्रहणं यदि वा तार्त्तीयप्रमाणविनियुक्तेतराङ्गग्रहणं क्रियते उभयथापि श्रुत्यादिविनियुक्तेन लिङ्गादिविनियुक्तबाधस्य अप्राप्तबाधत्वानुपपत्तिः । लिङ्गादीनामपि तार्त्तीयप्रमाणत्वेन तद्विनियुक्तस्य तार्त्तीयप्रमाणेतरप्रमाणविनियुक्तत्वाभावात् । तार्त्तीयप्रमाणविनियुक्तेतरत्वाभावाच्च । तस्मात् श्रुतिविनियुक्तेन लिङ्गादिविनियुक्तस्य, लिङ्गविनियुक्तेन वाक्यादिविनियुक्तस्य, वाक्यविनियुक्तेन प्रकरणादिविनियुक्तस्य, प्रकरणविनियुक्तेन स्थानादिविनियुक्तस्य, स्थानविनियुक्तेन च समाख्याविनियुक्तस्य बाधनमिति विशेषरूपेण तार्त्तीयप्रमाणान्यतमप्रमाणविनियुक्तेन तदन्यतमप्रमाणविनियुक्तस्य बाधनमिति सामान्यरूपेण वा वक्तव्यम् । तथा सति प्रकरणविनियुक्तेन स्थानसमाख्याविनियुक्तबाधनस्यैवाप्राप्तबाधत्वं घटते, न त्वतिदेशप्राप्तबाधस्य ।

यत् पुनरुक्तं नहि वैकृतेन प्राकृतबाधः प्राप्तबाध एवेति कुतश्चर्म इति तदपि वार्त्तिकोक्तिविरुद्धम् । यतो वार्त्तिककृद्भिस्तृतीयाध्यायतृतीयपादे—

"तत्र श्रुत्यादिषु तावत् यथोक्त एवाप्राप्तबाधः । न च तत्र किञ्चिद्विरुध्यते । तद्विषयस्य प्राप्त्यन्तरानभ्युपगमात् । येऽप्येतच्छायानुपातिनः अर्थविप्रकर्षादेव श्रुत्यादिबाधा भवन्ति तेऽपि हेतुसामर्थ्यकथनात् श्रुत्यादिकृतबाधेनैव व्याख्याताः । ये तु प्रमाणतदाभास-नित्यनैमित्तिकक्रत्वर्थपुरुषार्थ-पौर्व्वापर्य्य-प्राकृतवैकृत-सामान्यविशेष-निष्प्रयोजनसप्रयोजनाल्पभूयस्त्व-सावकाशनिरवकाशाङ्गप्रधानाङ्ग-धर्म्मप्रधानधर्म्म-बाधास्तेष्विदमुक्तं प्राप्तं बाध्यत इतीत्युक्तम् ।"

एतस्मात् पूर्व्वकल्पास्वरसादाह वस्तुतस्त्विति । अयम् औदुम्बरत्वेन खादिरत्वबाधः । ननु खादिरत्वस्यातिदेशाविषयत्वं तद्विषयत्वं वा । आद्ये प्राप्तबाधत्वमेव न स्यात् । तत्प्रतियोगिनः प्रमाणाप्रतीतत्वात् । द्वितीये खादिरत्वेनैव औदुम्बरत्वबाधापत्तिरित्याशङ्कामपनयति न चेति । आशङ्कापनयने हेतुमाह

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स्यादिति वाच्यम्। नहि प्राप्तबाधस्थले चोदकेन पदार्थाः प्राप्यन्ते। तथा सति शास्त्रप्राप्तत्वेन बाधो न स्यात्। किं तर्हि, तानेव पदार्थान् वस्तुतः प्रापयति ये विकृतौ न बाध्यन्ते। ते च पदार्थाः प्रकृतिवच्छब्देन प्राप्यन्ते इति भवति पुरुषस्य भ्रान्तिः। यथा प्रकृतौ कृतं तथा विकृतौ कर्त्तव्यमिति सर्व्वे पदार्थाः कर्त्तव्या इति।

अतश्च भ्रान्तिप्राप्ताः खादिरत्वादयः शास्त्रप्रतिपन्नैरौदुम्बरत्वादिभिर्बाध्यन्ते इति तद्बाधः प्राप्तबाधः। न च भ्रान्तिप्रतिपन्नेन वैधी आकाङ्क्षा निवर्त्तयितुं शक्यते। तस्माद्युक्तमुक्तमुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणसम्भवाद्विकृतौ प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानानामौदुम्बरत्वादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति।

नह्रीति। प्राप्यन्ते विधीयन्ते। बाधो न स्यादिति। वैकृतस्यैव बाधः स्याद्विकल्प एव वा स्यादिति भावः। तर्हि अतिदेशः किं प्रापयतीत्याह किं तर्हीति। ते पदार्थाः प्राकृतपदार्थाः। इति हेतोः। भ्रान्तेः प्रकारमाह यथेति।

तद्बाधः प्राप्तबाध इति। यद्यपि अप्राप्तबाधस्थलेऽपि कर्त्तव्यताप्रतीतेर्भ्रान्तित्वमावश्यकम् भ्रमात्मकप्रतीतिविषयत्वाभावे बाध्यत्वानुपपत्तेः, तथापि तत्र अप्रमाणस्य प्रमाणत्वभ्रममूलिका कर्त्तव्यताभ्रान्तिर्जायते। बाधकप्रमाणेन तु प्रापकप्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पनया प्रमाणत्वभ्रमस्य तन्मूलकव्यवहार्य्यताभ्रमस्य च निराकरणात् व्यवहारप्रतिबन्धः क्रियते। प्राप्तबाधस्थले तु प्रापकस्यातिदेशस्य प्रमाणत्वबुद्धिर्न भ्रमस्तस्या बुद्धेर्यथार्थत्वात्। अतिदेशस्याप्रमाणत्वे पदार्थान्तरस्यापि विकृतौ प्राप्तिर्न स्यात्। परन्तु तत्प्रमाणमूलिका खादिरत्वस्य व्यवहार्य्यताप्रतीतिरेव भ्रमः। बाधकेन तु तमेव भ्रमं निराकुर्व्वता व्यवहारप्रतिबन्धः क्रियते इति विशेषः।

ननु खादिरत्वेनैवौदुम्बरत्वं बाध्यतामित्यत आह न चेति। भ्रान्तिप्रतिपत्तिविधिप्रतिपत्त्योर्विधिप्रतिपत्तेरेव बलीयस्त्वेन भ्रान्तिप्रतिपन्नेन वैधप्रतिपत्तिविषयस्य बाधो न सम्भवतीत्याशयः। आपत्तिनिरासेन स्वोक्तस्य युक्तत्वं प्रदर्शयन्नुपसंहरति तस्मादिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवं पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन विधीयमानं पृषदाज्यमपि प्रकरणाद्विकृत्यङ्गमिति केचिदाचार्य्याः। अन्ये त्वेवमाहुः। पृषदाज्यं हि अनुयाजानुवादेन विधीयते। तत्स्वरूपे चानर्थक्यप्राप्तेः। तैर्न विकृत्यपूर्व्वं लक्षयितुं युक्तम्, विप्रकर्षात्। किन्तु दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन स्वापूर्व्वमेव लक्षयितुं युक्तम्, सन्निकर्षात्। अतएवोत्पवनादीनां प्रोक्षण्याद्यपूर्व्वप्रयुक्तत्वमुक्तम्। अतश्च विधीयमानस्य पृषदाज्यस्य वाक्यप्रतिपन्नेनानुयाजापूर्व्वेणैव नैराकाङ्क्षान्न प्रकरणाद्विकृत्यर्थत्वमिति।

मतान्तरेणोदाहरणान्तरमाह एवमिति। औदुम्बरत्ववदित्यर्थः। विकृत्यङ्गमिति। चातुर्म्मास्ययागान् प्रकृत्य पृषदाज्येनेति श्रुतिराम्नातेति भाष्यम्। अतएवास्या विकृतिविषयत्वम्। चातुर्म्मास्ययागानां दर्शपौर्णमासविकृतित्वात्। एतदभिमन्यमानामाचार्य्याणामयमाशयः। यथा प्रकृतिप्राप्तं यूपमनूद्य तस्य औदुम्बरत्वं विधीयते इति औदुम्बरत्वं विकृत्यङ्गं तथा प्रकृतिप्राप्तानुयाजानुवादेन तस्य पृषदाज्यकरणकत्वं विधीयते इत्यत औदुम्बरत्ववत् पृषदाज्यस्यापि विकृतियागाङ्गत्वं भवेदेवेति।

आचार्य्यान्तरमतमाह अन्ये त्विति। विधीयते परिप्राप्तानुयाजाङ्गत्वेनेति शेषः। तत्स्वरूपे पृषदाज्यकरणकानुयाजविधाने। आनर्थक्येति। अनुयाजानामतिदेशेनैव प्राप्तत्वादिति भावः। तैः पृषदाज्यकरणकानुयाजैः। विकृत्यपूर्व्वमिति। पृषदाज्यकृतानुयाजैर्विकृत्यपूर्व्वं भावयेदिति लक्षयितुं प्रत्याययितुं न युक्तमित्यर्थः। विप्रकर्षात् वाक्याद्विकृत्यपूर्व्वानुपस्थितेः। तर्हि किमपूर्व्वं लक्षणीयमित्याह किन्त्विति। दीक्षणीयेति। यथा दीक्षणीयेष्टावभिहितः सत्यवदनादिरूपवाङ्नियमो दीक्षणीयापूर्व्वं लक्षयति, तथा पृषदाज्येनापि सन्निकृष्टानुयाजापूर्व्वमेव लक्षयितुं युक्तमित्यर्थः। उत्पवनादीनामिति। प्रोक्षणीपात्रे यदुत्पवनादिकं विहितं तत्प्रोक्षणीपात्रापूर्व्वार्थं न तु प्रधानीभूतसोमापूर्व्वार्थमित्युक्तमित्यर्थः। वाक्येति। अनुयाजानिति स्ववाक्यप्राप्तेनेत्यर्थः। तथाच एतन्मते पृषदाज्यस्य अनुयाजाङ्गत्वमेव। न साक्षात्प्रधानीभूतविकृतियागाङ्गत्वमिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वयन्त्वङ्गीकृत्यापि विकृत्यर्थत्वं ब्रूमः। भवतु वा विकृत्यर्थत्वं पृषदाज्यस्य, तथापि न प्रकरणं विनियोजकं भवति। यूपपृष्टभावेन हि यावत्खादिरत्वमायाति तावदौदुम्बरत्वविधानादुभयाकाङ्क्षासम्भवाद्युक्तः प्रकरणविनियोगः। एवं यावदनुयाजपृष्टभावेनाज्यमायाति तावदेव यदि पृषदाज्यं विधीयते तदोभयाकाङ्क्षासम्भवात् प्रकरणविनियोगो भवेत्। न त्वेतदस्ति, नहि पृषदाज्यं नाम द्रव्यान्तरं किञ्चिदस्ति, यदाज्यस्थानापन्नं विधीयेत। औदुम्बरत्वमिव खादिरस्थानापन्नम्। पृषच्छब्दस्य पृषन्मणिरित्यादौ चित्रतावाचित्वेन दृष्टत्वात् पृषदाज्यशब्दस्य चित्राज्यवाचित्वात्। अतएव निगमेषु आज्यपानित्येव वक्तव्यं, न तु पृषदाज्यपानित्युक्तम्।

स्वमतमाह वयन्त्विति। विकृत्यर्थत्वाङ्गीकारे औदुम्बरत्ववत् कुतो न प्रकरणविनियोग इत्यत्र औदुम्बरत्ववैलक्षण्यं प्रतिपादयति यूपपृष्टभावेनेति। आज्यमायातीति। प्रकृतावनुयाजानामाज्येनैव विधानादिति भावः। एतत् अनुयाजपृष्टभावेन आज्यस्थाने पृषदाज्यविधानम्। औदुम्बरत्ववैलक्षण्ये हेतुमाह नहीति। किन्तर्हि पृषदाज्यमित्यत्राह पृषच्छब्दस्येति। पृषन्मणिश्चित्रवर्णो मणिः। आदिना पृषन्मृग इत्यादिपरिग्रहः। चित्राज्येति। यद्यपि पृषदाज्यं दधिमिश्रितमाज्यमित्याभिधानिकाः। अतएव दशमाध्यायचतुर्थपादे भाष्यादिधृता श्रुतिः। पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि चेति। तथापि पृषच्छब्दस्य चित्रतावाचकत्वमेव तत्प्रयोगस्य मूलम्। तथाहि चित्रता नानावर्णता, पृषन्मणिः पृषन्मृग इत्यादौ तथार्थदर्शनात्। पृषदाज्यमित्यादौ आज्यस्य चित्रता तु दधिमिश्रणेन बहुलश्वेतबिन्दुयुक्तत्वसम्पादनाद्भवति। न पुनः पृषदाज्यं द्रव्यान्तरम्। एवमेव दशमाध्यायचतुर्थपादे भाष्यकारादयः।

अतएव पृषदाज्यस्य द्रव्यान्तरत्वाभावादेव। निगमेषु आवाहनमन्त्रेषु। तथाच दशमाध्यायचतुर्थपादे शास्त्रदीपिका—

"सन्ति प्रकृतावाज्यपशब्दयुक्तानिगमाः। देवानाज्यपानावह स्वाहा। इत्यादयः इति।" पृषदाज्यपानिति। पृषदाज्यशब्दस्य द्रव्यान्तरत्वे विकृतावूहावश्यम्भाव इति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च यावत् प्राकृतमाज्यमायाति तावदेव चित्राज्यविधानात् प्रकरणविनियोगसम्भव इति वाच्यम्। नहि पृषदाज्यशब्देन चित्रतागुणविशिष्टमाज्यं विधीयते। विशिष्टविधाने गौरवापत्तेः। किन्तु प्राकृताज्यानुवादेन चित्रतागुणमात्रं विधीयते। लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीतिवत्। तदुक्तं दशमे चतुर्थचरणान्ते—

न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वादिति।

प्राकृतस्यैवाज्यस्य चित्रतागुणमात्रविधानमिति शास्त्रदीपिका। एवञ्च विकृतेः प्राकृतेनाज्येन कॢप्तोपकारैश्चानुयाजैर्नैराकाङ्क्ष

नन्वाज्यस्थाने चित्राज्यविधानादपि औदुम्बरसादृश्यं स्यादित्यापत्तिं निराकरोति न चेति। गौरवेति। आज्यस्यातिदेशेन प्राप्ततया तदनुवादेन चित्रतामात्रविधाने सम्भवति आज्यपर्य्यन्तविधाने विधेयतावच्छेदकगौरवापत्तेरित्यर्थः।

लोहितेति। ऋत्विजां सोष्णीषत्वस्य प्रकृतावपि सिद्धत्वादतिदेशेन उष्णीषमात्रप्राप्तौ यथा विकृतौ तस्य लौहित्यमात्रं विधीयते तद्वदित्यर्थः। पृषदाज्येनेत्यस्य गुणमात्रविधायकत्वे सिद्धान्तसूत्रं प्रमाणयति तदुक्तमिति। चतुर्थचरणान्त इति। इदं दशमाध्यायचतुर्थपादचरमसूत्रमिति भावः। न वा स्यादिति। पृषदाज्यशब्दस्य समुदायशक्त्या द्रव्यान्तरवाचकत्वं न स्यात्। हेतुमाह गुणशास्त्रत्वादिति। पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति शास्त्रं हि चित्रतारूपगुणमात्रविधायकमित्यर्थः। तथाच पृषच्छब्दश्चित्रवाची आज्यशब्दश्च सर्पिर्वाचकः। तेन प्राकृतस्यैवाज्यस्य हविषश्चित्रतागुणमात्रविधानम्। तं गुणं सम्पादयितुं दधि गृह्यत इति भावः।

शास्त्रदीपिकायामपि तथैवोक्तमित्याह प्राकृतस्यैवेति। नन्वाज्यनिष्ठचित्रतागुणस्यैव प्रकरणविनियोज्यत्वमस्त्वित्यत आह एवञ्चेति। आज्येनेति। आज्येन कॢप्तः प्रकृतौ सिद्ध उपकारो येषां तेषामित्यर्थः। नैराकाङ्क्ष इति। तथाच अनुयाजान् यजतीत्युक्ते केन द्रव्येण जुहोतीत्याकाङ्क्षायां प्रकृतितः प्राप्तस्याज्यस्य प्रकारान्तराभावात् कथम्भूतमाज्यमित्यवान्तराकाङ्क्षाया असम्भवान्नैराकाङ्क्ष्यम्। यूपस्य तु प्रकृतितः प्राप्तावपि नानाकाष्ठमयत्वसम्भवात् कथम्भूतो यूप इत्यवान्तराकाङ्क्षासम्भवेन प्रकृतितः खादिरत्वागमात् प्रागेव सन्नि-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पश्चाद्विधीयमानस्य चित्रतागुणस्योपहोमाद्यपूर्व्वाङ्गवत् न प्रकरणं विनियोजकं सम्भवति ।

यदि हि प्राकृतस्य कस्यचिद्गुणस्य स्थाने चित्रतागुणो विधीयेत । तदा स गुणो यावदायाति तावद्विकृतेर्नैराकाङ्क्षाभावात् चित्रतागुणस्य च तावदेव विधानादुभयाकाङ्क्षासम्भवात् प्रकरणविनियोगो भवेत् । न च तादृशः प्राकृतो गुणोऽस्ति ।

हितमौदुम्बरत्वमन्वेति इति विशेष इति भावः । तर्हि चित्रतागुणस्य कथमन्वय इत्यत आह चित्रतागुणस्येति ।

उपहोमादीति । उपहोमाः विकृतौ प्राकृतहोमादतिरिक्तत्वेन विहितहोमाः । ते च सौर्य्यायणयागे कपालहोमाः । तथाच सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रुतिविहितसौर्य्ययागस्य आग्नेयविकृतित्वेनाष्टमाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तितत्वात् तत्राग्नेयधर्म्माणां प्राप्त्या प्रयाजोऽपि प्राप्तः । तत्र प्रयाजेऽप्रयाजे कपालं जुहोतीति श्रुत्या परिप्राप्तप्रयाजानुवादेन प्राकृतहोमातिरिक्तत्वेन कपालहोमा विहिताः । यद्वा नक्षत्रेष्टौ प्राकृतहोमातिरिक्तत्वेन विहिता अग्निकृत्तिकादिहोमाः । तथाच पञ्चमाध्यायद्वितीयपादे शास्त्रदीपिकायाम् । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेदिति नक्षत्रेष्टिं विधाय उपहोमा विहिताः । सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेति । प्रकृतौ तु प्रधानानन्तरं नारिष्टहोमा विहिता इत्युक्तम् । अतिदेशप्राप्तनारिष्टहोमानुष्ठानानन्तरमेव उपहोमानुष्ठानमिति तत्र सिद्धान्तितञ्च । तथाच उपहोमप्रभृतीनामपूर्व्वाङ्गानां प्रकृततोऽप्राप्तानामङ्गानां विकृतिमात्रे विहितानामङ्गानामिति यावत् । यथा प्रकरणं न विनियोजकं किन्तु सान्निध्यरूपस्थानमेव, तद्वदित्यर्थः ।

यदि प्राकृतगुणान्तरबाधेन चित्रतागुणो विधीयेत तदास्य प्रकरणविनियोज्यत्वं सम्भाव्येतेत्याह यदि हीति । स्थाने इति । प्राकृतगुणविशेषबाधेनेत्यर्थः । स गुण इति । यस्य स्थाने विधीयेत इति भावः । यावत् यावता कालेन । आयाति कर्त्तव्यताबुद्धिविषयो भवति । तावत् तत्कालपर्य्यन्तम् । नैराकाङ्क्षाभावात् साकाङ्क्षत्वात् । तावदेव तत्कालाभ्यन्तर एव । प्रकृते तु न तथेत्याह न चेति । तादृशश्चित्रतागुणेन बाध्यः

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

आज्यस्यानुयाजानाञ्च चित्रतागुणात् प्रागेव विधानात्। तस्य तत्स्थानापन्नत्वाभावात् ।

न चाज्यपृष्टभावेन यावत् प्राकृतं निर्गुणत्वमायाति तावदेवास्य विधानात् प्रकरणसम्भव इति वाच्यम्। निर्गुणत्वस्याविहितत्वेन पाणिकण्डूयनवदनङ्गत्वात् विकृतेस्तदाकाङ्क्षाभावात्। तथाहि। ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानसमये विहितकृष्णविषाणत्यागस्य हिरण्यादिषु चोदकप्राप्तस्य प्रथमेऽह्नि अननुष्ठानम्। उत्तरेऽह्नि दक्षिणादानपूर्व्वकालीनैः

नन्वाज्यस्थानापन्न एव चित्रतागुणः स्यादित्यत आह आज्यस्येति। अनुयाजानां सम्बन्धे आज्यस्य च प्रागेव चित्रतागुणविधानात् पूर्व्वमेव विधानादित्यर्थः। आज्यप्राप्तिं विना चित्रतागुणविधानासम्भवादिति भावः। तत्स्थानेति। चित्रतागुणस्याज्यगतधर्म्मविशेषरूपतया तत्कार्य्यकारित्वाभावादित्यर्थः।

चित्रतागुणस्य गुणविशेषस्थानापन्नत्वशङ्कां निराकरोति न चेति। आज्यपृष्टभावेन कथम्भूतेनाज्येन प्रयाजान् यजतीत्याकाङ्क्षाविषयत्वेन। निर्गुणत्वं निर्गुणत्वरूपो धर्म्मः। अस्य चित्रतागुणस्य। प्रकरणसम्भव इति। उभयाकाङ्क्षासम्भवादिति भावः। अविहितत्वेनेति। आज्येन यजतीति सामान्योक्तौ निर्गुणत्वसगुणत्वानुल्लेखादिति भावः। तदाकाङ्क्षेति। कथम्भूतेनाज्येन यजतीत्याकाङ्क्षाविरहादित्यर्थः। पाणिकण्डूयनवदिति दृष्टान्तं विवृणोति तथाहीति।

ज्योतिष्टोम इति। अत्रायमाशयः। ज्योतिष्टोमे प्रथमेऽह्नि दक्षिणादानं विहितम्। तदुपक्रमे कृष्णविषाणस्य त्यागोऽपि विहितः। दक्षिणादानानन्तरञ्च कानिचित्कर्म्माणि विहितानि। तेषु कर्म्मसु मध्ये कृष्णविषाणेन पाणेः कण्डूयनञ्च विहितम्। विकृतीभूते हिरण्यादौ तु द्वितीयेऽह्नि दक्षिणादानं विहितम्। तेन वैकृतविशेषविधिमहिम्ना दक्षिणादानस्य प्रकृतिप्राप्तप्रथमाह्नकर्त्तव्यत्वबाधोऽभ्युपेयः। प्रकृतिप्राप्तानां दक्षिणादानेतरेषां दक्षिणादानसमयकर्त्तव्यदक्षिणादानोत्तरकालकर्त्तव्यानां कर्म्मणां विशेषाभावात् विकृतौ हिरण्यादावपि प्रथमाह्नकर्त्तव्यता स्थिता। परन्तु विकृतौ दक्षिणादानपूर्व्वकर्त्तव्यकर्म्मणैः सह कृष्णविषाणेन पाणेः कण्डूयनं विहितम्। तद्विधिमहिम्ना कृष्णविषाणत्यागस्यापि

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पदार्थैः कृष्णविषाणकण्डूयनस्य शास्त्रविहितत्वेनापेक्षितत्वात् । ज्योतिष्टोमे च दक्षिणादानोत्तरकालं पाणिकण्डूयनं दृष्टमपि द्विरात्रादिषु प्रथमेऽह्नि अनुष्ठीयमानैर्दक्षिणादानोत्तरकालैः पदार्थैर्नापेक्ष्यते । तस्य प्रकृतावर्थसिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति ।

एवं निर्गुणत्वस्याविहितत्वेन प्रकृतेस्तदपेक्षा नास्तीति । तस्मादुभयाकाङ्क्षाया असम्भवात् पृषदाज्यस्य न प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्यलमतिविस्तरेण ।

तस्मिद्धं महाप्रकरणं प्रकृतावेव विनियोजकम् । विकृतौ तु यत् प्राकृतदृष्टार्थाङ्गानुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकम् ।

द्वितीयाहकर्त्तव्यता प्रत्येतव्या । पूर्व्वाह्णपरित्यक्तकृष्णविषाणेन उत्तरेऽह्नि पाणिकण्डूयनासम्भवात् । एवञ्च प्रकृतौ दक्षिणादानोत्तरकर्म्मगणमध्यपठितं पाणिकण्डूयनं विकृतौ द्विरात्रादौ न पूर्व्वाह्णे नापि दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यम् । तदितराणि तु दक्षिणादानोत्तरविहितानि कर्म्माणि द्विरात्रादावपि प्रथमाह्न एव कार्य्याणीति सिद्धम् ।

न च विकृतौ पाणिकण्डूयनस्य प्रथमोत्तराह्नयोर्द्विरनुष्ठानं स्यादिति वाच्यम् । प्रकृतिप्राप्तपाणिकण्डूयनस्यैव विकृतौ कालमात्रगुणविधानात् कर्म्मान्तरत्वाभावात् । न च प्रथमाहकर्त्तव्यतया विहितस्य द्वितीयाहकर्त्तव्यताया न गुणत्वसम्भवः । विरुद्धधर्म्मत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतौ शब्दतः प्रथमाहकर्त्तव्यतया विधानाभावात् । तत्र तस्य प्रथमाहकर्त्तव्यतायाः प्रथमाहविहितस्य दक्षिणादानस्यानन्तरविधानवशेनार्थसिद्धत्वादिति । पदार्थैः कर्म्मभिः । सहेत्यर्थः । दक्षिणादानोत्तरकालैः दक्षिणादानादुत्तरः कालो येषां तैः ।

दृष्टान्तं प्रकृते योजयति एवमिति । यथा पाणिकण्डूयनस्य प्रथमाहकर्त्तव्यतया विहितत्वाभावेन प्रकृतेः प्रथमाहकर्त्तव्यत्वाकाङ्क्षा नास्ति तथा निर्गुणत्वस्याप्यविहितत्वेन प्रकृतेर्निर्गुणत्वाकाङ्क्षापि नास्ति । एवं पाणिकण्डूयनस्य यथा प्रथमाहकर्त्तव्यत्वमर्थसिद्धं तथाज्यत्वपुरस्कारेण विधानात् चित्रत्वादिगुणराहित्यस्याप्यर्थसिद्धत्वमित्यर्थः । उपसंहारेण विचारं समापयति तस्मादिति ।

पूर्व्वप्रपञ्चपरिनिश्चितमर्थं सङ्क्षेपेणाह तस्मिद्धमिति । यदिति । औदुम्बरत्वादिकमित्यर्थः । प्राकृतेति । प्रकृतिप्राप्तयूपादिदृष्टार्थाङ्गानुवादेनेत्यर्थः । विनियोजकमिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न तु केवलं विधीयमानस्यापूर्व्वाङ्गस्येति । यत्तु विकृतावपि प्राकृतधर्म्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्म्मयोरन्तराले अपूर्व्वमप्यङ्गं केवलं पठ्यते, तदपि प्रकरणेन विनियुज्यते ।

यद्यपि विकृतेः कथम्भावाकाङ्क्षा प्राकृतैरेवाङ्गैः शाम्यति । तथापि यत्र प्राकृताङ्गानुवादेन धर्म्मविधानं तत्र तद्विधानं यावद्भवति तावत् कथम्भावाकाङ्क्षा न निवर्त्तते । अतो विकृतेराकाङ्क्षावत्त्वादन्तरालविहितस्य भाव्याकाङ्क्षासत्त्वात् युक्तं तस्य प्रकरणाद्विकृत्यर्थत्वम् । यथा आमनहोमेषु । ते हि प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानयोर्धर्म्मयोरन्तराले विधीयन्ते इत्युक्तं तन्त्ररत्नादावित्यास्तां तावत् ।

महाप्रकरणमित्यनुषङ्गः । केवलं प्राकृताङ्गाननुवादेन । अपूर्व्वाङ्गस्य उपहोमादेः । इतीति सिद्धमित्यन्वितम् ।

प्राकृताङ्गाननुवादविहितस्यापि कस्यचित्प्रकरणेन विकृत्यङ्गत्वं भवतीति दर्शयति यत्त्विति । अन्तराल इति । यत्र आदौ कश्चित् प्राकृतधर्म्मानुवादेन धर्म्मो विहितः । अनन्तरं प्राकृतधर्म्माननुवादेन कश्चिद्धर्म्मो विहितः । तदनन्तरञ्च प्राकृतधर्म्मानुवादेन धर्म्मो विहितस्तत्र प्राकृतधर्म्मानुवादविहितयोरपूर्व्वाङ्गयोरन्तराले विहितत्वमित्यर्थः ।

ननु प्रकृतिवदित्यनेनैव नैराकाङ्क्ष्यात् कथमुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणसम्भव इत्यापादननिराकरणायाह यद्यपीति । धर्म्मविधानम् अनेकधर्म्मविधानम् । तद्विधानं तेषां धर्म्माणां विधानम् । यावद्भवति यावता कालेन समाप्नोति । तावत् तद्विधानसमाप्तिकालपर्य्यन्तम् । अन्तरालविहितत्वेन प्रकरणाद्विकृत्यर्थत्वं कुत्रेत्यत्राह यथेति । आमनहोमेष्विति । वैश्वदेवीं सांग्रहायणीं निर्व्वपेत् ग्रामकाम इति श्रुतिविहितां विकृतिभूतां काम्येष्टिमधिकृत्य आमनस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रुत्या विहिता ये आमनहोमास्तेष्वित्यर्थः । तेषां पूर्व्वं पश्चाच्च प्राकृतधर्म्मानुवादेन किञ्चित्किञ्चिदङ्गं विहितमित्यन्तरालविहितत्वमित्याह इतीति । तन्त्ररत्नादाविति । तन्त्ररत्नं पार्थसारथिमिश्रकृतभाष्यटीकाविशेषः । आदिशब्दात् तत्कृतशास्त्रदीपिकापरिग्रहः । शास्त्रदीपिकाचतुर्थाध्यायचतुर्थपादे आमनहोमानां सांग्रहायण्यङ्गताधिकरणे पार्थसारथिमिश्रैरभिहितं यथा । सांग्रहायण्याः

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

फलभावनाया अन्तराले यदङ्गभावनायाः प्रकरणं तदवान्तरप्रकरणम् । तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकम् । तच्च सन्दंशेन ज्ञायते । तदभावे अविशेषात् सर्व्वेषां फलभावनाकथम्भावेन ग्रहणात् ।

प्रकरणाभावेऽपि सन्निधिरेव तदङ्गत्वसम्भवात् । आमनहोमानाञ्च प्राकृताङ्गमध्यविहितत्वेन प्रकरणसंस्पर्शस्यापि सम्भवादङ्गत्वमेव न्याय्यमिति । अनयोर्हेत्वोर्मध्ये अर्थसंग्रहकृता पूर्व्वहेत्वनुसारेणामनहोमानां सन्निधिपाठादेव विकृत्यङ्गत्वमभिहितम् । ग्रन्थकृता तु उत्तरहेत्वनुसारेणेत्यविरोधः । महाप्रकरणविचाराद्विरमति आस्तां तावदिति ।

अवान्तरप्रकरणं लक्षयति फलभावनाया इति । फलभावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षाया इत्यर्थः । अन्तराले मध्ये । अङ्गभावनाया अङ्गविधिप्रतिपाद्यभावनायाः । प्रकरणम् अङ्गभावनाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा, तस्याश्चेतिकर्त्तव्यतायाः फलभावनाकाङ्क्षा, इत्युभयाकाङ्क्षारूपम् । तच्च अवान्तरप्रकरणञ्च । अभिक्रमणेति । अभिक्रमणं होमकाले आहवनीयमभितः सञ्चरणम् । होमकाले आहवनीयसमीपे वर्त्तनमिति यावत् । तथाचोक्तं भाष्यकारैः—

> "अभिक्रमणेन समासीदति आहवनीयं कर्त्ता । इयमभ्युपायभूतं होमस्य । दूराद्वा अभिप्रसार्य्य हस्तं जुहुयात् समासीदेद्वा अभिक्रमणेन । तस्मादभिक्रमणमुपकरोति होमस्येति ।"

अवान्तरप्रकरणाङ्गीकारे प्रमाणमाह तच्चेति । अवान्तरप्रकरणञ्चेत्यर्थः । सन्दंशेन प्रयाजाङ्गविधीनामन्तरालविहितत्वेन । अवान्तरप्रकरणानङ्गीकारे सन्दंशपतितानामपि प्रधानाङ्गत्वापत्त्या न्यायविरोधः स्यादित्याह तदभाव इति अविशेषादङ्गाङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । सर्व्वेषां प्रयाजानां तदङ्गसन्दंशपतिताभिक्रमणादीनाञ्च । ग्रहणात् ग्रहणप्रसङ्गात् । तथाच सन्दंशपतितन्यायविरोध इति भावः । तथाहि प्रयाजपदोल्लेखेन यान्यङ्गानि विहितानि यानि वा प्रयाजपदोल्लेखेन विधास्यन्ते तेषां तावत् प्रयाजाङ्गत्वं वक्तव्यमेव । सुतरां तन्मध्यपठितस्यापि तदङ्गत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथाच शास्त्रदीपिकातृतीयाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तः—

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सन्दंशो नाम एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरन्तराले विहितत्वम् । यथाभिक्रमणम् । तद्धि "समानयत उपभृत" इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किञ्चिदङ्गं विधाय विधीयते । पश्चादपि प्रयाजानुवादेन "यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदे"त्यादिना किञ्चिदङ्गं विधीयते । अतः प्रयाजाङ्गमध्ये पठितमभिक्रमणं तदङ्गं भवति । तत्कथम्भावाकाङ्क्षाया अशान्तेः । यथाहुः—

भवेदेवं प्रयाजानां नास्ति प्रकरणं यदि ।
तेषां वचनसंयुक्ता ये गुणा विहिताः पुरा ॥
पश्चाच्च ये विधास्यन्ते तैः सन्दष्टमिदं श्रुतम् ।
अभिक्रामं जुहोतीति न ततोऽन्यत्र गच्छति ॥ इति ।

सन्दंशं लक्षयति सन्दंशो नामेति । एकेति । एकस्य यस्य कस्यचित् प्रधानाङ्गस्य प्रकृते प्रयाजाद्यङ्गस्य अनुवादेन उद्देशेनेत्यर्थः । अन्तराले मध्ये । सन्दंशपतितमुदाहरति यथेति । श्रुतिवाक्येनाभिक्रमणे सन्दंशपतितत्वं योजयति तद्धीति । हि यस्मात् । तत् अभिक्रमणम् । विधीयत इत्यन्वयः । यतः प्रयाजसम्बन्धिकिञ्चिदङ्गविधानादनन्तरमभिक्रमणं विधीयते पश्चाच्चापरं प्रयाजसम्बन्धि अङ्गं विधीयते तस्मादभिक्रमणे प्रयाजाद्यङ्गसन्दंशः सिध्यतीति भावः । प्रयाजानुवादेन प्रयाजोद्देशेन । विधीयते "यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्नुदते अभिक्रामं जुहोतीति श्रुत्येति शेषः । पश्चादभिक्रमणविधानानन्तरम् । मिथुनं वेदेत्यादिपदात् स समिधो बह्वीरिव जुहोतीत्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः । इदमुपलक्षणम् । स समिधो बह्वीरिव यजतीत्यनन्तरमाम्नातया प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभिघारयतीति श्रुत्या हविरभिघारणपूर्व्ववर्त्तिक्रियया प्रयाजसमापनाभिधानात् हविरभिघारणपूर्व्वक्रियायां प्रयाजसम्बन्धिकर्म्मत्वावगमादपि अभिक्रमणस्य प्रयाजाङ्गसन्दष्टत्वं प्रत्येतव्यम् । एवमेव तृतीयाध्यायप्रथमपादे शास्त्रदीपिका । उपसंहरति अत इति । तत्कथम्भावेति प्रयाजकथम्भावेत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह यथाहुरिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः।
ज्ञाते पुनश्च तैरेव सन्दंशेन तदिष्यते॥ इति।

न चाङ्गभावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षाभावात् कथं प्रयाजभावना कथम्भावेनाभिक्रमणं गृह्णाते इति वाच्यम्। भावनासाम्येन सर्व्वत्र कथम्भावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात्। प्रयाजैरपूर्व्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदित्युक्ते, यो नाम न जानाति प्रयाजैरपूर्व्वं कर्त्तुं तस्यास्त्येव कथम्भावाकाङ्क्षा, कथमेभिरपूर्व्वं कर्त्तव्यमिति। सा च सन्दंशपतितैर्वाचनिकैः स्मार्त्तैश्चाचमनादिभिः शाम्यति।

परेति। परप्रकरणस्थानामवान्तरप्रकरणस्थानां मध्ये कस्मिंश्चित् कस्मिंश्चित्कर्म्मणि श्रुत्यादिप्रमाणैः अङ्गे ज्ञाते अङ्गत्वेन निश्चिते सति पुनस्तैः अङ्गत्वेन निश्चितैः कर्म्मभिः सन्दंशेन मध्यपातितत्वेन च हेतुना तत् अङ्गम् इष्यते इत्यर्थः।

अवान्तरप्रकरणानङ्गीकर्त्तॄणामेकदेशिनां मतं निराकरोति न चेति। प्रयाजेति। प्रयाजभावनाया प्रयाजबोधकविधिप्रतिपाद्यभावनायाः प्रयाजैर्भावयेदित्येवंरूपाया यः कथम्भावः कथं भावयेदित्याकाङ्क्षारूपस्तेनेत्यर्थः। गृह्यत इति। कथमित्यनेन सम्बध्यान्न गृह्यत इत्यर्थः। तत्रैव हेतुरुक्तः अङ्गभावनायाः कथम्भावाभावादिति। भावनासाम्येन अङ्गभावनायाः प्रधानभावनातुल्यत्वेन। द्वयोरपि भावनात्वाविशेषेणेति यावत्। सर्व्वत्र प्रधानभावनायामङ्गभावनायाञ्च। भावनामात्रस्य किं केन कथमित्यपेक्षितांशत्रयवत्त्वनियमादिति भावः।

अङ्गभावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षां प्रमापयति प्रयाजैरिति। प्रयाजानामलौकिकव्यापारत्वेन तत्प्रकारदर्शिनीभिः श्रुतिभिर्विना ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः। सा कथम्भावाकाङ्क्षा। सन्दंशपतितैरभिक्रमणादिभिः। वाचनिकैः समानयत उपभृतस्तेजो वा इत्यादिश्रुतिबोधितैः। स्मार्त्तैः अन्तरा क्षुतादौ जाते क्षुत आचामेदित्यादिस्मृतिबोधितैः। तथाच यदङ्गात् प्राक् क्षुतं जातं तदङ्गस्यापि कर्त्तृसंस्कारद्वारा तदाचमनमङ्गम्। क्षुते जाते कथं कुर्य्यादित्याकाङ्क्षायाः क्षुत आचामेदित्यनेन शान्तेः। नन्वेवमनवस्थापत्तिः। अङ्गाङ्गानामपि कथम्भावाकाङ्क्षायाः सम्भवात्। अङ्गभावनात्वाविशेषादित्यत आह

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदभावे च स्वरूपनिष्पादनेन दर्व्विहोमन्यायेन निवर्त्तते। दर्व्विहोमेषु हि स्वरूपनिष्पादनातिरिक्तस्तथा व्यापारो न श्रूयते। नाप्यतिदेशेन तत्प्राप्तिः। यागीयानां धर्म्माणां तावन्नातिदेशः। यागत्वेन होमत्वेन वैलक्षण्यात्। नापि होमीयानाम्। कस्य होमस्य धर्म्माः कस्मिन् होमे प्रवर्त्तेत इति विशेषनिर्णये प्रमाणाभावात्।

अतो धर्म्मप्राप्त्यभावाद्दर्व्विहोमैरिष्टं भावयेत् कथमित्युत्पन्नाप्याकाङ्क्षा स्वरूपनिष्पादनेनैव शाम्यति। एवं येष्वङ्गेषु सन्दंशाद्य-

---

तदभाव इति। सन्दंशेन श्रुतिस्मृतिभ्यां वा कर्म्मविशेषप्रतिपादनाभावे इत्यर्थः। स्वरूपेति। यथाश्रुतकर्म्मविशेषानुष्ठानमात्रेणेत्यर्थः। तथाच यत्र तदङ्गप्रकारविशेषप्रतिपादकप्रमाणविशेषो नास्ति तत्र कथं कुर्य्यादित्याकाङ्क्षासत्त्वेऽपि यत्कर्म्म विहितं तत्कर्म्म विधिवाक्ये यः प्रकार उपलभ्यते तत्प्रकारानुष्ठानेनैव तदाकाङ्क्षा शाम्यतीति नानवस्थाप्रसङ्ग इति भावः।

तदेवोपदर्शयति दर्व्विहोमेति। यदेकया जुहुयात् दर्व्विहोमं कुर्य्यादिति श्रुतिविहितदर्व्विहोमेत्यर्थः। स च न्यायोऽष्टमाध्यायचतुर्थपादेऽनुसन्धेयः। तत्र यथा दर्व्या होमो दर्व्विहोम इति व्युत्पत्तिलभ्यार्थोपस्थितौ दर्व्विकरणकहोमः कथं करणीय इत्याकाङ्क्षा स्वरूपनिष्पादनेन शाम्यति तथा अभिक्राम जुहोतीत्यादौ जायमानायामपि कथम्भावाकाङ्क्षायाम् अभि, आहवनीयसमीपे, क्रान्त्वा सञ्चर्य्येत्यर्थोपस्थितौ यथाश्रुतानुष्ठानेनैवासौ शाम्यतीति भावः। दर्व्विहोमेषु इतिकर्त्तव्यतोपदेशविरहादेव स्वरूपनिष्पादनस्याकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वमिति साधयति दर्व्विहोमेष्विति। तथा व्यापारः इतिकर्त्तव्यताख्यव्यापारः।

ननु यागत्वात् यागधर्म्मातिदेशसम्भव इत्यत आह यागीयानामिति। वैलक्षण्यादिति। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः। अग्निप्रक्षेपावच्छिन्नत्यागो होम इति यागहोमयोर्लक्षणभेदादित्यर्थः। तर्हि होमपदाद्धोमधर्म्माणामतिदेशसम्भव इत्यत आह नापीति। कस्य होमस्येति। नानाहोमानां विभिन्नेतिकर्त्तव्यताकत्वादिति भावः। कस्मिन्निति। वैदिकलौकिकानां बहूनां होमानां दर्व्विहोमसंज्ञकत्वस्याष्टमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तितत्वादिति भावः। विशेषनिर्णय इति। तथाचानध्यवसायापत्तिरिति भावः।

अत इति। उपदेशातिदेशयोरभावादित्यर्थः। स्वरूपेति। दर्व्विकरणकहोम-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

भावस्तत्रोत्पन्नाप्याकाङ्क्षा तेनैव निवर्त्तते। सर्व्वथा तदभावः। तस्माद्युक्तमुक्तमभिक्रमणं प्रयाजाङ्गमिति।

तत्रेदमवान्तरप्रकरणं महाप्रकरणाद्बलीयः। सन्दंशपतितानां धर्म्माणां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रधानापूर्व्वात् प्रयाजाद्यपूर्व्वस्य झटित्युपस्थितेरिति। प्रकृतमनुसरामः। तत्सिद्धमुभयविधस्य प्रकरणस्य विनियोजकत्वम्।

तदिदं स्थानादिप्रमाणाद्बलवत्। यत्र हि स्थानादङ्गत्वं

मात्रेणेत्यर्थः। तदभावे च स्वरूपनिष्पादनेन दर्व्विहोमन्यायेन निवर्त्तत इति यदुक्तं तदुपसंहरति एवमिति। दर्व्विहोमवदित्यर्थः। सन्दंशादीत्यादिपदात् श्रुतिस्मृतिवचनपरिग्रहः। तेनैव स्वरूपनिष्पादनेनैव। सर्व्वथेति। न कथमप्याकाङ्क्षासद्भाव इत्यर्थः। एवञ्च विधिबोधितकर्म्मणो लोकप्रसिद्धत्वे लोकादेव तत्प्रकारविशेषस्य ज्ञायमानतया तत्र कथम्भावाकाङ्क्षा जायमानापि लौकिकार्थावधारणादेव शाम्यति। विधिबोधितकर्म्मणः अलौकिकत्वे तु वेदमन्तरेण तत्प्रकारविशेषस्यानुपलभ्यमानतया मुख्यभावनायामिवाङ्गभावनायामपि कथम्भावाकाङ्क्षावश्यमेव भवति, शाम्यति च वेदवाक्यान्तरसमर्पितप्रकारविशेषप्रतिपत्त्येति निष्कर्षः।

एतेन प्रधानविधावेव कथम्भावाकाङ्क्षा, न त्वङ्गविधावपि। तस्मादवान्तरप्रकरणं नाङ्गीकर्त्तव्यम्। प्रयाजानुवादेन विहितानां कर्म्मणां प्रयाजाद्यङ्गत्वन्तु वाक्यादेव, न त्ववान्तरप्रकरणात्। यत्तु लिङर्थभावनासाम्येनाङ्गविधावपि कथम्भावाकाङ्क्षासम्भव इति तन्न। नहि भावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षाव्याप्यत्वम्। होमकाले आहवनीयमभिक्रामेदित्यादौ तदभावात्। तत्रापि तत्सद्भावाभ्युपगमे अनवस्थापत्तिरित्येकदेशिमतमपाकृतम्। अभिक्रमणस्य प्रयाजाङ्गत्वसिद्धान्तमुपसंहरति तस्मादिति।

नन्ववान्तरप्रकरणसद्भावेऽपि तत्र महाप्रकरणस्यापि सत्त्वात् महाप्रकरणबलेनाभिक्रमणस्य प्रधानाङ्गत्वमेवास्तु किं विनिगमकं प्रयाजाद्यङ्गत्वे इत्यत आह तत्रेदमिति। झटितीति। प्रयाजाद्यपूर्व्वस्य सन्निहितत्वादिति भावः।

इदानीं प्रकरणप्रमाणस्योत्तरप्रमाणात् बलवत्त्वं प्रतिपादयति तदिदमिति। प्रकरणमित्यर्थः। श्रुतिलिङ्गादिसूत्रे स्थानसमाख्ययोरुत्तरोत्तरनिर्द्दिष्टत्वादाह स्थानादिप्रमाणादिति। स्थानसमाख्याभ्यामित्यर्थः। प्रकरणस्य स्थानाद्बलीयस्त्वे शीघ्रोपस्थापकत्वं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तत्रान्यतरस्य प्रकारान्तरेण निराकाङ्क्षत्वम्। न च साकाङ्क्षं निराकाङ्क्षेण सम्बद्धुं योग्यं, विनाकाङ्क्षोत्थापनेन। अतस्त्वन्यतराकाङ्क्षया यावदुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनद्वारा वाक्यादिकं कल्पयितुमारभ्यते, तावत्प्रकरणेन वाक्यं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति स्थानात् प्रकरणस्य बलीयस्त्वम्।

अतएव विदेवनादयो धर्म्मा अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता

बीजमाह यत्र हीति। अन्यतरस्य प्रधानस्य। प्रकारान्तरेण प्राकृतधर्म्मप्राप्त्यादिना। निराकाङ्क्षत्वं कथम्भावाकाङ्क्षाराहित्यम्। निराकाङ्क्षेण सम्बद्धुमिति। सम्बन्धं प्रति परस्पराकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वादिति भावः। विनेति। तेन आकाङ्क्षामुत्थाप्य अन्वयो वक्तव्य इति भावः। अन्यतराकाङ्क्षया अङ्गविधेः कैमर्थ्याकाङ्क्षया। उभयाकाङ्क्षेति। प्रधानस्याप्याकाङ्क्षोत्थापनादिति भावः। वाक्यादिकं वाक्यलिङ्गश्रुतिरूपम्। तावत् तावता कालेन। वाक्यं कल्पयित्वेति। वाक्यादिकं कल्पयित्वेत्यर्थः। तथाच स्थानात् प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पना। प्रकरणात्तु वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनेति विनियोगस्य शीघ्रोपस्थितिरिति भावः।

अतएवेति। प्रकरणस्य स्थानाद्बलवत्त्वादेवेत्यर्थः। तृतीयाध्यायतृतीयपादे श्रुतिलिङ्गाधिकरणे प्रकरणस्य स्थानाद्बलवत्त्वं सिद्धान्तितं यथा। अस्ति राजसूयो नाम यज्ञविशेषः। तत्र पशुयागा इष्टयः सोमयागाश्चेति बहवः प्रधानयागाः सन्ति। यैर्मिलितैरेको राजसूयाख्यः स्यात्। तत्र कश्चित् सोमयागः अभिषेचनीयाख्यो विहितः। तत्सन्निधौ विदेवनादयो धर्म्माः समाम्नाताः। यथा अक्षैर्दीव्यति, पृष्ठौहीं दीव्यति, राजन्यं जिनाति, शौनःशेफं समाख्यापयति इति। यावता वयसा पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति तावद्वयस्का पृष्ठौहीति चतुर्थाध्यायचतुर्थपादे न्यायमाला। जिनाति जयति। शौनःशेफं शुनःशेफनाम्नो मुनिविशेषस्योपाख्यानं बह्वृचब्राह्मणे समाम्नातमिति तृतीयाध्यायतृतीयपादे माधवाचार्य्याः।

अत्र संशयः। किं सन्निधिरूपस्थानात् विदेवनादयो अभिषेचनीयार्था उत राजसूयगतपशुयागादिसर्व्वयागार्था इति। अत्र प्रकरणस्य स्थानादितो बलवत्त्वेन राजसूयघटकसर्व्वयागार्था एव विदेवनादय इति निर्णीयते। तथाहि कृतायामनुवर्त्तमानायां राजसूयकथम्भावाकाङ्क्षायां पठिता विदेवनादयो महाप्रकरणेन राजसूयाङ्गतामर्हन्ति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अपि नाभिषेचनीयस्याङ्गम् । तेषां तदङ्गत्वं स्थानादेव, न तु प्रकरणात् । अभिषेचनीयस्याव्यक्तचोदनाचोदितत्वेन ज्योतिष्टोमविकारात् प्राकृतैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गम् ।

ननु राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र राजसूयशब्दस्याव-नामधेयत्वादाख्यातपरतन्त्रो यथाख्यातं वर्त्तते तथैव वर्त्तते ।

अभिषेचनीयस्य तु सोमयागत्वेन ज्योतिष्टोमविकृततया प्राकृतैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वात् तेषां तदङ्गत्वानुपपत्तेः । सन्निहितविधिबलादभिषेचनीयकथम्भावाकाङ्क्षारूपाबान्तरप्रकरणपरिकल्पनापेक्षया क्लृप्तमहाप्रकरणस्य सन्निकृष्टत्वाच्चेति ।

एतदेवोदाहरणमाह विदेवनादय इति । विशिष्टा देवनादयो विदेवनादयः । वैशिष्ट्यञ्च देवनस्य अक्षादिकरणकत्वम् । जयनस्य राजन्यकर्म्मकत्वम् । समाख्यापनस्य च शौनःशेफकर्म्मकत्वमिति । विदेवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वाङ्गीकारे स्थानादेवाङ्गत्वं वक्तव्यं न तु प्रकरणादित्याह तेषामिति । अभिषेचनीयाङ्गत्वाभावे हेतुमाह अभिषेचनीयस्येति । अव्यक्तेति । यागास्त्रिविधाः । केचिदिष्टिसंज्ञकाः, केचित्पशुसंज्ञकाः, केचिच्च सोमसंज्ञकाः । ते च तत्तद्विधिवाक्येषु तत्तल्लिङ्गदर्शनात् इष्टित्वेन पशुत्वेन सोमत्वेन च प्रत्येतव्याः । तत्र यस्मिन् विधिवाक्ये लिङ्गविशेषाश्रवणं तद्विधिबोधितस्याव्यक्तचोदनाचोदितत्वम् । तस्य च "अव्यक्तासु सोमस्य" इत्यष्टमाध्यायप्रथमपादसूत्रात् सोमयागत्वम् । सोमयागस्य तु ज्योतिष्टोमविकारत्वमिति सिद्धान्तः । अत उक्तं ज्योतिष्टोमविकारत्वादिति । निराकाङ्क्षत्वादिति । तथाच उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणासिद्धिरिति भावः । प्रकरणादिति । राजसूयप्रकरणस्य अनुवर्त्तमानत्वादिति भावः ।

राजसूयपदस्य तद्घटकनिखिलयागानामुपस्थापकत्वात् तेषाञ्च सर्व्वेषामेव स्वस्वप्रकृतिधर्म्मप्राप्त्या निराकाङ्क्षत्वाद्राजसूयस्य प्रथमाकाङ्क्षाविरहेण विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वं न घटते इत्याशङ्कते नन्विति । स्वाराज्यं स्वर्गदेशराजत्वम् । आख्यातपरतन्त्र आख्यातप्रत्ययाधीनप्रवृत्तिकः । हेतुगर्भविशेषणमिदम् । यत आख्यातपरतन्त्रः अत इत्यर्थः ।

यथाख्यातमिति । अयमाशयः । राजसूयेन स्वाराज्यं भावयेदित्यत्र कस्य राजसूयसंज्ञत्वमिति न प्रतीयते । अत एवं निर्देष्टव्यं यत् येन स्वाराज्यं भावयेत् तदेव राज-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यथा दर्शपौर्णमास-पदं नामधेयमपि नाख्यातपरतन्त्रम्। तत्र हि यजेतेत्याख्यात-मविशेषात् सर्व्वानेवाग्नेयादीन् प्रयाजादींश्चाभिधातुं समर्थम्। दर्शपौर्णमासपदन्त्वाग्नेयादीनेव वदति, न सर्व्वान्। अतश्च न तदाख्यातपरतन्त्रम्। तथा राजसूयपदमपि किं न स्यादिति वाच्यम्। सिद्धेन हि पदेनाप्रसिद्धं निर्णीयते। यथाहुः—

पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति ।
निर्णीयते निरूढन्तु न स्वार्थादपनीयते ॥ इति ।

सूयसंज्ञकमिति। एवञ्च उत्तरवाक्येन कतिपयपश्विष्टिसोमयागविशेषाणां स्वाराज्यभावना-करणत्वेन निर्देशात् तेषामेव राजसूयनामकत्वं वाच्यम्। तस्माद्राजसूयस्य पृथगाकाङ्क्षा-विरहेण विदेवनादीनां तद्घटकसर्व्वयागाङ्गता न युक्तेति।

ननु दर्शपौर्णमासशब्दयोरपि प्रागुक्तयुक्त्या आग्नेयादित्रितयवाचकत्वात् पृथगाकाङ्क्षा-विरहेण प्रयाजादीनामाग्नेयादित्रितयाङ्गत्वं न स्यात्। स्यच्च यत्सन्निधावाम्नातं प्रयाजा-दिकं तस्यैवाङ्गत्वम्। अतस्तत्र यथा संज्ञाया नाख्यातपरतन्त्रत्वं तथा राजसूयपदस्यापि नाख्यातपारतन्त्र्यं वाच्यमित्यापत्तिं पूर्व्वपक्षी निराकरोति न चेति। दर्शपौर्णमासपदयो-रप्याख्यातपरतन्त्रत्वाङ्गीकारे को दोष इत्यत आख्यातपरतन्त्रत्वाभावे हेतुप्रदर्शनमुखेन दोषमाह तत्र हीति। प्रयाजादींश्चेति। यदि तु उत्तरवाक्यैर्येन येन स्वर्गभावनाभि-हिता दर्शपौर्णमासपदयोस्तद्वाचकत्वं मन्यते तदोत्तरवाक्येनाग्नेयादीनामिव प्रयाजादीना-मभिधानात् तद्वाचकत्वमपि स्यादिति भावः। परन्तु दर्शपौर्णमासपदमाग्नेयादित्रितय-वाचकमेव न पुनः प्रयाजादीनामपि वाचकमित्याह दर्शपौर्णमासपदन्त्विति। तत् दर्श-पौर्णमासपदम्। आख्यातपरतन्त्रमाख्यातवाच्यानां सर्व्वेषां वाचकम्। तथेति। दर्श-पौर्णमासपदवदित्यर्थः।

आपत्तिनिराकरणे हेतुमाह सिद्धेन हीति। निश्चितार्थेनेत्यर्थः। अप्रसिद्धमर्थ-मनिश्चितार्थम्। अत्र प्रमाणमाह यथाहुरिति।

पदमिति। अपृथक्श्रुति नास्ति पृथक्श्रुतिः श्रुत्यन्तरं यस्य तत्। अतएव अज्ञात-सन्दिग्धम् अज्ञातार्थं सन्दिग्धार्थं वा पदं प्रसिद्धैः परिनिश्चितार्थैः पदैर्निर्णीयते। तथाच

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

दर्शपौर्णमासपदञ्च कालनिमित्तम् । तद्योगश्चाग्नेयादिषूत्पत्तिवाक्यैरवगतः । अतस्तद्वाचित्वेन दर्शपौर्णमासपदं प्रसिद्धम् । न चाग्नेयादीनां बहुत्वात् द्विवचनान्तत्वमस्यानुपपन्नमिति वाच्यम् । विद्वद्वाक्यद्वयसिद्धसमुदायद्वयाभिप्रायेण तदुपपत्तेः ।

यत्र श्रुत्यन्तरमर्थावबोधकं नास्ति तत्र पदविशेषस्यार्थानवधारणे सति निश्चितार्थैः पदैरेव तदर्थावधारणं कर्त्तव्यमिति भावः । निरूढं प्रसिद्धार्थन्तु पदं प्रमाणान्तराभावेऽपि स्वार्थान्नापनीयते मुख्यार्थादन्यत्र न नीयत इत्यर्थः ।

तथाच राजसूयपदस्यार्थग्राहकप्रमाणाभावेनानिश्चितार्थतया प्रधानीभूताख्यातपरतन्त्रत्वमेव युक्तम् । दर्शपौर्णमासपदस्य तु प्रसिद्धार्थतया नाख्यातपारतन्त्र्येणान्यत्र नेयत्वमिति भावः । दर्शपौर्णमासपदस्य कथं प्रसिद्धार्थत्वमित्यत आह दर्शपौर्णमासपदञ्चेति । कालेति । कालः कालविशेषो दर्शः पौर्णमासी च निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तत्तथा । तथाच अमावास्यायाममावास्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति श्रुत्या अमावास्यायां यद्यष्टव्यं तद्दर्शसंज्ञं यच्च पौर्णमास्यां यष्टव्यं तत्पौर्णमाससंज्ञमिति प्रतीतेरमावास्यापौर्णमासीकर्त्तव्ययागविशेषरूपेण प्रथममेवावधार्य्यत इति नाज्ञातार्थं सन्दिग्धार्थं वा दर्शपौर्णमासपदमिति भावः ।

नन्वाग्नेयादिवत् प्रयाजादीनामपि दर्शपौर्णमासीकर्त्तव्यतायोगात् कालविशेषनिमित्तत्वाङ्गीकारेऽपि प्रयाजादीनामपि वाचकं दर्शपौर्णमासपदमस्त्वित्यत आह तद्योगश्चेति । दर्शपौर्णमासीकर्त्तव्यतारूपो योग इत्यर्थः । आग्नेयादिषु आग्नेयादिष्वेव । उत्पत्तिवाक्यैरिति । आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति । उपांशुयाजमन्तरा यजति । ताभ्यामग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् । ऐन्द्रं पयोऽमावास्यामित्येतैरित्यर्थः ।

तथाच दर्शपौर्णमासीकर्त्तव्ययागविशेषावगमाय आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिकर्मस्वरूपज्ञापकोत्पत्तिवाक्यरूपपृथक्श्रुतिलाभात् आख्यातप्रवृत्तिज्ञानात् प्रागेव तद्बोधितकर्मस्वेव दर्शपौर्णमासपदं प्रवर्त्तते । तत्र प्रयाजादीनामुल्लेखाभावान्न प्रयाजादिषु । राजसूये तु तादृशपृथक्श्रुत्यभावाद्राजसूयपदार्थावधारणायाख्यातपदप्रवृत्तिरनुसन्धेयैवेति भावः ।

दर्शपौर्णमासपदस्याग्नेयादिषड्यागवाचकत्वात् द्विवचनान्तत्वानुपपत्तिरिति माध्यमिकमताशङ्कामपाकरोति न चेति । विद्वदिति । वेदविदित्यर्थः । वाक्यद्वयम् अमा-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवञ्च दर्शपौर्णमासपदस्याग्नेयादिवाचित्वे निर्णीते यजेतीत्याख्यातमपि तानेव वदति । नहि तदुक्तौ स्वार्थत्यागो भवति । राजसूयपदस्त्वनिर्णीतार्थम् । अतस्तदाख्यातपरतन्त्रमेव । तच्चाविशेषात् सर्व्वेषु इष्टिपशुसोमेषु विद्यते । तत्परतन्त्रत्वाद्राजसूयपदमपि तानेव वदति ।

वास्यायाममावास्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति श्रुतिद्वयम् । समुदायद्वयमिति । आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोरूपयागत्रयात्मक एकः समुदायः । आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीषोमीयरूपयागत्रयात्मकोऽपरः समुदाय इति समुदायद्वयमित्यर्थः । तदुपपत्तेर्द्विवचनोपपत्तिः । तथाच दर्शपदमेकयागतापन्नाग्नेयादिसमुदायवाचकम्, पौर्णमासपदञ्चैकयागतापन्नाग्नेयादिसमुदायवाचकमिति तत्पदयोर्द्विवचनान्तत्वोपपत्तिरित्याशयः ।

एवञ्चेति । दर्शपौर्णमासपदस्य कालनिमित्तत्वेन प्रसिद्धार्थत्वे सतीत्यर्थः । तानेव आग्नेयादियागानेव । ननु तथात्वे आख्यातपदस्य स्वार्थत्यागः स्यादित्यत आह नहीति । स्वार्थत्याग इति । आग्नेयादीनां यागत्वात् यजेतेत्यस्य तद्वाचित्वे यागेतरवाचित्वाभावादिति भावः । राजसूयपदे एतद्वैलक्षण्यं दर्शयति राजसूयपदन्त्विति । तच्च आख्यातपदञ्च ।

ननूत्तरवाक्यैरिष्टिपशुसोमवत् विदेवनादीनामपि भावनाकरणत्वेनाभिधानात् तत्र तत्रापि वर्त्ततां राजसूयपदम् । कथमिष्टिपशुसोमानेव वदतीत्युच्यत इति चेन्न । राजसूयेन यजेतेत्यत्र आख्यातप्रकृतिभूतेन यजधातुना निर्द्देशात् येन येन यागेन भावयेत् तद्वाचकत्वप्रतीतेरिष्टिपशुसोमयागवाचकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । विदेवनादीनान्तु यागत्वाभावेन तद्वाचकत्वासम्भवात् । अतएव चतुर्थाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तसूत्रम् ।

अपि वाङ्गमनिज्याः स्युस्ततो विशिष्टत्वादिति ।

अपि वेति पूर्व्वपक्षव्यावृत्तिः । या अनिज्यास्ता अङ्गम् । यथा विदेवनादयः । राजसूयसंज्ञकेन यागेन स्वाराज्यं कुर्य्यादित्युच्यमाने यागेनैव स्वाराज्यं साध्यते, न अयागेन । अयागाश्च विदेवनादयः । तस्मादङ्गं भवेयुरिति भाष्यम् । ततो विशिष्टत्वात् यागाद्भिन्नत्वादित्यर्थः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च राजसूयशब्दस्य राजा सूयते यत्रेति व्युत्पत्त्या सोमाभिषवनिमित्तत्वात् तस्य च सोममभिषुणोतीति वाक्येन सोमयागे अवगतत्वात् तद्वाचित्वमेव नेष्टिपशुवाचित्वमिति वाच्यम्। नहि अभिषेचनीयादिसोमयागेष्वभिषवः प्रत्यक्षेण वाक्येन चोदितोऽस्ति। तद्वाक्यस्य ज्योतिष्टोमे सत्त्वात्। अतिदेशात्तत्सम्बन्धोऽवगत इति चेन्न। अतिदेशस्य फलसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्येतद्वाक्यार्थावगत्युत्तरकालीनत्वात्। अनेन हि वाक्येन फलसम्बन्धे बोधिते पश्चात् कथम्भावाकाङ्क्षायामतिदेशकल्पनात्। अतस्ततः प्रागेव एतद्वाक्यार्थो वर्णनीयः। तदा चाभिषवस्यानवगतत्वाद्राजसूय-

---

आपत्त्यन्तरं निराकरोति न चेति। राजा सोमः। सोमं राजानमक्रीणन्निति श्रुतेः। सूयते निष्पीड्यते। सोमाभिषवेति। सोमाभिषवो निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तत्त्वादित्यर्थः। तस्य सोमाभिषवस्य। अभिषुणोति निष्पीडयति। तद्वाचित्वं सोमयागवाचित्वम्। नेष्टीति। तथाच राजसूयकर्त्तव्येषु इष्टिसोमपशुषु मध्ये सोमस्यैव राजसूयपदवाच्यत्वात् प्राधान्यम्। इष्टिपशुयागयोस्त्वङ्गत्वमिति भावः। प्रत्यक्षेणेति। तथाच अभिषेचनीयादौ सोमाभिषवस्य प्रत्यक्षश्रुत्यभावात् राजसूयपदस्य निरुक्तव्युत्पत्तिर्न घटत इति भावः। प्रत्यक्षश्रुत्यभावेऽपि ज्योतिष्टोमातिदेशाल्लभ्यत इत्याशङ्कते अतिदेशादिति। फलसम्बन्धेति। फलस्य करणत्वेनान्वयेत्यर्थः।

अयमाशयः। राजसूयस्य स्वाराज्यभावनाकरणत्वेनान्वये सिद्धे कथम्भावयेदिति करणगतप्रकाराकाङ्क्षा जायते। तदनन्तरञ्चातिदेशाविर्भावः सम्भवति। करणत्वान्वयबोधात् प्राक्करणगतप्रकाराकाङ्क्षाया असम्भवात्। स च करणत्वेनान्वयबोधो वाक्यार्थज्ञानान्नातिरिच्यत इति वाक्यार्थज्ञानानन्तरमेवातिदेशोपस्थितिरिति।

अत इति। अतिदेशकल्पनस्य वाक्यार्थबोधानन्तरकालीनत्वादित्यर्थः। ततः अतिदेशकल्पनात्। तदा अतिदेशकल्पनात्प्राक्। अनवगतत्वादिति। तदानीमतिदेश-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पदमप्रसिद्धार्थमेव। अतएव राजसूयपदमव्युत्पन्नमश्वकर्णशब्दवदित्युक्तं साम्प्रदायिकैः।

एवञ्चाप्रसिद्धार्थत्वेनाख्यात-परतन्त्रत्वाद्राजसूय-पदेनेष्टि-पशु-सोमयागा उच्यन्ते। ते च तैस्तैः प्राकृतैर्धर्म्मैर्निराकाङ्क्षा इति न प्रकरणं विदेवनादीनां राजसूये विनियोजकम्। उभयाकाङ्क्षाभावात्। न च प्रातिस्विकरूपैर्नैराकाङ्क्ष्येऽपि न राजसूयत्वेन रूपेण नैराकाङ्क्ष्यमिति वाच्यम्। आकाङ्क्षाद्वये प्रमाणाभावात्।

स्यानुपस्थितेरिति भावः। अप्रसिद्धार्थमेवेति। न तु कालविशेषनिमित्तकदर्शादिपदवत्प्रसिद्धार्थकमिति भावः। ननु राजसूयपदस्य राजा सूयते यत्रेति व्युत्पत्तेरनभिमतत्वे का व्युत्पत्तिरङ्गीकार्य्येत्यत आह अतएवेति। सोमाभिषवनिमित्तत्वाभावादेवेत्यर्थः। अव्युत्पन्नशब्दसद्भावं दृष्टान्तेन समर्थयति अश्वकर्णेति। अश्वकर्णशब्दः शालवृक्षे शक्तः। स यथा अव्युत्पन्नः शक्ये व्युत्पत्तिलभ्यस्याप्यसम्भवात् तद्वदित्यर्थः।

विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वसिद्धान्तोपरि, राजसूयशब्दस्याख्यातपरतन्त्रतया राजसूयघटकेष्टिपशुसोमरूपसकलयागवाचकत्वेन इष्ट्यादीनाञ्च स्वस्वप्राकृतधर्म्मप्राप्त्या निराकाङ्क्षत्वेन उभयाकाङ्क्षाविरहात् कथं प्रकरणविनियोज्यत्वसम्भवो विदेवनादीनामिति पूर्व्वपक्षकरणाभिप्रायेण पूर्व्वपक्षिणा राजसूयशब्दस्याख्यातपरतन्त्रत्वोपन्यासमात्रे कृते दर्शपौर्णमासपदस्यापि तर्हि आख्यातपरतन्त्रता स्यादित्यापत्तिदत्यापिता पूर्व्वपक्षिणा तामापत्तिं निराकृत्य राजसूयपदस्याख्यातपरतन्त्रत्वस्थापनेन इष्टिपशुसोमवाचकत्वं निर्णीतम्। तदनन्तरञ्च राजसूयपदस्य व्युत्पत्तिविशेषवत्त्वेनाभिषेचनीयमात्रवाचकत्वमापादितम्। पूर्व्वपक्षी तदापादनञ्च निरस्य राजसूयपदस्याख्यातपरतन्त्रत्वमिष्ट्यादिवाचकत्वञ्चोपसंहरति एवञ्चेति।

उभयाकाङ्क्षासाधकं युक्त्यन्तरमिदानीं निराकरोति न चेति। प्रातिस्विकरूपेण इष्टिपशुसोमयागत्वरूपेण। राजसूयत्वेन समुदायात्मना।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

किञ्च प्रातिस्विकरूपैर्या कथम्भावाकाङ्क्षा सापि फलसम्बन्धोत्तरकालम् । स च राजसूयत्वेन, न तु प्रातिस्विकरूपैः । राजसूयत्वेन च फलसम्बन्धे उत्पन्नायाः कथम्भावाकाङ्क्षाया विदेवनादिभिः शान्तेरतिदेशकल्पनमेव न स्यात् । यदि हि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलसम्बन्धविधायिवाक्यद्वयं भवेत् तदा युज्येतापि आकाङ्क्षाद्वयानुसारेण विदेवनादीनामातिदेशिकानाञ्चाङ्गानां सम्बन्धः । न तु तदस्ति । तस्मात् प्राकृतैर्धर्म्मैर्निराकाङ्क्षत्वान्न विदेवनादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति चेत् ।

अन्वययवामामिव अवयविनोऽप्याकाङ्क्षान्तरमवश्यम्भावीत्याकाङ्क्षाद्वयमवश्यकल्पनीयमित्यत आह किञ्चेति । फलसम्बन्धेति । फलसम्बन्धोत्तरकाले भवतीत्यर्थः । फलसम्बन्धबोधं विना कथं फलं भावयेदित्याकाङ्क्षाया असम्भवादिति भावः । स च फलसम्बन्धः । न त्विति । प्रातिस्विकफलाश्रवणादिति भावः ।

राजसूयत्वेनेत्यादि । अयमभिप्रायः । कथम्भावाकाङ्क्षा फलसम्बन्धानन्तरमेव जायते न तु फलसम्बन्धमन्तरेण, फलभावनायामेव कथम्भावाकाङ्क्षोदयात् । फलसम्बन्धश्च राजसूयस्यैव श्रूयते न तु तद्घटकयागानाम् । एवञ्च राजसूयस्यैव कथम्भावाकाङ्क्षा, न तु प्रातिस्विकाकाङ्क्षा । तस्मादाकाङ्क्षाद्वयमसिद्धम् । राजसूयस्य तु तत्तद्यागानतिरिक्ततया राजसूयाकाङ्क्षैव तत्तद्यागीयकथम्भावाकाङ्क्षा । तस्याश्च तत्तद्यागेषु स्वस्वप्राकृतधर्म्मप्राप्त्या निवृत्तौ न विदेवनादीनामाकाङ्क्षयान्वयः सम्भवति । किन्तु सान्निध्यरूपस्थानादेवान्वयः । यदि तु तदाकाङ्क्षया विदेवनादीनामन्वयः स्वीक्रियते तेनैवाकाङ्क्षाशान्तेरतिदेशविलोपप्रसङ्ग इति ।

फलसम्बन्धवाक्यद्वयसद्भावे तु आकाङ्क्षाद्वयस्यापि सम्भवात् आतिदेशिकानां विदेवनादीनाञ्चान्वयः सम्भवेत् । परन्तु तथाविधवाक्यद्वयमेव नास्तीत्याह यदि हीति । निखिलापत्तिनिरासेन दृढीकृतं पूर्व्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सत्यम्। अतः साम्प्रदायिकैर्विदेवनादीनां सन्दंशो दर्शितः। राजसूयत्वपुरस्कारेण ये धर्म्मा विधीयन्ते "राजसूयाय श्येना उत्पुनाती"त्येवमादयस्तन्मध्ये विदेवनादयः पठ्यन्ते। अतस्ते सर्व्वे राजसूयाङ्गम्। प्रयाजानुवादेन विधीयमानधर्म्ममध्यपठित-प्रयाजाङ्गाभिक्रमणवत्। तस्मादयुक्तमुक्तं विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वमिति। सत्यमिदं प्रकरणस्य स्थानाद्बलवत्त्वम्।

देशसामान्यं स्थानम्। तच्च द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठान-सादेश्यञ्चेति। यथाहुः—

तत्र क्रमो द्विधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः।
पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणम्॥ इति।

सिद्धान्तयति सत्यमिति। पूर्व्वपक्षस्य दृढत्वसूचकमिदम्। अत इति। भवदुक्त-दिशा राजसूयत्वेन प्रातिस्विकरूपेण च पृथगाकाङ्क्षाया झटित्यनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः। साम्प्रदायिकैः शास्त्रदीपिकाकारादिभिः। शास्त्रदीपिकादर्शितं सन्दंशं दर्शयति राज-सूयत्वेति। श्रुतिमाह राजसूयायेति। आदिपदात् राजसूयेनेजानः सर्व्वमायुरेतीत्यादि श्रुतिपरिग्रहः। तन्मध्ये इति। उक्तश्रुतिभिः कानिचिदङ्गानि राजसूयानुवादेन पूर्व्व-मुक्तानि। पश्चाच्च कानिचिद्राजसूयानुवादेन वक्ष्यन्ते। तन्मध्ये च विदेवनादीन्युक्तानि। तत्र राजसूयानुवादेन पूर्व्वापरविहितानां तावद्राजसूयाङ्गत्वं वक्तव्यमेव। तन्मध्यपठिता-नान्तु विदेवनादीनां सन्दंशन्यायात् तदङ्गत्वस्यावश्यवक्तव्यतया तदंशे राजसूयाकाङ्क्षाया उद्भावनीयत्वेन उभयाकाङ्क्षासद्भावात् प्रकरणादेव विनियोग इति भावः।

क्रमप्राप्तं स्थानं निरूपयति देशसामान्यमिति। समानदेशत्वमित्यर्थः। स्थानं विभजति तच्चेति। पाठेति। पाठमात्रावगतैकदेशवर्त्तित्वमित्यर्थः। अनुष्ठानेति। एकस्मिन् देशे अनुष्ठेयत्वेन निर्द्दिष्टत्वमित्यर्थः। प्रमाणमाह यथाहुरिति। वार्त्तिककारा इति शेषः।

तत्रेति। श्रुतिलिङ्गादिषु विनियोगप्रमाणेषु मध्ये इत्यर्थः। देशसामान्यलक्षणः समानदेशत्वरूपः क्रमो द्विधा द्विप्रकारत्वेनैवेष्टः। प्रकारद्वयमाह पाठेति। पाठसादेश्या-दनुष्ठानसादेश्याच्चेत्यर्थः। स विनियोगस्य कारणं प्रमाणमित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम्। पाठसादेश्यमपि द्विविधम्। यथासङ्ख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति। तत्र ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व्वपेत्, वैश्वानरं द्वादशकपालमित्येवं क्रमविहितेष्टिषु इन्द्राग्नी रोचनादिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्यमन्त्राणां यथासङ्ख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः, स यथासङ्ख्यपाठात्।

प्रथमपठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्म्मैव प्रथममुपतिष्ठते, समानदेशत्वात्।

यानि तु वैकृतान्यङ्गानि प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानि

ननु स्थानद्वैविध्यप्रमितये क्रमद्वैविध्यप्रमाणोपन्यासोऽसङ्गत इत्यत आह स्थानं क्रमश्चेति। अनर्थान्तरम् अर्थान्तरं न भवति एकपदार्थ एवेति यावत्। अतएवोक्तं स्थानं क्रमो योगबलं समाख्येति। पाठसादेश्यं विभजति पाठसादेश्यमपीति। त्रिविधस्थानाद्विनियोगं प्रदर्शयिष्यन् प्रथमोद्दिष्टस्य पाठसादेश्यस्य प्रथमविभागं यथासङ्ख्यपाठमादावुदाहरति तत्रेति। तेषु स्थानविनियोगेषु मध्ये इत्यर्थः। क्रमेति। क्रमेण विहितासु इष्टिषु। इत्यादीनाम् इन्द्राग्नी रोचनादिवः प्रहर्षणिभ्य इत्यादि, इन्द्राग्नी नवतिं पुरः श्नथद्वत्तमित्यादि च, यन्मन्त्रयुगलं तदादीनाम्। याज्येति। तेषु मन्त्रेषु मध्ये कश्चिद्याज्याख्यः कश्चिदनुवाक्याख्यश्चेत्यर्थः। प्रथमस्य प्रथमयुगलस्य। तथाच तन्मन्त्रद्वयमभिधाय पूर्व्वं युगलं पूर्व्वस्य उत्तरमुत्तरस्येति तृतीयाध्यायतृतीयपादे भाष्यम्।

यथासङ्ख्यपाठाद्विनियोगे युक्तिमाह प्रथमेति। कैमर्थ्येति। किमर्थत्वरूपाकाङ्क्षायामित्यर्थः। अयं मन्त्रः कमुपकुर्य्यादित्याकाङ्क्षायामिति यावत्। उपतिष्ठते बुद्धौ विषयीभवति। समानदेशत्वात् कर्म्ममन्त्रयोर्द्वयोरपि कर्म्मसमाम्नाय-मन्त्रसमाम्नाय-सम्बन्धिप्रथमस्थानरूपैकदेशवर्त्तित्वात्। एवमन्यत्रापि।

सन्निधिपाठाद्विनियोगस्य प्रदेशं दर्शयति यानि त्विति। वैकृतानि विकृतिसम्बन्धीनि। प्राकृतेति। अतिदेशात् प्राप्तं यददृष्टार्थं प्राकृताङ्गं तदनुवादेन तदुद्देशेनेत्यर्थः। एतेन दृष्टार्थाङ्गानुवादेन विहितानामौदुम्बरत्वादीनां सन्निधिपाठान्न विनियोगः, किन्तु प्रकरणा-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सन्दंशापतितानि। तेषां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात्। तेषां हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलवद्विकृत्यपूर्व्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते उपस्थितत्वात्। अतएव न तेषु विश्वजिन्न्यायावतारः। स्वतन्त्र-फलार्थत्वे विकृतिसन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेश्च।

पशुधर्म्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात्। औप-वसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते। तस्मिन्नेव दिने ते

दिति प्रागुक्तेन न विरोधः। सन्दंशापतितानीति। एतेन सन्दंशपतितानामामन-होमादीनामपि न स्थानादिविनियोगः, किन्तु प्रकरणादेवेति प्रागुक्तार्थसङ्गतिः। तेषामिति। उपहोमादिहोमानां पृषदाज्यपदोपात्ताज्यगतचित्रतागुणादीनाञ्चेत्यर्थः। अतएव विकृत्य-पूर्व्वस्य भाव्यत्वप्राप्त्या फलनिराकाङ्क्षत्वादेव। पृथक्फलाकाङ्क्षत्वाङ्गीकारे सन्निधिपाठ-वैयर्थ्यमित्याह स्वतन्त्रेति।

अनुष्ठानसादेश्यमुदाहरति पशुधर्म्माणामिति। अत्रायं विस्तरः। ज्योतिष्टोमे त्रयः पशवः समाम्नाताः। अग्नीषोमीयः सवनीय आनुबन्ध्यश्चेति। तत्राग्नीषोमीय औपवसथ्य-नामके अहनि विहितः। यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रुतेः। तदुत्तरञ्च सौत्येऽहनि सवनीयः समाम्नातः। आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति श्रुतेः। आनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्ते उक्तः। तत्र औपवसथ्ये अहनि पशुधर्म्माः श्रूयन्ते। ते च उपाकरणं, पर्य्यग्निकरणम्, उपानयनं, बन्धो, यूपे नियोजनं, संज्ञपनं, विशसनमित्येवमादयः। इति भाष्यकारन्यायमालाकारौ। उपा-करणं प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनम्। दर्भज्वालया त्रिः प्रदक्षिणीकरणं पर्य्यग्निकरणमिति माधवाचार्य्याः। ते च पशुधर्म्मा महाप्रकरणात् ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन प्राप्ता अपि तस्य सोमयागतया अभिषवादिधर्म्मसाकाङ्क्षत्वेन उपाकर-णादौ निराकाङ्क्षत्वात् तदङ्गपशुयाग एवान्वीयन्ते। तर्हि अविशेषात् त्रिष्वपि पशुयागेषु धर्म्मा अवतिष्ठन्तामित्येवं प्राप्ते उच्यते।

अस्त्यत्र विशेषः सान्निध्यरूपः। तथाहि सौत्यनामकादह्नः प्राक् औपवसथ्ये अहनि पशुधर्म्माः प्राप्ताः। अग्नीषोमीयस्यापि तदेव स्थानमित्यनुष्ठानसमानदेशत्वम्। सवनीयस्य सौत्याहविहिततया आनुबन्ध्यस्य चावभृथान्ते कर्त्तव्यतया दिनान्तरानुष्ठेयत्वेन पशुधर्म्माणां विभिन्नदेशत्वमित्यनुष्ठानदेशसामान्यरूपस्थानादग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वमेव पशुधर्म्माणाम्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

धर्म्माः पठ्यन्ते। अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्व्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते। अतो युक्तमनुष्ठानसादेश्यात् तदर्थत्वं तेषाम्।

न च पाठसादेश्यादेव तत् किं न स्यादिति वाच्यम्। अग्नीषोमीयस्य पशोः क्रयसन्निधौ पाठात्। न च क्रयसन्निधौ तस्य पाठे तदनुष्ठानमपि तत्र स्यादिति वाच्यम्। स एष द्वि-दैवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहनि आलब्धव्य इति वचनात्तदनुपपत्तेः।

तु सवनीयानुबन्ध्याङ्गत्वम्। तयोस्त्वतिदेशात्तद्धर्म्मप्राप्तिः। तथाचोक्तं तृतीयाध्यायषष्ठ-पादे पार्थसारथिमिश्रैः—

अग्नीषोमीय एवामी विधेर्धर्म्मा व्यवस्थिताः।
अन्यत्र त्वतिदेशेन गच्छन्ति न विधानतः॥ इति।

अत इति। यत उपाकरणादयो अग्नीषोमीयपशुधर्म्मा एव, अत इत्यर्थः। तेषां पशु-धर्म्माणाम्। कैमर्थ्याकाङ्क्षायां किंफलकत्वाकाङ्क्षायाम्। किं भावयेदित्याकाङ्क्षायामिति यावत्। उपस्थितम् अनुष्ठानसादेश्यात् झटिति प्रतीतम्। पश्वपूर्व्वम् अग्नीषोमीय-पश्वपूर्व्वम्। भाव्यत्वेन फलत्वेन। एभिर्धर्म्मैरग्नीषोमीयपश्वपूर्व्वं भावयेदिति बोध इति भावः।

नन्वौपवसथ्ये अहनि अग्नीषोमीयपशुं पठित्वा उपाकरणादीनां पशुधर्म्माणां पाठात् पाठसादेश्यादेवाग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वमुपाकरणादिपशुधर्म्माणामस्तु, अलमनुष्ठानसादेश्यादरणे-नेत्यापादनं निराकरोति न चेति। तत् पशुधर्म्माणामग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वम्। क्रयसन्निधा-विति। तथाच पाठसादेश्याङ्गीकारे पशुधर्म्माणां क्रयाङ्गत्वापत्तिः। सन्निधिरूपपाठ-सादेश्यस्य यस्य यत्सन्निधौ पाठस्तस्य तदङ्गत्वप्रयोजकत्वनियमात्। तच्चायुक्तमिति भावः।

ननु विदेवनादीनां राजसूयाङ्गत्वेन सिद्धान्तितत्वेऽपि यथाभिषेचनीयसन्निधौ पाठात् तत्रैवानुष्ठानमिति सिद्धान्तस्तथा पशुधर्म्माणां पश्वङ्गत्वेऽपि क्रयसन्निधौ पाठात् क्रयदेश एवानुष्ठानं स्यादित्यपि निराकरोति न चेति। द्विदैवत्यः अग्नीषोमीयः। आलब्धव्य इति। तथाच आलम्भस्यापि पशुधर्म्मान्तर्गततया तस्य क्रयसन्निधौ कर्त्तव्यत्वे क्रयस्य दृष्टार्थ-तया दिनान्तरेऽपि सम्भवात् तदानीमपि आलम्भपर्य्यन्तानां पशुधर्म्माणां कर्त्तव्यतापत्तिः। एवञ्च क्रयस्य दृष्टार्थतया दिनान्तरेऽपि करणमस्तु। उपकरणादीनान्त्वदृष्टार्थानां यथा-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च स्थानात् प्रकरणस्य बलीयस्त्वेन पशुधर्म्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। तस्य सोमयागत्वेन पशुधर्म्मग्रहणे अयोग्यत्वात्। अतस्थानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात् स्थानात् पशुयागार्थत्वमेव पशुधर्म्माणां युक्तम्।

न च तेषां तदर्थत्वं प्रकरणादेव किं न स्यादिति वाच्यम्। अग्नीषोमीयकथम्भावाकाङ्क्षायाः कृप्तोपकारैः प्राकृतधर्म्मैरेवोपशान्तत्वात्। स हि सान्नाय्ययागप्रकृतिकः। उभयोः पशुप्रभवत्वसाम्यात्। तदुक्तम्—

वचनं हि वाचनिकमिति न्यायादौपवसथ्याह एव कर्त्तव्यतेति, न क्रयसन्निधिकर्त्तव्यतानियम इति भावः।

ननु विदेवनादीनां राजसूयाङ्गत्ववत् पशुधर्म्माणामपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमस्तु, स्थानात् प्रकरणस्य बलवत्त्वादित्यपि परिहरति न चेति। प्रकरणस्येति। महाप्रकरणस्य ज्योतिष्टोमकथम्भावस्यानुवर्त्तमानत्वादिति भावः। अयोग्यत्वादिति। पशुधर्म्मनिराकाङ्क्षत्वादिति भावः। अत इति। ज्योतिष्टोमे पशुधर्म्मान्वयस्य निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः। आनर्थक्येति। आनर्थक्येन निष्प्रयोजनतया प्रतिहतानां प्राप्तप्रतिघातानाम्। अन्वयमलभमानानामिति यावत्। धर्म्माणां सम्बन्धे प्रमाणयोर्बलाबलं विपरीतं भवति। सबलमपि दुर्ब्बलं दुर्ब्बलमपि सबलं भवतीत्यर्थः। तथाच प्रकृते पशुधर्म्मनिराकाङ्क्षे ज्योतिष्टोमे अन्वयमलभमानानां पशुधर्म्माणां सम्बन्धे सबलमपि प्रकरणं दुर्ब्बलायते। स्थानन्तु तेषामग्नीषोमान्वयनाय प्रभवत् सबलं भवतीति भावः।

ननु भवतु पशुधर्म्माणामग्नीषोमीयपशुधर्म्मत्वम्। तच्चाग्नीषोमीयकथम्भावाकाङ्क्षासद्भावेन प्रकरणादेव स्यान्न पुनः स्थानादित्यपि निराकरोति न चेति। अग्नीषोमीयकथम्भावाकाङ्क्षा नास्तीति हेतुमाह अग्नीषोमीयेति। का तस्य प्रकृतिर्यद्धर्म्मप्राप्त्या अग्नीषोमीयो निराकाङ्क्षः स्यादित्यत्राह स हीति। उभयोः पशुसान्नाय्ययोः। पशुप्रभवत्वेति। पशुस्तावत् पशुप्रभव एव। सान्नाय्यञ्च पशुप्रभवम्। तद्रूपेण तुल्यत्वादित्यर्थः। अष्टमाध्यायद्वितीयपादस्थितान्त्यसूत्रं प्रमाणयति तदुक्तमिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादिति ।

सान्नाय्यं दधिपयसी। तत्र पशुयागः पयोयागप्रकृतिकः। साक्षात्पशुप्रभवत्वात्। अतश्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्म्मैर्निराकाङ्क्षत्वान्न पशुयागे धर्म्माणां प्रकरणं विनियोजकम्, किन्तु स्थानमेव। तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतः स्थानविनियोगः।

तच्च समाख्यातः प्रबलम्। स्थानविनियोगे हि पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः सम्बन्धः प्रत्यक्षः। समाख्याविनियोगे तु सम्बन्धो न प्रत्यक्षः। पदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात्। न च सा

सान्नाय्यं वेति। अग्नीषोमीयपशौ दर्शपौर्णमासयोः प्रकृतिरित्युक्तम्। तत्र किं देवतासाम्यात् पुरोडाशः प्रवर्त्तते सान्नाय्यं वेति संशये देवतासाम्यात् पुरोडाशविकारं पूर्व्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति। सान्नाय्यं प्रवर्त्तते। कुतः तत्प्रभवत्वात् पशुसान्नाय्ययोर्द्वयोरेव पशुप्रभवत्वादित्यर्थः। अत्र भाष्ये हविःसामान्यञ्च देवतासामान्याद्बलीय इत्युक्तमित्यभिहितम्।

सान्नाय्यपदार्थमाह दधिपयसी इति। ननु तर्हि किं पशुयाग उभयप्रकृतिक इत्यत आह तत्रेति। दधिपयसोर्मध्ये इत्यर्थः। साक्षादिति। अष्टमाध्यायद्वितीयपादे प्रागुक्ताधिकरणानन्तरमेव। सान्नाय्यविकारत्वे सिद्धे किं दध्नः पयसो वा विकार इति संशये दध्न एव विकार इति पूर्व्वपक्षयित्वा सिद्धान्तितम्।

पयो वा कालसामान्यादिति।

पय एव प्रवर्त्तते कालसामान्यात्। द्वयोरपि एकाहकालीनत्वात्। दध्नो द्व्यहकालीनत्वेन वैधर्म्यात्। तथा पयः साक्षात् पशुप्रभवं दधि तु पयसा व्यवहितमित्यर्थः। अत इति। पयोयागप्रकृतिकत्वादित्यर्थः। तद्धर्म्मैः पयोयागधर्म्मैः। धर्म्माणां पशुधर्म्माणाम्। स्थानमेवेति। अनुष्ठानसादेश्यमेवेत्यर्थः। उपसंहरति तस्मादिति।

स्थानस्य समाख्यातो बलवत्त्वं दर्शयति तच्चेति। बलवत्त्वबीजमाह स्थानविनियोगे हीति। पदार्थयोः यस्मिन् यस्य विनियोगस्तयोः। देशसामान्येति। एकदेशवर्तित्वरूप इत्यर्थः। प्रत्यक्षः प्रत्यक्षश्रुतशब्दबोधितः। समाख्याविनियोगे तदभावं दर्शयति समाख्येति। भिन्नेति। समाख्यया यस्मिन् यस्य विनियोगोऽभिमतस्तयोर्भिन्नदेशे कीर्त्त-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सम्बन्धवाचिका । यौगिकानां शब्दानां द्रव्यवाचकत्वेन सम्बन्धा-वाचकत्वात् । तथाहि, समाख्या सम्बन्धसामान्यवाचिका स्यात् तद्विशेषवाचिका वा । नाद्यः तदुक्तौ प्रयोजनाभावात्, सर्व्वयौगिकशब्दानां पर्य्यायत्वापत्तेश्च । द्वितीये अवश्यं सम्बन्धिनौ वाच्यौ । तदन्तरेण सम्बन्धे विशेषाभावात् । तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण तदप्रतिपत्तेश्च । अतश्चावश्यं सम्बन्धिवाचकत्वं समाख्याया वक्तव्यम् । तथाच न सम्बन्धवाचकत्वम् । सम्बन्धि-

---

नादित्यर्थः । तथाच समाख्याबलेन विनियोगे पदार्थयोः सम्बन्धः कल्पनीय इति भावः । समाख्यायाः सम्बन्धवाचकत्वं निरस्यति न चेति । सा समाख्या । शब्दानां पाचकादि-शब्दानाम् । द्रव्यवाचकत्वेन पाकादिक्रियासम्बन्धिद्रव्यवाचकत्वेन । तथाच पाकादि-सम्बन्धिद्रव्यविशेषस्यैव तत्पदवाच्यत्वं न तु सम्बन्धस्येति भावः । सम्बन्धवाचकत्वे दोषमाह तथाहीति । दूषणीयस्य सम्बन्धवाचकत्वस्य प्रकारद्वयमाह समाख्येति । आद्यप्रकारं निरस्यति नाद्य इति । प्रयोजनेति । पाचकपाठकादीनां सर्व्वेषां यौगिकशब्दानां यदि सम्बन्धमात्रं शक्यं स्यात् तदा तत्तत्पदेन व्यक्तिविशेषग्रहासम्भवात् तत्तत्पदप्रयोगस्य निष्प्रयो-जनत्वादित्यर्थः । पर्य्यायत्वापत्तेरिति । सर्व्वेषामेव सम्बन्धार्थकतया एकार्थत्वापत्ते-रित्यर्थः ।

द्वितीयप्रकारं निरस्यति द्वितीय इति । सम्बन्धविशेषवाचकत्वे इत्यर्थः । सम्बन्धिनौ यस्य येन सम्बन्धस्तौ । तदन्तरेण सम्बन्धिवाचकत्वं विना । विशेषाभावादिति । सम्बन्धप्रतियोगिनोरनुपस्थितौ सम्बन्धस्य विशिष्टत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु सम्बन्धप्रति-योगिनोरनभिधाने मा भूत्सम्बन्धे विशेषः । सामान्यरूपेणोपस्थितौ विशेषप्रतिपत्तिः स्यादित्यत आह तदिति । सम्बन्धिज्ञानं विनेत्यर्थः । तदप्रतिपत्तेरिति । सम्बन्धविशेष-प्रतिपत्तेरसम्भवादित्यर्थः । तथाच सम्बन्धिनोरुपस्थितौ तयोर्यादृशः सम्बन्धो घटते तादृशसम्बन्धस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । तदनुपस्थितौ तु सम्बन्धसामान्यस्य प्रतीतौ विशेषज्ञानं दुर्घटमिति भावः । तस्मात् सम्बन्धिवाचकत्वं स्वीकार्य्यमेवेत्याह अतश्चेति । उभय-वाचकत्वे दोषमाह सम्बन्धीति । यौगिकशब्दार्थस्य सम्बन्धिनो ज्ञानेनैवेत्यर्थः । तत्प्रति-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिपत्तिसम्भवे तत्र शक्तिकल्पने गौरवात् । यथाहुः—

सर्व्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।
नहि सम्बन्धवाचित्वं सम्भवत्यतिगौरवात् ॥ इति ।

तथा ।

पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।
पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥ इति ।

तथाच समाख्या न सम्बन्धवाचिका । हौत्रचमस इत्यादिका तु वैदिकी समाख्या निषादस्थपतिशब्दवन्न षष्ठ्यर्थसम्बन्ध-

---

पत्तिसम्भव इत्यनेनान्वयः । तत्प्रतिपत्तिसम्भवे सम्बन्धज्ञानसम्भवे । ननु सम्बन्धिज्ञानात् कथं सम्बन्धज्ञानं स्यादित्यत उक्तं वाक्यार्थेति ।

शास्त्रदीपिकायां विज्ञाताच्छब्दादर्थाभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं तच्छाब्दं प्रमाणमित्युक्तम् । अत्र यथा पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वमुक्तं न तु पदार्थानां परस्परसम्बन्धज्ञानस्यापि । तस्य अवश्यम्भावित्वात् । तथा सम्बन्धिज्ञानादेव सम्बन्धज्ञानस्याप्यावश्यकत्वमिति भावः । अतो न तत्र शक्तिरङ्गीकार्य्या गौरवादित्याह तत्रेति । यौगिकशब्दानां सम्बन्धिवाचकत्वमेव न सम्बन्धवाचकत्वमित्यत्र प्रमाणमाह यथाहुरिति ।

सर्व्वत्रेति । द्रव्यं सम्बन्धिरूपम् । सम्बन्धस्यानभिधेयत्वे वार्त्तिकीयं कारिकान्तरमाह तथेति । पाकन्त्विति । पचिः पचधातुः ।

ननु वैदिकसमाख्यारूपस्य हौत्रचमसशब्दस्य सम्बन्धवाचकताप्यवगम्यते । तस्य षष्ठीतत्पुरुषनिष्पन्नतया षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्रत्यायकत्वावश्यकत्वादित्यत आह हौत्रचमस इति । वैदिकी वेदमात्रसिद्धा । न षष्ठ्यर्थेति । यदि सम्बन्धः षष्ठ्यर्थस्तदा कुतो न तद्वाचकत्वमित्यतो दृष्टान्त उक्तो निषादस्थपतिवदिति ।

षष्ठाध्यायद्वितीयपादे ऐन्द्रं वास्तुमयं चरुं निर्व्वपेदित्युपक्रम्य एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रुतौ निषादस्थपतिपदे कर्म्मधारय एवाङ्गीकृतः । “स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्या”दिति सूत्रेण । न तु निषादानां स्थपतिरधिपतिर्द्विजातिरिति षष्ठीतत्पुरुषः । षष्ठीतत्पुरुषे पूर्व्वपदे सम्बन्धिलक्षणापत्तेः । तथाचोक्तं शास्त्रदीपिकायाम् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वाचिका। नापि वाक्यवत् तद्बोधिका। तस्याः पदत्वेनाप्रमाणत्वात्। पौरोडाशिकमित्यादि-समाख्यास्त्वतिदुर्ब्बलाः। लौकिकत्वेन पुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात्। काण्डगोचरत्वेन तत्तत्-

---

निषादपदमेवन्तु स्थपतौ लक्षणां व्रजेत्।
नहि षष्ठी श्रुता येन तत्सम्बन्धिविधिर्भवेत्॥ इति।

ननु चम्पककुसुमसुवासितवसनवल्लुप्तविभक्तिकमपि पदं विभक्त्यर्थमभिधत्ते। कथमन्यथा दधि पश्यतीत्यादौ दध्यादेः कर्म्मत्वादिप्रतीतिः स्यात्। तस्मात् तत्पुरुषे पूर्व्वपदस्य सम्बन्धित्वाक्षणिकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न। निषादानां स्थपतिरिति व्यासवाक्ये उभयोः पदयोर्विभक्त्यन्तत्वेन पूर्व्वपदस्थषष्ठ्यर्थस्य स्थपतावन्वयस्याबाधितत्वेऽपि समासानन्तरमुभयोः पदयोर्विभक्तिलोपात् निषादस्थपतीति प्रातिपदिकावस्थायां लुप्तषष्ठ्यर्थस्य स्थपतीति प्रातिपदिकेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् विभक्त्यर्थस्य च विभक्त्यन्तेन सहान्वयस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् सामासिकलुप्तविभक्त्यर्थान्वयस्य बाधितत्वेन तदनुसन्धानानङ्गीकारात्। तस्मादगत्या सामानाधिकरण्याय पूर्व्वपदं सम्बन्धित्वाक्षणिकमेवाङ्गीकार्य्यम्।

एवञ्च यथा निषादस्थपतिपदे षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे पूर्व्वपदस्य सम्बन्धित्वाक्षणिकत्वं न तु षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकमित्युक्तं तथा होतृचमसपदेऽपि प्रागुक्तरीत्या प्रातिपदिकेन सह विभक्त्यर्थस्यान्वयबाधात् सम्बन्धस्य न पूर्व्वपदलुप्तषष्ठीवाच्यत्वं किन्तु पूर्व्वपदस्य सम्बन्धित्वाक्षणिकत्वमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सौसादृश्यम्। ननु मा भूत् तत्समाख्यायाः सम्बन्धवाचकत्वम्, परन्तु यथा वाक्यस्यावाचकत्वेऽपि पदार्थानां परस्परसम्बन्धबोधकत्वं तथा सम्बन्धबोधकत्वमङ्गीक्रियतामित्याशङ्कामपनयति नापीति। तद्बोधिका सम्बन्धबोधिका। तस्याः समाख्यायाः। पदत्वेन प्रातिपदिकमात्रत्वेन। समाख्याया निर्विभक्तिकप्रातिपदिकमात्ररूपत्वात्। विभक्त्यन्तस्य तु वाक्यत्वेन समाख्यापदवाच्यत्वाभावात्। अप्रमाणत्वादिति। तथाच वाक्यस्य विभक्त्यन्तपदकदम्बत्वेन अर्थबोधकत्वं पदार्थसम्बन्धबोधकत्वञ्च सम्भवति। समाख्यायास्तु निर्विभक्तिकयौगिकप्रातिपदिकस्वरूपत्वेन प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थविशिष्टं प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति न्यायात् प्रकृतिरहिताया विभक्तेरिव विभक्तिरहितायाः प्रकृतेरपि स्वार्थबोधकत्वासम्भवात् स्वार्थं प्रत्येव न प्रमितिसाधनत्वं, कुतः पुनः स्वार्थसम्बन्धं प्रतीति भावः।

लौकिकत्वेन वैदिकेतरत्वेन। पुरुषेति। व्याकरणानुशिष्टत्वेन पुरुषप्रतीतिसापेक्ष-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पदार्थागोचरत्वाच्च । काण्डवाचकत्वमपि न काण्डत्वेन, किन्तु पौरोडाशिकत्वादिनैव । न ह्येकहायनीशब्दो द्रव्यवाचकोऽपि गोत्वेन तद्वदति, किन्तर्हि एकहायनीत्वेनैव ।

स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्विशेषपुरस्कारेणैव सम्बन्धः प्रत्यक्षप्रमाणप्रतिपन्नः । अतश्च समाख्यामुपलभ्य नूनमनयोः पदार्थयोः सम्बन्धोऽस्तीति यावत्कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षप्रतिपन्नेन सम्बन्धेन परस्परमाकाङ्क्षा कल्प्यते । तदभावे च सम्बन्धानुपपत्तेः । कल्पितसम्बन्धेन च यावदितरत्राकाङ्क्षादि कल्प्यते, तावदन्यत्राकाङ्क्षया वाक्यादिकल्पनया विनियोगः क्रियते । इति सिद्धं स्थानस्य समाख्यातः प्राबल्यम् ।

त्वादित्यर्थः । काण्डेति । पौरोडाशिकपदस्य काण्डविशेषपरत्वेनेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थेति । शुन्धनमन्त्रादिपरत्वाभावादित्यर्थः । तथाच पौरोडाशिकपदेन काण्डविशेषस्यैवोपस्थितिः । तत्काण्डपठितकर्म्मणान्तु तत्काण्डीयत्वेनोपस्थानं न तु तत्तत्कर्म्मत्वेनेति भावः । काण्डोपस्थितिरपि न साक्षात् किन्तु पुरोडाशसम्बन्धित्वेनेत्याह काण्डवाचित्वमपीति । यौगिकशब्दात् सर्व्वत्रैव सामान्यधर्म्मेणैवोपस्थितिर्न विशेषधर्म्मेणेत्याह नहीति । द्रव्यवाचकोऽपि गोरूपद्रव्यवाचकोऽपि । तत् गोरूपं द्रव्यम् ।

स्थानविनियोगस्य समाख्याविनियोगाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वं प्रतिपादयति स्थानेति । विशेषपुरस्कारेणेति विशेषधर्म्मवत्त्वेनेत्यर्थः । तथात्वेऽपि शीघ्रविनियोजकत्वं कुत इत्यचाह अतश्चेति । कल्प्यते अर्थापत्त्या निश्चीयते । परस्परमाकाङ्क्षा प्रकरणरूपा । तदभावे आकाङ्क्षाभावे । सम्बन्धानुपपत्तेरिति । सम्बन्धस्याकाङ्क्षादिप्रयोज्यत्वादिति भावः । कल्पितेति । समाख्या कल्पितेत्यर्थः । इतरत्र स्थानेन यत्र विनियोगः क्रियते तदितरत्र । अन्यत्र समाख्यया यत्र विनियोगः क्रियते ततोऽन्यत्र । वाक्यादीति । तथाच समाख्यया सम्बन्धकल्पनानन्तरमाकाङ्क्षाकल्पनं तेन च वाक्यादिकल्पनं ततो विनियोगप्रतीतिः । स्थानेन तु न सम्बन्धकल्पनं तस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात् । प्रथमत एवाकाङ्क्षावाक्यादिकल्पनमिति शीघ्रोपस्थितिरिति भावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतएव शुन्धनमन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गम् पाठसादेश्यात्, न तु पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गमिति।

समाख्यातः स्थानप्राबल्यमुदाहरति अतएवेति। शुन्धनमन्त्र इति। अत्रायं बोधसौकर्य्याय विस्तरः क्रियते। दर्शपौर्णमासकाण्डान्तर्गतं किञ्चित्काण्डं पौरोडाशिकमिति समाख्यायते। यत्र पुरोडाशोपयोगिनो विधयः श्रूयन्ते। पुरोडाशमर्हति पौरोडाशिकमिति समाख्यया तत्काण्डोक्तानां पात्राणां कर्म्मणां मन्त्राणाञ्च पुरोडाशोपयोगित्वं प्रतीयते। एवञ्च शुन्धध्वं दैवाय कर्म्मणे इति मन्त्रस्यापि तत्काण्डपठितत्वेन, तत्काण्डपठितपुरोडाशपात्राणामुलूखलजुह्वादीनां शुन्धनार्थत्वं समाख्यया सिध्यति। पाठसादेश्यरूपस्थानेन तु सान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वं बोध्यते।

तथाहि तस्मिन्नेव काण्डे आदाविध्मबर्हिःसम्पादनं तदुत्तरं सान्नाय्यपात्रं तदनन्तरञ्च मुष्टिनिर्व्वाप इति त्रयाणां पदार्थानां क्रमेणाभिधानम्। मन्त्राणाञ्च प्रथममिध्मबर्हिःसम्पादनविषयोऽनुवाकः। अनन्तरं शुन्धध्वमित्यनुवाकः। तदनन्तरञ्च मुष्टिनिर्व्वापविषयोऽनुवाक इति क्रमेणाभिधानमिति यथासङ्ख्यक्रमरूपपाठसादेश्यात् सान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वं सिध्यति। तदेवं स्थानसमाख्ययोर्विरोधे स्थानं बलवत्। पौरोडाशिकसमाख्यायां हि प्रकृतिः पुरोडाशमभिधत्ते। तद्धितप्रत्ययेन च काण्डम्। न चैतयोः सम्बन्धः केनचिदभिधीयते। तयोः समभिव्याहारादेव परस्परसम्बन्धः कल्पनीयः। तथाच कृत्स्नपुरोडाशपात्रसन्निधिर्न प्रत्यक्षः, किन्त्वर्थापत्त्या कल्प्यते। तथाहि यदि शुन्धनमन्त्रस्य सर्व्वपुरोडाशपात्रसम्बन्धो न स्यात्तदा तत्काण्डपठितमन्त्रस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यादिति। तस्मात्काण्डसमाख्यया सम्बन्धं परिकल्प्य तदन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं कृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीश्च कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोगो वाच्य इति समाख्याया अर्थविप्रकर्षः। सान्नाय्यपात्रशुन्धने मन्त्रस्य सम्बन्धस्तु यथासङ्ख्यपाठात् प्रत्यक्ष एव। तेन प्रत्यक्षसम्बन्धेन प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात् शीघ्रोपस्थापकतया समाख्यां बाधित्वा पाठसादेश्यरूपस्थानेनैव सान्नाय्यपात्रशुन्धने मन्त्रो विनियुज्यते इति सिद्धम्। एवमेव तृतीयाध्यायतृतीयपादे न्यायमालादयः। तथाचोक्तं वार्त्तिककृद्भिः।

वैदिकं देशसामान्यं प्रत्यक्षं दृश्यते क्रमे।
समाख्यायान्तु सामान्यं कल्प्यत्वाद्विप्रकृष्यते॥ इति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

समाख्या यौगिकः शब्दः। सा च द्विविधा, वैदिकी लौकिकी च। तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वं होतृचमस इति वैदिकसमाख्यया। अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं लौकिक्या आध्वर्य्यवमिति समाख्ययेति सङ्क्षेपः।

समाख्यां निर्वक्ति समाख्येति। यौगिकः अनेकपदयोगादर्थप्रत्यायकः। अतएवोक्तं योगबलं समाख्येति। तां विभजति सेति। वैदिकी वैदिकशब्दमात्रोपयोगियोगनिष्पन्ना। लौकिकी तदितरा। चमसभक्षणाङ्गत्वं चमसकरणकसोमभक्षणोपयोगित्वम्। होतृचमस इतीति। अयमभिप्रायः। ज्योतिष्टोमे सोमो भक्षणीयो न वेति संशयः। यद्यप्येवं श्रूयते "प्रैतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मणः, प्रोद्गातॄणां, प्र यजमानस्य, प्रयन्तु सदस्यानिति" तथापि चमससम्बन्ध एव होतुः प्रतीयते न सोमभक्षणम्। तत्र प्रमाणाभावान्न भक्षणीयः सोम इति पूर्व्वपक्षे प्राप्ते तृतीयाध्यायपञ्चमपादे सिद्धान्तसूत्रम्—

चमसेषु समाख्यानात् संयोगस्य तन्निमित्तत्वादिति।

होतुश्चमसेन सम्बन्धस्य भक्षणनिमित्तत्वात् चमसेषु भक्षणमस्त्येव। कुतः, समाख्यानात् चमसशब्दस्य भक्षणपात्रत्वेन यौगिकत्वादित्यर्थः। तथाहि, चमिर्भक्षणार्थः। तस्मात् चमति भक्षयति अस्मिन्नित्यौणादिकोऽसच्प्रत्ययः। अस्य योगस्य वैदिकशब्दमात्रोपयोगितया भक्षणाधिकरणबोधकश्चमसशब्दो वैदिकी समाख्या। यूपयोऽग्निगृहादिशब्दवत् चमसशब्दोऽपि वैदिक एव, न लोकव्यवहारोपयोगी। नहि चमसादिनामानः केचित्पदार्था लोकव्यवहारार्था विद्यन्ते। तथाच समाख्यया होतुर्भक्षणाधिकरणत्वावगमात् भक्षणं प्रतीयते।

ननु भक्षणमेव प्रतीयते न सोमस्येति चेन्न। सोमचमस इति समाख्याया अपि श्रवणात्। तया हि सोमभक्षणपात्रता प्रतीयते। इयं समाख्या लौकिकी। इत्थञ्च वैदिकलौकिकसमाख्याभ्यां चमसस्य होतृकर्त्तृकभक्षणपात्रत्वं सोमकर्म्मकभक्षणपात्रत्वञ्चेत्यवधारणात् होतुश्चमसस्थितसोमभक्षणं सिध्यति। अतएव "स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं न बिभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधनि उन्मृज्य तस्मै भक्ष्यं प्रयच्छे"दिति भाष्यधृतश्रुत्या अब्राह्मणयाजने सोमभक्षणप्रतिषेध उपपद्यते।

लौकिकसमाख्योदाहरणमाह अध्वर्योरिति। तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं यजुर्व्वेदविहितकर्म्मानुष्ठातृत्वम्। लौकिक्या इति। अध्वर्य्योः कर्म्म आध्वर्य्यवमिति कर्म्मार्थतद्धित-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि । एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवंरूपेण यानि विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि, सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति ।

तत्र सिद्धरूपाणि जातिद्रव्यसङ्ख्यादीनि । तानि च दृष्टा-

प्रत्ययस्य वैदिकलौकिकोभयशब्दनिष्पादनोपयोगितया तन्निष्पादितशब्दस्य लौकिकसमाख्यात्वम् । वैदिकशब्दमात्रनिष्पादनोपयोगिप्रत्ययनिष्पन्नस्यैव वैदिकसमाख्यात्वात् ।

अत्रायमाशयः । याज्यापुरोऽनुवाक्यपाठादयो धर्म्मा ऋग्वेदे विहिताः । दोहननिर्व्वापादयो यजुर्व्वेदे । आज्यस्तोत्रपाठादयः सामवेदे । तत्र एतस्यैव ऋत्विज एते धर्म्मा इति नियामकाभावात् येन केनचिदृत्विजा यः कश्चिद्धर्म्मोऽनुष्ठेय इत्यनियमः प्राप्नोति । तथा हौत्रमाध्वर्य्यवमौद्गात्रमित्येताः समाख्याश्च श्रूयन्ते । ताभिश्च लौकिकसमाख्याभिः ऋग्वेदिना ऋत्विजा कर्त्तव्यं हौत्रम् । यजुर्व्वेदिना ऋत्विजा कर्त्तव्यमाध्वर्य्यवम् । सामवेदिना ऋत्विजा कर्त्तव्यमौद्गात्रमित्येव प्रतीयते न तु कर्त्तव्यकर्म्मस्वरूपम् । अत आकाङ्क्षावशात् ऋग्वेदोक्तं कर्म्म हौत्रम् । यजुर्व्वेदोक्तं कर्म्म आध्वर्य्यवम् । सामवेदोक्तं कर्म्म औद्गात्रमिति तत्तद्वेदोक्तं कर्म्म हौत्रादिकमिति नियमः, प्रमाणान्तरविरोधाभावात् । एवमेव न्यायमाला-तृतीयाध्यायतृतीयपादे सिद्धान्तितम् । सङ्क्षेप इति नानास्थानस्थानामेकत्र स्थापनमित्यर्थः ।

श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति । एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानीत्यनेन श्रुतिलिङ्गादीनां यद्विनियोगविधेः सहकारित्वमुक्तं तदुपसंहरन् विनियोगविधिप्रतिपाद्यानामङ्गानां द्वैविध्यमाह एतत्सहकृतेति । समिदादिभिः समिधो यजतीत्याद्युक्तसमिद्यागादिभिः । द्वैविध्यं प्रतिपादयति सिद्धेति । क्रियेति च । सिद्धरूपाणि कर्त्तृप्रयत्नासाध्यस्वरूपाणि । क्रियारूपाणि कर्त्तृप्रयत्नसाध्यस्वरूपाणि ।

तानि दर्शयति तत्रेति । जातिर्वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रुतिबोधितब्राह्मणत्वादिः । द्रव्यं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिश्रुतिप्रतीतव्रीह्यादि । सङ्ख्या आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादावष्टत्वादिरूपा । आदिना श्वेतमालभेतेत्यादिगुणपरिग्रहः । दृष्टार्थानि यागस्वरूपनिर्व्वाहकतया दृष्टोपकाराणि । तद्व्यतिरेकेण यागस्वरूपानिष्पत्तेस्तत्प्रयोजनस्य दृष्टत्वमेव न त्वनुमेयमित्येवकारार्थः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

र्थान्येव । क्रियारूपाणि च द्विविधानि, गुणकर्म्माणि प्रधानकर्म्माणि च । एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि चोच्यन्ते । तत्र कर्म्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म्म सन्निपत्योपकारकम् । यथावघातप्रोक्षणादि । तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थञ्च । दृष्टार्थमवघातादि । अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि । दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि । तद्धि द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति । इदमेव चाग्नेयि कर्म्मेत्युच्यते ।

क्रियारूपाणि विभजति क्रियारूपाणीति । गुणकर्म्माणि अङ्गभूतद्रव्यादिसम्बन्धिकर्म्माणि । प्रधानकर्म्माणि प्रधानोपकारककर्म्माणि । एतान्येवेति । एवकारात् क्रियारूपयोर्गुणकर्म्मप्रधानकर्म्मणोरेव यथाक्रमं सन्निपत्योपकारकारादुपकारकसंज्ञे, न तु सिद्धरूपाणां जातिद्रव्यादीनां, तेषां साक्षादेव यागशरीरघटकतया यागस्वरूपनिर्वाहकत्वेन उपकारकत्वमात्रमिति सिध्यति । सन्निपत्येति । सन्निपत्य द्रव्यादिद्वारेण यागशरीरघटकीभूय उपकारकाणि यागजन्यापूर्व्वोपयोगीनीत्यर्थः । सन्निपत्योपकारकं लक्षयति कर्म्माङ्गेति । तत्स्वरूपमाह अवघातप्रोक्षणादीति । व्रीहीनवहन्ति व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिश्रुतिविहितेत्यर्थः । आदिना पेषणादिपरिग्रहो मन्त्रपरिग्रहश्च । तस्य प्रयोजनभेदेन द्वैविध्यमाह तच्चेति । दृष्टार्थं दृष्टफलकम् । एवमन्यत्रापि । अवघातादीति । अवघातस्य वैतुष्यरूपलौकिकप्रयोजनकत्वात् । प्रोक्षणादीत्यादिना यहं संमार्ष्टीति सम्मार्ज्जनपरिग्रहः । तस्य व्रीह्यादिसंस्काररूपालौकिकप्रयोजनकत्वात् । पशुपुरोडाशयागादीति । अत्र यागपदं होमपरम् । आदिना सोमयागपरिग्रहः । होमश्च देवतोद्देशेनाग्निप्रक्षेपावच्छिन्नद्रव्यत्यागरूपः । दृष्टादृष्टार्थत्वमुपपादयति तद्धीति । द्रव्यत्यागांशेन अग्निप्रक्षेपांशेन । अदृष्टं यागजन्यमपूर्व्वम् । करोतीति परेणान्वयः । देवतोद्देशेन अमुकस्य इदं भवत्वित्यभिसन्धानेन । दृष्टमिति । देवताया इदं भवत्वित्यभिसन्धाने कृते देवतास्मरणस्य जायमानस्य सर्व्वलोकानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।

अयमत्र सुव्यक्तोऽभिप्रायः । यागाङ्गपश्वादिद्रव्योद्देशेनाग्निप्रक्षेपविधानादग्निप्रक्षेपस्य गुणकर्म्मत्वम् । द्रव्यद्वारा यागशरीरघटकतया यागजन्यापूर्व्वोपयोगित्वेन सन्निपत्योपकार-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तच्च सन्निपत्योपकारकं द्विविधम्, उपयोक्ष्यमाणार्थम् उपयुक्तार्थञ्चेति । तत्रावघातप्रोक्षणादि उपयोक्ष्यमाणार्थम्, व्रीहीणामुपयोक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्म्म इडाभक्षणादि उपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकम् । उपयुक्तस्याकीर्णकरणनिवर्त्तकं कर्म्म प्रतिपत्तिकर्म्म ।

उपयुक्तसंस्कारार्थञ्च कर्म्म उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थाद्दुर्व्वलम् ।

कत्वमपि वाच्यम् । देवताया इदं भवतु न ममेदमिति त्यागस्य यागरूपत्वेऽपि त्यज्यमानस्य हविषोऽग्निप्रक्षेपमन्तरेण पश्वादियागस्य तदपूर्व्वस्य चानिष्पत्तेरग्निप्रक्षेपद्वारेण तद्याग-निष्पादकतायास्तदपूर्व्वनिष्पादकतायाश्चाङ्गीकार्य्यत्वात् । तच्चादृष्टं दृष्टञ्चार्थं जनयति । देवतायै स्वाहेति होमात्मकस्य तस्य अग्निप्रक्षेपांशेनादृष्टजनकत्वात्, देवताया इदं भव-त्वित्युद्देशपरेण देवतायै इत्यंशेन देवतास्मरणरूपदृष्टप्रयोजनजनकत्वाच्च । तस्मादंशभेदेन दृष्टार्थमदृष्टार्थञ्चेति न्याय्यमिति । सन्निपत्योपकारकस्य नामान्तरमप्याह इदमेवेति ।

सन्निपत्योपकारकं विभजति तच्चेति । उपयोक्ष्यमाणार्थं यस्य विनियोगः पश्चात् भविष्यति तदुपकारकम् । उपयुक्तार्थं यस्य विनियोगो जातस्तदर्थम् । उपयोक्ष्यमाण-त्वात् विनियोक्ष्यमाणत्वात् । उपयुक्तार्थमुदाहरति प्रतिपत्तीति । प्रधानोपयोगिवस्तुनः सम्बन्धे उपयोगानन्तरं यत्कर्म्म विहितं तदित्यर्थः । तत्किमित्यत्राह इडाभक्षणादीति । इडा दर्शपौर्णमासयोः पुरोडाशविशेषस्तद्भक्षणम् । यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति श्रुतेः । आदिना स्विष्टकृदादिपरिग्रहः । तस्योपयुक्तार्थत्वं कथं सिध्यतीत्यत्राह उप-युक्तेति । उपयुक्तस्य यज्ञे विनियुक्तस्य पुरोडाशस्य संस्कारकमित्यर्थः । ननु कृतप्रयो-जनस्य संस्कारापेक्षत्वाभावात् कथमस्योपयुक्तसंस्कारार्थत्वसम्भव इत्यत आह आकीर्णेति । कृतप्रयोजनानां यज्ञियद्रव्याणामवशिष्टैर्यागस्थानमाकीर्णं क्रियते तन्निवर्त्तकमित्यर्थः । अतएव चतुर्थाध्यायद्वितीयपादे शास्त्रदीपिकायां पूर्व्वपक्षसिद्धान्तश्लोकौ—

न द्रव्यस्य कृतार्थस्य संस्कारेण प्रयोजनम् ।
प्रतिपत्तिरतो नेयमिडास्विष्टकृदादि च ॥
कृतार्थमपि तु द्रव्यमाकीर्णकरमित्यतः ।
प्रतिपत्तिमपेक्षेत तद्विधानमतो वरम् ॥ इति ।

दुर्व्वलमिति । अतएव शास्त्रदीपिका । उपयुक्तस्य संस्कारादुपयोक्ष्यस्य संस्क्रिया ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

उपयुक्तापेक्षया उपयोक्ष्यमाणे अत्यादरात्। अतएव प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयमनुनिर्व्वपतीत्यत्र निष्कासस्य निर्व्वापार्थत्वं न तु तस्य तदर्थत्वम्। निष्कासस्योपयुक्तत्वादित्युक्तमेकादशे। तच्च सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकाद्बलीयः।

नन्ववघातादि भवतु बलीयः, तस्य दृष्टार्थत्वात्। आरादुपकारकस्य चादृष्टार्थत्वात् दृष्टे सम्भवत्यदृष्टस्यान्याय्यत्वात्। प्रोक्षणादि सन्निपत्योपकारकन्तु कथं बलीयः उभयोरदृष्टार्थत्वात्। किञ्च आरादुपकारकं साक्षात्प्रधानाङ्गम्। तस्यान्योद्देशेना-

गरीयसीत्यादि। अत्यादरादिति। उपयोक्ष्यमाणसंस्काराभावे असंस्कृतद्रव्येण कृतस्य यागस्यानिष्पत्तिः। उपयुक्तसंस्काराभावे अङ्गविशेषानिष्पत्तिरित्येवात्यादरवीजम्। अतएवेति। उपयुक्तसंस्कारार्थस्य उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थाद्दुर्बलत्वादेवेत्यर्थः।

प्रायणीयेति। अयमत्र विस्तरः। ज्योतिष्टोमे प्रायणीय उदयनीयश्चेति चरुद्वयमस्ति। तत्र प्रायणीयचरोर्भाण्डलिप्तशेषांशो निष्कासः। उदयनीयश्चरुश्च हविष्यरूपः। तत्रैवं श्रूयते, प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनुनिर्व्वपतीति। अत्र संशयः। प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्व्वापसंयोगः किं प्रायणीयनिष्कासस्य भूतोपयोगस्य प्रतिपत्तिरूपः। किं वा उदयनीयनिर्व्वापस्य भाव्युपयोगस्य प्रायणीयनिष्काससंयोगरूपसंस्कारार्थः। अत्र प्रायणीयनिष्कासस्य प्रतिपत्तिरूपत्वे उपयुक्तसंस्कारार्थत्वं स्यात्। उदयनीयस्य प्रायणीयनिष्काससंयोगरूपसंस्कारार्थत्वे उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थत्वं स्यात्। एवञ्च उपयुक्तार्थापेक्षया उपयोक्ष्यमाणार्थस्य बलीयस्तया भूतोपयोगस्य निष्कासस्य उदयनीयसंस्कारार्थत्वमेव। न तूदयनीयसंयोगस्य निष्कासप्रतिपत्त्यर्थत्वमित्येकादशाध्यायद्वितीयपादे न्यायमालादौ सिद्धान्तितम्।

तच्चेति। त्रिविधमेवेत्यर्थः। अथादृष्टार्थापेक्षया दृष्टार्थस्यावघातादेर्बलवत्तायान्याय्यतया अदृष्टार्थादारादुपकारकात् दृष्टार्थसन्निपत्योपकारकस्यावघातादेर्बलवत्त्वमस्तु। प्रोक्षणादिरूपस्यादृष्टार्थसन्निपत्योपकारकस्य तु कथं बलवत्त्वसम्भवः। द्वयोरेवादृष्टार्थत्वाविशेषादिति शङ्कते नन्विति। उक्तार्थे युक्त्यन्तरमाह किञ्चेति। अङ्गाङ्गापेक्षया प्रधानाङ्गस्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधानात् । सन्निपत्योपकारकन्तु अङ्गाङ्गम् । कर्म्माङ्गत्रीह्या-द्युद्देशेन विधानात् । अङ्गाङ्गापेक्षया च साक्षादङ्गं बलीयः ।

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ।

इति न्यायात् । अतएव य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यविशेषेण विधानेऽपि पर्व्वानुग्रहः सोमस्यैव क्रियते, न तु दीक्षणीयादेः । अतः कथं सन्निपत्योपकारकस्य बलीयस्त्वम् ।

उच्यते, सत्यप्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सन्निपत्योपकारकमारादुप-कारकाद्बलीयः । सन्निपत्योपकारके हि कर्म्मणि उपकार्य्योप-कारकयोर्व्रीहिप्रोक्षणयोः सम्बन्धो वाक्यक्लृप्तः । उपकारमात्रन्तु

बलवत्त्वे द्वादशाध्यायद्वितीयपादसूत्रं प्रमाणयति अङ्गगुणेति । अस्यार्थः । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य विरोधे अङ्गगुणो बाध्यते, तादर्थ्यात् अङ्गगुणस्यापि प्रधानोपकारकत्वादिति । अयमभिप्रायः । प्रधानस्य सगुणत्वसम्पादनायैव अङ्गं सगुणं क्रियते । एवञ्च यद्यङ्गगुणे-ऽनुष्ठीयमाने प्रधानगुणबाध आपद्यते तदा अङ्गस्य सगुणताकरणमनर्थकमिति साक्षादुप-कारकसम्भवे परम्परोपकारकादरो न युक्त इति । एवमेव भाष्याशयः ।

तत्सूत्रसिद्धान्तविषयं दर्शयति अतएवेति । य इष्ट्येति । ज्योतिष्टोमे अग्नावैष्णव-मेकादशकपालं निर्व्वपेत् दीक्षिष्यमाण इति श्रुत्या दीक्षणीयेष्टिर्विहिता । अनन्तरं य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति श्रुत्या इष्ट्यादीनां पर्व्वकालो विधीयते । एवञ्च अङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः प्रधानभूतस्य सोमयागस्य च पर्व्वसम्बन्धोऽवगम्यते । तच्च विरुद्धम्, तयोः पूर्व्वापरदिनकर्त्तव्यत्वात् । तस्मात् किं दीक्षणीयेष्टेः पूर्व्वकर्त्तव्यत्वं सोमयागस्य तदुत्तरदिनेऽनुष्ठानं किं वा इष्टेः पूर्व्वदिनेऽनुष्ठानं कृत्वा सोमस्य पर्व्वसम्बन्ध इति संशये, इष्टेरेव प्रथमपठितत्वेन पर्व्वकालसम्बन्धोऽस्तु, सोमस्य दिनान्तरे उत्कर्ष इति पूर्व्वपक्षे प्राप्ते प्रधानकालत्वात् सोमस्यैव पर्व्वसम्बन्धो, दीक्षणीयादेस्तु दिनान्तरेऽनुष्ठानमिति निर्णीतम् । सन्निपत्योपकारकस्येति । सर्व्वस्येति शेषः ।

पूर्व्वपक्षं सिद्धान्तयितुमाह उच्यत इति । वाक्यक्लृप्त इति । व्रीहीन् प्रोक्षतीति वाक्ये प्रोक्षणं संस्कारानुकूलजलप्रक्षेपविशेषः । व्रीहीनिति द्वितीयया प्रोक्षणक्रियाजन्य-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कल्प्यम् । आरादुपकारकस्थले तु दर्शपौर्णमासप्रयाजयोः सम्बन्धः कल्प्यः, उपकारोऽपि । किञ्च आरादुपकारकस्थले हि प्रकरणं विनियोजकम् इतरत्र तु व्रीहीन् प्रोक्षतीति वाक्यमेव । व्रीहिपदेनापूर्व्वसाधने लक्षणां कृत्वा क्रतौ विनियोजकमिति बलीयस्त्वम् ।

यच्चोक्तमङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिन्यायेन दुर्ब्बलत्वमिति, तदसत् । न हि व्रीह्याद्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादि तदर्थं भवति । तत्स्वरूपे आनर्थक्यात् । किन्तु तत्संस्कारद्वारा क्रत्वर्थमेव । सन्निपत्योपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्व्वप्रयुक्तत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । अत उभयविधमप्यङ्गजातं क्रत्वर्थमेवेति नाङ्ग-

संस्काररूपफलाश्रयत्वं बोध्यते । तथाच व्रीहीणां संस्काराश्रयत्वं प्रोक्षणस्य तत्संस्कारजनकत्वमित्येवं सम्बन्धो वाक्यादेव प्रतीयत इति भावः । उपकारमात्रमिति । प्रोक्षणस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारा अपूर्व्वजनकताधायकत्वं व्रीहीणाञ्च प्रोक्षणसंस्कृतत्वेनापूर्व्वजनकत्वमित्यर्थः । कल्प्यमिति । असंस्कृतव्रीहीणामप्यपूर्व्वजनकत्वे प्रोक्षणाभिधानानुपपत्त्या प्रोक्षणसंस्कृतैरेव व्रीहीभिरपूर्व्वं कुर्य्यादित्येवं कल्प्यमित्यर्थः ।

सम्बन्धः कल्प्य इति । प्रकरणपाठादेव प्रधानाङ्गयोः परस्परसम्बन्धः कल्पनीय इत्यर्थः । प्रयाजाद्युपकृतेन यागेनापूर्व्वं कृत्वा भावयेदित्युपकारस्तावदुभयत्रैव कल्पनीय इत्याह उपकारोऽपीति । वाक्यमेवेति । विनियोजकमित्यनेन पूर्व्वेण सम्बन्धः । अपूर्व्वसाधने अपूर्व्वसाधनव्रीहौ । क्रतौ प्रोक्षतीत्याख्यातार्थभावनायाम् । तथाच प्रोक्षणेनापूर्व्वसाधनानि व्रीहीन् भावयेदिति वाक्यार्थपर्य्यवसानात् व्रीह्यपूर्व्वं भावयेदित्येव फलितम् । बलीयस्त्वमिति । प्रकरणाद्वाक्यस्य बलवत्त्वादिति भावः ।

द्वादशाध्यायद्वितीयपादोक्तन्यायविरोधोपन्यासं दूषयितुमाह यच्चेति । तदर्थं व्रीह्यादिफलकम् । तत्स्वरूपे व्रीह्यादिस्वरूपोत्पादने । आनर्थक्यादिति । प्रोक्षणात् प्रागपि व्रीह्यादेः सिद्धतया तज्जनकत्वासम्भवादित्यर्थः । क्रत्वर्थमेव संस्कृतव्रीहिकरणकयागजन्यापूर्व्वोत्पादनेन यागोपकारकमेव । उत्पत्त्यपूर्व्वेति । प्रधानापूर्व्वार्थत्वस्येत्यर्थः । उभयविधं सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकञ्च । क्रत्वर्थमेव प्रधानयागार्थमेव । इति हेतोः ।

For Private And Personal

गुणविरोधन्यायावतारः। दीक्षणीयादेः पर्व्वानुग्रहस्तु दीक्षणीयाद्यर्थ एव, तस्य तदपूर्व्वप्रयुक्तत्वात्। अतो युक्तं साक्षात् प्रधानाङ्गेन प्रधाने पर्व्वानुग्रहेण स बाध्यत इति। तत्सिद्धं सन्निपत्योपकारकस्यारादुपकारकाद्बलीयस्त्वम्।

अतएव स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति विहिता स्थाण्वाहुतिर्यूपव्रश्चनस्थाणुद्वारा यूपसंस्कारार्था। देवदत्तधारितायाः

दीक्षणीयादिपर्व्वानुग्रहे तद्वैलक्षण्यं दर्शयति दीक्षणीयादेरिति। दीक्षणीयाद्यर्थ एवेति। दीक्षणीयाद्युपकारक एव। एवकारान्न सोमोपकारक इति लभ्यते। तदपूर्व्वेति। दीक्षणीयादिपर्व्वानुग्रहस्य दीक्षणीयमात्रार्थत्वादित्यर्थः। साक्षादिति। साक्षात्प्रधानाङ्गरूपो यः प्रधाने पर्व्वसम्बन्धस्तेन स दीक्षणीयादिपर्व्वसम्बन्धो बाध्यत इति युक्तमित्यर्थः। तथाच आरादुपकारकाणां तावत्प्रधानोपकारकत्वं सिद्धम्। सन्निपत्योपकारकस्यापि प्रोक्षणाद्यैर्व्रीह्यादिसंस्कारद्वारा प्रधानोपकारकत्वम्। न तु व्रीह्यादिमात्रोपकारकत्वमित्युभयोरेव साक्षात्परम्परया प्रधानाङ्गत्वमेव। न त्वेकस्य प्रधानाङ्गत्वमन्यस्य गुणाङ्गत्वम्। भवदभिमतदृष्टान्ते तु सोमस्य प्रधानभूततया तस्य पर्व्वसम्बन्धः प्रधानाङ्गम्। दीक्षणीयादिपर्व्वसम्बन्धस्य तु दीक्षणीयाद्युपकारकत्वमेव न तु दीक्षणीयाद्युपकारद्वारा सोमोपकारकमपीत्युभयोः साक्षात् परम्परोदासीनेन एकसोमयागोपकारत्वाभावात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैलक्षण्यमिति भावः।

क्व तावत् सन्निपत्योपकारकस्य आरादुपकारकाद्बलीयस्त्वमिति जिज्ञासायां सिद्धान्तवादं दर्शयितुमाह अतएवेति। अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति। यूपे छिन्ने यदवशिष्टं वृक्षमूलं विद्येत तदेव काष्ठं स्थाणुरुच्यते। तत्र या आहुतिः सा स्थाण्वाहुतिः। तथाच सूत्रान्तरम्। आव्रश्चने जुहोतीति। आव्रश्च्यते छिद्यते यूपः यस्मादित्याव्रश्चनमवशिष्टं वृक्षमूलमिति माधवाचार्य्याः। तत्रायं संशयः। किमारादुपकारकं कर्म्म स्थाण्वाहुतिः साक्षात् यागोपकारकत्वात्। किं वा यूपसंस्कारद्वारा यागोपकारकतया सन्निपत्योपकारकं कर्म्मेति। तत्रारादुपकारकत्वे विकृतौ खले वाल्यामपि सा आहुतिः प्राप्नोति, यागोपकारकत्वात्। साद्यस्के यूपाभावेऽपि खले वाल्यां पशुबन्धनस्य विधानात् तस्याः काष्ठविशेषत्वेन स्थाणुत्वावश्यकत्वाच्च। तथाचाश्वलायनः। साद्यस्केऽनुर्व्वरा वेदिः खले वाली यूप इति। खले वाली, बलीवर्द्दबन्धनाय खले न्यस्तो

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स्रजः शुचिदेशनिधानमिव देवदत्तसंस्कारार्थम् । न तु स्थाण्वाहुतिराराादुपकारिकेत्युक्तं दशमे इति दिक् ।

द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म्म आराादुपकारकम्, यथा प्रयाजादि । तदेवं निरूपितं द्विविधमप्यङ्गजातम् । तच्च न यागादिस्वरूपप्रयुक्तम्, स्वरूपे आनर्थक्यात् । तदन्तरेणापि तत्सिद्धेः । किन्त्वपूर्व्वप्रयुक्तमेव । नहि तदन्तरेणापूर्व्वम्भवतीत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति, तस्यादृष्टत्वात् ।

बलैर्यो भेधिर्निखन्यते सः । स्थाण्वाहुतेर्यूपसंस्कारार्थत्वे तु सायस्वादाहुतिर्निवर्त्तते खले वाल्या यूपत्वाभावात् ।

एवं संशये पूर्व्वपक्षः । छेदनावशिष्टमूलरूपस्य स्थाणोर्यूपत्वाभावादाहुतेर्यूपसंस्कारार्थत्वासम्भवादाराादुपकारकत्वमेवेति । एवं पूर्व्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः । यूपप्रकरणात् यूपसंस्कारिकैवेयमाहुतिः । न च यागप्रकरणस्यापि सत्त्वादुभयथाप्यदृष्टार्थत्वाविशेषाच्च आराादुपकारकत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । विशेषप्रकरणेन सामान्यप्रकरणस्य बाध्यत्वात् । यूपसंस्कारकस्य सन्नद्धोपकारकरूपतया असन्नद्धोपकारिण आराादुपकारकाद्बलीयस्त्वाच्चाराादुपकारकत्वासम्भवात् । ननु स्थाणोर्यूपत्वाभावात्तदाहुतिः कथं यूपोपकारार्थेति चेन्न यूपीयोऽयमवशिष्टकाष्ठविशेष इति मत्वा तत्र क्रियमाणाया आहुतेर्यूपोपकारकत्वात् । यथाचार्य्यस्य देवदत्तस्य शिरोऽवतारिताया अपि स्रजः शिष्येण शुचिदेशे स्थापनमाचार्य्यसम्बन्धित्वादाचार्य्योपकारार्थमेव भवति तथा प्रकृतेऽपीति दशमाध्यायप्रथमपादीयसिद्धान्तमुपन्यस्यति स्थाणाविति । यूपव्रश्चनेति । यूपच्छेदनावशिष्टकाष्ठविशेषरूपस्थाणुद्वारेत्यर्थः ।

आराादुपकारकं लक्षयति द्रव्यादीति । विधीयमानं प्रधानसन्निधाविति शेषः । तदुदाहरति यथेति । यागादीति । यागादिस्वरूपार्थमित्यर्थः । तत्स्वरूपे यागादिस्वरूपोत्पत्तौ । आनर्थक्यादनिमित्तत्वात् । तदन्तरेणापि तदङ्गं विनापि । यागसिद्धेर्यागनिष्पत्तेः । ननु तर्हि अङ्गानां प्रधानार्थत्वं किंस्वरूपमित्यचाह किन्त्विति । अपूर्व्वप्रयुक्तं यागजन्यापूर्व्वार्थम् । ननु यदि अङ्गाभावेऽपि प्रधाननिष्पत्तिरङ्गीक्रियते तदा तदपूर्व्वमपि निष्पद्यतामित्यत आह नहीति । प्रमाणमस्तीत्यनेनान्वितम् । प्रमाणाभावे हेतुमाह तस्येति । अपूर्व्वस्येत्यर्थः । अदृष्टत्वात् अप्रत्यक्षत्वात् । तथाच अङ्गाभावेऽपि

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न चैवं प्राधान्याददृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। फलभावनायां यागस्य करणत्वादङ्गानाञ्च करणानुग्राहकत्वात् तदर्थत्वे बुद्धे तत्र चानर्थक्यप्रसक्तौ तेन स्वापूर्व्वमेवोपस्थाप्यते, सन्निकर्षात्। दीक्षणीयादिशब्देनेव तदपूर्व्वम्। न तु फलमुपस्थाप्यते, विप्रकर्षात्। अतो न तत्प्रयुक्तत्वमङ्गानाम्। अतएव अगन्म सुवः सुवरगन्मेति मन्त्रो विकृतावूहितव्य इत्युक्तं

प्रधानापूर्व्वं जायत इत्येवं शब्दप्रमाणं तावन्नास्त्येव। परन्तु अपूर्व्वस्याप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षानुमानादेरपि नात्रावसरः। अनुमानादेरपि प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति भावः।

अङ्गानां फलार्थत्वं निराकरोति न चैवमिति। प्राधान्यात् फलस्य मुख्यप्रयोजनत्वात्। अदृष्टत्वात् स्वर्गादेरिदानीमप्रत्यक्षत्वात्। तथाच फलस्याप्रत्यक्षतया अङ्गानां तज्जनकत्वाभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वमपि न सम्भवतीति भावः। फलप्रयुक्तत्वं फलार्थत्वम्। करणानुग्राहकत्वादिति। कथं कुर्य्यादिति करणप्रकारविशेषाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वादित्यर्थः। तदर्थत्वे तत्फलत्वे। बुद्धे तत्तदङ्गेन तत्तद्यागं भावयेदित्यवगते। तत्र करणांशे। आनर्थक्येति। करणीभूतयागाद्युत्पादनासमर्थतया निष्फलत्वप्रसक्तावित्यर्थः। तेन यागपदेन। स्वापूर्व्वं स्वजन्यमपूर्व्वम्। उपस्थाप्यते लक्षणया बोध्यते।

ननु करणीभूतयागादावङ्गविधिबोध्यभावनान्वयानुपपत्त्या यागजन्यफल एवान्वयोऽस्तु, कुतो भावनाया यागजन्यापूर्व्वान्वयमङ्गीकरोषीत्यत आह सन्निकर्षादिति। तथाच यागात् साक्षादपूर्व्वमेव जायते। फलन्तु न साक्षाद्यागजन्यम्, किन्तु तदपूर्व्वजन्यम्। एवञ्च यागपदे जन्यत्वेन लक्षणायां सन्निकृष्टस्य तज्जन्यापूर्व्वस्यैवोपस्थितिः सम्भवति, न विप्रकृष्टस्य स्वर्गादिफलस्येति भावः। अत्रैव दृष्टान्त उक्तो दीक्षणीयादीति। वाङ्नियमे दीक्षणीयादिपदैर्यथा लक्षणया तत्तदपूर्व्वमुपस्थाप्यते तद्वदित्यर्थः। तत्प्रयुक्तत्वम् अङ्गानां फलार्थत्वम्।

अतएव अङ्गानामपूर्व्वार्थत्वादेव। अगन्मेति। सुवः स्वरित्यर्थः। स्वरित्येव पाठो भाष्यादौ। मन्त्रः दर्शपौर्णमासप्रकरणे श्रुतो व्रीह्यवघातमन्त्रः। विकृतौ सौर्य्ययागे। ऊहितव्य इति। अगन्म स्वरित्यत्र अगन्म ब्रह्मवर्च्चसमित्येवमूहितव्य इत्यर्थः। विकृतेः सौर्य्ययागस्य ब्रह्मवर्च्चसफलकत्वादिति भावः। उक्तं पार्थसारथिमिश्रैः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नवमे फलदेवतयोश्चेत्यत्र। फलप्रयुक्तत्वे तु सौर्य्यादिविकृतिषु स्वर्गरूपफलाभावान्मन्त्रो न प्रवर्त्तेत, न तरां चोहितव्यः स्यादिति। तस्मिद्धमङ्गानामन्यप्रयुक्तत्वानुपपत्तेरपूर्व्वप्रयुक्तत्वम्।

तत्रापि सन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपोपयोगादुत्पत्त्यपूर्व्वार्थत्वम्। अतएवौषधधर्म्मावघातादीनामाज्येऽप्रवृत्तिस्तेषामाग्नेयापूर्व्वप्रयुक्तत्वादाज्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं तृतीये।

आरादुपकारकाणान्तु स्वरूपेऽनुपयोगात् परमापूर्व्वार्थत्वम्। तत्रोत्पत्त्यपूर्व्वस्य यागस्वरूपानुष्ठानानन्तरमेवोत्पद्यमानत्वात्।

नवमे नवमाध्यायप्रथमपादे। कस्मिन्नधिकरणे उक्तमित्यत आह फलदेवतयोश्चेति। इत्यत्र एतत्सूत्रीयाधिकरणे। एतत्सूत्रेण मन्त्रस्य फलदेवतयोः फलाद्यर्थत्वं नापूर्व्वार्थत्वमिति पूर्व्वपक्षयित्वा परसूत्रेण तयोरपि अपूर्व्वार्थत्वं सिद्धान्तितम्। नन्वेतेन सिद्धान्तेन कथमूहितव्य इत्युक्तं मिश्रैरित्यतस्तत्सिद्धान्ताभिप्रायमाह फलप्रयुक्तत्वे त्विति। स्वर्गफलाभावादिति। दर्शपौर्णमासयोः स्वर्गफलकतया स्वरगन्मेति सङ्गच्छते, सौर्य्ययागे तु विकृतौ ब्रह्मवर्चसफलश्रवणान्मन्त्रप्रवृत्तिरेव न स्यात् सुतरामेव नोहसम्भवः। यदि तु अपूर्व्वार्थत्वं तदा प्रवृत्तेरावश्यकतया स्वःपदस्यासमवेतार्थत्वादूहः स्यादेवेति भावः।

उत्पत्त्यपूर्व्वार्थत्वम् आग्नेयाद्यपूर्व्वार्थत्वम्। औषधधर्म्माणां व्रीह्यादिधर्म्माणाम्। आज्ये अप्रवृत्तिरिति। औषधधर्म्माणामवघातादीनामाज्यधर्म्माणामुत्पवनादीनाञ्च परमापूर्व्वार्थत्वमङ्गीकृत्य सर्व्वेषामेव परमापूर्व्वार्थत्वे सर्व्वत्र सर्व्वधर्म्माः स्युरिति पूर्व्वपक्षयित्वा अवघातादीनामाग्नेयप्रकरणविहितत्वेन आग्नेययागजन्योत्पत्त्यपूर्व्वार्थत्वम्, न परमापूर्व्वार्थत्वम्। आज्यस्य तु नाग्नेयापूर्व्वार्थत्वमिति न तत्रौषधधर्म्मप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तितम्। उक्तं शास्त्रदीपिकायाम्। तृतीये तृतीयाध्यायप्रथमपादे। स्वरूपे यागस्वरूपोत्पादने। अनुपयोगादशक्तत्वात्। परमापूर्व्वार्थत्वं प्रधानयागजन्यप्रधानापूर्व्वार्थत्वम्।

अवान्तरापूर्व्वादीनामुपयोगप्रकारमाह तत्रेति। तेष्वपूर्व्वेषु मध्ये इत्यर्थः। उत्पत्त्यपूर्व्वस्य आग्नेयाद्येकैकयागजन्यैकैकापूर्व्वस्य। यागस्वरूपेति। प्रधानभूतयागेत्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सन्निपत्योपकारकाणां पूर्व्वाङ्गाणां तदुत्पत्तावुपयोगः। उत्तराङ्गाणां तेषान्तु तत्स्थितावुपयोगः। परमापूर्व्वस्य तु साङ्गप्रयोगानुष्ठानानन्तरमेवोत्पद्यमानत्वात् सर्व्वेषामारादुपकारकाणां तदुत्पत्तौ, प्रयोगवहिर्भूतस्य तु तत्स्थितावुपयोगः।

पूर्व्वाङ्गाणां प्रधानानुष्ठानात् प्राकृतानाम्। तदुत्पत्तौ उत्पत्त्यपूर्व्वोत्पत्तौ। पूर्व्ववर्त्तिनामेवोत्पादकत्वसम्भवादिति भावः। उपयोगः स्वजन्यावान्तरापूर्व्वद्वारेण निमित्तत्वम्। उत्तराङ्गाणां प्रधानानुष्ठानोत्तरकालकृताङ्गानाम्। सन्निपत्योपकारकाणामित्यनुषङ्गः। तत्स्थितौ प्रधानापूर्व्वस्य फलपर्य्यन्तस्थायित्वशक्तिमत्त्वोत्पत्तौ।

परमापूर्व्वोपकारकाणामारादुपकारकाणां कीदृश उपकारक्रम इत्यत्राह परमापूर्व्वेति। साङ्गप्रयोगेति। अङ्गापूर्व्वाणि प्रधानापूर्व्वञ्च क्रमेण जायन्ते। अनन्तरमङ्गापूर्व्वाणि प्रधानापूर्व्वस्य फलजननोन्मुखत्वरूपमुपकारं विधाय विनश्यन्तीति नियमादङ्गप्रधानसमुदायरूपप्रयोगसमाप्तावेव परमापूर्व्वोत्पत्त्यवश्यम्भावादिति भावः। सर्व्वेषां पूर्व्वोत्तरकालकृतानाम्। तदुत्पत्तौ परमापूर्व्वोत्पत्तौ। तत्स्थिताविति। यद्यपि मीमांसकान्तरैः पूर्व्वापरकालकृताङ्गजातजन्यावान्तरापूर्व्वाणि निःशेषमुत्पन्नप्रधानापूर्व्वस्य फलजननोन्मुखत्वरूपमुपकारं जनयित्वा युगपदेव विनश्यन्ति। न पुनः कानिचित् तदुत्पत्तौ कानिचिच्च स्थितौ निमित्तानीति मन्यते। स्थितिनिमित्तत्वाङ्गीकारे तद्वान्तरापूर्व्वाणामपि फलपर्य्यन्तस्थायित्वस्याभ्युपेयत्वापत्तेः। अतएव शास्त्रदीपिकायाम्। तथाङ्गान्यपि क्रतूपकारकत्वेन स्वीकृतानि क्षणिकत्वात् स्वरूपेण संहत्योपकर्त्तुं न शक्नुवन्तीत्यवान्तरापूर्व्वाणि तावदारभन्ते। ततः सर्व्वाणि संहत्य प्रधानस्य सामर्थ्योद्बोधनं फलारम्भोन्मुखत्वरूपमनुग्रहं मह्योपकारं जनयन्ति। तत्र त्वयं विभागः। सन्निपत्योपकारकाणि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव शक्त्यतिशयमादधानानि तदुत्पत्त्यपूर्व्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते। तद्द्वारेण फलापूर्व्वं। आरादुपकारकाणि तु साक्षादेवोत्पत्त्यपूर्व्वेभ्यः फलापूर्व्वनिष्पत्तावित्युक्तम्। तथापि मतान्तरमवलम्ब्य ग्रन्थकृताभिहितम्। एतद्विस्तरेणाभिहितमर्थसंग्रहटीकायामस्माभिः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यथा बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयोत्तरकालमङ्गत्वेन विहितस्य वाजपेयापूर्व्वस्थितावुपयोगः । तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं चतुर्थे । तत्सिद्धं सर्व्वथाङ्गानामपूर्व्वार्थत्वम् । प्रकृतमनुसरामः । तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः ।

प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्गवाक्यै-

प्रयोगबहिर्भूतस्य परमापूर्व्वस्थितावुपयोगे उदाहरणमाह यथेति । अङ्गत्वेनेति । तथाच शास्त्रदीपिकायाम्—

प्रसिद्धात्कर्म्मणो भिन्नमनिर्ज्ञातप्रयोजनम् ।
वाजपेयाङ्गभावेन वाक्येनैव विधीयते ॥

वाजपेयप्रयोगं यथोक्तं निर्वर्त्त्य न तावत्येव कृती स्यात्, इदमपरमङ्गं तस्य पश्चात् कर्त्तव्यमित्यभिहितम् । चतुर्थे चतुर्थाध्यायतृतीयपादे ।

अत्र उद्देशक्रमप्राप्तमप्यधिकारविधिनिरूपणमपहाय विनियोगविधिनिरूपणप्रकरणावगताङ्गप्रधानवाक्यानां झटित्युपस्थितिसम्भवात् तद्घटितप्रयोगविधिनिरूपणस्य शिष्यसौगम्याय विनियोगविधिनिरूपणानन्तरमेव प्रयोगविधिं निरूपयति प्रयोगेति । प्रयोगस्य एककर्म्मतापन्नाङ्गप्रधानात्मककर्म्मसङ्घातस्य प्राशुभाव उत्तरोत्तरकर्म्मणो विलम्बराहित्यं तद्बोधक इत्यर्थः । नन्वेतादृशं किमपि वाक्यान्तरं न श्रूयते येन तत्तत्कर्म्माण्यविलम्बेन कर्त्तव्यतया विधीयन्ते, तदेतल्लक्षणमसम्भवीत्यत आह स चेति । अङ्गवाक्येति । अङ्गवाक्यैरङ्गविधिभिरेकवाक्यतापन्नो यः प्रधानविधिः स एवेत्यर्थः । एवकारात् प्रयोगविधिर्न विध्यन्तरमिति लभ्यते ।

ननु वाक्यानां स्वस्वार्थबोधनानन्तरं परिसमाप्ततया नानात्वमेव स्वीक्रियते, तत्कथमस्य एकवाक्यत्वसम्भव इति चेत् । उच्यते, यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ पदानां स्वस्वार्थबोधनानन्तरं विरतत्वेऽपि आकाङ्क्षावशात् परस्परान्वितत्वेन मिलितानां तेषां वाक्यत्वं जायते, तथा दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत, समिधो यजति, इडो यजतीत्यादिवाक्यानां स्वस्वार्थबोधनानन्तरं समाप्तत्वेऽपि परस्परमुपकार्य्योपकारकाकाङ्क्षया अन्वितत्वेन मिलितानामेकवाक्यत्वं भवति । अतएव परस्परान्वितपदसङ्घातो वाक्यं तथाविधवाक्योच्चयो महावाक्यमित्युच्यते । तथाचोक्तं भट्टपादैः ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते।

न च विलम्बवदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम्।

अर्थैकत्वे समासानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते॥ इति।

अत्राङ्गाङ्गित्वं वैदिकवाक्य एव। तन्मात्रोक्तौ भारतरघुवंशादीनामेकमहावाक्यत्वं न स्यादिति। तत्संग्रहाय आदिपदमुपकार्य्योपकारकभावसम्बन्धग्राहकमुपात्तम्। तथाच प्राशुभावबोधकवाक्यान्तराभावेऽपि तत्तद्वाक्यसमुदायात्मकमहावाक्यस्यैव प्रयोगविधित्वमिति नासम्भव इति सिद्धम्।

अङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानविधौ प्रयोगविधिलक्षणं सङ्गमयति स हीति। विधत्त इत्यन्वयः। को नाम प्रयोगप्राशुभाव इत्यतस्तत्स्वरूपमाह अविलम्बेति। अविलम्बः अपरपर्य्यायो नामान्तरं यस्य तमित्यर्थः। महावाक्यापरपर्य्यायस्य अङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानविधेरविलम्बप्रतिपादकत्वे हेतुगर्भविशेषणमुक्तं साङ्गमित्यादि। अनुष्ठापयन् अनुष्ठेयत्वेन प्रतिपादयन्। तथाच यथा भारतादौ एकैकवाक्येन इतिवृत्तांशविशेष एव बोध्यते, वाक्यसमुदायात्मकमहावाक्येन तु समग्रेतिवृत्तम्। तथा वेदेऽपि तत्तद्वाक्येन कर्म्मावयवविशेष एवानुष्ठेयत्वेन प्रतिपाद्यते। तत्तद्वाक्यसमुदायात्मकमहावाक्येन तु कर्म्मसमुदायात्मकं साङ्गप्रधानमनुष्ठेयत्वेन बोध्यत इत्येककर्म्मात्मकव्यापारनिचयस्य अविलम्बेन कर्त्तव्यतैवायातीति भावः। नन्वेककर्म्मतापन्नत्वे बोधितेऽपि तत्तत्कर्म्मणामविलम्बेन कर्त्तव्यत्वे किं मानमित्यत उक्तं विलम्बे प्रमाणाभावादिति।

तथाच एककर्म्मतापन्नानां व्यापाराणां यत्र विलम्बे प्रमाणं नास्ति तत्राविलम्बेनैव कर्त्तव्यता। एकपाककर्म्मतापन्नस्थालीमार्ज्जनाद्योदनपरीक्षान्तव्यापाराणामविलम्बवदिति भावः। पूर्व्वोक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वशङ्कामपनयति न चेति। अविलम्बेऽपीति। तेषां कर्म्मणामविलम्बेन कर्त्तव्यत्वेऽपीत्यर्थः। तथाच यत्राविलम्बेऽपि प्रमाणाभावस्तत्र विलम्बेन कर्त्तव्यतापि सम्भवति। ग्रामान्तरं गच्छतः पुरुषस्यान्तरा छायायामुपविशतो ग्रामान्तरगमनरूपैककर्म्मतापन्नपादविहरणानामन्तरा विलम्बवदिति भावः। तथाच विलम्बा-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विलम्बे हि अङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः प्रसज्यते। नहि विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोरिदमनेन सहकृतमिति साहित्यं व्यवहरन्ति। न चैवं साहित्यानुपपत्त्या

विलम्बयोरैच्छिकत्वमस्त्वित्याशङ्कार्थः। तत्शङ्कानिरासकं हेतुमाह विलम्बे हीति। अङ्गेति। अङ्गविधीनां प्रधानविधेश्च या एकवाक्यता एकमहावाक्यता तया अवगतं यत् साहित्यम् अङ्गप्रधानयोः परस्परसम्बद्धत्वं विलम्बे सति तदनुपपत्तिः प्रसज्यते इत्यर्थः।

तथाच लौकिककर्म्मणि विलम्बाविलम्बयोरैच्छिकत्वसम्भवेऽपि वैदिककर्म्मणि तत्त-द्वाक्यबोधित-तत्तत्कर्म्मणामङ्गप्रधानभावावगमात् अङ्गानाञ्च प्रधानसहकारित्वात् एतदेतत्-सहकृतमेतत्कर्म्म कर्त्तव्यमित्यङ्गप्रधानयोः परस्परसम्बद्धत्वप्रतीतेर्विलम्बेन तत्तत्कर्म्मानुष्ठाने तदनुपपत्तिरिति भावः। एतेनार्थापत्तिरेवाविलम्बे प्रमाणमिति दर्शितम्। विलम्बानु-ष्ठाने सहकारिसहकृतत्वानुपपत्तौ हेतुमाह नहीति। साहित्यं व्यवहरन्तीति। दिवा-रात्रिक्रियमाणयोर्भोजनयोरेकभोजनसहकृतमपरभोजनमित्यादिसाहित्यव्यवहाराभावादिति भावः। एवञ्च यदि साहित्यानुपपत्तिबलेनैवाविलम्बत्वकल्पनं तदा अङ्गप्रधानयोरिव प्रधानानामप्याग्नेयादीनामविलम्बेनानुष्ठानं मन्तव्यम्, परस्परसाहित्यप्रतीत्यविशेषादिति ध्येयम्।

अविलम्बस्तु अप्रामाणिकवैधकर्म्मान्तराव्यवधानम्। अप्रामाणिकत्वं कर्म्ममध्ये कर्त्तव्य-त्वेन प्रमाणाप्रतिपादितत्वम्। तत्र वैधेति विशेषणात् पुरोडाशादितो मक्षिकापसारणादौ कृतेऽपि न क्षतिः। अप्रामाणिकेति विशेषणात् क्षुतादावाचमने कृतेऽपि वैधकर्म्मव्यव-हितत्वान्नाविलम्बहानिः। अतएव पूर्व्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति श्रुतेरन्तरा कार्य्यसम्बन्धानुष्ठानं न दोषाय। अग्न्याधानयागयोः पूर्व्वापरदिनकर्त्तव्यताविधानमुखेन अन्तरा तदनुष्ठानस्याभ्यनुज्ञानात्। एवं दर्शपौर्णमासानुष्ठेययागयोरेकयागत्वेऽपि न क्षतिः। न तु पूर्व्वापरक्रियानधिकरणकालाव्यवधानमविलम्बः। कालस्य क्षणरूपत्वे असम्भवः। स्थूलकालरूपत्वे तु प्रातरारभ्ययागस्य किञ्चिदनुष्ठाय तद्दिनकर्त्तव्यवैधकर्म्माणि समाप्य आरब्धयागसमापनेऽपि अविलम्बेनानुष्ठानं सिध्यतु इत्यादिकमालोचनीयम्।

ननु प्रयोगविधिबोध्यसाहित्यानुपपत्त्या समानकालीनत्वमेव प्रतीयतां क्रियासाहित्यस्य यौगपद्यरूपत्वात्। अव्यवधानेन पूर्व्वोत्तरकालक्रियमाणयोरविलम्बकृतत्वव्यवहारदृष्ट्या अविलम्बो न वाच्यः। प्रयोगविधिना अविलम्बाप्रतिपादनादित्यापत्तिं निरस्यति न चेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

समानकालत्वमेव स्यान्न त्वविलम्बः, अव्यवधानेन पूर्व्वोत्तरकाल-क्रियमाणपदार्थयोरविलम्बेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यम् । अनेकपदार्थानामेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानानुपपत्तेः । न च तावत्-कर्त्तृसम्पादनेनानुष्ठानं किं न स्यादिति वाच्यम् । तस्यैतस्य यज्ञक्रतश्चत्वार ऋत्विज इत्यादिना कर्त्तॄणां नियतत्वात् ।

तस्मादङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यतावगत-तत्साहित्यं विदधदुक्तविधया एककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलम्बं विधत्त इति सिद्धं प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधि-रिति ।

स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत्कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं

व्यवहारादिति । अविलम्ब इत्यत्र हेतुरयम् । पश्चान्नञा योगः । तथाच एवं व्यव-हारदर्शनेन अविलम्ब एव शास्त्रार्थ इति नेत्यर्थः । आपत्तिनिरासकं हेतुमाह अनेकेति । अनुपपत्तेरिति । तथाच साहित्यस्य यौगपद्यरूपत्वे अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादिति भावः । नानाकर्तृसमवधानेनानुष्ठानमस्त्विति निराकरोति न चेति । यज्ञक्रतौ यज्ञ-कर्त्तुः । उक्तविधया कर्म्मसहस्रस्य चतुर्भिरेव ऋत्विग्भिर्युगपत्कर्त्तुमशक्यतया ।

अविलम्बमिति । तथाच प्रयोगविधिबोध्यसाहित्यस्य यौगपद्यरूपत्वासम्भवेन अव्यव-हितकालवर्त्तितास्वरूपत्वमेवाङ्गीकार्य्यमिति भावः ।

अविलम्बप्रतिपादनमुखेन पदार्थानां क्रमनियमोऽपि प्रयोगविधिना दर्शित इत्याह स चेति । प्रयोगविधिरित्यर्थः । नियते क्रमे क्रमनियमे । तदनङ्गीकारे दोषमाह अन्य-थेति । प्रयोगविक्षेपेति । निश्चायकाभावादिच्छया पौर्व्वापर्य्यकल्पने प्रयोगस्य नाना-रूपत्वापत्तेरित्यर्थः । इष्टापत्तौ विधेस्तात्पर्य्यविशेषनिश्चयाभावप्रसङ्गः नानातात्पर्य्यकत्वानुप-पत्तेरिति भावः ।

अत इति । यतः क्रमनियममन्तरेण प्रयोगविधेस्तात्पर्य्यनिश्चयानुपपत्तिरत इत्यर्थः । पदार्थविशेषणतया तत्तत्कर्म्मविशेषणतया । एतत्कर्म्मानन्तर्य्यविशिष्टमेतत्कर्म्मेत्यादिरूपेण

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । तच्च क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्व्वापर्य्यरूपो वा ।

तत्र षट् प्रमाणानि सन्ति । श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्या-

---

कर्म्मसमुदायबोधनात् पौर्व्वापर्य्यरूपक्रमस्य पदार्थविशेषणत्वमिति भावः । क्रमपदार्थं निरूपयति तच्चेति । प्रयोगविधावित्यर्थः । विततिविशेष इति । यथा अव्यवधानेन स्थापनाद्घटादेः श्रेणीभावो विततिस्तथा अव्यवधानेनानुष्ठानात्कर्म्मगणस्य धारावाहिकत्वं विततिः । तत्र घटादेः पूर्व्वपूर्व्वस्य सद्भावदशायामेवोत्तरस्य स्थापनम् । कर्म्मगणस्य तु पूर्व्वपूर्व्वध्वंसदशायामेवोत्तरोत्तरस्यानुष्ठानमिति वैलक्षण्याद्विशेषपदम् ।

ननु तथाविधा विततिरङ्गप्रधानरूपकर्म्मसमुदायनिष्ठैव, न पदार्थनिष्ठा, तत्तदेकैककर्म्मणः पदार्थपदव्यपदेश्यत्वात् । तत्कथं विततिनाम्नः क्रमस्य पदार्थविशेषणतया विधानमुक्तमित्यतः क्रमपदार्थमन्यथा निर्वक्ति पौर्व्वापर्य्येति । पौर्व्वापर्य्यं कस्यचित्कर्म्मणः पूर्व्वत्वं कस्यचिदपरत्वमित्यर्थः । तच्च एकैककर्म्मनिष्ठमिति पदार्थविशेषणमिति भावः ।

ननु पदार्थबोधकवाक्येषु क्वचित् क्वचित् क्रमः श्रूयते । यथा वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति । अध्वर्य्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमित्यादि च, न तु सर्व्वत्र वाक्ये । एवञ्च तत्तद्वाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिः कथं सर्व्वपदार्थविशेषणतया क्रमं बोधयेत् । स हि यथाभिहितान्यङ्गानि समीक्ष्य प्रवर्त्तमानो नाधिकं ब्रूते । इत्यतः श्रुतिमन्तरेणापि क्रमः प्रमेय एव, श्रुतिवदन्येषामपि क्रमप्रमाणानां सद्भावादिति प्रतिपादयति तत्रेति । क्रमप्रतिपत्तावित्यर्थः । षट् प्रमाणानीति । तथाच अर्थादीनामपि क्रमप्रतिपादकतया सर्व्वत्रैवान्यतमप्रमाणेन क्रमप्रतिपत्तिरावश्यकीति प्रयोगविधिना पदार्थमात्रस्य क्रमो विधीयत एवेति भावः । तत्र षडिति सङ्ख्यानिर्द्देशात् क्रमप्रतिपत्तौ प्रमाणान्तरासद्भावप्रतिपादनमुखेन षडन्यतमप्रमाणविषयत्वे क्रमप्रतिपत्तिर्नास्तीति सूचितम् । तथाच पञ्चमाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तसूत्रम् ।

अनियमोऽन्यत्रेति ।

यत्र क्रमप्रतिपादकं श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणं नास्ति तत्र क्रमनियमो नास्तीत्यर्थः ।

तदुदाहरणमर्थसंग्रहटीकायामुपन्यस्तमस्माभिः ।

षट् प्रमाणानि नाम्ना निर्द्दिशति श्रुत्यर्थेति । उद्दिष्टेषु तेषु प्रथमं श्रुतिं निरूपयति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ख्यानि । तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः । तच्च द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरञ्च । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरम् । वेदिकरणादेर्वचनान्तरेण विहितत्वात् । वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम् ।

तत्रेति । क्रमपरवचनं क्रमवाचकः शब्दः । श्रुतिरिति । तथाविधशब्दस्य श्रवणमात्रेणैव क्रमप्रतीतेः । अतएव यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य श्रवणमात्रादेवावगम्यते स श्रुत्यावगम्यत इत्युक्तं भाष्यकारैः । उक्तलक्षणां श्रुतिं विभजति तच्चेति । केवलेति । पदार्थानुवादेन क्रममात्रविधायकमित्यर्थः । यत्र प्रमाणान्तरेण कर्म्मप्राप्तं क्रमस्त्वप्राप्तस्तत्र क्रमविशिष्टकर्म्मप्रतिपादकवाक्यस्य कर्म्मानुवादेन क्रममात्रविधायकत्वम् । कर्म्मणः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । तद्विशिष्टेति । क्रमविशिष्टपदार्थविधायकमित्यर्थः । यत्र पदार्थस्तत्क्रमश्चाप्राप्तौ तत्र तत्प्रतिपादकवाक्यस्य विशिष्टविधायकत्वम् । क्रमकर्म्मणोर्द्वयोरप्यप्राप्तत्वेन विधेयत्वावश्यकत्वात् ।

आद्यस्योदाहरणमाह तत्रेति । तयोः क्रमपरवचनयोर्मध्ये इत्यर्थः । वेदं कृत्वेति । वेदो नाम दर्भमयं सम्मार्ज्जनसाधनम् । वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिरिति माधवाचार्य्याः । तत्र क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्व्वकालबोधकतया वेदवेदिकरणयोः पौर्व्वापर्य्यप्रतिपादकत्वेन क्रमपरवचनत्वात् श्रुतित्वम् । एवमथ ततःप्रभृतिपदानामपि । अथास्य क्रमविशिष्टकर्म्मप्रतिपादकस्य केवलक्रमविधायकत्वे किं मानमित्यत आह वेदिकरणादेरिति । वचनान्तरेणेति । दर्शपौर्णमासयोर्हविरधिवासनोत्तरं वेदिकरणादिविधायकवाक्यप्राप्तत्वादित्यर्थः । तथाच वेदिकरणादेः प्रमाणान्तरप्राप्ततया विधातुमशक्यत्वान्न क्रमविशिष्टपदार्थविधायकत्वं, किन्तु प्रमाणान्तराप्राप्तस्य क्रमस्यैव विधायकत्वमिति भावः ।

श्रुतेर्द्वितीयप्रकारमुदाहरति वषडिति । वषट्कर्त्ता होतेति माधवाचार्य्याः । ज्योतिष्टोमे प्रैतुहोतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणामित्यादिश्रुतिभिर्भक्षणार्थचमधातुनिष्पन्नचमसशब्दबोधितभक्षणेन होत्रादीनां सर्व्वेषामृत्विजां यज्ञशेषभक्षणं समाख्यया प्राप्तम् । इदानीन्तु वाक्यान्तरेण प्राथम्यविशिष्टं सोमभक्षणं होतुर्विधीयते वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति । ननु होतुः समाख्ययैव भक्षणप्राप्तिः प्राथम्यस्य चाप्राप्तिस्तदेवात्र विधीयत इतीदमपि क्रम-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् ।

सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती । तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अतएव आश्विनस्य पाठक्रमात् तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावाश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनाद्दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् ।

यत्र तु प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः । यथाग्नि-

मात्रविधायकं वाक्यमस्त्वित्यत आह एकप्रसरेति । मिलितार्थविधायकत्वेत्यर्थः । तद्भङ्गभयेन तद्बाधरूपदोषभिया ।

अत्रायमाशयः । वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यस्य वषट्कर्त्तृकर्त्तृकप्राथम्यविशिष्टभक्षणविषयकत्वसम्भवे तदेकदेशवषट्कर्त्तृकर्त्तृकभक्षणानुवादेन प्राथम्यमात्रविधाने एकप्रसरताभङ्गेन विशिष्टानुवाददोषापत्तिः । तथा प्रथमभक्ष इति समस्तपदस्य प्राथम्यविशिष्टभक्षणविधायकत्वसम्भवे यो भक्षः स प्रथम इत्येकांशेन भक्षणमुद्दिश्य अपरांशेन प्राथम्यविधाने मिलितार्थविधायकत्वहान्या वचनव्यक्तिद्वयं सम्भवतीति क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वमिति । एवमेव तृतीयाध्यायपञ्चमपादे शास्त्रदीपिका ।

इदानीं श्रुतेर्बलवत्त्वं साधयति सेयमिति । इतरेति । अर्थादीत्यर्थः । वचनकल्पनम् एतत्क्रमेण एतत्कुर्य्यादित्येवं श्रौतक्रमबोधकवचनकल्पनम् । तद्द्वारेणेत्यर्थः । अतएव श्रुतेरितरप्रमाणापेक्षया बलवत्त्वादेव ।

आश्विनस्य आश्विनग्रहस्य । अयमाशयः । ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिनामकेषु ग्रहेषु आश्विननामा ग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । अतः पाठात् तृतीयस्थाने तद्ग्रहणप्रसक्तिः । आश्विनो दशमो गृह्यत इति श्रुत्या तु दशमस्थाने ग्रहणं बोध्यते तत्रोभयोरेव प्रमाणत्वादैच्छिकक्रमप्राप्तौ श्रुतेर्बलवत्प्रमाणतया पाठक्रमं बाधित्वा प्रवृत्तौ दशमस्थान एवास्य ग्रहणमिति पञ्चमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तितम् ।

अर्थक्रमं लक्षयति यत्रेति । प्रयोजनवशेनेति । एतेन प्रागुक्तक्रमगणनायामर्थपदं प्रयोजनपरमिति दर्शितम् । क्रमनिर्णयः क्रमावगमः । स तथाविधस्थले निर्णीतः क्रमः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

होत्रयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्व्वमनुष्ठीयते । स चायं पाठक्रमाद्बलवान् । यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्लृप्तप्रयोजनबाधोऽदृष्टार्थत्वञ्च स्यात् । नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किञ्चिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति ।

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः । तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते । येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयन्ति । यथार्थप्रत्ययञ्च पदार्थानामनुष्ठानात् ।

उदाहरति यथेति । अग्निहोत्रयवागूपाकयोरिति । प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णय इति शेषः । प्रयोजनवशेन कीदृशः क्रमो निर्णयः किंवा प्रयोजनमित्येतत्प्रदर्शनाय हेतुमाह अत्र हीति । होमार्थत्वेन होमप्रयोजनकत्वेन । तत्पाको यवागूपाकः । पूर्व्वम् अग्निहोत्रहोमात् प्राक् ।

पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वं साधयति स चायमिति । बलवत्त्वे हेतुमाह यथापाठमिति । पाठक्रममनतिक्रम्य, पाठक्रमानुसारेणेति यावत् । अनुष्ठाने अग्निहोत्रहोमानन्तरं यवागूपाककरणे । क्लृप्तप्रयोजनेति । दृष्टप्रयोजनेत्यर्थः । दृष्टप्रयोजनाभावे हेतुमाह नहीति । अयमेव पञ्चमाध्यायचतुर्थपादसिद्धान्तः । तथाचोक्तं शास्त्रदीपिकायाम् ।

हुत्वा हि पचमानस्य भवेद्द्रव्यमनर्थकम् ।
पाकश्चैव यवाग्वास्तां पक्त्वा जुहुयात्ततः ॥ इति ।

पाठक्रममाह पदार्थेति । तत्तत्कर्म्मबोधकेत्यर्थः । तस्मात् तत्तत्कर्म्मबोधकक्रमपठितवाक्यात् । आश्रीयते पौर्व्वापर्य्यबोधकश्रुतिकल्पनया निश्चीयते । तथाच क्रमपठितवाक्यमेव पदार्थक्रमप्रमाणभूतपाठशब्दार्थ इति सिध्यति । वाक्यक्रमेणार्थक्रमकल्पनायां बीजमाह येन हीति । अर्थप्रत्ययमर्थग्रहम् । यथाप्रत्ययं वाक्यार्थग्रहमनतिक्रम्य । तथाच यथा यथा वाक्यानि पठितानि तथा तथैवाध्ययनात् प्रयोगवेलायां तथा तथैव स्मरणं यथा यथा वाक्यस्मरणं तथा तथैव वाक्यार्थस्मरणं यथा यथा चार्थस्मरणं तथा तथैव कर्म्मानुष्ठानमित्येवं पौर्व्वापर्य्यस्यावश्यम्भावात् श्रुतेरपि तथैव तात्पर्य्यं कल्पनीयमिति भावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स च पाठो द्विविधः, मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति। तत्रा-ग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्याज्यानुवाक्यानां क्रमाद्यः क्रम आश्रीयते स मन्त्रपाठात्। स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठा-द्बलवान्। अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रवाक्यस्यान्तरङ्ग-त्वात्। ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेव इदमेवं कर्त्तव्यमित्येव-मवबोध्य कृतार्थमिति न पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियते। मन्त्राः

पाठं विभजति स चेति। मन्त्रपाठः क्रमपठितमन्त्रः। ब्राह्मणपाठः क्रमपठित-ब्राह्मणम्। मन्त्रेतरवेदभागस्य ब्राह्मणरूपतया तत्पदेन विधेरर्थवादादेर्वा कर्मप्रतिपादक-वाक्यमात्रस्य ग्रहणम्। मन्त्रपाठस्योदाहरणमाह तत्रेति। आग्नेयेति। आग्नेयाष्टा-कपालाग्नीषोमीययागयोरित्यर्थः। तत्तद्याज्यानुवाक्यानामिति। याज्या अनुवाक्या च ऋग्विशेषः। यः क्रम इति। प्रथममाग्नेयानुष्ठानमनन्तरमग्नीषोमीयानुष्ठानमित्यर्थः। मन्त्रपाठक्रमादिति। मन्त्रकाण्डे प्रथममाग्नेयमन्त्रस्य अनन्तरमग्नीषोमीयमन्त्रस्य पाठा-दित्यर्थः।

तथाहि होत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथमम् अग्निर्मूर्द्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये ऋचावाम्नाते। ततः प्रजापते न त्वदेतानीत्यादिके प्राजापत्ये ऋचौ। ततोऽग्नीषोमास्र वेदसि इत्यादिके अग्नीषोमीये ऋचावाम्नाते। एव माध्वर्य्यवे काण्डे अग्नये जुष्टं निर्व्वपामि अग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयमन्त्रः पूर्व्वमाम्नातः। यजमान-काण्डेऽपि अहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयमन्त्रः पश्चाच अहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्यग्नीषोमीयमन्त्र आम्नायते। अत एतेषु आग्नेयाग्नीषोमीयमन्त्राणां क्रमेण पाठदर्शनात् तयोर्यागयोरपि क्रमकल्पना सिध्यति। एवमेव पञ्चमाध्यायप्रथमपादे न्यायमाला।

मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वमाह स चायमिति। तत्र हेतुमाह अनुष्ठान इति। अन्तरङ्ग-त्वात् प्रयोगसन्निहितत्वात्। एतेन ब्राह्मणवाक्यस्य बहिरङ्गत्वं प्रतिपादितम्। तत्रादौ ब्राह्मणवाक्यस्य बहिरङ्गत्वं युक्त्यावधारयति ब्राह्मणवाक्यं हीति। प्रयोगाद्बहिरिति। अनुष्ठानात् प्रागित्यर्थः। एवकारेण प्रयोगदशायां नास्त्यस्य व्यापार इति दर्शितम्। अवबोध्य ज्ञानमुत्पाद्य। कृतार्थं निष्पादितस्वप्रयोजनम्। तथाच विधिवाक्यस्य कर्त्त-व्यताज्ञानोत्पादनैकप्रयोजनकतया पुरुषस्य तथाविधज्ञाने उत्पादिते सति कर्म्मानुष्ठानाय

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका इति वक्ष्यामः । तेनानुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वादन्तरङ्गो मन्त्रपाठ इतरस्मादिति बलवान् । अतएवाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणपाठादादावग्नीषोमीयानुष्ठानं पश्चादाग्नेयानुष्ठानमित्येवं क्रमं बाधित्वा मन्त्रपाठादादावाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्येव क्रम इत्युक्तम् ।

प्रवृत्तिर्भवतीत्यनुष्ठानात् प्रागेव विधेः सिद्धप्रयोजनतया विरामो विरतस्य चानुष्ठानवेलायां व्यापाराभावः सुगम एव । अतएवोक्तं शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभाव इतीत्याशयः ।

इदानीं मन्त्रस्यान्तरङ्गत्वे युक्तिमाह मन्त्राः पुनरिति । अनन्येति । अर्थस्मरणेतरप्रयोजनरहिता इत्यर्थः । प्रयोगेति । अनुष्ठानवेलायामर्थस्मृतिमात्रजनका इत्यर्थः । तेन अर्थस्मृतिजनकत्वेन । स्मरणक्रमेति । मन्त्रार्थस्मरणक्रमेत्यर्थः । तत्क्रमस्य अर्थस्मरणक्रमस्य । अन्तरङ्गः प्रयोगसन्निहितः । इतरस्मात् ब्राह्मणपाठात् । तथाचोक्तम् ।

लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्त्विह ।
अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः ॥ इति ।

मन्त्रपाठक्रमस्य ब्राह्मणपाठाद्बलवत्त्वोदाहरणमाह अतएवेति । ब्राह्मणपाठादिति । तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके अग्नीषोमीययागः समाम्नातः । ताभ्यामग्नीषोमीयमेकादशकपालं प्रायच्छदिति । आग्नेययागस्तु तदीयषष्ठप्रपाठके आम्नातः । यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवतीति । तस्माद्ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्यैव प्रथममनुष्ठेयत्वमस्तु, मन्त्रब्राह्मणपाठयोः पाठक्रमत्वाविशेषादित्यत्र सिद्धान्तः । मन्त्रपाठक्रमस्यान्तरङ्गत्वेन बलवत्तया ब्राह्मणपाठं बाधित्वा प्रवृत्तत्वेन प्रथममाग्नेयानुष्ठानं पश्चाच्चाग्नीषोमीयस्यानुष्ठानमिति । उक्तं न्यायमालायां पञ्चमाध्यायप्रथमपादे इति शेषः । शास्त्रदीपिकायामप्युक्तं यथा ।

नैवं स्मृतिक्रमेणैव ह्यनुष्ठानक्रमो भवेत् ।
स्मारकक्रमतश्चापि स्मृतीनां क्रम इष्यते ॥
मन्त्राश्चानन्यकार्य्यत्वात् स्मृत्यर्था विधयः पुनः ।
विधिनैव कृतार्थत्वान्नावश्यं स्मारका मताः ॥ इति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्येवं विधायक-वाक्यक्रमादयः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः। अत्र च यद्यपि ब्राह्मणवाक्यानि अर्थं विधाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजानां स्मारकान्तरस्याभावात् तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते। तथाच येन क्रमेण तान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयन्तीति युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति। तस्मिन्‌ प्रयाजानां ब्राह्मण-पाठक्रमात्‌ क्रम इति।

ननु प्रयाजेषु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेन कृता-र्थानां ब्राह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते। प्रयोगसमवेतार्थ-स्मारकाणां याज्यामन्त्राणामाग्नेयादिष्विवात्रापि सत्त्वात्‌। न च तेषां देवतास्मारकत्वात्‌ कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियते

ब्राह्मणपाठोदाहरणमाह प्रयाजानामिति। विधायकेति। क्रमपठितविधिवाक्या-दित्यर्थः। ननु ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगप्राक्काल एव कर्त्तव्यताबोधसम्पादनोपक्षीणत्वेन बहिरङ्गत्वान्नानुष्ठानक्रमप्रामाण्यसम्भव इत्याशङ्क्य निराकरोति अत्रेति। जनयन्ति: क्रमयो-र्मध्ये इत्यर्थः। स्मारकान्तरस्य क्रमबोधकप्रमाणान्तरस्य। तान्येव ब्राह्मणवाक्यान्येव। स्मारकत्वेन स्वार्थबोधजन्यसंस्कारद्वारा स्मरणोत्पादकत्वेन। तथाच मन्त्रब्राह्मणयो: क्रम-कर्त्तव्यताज्ञानजनकत्वाविशेषेऽपि संस्काराद्वारकत्वतद्द्वारकत्वभेदात्‌ बलाबले बोद्धव्ये। एतदेवाह तथाचेति। अर्थस्मरणं स्वार्थज्ञानजन्यसंस्कारद्वारेति शेषः।

ननु प्रयाजेष्वपि प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः सन्ति, तत्कथं प्रयाजानां स्मारका-न्तराभावात्‌ ब्राह्मणवाक्यानां परम्परया स्मारकत्वं स्वीक्रियते इत्याशङ्कते नन्वित्यादिना, तत्‌ कथं प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठक्रमात्‌ क्रम इत्युच्यत इत्यन्तेन। आग्नेयादिष्विवेति। आग्ने-याग्नीषोमीयादौ यथा प्रयोगसमवेतार्थस्मारका याज्या मन्त्राः सन्ति तथा समिदादियागे-ष्वपि मन्त्रविशेषाः सन्तीत्यर्थः। देवतास्मारकत्वात्‌ देवतामात्रबोधकत्वात्‌ कर्मक्रमस्मारक-त्वाभावादिति यावत्‌। ब्राह्मणवाक्यमिति। तथाच याज्यामन्त्राणां कर्मस्मारकत्वाभावेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

इति वाच्यम्। आग्नेयादिष्वपि कर्मस्मारकत्वेन तत्स्वीकारापत्तेः।

न चेष्टापत्तिः, तथा सति ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वं न स्यात्। तद्बलीयस्त्वे हि मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्व-मितरस्य तदस्मारकत्वं हेतुः। यदि च कर्मस्मारकत्वं ब्राह्मण-वाक्यस्य स्वीक्रियते तदा प्रधानस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यान्त-रङ्गत्वादङ्गभूतदेवतास्मारकत्वेन च मन्त्राणां बहिरङ्गत्वान्मन्त्र-पाठाद्ब्राह्मणपाठस्यैव बलीयस्त्वं स्यात्। तथाच "मन्त्रतस्तु विरोधे स्या"दिति पाञ्चमिकाधिकरणविरोधः। तत्र हि ब्राह्मण-

---

ब्राह्मणवाक्यमेव कर्मस्मारकत्वेनाङ्गीक्रियत इति भावः। तत्स्वीकारेति। ब्राह्मणवाक्य-स्वीकारापत्तेरित्यर्थः। तथाच तथा सति आग्नेयादिष्वपि मन्त्राणां देवतामात्रस्मारकतया ब्राह्मणवाक्यस्यैव कर्मस्मारकत्वेनाङ्गीकारापत्तिरिति भावः।

इष्टापत्तिं निराकरोति न चेति। तथा सतीति। आग्नेयादिष्वपि ब्राह्मणवाक्य-स्यैव कर्मक्रमबोधकत्वाङ्गीकारे सतीत्यर्थः। बलीयस्त्वं न स्यादिति। सर्व्वत्रैवेति शेषः। मन्त्राग्नेयाग्नीषोमीययोः ब्राह्मणपाठबलीयस्त्वाभ्युपगमे कथं मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वं लभ्यते, तदितरत्र सर्व्वत्रैव मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वं स्यादित्यत आह तद्बलीयस्त्वे हीति। मन्त्रपाठ-बलीयस्त्वे इत्यर्थः। इतरस्य ब्राह्मणपाठस्य। हेतुरिति। तथाच भवन्मते मन्त्राणां देवतामात्रस्मारकत्वेन प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावान्न कुत्रापि तथाविधहेतोः सम्भव इति भावः। तथा ब्राह्मणवाक्यस्य कर्मस्मारकत्वाङ्गीकारे तस्य तदस्मारकत्वासिद्ध्या चास्तां दुर्ब्बलत्वं प्रत्युत प्रधानस्मारकत्वेन तस्यैव बलवत्त्वं, मन्त्रपाठस्य त्वङ्गभूतदेवतास्मारकत्वेन दुर्ब्बलत्वमेव सर्व्वत्र स्यात् बलवत्त्वमित्याह यदि चेति। ब्राह्मणपाठस्यैव यावद्ब्राह्मण-पाठस्य।

भवतु ब्राह्मणपाठस्यैव बलवत्त्वं को दोष इत्यत्र सिद्धान्तसूत्रविरोधं दोषमाह तथा-चेति। तथा सतीत्यर्थः। मन्त्रतस्त्विति। "मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मादुत्पत्तिदेशः स" इति पञ्चमाध्यायप्रथमपादसूत्रम्। अस्यार्थः। विरोधे ब्राह्मणपाठेन सह विरोधे मन्त्रतः क्रमो ग्राह्यः स्यात्। मन्त्रपाठो बलीयानित्यर्थः। कुतः प्रयोगरूप-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पाठान्मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वादादावाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्युक्तम् ।

अथाग्नेयादिषु याज्या मन्त्रा एव देवताप्रकाशनद्वारा कर्म्मप्रकाशकाः । त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपत्वाद्देवतात्वस्येति चेत्, तुल्यं प्रयाजेषु । तत्रापि याज्या मन्त्रा देवताप्रकाशकाः । प्रयाजेषु देवताया मान्त्रवर्णिकत्वात् । तथाच प्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्म्मप्रकाशकत्वात् तत्क्रमो मन्त्रपाठादेव स्यान्न तु ब्राह्मणपाठक्रमात् ।

न च मन्त्रपाठस्यान्याद्दशत्वात् प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठ-

सामर्थ्यात् । प्रयोगाय कर्म्मानुष्ठानाय मन्त्ररूपस्य मन्त्रघटकपदसमुदायस्य सामर्थ्यात् । मन्त्रघटकपदस्य कर्म्मानुष्ठानबोधकत्वादिति तात्पर्य्यम् । ननु ब्राह्मणपाठस्यापि तथात्वमस्त्यत आह तस्मादिति । मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वात् स ब्राह्मणपाठ उत्पत्तिदेशः कर्म्मोत्पत्तिविधायक इति ।

तत्र हि तदधिकरणे हि । आदावाग्नेयानुष्ठानमिति । एतेन चाग्नेयाग्नीषोमीययोरपि ब्राह्मणपाठबलीयस्त्वं नेष्टं भवितुमर्हतीति दर्शितम् । उक्तमिति भाष्यकारादिभिरिति शेषः । नन्वाग्नेयादिषु मन्त्राणां न केवलं देवतास्मारकत्वं, देवताप्रतिपादनमुखेन कर्म्मणोऽपि प्रकाशनात् । वेदमीयत्यागोद्देश्यस्य देवतात्वेन देवताप्रकाशनादेव तदुद्देश्यकद्रव्यविशेषत्यागप्रकाशस्यापि जातत्वात् ।

अतो देवताकर्म्मोभयप्रकाशकत्वेन तत्र मन्त्रक्रमस्य बलीयस्त्वं, न पुनः केवलदेवताप्रकाशकत्वेनेति शङ्कते अथेति । तुल्यमिति । प्रयाजमन्त्राणामपि निरुक्तरूपेण उभयप्रकाशकत्वात्तत्रापि मन्त्रक्रमस्यैवादरः स्यादिति भावः ।

एतदेव व्यक्तमाह तत्रापीति । प्रयाजमन्त्राणां देवताप्रकाशकत्वे हेतुमाह प्रयाजेष्वपीति । मान्त्रवर्णिकत्वात् मन्त्रवर्णावगतत्वेन सिद्धान्तनात् । तथा सति भवदुक्तरीत्या कर्म्मप्रकाशकत्वमप्यवश्यम्भावीत्याह तथाचेति ।

प्रयाजेषु मन्त्रपाठादरणे ब्राह्मणपाठादन्याद्दशक्रमप्रसङ्ग इत्यापत्तिं परिहरति न चेति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

क्रमादेवेति वाच्यम्। अन्याद्दशत्वे तस्यैव क्रमस्यानुष्ठानं स्यात्। मन्त्रक्रमस्य बलीयस्त्वात्। अभ्यासाधिकरणे च वार्त्तिककृता क्रमविनियुक्तैवैवंलिङ्गकमन्त्रवर्णैरित्यादिना प्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां क्रमविनियोग उक्तः। नवमे तन्त्ररत्ने समिधोऽग्ने आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिक्रमप्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवतागुणत्वेन समर्प्यन्ते इत्युक्तम्।

मन्त्राणामन्याद्दशक्रमत्वे तदनुपपत्तिः स्यात्। तत्कथं

तत्रेष्टापत्तिरेवेत्याह अन्याद्दशत्वे इति। इदमापाततः। वस्तुतः प्रयाजेषु मन्त्रक्रमस्यान्याद्दशत्वं नास्तीति वक्ष्यते।

अत्र प्राचीनसंवादमाह अभ्यासेति। वार्त्तिककृता भाष्यव्याख्यानरूपवार्त्तिककारेण कुमारिलभट्टेन। क्रमविनियुक्त्या यथासङ्ख्यक्रमविनियोगेन। एवंलिङ्गकेति। समिदादिप्रकाशकेत्यर्थः। याज्यामन्त्राणां समिधोऽग्ने आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिसमिदादिदेवताप्रकाशकमन्त्राणाम्। क्रमविनियोगः क्रमेण विनियोगः। संवादान्तरमाह नवमे चेति। नवमाध्यायद्वितीयपादे इत्यर्थः। तन्त्ररत्ने पार्थसारथिमिश्रकृतभाष्यटीकायाम्। भाष्यकृता तत्पादीयशेषाधिकरणे "समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजतीति प्रयाजेषु समिदादिशब्दा यागनामधेयान्येव न देवतावाचका" इति सिद्धान्तयित्वा अभिहितम् "यदा न देवतोपदेशस्तदा मान्त्रवर्णिकी देवताविधिः। तदा चोपादेयत्वादेवंशब्दिका देवताश्चोद्यन्ते" इति। अत्र एवंशब्दिकाः समिदादिनामिकाः। देवताश्चोद्यन्ते मन्त्रवर्णैर्देवता विधीयन्ते इत्यर्थः। एतदेव तन्त्ररत्नकृता समिधोऽग्ने आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिक्रमप्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रवर्णैर्देवता गुणत्वेन विधीयन्ते इति व्याख्यातम्।

इदानीं मन्त्रक्रमस्य नान्याद्दशक्रमत्वमित्याह मन्त्राणामिति। तदनुपपत्तिः, वार्त्तिके क्रमविनियुक्तयेत्यस्य तन्त्ररत्ने च क्रमप्रकरणप्राप्तैरित्यस्य चानुपपत्तिः। तथाच प्रयाजपञ्चकस्य क्रमेण यथा यथा पाठस्तत्प्रकरणे मन्त्रपञ्चकस्यापि तथा तथैव क्रमेण पाठ इति यथासङ्ख्यक्रमेण प्रथममन्त्रस्य प्रथमयागे द्वितीयादिमन्त्रस्य द्वितीयादियागे विनियोगो लभ्यते। तत्र प्रथममन्त्रस्य समिद्रूपदेवताप्रकाशकत्वात् प्रथमयागस्य समिद्याग इति नामधेयम्। एवमन्येषामपीति मन्त्रब्राह्मणक्रमयोरनन्याद्दशत्वमिति भावः। दृढीकृतं पूर्वपक्षमिदानीमुपसंहरति तत्कथमिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठक्रमात् क्रम इत्युच्यते। सत्यमेतत् तथापि यत्रार्थस्मारका मन्त्रा न सन्त्येव यथा तूष्णीं विहितेषु कर्म्मसु, तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात्। तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थ-स्मारकत्वात्। प्रयाजोदाहरणन्तु कृत्वा चिन्तया। तत्र ब्राह्मण-वाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात्।

यथाहुरर्थवादचरणे वार्त्तिककाराः। "प्रयाजादिवाक्यान्यर्थं समर्प्य चरितार्थानि, स्वरूपसंस्पर्शे सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रति-पद्यन्ते" इति। तस्मात् समन्त्रककर्म्मणां क्रमो मन्त्रपाठात्, अमन्त्रककर्म्मणां क्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति दिक्।

उत्तरयति सत्यमेतदित्यादिना। यत्र येषु कर्म्मसु। अर्थस्मारकमन्त्रासद्भावः कुत्रे-त्यत आह यथेति। तूष्णीं विहितेष्विति। उपलक्षणमेतत् हुं फड़ादिमन्त्रकरणकेष्वपीति बोध्यम्। तर्हि भाष्यादौ ब्राह्मणपाठक्रमप्रदर्शनाय प्रयाजोदाहरणं कथं सङ्गच्छत इत्य-त आह प्रयाजोदाहरणन्त्विति। कृत्वा चिन्तया, निरापत्तिकतया। मन्त्रब्राह्मणयोरनन्या-दृशक्रमबोधकत्वेनापत्तिविरहस्यासम्भवादिति भावः। वस्तुतस्तत्र प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं मन्त्राणामेव। ब्राह्मणानां तदसम्भवादित्याह तत्रेति।

अत्र वार्त्तिककारसंवादमाह यथाहुरिति। अर्थवादचरणे प्रथमाध्यायद्वितीयपादे मन्त्रलिङ्गाधिकरणे। समर्प्य प्रकाश्य। चरितार्थानि कृतप्रयोजनानि। स्वरूपसंस्पर्शे कर्त्तव्यताबोधनद्वारेण प्रयाजादियागसम्बन्धे। प्रयोज्यतां प्रयाजादियागप्रयोज्यताम्, प्रयाजादियागार्थतामिति यावत्। तथाच यदर्थं हि क्रियन्ते धर्म्मास्तत्प्रयोजकम्। यस्मिन् सति क्रियन्ते तन्निमित्तमिति नवमाध्यायप्रथमाधिकरणे तृतीयवर्णके भाष्योक्ते-र्वाक्यानामनुष्ठानार्थत्वे अनुष्ठानप्रयोज्यतापि सम्भवेत्। परन्त्वत्र व्यभिचारादनुष्ठानार्थता नास्ति, कुतस्तत्प्रयोज्यतासम्भव इति भावः। ननु कोऽयं व्यभिचार इति चेत् उच्यते, वाक्यस्य अर्थबोधनार्थत्वमेव, वाक्यश्रवणे अर्थावगमावश्यम्भावात्। अतोऽव्यभिचारादर्थ-बोधनप्रयोज्यत्वमेव। अर्थबोधनद्वारेणानुष्ठानार्थत्वन्तु न सार्व्वत्रिकम्। स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादिवाक्यानामर्थावगमे जातेऽप्यस्मदादिभिस्तदर्थाननुष्ठानात्। एतस्मादेव व्यभि-चारान्नानुष्ठानप्रयोज्यता वाक्यानामिति। स्वसिद्धान्तमुपसंहरति तस्मादिति।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रकृतौ नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ वचनादेकस्मिन् देशेऽनुष्ठाने कर्त्तव्ये यस्य देशेऽनुष्ठीयन्ते तस्य प्रथममनुष्ठानमितरयोश्च पश्चात् । अयं यः क्रमः स स्थानक्रमः ।

स्थानं नामोपस्थितिः । यस्य हि देशेऽनुष्ठीयन्ते तत्पूर्व्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अतएव साद्यस्के अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्त्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानम् । तस्मिन् देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः । इतरयोस्तु पश्चात् ।

क्रमप्राप्तं स्थानक्रमं निरूपयति प्रकृताविति । नानादेशानामिति बहुव्रीहिः । विभिन्नकालकर्त्तव्यत्वेन विहितानामित्यर्थः । वचनात् विशेषवचनात् । देशे अवसरे । अनुष्ठीयन्त इति । प्रकृतौ विभिन्नकालकर्त्तव्यत्वेन विहिताः पदार्था इति शेषः । स स्थानक्रम इति । एतेन स्थानक्रमस्वरूपं दर्शितम् ।

इदानीं तल्लक्षणमाह स्थानं नामेति । उपस्थितिः कर्त्तव्यत्वेन ज्ञानम् । यस्य देशे यदवसरे । अनुष्ठीयन्ते सर्व्वाणि कर्म्माणीति शेषः । तत्पूर्व्वतने तदव्यवहितपूर्व्वकर्म्मणि । स एव यस्यावसरे कर्म्मान्तरमपि क्रियते स एव पदार्थः । एवकारेण तदवसरकर्त्तव्यपदार्थान्तरं व्यावर्त्त्यते । उपस्थितः कर्त्तव्यत्वेन ज्ञानविषयः । युक्तमिति । विकृतौ तदवसरे कर्म्मान्तरस्य विहितत्वेऽपि प्राकृतप्रणाल्या तस्यैव तदानीमनुष्ठेयत्वेन निश्चयसम्भवादिति भावः । अतएव प्रकृतौ यस्मिन्नवसरे यत्कर्म्मानुष्ठाननिश्चयस्तस्यैव तत्पूर्व्वतनकर्म्मानुष्ठानानन्तरमुपस्थितत्वादेव । साद्यस्कः सोमयागविशेष इति वक्ष्यते । अग्नीषोमीयादयः पशुयागविशेषाः । सवनीयदेशे सवनीयानुष्ठानावसरे । सहानुष्ठाने अव्यवधानेनोत्तरोत्तरानुष्ठाने । आदौ प्रथमतः । तस्मिन् देशे सवनीययागप्राक्तनसवनीययागोत्तरकालीनयोः कर्म्मणोरन्तराले । आश्विनस्तन्नामा ग्रहविशेषः । प्रथममुपस्थितेरिति । प्रकृतावाश्विनग्रहणानन्तरं तस्यैव कर्त्तव्यतानिश्चयादित्यर्थः । इतरयोः अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः । पश्चात् सवनीयानुष्ठानानन्तरम् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तथा हि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः, अग्नीषोमीयः सवनीयः अनुबन्ध्यश्चेति । ते च भिन्नदेशाः । अग्नीषोमीय औपवसथ्येऽह्नि, सवनीयः सुत्याकाले, अनुबन्ध्यस्त्वन्ते । साद्यस्क्रो नाम सोमयागविशेषः । स चाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः । अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्क्रे चोदकप्राप्ताः । तेषाञ्च तत्र साहित्यं श्रुतम्, सह पशूनालभेतेति । तच्च साहित्यं सवनीयदेशे । तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः, स्थानातिक्रमसाम्याच्च ।

एतस्योदाहरणस्याव्यक्ततया बुद्ध्यारोहणयोग्यतामुत्पादयति तथा हीति । पशुयागास्तानाह अग्नीषोमीय इत्यादि । भिन्नदेशा ज्योतिष्टोमे विभिन्नकालकर्त्तव्याः । कालभेदं दर्शयति अग्नीषोमीय इति । औपवसथ्ये ज्योतिष्टोमयागात् पूर्व्वस्मिन्नहनि । न्यायमालाप्येवमेवोक्तवती । सुत्याकाले सुत्यादिने । प्रातःसवने आश्विनग्रहणादूर्द्ध्वमिति माधवाचार्य्याः । अन्ते अवभृथादूर्द्ध्वम् । साद्यस्कं विवृणोति साद्यस्क्रो नामेति । अव्यक्तत्वादव्यक्तद्रव्यदेवताकत्वात् । ज्योतिष्टोमविकार इति । अव्यक्तयागमात्रस्य ज्योतिष्टोमविकारत्वनियमादिति भावः । ते अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः । चोदकप्राप्ताः प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशप्राप्ताः । तेषामग्नीषोमीयादीनाम् । तत्र साद्यस्क्रे । साहित्यम् एकस्मिन्नवसरे कर्त्तव्यत्वम् । श्रुतं श्रुतिबोधितम् । श्रुतिमाह सहेति । आलभेत आलभ्य यजेत । अत्र सहेत्युपादानात् वैकृतविशेषेण प्राकृतदिनभेदस्य बाधः । शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिर्बाधवत् ।

ननु विकृतौ सहालम्भनमौपवसथ्ये अहनि सुत्यादिने अवभृथादूर्द्ध्वं वेत्यत्राह तच्चेति । सवनीयदेशे सुत्याकाले सवनीयानुष्ठानावसरे । विनिगमनामाह तस्येति । सवनीयदेशस्येत्यर्थः । प्रधानेति । प्रधानस्य यागस्य सान्निध्यादित्यर्थः । प्रधानद्रव्यस्य सोमस्य सान्निध्याच्च । तथाच प्रकृतौ कालविशेषोपदेशेऽपि विकृतौ कालविशेषानिर्द्देशेन यौगपद्यमात्रविधानादनिर्द्दिष्टकालाङ्गस्य प्रधानकालकर्त्तव्यताया औचित्येन यागदिन एव कर्त्तव्यता न तु यागात् पूर्व्वदिने यागान्ते वेति भावः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं सम्भवति। अग्नीषोमीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रम्। अनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात्। एवमनुबन्ध्यदेशे अग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यः।

तथाच सवनीयस्य देशे सर्व्वेषामनुष्ठाने कर्त्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानम्। आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः। प्रकृतौ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोती-

---

ननु सवनीयस्थाने त्रयाणामनुष्ठाने अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रमः स्यादित्यत्र स्थानान्तरेऽपि त्रयाणामनुष्ठाने स्थानातिक्रमतौल्यमित्याह स्थानातिक्रमेति। स्थानातिक्रमसाम्यं हेतूपन्यासमुखेन विवृणोति सवनीयदेश इति। यागदिने इत्यर्थः। स्वस्वेति। अग्नीषोमीयस्थानस्य औपवसथ्याहरूपस्यातिक्रमः। अनुबन्ध्यस्थानस्य अवभृथानन्तरकालस्यातिक्रमश्चेत्यर्थः। मात्रपदेन तयोरेकतरस्यापि न स्थानद्वयातिक्रमसम्भव इति दर्शितम्।

औपवसथ्याहरूपाग्नीषोमीयदेशे त्रयाणामनुष्ठाने तु एकस्य स्वस्थानातिक्रममात्रमन्यस्य तु स्थानद्वयातिक्रम इत्याह अग्नीषोमीयदेश इति। अनुष्ठाने यागत्रयानुष्ठाने। सवनीयस्थानातिक्रमश्चेति। तृतीयस्यानुबन्ध्यस्य स्वस्थानं सवनीयरूपद्वितीयस्थानस्यानतिक्रम्य प्रथमस्थानप्राप्तेरसम्भवादिति भावः। अनुबन्ध्यदेशे इति। त्रयाणामनुष्ठाने क्रियमाणे इति शेषः। अग्नीषोमीयस्येति। प्रथमस्याग्नीषोमीयस्य स्वस्थानातिक्रमः सवनीयरूपद्वितीयस्थानातिक्रमश्चेत्यर्थः।

आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादिति यदुक्तं तदिदानीं प्रमाणप्रदर्शनपूर्व्वकं व्यञ्जयति तथाचेति। सवनीयस्थान एव त्रयाणामनुष्ठाने सतीत्यर्थः। आश्विनग्रहग्रहणानन्तरमिति। आश्विननामकग्रहग्रहणोत्तरकाल इत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह प्रकृताविति। आश्विनस्तन्नामा ग्रहविशेषः। त्रिवृता त्रिगुणरज्ज्वा। यूपं पशुबन्धनार्थं दारुविशेषम्। परिवीय वेष्टयित्वा। उपाकरोति मन्त्रेणाभिमन्त्रयति। तस्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

त्याभिनग्रहणानन्तरं तस्य विहितत्वात्। तथाच साद्यस्कोऽप्या-भिमग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य स्थानात् प्रथममनुष्ठानमितरयोश्च पश्चादित्युक्तम्।

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रम आश्रीयते स मुख्यक्रमः। येन क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते चेत्तदा सर्व्वेषामङ्गानां स्वप्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति।

व्युत्क्रमेण त्वनुष्ठाने केषाञ्चिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यव-

---

सवनीययागस्य। विहितत्वादिति। सवनीयपशूपाकरणादीतिकर्त्तव्यताविधानेन तदा-लम्भनपूर्व्वकयागस्यापि विहितत्वादित्यर्थः। प्रथममुपस्थित: आदौ कर्त्तव्यतया निश्चय-विषयः। विकृतेः प्रकृतिधर्म्मग्राहित्वादिति भावः। इतरयोः अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः। उक्तं पञ्चमाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तितम्।

अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः क्रमस्तु बाधकाभावात् प्राकृतपाठादेव द्वितीयमग्नीषोमीयानु-ष्ठानं तृतीयमनुबन्ध्यानुष्ठानमित्येवंरूपमिति तत्रैवोक्तम्।

मुख्यक्रममाह प्रधानक्रमेणेति। यत्रानेकयाग एकनैकप्रयोगान्तर्गतत्वेन विहितस्तथा तत्तद्यागीयतत्तद्धविःसम्बन्धिकर्म्म च विहितं तत्रेदमुच्यते। तथाच तत्तत्प्रधानं येन क्रमेणानुष्ठेयत्वेन विहितं हविःसम्बन्धिकर्म्म च तेनैव क्रमेणानुष्ठेयमित्यर्थः। एतदेव व्यनक्ति येनेति। तेषामङ्गानि तत्तद्यागीयहविःसम्बन्धिकर्म्माणि। तुल्यं व्यवधान-मिति। एकमात्रकर्म्मान्तरितत्वरूपं व्यवधानं तुल्यमित्यर्थः।

तथाहि आदौ प्रथमानुष्ठेयप्रधानयागीयहविःसम्बन्धिकर्म्म कृत्वा अनन्तरं पश्चादनुष्ठेय-यागीयहविःसम्बन्धिकर्म्म समाप्य यदि प्रथमानुष्ठेयप्रधानयागं पश्चादनुष्ठेयप्रधानयागञ्च क्रमेण समापयेत् तदा प्रथमानुष्ठेयप्रधानयागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणः स्वप्रधानेन प्रथमानुष्ठेययागेन एकमात्रकर्म्मणैव व्यवधानम्। तथा पश्चादनुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणश्च स्वप्रधानेन पश्चादनुष्ठेययागेन एकमात्रकर्म्मव्यवधानमित्युभयत्रैव यागीयाङ्गानां तुल्यं व्यवधानमिति।

व्युत्क्रमेण त्विति। पश्चादनुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणः प्रागनुष्ठानं प्रथमानुष्ठेय-यागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणश्च पश्चादनुष्ठानं कृत्वा प्रथमद्वितीययागयोः क्रमेणानुष्ठाने इत्यर्थः। केषाञ्चिदङ्गानां प्रथमानुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणाम्। अत्यन्तमव्यवधानं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

धानमस्त्येकान्तरितव्यवधानं स्यात्। तथायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः। अतः प्रधानक्रमोऽपि अङ्गक्रमे हेतुः।

अतएव प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोऽभिघारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः। आग्नेययागैन्द्रयागयोः पौर्व्वापर्य्यात्। अत्र हि द्वयोरभिघारणयोः स्वेन स्वेन प्रधानेन तुल्यमेकान्तरितव्यवधानं भवति। आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैन्द्रयागहविरभि-

---

व्यवधानलेशस्याप्यभावः। तद्धविःसम्बन्धिकर्म्मानुष्ठानानन्तरमेव तदीयप्रधानयागानुष्ठानादिति भावः। केषाञ्चिदिति। पश्चादनुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मणामित्यर्थः। अत्यन्तव्यवधानमिति। पश्चादनुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मपश्चादनुष्ठेययागयोरङ्गाङ्गिनोरन्तराले प्रथमानुष्ठेययागीयहविःसम्बन्धिकर्म्मप्रथमानुष्ठेययागयोः पातावश्यम्भावादिति भावः। इष्टापत्तिं परिहरति तथायुक्तमिति। अयुक्तत्वे हेतुमाह प्रयोगेति। साहित्यबाधापत्तेरिति। व्यवहितयोः साहित्यव्यवहाराभावादिति भावः। प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रम इत्यनेन अङ्गक्रमं प्रति प्रधानक्रमस्य यद्धेतुत्वमुक्तं तदुक्तयुक्तिमूलकमित्युपसंहरति अत इति। एतद्युक्तिबलादित्यर्थः।

उदाहरति अतएवेति। प्रधानक्रमस्याङ्गक्रमनियामकत्वादेवेत्यर्थः। प्रयाजशेषेणेति। प्रयाजयागावशिष्टेनाज्येनेत्यर्थः। अभिघारणं धारया सिक्त्वा मिश्रणम्। आग्नेयहविष इति। अयमाशयः। दर्शे आग्नेययाग ऐन्द्रयागश्च एकप्रयोगरूपेण विहितः। तत्राग्नेयः प्रथमकर्त्तव्यतया ऐन्द्रस्तूत्तरकालकर्त्तव्यतया मन्त्रपाठबलात् प्रतीतः। आग्नेययागे अष्टकपालसंस्कृतं हविः। ऐन्द्रे तु दधीत्याम्नातम्। तत्र वत्सापाकरणदोहनादय ऐन्द्रहविषो धर्म्माः प्रथमं पठिताः। पश्चादाग्नेयहविषो धर्म्मा निर्व्वापावघातादयः पठिताः। ते तथैवानुष्ठेयाः पाठक्रमात्। परन्तु प्रयाजशेषेणाभिघारणं स्विष्टकृदवदानं वेदामासादनञ्चेत्येते धर्म्मा उभयत्रैव हविषि कर्त्तव्याः। केन क्रमेण कर्त्तव्या इत्यत्र न किञ्चिदाम्नानमस्तीत्यतोऽत्र नियामकान्तराभावात् प्रधानयोराग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्व्वापर्य्यादेव तेषामङ्गानां पौर्व्वापर्य्यमवधार्य्यमित्याग्नेयहविषः प्रथममभिघारणं पश्चाच्चैन्द्रस्य दध्न इति।

मुख्यक्रमानुसरणे द्वयोरेव एकान्तरितत्वं वैपरीत्ये तु एकतरस्य द्व्यन्तरितत्वमिति व्यवधानलाघवरूपां प्रागुक्तां मुख्यक्रमानुसरणहेतुभूतयुक्तिमत्र सङ्गमयति अत्र हीति। आग्नेयैन्द्रयागयोरित्यर्थः। एकान्तरितत्वरूपं व्यवधानं दर्शयति आग्नेयहविरिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

घारणेन व्यवधानात् । ऐन्द्रयागहविरभिघारणैन्द्रयागयोराग्नेययागेन व्यवधानात् ।

अतश्चादावाग्नेयहविरभिघारणं तत ऐन्द्रस्य हविषः, तत आग्नेययागः, ततश्चैन्द्रयाग इत्येवं क्रमो मुख्यक्रमात् सिद्धो भवति । यदि त्वादावैन्द्रहविरभिघारणं तत आग्नेयस्य हविषोऽभिघारणं क्रियते तदा याज्यानुवाक्याक्रमवशादादावाग्नेयानुष्ठानादाग्नेययागतदङ्गहविरभिघारणयोरत्यन्तमव्यवधानम् । ऐन्द्रयागतदङ्गहविरभिघारणयोरत्यन्तं व्यवधानं स्यात् । तच्चायुक्तम् । अतो युक्तः प्रयाजशेषेणाभिघारणस्य मुख्यक्रमात् क्रम इति ।

स चायं मुख्यक्रमः पाठक्रमाद्दुर्ब्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकः । पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान् ।

अनुष्ठानप्रकारमाह अतश्चेति । मुख्यक्रमानुसरणे द्वयोरेकान्तरितत्वं प्रदर्श्य वैपरीत्ये कस्यचिदत्यन्तमव्यवधानं कस्यचिच्च द्व्यन्तरितत्वं प्रक्रते यथा भवति तथा दर्शयति यदि त्विति । याज्या अनुवाक्या च ऋग्विशेषः । क्रमेति । मन्त्रकाण्डे आदावाग्नेय्यौ ऋचावाम्नाते अनन्तरमैन्द्री ऋगाम्नाता इत्यर्थः । एतेन आग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानं ततश्चैन्द्रस्येति दर्शितम् । उपसंहरति अतो युक्तमिति ।

मुख्यक्रमस्य पाठक्रमाद्दौर्ब्बल्यमाह स चेति । दौर्ब्बल्ये हेतुमाह मुख्यक्रमो हीति । प्रमाणेति । प्रमाणान्तरसापेक्षा प्रधानक्रमबोधकशास्त्रमूलिका या प्रधानक्रमप्रतिपत्तिः प्रधानयोः क्रमज्ञानं तत्सापेक्षतया तदधीनतया विलम्बिता झटित्यनुत्पन्ना प्रतिपत्तिर्ज्ञानं यस्य तथाभूत इत्यर्थः । पाठक्रमस्य बलवत्त्वे हेतुमाह पाठक्रमस्त्विति । निरपेक्षेति । निरपेक्षः प्रमाणान्तरानधीनो यः स्वाध्यायानां वेदानां पाठक्रमः पाठमात्रेण क्रमज्ञानं तन्मात्रसापेक्षतया तन्मात्राधीनतयेत्यर्थः । न तथा न विलम्बितप्रतिपत्तिकः । इति हेतोः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतएवाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्युपांशुयाजाज्यनिर्व्वापो मुख्यक्रमान्न पूर्व्वमनुष्ठीयते तस्य दुर्ब्बलत्वात्। पाठक्रमात्तु पश्चादनुष्ठीयते तस्य प्रबलत्वादिति।

स चायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवान्। प्रवृत्तिक्रमे ह्या-

---

तथाच मुख्यक्रमस्थले प्रथमं प्रधानक्रमज्ञानं तदनन्तरञ्च तदङ्गानां क्रमज्ञानमुत्पद्यते। पाठक्रमस्थले तु प्रथमं क्रमपठितवाक्यानां ज्ञानमनन्तरञ्च तदर्थानां क्रमज्ञानमित्युभयोः क्रमान्तरज्ञानमूलकत्वाविशेषेऽपि प्रथमक्रमज्ञानस्य शास्त्रज्ञानमूलकत्व-तदमूलकत्वाभ्यां द्वितीयक्रमज्ञानस्य विलम्बाविलम्बाविति भावः।

तदुदाहरणमाह अतएवेति। मुख्यक्रमात् पाठक्रमस्य बलवत्त्वादेवेत्यर्थः। आग्नेयेति। अत्रायं भावः। पौर्णमासयागे आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीषोमीयैकादशकपालाख्यास्त्रयो यागा मन्त्रपाठात् क्रमेणानुष्ठेयाः। तत्राग्नेयहविः पुरोडाशरूपम्। उपांशुयाजहविराज्यम्। अग्नीषोमीयहविश्च पुरोडाशरूपम्। तत्राग्नेयहविर्धर्म्मास्तावत् प्रथममनुष्ठेयाः प्रवृत्तिक्रमात्। तथा उपांशुयाजीयाज्यधर्म्मान् आज्यस्थाल्यां निर्व्वाप उत्पवनं चतुर्ग्रहीतत्वञ्चेत्यादीन् अनुष्ठाय औषधिद्रव्यकाग्नीषोमीयहविषो धर्म्मान् निर्व्वापावघातादीन् प्रवृत्तिक्रमादेवानुष्ठातुमर्हति। परन्तु अग्नीषोमीयौषधधर्म्माः पूर्व्वमाम्नाताः पश्चात्तु आज्यधर्म्मा इति पाठक्रमात् प्रथममग्नीषोमीयहविर्धर्म्मा अनुष्ठेया अनन्तरञ्च उपांशुयाजीयाज्यधर्म्मा इति। एवमेव पञ्चमाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तितम्।

ननु येषां हविर्धर्म्माणां पाठक्रमादैन्द्रहविःपूर्व्वकत्वं सिद्धान्तितं तेषां तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात् तदितरेषामुत्तरकर्त्तव्यानामभिघारणादीनामपि प्रवृत्तिक्रमादैन्द्रहविःपूर्व्वकत्वमस्तु। पूर्व्वपूर्व्वकर्म्मणां यत्क्रमेणानुष्ठानमुत्तरोत्तरकर्म्मणामपि तत्क्रमेणानुष्ठानस्य प्रवृत्तिक्रमत्वात्। मुख्यक्रमस्तु बलवता प्रवृत्तिक्रमेण बाध्यतामित्यतो मुख्यक्रमस्य प्रवृत्तिक्रमाद्बलवत्त्वमाह स चायमिति। अत्र हेतुमाह प्रवृत्तिक्रमे हीति। पूर्व्वपूर्व्वकर्म्मणां यत्क्रमेणानुष्ठानमुत्तरोत्तरकर्म्मणामपि तथाविधः क्रमः प्रवृत्तिक्रम इति वक्ष्यते। तस्मिन्नाश्रीयमाणे, पाठबलादैन्द्रहविर्धर्म्माणां वत्सापाकरणदोहनादीनामादावनुष्ठानस्य आग्नेयहविर्धर्म्माणाञ्च निर्व्वापावघातादीनां पश्चादनुष्ठानस्य प्रवृत्तिदृष्ट्या अन्येषामपि हविरङ्गानां तथाविधक्रमे

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ङ्गीयमाणे बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षो भवति। अस्मिंस्तु आश्रीयमाणे सन्निकर्षः।

तद्यथा दर्शपौर्णमासयोरादावाग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यस्य। तद्धर्म्माश्च केचित् पूर्व्वमनुष्ठीयन्ते। तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्धर्म्माः सर्व्वे पूर्व्वमनुष्ठीयेरन् तत आग्नेयधर्म्माः तत आग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यानुष्ठानं तदा तद्धर्म्माणां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्म्मानुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात्।

यदा तु सान्नाय्यधर्म्माणां केषाञ्चित् पूर्व्वमनुष्ठानेऽपि अन्ये

अङ्गीक्रियमाणे। बहूनामिति। अवदानाभिघारणासादनादीनामपीत्यर्थः। प्रधानविप्रकर्षः प्रधानेन सह सम्बन्धे कर्म्मान्तरितत्वरूपं व्यवधानम्। अस्मिन् मुख्यक्रमे। सन्निकर्षोऽव्यवधानम्।

विप्रकर्षसन्निकर्षाववगमयति तद्यथेति। आग्नेयानुष्ठानमाग्नेयहविषस्त्यागः। ततः सान्नाय्यस्येति। सन्नयनान्मिश्रणाज्जातं सान्नाय्यं दधिमिश्रितपयोरूपमैन्द्रहविः। तस्यानुष्ठानमित्यनुषङ्गः। तत्त्यागः पश्चादित्यर्थः। तद्धर्म्माः सान्नाय्यनामक-ऐन्द्रहविर्धर्म्माः। केचित् वत्सापाकरणदोहनादयः। पूर्व्वम् आग्नेयहविर्धर्म्मानुष्ठानात् प्राक्। प्रवृत्तिक्रमं वत्सापाकरणदोहनादौ यः प्रवृत्तिक्रमः प्रथमप्रवृत्तिरूपः क्रमस्तमाश्रित्य इतरेष्वपि ऐन्द्रहविर्धर्म्मेषु तमेव प्राथम्यरूपक्रममनुसृत्य। सर्व्वे तद्धर्म्मा अवदानाभिघारणासादनान्यपि। ततः सर्व्वस्मादैन्द्रहविर्धर्म्मानुष्ठानात् परम्। आग्नेयानुष्ठानम् आग्नेयहविस्त्यागः। तद्धर्म्माणां सर्व्वेषां सान्नाय्यधर्म्माणाम्। स्वप्रधानेन सान्नाय्यानुष्ठानेन। आग्नेयेति। सान्नाय्यानुष्ठानात् पूर्व्वमाग्नेयानुष्ठानस्य तत्पूर्व्वमाग्नेयधर्म्मानुष्ठानस्य तत्पूर्व्वञ्च सान्नाय्यधर्म्मानुष्ठानस्य भवन्मते प्राप्तत्वादिति भावः।

वत्सापाकरणदोहनादिभिन्नानामवदानाभिघारणासादनादीनां मुख्यक्रमाश्रयणे तु न कस्यापि स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यां व्यवधानं किन्त्वेकमात्रव्यवधानमित्याह यदा त्विति। केषाञ्चित् वत्सापाकरणादीनाम्। पूर्व्वमनुष्ठानेऽपीति। बलवतः पाठक्रमादिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सर्व्वं मुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्म्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयते तदा सर्व्वेषामाग्नेयधर्म्मसान्नाय्यधर्म्माणामेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति।

आग्नेयधर्म्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्म्मैर्व्यवधानात्। सान्नाय्यधर्म्माणाञ्च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानात्। इति न विप्रकर्षः। तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवान्।

अन्ये सर्व्वे अवदानाभिघारणासादनरूपा धर्म्माः। मुख्यक्रममिति। आग्नेयसान्नाय्ययोर्यः पौर्व्वापर्य्यरूपः क्रमस्तमनुसृत्येत्यर्थः। आग्नेयधर्म्मानुष्ठानानन्तरमिति। आग्नेयानुष्ठानस्य प्राक्कर्त्तव्यतया तद्धर्म्मानुष्ठानस्यापि प्राक्कर्त्तव्यतौचित्यात् सान्नाय्यानुष्ठानस्य पश्चात्कर्त्तव्यतया तद्धर्म्मानुष्ठानस्याग्नेयधर्म्मानुष्ठानानन्तरमुचितत्वाच्चेति भावः। एकैकेनेति। न कस्यापि द्वाभ्यां व्यवधानमिति भावः।

एकैकव्यवधानं विशदयति आग्नेयधर्म्माणामिति। न विप्रकर्ष इति। नात्यन्तव्यवधानमित्यर्थः। ननु मुख्यक्रमानुसरणेऽपि आग्नेयधर्म्मानुष्ठानानन्तरं सान्नाय्यधर्म्माणामवदानाभिघारणासादनानामनुष्ठाने तदनन्तरञ्चाग्नेयसान्नाय्ययोः क्रमेणानुष्ठानेऽपि अवदानस्य स्वप्रधानेन सान्नाय्येन सह अभिघारणासादनाग्नेययागैस्त्रिभिरेव व्यवधानम्। अभिघारणस्य च द्वाभ्यां व्यवधानं भवति तत्कथमेकैकेन व्यवधानमुच्यत इत्यत उक्तं विजातीयेनेति। तथाच सान्नाय्यधर्म्मत्वेन एकजातीयाभ्यामभिघारणासादनाभ्यां व्यवधानं न दोषायैव। विजातीयेनाग्नेययागेन व्यवधानन्तु प्रयोगविधिबोधितसाहित्यभञ्जकत्वेन दोषः। सोऽपि मुख्यक्रमादरणजन्यत्वेन सोढव्य इति भावः। तथाच पञ्चमाध्यायचतुर्थपादे—

अवदानाभिघारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यादिति सूत्रेण पूर्व्वपक्षयित्वा

यथा प्रदानं वा तदर्थत्वादिति

सूत्रेण यस्य हविषस्त्यागः पूर्व्वं विहितस्तस्यैवावदानादि प्रथममिति सिद्धान्तितम्। उपसंहरति तस्मादिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपतितानामङ्गानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्त्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमात् यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः।

यथा प्राजापत्याङ्गेषु। प्राजापत्या हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वाक्येन तृतीयानिर्द्देशात् सेतिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः। अतस्तेषां तदङ्गानाञ्चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं सम्पाद्यम्।

प्रवृत्तिक्रमं निरूपयति सहेति। साहित्येन कर्त्तव्यतया विहितेष्वित्यर्थः। प्रधानेषु परस्पराङ्गाङ्गिभावरहितेषु। सन्निपतितानां यौगपद्येनोपस्थितानाम्। आवृत्त्येति। तत्तत्प्रधानेषु तत्तदङ्गानां यौगपद्येनानुष्ठानस्यावश्यकतया अव्यवधानेनानुष्ठानस्यैव शास्त्रार्थत्वेन तत्तत्प्रधानेषु तत्तदङ्गानामव्यवहितानन्तर्य्येण पुनः पुनरनुष्ठाने इत्यर्थः। द्वितीयादिपदार्थानामिति। प्राथमिकाङ्गस्य तत्तत्प्रधानेष्वावृत्त्यानुष्ठानसमाप्तावुपस्थितानां तदुत्तरकर्त्तव्याङ्गानामित्यर्थः। यः क्रम इत्यनेनास्यान्वयः। प्रथमानुष्ठितेति। प्राथमिकाङ्गस्य किञ्चित्प्रधानमारभ्यानन्तर्य्येण प्रतिप्रधानमनुष्ठाने यत्पौर्व्वापर्य्यमुपलब्धं तस्मादित्यर्थः।

उदाहरति यथेति। प्राजापत्येति। वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति श्रुतिविहितसप्तदशपशूनामग्नीषोमीयपशुविकृतित्वेनातिदेशप्राप्तेषु उपाकरणादिष्वित्यर्थः। प्रवृत्तिक्रम इत्यन्वयः। तेषु कुतः प्रवृत्तिक्रम इत्यत्र हेतुमाह प्राजापत्या हीति। एककालत्वेन विहिता इत्यनेनान्वितम्। तथा विधायकश्रुतिवाक्यमाह वैश्वदेवीमिति। तृतीयानिर्द्देशात् तृतीयाबहुवचननिर्द्देशात्। अत्र तृतीयार्थो भेदः। तस्य चाचरणक्रियायामन्वयः। आचरणमनुष्ठानम्। तेन प्राजापत्याख्यकर्म्माभिन्नानुष्ठानप्रतीतेः प्राजापत्यस्य सेतिकर्त्तव्यताकत्वं लभ्यते। साङ्गप्रधानसम्पादनस्यैव कर्म्मानुष्ठानत्वात्। न ह्येकदेशाचरणे कर्म्मानुष्ठितमिति व्यवह्रियते। बहुवचनेन तु साहित्यप्रतीतिबलेन एककालकर्त्तव्यता प्राप्ता। एतदेवाह सेतिकर्त्तव्यताका इति। एककालत्वेनेति च।

अत इति। यतः प्राजापत्यानां तदितिकर्त्तव्यतानाञ्चैककालकर्त्तव्यताविधानमत इत्यर्थः। उपाकरणनियोजनप्रभृतीनामिति। एकैकपशुविषयाणामिति शेषः। साहित्यमेककालकर्त्तव्यत्वम्। सम्पाद्यं घटयितव्यम्।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अत्र प्राजापत्यानां सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेनैकस्मिन् कालेऽनुष्ठानादुपपद्यते साहित्यम्। तदङ्गानाञ्चैकस्मिन् कालेऽनुष्ठानमशक्यम्। न ह्यनेकेषां पशूनामुपाकरणमेकस्मिन् काले कर्त्तुं शक्यम्। अतस्तेषां साहित्यमव्यवधानेनानुष्ठानात् सम्पाद्यम्। एकस्योपाकरणं कृत्वा अपरस्योपाकरणमिति।

अतः प्राजापत्येषु एकपदार्थं सर्व्वत्रानुष्ठाय द्वितीयपदार्थोऽनुष्ठेयः। तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं कस्माच्चित्पशोरारभ्य कर्त्तव्यं द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितस्तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः। प्रयोगविध्यवगतस्य मिथोऽङ्गसाहित्यस्योपपत्तये।

प्रयोगविधिना हि द्वैधे तदङ्गानामुपाकरणनियोजनादीनां

तत्र प्राजापत्यतदङ्गेषु मध्ये। सम्प्रतिपन्नेति। प्राजापत्यपदघटकतद्धितावगतप्रजापतिरूपैकदेवताकत्वेनेत्यर्थः। अनुष्ठानात् हवनात्। उपपद्यत इति। द्रव्यदेवतैक्येन सप्तदशपश्ववयवेत्तरेण सकृद्धोमसम्भवादिति भावः।

तदङ्गानाञ्चेति। तदङ्गोपाकरणादीनाञ्चित्यर्थः। अशक्यत्वे हेतुमाह नहीति। अनेकेषामिति। तथाच उपाकरणीयव्यक्तिभेदादेकजातीयकर्म्मत्वेऽपि न तन्त्रानुष्ठानसम्भव इति भावः। अत इति। तन्त्रेणैककालकरणरूपसाहित्यसम्पादनस्याशक्यत्वादित्यर्थः। अव्यवधानेन कर्म्मान्तरव्यवधानाभावेन। कर्म्मान्तराव्यवधानप्रकारं प्रतिपादयति एकस्येति।

एकं पदार्थमुपाकरणम्। सर्व्वत्र सप्तदशसु पशुषु। द्वितीयपदार्थो नियोजनरूपः। स च प्रथमपदार्थः कतमं पशुमुपक्रम्य कर्त्तव्य इत्यत्राह तत्रेति। तेषूपाकरणादिष्वित्यर्थः। कस्माच्चिदिति। यस्मात् कस्माच्चिदित्यर्थः। ननु प्रथमपदार्थानुष्ठाने यथा पशुविशेषनियमो नास्ति तथा द्वितीयादिपदार्थानुष्ठानेऽपि किं नियमाभाव इत्यत्राह द्वितीयस्त्विति। येन क्रमेणेति। तथाच उपाकरणं यमारभ्य यं यं पशुं प्रति कृतं तमारभ्य तं तं प्रत्येव कर्त्तव्यमिति भावः। प्राथमिकक्रमानुसरणं कस्मै फलायेत्यत्राह प्रयोगेति। मिथः परस्परम्।

तदङ्गसाहित्यस्य प्रयोगविध्यवगतत्वं प्रतिपादयति प्रयोगविधिना हीति। द्वैधे

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मिथः साहित्यमानन्तर्य्यापरपर्य्यायं विहितम्। तच्च साहित्यं सवनीयपशौ चोदकेन प्राप्तम्। तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन दैक्ष-विकृतित्वात् सवनीयाच्चैकादशिनेषु प्राप्तम्, सुत्याकालत्व-सामान्यात्। तेभ्यश्च प्राजापत्येषु प्राप्तम्, गुणत्वसामान्यात्।

प्राजापत्येषु च प्रतिपशु यागभेदाच्चोदका भिद्यन्ते। अत-श्चोदकात्तत्तत्पश्वङ्गभूतानामुपाकरणनियोजनादीनां साहित्य-

---

दीक्षाङ्गपशौ। आनन्तर्य्येति। अव्यवहितत्वनामकमित्यर्थः। तथाच यदि सर्व्वेषूपा-करणमनुष्ठाय तेषु सर्व्वेषु क्रमेण नियोजनादिकमनुष्ठीयते तदा उपाकरणनियोजनादीनां कर्म्मान्तराव्यवहितत्वरूपं परस्परसाहित्यमुपपद्यते। यदि तु एकस्मिन् पशावुपाकरण-नियोजनादीनि सर्व्वाण्यनुष्ठाय द्वितीयादिपशुषु तान्यनुष्ठीयन्ते तदा उपाकरणानन्तरमेव नियोजनमित्याद्युक्तमुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यं भज्येत। उपाकरणानन्तरमप्यु-पाकरणस्य नियोजनानन्तरमपि नियोजनस्य सम्भवादिति भावः। विहितं साक्षा-द्विहितम्। चोदकेन अतिदेशेन। ननु विकृतावेवातिदेशो न प्रकृतौ। तत्कथं दैक्षपशुधर्म्माणां सवनीयपशावतिदेशः सम्भवतीत्यत: सवनीयस्य दैक्षविकृतित्वं साधयति तस्येति। प्राणिद्रव्यकत्वेन पशुद्रव्यकत्वरूपसाधर्म्येण। एकादशिनेषु एकादशिनाख्ययाग-विशेषीयपशुषु। प्राप्तमतिदेशादागतम्।

तेषां सवनीयविकृतित्वमुपपादयति सुत्येति। सवनीयस्यैकादशिनानाञ्च सुत्याकाल-कर्त्तव्यत्वरूपसाधर्म्यादित्यर्थः। तेभ्यः एकादशिनेभ्यः। प्राजापत्येषु वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्युक्तप्राजापत्यपशुषु। गुणत्वेति। एकादशिनपशूनां प्राजापत्यपशूनाञ्च गुणत्वरूपसाधर्म्यादित्यर्थः।

यथैकादशिनेषु पशुभेदेन यागभेदात् एकैकस्मिन् पशावुपाकरणादीनामतिदेशभेदाः स्युस्तथा प्राजापत्येष्वपि यागभेदादतिदेशा विद्यन्त एवेत्याह प्राजापत्येष्विति। प्रतिपशु एकैकपशुना। यागभेदात् यागभेदस्यौत्सर्गिकत्वात्। चोदका अतिदेशाः। भिद्यन्ते एकैकपशुषु प्रत्येकरूपेणागच्छन्ति। चोदकात् भिन्नभिन्नातिदेशात्। तत्तत्पश्विति। एकैकपश्वित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मानन्तर्य्यापरपर्य्यायं प्राप्तम् । अतएवैकस्य पशोरुपाकरणान-न्तरमेव नियोजनं चोदकबलात् कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं तच्च न क्रियते । प्रत्यक्षवचनावगतसर्व्वपश्वङ्गसाहित्यानुपपत्तेः ।

अत एकस्मिन् पशावुपाकरणे कृते तदनन्तरमेव कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तमपि नियोजनं न क्रियते । प्रत्यक्षवचनबलात्तु पश्वन्तरेषु षोड़शसु उपाकरणमेव क्रियते । कृते तु तेषूपाकरणे प्रथमपशो-र्नियोजनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रथम-पशावेव नियोजनं कार्य्यम् ।

अतएव एकैकपशुषु उपाकरणनियोजनाद्यतिदेशप्राप्तेरेव । चोदकबलात् विभिन्नाति-देशबलात् । तच्च न क्रियत इति । तथाच एकादशिनादौ यथा पशुभेदेन यागभेदा-दतिदेशस्यापि भिन्नभिन्नत्वेन प्राप्तेरेकपशावुपाकरणनियोजनादीनि कृत्वा पश्वन्तरे तानि क्रियन्ते । तथा प्राजापत्येष्वपि यागभेदस्यौत्सर्गिकत्वेनातिदेशभेदादेकैकस्मिन् पशावुपा-करणनियोजनादीन्यव्यवधानेन कर्त्तव्यतयापाततः प्रतीतानि । परन्तु तथा न कार्य्याणीति भावः । अकरणे हेतुमाह प्रत्यक्षवचनेति । वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति प्रत्यक्ष-श्रुतवाक्येत्यर्थः ।

सर्व्वपश्वङ्गेति । प्राजापत्यैरिति बहुवचनबलेन सैतिकर्त्तव्यताकपशुयागस्य साहित्य-प्रतीतेः प्राप्तस्य सप्तदशपश्वङ्गसाहित्यस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तथाच एकादशिनधर्म्मातिदेशात् प्राप्तस्य एकस्मिन् सर्व्वाण्यनुष्ठाय अन्यस्मिन् सर्व्वानुष्ठानस्य प्रत्यक्षश्रुत्या बाध इति भावः ।

अतः प्रत्यक्षश्रुत्या अतिदेशस्य बाधितत्वात् । षोड़शसु पशुषु । तेषु पशुषु । तदीयोपाकरणेन प्रथमपशोरुपाकरणेन सह । व्यवधाने कर्म्मान्तरव्यवधाने ।

प्रमाणाभावादिति । तथाच उपाकरणेन सह नियोजनस्य व्यवधानं साहित्यव्याघा-तकं न पुनः सजातीयकर्म्मव्यवधानम् । तेन षोड़शोपाकरणव्यवधानेऽपि न क्षतिः । तेषां सजातीयकर्म्मत्वात् । तथाच पञ्चमाध्यायद्वितीयपादे सिद्धान्तसूत्रम्—

सर्व्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्वत्वादिति ।

वाशब्दः पूर्व्वपक्षं व्यावर्त्तयति । सर्व्वेषां पशूनां सम्बन्धि एकैकजातीयं कर्म्म कर्त्तव्यम् । तेनैव आनुपूर्व्वस्य साहित्यस्य कृतत्वादित्यर्थः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतश्च येन क्रमेणोपाकरणं कृतं तेन क्रमेण नियोजनं कार्य्यम् । एवञ्च तत्तत्पशूपाकरणानां स्वस्वनियोजनैस्तुल्यं षोडश-क्षणैर्व्यवधानं भवति । अन्यथा केषाञ्चिदत्यन्तव्यवधानं केषा-ञ्चिन्नाव्यवधानं स्यात् । तच्च न युक्तम् ।

तस्मात् येन क्रमेण प्रथमपदार्थोऽनुष्ठितस्तेनैव द्वितीयोऽनु-ष्ठेयः । तत्सिद्धं प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यो द्वितीयपदार्थक्रमः स प्रवृत्तिक्रम इति । तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतः षड्विधक्रम-निरूपणेन प्रयोगविधिव्यापारः ।

फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । फलस्वाम्यञ्च कर्म्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः ।

अत्र भाष्यम् । "एकजातीयानुसमयः कर्त्तव्यः । किमेवं भविष्यति, सहत्वमनुग्रही-ष्यते । तत्सहत्वं श्रूयते, वैश्वदेवीं कृत्वा पशुभिश्चरन्तीत्येकस्मिन् काले पशूनां प्रचारः । नन्वेवं सति पूर्व्वस्य पदार्थस्य उत्तरः पदार्थः पश्वन्तरव्यापारेण व्यवधीयते । नैष दोषः, एवमपि कृतमेवानुपूर्व्व्यम् । योऽसौ पश्वन्तरे व्यापारः स एवासौ, न पदार्थान्तरम् । न पदार्थान्तरेण व्यवधानं भवतीति ।"

तुल्यमिति । न कस्यापि न्यूनाधिककालव्यवधानमिति भावः । षोडशक्षणैः षोडशोपाकरणकालैः । एतेन कालव्यवधानमात्रं न कर्म्मान्तरव्यवधानम् । षोडशोपा-करणानामुपाकरणत्वेन सजातीयत्वादिति दर्शितम् । अन्यथा प्राथमिकपदार्थक्रमाति-क्रमेण ।

प्रवृत्तिक्रमनिरूपणमुपसंहरति तत्सिद्धमिति । क्रमषट्कनिरूपणं प्रयोगविधिनिरू-पणञ्चोपसंहरति तदेवमिति ।

क्रमप्राप्तमधिकारविधिं निरूपयति फलस्वाम्येति । फलस्वाम्यं विवृणोति कर्म्मेति । फलभोक्तृत्वमपि फलभागित्वं फलसम्बन्धवत्त्वमिति यावत् । अन्यथा स्वर्गफलस्य सुखरूप-तया तदंशे अनुभवितृत्वं पुत्रपश्वादिफलांशे च तज्जन्यसुखानुभवितृत्वमिति भोक्तृत्वस्य द्वैरूप्यापत्तेः । अधिकारविधिस्वरूपमाह स चेति । तथाधिकारविधित्वं योजयति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफल-भोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवते अष्टाकपालं निर्व्वपेदित्यादिभिस्त्वग्निदाहादौ निमित्ते कर्म्म विदधद्भिर्निमित्तवतः कर्म्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते ।

तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारिविशेषणविशिष्टः । अधिकारिविशेषणं तदेव यत् पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतम् । अतएव

अनेन हीति । स्वर्गमुद्दिश्येति । स्वर्गफलकत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः । स्वर्गकामस्येति । तथाच स्वर्गकाम इति वाक्येन यागद्वारा स्वर्गं भावयेदिति बोधयता स्वर्गस्य भाव्यत्वप्रतिपादन-मुखेन यागप्रयोजकेच्छाविषयत्वे सति यागजन्यत्वरूपं यागफलत्वं तत्कामस्य तत्फलसम्बन्धि-त्वं प्रतिपाद्यत इति भावः ।

श्रुतफलस्वाम्यबोधकत्वाभावेऽपि अर्थसिद्धफलस्वाम्यबोधकस्याप्यधिकारविधित्वं स्यादिति प्रदर्शनाय उदाहरणान्तरमाह यस्याहिताग्नेरिति । क्षामवते इत्यनेन क्षामवच्छब्दवत्त्वेन देवतात्वं बोध्यते । इत्यादिभिरित्यादिपदात् यस्य हिरण्यं नश्येदाग्नेयादीनि निर्व्वपेदिति भाष्यधृता श्रुतिः परिग्राह्या । गृहदाहादावित्यादिपदात् हिरण्यनाशपरिग्रहः । निमित्त-वतः गृहदाहादिरूपनिमित्तनिश्चयवतः । पापक्षयेति । गृहदाहादिसूचितपापक्षय-कामनाया अश्रुतत्वेऽपि अर्थसिद्धत्वात् तस्यैव भाव्यत्वप्रतीतेरिति भावः ।

नन्वधिकारविधेः कर्म्मजन्यफलस्वाम्यबोधकत्वमुक्तम् । तत्रेयं पृच्छा यत् विधिना कस्य फलस्वाम्यं बोधनीयमिति । न च कर्त्तुरेव फलस्वाम्यं बोध्यत इति नास्त्येव प्रश्नाव-काश इति वाच्यम् । प्रतिनिधौ व्यभिचारादित्यत आह तच्चेति । अधिकारिविशेषण-विशिष्ट इति । किन्तावदधिकारिविशेषणमित्यत्राह अधिकारिविशेषणं तदेवेति । पुरुष-विशेषणत्वेन नियोज्यविशेषणत्वेन । श्रुतं श्रुतिबोधितम् । एतेन प्रतिनिधेर्व्युदासः, तस्य नियोज्यत्वाभावात् ।

पुत्रे जाते ऐन्द्रं द्वादशकपालं चरुं निर्व्वपेत् पुत्रपूतत्वकाम इत्युक्तजातेष्टौ तु पितुरेव फलस्वाम्यम् । श्रुतिबोधितपुत्रपूतत्वकामना पुत्रजन्मनिश्चयरूपनियोज्यविशेषणविशिष्ट-त्वात् । ननु पापक्षयापरपर्य्यायपूतत्वरूपफलस्य पुत्रभोग्यत्वात् पितुः फलभोक्तृत्वाभावेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधतापि न स्वाराज्यकाममात्रस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते, किन्तु राज्ञः सतस्तत्कामस्य ।

किञ्चित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणम्भवति । यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या, अग्निसाध्येषु कर्म्मसु आधानसिद्धाग्निमत्ता, सामर्थ्यञ्च । एतेषां पुरुषविशेषणत्वेनाश्रवणेऽप्यधि-

---

कथं फलस्वाम्यं स्यादिति चेन्न फलभोक्तृत्वस्य फलसम्बन्धवत्त्वेन व्याख्यानात् । पुत्रनिष्ठपापक्षयस्य पितृसम्बन्धित्वाच्च । एवं पित्रादिस्वर्गोद्देशेन पुत्रादिक्रियमाणकर्म्मण्यपि पुत्रादेरेव फलस्वाम्यं द्रष्टव्यम् ।

अतएव नियोज्यविशेषणत्वेन श्रुतिबोधितधर्म्ममात्रस्य अधिकारिविशेषणत्वादेव । स्वाराज्यं स्वर्गराजत्वम् । अत्र स्वःपदं निरवच्छिन्नसुखानुभवजनकस्थानपरम्, न तु तथाविधसुखविशेषपरम्, राजत्वान्वयानुपपत्तेः । राज्ञः सत इति । राजत्वे सति स्वाराज्यकामनावान् फलभोक्ता, न तु केवलस्वाराज्यकामनावानिति भावः ।

पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतमिति यदुक्तं तस्य प्रायिकत्वमित्याह किञ्चित्त्विति । विशेषणमिति शेषः । अधिकारिविशेषणं नियोज्यविशेषणम् । तथाच फलभोक्तृत्वं फलसम्बन्धार्हत्वम् । अर्हता च येन केनचित् प्रमाणबलेन कर्त्तुर्यद्धर्म्ममन्तरेण फलसम्बन्धो न सम्भवति तद्धर्म्मवत्त्वम् । एवञ्च यथा वेदवाक्यप्रतिपादितस्वर्गकामत्वादिधर्म्मविशेषमन्तरेण फलसम्बन्धाभावात् तद्धर्म्मवत्त्वं फलसम्बन्धार्हत्वम् । यथा वा नैमित्तिके कर्म्मणि तात्पर्य्यसिद्धो निमित्तनिश्चयः । तथान्यत्रापि प्रमाणान्तरावगतधर्म्मविशेषस्यापि तथात्वं स्यादिति भावः ।

अतो यत्र यत्प्रमाणान्तरबलेन यद्धर्म्मवत्त्वं योग्यत्वेनाश्रयणीयं तत्तत्प्रदर्शयति यथेति । अध्ययनेति । अध्ययनविधिना स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिना सिद्धा निश्चितेत्यर्थः । विद्या वेदार्थज्ञानम् । अध्ययनविधेरर्थज्ञानपरतायाः सिद्धान्तितत्वादिति भावः । आधानसिद्धेति । आधानविधिबोधितेत्यर्थः । सामर्थ्यमनुष्ठानशक्तत्वम् । सर्व्वत्र अधिकारिविशेषणमित्यनुषज्यते ।

नन्वेतेषामपि पुरुषविशेषणत्वं वेदवाक्यबोधितमेव कथमन्यथा अधिकारिविशेषणत्वसम्भव इत्यत आह एतेषामिति । अश्रवणेऽपि श्रुतिबोधितत्वाभावेऽपि । ननु यद्येषां

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

कारिविशेषणत्वमस्त्येव। उत्तरक्रतुविधीनां ज्ञानाक्षेपशक्तेर्भावेनाध्ययनविधिसिद्धज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। अग्निसाध्यकर्म्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः।

अतएव शूद्रस्य न यागाधिकारः। तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात्, आधानसिद्धाग्निमत्त्वाभावाच्च। अध्ययनस्योपनीताधिकारत्वात् उपनयनस्य चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्या-

---

पुरुषविशेषणत्वं न श्रुत्यवगतं तदा केन प्रमाणबलेन तदङ्गीकार्य्यमित्यत्र विद्यादिमित्तयस्याधिकारिविशेषणत्वसाधनाय प्रमाणत्रयं प्रदर्शयिष्यन् प्रथमं विद्यायास्तथात्वे प्रमाणमाह उत्तरेति। ब्रह्मचर्य्यानन्तरगार्हस्थ्याश्रमक्रियमाणयागविषयकविधीनामित्यर्थः। प्रवृत्तेरित्यनेनान्वितम्। ज्ञानेति। ज्ञानस्य तत्तद्वाक्यार्थज्ञानस्य य आक्षेपः अर्थापत्त्या बोधकत्वं तथाविधशक्तेर्भावेन अवश्यम्भावेनेत्यर्थः।

अयमाशयः। यागप्रतिपादकवाक्यानामर्थज्ञानमन्तरेण यागानुष्ठानानुपपत्तेर्नियोज्यस्यार्थज्ञानवत्त्वमपि विधयोऽर्थापत्त्या बोधयन्त्येव। अतो विधीनां तद्बोधकताशक्तिरस्त्येवेति। ननु यद्यादौ अर्थज्ञानाय न नियुक्तः स्यात् तदा कथमुत्तरत्रार्थज्ञानवत्त्वं नियोज्यस्याक्षिप्येतेत्यत आह अध्ययनेति। ब्रह्मचर्य्यदशायामध्ययनविधिना स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यनेन सिद्धं यज्ज्ञानं तद्वन्तं प्रत्येव विधीनां प्रवृत्तेरित्यर्थः।

इदानीमग्निमत्त्वस्याधिकारिविशेषणत्वे प्रमाणमाह अग्निसाध्येति। होमघटितकर्म्मणामित्यर्थः। अग्न्यपेक्षत्वेन आहवनीये जुहोतीत्यादिश्रुतिभिराहवनीयादौ होमविधानादाहवनीयाद्यग्निं विना असम्भाव्यत्वेन। तद्विधीनाम् अग्निसाध्यकर्म्मविधायकवाक्यानाम्। आधानेति। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिश्रुतिभिराहवनीयाद्यग्न्याधानप्रतिपादनात् तद्विधिना सिद्धो य आहवनीयाद्यग्निः तद्वन्तं प्रत्येवेत्यर्थः।

अर्थज्ञानवत्त्वाग्निमत्त्वयोरधिकारिविशेषणत्वकल्पनाफलमाह अतएवेति। वेदार्थज्ञानवत्त्वाग्निमत्त्वयोरधिकारिविशेषणत्वादेवेत्यर्थः। अर्थज्ञानाभावे हेतुमाह अध्ययनस्येति। उपनीताधिकारत्वादिति। उपनीतमधिकृत्यैव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्याम्नानादिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

दिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात्। आधानस्यापि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात्।

यद्यपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरपर्य्यायस्याधानं विहितं योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात्, तथापि नास्योत्तरकर्म्मस्वधिकारः, अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात्।

न च तदभावे आधानेऽपि कथमधिकारः। तदनुष्ठानस्य तत्साध्यत्वादिति वाच्यम्। तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेनैव विधिना आधानमात्रोप-

---

शूद्रस्योपनीतत्वाभावे हेतुमाह उपनयनस्य चेति। त्रैवर्णिकेति। ब्राह्मणादिवर्णत्रयमात्रसम्बन्धित्वादित्यर्थः। शूद्रस्याधानाभावे हेतुमाह आधानस्यापीति। इत्यादिनेत्यादिपदात् ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इत्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः।

यद्यपि अर्थज्ञानवत्ताया अधिकारिविशेषणत्वाङ्गीकारादेव शूद्रस्य यागानधिकारो लभ्यते, तदर्थमग्निमत्ताया अधिकारिविशेषणत्वकल्पनमनावश्यकम्, तथापि तस्य निरग्नित्रैवर्णिकानधिकारार्थं तथात्वकल्पनमुचितमिति बोध्यम्। अत्र मीमांसाषष्ठाध्यायप्रथमपादे सूत्रम्—

अपि वा वेदनिर्द्देशादपशूद्राणां प्रतीयेतेति।

नन्वेवं सङ्कीर्णजाते रथकारस्य श्रुतावाधानस्य विहितत्वादाधानसिद्धाग्निमत्तया किं यागाधिकारः स्यादित्यत्राह यद्यपीति। रथकारस्य माहिष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रकीर्त्यत इत्युक्तसङ्कीर्णजातेः। ननु रथं करोतीति योगाद्रथनिर्म्माणकर्त्तृत्रैवर्णिकपरमेव श्रुतौ रथकारपदं न सङ्कीर्णजातिपरमित्यत आह योगाद्रूढेर्बलवत्त्वादिति। अग्निमत्त्वेऽपि यागे नाधिकार इत्याह तथापीति। उत्तरकर्म्मसु अन्याधानोत्तरकर्त्तव्याग्निसाध्यकर्म्मसु। अग्निमत्त्वेऽपि उत्तरकर्म्मानधिकारे ज्ञानाभावं हेतुमाह अध्ययनेति।

नन्वाधानस्यापि वैदिकविधिबोधितत्वादध्ययनं विना च तद्विध्यर्थज्ञानासम्भवादध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभाववतो रथकारस्याधानेऽप्यधिकारो न स्यादित्यापत्तिं निराकरोति न चेति। आधानमात्रेति। आधानमात्रस्य आधानानुष्ठानमात्रस्य औपयिकमुपकारकं ज्ञानं मदाद्युपदेशात् तद्बोधमादित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यिकज्ञानाक्षेपणात्। अन्यथा तस्यैव विधानानुपपत्तेः। अतश्च रथकारस्याधानमात्रेऽधिकारेऽपि नोत्तरकर्म्मस्वधिकारो विद्याभावात्।

एवञ्च तदाधानं नाग्निसंस्कारार्थम्, उत्तरत्रोपयोगाभावात्। किन्तु तदाधानं लौकिकाग्निगुणकं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकञ्च स्वतन्त्रमेव प्रधानकर्म्म विधीयते। अग्नीनिति च द्वितीया शक्तून् जुहोतीतिवत् तृतीयार्था इति।

विधानानुपपत्तेरिति। तथाच तस्य तद्विधानं वाचनिकमिति भावः। तथाच षष्ठाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तसूत्रम्—

वचनाद्रथकारस्याधाने, तस्य सर्व्वशेषत्वादिति।

अत इति। तस्याधानस्य वाचनिकत्वादित्यर्थः। नोत्तरकर्म्मस्विति। यथा वचनं हि वाचनिकमिति न्यायादिति भावः।

एवञ्चेति। रथकारस्य अग्न्याधानोत्तरकर्त्तव्ययागाद्यनधिकारित्वे सतीत्यर्थः। उपयोगाभावादिति। तथाच संस्कृताग्निसाध्योत्तरकर्म्मार्थमेवाधानेनाग्निः संस्क्रियते। यस्य तूत्तरकर्म्मस्वनधिकारस्तस्योपयोगाभावादाधानमग्निसंस्कारार्थं नेति भावः। तर्हि तदाधानं किमर्थमित्यत्राह किन्त्विति।

लौकिकाग्नीति। विसर्ज्जनीयाग्नीत्यर्थः। तद्गुणकं तदङ्गकम्। तदाधानस्याग्निसंस्कारार्थत्वे संस्कारं प्रति संस्कार्य्यस्य प्राधान्यादग्नेः प्राधान्यं स्यादिति भावः। विश्वजिन्न्यायादिति। वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेति विधौ फलश्रवणाभावादिति भावः। प्रधानकर्म्मेति। न त्वङ्गमित्यर्थः। नन्वाधानस्याग्निसंस्कारार्थत्वेऽपि प्रधानकर्म्मत्वैव, दक्षिणाविशेषश्रुतेरित्यत उक्तं स्वतन्त्रमिति। साक्षात्फलजनकं न तु अग्निसंस्कारद्वारा संस्कृताग्निसाध्ययागफलप्रयोजकमिति भावः।

नन्वग्नीनिति द्वितीयाश्रुत्या आधानेनाग्नीन् संस्कुर्य्यादित्यग्नीनां संस्कार्य्यत्वावगमात् प्राधान्यमवगम्यते गुणत्वे तृतीयानिर्द्देशः स्यात् पशुना यजेतेतिवदित्यत आह अग्नीनिति। तृतीयार्थत्वे दृष्टान्तमाह शक्तूनिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रकृतमनुसरामः । तस्मिद्धं शूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञाना-भावादाधानसिद्धाग्न्यभावाच्च नोत्तरकर्म्मस्वधिकार इति ।

नन्वेवं स्त्रिया अधिकारो न स्यात् । तस्या अध्ययनप्रतिषेधेन तद्विधिसिद्धज्ञानाभावात् । न च नास्त्येवेति वाच्यम् । यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामपदस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वेन स्त्रिया अपि अधिकारस्य साधितत्वादिति चेत्, सत्यम् ।

अधिकारः साधितो न तु स्वातन्त्र्येण । न स्त्री स्वातन्त्र्य-

उपसंहरति तस्मिद्धमिति ।

स्त्र्यधिकाराभावे हेतुमाह तस्या इति । तदिष्टापत्तिं निराकरोति न चेति । उद्देश्येति । अयमाशयः । किञ्चिद्विधातुं प्रमाणान्तरप्राप्तस्य निर्देश्यत्वमुद्देश्यत्वम् । विधिवाक्यावगतः स्वर्गकाम उद्देश्य एव । सुखविशेषेच्छामन्तरेण बहुवित्तव्ययायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यसम्भवेन स्वर्गसुखकामस्याधिकारितायाः प्रमाणान्तरलभ्यत्वात् । एवञ्च विधिवाक्यस्थ-स्वर्गकामपदस्य तथाविधकर्तृबोधकत्वमिति ।

ग्रहैकत्ववदिति । दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र दशग्रहान् गृह्णातीति प्रमाणान्तरप्राप्ततया उद्देश्यस्य ग्रहस्य एकत्वविशेषणस्य यथा अविवक्षितत्वम् । तद्विवक्षणे एकत्वस्यापि प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेन विधेयत्वापत्त्या एकत्वसम्मार्गयोर्द्वयोरेकेन वाक्येन विधानासम्भवात् ग्रहं सम्मार्ष्टि तच्चैकमिति वाक्यभेदापत्तेः । तथा स्वर्गकामस्यापि उद्देश्यस्य पुंस्त्वरूपविशेषणस्याविवक्षितत्वमेव । अन्यथा पुंस्त्वस्याप्यप्राप्तत्वेन विधेयत्वापत्त्या पुंस्त्वयागयोर्द्वयोरेकवाक्येन विधानासम्भवात् स्वर्गकामो यजेत स च पुमानिति वाक्यभेदापत्तिरिति भावः ।

साधितत्वात् सिद्धान्तितत्वात् । षष्ठाध्यायप्रथमपादे

तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयेतेति

सूत्रांशेनेति शेषः । स्वातन्त्र्येण पृथग्भावेन । तत्र प्रमाणमाह न स्त्रीति । आदिपदात्

नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषयेद्यत्तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात्। स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यापत्तेश्च। यजमानप्रयोगे पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपप्रसङ्गात्। पत्नीप्रयोगे च यजमानकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात्। अतो दम्पत्योः सहाधिकारः। सहाधिकारत्वे च यजमानविद्ययैव पत्न्या अपि कार्य्यसिद्धेर्न ज्ञानं विना तस्या अधिकारानुपपत्तिः।

पाणिग्रहणात्तु सहत्वं सर्व्वकर्म्मसु, तथा पुण्यफलेष्विति

इत्यादिस्मृतिपरिग्रहः। स्वातन्त्र्येणाधिकारे दोषमप्याह स्वातन्त्र्येणेति। प्रयोगद्वयवैगुण्यं प्रतिपादयति यजमानेति। यजमानकर्तृकेति। तथाच यत्र पुरुषेण याजमानिकं कर्म्म क्रियते। पत्न्या तु आज्यावेक्षणादि कर्त्तव्यम्। एवञ्च यदि पत्न्या पृथक् यागारम्भः क्रियते तदा तस्या यजमानतया याजमानिककर्म्मस्वेवाधिकारान्नाज्यावेक्षणाद्यधिकारसम्भव इति भावः।

अत इति। पृथग्भावेन निषेधादित्यर्थः। सहाधिकार इति। तथाच षष्ठाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तसूत्रम् —

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यादिति।

स्ववतोर्धनवतोरपि दम्पत्योः ऐककर्म्यम् एककर्म्मवत्त्वं न तु पृथगनुष्ठायित्वं स्यात् वचनादित्यर्थः।

ननु वेदार्थज्ञानवत्त्वस्याधिकारिविशेषणत्वात् तदभावेन तस्या अधिकारानुपपत्तिरित्यत आह सहाधिकारत्वे चेति। यजमानविद्यया यजमानस्य पत्युर्वेदार्थज्ञानवत्तया। पत्न्यास्तत्पत्न्याः। कार्य्यसिद्धेः फलसिद्धेः। तथाच वेदार्थज्ञानवतः पुरुषस्यैव यागानुष्ठानविधिविषयत्वम्। यागानुष्ठानञ्च तत्कर्तृकम्। तत्कृततदनुष्ठानात् तत्पत्न्या अपि तत्कर्म्मफलवत्त्वम्। एवञ्च तस्यास्तत्कर्म्मजन्यफलभोक्तृत्वरूपोऽधिकारः सिध्यतीति भावः।

न केवलं याग एव सहभावेनानुष्ठानं किन्तु वैदिककर्म्ममात्रे इत्याह पाणिग्रहणात्त्विति। पाणिग्रहणात् पत्नीत्वसिद्धेः सपत्नीको धर्म्ममाचरेदित्यनेन सर्व्वकर्म्मसु सहभावेनाधिकारः पत्न्या इति भावः। सहत्वं सहभावेन धर्म्मानुष्ठानम्। तच्च भर्त्तुः क्रियायां तदानुकूल्यकारित्वम्। इत्यन्तरमाह तथेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वचनेन स्त्रिया अधिकारनिर्णयाच्च। निषादस्थपतेरिवाध्ययनविधिसिद्धज्ञानविरहिणोऽपि एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति वचनान्निषादेष्ट्याम्।

निषादस्थपतिशब्दे हि निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्म्मधारयो न तु निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषः। षष्ठ्यर्थे लक्षणापत्तेः। एतावांस्तु विशेषः। निषादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव विधेस्तत्कर्म्मौपयिकज्ञानाक्षेपकत्वम्, पत्न्यास्तु तादृशज्ञानाभावेऽपि यजमानेन सहाधिकारात् तस्य च तादृशज्ञानवत्त्वात् तेनैव च तस्याः कार्य्यसिद्धेर्नोत्तरकर्म्मक्रतुविधीनां ज्ञानाक्षेपकत्वम्।

ज्ञानाभावेऽपि पत्न्या अधिकारानुपपत्त्यभावे दृष्टान्तमाह निषादेति। यथा ज्ञानविरहिणोऽपि निषादस्थपतेर्निषादेष्ट्यां नाधिकारानुपपत्तिस्तथा ज्ञानं विनापि न पत्न्या अधिकारानुपपत्तिरित्यर्थः। निषादशब्दः सङ्कीर्णजातिविशेषवाची। स्थपतिः कारुविशेषः। निषादजातीयः कारुविशेषो निषादस्थपतिः। तस्येष्टावधिकारे प्रमाणमाह एतयेति। रौद्रेष्ट्या इत्यर्थः। वास्तुमध्ये रौद्रं चरुं निर्व्वपेत् यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेदित्येतामिष्टिमुपक्रम्य एतयेत्याद्याम्नानात्।

ननु स्थपतिशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची। तेन निषादानां स्थपतिर्निषादेभ्य उत्कृष्ट इति त्रैवर्णिकपर एवास्त्वित्यत आह निषादस्थपतिशब्दे हीति। षष्ठ्यर्थे सम्बन्धिनि। लक्षणापत्तेरिति। तत्पुरुषे निषादस्थपतीति प्रातिपदिकेन निषादसम्बन्धिस्थपतित्वेन बोधात् निषादपदं सम्बन्धिलाक्षणिकमिति भावः। तथाच षष्ठाध्यायप्रथमपादे सिद्धान्तसूत्रम्—

स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यादिति।

अर्थज्ञानवत्त्वाभावसादृश्येन स्त्र्यधिकारे निषादस्थपत्यधिकारं दृष्टान्तमभिधायेदानीं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशेषमाह एतावांस्त्विति। एतस्यैव निषादस्थपतिं याजयेदित्येतस्यैव। तत्कर्म्मौपयिकेति। निषादेष्ट्युपयोगीत्यर्थः। ज्ञानाक्षेपकत्वं ज्ञानबोधकत्वम्। तस्य यजमानस्य भर्त्तुः। तादृशज्ञानवत्त्वात् क्रत्वनुष्ठानप्रतिपादकवेदार्थज्ञानवत्त्वात्। तेनैव भर्त्तृज्ञानवत्त्वेनैव। तत्सिद्धेः भर्त्तृकृतानुष्ठानेनानुष्ठानसिद्धेः। नोत्तरेति। तथाच

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ये तु पत्नीमात्रकर्त्तृकाः पदार्था आज्यावेक्षणादयस्ते ज्ञानं विनाऽशक्यानुष्ठाना इति तद्विधीनां तदाक्षेपकत्वं स्वीक्रियते इति। तत्सिद्धमध्ययनविधिसिद्धज्ञानस्य, आधानसिद्धाग्निमत्तायाश्च उत्तरकर्म्मसु अधिकारिविशेषणत्वमिति।

एवं सामर्थ्यस्यापि अधिकारिविशेषणत्वम्, असमर्थं प्रति विध्यप्रवृत्तेः। आख्यातानामर्थं ब्रुवतां सहकारिणी शक्तिरिति न्यायात्।

तच्च सामर्थ्यं काम्ये कर्म्मणि अङ्गप्रधानविषयम्। न त्वङ्गासमर्थः प्रधानमात्रसमर्थश्च काम्ये कर्म्मण्यधिकारी।

निषादस्थपतेः स्वयंकर्त्तव्यताविधिना तद्विधानमुखेन तदुपयोगिज्ञानवत्त्वमाक्षिप्तम्। नार्य्यास्तु भर्त्तृकृतानुष्ठानेनानुष्ठानविधानान्न ज्ञानवत्त्वमाक्षिप्तमिति विशेष इति तात्पर्य्यम्।

अतएव तस्याः स्वयंकर्त्तव्ये कर्म्मणि तदुपयोगिज्ञानवत्त्वमाक्षिप्यत इत्याह ये त्विति। स्वीक्रियते इति। शास्त्रदीपिकाषष्ठाध्यायप्रथमपादे इति शेषः। उपसंहरति तत्सिद्धमिति।

अत्रेदं बोध्यम्। आत्रेय्यादीनामिव यासां स्त्रीणां ब्रह्मजिज्ञासा जायते तासामुपनयनवेदाध्ययनादावधिकारात् यागेऽपि स्वातन्त्र्येणाधिकारः। तथाचोक्तं हारीतेन। द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च। तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्षचर्य्येति। सद्योवधूनामुपनयनं कृत्वा विवाह इति। यमेनापि।

पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनन्तथा॥ इति।

अधिकारिविशेषणान्तरमाह एवमिति। सामर्थ्यं शक्तिः। हेतुमाह असमर्थमिति। क्रियोत्पादने शक्तेः सहकारित्वे आप्तसंवादमाह आख्यातानामिति। अर्थं ब्रुवतां स्वार्थं प्रकाशयतामाख्यातानां शक्तिः सहकारिणी भवतीत्यर्थः। स्वार्थप्रकाशनसामर्थ्यमन्तरेण आख्यातकर्त्तृकस्वार्थप्रकाशनाख्यक्रियाया असम्भवादिति भावः। इति न्यायात् एतत्साहश्यात्। यथा स्वार्थप्रकाशनाख्यक्रियायां तत्सामर्थ्यमाख्यातानामङ्गीक्रियते तथान्यत्रापि यागादिक्रियायां कर्त्तुस्तत्करणसामर्थ्यस्य सहकारित्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति भावः।

ननु किं प्रधानमात्रानुष्ठानसामर्थ्यमधिकारिविशेषणं साङ्गप्रधानानुष्ठानसामर्थ्यं वेत्यत्राह

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रधानविधेरङ्गविध्येकवाक्यतापन्नस्य साङ्गकर्म्मसमर्थं प्रत्येव प्रवृत्ते-र्यथाविनियोगमधिकारित्वात्। यदि हि समर्थं प्रत्येव प्रवृत्तौ कयाचित् श्रुत्या विरोधः स्यात् तदा असमर्थस्याप्यधिकारः स्यात्।

न च विरोधोऽस्ति, स्वर्गकामश्रुतेः समर्थं प्रत्येव प्रवृत्तौ विरोधाभावात्। प्रत्युतासमर्थं प्रति प्रवृत्तौ प्रधानविधेरङ्ग-वाक्यैकवाक्यतया प्रतिपन्नस्याङ्गसाहित्यस्य बाधापत्तेः। नित्य-वत् श्रुतानामङ्गानां पाक्षिकत्वप्रसङ्गाच्च। अतः साङ्गे प्रयोगे समर्थस्यैव काम्ये कर्म्मण्यधिकारः।

तच्चेति। अङ्गासमर्थस्यानधिकारित्वे हेतुमाह प्रधानविधेरिति। अङ्गेति। अङ्ग-विधिभिः सह मिलित्वा एकमहावाक्यतां प्राप्तस्येत्यर्थः। साङ्गेति। साङ्गयागविधायक-महावाक्यस्य अङ्गानुष्ठानासमर्थं प्रत्यप्रवृत्तेरित्यर्थः। यथाविनियोगमिति। विनियोग-मनतिक्रम्येत्यर्थः। तथाच साङ्गयागविधिप्रवृत्त्या यो यो विनियुज्यते तस्यैवाधिकारित्वमिति भावः। ननु तर्हि पुरुषविशेषानधिकारे श्रुतिविरोधः स्यादित्यत्र श्रुतिविरोधे सत्य-समर्थस्याप्यधिकारी वाच्यः स्यात् परन्तु श्रुतिविरोध एव नास्तीत्याह यदि हीति।

श्रुतिविरोधाभावे हेतुमाह स्वर्गकामश्रुतेरिति। समर्थमिति। असमर्थं प्रत्यप्रवृत्ता-वित्यर्थः। तथाच असमर्थं प्रति विधेः प्रवृत्त्यभावात् तस्यानधिकारे को विरोधः। विधिविषयस्यानधिकारित्वाङ्गीकार एव विरोधसम्भव इति भावः।

वैपरीत्ये पुनः श्रुतिविरोध इत्याह प्रत्युतेति। अङ्गवाक्येति। अङ्गवाक्यैः सह मिलित्वा एकमहावाक्यतयेत्यर्थः। प्रतिपन्नस्य प्राप्तस्य। विरोधान्तरमप्याह नित्यवदिति। श्रुत्या तद्यागसाकल्ये कर्त्तव्यतया बोधितानामित्यर्थः। पाक्षिकत्वेति। कुत्रचित्प्रयोगे कर्त्तव्यत्वं कुत्रचिन्नेति पाक्षिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। उपसंहरति अत इति।

एतेन अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यवन्तः काम्ये कर्म्मणि व्यावर्त्तन्ते। तेषां साङ्गयागानु-ष्ठानासामर्थ्यात्। तथाहि अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः। पङ्गुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः। बधिरो नाध्वर्य्युप्रोक्तं शृणोति। मूकोऽनुमन्त्रणादावसमर्थः। तानि च याजमानिकत्वेन श्रुतिविहि-तानि। अतएव सर्व्वशक्त्यधिकरणे सर्व्वाङ्गोपेतस्यैव काम्यस्य फलवत्त्वमिति सिद्धान्तितम्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नित्यकर्म्मणामङ्गेषु यथाशक्तिन्यायः। तानि हि यावज्जीवश्रुत्या यावज्जीवकर्त्तव्यत्वेन चोदितानि। न च यावज्जीवं केनापि साङ्गः प्रयोगः कर्त्तुं शक्यते। अतो नित्यकर्म्मसु प्रधानमात्रसमर्थोऽधिकारी। अङ्गानि तु यावन्ति कर्त्तुं शक्यन्ते तावन्ति कार्य्याणीत्यास्तां बहूक्त्या सूरिभिः पराक्रान्तत्वात्।

अत्रैवं वक्तव्यम्। यस्य पुरुषस्य यस्मिन्नङ्गे नित्यमेवासामर्थ्यं तस्यैव तदङ्गवति काम्ये नाधिकारः। यथा जन्मान्धादेः। यस्य तु यदा कदाचित् सम्भवति तस्य तदानीमसामर्थ्येऽपि न तत्रानधिकारः। यथा दरिद्रस्य प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यवतश्च। अतएव षष्ठाद्यपादे—

त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्म्मणो द्रव्यसाध्यत्वात्।

इति सूत्रेण विप्रादीनां मध्ये द्रव्यसम्पन्नोऽधिकारी। यागादिकर्म्मणो द्रव्यसाध्यत्वादिति पूर्व्वपक्षयित्वा—

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात्।

इत्यादिसूत्रेण धनसम्पन्नस्य अनित्यत्वात् द्रव्यसम्पत्तिरहितस्यानधिकारो नेति सिद्धान्तितम्।

अङ्गहीनश्च तद्धर्म्मा।

इति सूत्रान्तरेण प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यवतोऽप्यनधिकारो नास्तीति दर्शितश्च। तदनन्तरन्तु—

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्।

इति सूत्रेण अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यवतो जन्मान्धादेरेवानधिकार इति सिद्धान्तितम्।

यदकरणात् प्रत्यवायः श्रूयते तत्र साङ्गकर्म्मसमर्थासमर्थयोरधिकार इत्याह नित्येति। अङ्गेषु यथाशक्तिन्याय इति। षष्ठाध्यायतृतीयपादनिरूपिते नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानन्याय इत्यर्थः। तदधिकरणनिरूपिते नित्यकर्म्माङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठाने युक्तिमाह तानि हीति। यावज्जीवेति। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुत्येत्यर्थः। न चेति। यावज्जीवानुष्ठेयकर्म्मसु कादाचित्कद्रव्याद्यसमवधानस्यावश्यसम्भावनीयत्वादिति भावः। प्रधानमात्रे इति। तथाच तदधिकरणे सिद्धान्तसूत्रम्—

अपि वाप्येकदेशे स्यात्, प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरवत् तदर्थत्वादिति।

सूरिभिस्तन्त्ररत्नकारादिभिः। पराक्रान्तत्वात् पराक्रमेण बहुविस्तृतत्वात्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तस्मिदं फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिरिति। तदेवं निरूपितं चतुर्द्धा भेदनिरूपणेन विधेः प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसानम्।

मन्त्राणाञ्च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतया अर्थवत्त्वम्। न तु तदुच्चारणमदृष्टार्थं दृष्टे सम्भवति अदृष्टस्याय्यत्वात्।

न च दृष्टस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवात् मन्त्राम्नानमनर्थकम्। मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात्। साधनद्वयस्य पक्षप्राप्तौ अन्यतरस्य साधनस्याप्राप्ततादशायां यो विधिः स नियमविधिः।

अधिकारविधिनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति।

विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदेन पञ्चविधत्वेनोद्दिष्टेषु वेदभागेषु विधिनिरूपणेन तेषां धर्मप्रतिपादकत्वं प्रदर्श्य उद्देशक्रमप्राप्तं मन्त्राणामपि अर्थवत्त्वप्रदर्शनेन धर्मप्रतिपादकत्वं निरूपयति मन्त्राणाञ्चेति। प्रयोगेति। प्रयोगसमवेतः अनुष्ठानोपयोगी यः अर्थस्तत्स्मारकतया तदुपस्थापकतयेत्यर्थः। अर्थवत्त्वं प्रयोजनवत्त्वम्। मन्त्रलक्षणन्तु यत्राभियुक्तानां मन्त्रत्वेन प्रसिद्धिः स मन्त्र इति शास्त्रदीपिकोक्तम्। अदृष्टार्थमदृष्टमात्रार्थम्। तेन तदुच्चारणं दृष्टादृष्टार्थमिति सिध्यति। अतएवाग्रे नियमापूर्व्वस्वीकारः सङ्गच्छते। दृष्टे दृष्टफले। अदृष्टस्य अदृष्टमात्रस्य। प्रकारान्तरेण इदमेवं कुर्व्वित्याद्युपदिष्टवाक्यादिना। मन्त्राम्नानं मन्त्रोच्चारणम्।

सार्थक्यमाह मन्त्रैरेवेति। एवकारेण प्रकारान्तरेण दृष्टफलोपपत्तिर्निराकृता। नियमेति। तथाच नियमापूर्व्वार्थं मन्त्रोच्चारणमावश्यकं मन्त्रस्यार्थस्मरणादृष्टोभयफलकत्वादिति भावः। अतएव वार्त्तिककृद्भिः—

"ततश्चोपायान्तराणामप्रमाणकत्वान्निवर्त्तन्ते नियमादृष्टसिद्धिश्च। मन्त्रैरेव स्मृत्वा कृतं कर्म्म अभ्युदयकारि भवतीत्यवधार्य्यते।"

इत्यभिहितम्।

मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमित्यस्य नियमरूपत्वप्रदर्शनाय नियमविधेर्लक्षणमाह साधनद्वयस्येति। परस्परानिरपेक्षस्येति शेषः। पक्षप्राप्तौ एकतरस्य साधनस्याश्रयणीयत्वेनोपस्थितौ। अप्राप्ततेति। रागाभावादाश्रयणीयत्वेनानुपस्थितिदशायामित्यर्थः। यो विधिः आश्रय-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यथाहुः—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । यस्य यदर्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन

णीयत्वप्रतिपादकवाक्यम् । अन्यतरसाधनस्येत्यन्वितम् । एतेन नियमस्यापि विधित्व-सामान्यधर्मवत्त्वमस्त्येवेति सिध्यति । पक्षतोऽप्राप्तस्यावश्यकभावेन प्रापकत्वेन अप्राप्त-प्रापकत्वात् । अतएव नियमविधिरित्यत्र विधिपदं प्रयुक्तम् ।

एवञ्च प्रयोगसमवेतार्थस्मरणक्रियायामुपदिष्टवाक्यस्य मन्त्रस्य च परस्परनिरपेक्षसाधन-त्वात् रागवशादुपदिष्टवाक्यरूपसाधनस्य आश्रयणीयतयोपस्थितौ आश्रयणीयत्वेनानुपस्थितस्य मन्त्रस्य प्रापको मन्त्रैरेव स्मृत्वा कर्म कर्त्तव्यमिति विधिः स्वायोगव्यवच्छेदकनियमविधि-रेवादृष्टार्थो भवतीति सिद्धम् ।

नियमविधेस्तद्रूपत्वे प्राचीनसंवादमाह यथाहुरिति ।

विधिरत्यन्तमिति । अप्राप्तावित्यत्र पाक्षिके सतीत्यतः सत्पदं सत्यामिति लिङ्गविपरि-णामेनानुषञ्जनीयम् । तेन अप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । अत्यन्तमिति तु सत्यामित्यत्र अस्-धातूपस्थाप्यभवनक्रियाविशेषणत्वात् कर्म । अप्राप्तौ अत्यन्तं सत्यामित्यर्थः । अप्राप्ति-भवनविशेषणं फलतोऽप्राप्तिविशेषणमेव । अप्राप्तिक्रियाविशेषणत्वे साधुः पाकः साधू पाकौ साधवः पाकाः इत्यादिवत् कर्मत्वानुपपत्त्या अत्यन्त्यायामप्राप्ताविति सामानाधि-करण्यापत्तेः । अतएव वैयाकरणाः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायेन कृदभिहितभावस्य द्रव्यत्वातिदेशमङ्गीकृत्य द्रव्यविशेषणवत् तद्विशेषणस्य विशेष्यलिङ्गसङ्ख्या-भाजित्वं मन्यन्ते न पुनः क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वम् ।

अप्राप्तेरत्यन्तसत्ता तद्विधिमन्तरेण रागादितः कादाचित्कप्राप्तेरप्यसत्ता । नियम-स्थले तु रागाभावात् तदानीमप्राप्तत्वेऽपि कालान्तरे विधिं विनापि रागवशात्प्राप्तिर्नाव-तिष्ठत इति नात्यन्तिकी अप्राप्तिसत्तेति वैलक्षण्यम् । पाक्षिके अप्राप्ते इति शेषः । तत्र तद्विधिप्रतिपाद्ये । अन्यत्र तद्विधिप्रतिपाद्येतरत्र । चकारद्वयं समुच्चयावश्यम्भावार्थम् ।

एतत्सर्वं सोदाहरणं व्याचष्टे अस्यायमर्थ इति । यदर्थत्वं यदुपयोगित्वम् । प्रमा-णान्तरेण प्रत्यक्षादिप्रमाणाधीनरागादिना, शास्त्रान्तरेण च । तदर्थत्वेन तदुपयोगित्वेन ।

For Private And Personal

यो विधिः सोऽपूर्व्वविधिः । यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादिः । यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणान्तरेण ज्ञायते, किन्त्वनेनैव विधिनेति भवत्ययमपूर्व्वविधिः ।

पक्षे प्राप्तस्य तु यो विधिः स नियमविधिः । यथा व्रीहीनवहन्यादित्यादिः । अनेन हि विधिना अवघातस्य न वैतुष्यार्थत्वं बोध्यते, अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । किन्तु नियमः । स चाप्राप्तांशपूरणम्, वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वात् । यस्यां दशायामवघातं परित्यज्य उपायान्तरं ग्रहीतुमारभते तस्यां दशायामवघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधानात्मकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन

यो विधिर्यत्प्रतिपादकवाक्यम् । तथाच यागादेर्विधिज्ञानात् प्राक् प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञानसम्भवेऽपि तस्य स्वर्गादिफलकत्वेन ज्ञानं विधिं विना न जायत एवेत्यत्यन्ताप्राप्तप्रापकत्वं विधेरिति भावः । अपूर्व्वविधिरिति । अपूर्व्वस्य प्राक् तदर्थत्वेनाननुभूतस्य विधिरित्यर्थः । उदाहरति यथेति । तत्र लक्षणं योजयति यागस्य हीति ।

नियमः पाक्षिके सतीति व्याचष्टे पक्षे इति । रागाभावपक्षे इत्यर्थः । विधिः प्रापकवाक्यम् । नियमविध्युदाहरणमाह यथेति । अवहन्यादिति । अवपूर्व्वको हन्तिर्वैतुष्यानुकूलाघातविशेषार्थः । तत्र नियमविधिलक्षणं योजयति अनेन हीति । वैतुष्यार्थत्वं तुषापाकरणप्रयोजनकत्वम् । अन्वयेति । अवघातसत्त्वे वैतुष्यं तद्व्यतिरेके च सतुषत्वमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवघातस्य वैतुष्यं प्रति कारणतायाः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । नियमः अवघातस्यावश्यकत्वम् । एतदेवाह स चेति । अप्राप्तेति । अप्राप्तांशस्य पक्षतोऽप्राप्तस्य अवघातस्य पूरणमसत्त्वव्यवच्छेदरूपमवश्यमाचरणम् ।

ननु वैतुष्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामवघातजन्यत्वावधारणात् कुतो वैतुष्यार्थिनः पक्षतोऽवघातस्याप्राप्तत्वसम्भव इत्यत आह वैतुष्यस्य हीति । नानोपायेति । अवघातेनेव नखदलनादिनापि वैतुष्यसम्भवेन परस्परनिरपेक्षनानाकारणजन्यत्वादित्यर्थः । अनेकशक्तिमत्त्वेन तेषां कारणत्वात् कार्य्यगतवैजात्याद्यङ्गीकाराद्वा न परस्परव्यभिचार इति बोध्यम् । ग्रहीतुमाश्रयितुम् । आरभते उद्युङ्क्ते । तद्विधानात्मकं तद्विधानस्वरूपम् । यद्धि

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधिना नियते। अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः। पक्षे अप्राप्तत्वादवघातमवघातविधानमिति यावत्। न त्वपूर्व्वविधाविवात्यन्ताप्राप्तस्यावघातविधानमिति।

उभयस्य युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसङ्ख्याविधिः। यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति। इदं हि वाक्यं न

कीदृशो विधिवाक्यार्थ इत्यत्राह अतश्चेति। विधेर्नियमार्थत्वादित्यर्थः। नियम एवेति। अवघातेनैव व्रीहीणां वैतुष्यं अनयेदित्येवंरूप इत्यर्थः।

यद्यपि नियमविधौ विधेयस्यावश्यम्भाव एव फलं न पुनरितरनिवृत्तिः, तथापि परस्पर-निरपेक्षसाधनेष्वेकस्मिन् साधने अवश्याश्रयणीयत्वेन विहिते साधनान्तरस्य वैफल्यादेव निवृत्तिरर्थसिद्धेत्यवघातेनैवेत्यवघातान्वित एवकारः प्रयोज्यः। अतएव मन्त्रैरेवेति प्रागुक्तम्। व्युत्क्रमाह पक्षे इति। एवञ्च नियमस्य स्वायोगव्यवच्छेदस्य विधिर्नियमविधिपदार्थः। अपूर्व्वविधितोऽस्य वैलक्षण्यं दर्शयति न त्विति।

तत्र चान्यत्रेति व्याचष्टे उभयस्येति। तद्वाक्यप्रतिपन्नस्य तदितरस्य चेत्यर्थः। युग-पत्प्राप्तौ युगपदुपस्थितियोग्यत्वे। योग्यत्वञ्च अन्यतरोपस्थितावन्यतरस्याबाधितत्वम्। नियमस्थले तु एकस्याश्रयणे अन्यस्य प्रयोजनाभावेन बाधितत्वान्न युगपत्प्राप्तिः। परि-सङ्ख्यायां पञ्चपञ्चनखभक्षणप्राप्तावपि तदितरपञ्चनखभक्षणस्य विजातीयदृष्टान्तरजनकतया तत्कामस्य तद्रूपप्रयोजनसम्भवादबाधितत्वमिति द्वयोरपि युगपत्प्राप्तिसम्भवः। इतर-व्यावृत्तिपरः उपदिष्टसजातीयस्य उपदिष्टेतरस्य सम्बन्धव्यवच्छेदार्थोच्चरितः। एतेन पञ्चपञ्चनखेतरस्याप्नादेर्भक्षणेऽपि न प्रत्यवाय इति सिध्यति। अतएव भक्ष्यान् पञ्चनखे-ष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदत इति मनुना पञ्चनखेष्विति निर्द्धारणं कृतम्। एवञ्चाप्राप्तांशस्ये-तरनिवृत्तेः प्रापकतया अस्या अपि अप्राप्तप्रापकत्वरूपसामान्यधर्म्मवत्त्वात् विधित्वमक्षतम्। तदेव दर्शयति परिसङ्ख्याविधिरिति।

उदाहरति यथेति। पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः। यद्यपि—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥

इति मनुना षण्णां पञ्चनखानां भक्ष्यत्वमुक्तं तथापि श्वाविच्छल्यकपदयोर्द्वयोरपि शल्यकी-वाचकत्वादीषद्भेदमङ्गीकृत्य मनुना षट्सङ्ख्यात्वमभिहितं तद्भेदानादरे तु पञ्चत्वमेव घटते।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

भक्षणविधिपरम्, तस्य रागतः प्राप्तत्वात्। नापि नियमपरम्, पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षे प्राप्त्यभावात्। अत इदमपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसङ्ख्याविधिः।

सा च परिसङ्ख्या द्विविधा। श्रौती लाक्षणिकी चेति। तत्र अत्र ह्येवावपन्तीत्यत्र श्रौती परिसङ्ख्या। एवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात्।

अतएव स्मृत्यन्तरे शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मस्तु पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरित्यादिना पञ्चानामेव भक्ष्यत्वमुक्तम्।

भक्षणविधिपरं शशकादिपञ्चनखपञ्चकभक्षणविधायकम्। रागत इति। रागप्राप्तस्याप्राप्तत्वाभावेन विधानासम्भवादिति भावः। अपूर्व्वविधित्वं निराकृत्य नियमविधित्वमपि निराकरोति नापीति। नियमपरं पञ्चनखपञ्चकभक्षणावश्यम्भावविधायकम्। तथात्वे बाधकमाह पञ्चनखापञ्चनखेति। पञ्चविधपञ्चनख-तदितरपञ्चनखेत्यर्थः। युगपत्प्राप्तेः युगपत्प्राप्तियोग्यत्वात्। पक्षे प्राप्त्यभावात् पाक्षिकप्राप्त्यभावात्। शशकादिपञ्चनखेतरपञ्चनखभक्षणप्राप्तौ शशकादिपञ्चनखपञ्चकभक्षणस्याबाधितत्वेनाप्राप्त्यभावादिति यावत्। अत इति। यतोऽस्य नापूर्व्वविधित्वं नापि नियमविधित्वं सम्भवति अत इत्यर्थः। प्रकारान्तराभावादिति भावः। इदं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति वाक्यम्। अपञ्चनखेति। शशकादिपञ्चविधपञ्चनखेतरपञ्चनखेत्यर्थः। परिसङ्ख्याविधिरिति। परिसङ्ख्याया निर्द्दिष्टेतरनिवृत्तेर्विधिरित्यर्थः। अन्ययोगव्यवच्छेदको विधिरिति यावत्।

परिसङ्ख्यां विभजति सा चेति। द्वैविध्यं दर्शयति श्रौतीति। शब्दाभिधेयेत्यर्थः। लाक्षणिकी लक्षणया बोध्या। श्रौतीमुदाहरति तत्रेति। तयोः श्रौतीलाक्षणिक्योर्मध्ये इत्यर्थः। अत्र ह्येवेति।

अत्रायं विस्तरः। अस्ति कश्चित् प्रकृतिभूतो यागविशेषः। तत्र पवमानादिसंज्ञकानां स्तोमलक्षणानि सामानि गेयत्वेन विहितानि। तस्यां प्रकृतौ स्तोमाख्यमन्त्राणां यावत्यः सङ्ख्या निर्द्दिष्टास्तद्विकृतिभूतक्रतुषु क्वचित्तदधिकमन्त्रसङ्ख्या विहिता। कुत्रचिच्च प्राकृतमन्त्रसङ्ख्यातो न्यूनसङ्ख्या विहिता। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्। त्रिनवेनौजस्कामम्। एकविंशेन प्रतिष्ठाकामम्। द्वाविंशाः पवमाना अभिषेचनीयस्येत्यादिश्रुतिभिः। पवमानादयः स्तोमाख्यसामविशेषाः। तदुक्तं भाष्ये दशमाध्यायपञ्चमपादे—

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्द्दश।
साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः॥
अशीतिशतमाग्नेयं पवमानं चतुःशतम्।
ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः॥ इति।

तत्र येषु विकृतिक्रतुषु प्राकृतमन्त्रसङ्ख्यातोऽधिका स्तोममन्त्रसङ्ख्या विहिता ते विवृद्धस्तोमकाः। येषु क्रतुषु पुनर्न्यूना स्तोममन्त्रसङ्ख्या विहिता ते अविवृद्धस्तोमका उच्यन्ते। तेषु सर्व्वेषु प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिर्न वेति संशये उपदेशेनातिदेशबाधस्य न्याय्यतया विकृतौ सङ्ख्याविशेषोपदेशेन प्राकृतसाम्नां बाध एवेति पूर्व्वपक्षे दशमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तः। विवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतसाम्नां न निवृत्तिः। तथाहि प्रकृतौ यावन्तो मन्त्रा गेयत्वेन विहितास्तावतो मन्त्रान् विवृद्धस्तोमकविकृतौ प्रापय्य यावता गीतेनाधिकसङ्ख्या पूर्य्येत तावदप्यधिकं गेयं स्यादिति नाधिकसङ्ख्याविधानवैयर्थ्यम्।

विकृतौ हि सङ्ख्याविशेष एव विहितो न पुनर्मन्त्रविशेषोपदेशः कृतः। एवञ्च वैकृतसङ्ख्याविशेषोपदेशेन प्राकृतसङ्ख्याविशेष एव बाध्यताम्। मन्त्रविशेषोपदेशाभावेन कथं प्राकृतमन्त्रा बाध्यन्ते। तदबाधेनापि चरितार्थत्वात्।

अविवृद्धस्तोमकेषु तु विकृतिक्रतुषु प्राकृतस्तोमानां मध्ये कासाञ्चिदृचां बाध एव। तथाहि तत्र प्राकृतानां सर्व्वेषां साम्नामागमने तेषु विकृतिक्रतुषु न्यूनसङ्ख्याविधानवैयर्थ्यं स्यात्। अतो यावता निवृत्तेन वैकृतसङ्ख्या सम्पद्यते तावदेव प्राकृतं मन्त्रजातं बाधितव्यम्। अन्यत्प्राकृतमेव स्यात्। तथाच दशमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तसूत्रम्—

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वादिति।

स्तोमविवृद्धौ विवृद्धस्तोमके। सङ्ख्यापूरणाय अधिकं गेयं स्यात्। अविवृद्धौ अविवृद्धस्तोमके। द्रव्यविकारः केषाञ्चिन्मन्त्राणां परित्यागस्तेषां श्रुत्यभावादित्यर्थः।

तदेतत् विवृद्धस्तोमके प्रकृतिसम्बन्धिनीर्ऋचः उपादाय विकृतिविहितसङ्ख्यापूरणाय गानान्तरोपादानमावापः। अविवृद्धस्तोमके प्राप्तानां प्रकृतिसम्बन्धिनीनामृचां मध्ये विकृत्युपदिष्टन्यूनसङ्ख्यानुरोधेन तावत्सङ्ख्यका ऋच उपादाय इतरासामृचां परित्याग उद्वाप उच्यते। एवञ्च वैकृतसङ्ख्यापूरणाय गानान्तरनिवेशनरूप आवापः किं यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्तोमशब्दाभिधेयस्तोत्रे कर्त्तव्य उत पवमानाख्यस्तोत्र एव। तथा प्राप्तानां प्राकृतीनामृचां मध्ये वैकृतन्यूनसङ्ख्यानुरोधेन कासाञ्चिदृचां परित्यागरूप उद्वापोऽपि किं यस्मात्कस्माच्चित्

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र तु लाक्षणिकी। इतरनिवृत्ति-वाचकस्य पदस्याभावात्। अतएवैषा त्रिदोषग्रस्ता। दोष-त्रयञ्च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति।

स्तोत्रात् कर्त्तव्य उत पवमानाख्यस्तोत्रादेवेति संशये अविशेषादनियम इति पूर्व्वपक्षे प्राप्ते पवमान एवेति सिद्धान्तः। तथाच दशमाध्यायचतुर्थपादे पूर्व्वाधिकरणात् परमेव सिद्धान्तसूत्रम्—

पवमान एव स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनादिति।

स्यातामावापोद्वापाविति शेषः। दर्शनादिति। तथाच श्रुतिः। त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च। अत्र ह्येवावपन्ति अतएवोद्वपन्तीति। अत्र गायत्र्यादिशब्देन तत्तच्छन्दस्का ऋच उच्यन्ते। ताश्च पवमानस्तोत्रान्तर्गताः। उदराणि प्रधानस्थानानि। अत्र पवमाने। अतएव पवमानादेव।

तथाच यत्रावापेन वैकृतसङ्ख्या पूरणीया स्यात् तत्र पवमान एव प्रकृतिप्राप्तगायत्र्यादि-च्छन्दस्कानां द्वित्रिरभ्यासेन वैकृतसङ्ख्यापूरणं कार्य्यम्। न तु स्तोत्रान्तरे तथाविधाभ्यासः कर्त्तव्यो नापि पवमाने मन्त्रान्तरसन्निवेशनरूप आवापः। एवं यत्रोद्वापेन वैकृतसङ्ख्या रचणीया स्यात् तत्रापि पवमानस्तोत्रादेव गायत्र्यादिच्छन्दस्कानां कासाञ्चिदृचां परित्यागः कर्त्तव्यो न तु स्तोत्रान्तरादिति भावः।

एवञ्च पवमानस्तोत्रे स्तोत्रान्तरे च आवापोद्वापसम्बन्धप्राप्तौ अत्र ह्येवेति अतएवेत्येव-शब्दाभ्यां स्तोत्रान्तरे आवापोद्वापसम्बन्धो व्यावर्त्तते इति शाब्दी परिसङ्ख्येति सिध्यति।

लाक्षणिकीं परिसङ्ख्यामाह पञ्चेति। लाक्षणिकीति। तथाच पञ्चनखपदं शश-कादिपञ्चकेतरपञ्चनखलाक्षणिकम्। भक्षधातुश्च भक्षणनिवृत्तिलाक्षणिकः। ततश्च शश-कादिपञ्चकेतरपञ्चनखा अभक्ष्या इति प्रतीतेः शशकादिपञ्चकेतरपञ्चनखभक्षणनिवृत्ति-र्लक्षणया बोध्येति लाक्षणिकी परिसङ्ख्या। इतरनिवृत्तेर्लक्षणाधीनत्वे हेतुमाह इतरेति। तथाच तद्वाचकपदविरहेऽपि तदर्थप्रतीतिर्लक्षणाधीनैवेति भावः।

लाक्षणिक्या एव सदोषत्वमित्याह अतएवेति। यतो लाक्षणिकपरिसङ्ख्यायामन्यार्थ-तया श्रूयमाणस्य पदस्य मुख्यार्थपरित्यागेनान्यार्थकल्पनमतएवेत्यर्थः। एषा लाक्षणिकी परिसङ्ख्या। त्रिदोषग्रस्तेति। एतेन श्रौतपरिसङ्ख्यायां दोषत्रयं नास्तीति दर्शितम्। मुख्यार्थपरित्यागान्यार्थकल्पनयोरभावात्। रागप्राप्तबाधस्य च शब्दशक्तिमहिम्ना जनितत्वेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात् अश्रुतापञ्चनखभक्षण-निवृत्तिकल्पनात् प्राप्तस्य चापञ्चनखभक्षणस्य बाधादिति।

अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठं प्राप्तबाधस्तु दोषोऽर्थ-निष्ठ इति दिक्। तस्मिद्धं मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति नियमविध्या-श्रयणात् न मन्त्राम्नानमनर्थकमिति। अतश्च युक्तं मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतया अर्थवत्त्वम्।

तत्र ये मन्त्रा यत्र पठितास्तेषां तत्र यद्यर्थप्रकाशनं प्रयोजनं सम्भवति तदा तत्रैव विनियोगः। येषान्तु न सम्भवति तेषां यत्र सम्भवति तत्रोत्कर्षः। यथा पूषानुमन्त्रणमन्त्राणामित्युक्तम्।

दोषवद्वाच्यत्वाभावात्। अन्यथा नीलं घटमानयेत्यत्र नीलपदेन घटान्तरव्यावृत्तेस्तस्यापि घटान्तरानयनबाधस्य दोषत्वापत्तेः।

दोषत्रयं विवृणोति दोषत्रयश्चेति। श्रुतेति। श्रुतस्य शब्दप्रतिपन्नार्थस्य हानिः परित्याग इत्यर्थः। अश्रुतेति। अश्रुतस्य शब्दाप्रतीतार्थस्य कल्पना अङ्गीकार इत्यर्थः। प्राप्तेति। प्राप्तस्य प्रमाणविशेषेण कर्त्तव्यतया प्रतीतस्य बाधो व्यवहारव्यावर्त्तनमित्यर्थः।

वाचणिकपरिसङ्ख्यायां दोषत्रयं योजयति श्रुतस्येति। पञ्चनखभक्षणस्य पञ्चपञ्चनख-भक्षणस्य। हानात् परित्यागात्। अपञ्चनखेति। शशकादिपञ्चकेतरपञ्चनखेत्यर्थः।

तेषां दोषाणां शब्दगतत्वमर्थगतत्वं विवेचयति अस्मिंश्चेति। दोषद्वयं श्रुतहान्यश्रुत-कल्पने। सिद्धमिति। मन्त्राम्नानमनर्थकं नेति सिद्धमित्यन्वयः। अतश्चेति। मन्त्र-द्वारा अर्थस्मरणनियमादित्यर्थः।

मन्त्राणां कुत्र प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनरूपार्थवत्त्वेन विनियोग इत्यत आह तत्रेति। तेषु मन्त्रेषु मध्ये इत्यर्थः। यत्र यत्प्रकरणे। तत्प्रकरणपठितानामपि मन्त्राणां तत्रार्थप्रका-शनाख्यप्रयोजनाभावे कुत्रान्वय इत्यत आह येषान्त्विति। यत्र विकृतौ। सम्भवतीति। अर्थप्रकाशनरूपप्रयोजनमिति शेषः। तत्रोत्कर्षस्तत्रैव विकृतौ सम्बन्धः। उदाहरति यथेति। पूषेति। पूषानुमन्त्रणमन्त्रा दर्शपौर्णमासप्रकरणपठिताः किन्तु मन्त्राणां पूष-पदघटितत्वात् दर्शपौर्णमासयोश्च पूषदैवतत्वाभावात् तत्रासमवेतार्थत्वेन तद्विकृतौ पूषयाग

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

येषां क्वापि न सम्भवति तदुच्चारणस्य त्वगत्या अदृष्टार्थत्वम् । सर्व्वथापि तु तेषां नानर्थक्यमिति ।

नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथाहि उद्भिदा यजेत पशुकाम इति । अत्र हि उद्भिच्छब्दो यागनामधेयम् । तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते । अनेन हि वाक्येन अप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते । यागसामान्यस्याविधेयत्वात् यागविशेष एव विधीयते । तत्र कोऽसौ यागविशेष इत्यपेक्षायान्तु उद्भिच्छब्दात् उद्भिद्रूपो याग इति

एवोत्कर्ष इत्यर्थः । इत्युक्तमिति । विनियोगविधिनिरूपणप्रकरणे लिङ्गप्रमाणनिरूपणावसरे इति शेषः ।

अर्थप्रकाशनाख्यप्रयोजनासम्भवे त्वाह येषामिति । हुं फडादिमन्त्राणामित्यर्थः । अदृष्टार्थत्वम् अदृष्टमात्रार्थत्वम् । न त्वर्थप्रकाशनाख्यदृष्टार्थत्वमिति भावः । तथाचोक्तम्—

यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनमिति ।

सर्व्वथा दृष्टार्थत्वे अदृष्टार्थत्वे वा । तेषां निखिलमन्त्राणाम् । नानर्थक्यं न निष्प्रयोजनत्वम् ।

क्रमप्राप्तं नामधेयाख्यवेदभागं सार्थक्यप्रतिपादनपुरःसरं निरूपयति नामधेयानामिति । विधेयेति । विधेयस्य अर्थस्य परिच्छेदकतया इतरेभ्यो व्यवच्छेदकतयेत्यर्थः । अर्थवत्त्वं सार्थक्यम् । तदेव दर्शयति तथाहीति । तेन उद्भिच्छब्दरूपनामधेयेन । विधेयार्थेति । विधेयस्य अर्थस्य यागस्य परिच्छेदो विधेयस्य तन्नामकत्वप्रतिपादनमुखेन यागान्तराद्व्यवच्छेद इत्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह अनेन हीति । हि यस्मात् । यागो विधीयते यजेतेति विधिना । ननु यजेतेति सामान्यश्रुत्या किं यागसामान्यं विधीयते यागविशेषो वेत्यत्राह यागसामान्यस्येति । अविधेयत्वात् विधेयत्वासम्भवात् । न्यूनाधिकवित्तव्ययायाससाध्यानां सर्व्वेषां यागानां पशुफलजनकत्वाङ्गीकारे सम्भवति लघूपाये गुरूपायेष्वननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेस्तत्र तत्र फलान्तरश्रवणाच्च पशुफलोद्देशेन यागमात्रस्य विधातुमशक्यत्वादिति भावः । उद्भिद्रूप उद्भिन्नामकः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ज्ञायते। उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात्।

तस्य च यजिना सामानाधिकरण्यं न नीलोत्पलादिशब्दवत्। तत्र हि उत्पलशब्दस्यार्थादुत्पलादन्यो वाच्योऽर्थोऽस्ति नीलगुणः। लक्षणया तु नीलशब्दस्य द्रव्यपरत्वेन सामानाधिकरण्यम्। उद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवगतयागविशेषान्नान्यो वाच्योऽर्थोऽस्ति, विशेषवाचित्वात्तस्य।

अतस्तस्यार्थान्तरवाचित्वाभावेन नामधेयस्य नीलोत्पलशब्दवन्न सामानाधिकरण्यम्। किन्तर्हि वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षावत्।

ननूद्भिच्छब्दात् कुतस्तन्नामकत्वलाभ इति जिज्ञासायां हेतुमाह उद्भिदा यागेनेति। सामानाधिकरण्येन उद्भिद्यागपदयोरेकविभक्तिकत्वेन। नामधेयान्वयात् नामधेयतयान्वयात्। यावः सामानाधिकरण्येनान्वयस्य ऐरावतेन गजेन यातीत्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः।

ननु नीलोत्पलमित्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि नामधेयाप्रतीतेरत्रापि नामधेयत्वं न प्रतीयतामित्यत आह तस्य चेति। सामानाधिकरण्ये वैलक्षण्यं दर्शयति तथाहीति। उत्पलेति। उत्पलशब्दस्यार्थो यदुत्पलं तस्मादन्यो नीलशब्दस्य वाच्योऽर्थोऽस्तीत्यन्वयः। कोऽसौ वाच्योऽर्थ इत्यत आह नीलगुण इति। नीलशब्दस्य नीलगुण एव शक्तत्वादिति भावः। तर्हि कथं द्रव्यविशेषवाचकशब्देनास्य सामानाधिकरण्यं सम्भवतीत्यत आह लक्षणया त्विति। तथा च यत्र विशेषणस्य तदितरवाचित्वमपि सम्भवति तत्र सामानाधिकरण्यं न नामधेयप्रतिपादकम्। अतएव पाचको देवदत्त इत्यादावपि न नामधेयत्वापत्तिः। तत्रापि विशेषणस्य देवदत्तेतरवाचकत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः। उद्भिदित्यत्र तद्वैलक्षण्यं दर्शयति उद्भिच्छब्दस्य त्विति। यज्यवगतेति। यजधातूपस्थितेत्यर्थः।

अत इति। विशेषवाचित्वादित्यर्थः। अर्थान्तरेति। सामान्यवाचित्वाभावेनेत्यर्थः। नामधेयस्य उद्भिदादिशब्दस्य। उद्भिच्छब्दस्य सामानाधिकरण्ये दृष्टान्तमाह किन्तर्हीति। किं किमिवेत्यर्थः। आमिक्षावत् आमिक्षाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमिव। सौसादृश्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातद्धितान्तत्वात्तद्धितस्य च सास्य देवतेति सर्व्वनामार्थे स्मरणात् सर्व्वनाम्नाञ्चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपरत्वम् । तत्र कोऽसौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्यपेक्षायामामिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते । यथाहुः—

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥ इति ।

तथा—श्रुत्यैवोपपदस्यार्थः सर्व्वनाम्ना प्रतीयते ।
तदर्थस्तद्धितेनैवं त्रयाणामेकवाक्यता ॥ इति ।

प्रतिपादयति वैश्वदेवीति । देवतातद्धितेति । देवतार्थतद्धितेत्यर्थः । सर्व्वनामार्थे इति । अस्येतीदंशब्दस्य सर्व्वनामत्वादिति भावः । स्मरणात् पाणिनिस्मरणात् । उपस्थितविशेषेति । बुद्धिस्थविशेषेत्यर्थः ।

यद्यपि सर्व्वनाम्नो बुद्धिस्थवाचकत्वं तथापि इदंशब्दस्य सन्निहितबुद्धिस्थवाचकतया विशेषेत्युक्तम् । आमिक्षापदसान्निध्यादिति । तथाच आमिक्षाया एव सन्निहितबुद्धिस्थत्वादिति भावः । उक्तार्थे वार्त्तिककारोक्तं प्रमाणयति यथाहुरिति ।

आमिक्षामिति । एष विश्वदेवपदोत्तरं श्रूयमाणस्तद्धितः सास्य देवतेति सूत्रविहिताणप्रत्ययः आमिक्षां देवतायुक्तां विश्वदेवदेवताकां वदति बोधयति । ननु विश्वदेवपदोत्तरश्रूयमाणतद्धितप्रत्ययेन विश्वदेवदेवताकत्वमेव प्रतिपाद्यते न त्वामिक्षायास्तथात्वम् । तत्कथं तद्धित आमिक्षां देवतायुक्तां वदतीत्युच्यत इत्यत आह आमिक्षापदेति । आमिक्षापदस्य सान्निध्यात् सन्निहितत्वात् तस्यैव आमिक्षापदस्यैव विषयार्पणं विषयसमर्पकत्वम् । स्वार्थस्य आमिक्षारूपस्य विश्वदेवदेवताकत्वप्रतिपत्तिविषयताबोधकत्वमिति यावत् ।

वार्त्तिककारधृतं कारिकान्तरमपि प्रमाणयति तथेति । श्रुत्यैवेति । सर्व्वनाम्ना अस्येतीदम्पदेन श्रुत्यैव षष्ठीविभक्त्यैव उपपदस्य सम्बन्धिपदस्य आमिक्षापदस्येति यावत्, अर्थः प्रतीयते । अस्येतीदम्पदेन सन्निहितामिक्षायाः सम्बन्धितयोपस्थापनादिति भावः । ननु वैश्वदेवीपदे इदम्पदरूपसर्व्वनामपदस्य षष्ठीविभक्तेश्चाश्रवणात् कथं तदर्थत्वेन आमिक्षारूपोपपदार्थः प्रत्येतव्य इत्यत आह तदर्थ इति । तयोरिदम्पदषष्ठीविभक्त्योरर्थस्तद्धितेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यम् एवं सामान्यस्याविधेयत्वाद्यज्यवगतविशेषसमर्पकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यम्। तस्मिदं नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम्। यथाहुः। तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेरिति।

नामधेयत्वञ्च निमित्तचतुष्टयात्। मत्वर्थलक्षणाभयात्, वाक्यभेदभयात्, तत्प्रख्यशास्त्रात्, तद्व्यपदेशाच्चेति। तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र उद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात्। तथाहि उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे

प्रतीयते। एवम् उक्तप्रकारेण त्रयाणां विश्वदेवपदतद्धितीपस्थाप्यसर्वनामपदषष्ठ्येकवचनानाम् एकवाक्यता मिलितार्थबोधकतेत्यर्थः। अत्र सर्वनाम्ना आमिक्षापदार्थः प्रतीयत इत्युक्त्या वैश्वदेवीपदस्यानन्यपरत्वं किन्त्वामिक्षापरत्वमेव। आमिक्षापदन्तु तत्परिचायकमिति सिध्यति।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साहश्यं विशदयति तस्मादिति। सामान्यस्य यागसामान्यस्य। यजीति। यजधातूपस्थितयागविशेषबोधकत्वेनेत्यर्थः। उपसंहरति तस्मिन्निति। नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकत्वे वार्त्तिककारसम्मतिमाह यदाहुरिति। ननु नामधेयार्थो न विधीयत इति पूर्व्वपक्षे वार्त्तिककारेरुक्तम्। तदधीनत्वादिति। यागविशेषसिद्धेर्यागविशेषज्ञानस्य नामधेयाधीनत्वादित्यर्थः। तथाच यजेतेति विधिना यागसामान्यस्य विधातुमशक्यतया यागविशेषविधानमेव निश्चयम्। स च निश्चयो नामधेयमन्तरेण न सम्भवतीति तस्य विधेयार्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः।

ननु सोमेन यजेतेत्यादीनामपि नामधेयत्वमस्त्वित्यत आह तत्कल्पनानिमित्तमुपदर्शयति नामधेयत्वञ्चेति। निमित्तचतुष्टयादिति। तथाच वक्ष्यमाणनिमित्तचतुष्टयान्यतमनिमित्तसद्भाव एव सामानाधिकरण्येनान्वयकल्पनया नामधेयत्वमङ्गीकार्य्यं नान्यथेति भावः।

निमित्तचतुष्टयमाह मत्वर्थेत्यादि। उदाहरणमाह तत्रेति। तेषु निमित्तेषु मध्ये। मत्वर्थलक्षणां विशदयति तथाहीति। गुणसमर्पकत्वे गुणमात्रविधायकत्वाङ्गीकारे। गुणविधानं व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र व्रीहिरूपगुणवत् उद्भिद्रूपगुणविधानम्। अयुक्तत्वे हेतुमाह

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यागानुवादेन तावन्न गुणविधानं युज्यते, फलपदानर्थक्या-पत्तेः ।

न चानेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्यते, वाक्यभेदापत्तेः । नापि गुणफलविधानं सम्भवति, परपदार्थविधानेन विप्रकर्षार्थविधानापत्तेः । धात्वर्थस्य स्वरूपे-णाविधानात् तदुद्देशेन वा अन्यस्य कस्यचिदविधानाद्धातोरत्यन्त-पारार्थ्यापत्तेश्च यज्यानर्थक्यापत्तेश्च ।

फलपदेति । पशुरूपफलबोधकपदेत्यर्थः । तथाच फलश्रवणात् तत्साधनयागस्यैव विधातुं सूचितत्वमिति भावः ।

ननु फलोद्देशेन विधेयीभूते यागे उद्भिद्रूपगुणविधानमस्त्वित्येतन्निराकरोति न चेति । युज्यत इत्यनेनान्वितम् । तस्मिन् यागे । गुणविधानम् उद्भिद्गुणविधानम् । अयुक्तत्वे हेतुमाह वाक्येति । विधेयभेदेन यागेन पशुं भावयेत् यागश्चोद्भिदा भावयेदितिवाक्यभेदा-पत्तेरित्यर्थः । ननु दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादाविव गुणफलविधानमस्त्वित्यपि निराकरोति नापीति । परपदार्थेति । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र विधीयमाने उद्भिद्रूपगुणे सर्वोत्तरवर्त्तिपशुपदार्थस्य फलत्वेन विधानेनेत्यर्थः । विप्रकर्षेति । मध्यपतितेनाविधेयेन यागेन व्यवधानात् गुणफलयोरसन्निहितत्वापत्तेरित्यर्थः । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र तु गुणफलयोः सन्निकृष्टतया न विप्रकर्षार्थविधानदोष इति भावः ।

स्वरूपेण यागत्वेन । तथाच आश्रयत्वेन प्रतिपादनेऽपि नात्यन्तपारार्थ्यव्याघात इति भावः । ननु दध्ना जुहोति दध्ना होमं भावयेदित्यादावव्यवहितस्यापि यागस्य उद्देश्य-तया यथा नात्यन्तपारार्थ्यमङ्गीक्रियते तथात्रापीत्यत आह तदुद्देशेन वेति । अन्यस्य उद्भिद्भिन्नस्य । अविधानादिति । तथाच धात्वर्थोद्देशेन गुणविधाने धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन नात्यन्तपारार्थ्यमिति भावः । पारार्थ्यं लिङर्थभावनायां करणत्वेनान्वयः । करणत्वे-नान्वयस्यैव स्वातन्त्र्यात् । तथाचोक्तम्—

विधेये चानुवादे च यागः करणमिष्यते ।
तत्समीपे तृतीयान्तत्वदाचित्वं न मुञ्चति ॥ इति ।

दध्ना होमं भावयेदित्यादौ तु दध्नेति करणनिर्देशेन करणाकाङ्क्षाविरहात् करणत्वेनान्वय-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न हि तदनेन करणं समर्प्यते, गुणस्य करणत्वेनान्वयात्। नापि फलम्, पशोर्भाव्यत्वेनान्वयात्। अथ गुणफलसम्बन्धविधाने यागस्याश्रयत्वेनान्वय इति चेन्न यजेतित्यत्र आश्रयत्ववाचकपदाभावात्। फलाय विधीयमानो गुणो यत्र कारकतामापद्यते स आश्रयः तत्त्वञ्चाश्रयत्वम्। करणत्वञ्च निष्कृष्टा शक्तिरिति लाघवम्।

मलभमानस्य होमस्य पारार्थ्येऽपि नात्यन्तपारार्थ्यम्। कर्मतयापि भावनायां साक्षादन्वयात्। प्रकृते तु दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादाविव यागाश्रितेन उद्भिदः करणत्वेन पशुं भावयेदित्यर्थपर्यवसाने धात्वर्थस्य यागस्य भावनायां साक्षादन्वयो न सम्भवति। किन्तु भावनान्वितकरणत्वाश्रयत्वेनेत्यन्तपारार्थ्यमिति भावः। यज्यानर्थक्येति। यजधातुप्रयोगानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः।

यज्यानर्थक्यं व्यञ्जयति नहीति। अनेन यजधातुना। समर्प्यते प्रतिपाद्यते। करणाकाङ्क्षा न निवर्त्त्यत इति भावः। गुणस्येति। तृतीयान्ततयोपस्थितत्वादिति भावः। फलमिति। समर्प्यत इत्यन्वयः। तथाच भाव्याकाङ्क्षापि यजिना न निवर्त्यते। पशुमिति द्वितीयान्ततयोपस्थितस्य पशोर्भाव्यत्वप्राप्तेरिति भावः।

ननु दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादिगुणफलविधौ यथा यागस्याश्रयत्वेनान्वयः सिद्धान्तितस्तथा प्रकृतेऽप्याश्रयत्वेनान्वयोऽस्तु तेनाप्यानर्थक्यपरिहारः स्यादित्याशङ्कते अथेति। निराकरोति नेति। आश्रयत्ववाचकेति। तथाच तद्वाचकपदाभावात् कथं तदुपस्थितिरिति भावः। ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदिति नामधेयत्वसिद्धान्तेऽपि करणत्ववाचकपदविरहात् कथं करणत्वेनोपस्थितिरङ्गीक्रियते। अथोच्यते लक्षणया करणत्वं लभ्यत इति। तर्हि आश्रयत्वमपि लक्षणया लभ्यतामित्याशङ्कते अथेति।

आश्रयत्वकरणत्वलक्षणयोर्गौरवलाघवं प्रदर्शयिष्यन् आश्रयत्वं निर्व्वक्ति फलायेति। फलाय इन्द्रियादिफलाय। गुणो दध्यादिः। यत्र होमादौ। कारकतां करणताम्। तत्त्वमाश्रयत्वमिति। तथाच फलजनकत्वेन विधीयमानगुणविशेषस्य करणभावापत्तिस्थानत्वमाश्रयत्वमिति तत्त्वेन लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदकगौरवमिति भावः। करणत्वेन लक्षणायां ततो लाघवमुपदर्शयति करणत्वञ्चेति। निष्कृष्टा शक्तिरिति। निष्कृष्टं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

किञ्च गुणफलसम्बन्धविधाने करणीभूतो गुणस्तन्निष्ठं करणत्वं वा फलोद्देशेन विधेयम्, तत्राद्ये पक्षे करणत्वस्य गुणोपसर्ज्जनत्वेन प्रतीतिर्लक्षणयैव वाच्या । तस्य तृतीयार्थतया प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्येनोपस्थितेः ।

यदापि गुणनिष्ठं करणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तदापि फलभावनायां करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैव

कारकमित्यर्थः । तथाच साधकतमं करणमिति सूत्रेण करणस्य साधकतमकारकतया निरूपितत्वात् लक्ष्यतावच्छेदकलाघवमिति भावः ।

ननु तथापि करणत्वमनियतं विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायेन करणत्वस्यापि प्रयोक्तुरिच्छाधीनत्वात् । तथाचाहुः—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्द्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

तस्मात् करणत्वमप्यनिष्कृष्टमेवेत्यतो दोषान्तरमाह किञ्चेति । गुण इत्यत्र विधेय इति लिङ्गव्यत्ययेनानुषङ्गः । तन्निष्ठं गुणनिष्ठम् । तथाच यागाश्रितेन उद्भिदा पशुं भावयेदित्यत्र किं पशुफलोद्देशेन करणीभूतोद्भिद्रूपो गुणो विधीयते किंवा तत्फलोद्देशेन तद्गुणस्य करणत्वं विधीयते इत्यनयोः पक्षयोः कतरः पक्षोऽभिमत इति तात्पर्य्यम् ।

तत्र क्रमेण दूषणमाह तत्राद्य इति । गुणोपसर्ज्जनत्वेन गुणेन सहाप्रधानभावेनान्वितत्वप्रकारेण । तस्य करणत्वस्य । प्राधान्येनेति । तथाच गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन प्रधानीभूतपदार्थस्य लक्षणया अप्रधानभावेनोपस्थितिर्न्न न्याय्येति भावः ।

द्वितीयपक्षेऽपि दूषणमाह यदापीति । तत्रापि लक्षणैव दूषणमित्याह तदापीति । करणत्वेनेति । तृतीयाश्रुत्या उद्भिदा करणेन पशुं भावयेदिति करणभावेनैव उद्भिदोऽन्वययोग्यतेति भावः । गुणफलसम्बन्धविधाने तु नोद्भिदः करणभावेनान्वयः । यजधात्वर्थस्यानन्वयापत्तेः । किन्तु उद्भिन्निष्ठकरणत्वस्य करणभावेनान्वयः । यागाश्रितेन उद्भिन्निष्ठकरणत्वेन पशुं भावयेदित्येवमर्थस्याङ्गीकारावश्यकत्वात् । करणत्वस्य करणत्वन्तु तृतीयाश्रुत्यशक्यमिति लाक्षणिकमेव, तृतीयया करणत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वाच्या, तृतीयाभिहितस्य करणकारकस्य क्रियान्वययोग्यस्य करणत्वेनैवान्वययोग्यत्वात्। करणशब्देनाभिहितं हि करणकारकं तत्त्वेनान्वययोग्यं न तृतीयाभिहितम्। करणशब्दादिव तृतीयातस्तृतीयोत्पत्तिप्रसङ्गात्।

अतश्च करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैव वाच्या। लक्षणया चोपस्थितकरणत्वस्य करणीभूतस्य वा गुणस्य फलभावनायां यत्करणत्वं तदपि लक्षणयैव वाच्यम्। श्रूयमाणतृतीयया गुणमात्रस्य यागं प्रति करणत्वाभिधानात्।

एतमेवाभिप्रायं व्यञ्जयन् लाक्षणिकत्वं विशदयति तृतीयाभिहितस्येति। तृतीयया करणकारकत्वमेवाभिधीयते तस्यैव क्रियान्वययोग्यत्वं न तु तस्य करणकारकस्य करणत्वप्रकारेणान्वययोग्यता। भवन्मते तृतीयाभिहितकरणत्वस्य करणत्वाङ्गीकारादिति भावः।

ननु यदि यागाश्रितेनोद्भिन्निष्ठकरणत्वेन पशुं भावयेदित्येव वाक्यं प्रयुज्येत तदा करणत्वेनेति तृतीयया करणत्वप्रतीतेरावश्यकतया करणत्वस्य करणताप्रकारेणान्वयधीरवश्यम्भाविनी। तत्कथं करणत्वस्य करणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैवेत्युच्यत इत्यत आह करणशब्दाभिहितमिति। करणेति प्रातिपदिकाभिहितमित्यर्थः। करणकारकं करणत्वम्। तत्त्वेन करणत्वेन। अन्वययोग्यमिति। करणबोधकप्रातिपदिकोत्तरवर्त्तिन्या तृतीयया करणत्वप्रतीतेः करणत्वस्य करणताप्रतिपत्तिः सुघटैवेति भावः।

प्रकृते तु तन्न सम्भवतीत्याह नेति। तृतीयाभिहितमिति। करणकारकमित्यनुषङ्गः। तथाच तृतीयया यत्करणत्वं प्रत्याय्यते तस्य पुनः करणत्वं कथं प्रतीयेत, तत्प्रत्यायकतृतीयान्तराश्रवणादिति भावः। यदि तु तथाङ्गीक्रियते तदा तृतीयोत्तरं तृतीयान्तरोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह करणशब्दादिवेति। अत इति। करणत्वकरणताया अप्रतीतेरित्यर्थः।

लक्षणान्तरमपि तदुभयपक्षयोरापततीत्याह लक्षणया चेति। उद्भित्पदोत्तरं श्रूयमाणायास्तृतीयायाः करणत्वकरणताबोधकतारूपलक्षणया, प्रधानीभूतार्थबोधिकायास्तस्या गुणीभूतार्थबोधकतारूपलक्षणया चेत्यर्थः। करणत्वस्य, करणतायाः करणत्वस्य। गुणमात्रस्येति। कारकविभक्तेः स्वप्रकृतिभूतपदवाच्यस्य तत्कारकताबोधकत्वनियमेन उद्भित्-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतएव तन्त्ररत्ने चतुर्थे, करणीभूतगोदोहादेः पशुर्थत्वं समभिव्याहारादित्युक्तम्। अतश्च गुणफलसम्बन्धविधाने धातोरत्यन्तपारार्थ्यादिबहुदोषवत्त्वादुद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे गुणविशिष्टकर्म्मविधानमेव स्वीकार्य्यम्।

तथा सति हि यजिना लघुभूतं करणत्वमात्रं लक्ष्यते। उद्भिच्छब्देन च प्रकृत्यंशेन मत्वर्थमात्रं लक्ष्यमिति गुणफलसम्बन्ध-

---

पदोत्तरं श्रूयमाणया तृतीयया उद्भिद्रूपगुणस्यैव करणत्वमभिधीयते, न तूद्भिद्गुणनिष्ठकरणतायाः करणत्वम्। नापि करणीभूतस्योद्भिद्गुणस्य करणत्वमभिधीयते। तथात्वे तृतीयाया असकृत्करणताबोधकतापत्तेः। करणीभूतत्वविशेषणस्यापि तृतीयालभ्यत्वात्। एवञ्च करणत्वकरणताप्रत्यायकत्वाङ्गीकारः, करणीभूतस्योद्भिदः करणत्वाङ्गीकारो वा लक्षणामन्तरेण न सम्भवतीति भावः।

अतएवेति। विभक्त्यर्थबलेन गुणस्य फलार्थत्वाङ्गीकारे लक्षणापत्तेरेवेत्यर्थः। करणीभूतगोदोहेति। गोदोहेनापः प्रणयेत् पशुकामस्येत्यादावित्यर्थः। समभिव्याहारात् सहोच्चारणात्। न तु विभक्तिबलादिति भावः। अतश्चेति। एतस्मात् प्रबन्धादित्यर्थः। यद्वा अत इति बहुदोषवत्त्वादिति सामानाधिकरण्यम्। एतस्माद्बहुदोषवत्त्वादित्यर्थः। गुणसमर्पकत्वे गुणविधित्वाङ्गीकारे। गुणविशिष्टेति। उद्भिद्विशिष्टयागविधानमित्यर्थः।

एवकारेण यागानुवादेनोद्भिद्गुणविधानं, फलजनकत्वेन यागं विधाय तत्र तन्नोद्भिद्गुणविधानं, फलजनकत्वेन यागाश्रितोद्भिन्निष्ठकरणत्वविधानञ्च यत्प्राङ्निराकृतं तदेव व्यावर्तितम्। आद्ये फलपदानर्थक्यात्, द्वितीये वाक्यभेदात्, अन्त्ये च धातोरत्यन्तपारार्थ्यादिबहुदोषवत्त्वाच्च। तथाच पूर्व्वोक्तप्रकारान्तरासम्भवात् गुणविधित्वकल्पना मत्वर्थलक्षणामन्तरेण न सम्भवत्येवेति भावः।

नन्वत्रापि पक्षे लक्षणावश्यकत्वादेतत्पक्षाङ्गीकारे का विनिगमनेत्यतो लाघवमेव विनिगमकं प्रदर्शयति तथा सति हीति। ननु गुणफलसम्बन्धविधानपक्षेऽपि यागस्याश्रयत्वं लक्ष्यमिति को विशेष इत्यत उक्तं लघुभूतमिति। आश्रयत्वापेक्षया करणत्वस्य लघुतायाः प्राक् प्रदर्शितत्वादिति भावः। ननूद्भिदता यागेन पशुं भावयेदित्यर्थो न सम्भवति यजेतेति यज्यवगतयागस्य करणत्वाप्रतीतेरित्यत आह करणमात्रं लक्ष्यत इति। मात्रपदेन यथा गुणफलसम्बन्धविधानपक्षे उद्भित्पदोत्तरवर्त्तिन्यां तृतीयायां लक्षणाद्वयं तथा

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधानाल्लाघवं भवति । धातोरत्यन्तपारार्थ्यादिकन्तु न भवत्येव । धात्वर्थस्यैव फलोद्देशेन विधानात् ।

अतश्चोद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वेन मत्वर्थं लक्षयित्वा गुणविशिष्टकर्म्मविधानं स्वीकार्य्यम् । उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेदिति । कर्म्मनामधेयत्वेन उद्भिच्छब्दस्य न मत्वर्थलक्षणा । मुख्ययैव वृत्त्या यजिसामानाधिकरण्येन तस्यान्वयसम्भवात् । उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदिति ।

सम्भवति च मुख्ये अर्थे लक्षणा आश्रयितुं न युक्ता । सन्निकृष्टविधानन्तु समानमेव । न चैवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वापातः । गुणविधित्वे मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति वाच्यम् । सोमपदस्य लतायां रूढ़त्वेन यागनामधेयत्वानुपपत्तेः अगत्या लक्षणाश्रयणात् । उद्भिच्छब्दस्य तु नैवं वाच्योऽर्थः कश्चित् प्रसिद्धः ।

लक्षणाद्वयं नेति दर्शितम् । मत्वर्थमात्रं वैशिष्ट्यमात्रम् । लाघवमिति । गुणफलसम्बन्धविधाने लक्षणात्रयम् । गुणविधित्वे तु लक्षणाद्वयम् । तथा तत्पक्षे लक्ष्यतावच्छेदकस्य बहुपदार्थघटितत्वमेतत्पक्षे त्वल्पपदार्थघटितत्वमिति लाघवमित्यर्थः । तथा धातोरत्यन्तपारार्थ्यदोषाभावोऽपि विनिगमक इत्याह धातोरिति । विधानात् करणत्वेन प्रतिपादनात् ।

गुणविधित्वे उपायान्तराभावान्मत्वर्थलक्षणैव स्वीकार्य्येत्याह अतश्चेति । नामधेयत्वकल्पने तु लक्षणा मास्त्वेवेत्याह नामधेयत्वेनेति । मुख्यवृत्त्या यजिसामानाधिकरण्यं प्रकाशयति उद्भिदा यागेनेति ।

मुख्ये अर्थे सम्भवति लक्षणाश्रयणमन्याय्यमित्याह सम्भवति चेति । गुणविधौ नामधेयविधौ च धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयात् सन्निकृष्टविधानमविशिष्टम् । न तु गुणफलसम्बन्धविधाविव विप्रकृष्टविधानमित्याह सन्निकृष्टविधानन्त्विति । नन्वेवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि मत्वर्थलक्षणाभयात् नामधेयविधानमस्त्वित्यापादनं निराकरोति न चेति । लतायां लताविशेषे । एवं सोमशब्दस्येव । वाच्यो मुख्यः ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

उद्भिद्यते अनेनेति योगस्य तु गुण इव यागेऽपि फलोद्भेदनकारित्वोपपत्तेः। तस्मिद्धमुद्भिच्छब्दस्य मत्वर्थलक्षणाभयात् यागनामधेयत्वमिति।

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य वाक्यभेदभयात् कर्मनामधेयत्वम्। तथाहि न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं सम्भवति। दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन विहितत्वात् यागस्य विशिष्टविधानानुपपत्तेः।

प्राप्तयागस्य फलसम्बन्धे गुणसम्बन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः।

ननूद्भिद्यते भूमिरनेनेति व्युत्पत्त्या उद्भिच्छब्दः खनित्रपरोऽस्त्वित्यत आह उद्भिद्यत इति। गुण इव उद्भित्पदाभिमतखनित्र इव। फलोद्भेदनेति। उद्भिद्यते प्रकाश्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्यविशेषादिति भावः। मत्वर्थलक्षणाभयात् यागनामधेयत्वसिद्धान्तमुपसंहरति तस्मिद्धमिति।

वाक्यभेदभयान्नामधेयत्वमुदाहरति चित्रयेति। वाक्यभेदं विशदयति तथाहीति। गुणविशिष्टेति। चित्रद्रव्यविशिष्टयागविधानमित्यर्थः। असम्भवे हेतुमाह दधिमध्विति। पयो दुग्धम्। धाना भृष्टयवाः। तत्संसृष्टमिति। संसृष्टं मिश्रितं तदस्तु प्राजापत्यं प्रजापतिदैवतमित्यर्थः। अनेन उपक्रमगतवाक्येन। विहितत्वात् प्राजापत्ययागस्येति शेषः। यागस्य सद्यागस्य।

ननु द्रव्यदेवताप्रकाशकवाक्यान्तरस्योपक्रमे श्रवणाच्चित्रयेतिवाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं मा भूत्। परन्तु प्रक्रान्तप्राजापत्ययागस्याश्रुतफलकस्य फलसम्बन्धो विचित्रद्रव्यरूपगुणसम्बन्धश्चानेन विधीयतामित्यत आह प्राप्तयागस्येति। वाक्यभेद इति। यागेन पशुं भावयेत् तच्च यागं चित्रयेत्येवंरूपः।

चित्रया यजेतेति न प्रक्रान्तप्राजापत्येष्टिगुणविधायकम्। तत्र गुणस्योत्पत्तिविशिष्टतया आकाङ्क्षाविरहेण गुणान्तरविधानासम्भवात्। किन्तु प्रकृतिभूताग्नीषोमीयपशोश्चित्रत्वस्त्रीत्वगुणविधायकम्। पशुकामपदस्य न फलकामनापरम्। किन्तु अग्नीषोमीयं पशुमर्जयितुकामपरम्। तथाच पशुकामः अग्नीषोमीयपश्वाहरणकामश्चित्रया चित्रत्वस्त्रीत्व-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अथ चित्राशब्दात् चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्म्मत्वात् प्रकृते दध्यादिद्रव्यके कर्म्मण्यविनियोगान्नानेन वाक्येन प्रकृते कर्म्मणि गुणविधानम्, किन्तु प्राणिद्रव्यके कर्म्मणि। तत्रास्य वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वादनारभ्याधीतानाञ्च "प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वा"दिति न्यायेन प्रकृतिगामित्वात् प्राणिद्रव्यकाणाञ्च यागानां "दैचस्य चेतरे"ष्विति न्यायेनाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वात् तदनुवादेनानेन वाक्येन गुणो विधीयते।

विशिष्टेन पशुना यजेतेति वाक्यार्थ इत्याशङ्कते अथेति। स्वभावत इति। योन्यादिमत्त्वं स्त्रीत्वमित्येव स्वाभाविकम्। तच्च प्राणिनामेव भवति। अङ्गादीनान्तु स्त्रीत्वमौपचारिकं शब्दसंस्कारकमेवेति भावः। तच्च प्रक्रान्तयागीयगुणो न भवितुमर्हतीत्याह प्रकृते इति। अविनियोगात् गुणत्वेनान्वयायोगात्। अनेन चित्रया यजेतेति वाक्येन।

तर्हि कुत्रास्य गुणस्य विनियोग इत्यत आह किन्त्विति। प्राणिद्रव्यके पशुद्रव्यके। पशुद्रव्यकयागानां बहुत्वात् कतमस्मिन् विनियोग इत्यत्राह तत्रेति। तेषु पशुद्रव्यकयागेष्वित्यर्थः। अनारभ्याधीतत्वात् पशुयागविशेषाप्रकरणीयत्वात्। प्रकृतौ वेति। तृतीयाध्यायषष्ठपादे अनारभ्याधीतानां किं प्रकृतिमात्रविषयत्वं किंवा प्रकृतिविकृत्युभयविषयत्वमिति संशये "सर्व्वार्थमप्रकरणा"दिति सूत्रेण प्रकरणाभावात् सर्व्वविषयत्वमेवेति पूर्व्वपक्षयित्वा "प्रकृतौ वा अद्विरुक्तत्वा"दिति सूत्रेण द्विरुक्तत्वाप्रसक्त्या प्रकृतिविषयत्वमेव सिद्धान्तितम्।

इति न्यायेन एतत्सूत्रेण। का तत्र प्रकृतिरित्यत्राह प्राणिद्रव्यकाणामिति। दैचस्येति। दैच इति अग्नीषोमीय उच्यते, दीक्षासम्बन्धादिति भाष्यम्। इतरेषु पशुषु अग्नीषोमीयस्यातिदेश इत्यर्थः। अतएव भाष्यम्—तस्मादग्नीषोमीयः पशूनां प्रकृतिरिति। इति न्यायेन अष्टमाध्यायप्रथमपादीयैतत्सूत्रेण। तदनुवादेन यजेतेति यजिना अग्नीषोमीययागानुवादेन। वाक्येन चित्रया यजेतेति वाक्येन। गुणः अग्नीषोमीयपशोश्चित्रत्वस्त्रीत्वरूपो गुणः।

For Private And Personal

दैचस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन स्वतन्त्रफलाकाङ्क्षाया अभावात् पशुकामपदं न फलसमर्पकम् । किन्तु अग्नीषोमीयपश्वर्ज्जनाङ्गतया प्राप्तकामनानुवादः । तथाच न वाक्यभेद इति चेन्न । तथापि दैचानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधाने वाक्यभेदात् । विशिष्टकारकविधानेऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेद एव । कारकस्यापि प्राप्तत्वेन विशिष्टविधानानुपपत्तेश्च ।

कामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामानानुवादत्वे आन-

ननु चित्रया यजेत पशुकाम इत्यस्य पशुकामपदेन तदीयफलसम्बन्धविधायकत्वे वाक्यभेदापत्तिरित्यत्र दैचस्य ज्योतिष्टोमाङ्गतया फलाकाङ्क्षाविरहात् तत्र फलसम्बन्धविधानसम्भावनैव नास्ति कुतस्तमादाय वाक्यभेद आपादनीय इत्याह दैचस्येति । तर्हि पशुकामपदं किमर्थकमित्याह किन्त्विति । अग्नीषोमीयेति । अग्नीषोमीयस्य पश्चोर्यदर्ज्जनं क्रयादिरूपं तदङ्गतया तज्जनकतया प्राप्ता या कामना अर्ज्जनेच्छा तदनुवाद इत्यर्थः ।

तथाच पशुकामः पशुलिप्सुश्चित्रया यजेत । यागार्थं विविधवर्णां स्त्रियं पशुमाहरेदिति तात्पर्य्यम् । एवं सति फलसम्बन्धमादाय न वाक्यभेद आपादनीयः । फलकामनाया अविधेयत्वादित्याह तथाचेति । आशङ्कां निराकरोति नेति । तथापीति । उक्तरीत्या फलसम्बन्धस्य विधेयत्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ।

ननु चित्रत्वं स्त्रीत्वञ्च न पृथक् विधीयते येन वाक्यभेदः स्यात् । किन्तु चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टं यत्करणकारकं तदेव विधेयमिति न वाक्यभेद इयत आह विशिष्टेति । गौरवलक्षण इति । करणस्य धर्म्मद्वयवत्त्वादिति भावः । इदमापाततः । वस्तुतो वाक्यद्वयमेव स्यात् करणकारकस्याविधेयत्वादित्याह कारकस्यापीति । प्राप्तत्वेन पशुना यजेतेति प्रधानविधौ तृतीयान्तपशुपदेन पशोस्तत्करणत्वस्य च प्राप्तत्वेन । विशिष्टविधानेति । धर्म्मद्वयविशिष्टकरणकारकविधानस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

तथाच चित्रत्वं स्त्रीत्वञ्चेति गुणद्वयमेव भवता विधातव्यम् । तयोश्च गुणयोः "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्या"दिति न्यायेन परस्परासम्बन्धान्नैरपेक्ष्येण चित्रत्वं स्त्रीत्वञ्च विधेयमिति वाक्यभेद एव । विविधवर्णेन पशुना यजेत स्त्रीरूपेण च यजेतेत्येवंरूप इति भावः । अगत्या वाक्यभेदोऽपि श्रेयानित्यतो दोषान्तरमाह कामपदस्येति ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

र्थक्यापत्तेश्च। नियमतः पशुकामनापि न भवति। कामनातः प्रागेव केनचिद्दत्ते पशौ तदभावात्। तथाच पशुकामपदस्य नित्यवच्छ्रवणबाधः।

दैक्षस्योत्पत्तिशिष्टपुंस्त्वावरुद्धत्वेन तत्र स्त्रीत्वविधानानुपपत्तेश्च। आमिक्षायागानुवादेन वाजिनविधानवत्। छाग-

---

स्वरसतस्तात्पर्य्यतः। फलपरस्य फलकामनेच्छया उच्चरितस्य। सर्व्वत्रैव श्रुतौ अमुककामपदस्य अमुककामनावति प्रयोगात् तत्रैव तात्पर्य्यानुमानादिति भावः।

कामनानुवादत्वे यागकारणीभूतपशुकामनानुवादत्वे। आनर्थक्यापत्तेरिति। पशुकामपदपरित्यागे क्षतिविरहान्निष्प्रयोजनत्वापत्तेरित्यर्थः। तथाच निष्प्रयोजनतया अनुवादः सदोष एव स्यादिति भावः। दोषान्तरमप्याह नियमत इति। अव्यभिचारेणेत्यर्थः। कदा न भवतीत्यत्राह कामनात इति। यदुच्यते यदा कामना स्यात्तदैव गुणविधिरिति। तत्राह तथाचेति। नित्यवच्छ्रवणेति। यदातदादिपदरहितत्वादिति भावः। बाध इति। चित्रया यजेत यदा पशुकाम इत्यनभिधाय पशुकाम इत्यविशेषिताभिधानात्तद्बाध इत्यर्थः।

दोषान्तरमाह दैक्षस्येति। उत्पत्तिशिष्टेति। उत्पत्तिविधिबोधितेत्यर्थः। यो दीक्षितोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्युत्पत्तिविधिबोधितस्य पशोः "छागस्य वपयानुब्रूहीति" मन्त्रलिङ्गेन पुंस्त्वावच्छिन्नच्छागत्वप्रतीतेः। तथाचोक्तं सप्तमाध्यायप्रथमपादे शास्त्रदीपिकायाम्—

मन्त्रः प्रकरणाम्नानान्नित्यमङ्गं प्रतीयते।
कृत्स्नया रूढ़िशक्त्या च यश्छागस्यैव वाचकः॥
तेन तं तादृशं गृह्णन् विधिरात्माविरोधिनम्।
विधत्ते छागमेवाङ्गं तस्मीच्छागोपसंग्रहः॥

अतएव छागोऽनादेशे पशुरिति स्मृत्या सामान्यतः पुंस्त्वावच्छिन्नच्छागत्वेनैव पशुः परिभाषितः। शाखान्तरे अजोऽग्नीषोमीयः पशुरिति श्रुतेश्चेति भावः।

गुणान्तरावरुद्धे गुणविधानासम्भवे दृष्टान्तमाह आमिक्षेति। वाजिनविधानवदिति। द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे श्रूयते सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनमिति। तत्र वाजमन्नमामिक्षारूपमस्त्येषामिति वाजिनो विश्वेदेवाः। तेभ्यो वाजिनमामिक्षावशिष्टं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सारङ्गोऽग्नीषोमीय इति विशेषविहितेन स्वसन्निधिपठितेन च कृष्णसारङ्गवर्णेनावरुद्धे चित्रत्वस्यानारभ्याधीतेन सामान्यशास्त्रेण विधानानुपपत्तेश्च । पाञ्चदश्यावरुद्ध इव साप्तदश्यविधानम् ।

अथ मा भूदग्नीषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानम् । सारस्वती मेषीति वाक्यविहितयागाङ्गमेष्यनुवादेन तु गुणविधानं स्यात् । चित्रयेति स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमात्र-

---

त्वं दद्यादिति प्रतीयते । अत्र संशयः । किमामिक्षागुणके वैश्वदेवयागे वाजिनगुणोऽपि विधीयते, उत कर्म्मान्तरमिति । तत्रोभयगुणको वैश्वदेवयाग इति पूर्व्वपक्षे उत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनगुणस्यानवकाशात् वाजिभ्यो वाजिनमिति कर्म्मान्तरमेवेति सिद्धान्तितम् । यथोक्तं न्यायमालायाम् । "उत्पत्तिशिष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धे विश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशिष्टस्य प्रवेशाभावादिति" । शास्त्रदीपिकायाञ्चोक्तम्—

आमिक्षाया बलीयस्त्वमुत्पत्तौ चोदनाश्रुतेः ।
उत्पन्ने वाजिनं वाक्यात् तेन तद्दुर्ब्बलं मतम् ॥ इति ।

स्त्रीत्वस्येव चित्रत्वगुणस्यापि अग्नीषोमीयपशौ विधानासम्भवं प्रतिपादयति कृष्णसारङ्ग इति । अग्नीषोमीयः पशुः कृष्णसारङ्गः कृष्णवर्णबहुलनानावर्णयुक्तः । इति एतच्छ्रुत्या । विशेषविहितेन अग्नीषोमीयत्वोल्लेखविहितेन । ननु चित्रया यजेतेत्यस्य सामान्यमुखस्यापि अनारभ्याधीतत्वेन प्रकृतिविषयत्वात्रधारणादग्नीषोमीयविषयत्वमेवेति विशेषविहितत्वाविशेष इत्यत आह सन्निधिपठितेनेति । अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ पठितत्वेनेत्यर्थः । तथाच सन्निधिपठितस्यान्तरङ्गत्वेन झटिति तद्विषयत्वावगमादसन्निधिपठितस्य सामान्यस्य तदितरविषयत्वमेव वक्तव्यम् । न तद्विषयत्वं तस्य कृष्णसारङ्गत्वगुणावरुद्धत्वादिति भावः ।

अत्र दृष्टान्तमाह पाञ्चदश्येति । तथाच सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्यविधेः प्रकृतिविषयत्वसम्भवेऽपि प्रकृतौ पञ्चदशसामिधेनीविधानेन तदवरुद्धायां प्रकृतावप्रामावकाशत्वाद्विकृतिविषयत्वं सिद्धान्तितं तृतीयाध्यायषष्ठपादे । तथा प्रकृतेऽपीति भावः । अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्य इति न्यायमाला ।

प्रकारान्तरेण गुणविधित्वं शङ्कते अथेति । सारस्वतीति । सारस्वती मेष्यतिरात्रे इति नवमाध्यायप्रथमपादस्थतश्रुतिविहितेत्यर्थः । मेष्यनुवादेनेति । परिप्राप्तायां मेष्यास्चित्रत्वगुणविधानमित्यर्थः । गुणभेदकृतवाक्यभेदपरिहारकं हेतुमाह स्त्रीकारकेति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधानात्। न च प्राकृतेन कृष्णसारङ्गवर्णेन नैराकाङ्क्ष्यान्न चित्रत्वविधानं युक्तमिति वाच्यम्। उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णान्तरस्य बाधोपपत्तेरिति चेन्नैवम्।

नहि चित्रयेत्येकेन पदेन स्त्रीकारकस्योद्देशश्चित्रत्वस्य च विधानं सम्भवति। एकप्रसरताभङ्गलक्षणवाक्यभेदापत्तेः। उद्देश्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वात्। अतएव वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र विशिष्टभक्षणविधिर्न तु भक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरित्युक्तं तृतीये।

मेष्यनुवादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च। उभय-

तथाच स्त्रीत्वस्यापि परिप्राप्ततया अविधेयत्वादिति भावः। प्राकृतेनेति। अग्नीषोमीयपशुसम्बन्धिनेत्यर्थः। अग्नीषोमीयपशोः पशुमात्रप्रकृतित्वादिति भावः। कृष्णसारङ्गेति। प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन मेष्यामपि अग्नीषोमीयगुणस्य प्राप्तिसम्भवादिति भावः। नैराकाङ्क्ष्यात् वर्णविशेषविषयकाकाङ्क्षाविरहात्। उपदिष्टेनेति। चित्रया यजेतेति वाक्यस्यानारभ्यविधानस्य प्रकृतिभूताग्नीषोमीयपशुविषयकत्वसम्भवेऽपि तत्र गुणविशेषस्य विशेषविधिविहितत्वेन पुंस्त्वविशिष्टत्वस्य बोधितत्वेन चावकाशमलभमानस्य विकृतिभूतस्त्रीपशुविषयकत्वावश्यकत्वे मेष्या एव तदुपदेशविषयत्वमिति भावः।

एकप्रसरतेति। मिलितार्थविधायकतेत्यर्थः। तद्भङ्गलक्षणस्तद्बाधरूपो यो वाक्यभेदस्तदापत्तेरित्यर्थः। एकपदोपात्तयोः पदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावासम्भवे हेतुमाह उद्देश्येति। अनेकपदेति। विभिन्नपदबोध्यत्वादित्यर्थः। तत्र सिद्धान्तसम्मतिमाह अतएवेति। प्रथमभक्ष इति समस्तैकपदत्वेन तदुपस्थितयोः प्राथम्यभक्षणयोर्मध्ये भक्षणानुवादेन प्राथम्यविधानासम्भवं हेतूकृत्य प्राथम्यविशिष्टभक्षणस्य विधेयत्वं सिद्धान्तितमित्यर्थः। तृतीये तृतीयाध्यायतृतीयपादे।

ननु मेष्या यजेतेति विधिप्राप्तमेष्यनुवादेन चित्रत्वमेव विधेयं न तु तत्पदप्राप्तस्त्रीकारकोद्देशेनेत्यत आह मेष्यनुवादेनेति। फलपदेति। पशुकाम इति फलकीर्त्तनानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः। ननु परिप्राप्तमेषीयागे फलमपि विधातव्यमित्यत आह उभयेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधाने वाक्यभेदात्। प्रकृतस्य यागस्य फलाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः। विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौरवम्।

दधिमध्वित्याद्युत्पत्तिवाक्येनैतस्याधिकारवाक्यस्य प्रतिपन्नैकवाक्यताबाधेन वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। चित्राशब्दस्य तु कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणः फलाकाङ्क्षस्य फलसम्बन्धमात्रकरणान्न वाक्यभेदः।

प्रकृताया इष्टेरनेकद्रव्यकत्वेन चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः। तस्मिद्धं वाक्यभेदभयाच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयमिति।

अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात्। तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य शास्त्रस्य विद्य-

---

प्रकृतस्येति। यत्प्रकरणे चित्रया यजेतेत्याम्नातं तस्य प्राजापत्ययागस्येत्यर्थः। ननु फलाकाङ्क्षायां प्राजापत्येष्टेः स्वर्गफलकत्वं कल्पनीयं विश्वजिता यजेतेत्यत्रेवेत्यत आह विश्वजिन्न्यायेनेति। गौरवम् अध्याहारकल्पनागौरवम्।

अपि च उत्पत्तिवाक्यस्य स्वप्रकरणीयवाक्यैः सहैकवाक्यतैव न्याय्या। एवञ्च यदि प्राजापत्येष्टिप्रकरणपठितस्यापि चित्रयेति वाक्यस्य यागान्तरीयगुणविधित्वं मन्यते तदा तेन वाक्येन सह प्राजापत्योत्पत्तिवाक्यस्य एकमहावाक्यताविरहात् तदितरप्रकरणपठितवाक्यैरेव सह एकमहावाक्यत्वात् चित्रावाक्यस्य च तन्महावाक्यघटकत्वाभावाद्वाक्यभेदः स्यादित्याह दधिमध्विति। नामधेयत्वपक्षे वाक्यभेदाभावं प्रतिपादयति चित्राशब्दस्येति।

ननु प्राजापत्येष्टेश्चित्रानामकत्वं कथमुपपन्नमित्यत आह प्रकृताया इति। चित्राशब्दस्येति। नानाद्रव्यार्थकत्वादिति भावः। वाक्यभेदभयनिबन्धनं नामधेयत्वमुपसंहरति तस्मिद्धमिति।

तत्प्रख्यशास्त्रवशान्नामधेयत्वं दर्शयति अग्निहोत्रमिति। नन्वयमग्निरूपगुणविधायको न नामधेयमित्यत आह तत्प्रख्यशास्त्रादिति। तं विधित्सितगुणं प्रचष्टे वक्तीति तत्प्रख्यम्। तथाविधशास्त्रादित्यर्थः। तत्प्रख्यशास्त्रादित्यस्य स्वयमेवैतमर्थं व्यक्तं दर्शयति तस्येत्यादि।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शानत्वेनाग्निहोत्रशब्दः कर्म्मनामधेयमिति यावत्। तथाहि विधिना तावत्तदेव विधेयं यत् प्रकारान्तरेणाप्राप्तम्। अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्। अग्निहोत्रशब्दस्य गुणविधित्वे यो गुणस्तेन विधेयः स शास्त्रान्तरेण प्राप्तः।

कथमिति चेत् शृणु। यदि तावदग्नौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निर्विधेय इत्युच्यते तदा यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैव प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यम्।

अथाग्नये होत्रमस्मिन्निति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निरूप-देवता अनेन समर्प्यत इति तन्न शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात्। किन्त-च्छास्त्रान्तरमिति चेत्। अत्र केचित्। यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति शास्त्रान्तरेण होमानुवादेनाग्निप्रजापत्यो-र्विधानान्नाग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकम्।

यावदिति। व्यक्तोऽर्थ इत्यर्थः। तत्प्रख्यशास्त्रसद्भावे गुणविधित्वं कुतो नेत्यतस्तद्दर्शयति तथाहीति।

विधेः प्रमाणान्तरप्राप्तविधायकत्वे हेतुमाह अप्राप्त इति। अप्राप्ते प्रमाणान्तरेणानवगते पदार्थे शास्त्रं तद्विधायकवाक्यम् अर्थवत्सार्थकम्। तथाच प्राप्तांशविधायकशास्त्रमनर्थक-मिति भावः। यो गुणोऽग्निरूपः। तेन अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन। शास्त्रान्तरेण प्राप्त इति। तथाच तद्विधायकत्वे विधेरानर्थक्यमिति भावः।

कथमिति। कथं प्राप्त इत्यर्थः। प्राप्तिं प्रतिपादयति शृण्विति। होमस्याधार भूतः अग्निर्देवता वा भवता विधीयताम् उभयथैव शास्त्रान्तरपरिप्राप्तत्वादानर्थक्यमिति प्रदर्शनाय आद्ये परिप्राप्तत्वं प्रतिपादयति यदि तावदिति। सप्तमीसमासं सप्तम्यन्तपद-पूर्व्वकव्यधिकरणबहुव्रीहिसमासम्। प्राप्तत्वात् होमाधारत्वेनाग्नेः प्राप्तत्वात्।

द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति अथेति। चतुर्थीसमासं चतुर्थ्यन्तपदपूर्व्वकव्यधिकरणबहु-व्रीहिसमासम्। निराकरोति तन्नेति। प्राप्तत्वात् अग्नेर्देवतात्वेनापि प्राप्तत्वात्। शास्त्रान्तरं पृच्छति किन्तावदिति। अत्र प्रश्ने उत्तरमाह अत्र केचिदिति। शास्त्रान्तरेण अग्निहोत्र-यागप्रकरणीयेन। विधानादिति। देवतात्वेनेति शेषः। चतुर्थ्या देवतात्वावगमात्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न चोभयविधाने वाक्यभेदः, परस्परनिरपेक्षविधाने हि वाक्यभेदः स्यात् अग्नये जुहोति प्रजापतये जुहोतीति। प्रत्येकं विधिव्यापारात्। चशब्दश्रवणात्तु परस्परसापेक्षस्यैव पदद्वयस्याख्यातान्वयान्न वाक्यभेदः।

अतएव ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति वाक्यविहितदक्षिणानुवादेन गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति वाक्येन गवादीनां विधानं दशमोक्तं सङ्गच्छते। परस्परसापेक्षाणां गवादीनां विधानेन वाक्यभेदाभावात्। अन्यथा दक्षिणानुवादेनानेकेषां गवादीनां विधानं नैवं सङ्गच्छते।

अग्निप्रजापत्योश्च देवतयोः सतोः समुच्चयो न तु समु-

उभयविधाने अग्निप्रजापत्योरुभयोर्देवतात्वविधाने। वाक्यभेदप्रकारं निर्दिशति अग्नये जुहोतीति। तथाविधाने वाक्यभेदहेतुमाह प्रत्येकमिति। विधिव्यापारात् विधेयत्वप्रतिपादनात्। अत्र तु न निरपेक्षविधानं किन्तु चकारश्रुतेः सापेक्षविधानमेवेत्याह चकारश्रवणादिति। परस्परसापेक्षस्य समुच्चितस्य। आख्यातान्वयात् जुहोतीत्याख्यातस्य युगपदन्वयात्। तथाच अग्निप्रजापत्युद्देश्यकहोमेन भावयेदिति बोध इति भावः।

साधकमाह अतएवेति। अनुवादेन विधीयमानानेकपदार्थस्य चकारश्रुतिबलात् परस्परसापेक्षतयैव विधेयत्वादित्येवेत्यर्थः। द्वादशशतं द्वादशाधिकशतमिति माधवाचार्याः। तच्च प्रथमोपस्थितस्य गोद्रव्यस्येति सिद्धान्तितं दशमाध्यायतृतीयपादे।

दक्षिणेति। ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्यनेनैव दक्षिणायाः प्राप्तत्वात् दक्षिणापदं तदनुवादाय। परन्तु चकारसमुच्चितानां गवादीनामेव विधानमिति भावः। दशमोक्तं दशमाध्यायतृतीयपादोक्तम्। ननु गवादीनामनेकेषां विधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्यत आह परस्परेति। अन्यथा परस्परनिरपेक्षाणां विधाने। एवम् अग्निप्रजापत्योर्निरपेक्षविधानवत्। न सङ्गच्छते इति। वाक्यभेदापत्तेरिति भावः।

ननु चकारात् किमग्निप्रजापत्योः साहित्येनैकदेवतात्वं किंवा देवतयोस्तयोरैकयागसम्बन्धरूपः समुच्चय इत्यत आह अग्निप्रजापत्योश्चेति। समुच्चयः परस्परनिरपेक्षतया एक-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

च्चितयोर्दैवतात्वम्। पृथक्कारकविभक्तिश्रवणात्। चकारार्थस्य चकारार्थेनान्वयात्। तस्याप्राधान्यात्। अतश्च नाग्नीषोमादिवत् अग्निप्रजापत्योर्दैवतात्वमिति।

अन्ये त्वाचार्य्या आहुः। अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति वाक्यं नाग्नेः प्रापकं होमानुवादेन प्रजापतिविधानात्। न च विनिगमनाविरहादुभयविधानं युक्तमिति वाच्यम्। विधिना हि तदेव विधीयते यत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तम्।

तत्र यथानेन वाक्येन सायंकालो न विधीयते। सायं जुहोतीति वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात्। तथाग्निरपि न विधीयते।

यागसम्बन्धः। समुच्चितयोः साहित्यावच्छिन्नयोः। पृथगिति। अग्नये प्रजापतये इति चतुर्थीद्वयश्रवणादित्यर्थः। तथाच—तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चैव हि।

देवताया विधिस्तत्र दुर्बलन्तु परं परमिति

चतुर्थ्या देवतात्वावगमकतया चतुर्थीद्वयेन देवताद्वितयं प्रत्याय्यत इति भावः।

चकारार्थस्य समुच्चयस्य। चकारार्थेन चकारान्वितचतुर्थ्यर्थेन। अन्वयादिति। तथाच चकारद्वयेन चतुर्थ्यर्थोद्देश्यतायाः समुच्चयात् एकस्मिन् यागे उद्देश्यताद्वयं लभ्यते। अतो न साहित्यमिति भावः। तस्य चकारान्वितचतुर्थ्यर्थस्य। अप्राधान्यादिति। प्रकृत्यर्थस्यैव प्राधान्यादिति भावः। तथाच एकस्यामुद्देश्यतायां यदि प्रधानयोः प्रकृत्यर्थयोरन्वयः स्यात् तदा एकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यं स्यात्। प्रकृते च अग्नये च प्रजापतये चेति विभक्त्यन्तोत्तरवर्त्तिचकारद्वयेन होमस्य अग्न्युद्देश्यकत्वं प्रजापत्युद्देश्यकत्वञ्च प्रतीयत इत्युद्देश्यताद्वितयस्य समुच्चयान्न साहित्यमिति सिध्यति। एतदेवाह अतश्चेति। देवतात्वमेकदेवतात्वम्। इतीति। एतदन्यं केषाञ्चिन्मतम्।

शास्त्रदीपिकामतमाह अन्ये त्विति। प्रजापतिविधानात् प्रजापतिमात्रविधानात्। विनिगमनाविरहात् प्रजापतिमात्रविधाने हेत्वभावात्। उभयविधानम् अग्नेः प्रजापतेश्च विधानम्। प्रकारान्तरेण प्रमाणान्तरेण।

प्रमाणान्तरप्राप्तस्याविधेयत्वे दृष्टान्तमाह तत्र यथेति। तत्र तद्विधिवाक्ये। सायंकालस्याविधेयत्वे हेतुमाह सायं जुहोतीति। सायं प्रातर्जुहोतीति श्रुताविति शेषः।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वात् । मन्त्रवर्णस्यापि देवतासमर्पकत्वमस्त्येव । अतएवोपांशुयाजे विष्णुादीनां मान्त्रवर्णिकं देवतात्वमित्युक्तम् ।

नन्वेवं प्रजापतिदेवतया अग्नेर्बाधः स्यात् । चतुर्थ्या हि प्रजापतेर्देवतात्वमवगम्यते अग्नेस्तु मान्त्रवर्णिकम् । तत्र सास्य देवतेति देवतात्वेन तद्धितस्मरणवत् यद्यपि देवतात्वे चतुर्थीस्मरणं नास्ति सम्प्रदाने चतुर्थीति सम्प्रदाने तस्याः स्मरणात् । तथापि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वं तावद्देवतात्वं तच्च सम्प्रदानस्वरूपान्त-

---

अग्नेरविधेयत्वबीजं प्रमाणान्तरप्राप्तत्वं दर्शयति अग्निरिति । मन्त्रवर्णादिति । अग्निहोत्रहोमे "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे"ति सायं जुहोति, "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहे"ति प्रातर्जुहोतीति श्रुतिभ्यां सायं प्रातर्होमयोर्यथाक्रमं यौ द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ तयोः सायं होममन्त्रघटकाग्निशब्दादित्यर्थः । मन्त्रवर्णस्यापि देवताप्रतिपादकत्वमाह मन्त्रवर्णस्यापीति । तत्र सिद्धान्तं दर्शयति अतएवेति । मान्त्रवर्णिकं मन्त्रवर्णावगतम् ।

प्रजापतये चेति विधिवाक्यावगतचतुर्थ्यन्तपदबोध्यप्रजापतेर्देवतात्वावगमात् तद्विरोधेनाग्नेर्देवतात्वेनोपस्थानं न सम्भवति । किन्तु इन्द्रपदाद्गार्हपत्योपस्थितिरिव लक्षणया मन्त्रस्याग्निपदात् प्रजापत्युपस्थितिरस्तु । तत्कथमग्नेर्देवतात्वमङ्गीक्रियत इत्याशङ्कते नन्वेवमिति । प्रजापतिदेवतयेति । विधिवाक्यावगतयेति शेषः । अग्नेर्बाधो मन्त्रस्याग्निपदादग्नेरनुपस्थानम् । किन्तु लक्षणया प्रजापत्युपस्थितिरेव स्यादित्याशयः ।

ननु मन्त्रवर्णावगताग्निदेवतया प्रजापतिबाध एव कुतो न स्यादित्यत्र विनिगमकमाह चतुर्थ्या हीति । देवतात्वस्य चतुर्थ्यवगतत्वे मन्त्रवर्णावगतत्वे वा को विशेष इत्यत्राह तत्रेति । तयोश्चतुर्थीमन्त्रवर्णयोर्मध्ये इत्यर्थः । चतुर्थीतो देवताप्रतीतिरस्त्येव मन्त्रवर्णात्तु न देवतात्वं प्रतीयत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । चतुर्थीतो देवताप्रतीतेर्बीजप्रदर्शनायाह सास्य देवतेति । देवतात्वे देवताप्रतिपादकत्वे । तद्धितस्मरणवत् तद्धितप्रत्ययानुशासनवत् । चतुर्थीस्मरणं चतुर्थ्यनुशासनम् ।

चतुर्थ्या देवतात्वे अनुशासनाभावं प्रतिपादयति सम्प्रदाने चतुर्थीति । इति एतत्-सूत्रेण । त्यज्यमानेति । अत्र उद्देश्यत्वं तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयत्वम् । तेन सम्प्रदाने

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

गतम्। त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वस्य सम्प्रदानत्वात्। अतश्चतुर्थीतः सम्प्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रतीतिरस्त्येव। मन्त्रवर्णात्तु न देवतात्वं प्रतीयते, किन्त्वधिष्ठानमात्रम्। अतश्च मन्त्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्ब्बलः। यथाहुः—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः।
देवताया विधिस्तत्र दुर्ब्बलन्तु परम्परम्॥ इति।

विप्रादौ न देवतालक्षणातिव्याप्तिः। तच्च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वञ्च। सम्प्रदानस्वरूपान्तर्गतं सम्प्रदानलक्षणान्तर्गतम्, सम्प्रदानलक्षणैकदेश इति यावत्।

किं तावत् सम्प्रदानलक्षणमित्यत्राह त्यज्यमानेति। प्रतिग्रहीतृत्वं प्रतिग्रहयोग्यतावत्त्वम्। एवञ्च इन्द्रादीनां प्रतिग्रहयोग्यत्वाभावेन न सम्प्रदानत्वम्। किन्तु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपसम्प्रदानलक्षणान्तर्गतधर्म्मविशेषवत्त्वमिति सिद्धम्। सम्प्रदानैकदेशतयेति। तथाच प्रजापतये जुहोतीत्यादौ चतुर्थी उद्देश्यतामात्रे निरूढ़लाक्षणिकीति प्रजापत्यादीनां न मुख्यसम्प्रदानत्वम्। किन्त्वनिराकर्त्तृकसम्प्रदानत्वम्। अतस्तेषां देवतात्वं कथञ्चिच्छब्दप्रतिपादितमेव। मान्त्रवर्णिकदेवतात्वस्य तु अनुमेयत्वमेव न शाब्दमित्याह मन्त्रवर्णात्त्विति। मन्त्रस्थशब्दात्त्वित्यर्थः। एतेनास्य शब्दोपात्तत्वं नास्तीति दर्शितम्।

तर्हि मन्त्रवर्णात् किं प्रतीयत इत्यत्राह किन्त्विति। अधिष्ठानमात्रं तन्मन्त्रे अग्निबोधकपदस्य विद्यमानतामात्रम्। प्रतीयत इत्यन्वयः। तथाच तन्मन्त्रे अग्निपदस्य विद्यमानत्वात् यद्यसौ मन्त्रः अग्न्युद्देश्यकत्यागकरणं न स्यात्तदा अस्मिन् मन्त्रे अग्निपदसत्तानुपपन्ना अन्योद्देश्यकत्यागकाले अन्योद्देश्यताबोधकपदप्रयोगानौचित्यादित्यर्थापत्त्या, अयं मन्त्रः अग्न्युद्देश्यकत्यागकरणम् अग्निप्रकाशकत्वात् भूः स्वाहेत्यादिमन्त्राणां भूराद्युद्देश्यकत्यागकरणत्ववदित्यनुमानेन वा तन्मन्त्रस्याग्निदेवताकत्वं प्रतीयत इति भावः। अत इति। शब्दप्रमाणादनुमानादेर्दुर्ब्बलत्वादित्यर्थः। तत्र मीमांसकसम्मतिमाह यथाहुरिति।

तद्धितेनेति। विधिः प्रतिपादनम्। तत्र तेषु मध्ये। परं परमिति। तद्धिताच्चतुर्थी दुर्ब्बला, तद्धितस्य मुख्यवृत्त्या देवताबोधकत्वात्। चतुर्थ्याश्च लाक्षणिकवृत्त्या। चतुर्थीतो मन्त्रवर्णो दुर्ब्बलः। लाक्षणिकत्वेऽपि चतुर्थीबोधितस्य शब्दबोधितत्वात् मन्त्रवर्णस्य तत्कल्पकत्वादित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतश्च प्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्ब्बलप्रमाणबोधिताग्नेर्बाधः स्यादिति चेत्, सत्यम् ।

स्याद्बाधो यदि प्रजापतये जुहोतीति केवलं प्रजापतिविधानं स्यात् । विधीयमानस्तु प्रजापतिर्मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितो होमोद्देशेन विधीयते। समुच्चितोभयविधानापेक्षया अन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् ।

अतश्च न बाधकत्वं निरपेक्षविधानाभावात् । यथा च तन्मते अग्निप्रजापत्योरेकहोमोद्देशेन विधानात्तुल्यार्थत्वेन विकल्पे प्रसक्ते प्रजापतेर्न पाक्षिकमग्निबाधकत्वं समुच्चयविधानात् । एवं

चतुर्थीमन्त्रवर्णयोर्बलाबलसाधनफलमाह अत इति । मन्त्रवर्णस्य चतुर्थीतो दुर्ब्बलत्वादित्यर्थः । प्रबलप्रमाणेति । चतुर्थीरूपेत्यर्थः । दुर्ब्बलेति मन्त्रवर्णेत्यर्थः । तथाच प्रबलप्रमाणबाधितत्वाभावे मन्त्रवर्णादपि देवताविधानं स्यादित्याशयः । सिद्धान्ती पूर्व्वपक्षस्य दृढत्वसूचनायाह सत्यमिति । वक्तुमर्हसीत्यर्थः ।

विधौ केवलप्रजापतेर्देवतात्वविधाने मन्त्रवर्णगताग्निदेवताबाधः सम्भाव्यते इत्याह स्याद्बाध इति । नेह पुनः केवलप्रजापतिविधानं परन्तु प्रमाणान्तरप्राप्ताग्निदेवतानुवादेन तत्समुच्चितप्रजापतिदेवताविधानम् । तत्कथमग्नेर्बाध इत्याह विधीयमानस्त्विति । ननु सायंहोमीयविधिवाक्यादग्निप्रजापत्युभयविधानमेवास्तु । तेन मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमात्रदेवतात्वं बाध्यतामित्यत आह समुच्चितेति । लाघवादिति । तथाच निरपेक्षोभयविधाने प्राप्ते कर्म्मणीति न्यायेन वाक्यद्वयरूपगौरवम् । अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधाने च विधेयतावच्छेदकगौरवात् गौरवलक्षणो वाक्यभेद इति भावः ।

अतश्चेति । अग्न्यनुवादेन तत्समुच्चितप्रजापतिविधानादित्यर्थः । निरपेक्षेति । अग्न्यसमुच्चितप्रजापतिमात्रविधानाभावादित्यर्थः । समुच्चयाङ्गीकारान्नाग्निबाधकत्वमिति भवतापि वाच्यम् । अन्यथा अग्निप्रजापत्योर्विकल्पप्रसक्तौ प्रजापतेः पाक्षिकबाधकत्वम् अग्नेश्च पाक्षिकप्रजापतिबाधकत्वं स्यात् । तच्च समुच्चयाङ्गीकारेणैव भवता परिह्रियत इत्याह यथेति । तद्वत्स्वमते समुच्चयाङ्गीकारान्मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निबाधकत्वमिति तु तुल्यमेवेत्याह एवमिति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिविधानेऽपि न बाधकत्वमिति तुल्यम् ।

यत्त्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति मिश्रलिङ्गमन्त्रवर्णबलात् सायंहोमस्य द्विदैवत्यापत्तिरिति, तन्न अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानवत् सूर्य्यसमुच्चितस्यापि विधानात् । प्रबलप्रमाणबोधितेन प्रजापतिना मन्त्रवर्णप्राप्तस्य सूर्य्यस्य बाधितत्वात् ।

अत्र केचित्, अग्निहोत्रीयसायंहोमे, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रलिङ्गेन अग्नेरसाधारणदैवतात्वमवगम्यते । तदीयप्रातर्होमे तु, सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति मन्त्रलिङ्गेन सूर्य्यस्यासाधारणदैवतात्वम् । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति, यत् सूर्य्याय च प्रजापतये च प्रातरिति विधिप्राप्तप्रजापतेस्तु सायं प्रातर्होमीयत्वेन साधारणदैवतात्वम् ।

तथा मन्त्रान्तरञ्च श्रूयते, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति । अयञ्च मन्त्रो मिश्रलिङ्गकः । यस्मात् पूर्व्वोक्तमन्त्रयोर्मध्ये सायंहोममन्त्रस्य अग्निमात्रप्रकाशकत्वं प्रातर्होममन्त्रस्य सूर्य्यमात्रप्रकाशकत्वम् । अस्य पुनः सायंप्रातर्होमीयदैवतयोरग्निसूर्य्ययोः समुच्चयेन प्रकाशकत्वम् । अतो मिश्रदैवताप्रकाशकत्वेन मिश्रलिङ्गत्वम् ।

एवञ्च यदि मन्त्रलिङ्गविधिभ्यां सायंहोमे अग्निप्रजापत्योः समुच्चितदैवतात्वमङ्गीक्रियते तदा मिश्रलिङ्गमन्त्रवर्णादग्निसूर्य्ययोरपि समुच्चितदैवतात्वाङ्गीकारावश्यकतया अग्निप्रजापत्योरिवाग्निसूर्य्ययोरपि वैकल्पिकदैवतात्वं प्रसज्येत । तत्तु याज्ञिकसमाचारविरुद्धम् ।

दैवताया मान्त्रवर्णिकत्वानङ्गीकारे तु चतुर्थीश्रुत्या अग्निप्रजापत्योः सूर्य्यप्रजापत्योश्च यथाक्रमं सायंप्रातर्होमदैवतात्वमवधारणीयम् । मन्त्रवर्णस्य तु दुर्ब्बलप्रमाणतया तद्गताग्न्यादिपदानां लक्षणया अग्निप्रजापतिपरत्वं सूर्य्यप्रजापतिपरत्वञ्चावधारणीयमिति न याज्ञिकाचारविरोध इत्याहुस्तदपाकर्त्तुमाह यत्त्विति ।

द्विदैवतत्वापत्तिर्द्विविधदैवताकत्वापत्तिः । निराकरोति तन्नेति । अग्निसमुच्चितेति । अयं भावः । मन्त्रलिङ्गेनाग्निसूर्य्ययोर्दैवतात्वप्रतीतावपि प्रबलप्रमाणेन श्रुत्या प्रजापतिसमुच्चितस्याग्नेस्तत्समुच्चितसूर्य्यस्य च दैवतात्वप्राप्त्या दुर्ब्बलप्रमाणमन्त्रलिङ्गावगताग्निसमुच्चितसूर्य्यस्य दैवतात्वं बाध्यते इति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यत्त्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेरग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्य्याय प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति वाक्यद्वयं व्यर्थमेवेति । तन्न भवेद्व्यर्थं यदि प्रजापतिमात्रविधानं विवक्षितं स्यात् । सायंहोमे अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानम् । प्रातर्होमे सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति मन्त्रवर्णप्राप्तसूर्य्यसमुच्चितप्रजापतिविधानञ्च विवक्षितम्। न चैतदेकेन वाक्येन सिध्यति । अतोऽर्थवद्वाक्यद्वयम् ।

यत्त्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे मन्त्रवर्णस्य अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीति वाक्येन सायंहोमे विनियुक्तत्वात् तत्-

---

अपरे तु यदि मन्त्रवर्णात् सायं होमे अग्निर्लभ्यते तदा प्रातर्होमेऽपि मन्त्रवर्णलभ्यत्वेन प्रजापतये सायं प्रातर्जुहोतीत्येकेनैव वाक्येन प्रजापतिमात्रविधानात् विवक्षितार्थसिद्धौ सायंप्रातर्भेदेन वाक्यद्वयमनर्थकमित्यापादयन्ति तदपि निराकर्त्तुमाह यत्त्विति । प्रजापतिविधेः प्रजापतिविधानस्य । निराकरोति तन्नेति । भवेद्व्यर्थमिति । यदग्नये च प्रजापतये चेति वाक्ये यदि निरपेक्षप्रजापतिविधानं विवक्षितं स्यात् तदा वाक्यद्वयं व्यर्थं भवेत् । एकेनैव प्रजापतये जुहोतीति वाक्येनोभयत्र प्रजापतेर्देवतात्वलाभादिति भावः ।

तर्हि किं विवक्षितमित्यत्राह सायंहोमे इति । देवतान्तरसमुच्चितप्रजापतिविधानस्य विवक्षितत्वे वैयर्थ्याभावं दर्शयति न चेति । एतदिति । सायं होमे प्रातर्होमे च मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतान्तरसमुच्चितप्रजापतिविधानमित्यर्थः । अर्थवत् सार्थकम् । अन्ये तु यदि सायंहोमे अग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वं प्रातर्होमे च सूर्य्यस्य तथात्वं मन्यते तदा विधौ सायंप्रातःपदमनर्थकम् । अग्नये च प्रजापतये च जुहोति सूर्य्याय च प्रजापतये च जुहोतीत्येतावतैव विध्योः सायंप्रातर्विषयकत्वलाभात् । यस्मादग्निप्रकाशकमन्त्रस्य सायं विनियुक्ततया तदवगताग्निसमुच्चितप्रजापतेः सायंहोमदेवतात्वं सुगमम् । तथा सूर्य्यप्रकाशकमन्त्रस्य प्रातर्विनियुक्तत्वेन तदवगतसूर्य्यसमुच्चितप्रजापतेः प्रातर्होमदेवतात्वमपि सुग्रहमेव ।

तथा मन्त्रलिङ्गेन ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टयोरग्निसूर्य्ययोर्देवतात्वावगमात् तत्समुच्चितप्रजापतिविधाने अङ्गीक्रियमाणे अग्निसूर्य्ययोर्ज्योतिष्ट्वविशिष्टयोर्देवतात्वमापद्यते । न च तत् सम्मतमित्यापादयन्ति तदपि खण्डयितुमाह यत्त्विति ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रकाशस्याग्नेरपि प्रजापतिसमुच्चितस्य तत्रैव देवतात्वावगतेर्यदग्नये चेति वाक्ये सायंशब्दो व्यर्थ इति। एवं यत्सूर्य्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति वाक्ये प्रातःशब्दो व्यर्थ इति। किञ्च मन्त्रवर्णेन ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशनाद्विशिष्टस्यैव देवतात्वापात इति।

तदपि न, होमानुवादेन देवताद्वयविधानेऽपि मन्त्रवर्णयोर्लिङ्गादेव प्राप्तिसम्भवात्तद्विध्यानर्थक्यात्। मिश्रलिङ्गमन्त्रविधि-

---

निराकरोति तदपि नेति। अग्निसूर्य्ययोर्मान्त्रवर्णिकत्वमनभिमन्यमानस्य भवतस्तयोर्देवतात्वं विधिबोधितमित्येवेष्टम्। भवतु तत्रापि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्य इति प्रातर्जुहोतीति वाक्ययोः सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति विधिरूपमंशद्वयमनर्थकम्। तयोर्मन्त्रयोर्लिङ्गादेव सायंप्रातर्होमे विनियोगसम्भवात्।

तथाहि यथा बर्हिर्देवसदनं दामीति कुशच्छेदनप्रकाशकमन्त्रस्य लिङ्गादेव कुशच्छेदने विनियोगस्तथाग्निप्रकाशकमन्त्रस्य अग्निदैवतसायंहोमे विनियोगस्य सूर्य्यप्रकाशकमन्त्रस्य च सूर्य्यदैवतप्रातर्होमे विनियोगस्य विधिं विनापि लिङ्गादेवावधारणं स्यादित्याह होमानुवादेनेति। देवताद्वयेति। अग्निसूर्य्ययोर्विधानेऽपीत्यर्थः। मन्त्रवर्णयोः अग्निर्ज्योतिरित्यादि सूर्य्यो ज्योतिरित्यादिमन्त्रयोः। लिङ्गादेव अग्निसूर्य्यप्रकाशनादेव। एवकारेण विधिं विनापीति द्योत्यते। प्राप्तिसम्भवात् सायंप्रातर्होमयोर्विनियोगसम्भवात्। विध्यानर्थक्यात् सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति विधिद्वयानर्थक्यात्।

ननु अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्य इति सायम्प्रातर्जुहोतीति मिश्रलिङ्गमन्त्रविनियोगविधिना तन्मन्त्रस्यैव विनियोगो लभ्यते। न पुनर्लिङ्गावगतविनियोगयोरपि अग्निर्ज्योतिरिति सूर्य्यो ज्योतिरित्येतयोर्विनियोगः। लिङ्गस्य विधितो दुर्ब्बलत्वात्। अतः पर्य्युदस्तयोस्तयोर्मन्त्रयोर्विनियोगप्रापणाय सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति विनियोजकविधिद्वयमावश्यकमेव। येन सर्व्वेषामेव मन्त्राणां विनियोजकविधिसद्भावात् विनियोगो निष्प्रत्यूहः स्यादित्यत आह मिश्रलिङ्गेति।

मिश्रलिङ्गविधिः अग्निसूर्य्यप्रकाशकमन्त्रविनियोजकविधिः। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्य

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पर्य्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थविधानेऽपि तद्विधिगतयोः सायम्प्रातः-शब्दयोरानर्थक्यम्। विधीयमानयोर्मन्त्रयोर्व्यवस्थयैव प्राप्तिसम्भवात्। तत्प्रकाश्ययोर्देवतयोर्व्यवस्थितत्वात्। अनुवादत्वोक्तिस्तूभयत्र तुल्येति।

मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि अग्नेः केवलस्यैव देवतात्वं न गुणविशिष्टस्य। यदग्नये चेति वाक्ये अग्नेः पूर्व्वाहुतिरित्यत्र केवलस्यैवाग्नेः सङ्कीर्त्तनात् केवलस्यैव देवतात्वावगतेः।

इति सायम्प्रातर्जुहोतीतिवाक्यरूपः। तेन पर्य्युदस्तयोर्निराकृतयोः। लिङ्गावगतविनियोगयोः प्रागुक्तमन्त्रयोरिति शेषः। प्रतिप्रसवाय पुनः प्रापणाय। विधानेऽपीति। सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति विनियोगविधानस्य सार्थकत्वेऽपीत्यर्थः। यदि विध्यानर्थक्यं न स्यात्तदा को दोष इत्यत्र जुहोतीति पदस्यार्थक्येऽपि सायम्प्रातःपदमनर्थकमेवेत्याह तद्विधीति। तन्मन्त्रविनियोजको यो विधिः अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीत्येवंरूपः। तद्गतयोस्तद्घटकयोरित्यर्थः।

ननु सायम्प्रातःपदविरहे एकैकहोमे उभयोर्मन्त्रयोर्विनियोगः स्यादित्यत आह विधीयमानयोरिति। व्यवस्थया एकस्य सायंहोमविषयतया अपरस्य तु प्रातर्होमविषयतया। किं तत्प्रापकमित्यत्राह तत्प्रकाश्ययोरिति। व्यवस्थितत्वात् एकैकहोमसम्बन्धित्वात्। तथाच अग्निप्रकाशकमन्त्रस्य अग्निदेवतसायंहोम एव विनियोगः। प्रातर्होमस्याग्निदेवतत्वाभावात्। एवं सूर्य्यप्रकाशकमन्त्रस्य च सूर्य्यदेवतप्रातर्होम एव विनियोगः। सायंहोमस्य सूर्य्यदेवतत्वाभावादिति भावः।

यदि तु भवता मन्त्रविनियोजकविधिघटकसायम्प्रातःपदयोरनुवादत्वमुच्यते तदा ममापि यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यादिवाक्यघटकसायम्प्रातःपदयोरनुवादत्वं वक्तव्यमित्यनुवादत्वोक्तिरुभयमतेऽपि सम्भवतीत्याह अनुवादत्वेति।

इदानीं ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टस्य देवतात्वापत्तिं निराकरोति मान्त्रवर्णिकत्वेऽपीति। वाक्य इति। केवलस्यैव देवतात्वावगतेरित्यन्वयः। अत्र हेतुः अग्नेः पूर्व्वाहुतिरित्यादि। तथाच अग्नेः पूर्व्वाहुतिरित्यर्थवादे ज्योतिष्ट्वगुणरहितस्याग्नेः कीर्त्तनात् विधिवाक्येऽपि केवलस्यैवाग्नेर्देवतात्वं प्रथितव्यं न तु मन्त्रलिङ्गाज्ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टस्येति भावः।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यथोपांशुयाजे विष्णादेर्मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि न गुणविशिष्टस्य देवतात्वम् । विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यर्थवादे केवलस्यैव सङ्कीर्त्तनात् । तद्वदिति ।

अतश्च मान्त्रवर्णिकत्वे दोषाभावात् देवताद्वयविधाने च गौरवापत्तेः अन्यतः प्राप्तमनूद्य तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवात्र विधीयते । होमानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

न च चकारश्रवणान्न वाक्यभेद इति वाच्यम् । चकारार्थो हि समुच्चयः । तञ्च समुच्चयं यदि चकारः प्राधान्येन ब्रूयात्तदा

अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । विष्णादेरिति । आदिपदात् प्रजापत्यग्नीषोमपरिग्रहः । उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादभाष्यधृतश्रुतेः । तेषाञ्च विष्णादीनां विकल्पेन देवतात्वं दशमाध्यायाष्टमपादे सिद्धान्तितम् । तथाचोक्तं शास्त्रदीपिकायाम्—

विष्णाद्या देवताः सर्वं मन्त्रवर्णाद्विकल्प्यते । इति ।

गुणविशिष्टस्य मन्त्रलिङ्गावगतगुणविशिष्टस्य । निर्गुणस्य देवतात्वे हेतुमाह विष्णुरिति । अर्थवादे प्रागुक्ते । केवलस्य विष्णादेरिति शेषः । यद्यपि यष्टव्य इत्यनेन विधित्वमस्यापाततः प्रतीयते तथापि अस्यार्थवादत्वं द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे सिद्धान्तितमित्यर्थवाद इत्युक्तम् । तथाचोक्तं शास्त्रदीपिकायाम्—

जामित्वोपक्रमादेवमजामित्वोपसंहृतेः ।
वाक्यतन्मध्यपाताच्च विष्णादेरर्थवादता ॥ इति ।

उपसंहरति अतश्चेति । देवताद्वयेति । अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधाने इत्यर्थः । गौरवात् विधेयतावच्छेदकगौरवात् । अन्यतः मन्त्रवर्णात् । निरपेक्षोभयविधाने दोषमाह अनुवादेनेति ।

ननु यथाग्नीषोमयोर्देवतात्वविधाने न वाक्यभेदो द्वन्द्वश्रवणात् । तथा चार्थे द्वन्द्व इति व्याकरणस्मृत्या चकारस्य द्वन्द्वसमानार्थताप्रतीतेश्चकारश्रवणादपि न वाक्यभेद इति समाधानं निराकरोति न चेति । हेतुमाह चकारार्थो हीति । प्राधान्येन विशेष्यभावेन ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रधानस्यानेकविशेषण-सङ्ग्राहकत्वादारुण्यादिविशिष्ट-क्रयविधान इव कारकद्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदो न भवेत्। न च चकारः समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूते। परोपसर्ज्जनत्वेनैवाभिधानात्।

अतएव दशमे भाष्यकारैश्चकारस्य समुच्चयशब्दाद्वैलक्षण्यं प्रतिपादितम्। समुच्चयशब्दो हि तं प्राधान्येन ब्रूते, न चकारः।

प्रधानस्य विशेष्यस्य अनेकेति। अनेकेषां विशेषणानां संग्राहकत्वात् सम्बन्धजनकत्वादित्यर्थः। चकारस्येति शेषः। कारकद्वयसमुच्चयविधाने इत्यत्राय हेतुः। दृष्टान्तमाह आरुण्येति। अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति श्रुतौ यथा आरुण्यादिविशेषणानामेकस्यां गवि समुच्चयविधाने न वाक्यभेदस्तथेत्यर्थः। कारकद्वयेति। सम्प्रदानकारकद्वयेत्यर्थः। वाक्यभेदो न भवेदिति। तथाच यदि समुच्चयश्चकारवाच्यः स्यात्तदा होमोद्देशेन अग्निप्रजापतिरूपसम्प्रदानद्वितयसमुच्चयविधानान्न वाक्यभेदसम्भवः। नानाविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यीभूतसमुच्चयस्यैकस्यैव विधेयत्वादिति भावः।

परन्तु चकारो विशेष्यभावेन न समुच्चयबोधकः। इतरविशेषणभावेनैव तद्बोधकत्वादित्याह न चेति। परोपसर्ज्जनत्वेन अन्यदीयगुणत्वेन। अप्राधान्येनेति यावत्। समुच्चयं ब्रूते इत्यन्वयः। तथाच चकारेण अग्निप्रजापतिरूपसम्प्रदानद्वयसम्बन्धिसमुच्चयो न बोध्यते। किन्तु समुच्चितोऽग्निः प्रजापतिरिति बोध्यत इति भावः।

एतत्साधकतया दशमाध्यायतृतीयपादोक्तं भाष्यकारवाक्यमुद्धरति अतएवेति। वैलक्षण्यं विलक्षणार्थत्वम्। समुच्चयशब्दो हि तमित्यादि। एतच्च भाष्यकारवाक्याभिप्रायमूलकं स्ववाक्यम्। न त्वविकलमेव भाष्यकारवाक्यम्। भाष्यकारास्त्वेवमाहुः—

> चशब्दः समुच्चयार्थो भवति न तु समुच्चयस्य निर्देशकः। परपदविशेषणार्थन्तु समुच्चयमुपादत्ते। यदि हि निर्दिशेत् क्रियागुणैः समुच्चयः सम्बध्येत। समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा भवति एवं च शोभनः, च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति। तथा यथेह समुच्चययोः षष्ठी भवति धवखदिरयोः समुच्चय इति। एवं धवः खदिरश्चेत्यत्रापि अभविष्यत्। न तु भवति। तस्मान्न चशब्दः समुच्चयं निर्दिशतीति।

एतद्वाक्यतात्पर्य्यमादायाह समुच्चयशब्दो हीति। तं समुच्चयम्। प्राधान्येन विशेष्यरूपेण।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यदि हि प्राधान्येन ब्रूयात् तदा तत्प्रतिपन्नः समुच्चयः क्रियागुणैः सम्बध्येत । समुच्चयः शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत् च शोभनः, च द्रष्टव्य इति प्रयोगः स्यात् । समुच्चयशब्दवच्चकारस्य प्राधान्येन समुच्चयवाचित्वे धवखदिरयोः समुच्चय इतिवत् धवखदिरयोश्च इत्यपि प्रयोगः स्यादिति ।

अतश्चकारः समुच्चयं प्राधान्येन न ब्रूते । येन प्रधानस्यैकस्य विधानान्न वाक्यभेदो भवेत् । किन्तु कारकद्वयोपसर्ज्जनत्वेनैव स तं ब्रूते । समुच्चितोऽग्निः प्रजापतिरिति प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेदः स्यादेव । यथा ग्रहोद्देशेन सम्मार्गैकत्वविधाने ।

ब्रूते बोधयति । यदि हि निर्द्दिशेदित्यस्य भाष्यांशस्यार्थकथनं यदि हि प्राधान्येन ब्रूयादिति । तत्प्रतिपन्नश्चकारवाच्यः । समुच्चयस्य गुणसम्बन्धं दर्शयति समुच्चयः शोभन इति । हरिहरयोः समुच्चयः शोभन इत्यादावित्यर्थः । क्रियासम्बन्धं दर्शयति समुच्चयो द्रष्टव्य इति । भाष्ये यथैवंशब्दाभ्यां सादृश्यं दर्शितम् । ग्रन्थकृता तु इतिवदित्युक्तम् । भाष्ये एवं धवः खदिरश्चेत्यत्रापि अभविष्यदित्युक्त्या षष्ठीप्रयोगसम्भावना दर्शिता, ग्रन्थकृता पुनर्धवखदिरयोश्चेति षष्ठीप्रयोग एव कृतः । इति एवम्प्रकारेण वैलक्षण्यं प्रतिपादितमित्यन्वयः ।

अतः एतद्भाष्यकारवाक्यात् । प्रधानस्य प्रधानीभूतचकारार्थस्य समुच्चयस्येति यावत् । कारकद्वयेति । कारकद्वयस्य सम्प्रदानकारकद्वयस्य उपसर्ज्जनत्वेन गुणभावेनेत्यर्थः । स चकारः । तं समुच्चयम् । समुच्चयस्य गुणभूतत्वं प्रतिपादयति समुच्चित इति । प्रधानद्वयेति । प्रधानीभूतदेवताद्वयविधाने इत्यर्थः । वाक्यभेद इति । विधेयभेदादिति भावः । विधेयभेदेन वाक्यभेदे दृष्टान्तमुपन्यस्यति यथेति । सम्मार्गैकत्वविधाने इति । ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र एकत्वविवक्षणे सम्मार्गस्येव एकत्वस्यापि प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेन विधेयत्वावश्यकत्वादिति भावः ।

ननु चकारस्य समुच्चयार्थत्वमप्राधान्येन समुच्चयबोधकत्वमित्यत्र प्रमाणं नास्ति । भाष्यकारैस्तु चशब्दः समुच्चयार्थो न तु समुच्चयस्य निर्द्देशक इत्यनेन चकारः समुच्चयद्योतको न तु समुच्चयवाचक इत्येवोक्तम् । अतएवाहुः—

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यद्यपि चकारः समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूयात् तथापि तस्य कारकद्वयं प्रति प्राधान्यमनुपपन्नम् । विभक्त्याभिहितस्य कारकद्वयस्य क्रियोपसर्ज्जनत्वेन समु यो पसर्ज्जनत्वाभावात् । कृदन्तादिशब्दैरुपस्थितं हि कारकं क्रियातोऽन्येन सम्बध्यते कारकसमुच्चयः

निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गास्तु प्रादयः ।

द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे ॥ इति ।

वाचकत्वे यथा समुच्चयशब्दप्रयोगे समुच्चयः शोभन इत्यादिक्रियादिसम्बन्धः स्यात्तथा चकारप्रयोगेऽपि भवितुमर्हतीति दूषणमपि दर्शितम् । तस्माच्चकारः प्राधान्येन समुच्चयं न ब्रूते इति भाष्याभिप्रायवर्णनमनुचितम् । समुच्चयद्योतनञ्च गुणभावेन प्रधानभावेन च सम्भवतीत्यत आह यद्यपीति । चकारस्य प्राधान्येन समुच्चयबोधकत्वाभ्युपगमेऽपि न भवदभिमतार्थसिद्धिरिति भावः ।

कारकद्वयं सम्प्रदानकारकद्वयम् । प्राधान्यमनुपपन्नमिति । तथाच यदि सम्प्रदानद्वयं प्रति चकारस्य प्राधान्येन समुच्चयबोधकत्वं स्यात् तदा होमानुवादेन सम्प्रदानद्वितय-समुच्चयस्य विधेयतया वाक्यभेदो न स्यादिति भवदभिमतम् । परन्तु चकारस्यात्र विशेष्यभावेन समुच्चयबोधकत्वमेवानुपपन्नमित्यप्रधानभावेनैवाचागत्या समुच्चयबोधकत्वं वक्तव्यमिति वाक्यभेदो दुर्व्वार एवेति भावः ।

विशेष्यभावेन समुच्चयबोधकत्वानुपपत्तौ हेतुमाह विभक्त्येति । चतुर्थीविभक्त्येत्यर्थः । क्रियोपसर्ज्जनत्वेन क्रियां प्रति गुणीभूतत्वेन । कारकमात्रस्य क्रियां प्रति गुणीभूतत्वादिति भावः । समुच्चयोपसर्ज्जनत्वेति । तथाच कारकस्य समुच्चयांशे विशेषणत्वसम्भव एव समुच्चयस्य विशेष्यत्वसम्भवः । कारकस्य समुच्चयांशे विशेषणत्वमेव न सम्भवेत् । अन्यविशेषणत्वेन प्रतीयमानस्यान्यविशेषणत्वेन भानानभ्युपगमात् । अतः समुच्चयस्यैव कारकांशे विशेषणत्वप्राप्त्या न प्राधान्यमुपपद्यत इति भावः ।

ननु होमे सम्प्रदानद्वयसमुच्चय इत्युक्तौ यथा सम्प्रदानद्वयस्य समुच्चयोपसर्ज्जनत्वं तथा विभक्त्युपनीतसम्प्रदानद्वयस्यापि समुच्चयोपसर्ज्जनत्वं सुघटमित्यत आह कृदन्तादिशब्दैरिति । क्रियातोऽन्येन क्रियेतरेण । कृदन्तशब्दोपस्थितकारकस्य क्रियासम्बन्धाभावेन समुच्चयोपसर्ज्जनत्वमुदाहरति कारकसमुच्चय इति । विभक्त्युपनीतकारकस्य तु क्रियोप-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

करणसमुच्चय इति। विभक्त्याभिहितन्तु क्रिययैव। कारकाणां तयैवान्वयात्।

अतश्चकारेणोच्यमानः स कारकोपसर्ज्जनत्वेनैवोच्येत। कारकद्वयञ्च प्रधानम् एकोद्देशेन च प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेद एव। यथाहुः—

अनेकपदसम्बद्धं यद्येकमपि कारकम्।
तथापि तदनावृत्तैः प्रत्ययैर्न विधीयते॥ इति।

सर्ज्जनत्वनियमादन्योपसर्ज्जनत्वं न स्यादित्याह विभक्त्येति। क्रिययैवेति। सम्बध्यत इति पूर्व्वेणान्वयः। कारकाणां विभक्त्युपनीतानामिति शेषः। तयैव क्रिययैव। एवकारेण अन्येन सह गुणभावेनान्वयाभाव इति दर्शितम्।

अत इति। यतो विभक्त्यभिहितकारकस्य क्रियायामेव गुणभावेनान्वयात् समुच्चय-गुणभावानुपपत्त्या चकारस्य विशेष्यतया समुच्चयबोधकत्वं बाधितमत इत्यर्थः। स समु-च्चयः। कारकोपसर्ज्जनत्वेन सम्प्रदानकारकद्वयं प्रत्यप्रधानभावेन तद्गुणभावेनेति यावत्। प्रधानं विशेष्यम्। तथाच समुच्चितोऽग्निः प्रजापतिरिति बोध इति भावः। एक-देशोद्देशेन तथाविधप्रधानद्वयविधाने वाक्यभेदो दुष्परिहर इत्याह एकोद्देशेनेति। अत्रैव भट्टपादसंवादमाह यथाहुरिति।

अनेकेति। यदि एकमपि कारकं सम्प्रदानकारकम् अनेकपदसम्बद्धम् अग्निपद-सम्बद्धं प्रजापतिपदसम्बद्धञ्च भवेत् तथापि अनावृत्तैः सकृदुच्चरितैः प्रत्ययैस्तदम् न विधीयते इत्यर्थः। तथाच अग्नये च प्रजापतये च जुहोतीत्यत्र अग्नीषोमाविव प्रत्ययानावृत्त्या अग्निप्रजापती न विधेयौ सम्प्रदानकारकस्य अनेकपदगतत्वात्। किन्तु अग्नये जुहोति प्रजापतये जुहोतीति प्रत्ययावृत्त्या विधेयाविति भावः।

ज्योतिष्टोमदक्षिणायां श्रूयते गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्द्दभश्च अजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति। तत्र ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति श्रुति-प्राप्तां दक्षिणामनूद्य गवादिद्रव्यमात्रविधानम्। तत्र यथा परस्परनिरपेक्षाणां विधेयत्वा-भ्युपगमे वाक्यभेदापत्तिः। चकारश्रुतिबलात् परस्परसापेक्षाणां विधानात्तु नास्त्येव

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यच्च यथा दक्षिणानुवादेन गवादीनामनेकेषां विधाने न वाक्यभेदस्तथा कारकद्वयविधानेऽपीति। तन्न नहि गौश्चाश्व-श्चेत्यस्मिन् वाक्ये दक्षिणानुवादेन गवादयो विधीयन्ते, उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेश्चकारश्रुत्या कथञ्चित्परिहारेऽपि गवादीनामने-केषां द्वादशशतसङ्ख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद एव। आध्वर्य्यव-शाखायां गौश्चेत्यादेः तस्य द्वादशशतमित्यन्तस्य सहश्रुतत्वेन च अस्यैकवाक्यत्वमित्युक्तं दशमे।

अतोऽनेन वाक्येनोभयविशिष्टदक्षिणैव विधीयते। विशिष्ट-

वाक्यभेदः। तथा अग्नये च प्रजापतये चेति चकारश्रुतेर्न वाक्यभेद इति तत्प्रख्यशास्त्रं विधिरेव न मन्त्र इति केषाञ्चिद्वादिनां प्रागुपन्यस्तमतमपाकर्त्तुमाह यच्चेति।

अनेकेषां परस्परसापेक्षाणां गवादीनाम्। तथा कारकद्वयेति। तत्रापि चकार-श्रुतेः सापेक्षदेवतात्वप्रतीतेरिति भावः। तन्मतापाकरणे दृष्टान्तासिद्धिं हेतुमाह नहीति। ननु तन्मते चकारश्रुतेः समुच्चयावगमात् समुच्चयस्यैकस्यैव विधानात् कथं वाक्यभेद इत्यत आह चकारेति। कथञ्चिदिति। क्रियोपसर्ज्जनस्य कारकस्य समुच्चयोपसर्ज्जनत्वा-नौचित्यदोषाङ्गीकारेणेत्यर्थः। परिहारेऽपीति। वाक्यद्वयापत्तेरित्यन्वितम्। गवादि-द्रव्यभेदकृतवाक्यभेदापत्तेः परिहारेऽपीत्यर्थः। गवादीनामिति। गवादीनां समुच्चयस्य गोगतद्वादशशतसङ्ख्यायाश्चेति पदार्थद्वयविधानात् वाक्यभेदो दुष्परिहर इति भावः।

ननु तस्य द्वादशशतमिति वाक्यान्तरमेव। वाक्यान्तरेण पदार्थान्तरविधाने कुतो वाक्यभेदापादनम्। एकस्माद्वाक्यादेकपदार्थविधानसम्भवे यदि वाक्यद्वयं परिकल्प्य पदार्थद्वयं विधीयेत तदैव वाक्यभेदो दोषायेत्यतस्तस्यापृथक् वाक्यत्वं प्रतिपादयति आध्वर्य्यवेति। सहश्रुतत्वेन अपृथक्श्रुतत्वेन। अस्य द्वादशशतमित्यन्तस्य। दशमे दश-माध्यायतृतीयपादे।

ननु भवत्वेकमेवेदं वाक्यं तथापि तस्मादेकपदार्थविधानासम्भवादगत्या तत्तद्द्रव्याणां सङ्ख्यायाश्च विधानाय वाक्यभेदो न दोषाय स्यादित्यत एकपदार्थविधानसम्भवं दर्शयति अत इति। दक्षिणैवेति। तथाच दक्षिणाया अनुवाद्यत्वाभ्युपगमे वाक्यभेद आपद्यते।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

विधानाच्च न वाक्यभेदः। अतएव पार्थसारथिमिश्रैर्दशमे, तत्र तत्र सोभयविशिष्टा विधीयत इति अनेकगवाद्यात्मिकैका दक्षिणापि विधीयत इति चोक्तम्।

न चैवम् ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्यस्यानर्थक्यम्। तस्यानुवादत्वात्, ऋत्विक्सम्बन्धपरत्वात्। दक्षिणाशब्दसामर्थ्याद्धि ऋत्विजां प्रकाशाध्वर्य्वादीनाञ्च तत्सम्बन्धः स्यात्। एतद्वाक्य-

---

तस्याविधेयत्वाङ्गीकारे तु एकस्या दक्षिणाया एव विधेयतया न वाक्यभेदप्रसक्तिरिति भावः। उभयविशिष्टदक्षिणाया विधेयत्वे मीमांसकसम्मतिं दर्शयति अतएवेति। दशमे दशमाध्यायतृतीयपादे। तत्र तत्रेति। कुत्रचित् सोभयविशिष्टेत्यादिवाक्यम्। कुत्रचिच्च अनेकेत्यादिवाक्यमुक्तमित्यर्थः। सोभयविशिष्टेति। सा दक्षिणा। इदं हि मिश्राणां सम्पूर्णं वाक्यम्। यथाङ्गवादीनि द्रव्याणि सङ्ख्या च दक्षिणया सम्बध्यते। सोभयविशिष्टा विधीयत इति।

ननु विशिष्टदक्षिणाविधाने ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति वाक्यान्तरेण पुनर्दक्षिणाविधानानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति न चेति। इत्यस्य एतद्वाक्येन दक्षिणाविधानस्य। आशङ्कानिरसने हेतुमाह तस्येति। दक्षिणादानप्रतिपादनस्येत्यर्थः। अनुवादत्वादिति। तथाच नैतेन दक्षिणाविधानं किन्तु तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यनेन विहिताया दक्षिणाया अनुवाद्यत्वमिति भावः। तर्हि तदनुवादेन किं विधायकत्वं तद्वाक्यस्येत्याह ऋत्विगिति। परिप्राप्तदक्षिणाया ऋत्विक्सम्प्रदानकत्वमात्रविधायकत्वादित्यर्थः। तथाच ऋत्विक्सम्बन्धविधानाय दक्षिणानुवादस्य सप्रयोजनतया नानर्थक्यमिति भावः।

ननु दक्षिणायाः कर्म्मवेतनत्वेन कर्म्मनियुक्तब्राह्मणसम्प्रदानकत्वावश्यकत्वे ऋत्विक्सम्प्रदानकत्वस्य सुतरां सिद्धत्वात् ऋत्विग्भ्य इति वाक्यस्यानर्थक्यं तदवस्थं तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति दक्षिणाशब्दसामर्थ्यादेव ऋत्विक्सम्बन्धलाभादित्यत आह दक्षिणाशब्दसामर्थ्याद्धीति। हि यस्मात्। तथाच एतद्वाक्याभावे दक्षिणाशब्दसामर्थ्यात् ऋत्विजां प्रकाशाध्वर्य्युप्रभृतीनामपि दक्षिणासम्बन्धः स्यात्। ऋत्विजामिव प्रकाशाध्वर्य्युप्रभृतीनामपि कर्म्मविशेषनियुक्तत्वात्। तथा शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति श्रुत्युक्तसोमपानार्थोपनिमन्त्रितब्राह्मणगणस्य प्रकाशाध्वर्य्युरूपत्वात्।

एतद्वाक्यात्तु दक्षिणाया ऋत्विक्सम्प्रदानकत्वमेव प्रतीयते न तु ज्योतिष्टोमाङ्गकर्म्म-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सत्त्वे च न भवति। ऋत्विक्शब्दो ब्रह्मादिगतः, ऋतुयजननिमित्तत्वेन। प्रकाशाध्वर्य्यूणामृत्विक्त्वाभावस्य तृतीये उक्तत्वात्।

अतश्च गोश्वाश्वश्चेत्यस्मिन्वाक्ये विशिष्टविधानान्न वाक्यभेदः। यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति तु न विशिष्टविधानं होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात्। अतश्च होमानुवादेन समुच्चितोभयविधाने वाक्यभेदात् गौरवापत्तेश्च नानेन वाक्येन देवताद्वयं विधीयते। किन्तु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितः प्रजापतिर्होमोद्देशेन विधीयते।

अतश्च नेदमग्नेः प्रापकम्, किन्तु मन्त्रवर्ण एव। अतश्च तेनाग्नेः प्राप्तत्वान्नाग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकम्, किन्तर्हि नामधेयमेव। तत्सिद्धमेतत्तत्प्रख्यशास्त्रादग्निहोत्रशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वमिति।

एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् समिधो यज-

---

विशेषनियुक्तब्राह्मणमात्रसम्प्रदानकत्वम्। तत्तत्कर्म्मवेतनरूपतया दानान्तरमेव कार्य्यम्। अतएव तृतीयाध्यायतृतीयपादे शास्त्रदीपिकायाम्—प्रकाशाध्वर्य्यवे ददातीति दानान्तरमेव प्राकृतकार्य्यं विधीयत इत्यभिहितम्।

ननु प्रकाशाध्वर्य्वादीनामपि कर्म्मविशेषसंयुक्तत्वेन ऋत्विक्पदवाच्यत्वावश्यकत्वात् कथमृत्विक्पदेन ते व्यावर्त्त्यन्ते इत्यत आह ऋत्विक्शब्द इति। ब्रह्मादिगतो ब्रह्मादिषु प्रवृत्तः। ऋतौ यजन्ते इति ऋत्विज इति व्युत्पत्त्या प्रधानीभूतयागनिष्पादकत्वमेव तस्य ब्रह्मादिषु प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह ऋतुयजनेति। प्रकाशाध्वर्य्युप्रभृतीनान्तु यागनिष्पादकत्वाभावादृत्विक्त्वाभाव इत्याह प्रकाशेति। तृतीये तृतीयाध्यायतृतीयपादे। तेन मन्त्रवर्णेन। उपसंहरति तत्सिद्धमिति।

अन्यत्रापि तत्प्रख्यशास्त्रात् कर्म्मनामधेयत्वं दर्शयति एवमिति। समिध इति। हे अग्ने समिधो देवताः आज्यस्य समिध आहुतौ व्यन्तु प्राप्नुवन्तु इत्यर्थः। मन्त्रवर्णेभ्य इति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तीत्यादिषु समिदादिशब्दास्तत्प्रख्यशास्त्रात् कर्म्मनामधेयम्। यथाहुः—

विधित्सितगुणप्रापि शास्त्रमन्यद्यतस्त्विह।
तस्मात् तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते॥

इति दिक्।

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वं

तथाच मन्त्रवर्णेन समिधा साज्याहुतिभागित्वावगमात् तासामेव वेदसैयत्यागोद्देश्यत्वरूप-देवतात्वस्य प्राप्तत्वमिति भावः।

समिदादिशब्दा इति। अत्रायमाशयः। समिधो यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दाः किं विष्णुं यजतीतिवत् देवतासमर्पकाः कर्म्मनामधेयानि वेति संशये देवताया मन्त्रवर्ण-प्राप्ततया तद्विधानस्यानर्थक्यात् यागस्य समिदादिदेवतासम्बन्धित्वेन समिदादिनामकत्वमेव समिधो यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दा बोधयन्तीति नवमाध्यायद्वितीयपादे सिद्धान्तितम्। तथापि तत्प्रख्यशास्त्रनिमित्तत्वमेवमन्यत्राप्यूह्यम्। प्रथमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तसूत्रम्—

तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रमिति।

यतस्तत्प्रख्यं तस्य देवतारूपगुणस्य प्रकाशकं शास्त्रान्तरमस्ति अतस्तत्र तस्य पुनर्विधाने अनुवादत्वापत्तेरग्निहोत्रादिपदं तत्तद्यागनामधेयमेवेत्यर्थः। अत्र भट्टपादसम्मतिमप्याह यथाहुरिति।

विधित्सितेति। यतो यस्मादिह कर्म्मणि विधित्सितो भवता विधातुमिष्टो यो देवता-रूपो गुणस्तस्य प्रापि प्रापकम् अन्यत् शास्त्रमस्ति तस्मात् तत्प्रापणम् अग्निहोत्रादिशब्देन तद्विधानं व्यर्थमिति हेतोरग्निहोत्रादिशब्दस्य कर्म्मनामत्वमिष्यत इत्यर्थः।

तद्व्यपदेशस्य नामधेयनिमित्ततामुदाहरति श्येनेति। अभिचरन् वैरिवधं कुर्व्वन्। तत्काम इत्यर्थः। प्रथमाध्यायचतुर्थपादे श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिश्रुतिषु मत्वर्थलक्षणया गुणविधित्वं कर्म्मनामधेयत्वं वेति संशय्य द्रव्यवाचकशब्दानां कर्म्मनामत्वानुपपत्त्या गुण-विधित्वमेवेति पूर्व्वपक्षे, तद्व्यपदेशञ्चेति सूत्रेण श्येनादिशब्दानां कर्म्मनामधेयत्वमेव सिद्धान्तितम्। सूत्रार्थस्तु तेन श्येनादिना व्यपदेशः सादृश्यं यस्य कर्म्मणस्तत् तद्व्यपदेशम्। यतः कर्म्म तद्व्यपदेशं श्येनादिसदृशमतः श्येनादिशब्दाः कर्म्मनामधेयानीति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तद्व्यपदेशात्। तेन व्यपदेश उपमानम्। तदन्यथानुपपत्त्येति यावत्। तथाहि यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति।

तद्यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात्तदार्थवादैस्तस्यैव स्तुतिः कार्य्या। न च यथा वै श्येनो निपत्यादत्त इत्यनेन अत्रत्येनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं शक्यः। श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात्। न च श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्त्तुं शक्यते। उपमानोपमेय-भावस्य भिन्ननिष्ठत्वात्।

एवञ्च तद्व्यपदेशशब्दप्रयोगस्य तत्सूत्रमूलकत्वात् स्वयं प्रयुक्तमपि तं शब्दं स्वयमेव व्याचष्टे तेनेति। अतएव तत्प्रख्यशब्दस्यापि सौत्रत्वेन स्वयमेव व्याख्यानं प्राक्कृतम्। उपमानं सादृश्याभिधानम्। ननु सादृश्याभिधानेऽपि कथं यागस्य तन्नामकत्वकल्पन-मित्यत आह तदन्यथानुपपत्त्येति। एतेन तद्व्यपदेशादित्यस्य सादृश्याभिधानानुपपत्ति-रित्येव पर्य्यवसितोऽर्थ इति सिध्यति। तत्सादृश्याभिधानस्यान्यथानुपपत्तिं व्यञ्जयति तथाहीति। स्तुतिः प्रशंसा। भवति अर्थवादैः करणीया भवति।

श्येनो विधेयः श्येननामा पक्षी गुणत्वेन विधेयः। तस्यैव श्येनरूपगुणस्यैव। ननु स्तुत्यर्थवादैः श्येनरूपगुण एव स्तूयतामित्याशङ्कां निराकरोति न चेति। यथेति। श्येनः पक्षिविशेषो यथा निपत्य पतित्वा आदत्ते अन्यं पक्षिविशेषं गृह्णाति एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्युत्तरप्रतीकेनान्वयः। अत्रत्येन श्येनयागविषयकेण। एवमय-मित्युत्तरप्रतीकस्थेनायमित्यनेन प्रक्रान्तश्येनयागपरामर्शात्। उत्तरप्रतीकार्थस्तु एवं श्येन-पक्षिणः पक्ष्यन्तरग्रहणवत् अयं प्रक्रान्तो यागः निपत्य अदृष्टद्वारा सम्बध्य द्विषन्तमारब्ध-विरोधं भ्रातृव्यं वैरिणम् आदत्ते घातयतीति।

श्येनः पक्षिविशेषः। शक्य इति। न चेति पूर्व्वेणान्वयः। अर्थवादेन श्येनपक्षि-रूपगुणस्तुतेरशक्यत्वे हेतुमाह श्येनोपमानेनेति। श्येनसादृश्येनेत्यर्थः। अर्थान्तरेति श्येनेतरपदार्थेत्यर्थः। तदेवोपपादयति न चेति। तस्य गुणत्वेनाभिमतश्येनपक्षिणः। भिन्ननिष्ठत्वादिति। तथाच उपमा सादृश्यं तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वम्। एवञ्च सादृश्यस्य परस्परभेदसापेक्षतया येनोपमीयते यो वा उपमीयते तत्त्वं विभिन्नवस्तु-निष्ठमेव भवति। न पुनः स्वेनैवोपमानेन स्वमेवोपमेयं स्यादिति भावः। तथाचोक्तं भट्टपादैः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदार्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्त्तुं शक्यते इति श्येनशब्दस्य तद्व्यपदेशान्नामधेयत्वम् । तत्सिद्धं निमित्तचतुष्टयान्नामधेयम् ।

उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पञ्चमं केचिन्नामधेयत्वे निमित्तमाहुः । वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्म्मनामधेयमुत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वात् । उक्तमत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयासम्भवात् ।

तथाहि न तावन्मत्वर्थलक्षणाभयान्नामधेयत्वं वक्तुं शक्यम् । वैश्वदेवेनेति तद्धितेनैव मत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात् । सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे हि तद्धितस्मरणम् । तत्रास्यशब्दस्य तद्धितान्तर्गतस्य

विधेयं स्तूयते वस्तु भिन्नयोपमया सदा ।
नहि तेनैव तस्यैव स्तुतिस्तद्वदितीष्यते ॥

श्येनशब्दस्य यागनामत्वे तु श्येनोपमानेन स्तुतिः सुघटैवेत्याह यदा त्विति । तथाच यागस्य श्येनसंज्ञकत्वाङ्गीकारे पक्षिश्येनयागयोः परस्परभेदसत्त्वात् द्वयोरेव झटिति घातकत्वेन समाननामकत्वेन च उपमानोपमेयभावः सङ्गच्छतेतराम् । अतएव झटितिघातकान्तरेण व्याघ्रादिना नोपमितमिति भावः । उपसंहरति श्येनशब्द इति । निमित्तचतुष्टयस्य नामधेयबोधकत्वविचारमुपसंहरति तत्सिद्धमिति ।

केषाञ्चिदभिमतं नामधेयस्य पञ्चमं निमित्तमुपदर्शयति उत्पत्तिशिष्टेति । उत्पत्तिविधिविहितगुणविशेषस्य बलवत्त्वमित्यर्थः । तदुदाहरति वैश्वदेवेनेति । अत्र निमित्तान्तरासम्भवमाह उक्तेति ।

असम्भवप्रकारं दर्शयति तथाहीति । अत्रादौ मत्वर्थलक्षणापातासम्भवं प्रतिपादयति न तावदिति । मत्वर्थस्य विश्वदेवदेवतावैशिष्ट्यस्य । तद्धितस्मरणम् अण्प्रत्ययविधानम् । अस्यशब्दस्य अस्येतिपदस्य । तद्धितान्तर्गतस्य तद्धितप्रत्ययविधायकसूत्रान्तर्गतस्य । मुख्यत्वमवगतमित्यनेनास्यान्वयः । यद्यपि त्यज्यमानद्रव्यस्वामित्वेनोद्देश्यस्य देवतापदमुख्यार्थतया इन्द्रो देवता स्वामित्वेनोद्देश्योऽस्येति व्युत्पत्त्या ऐन्द्रपदस्य हविष्येव मुख्यत्वं स्यात् । तथापि देवतापदस्य मन्त्रस्तुतेऽप्युपचारादैन्द्रं हविरितिवत् इन्द्रः स्तुतोऽस्य सूक्तस्येति ऐन्द्रं

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यद्यपि सूक्तहविषोरिति स्मृतेः सूक्ते हविषि वा मुख्यत्वमवगतम् । तथापि सर्व्वनाम्नामुपस्थितवाचित्वात् सूक्तहविषोश्चानुपस्थितत्वात् यजेतेत्युपस्थितं यागमेवास्यशब्दोऽभिधत्त इति न यागे मत्वर्थलक्षणा । विश्वदेवरूपैकदेवताविधानाच्च न वाक्यभेदः ।

नापि तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वम् । यत्र हि विधित्सितो गुणोऽन्यतः प्राप्तः तत्र तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वम् । यथा अग्निहोत्रशब्देन । अत्र चाग्नेयादयो अष्टौ यागाः प्रकृताः । तत्रामिक्षायागे यद्यपि विश्वे देवाः प्राप्ता वैश्वदेव्यामिक्षेति, तथापि

सूक्तमित्यपि व्यवह्रियते । तस्य चामादिप्रयोगयोगित्वेन निरूढतया मुख्यार्थतुल्यत्वादाह सूक्तहविषोरिति । अतएव काशिकायामुक्तम्—

यागसम्प्रदानं देवता, देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी । तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः ।

इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं हविः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्तीति ।

ननु देवतापदनिर्द्देशात् अस्येति सर्व्वनाम्नो यः कश्चिदुपस्थितो न ग्राह्यः । किन्तु सूक्तहविषी एवेत्यत आह सूक्तहविषोश्चानेति । अनुपस्थितत्वात् तदर्थपरत्वासम्भवात् । यागमेवेति । तथाच शिष्टप्रयोगदर्शनाद्देवतापदस्य मन्त्रस्तुत्योपचारवत् यागप्रीणनीयोऽप्युपचरणीयः । तेन विश्वे देवा देवता प्रीणनीया यस्य यागस्येति व्युत्पत्त्या वैश्वदेवपदं यागबोधकमपि भवितुमर्हति । अतएव प्रयोगदृष्ट्या उपास्येऽप्युपचारात् शिवो देवता उपास्यो यस्येति शैव इत्यादिप्रयोगाः प्रसिद्धा इति भावः ।

मत्वर्थलक्षणाया अप्रसक्तिं प्रदर्श्य वाक्यभेदप्रसक्तिञ्च परिहरति विश्वदेवरूपेति । एकदेवतेति । अग्नये च प्रजापतये चेत्यादाविव न देवताद्वयविधानप्रसङ्ग इति भावः ।

तत्प्रख्यशास्त्राविषयत्वमपि प्रतिपादयति नापीति । अत्र चाग्नेयादय इति । अत्रायं विस्तरः । चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः सुनासीरीयश्चेति । तेषु प्रथमपर्व्वणि अष्टौ यागा विहिताः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपति, सौम्यं चरुम्, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम्, मारुतं सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिक्षाम्, द्यावापृथिव्यमेककपालञ्चेति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सप्तसु तेषामप्राप्तत्वात् वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन तत्र तद्विधानेन तत्प्रख्यशास्त्रमन्यत्, येन तद्दशान्नामत्वं स्यात् ।

न चामिक्षायागस्यैवैतन्नामेति वाच्यम् । वैश्वदेवेन यजेतेति

तेषामष्टानां यागानां सन्निधाविदमाम्नायते वैश्वदेवेन यजेतेति । अत्र यजेतेत्यनेनाग्नेयादीन् यागाननूद्य किं वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते किंवा तेषां नामधेयमिति संशये नामधेयत्वपक्षे नाम्नो विधेयत्वासम्भवात् यजेतेत्यस्यानुवादतायां अङ्गीकृतत्वाच्च समस्तवाक्यस्यैवानुवादता स्यादतो देवतारूपगुणविधिरेव । यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वे देवा देवताः प्राप्तास्तथापि आग्नेयादिषु सप्तसु अप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते । तेष्वग्न्यादयो देवताः सन्तीति चेत्, गत्यभावाद्विश्वैर्देवैः सह विकल्पेन सन्तु ।

नन्वेकः शब्दः सप्तसु विधिरामिक्षायान्त्वनुवाद इत्यनुचितमेवेति चेन्न । यावदप्राप्तं तावद्विधीयत इति यत्राप्राप्तिस्तत्रैव विधानस्यादुष्टत्वात् । अत्र प्रथमाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तः ।

अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रत्यक्षश्रुतिबोधितम् । विश्वेषां देवानान्तु वाक्येन बोधितमपि न साक्षात् । नहि अग्न्यादियागे विश्वेषां देवानां देवतात्वप्रतिपादकं वाक्यघटकपदमस्ति । वाक्येन विश्वेषां देवानां यागदेवतात्वमात्रं बोध्यते । प्रकरणात्तु आग्नेयादिष्विति प्रतिपाद्यते । एवञ्च श्रुतिप्राप्तप्रकरणप्राप्तयोरतुल्यशिष्टतया न विकल्पः सम्भवति । विकल्पपक्षे एकेनापरस्य पाक्षिकबाधोऽवश्याभ्युपेयः । स चान्याय्यः प्रकरणेन श्रुत्युक्तपदार्थबाधासम्भवादित्युत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्तया वैश्वदेवपदस्य देवतारूपगुणविधायकत्वासम्भवात् कर्मनामत्वमेवेति ।

न तत्प्रख्यशास्त्रमन्यदिति । तथाच यदि वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्येन आमिक्षायागे विश्वदेवदेवताकत्वं विधीयते तदैव तत्प्रख्यं विधित्सितदेवतारूपगुणप्रापकं वैश्वदेव्यामिक्षेति शास्त्रान्तरमस्तीति वक्तव्यम् । यदि तु आमिक्षायागं विहाय आग्नेयादियागे वैकल्पिकविश्वदेवदेवताकत्वं विधीयते तदा तद्यागे विश्वदेवताप्रकाशकमन्यत् शास्त्रं न लभ्यं येन तत्प्रख्यन्यायान्नामधेयत्वं स्यादित्याशयः ।

भवतु उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वेन गुणविधित्वासम्भवात् वैश्वदेवशब्दस्य यागनामधेयत्वम् । तत्तु आमिक्षायागस्यैव भवतु तस्यैव विश्वदेवदेवताकत्वेन तन्नामकत्वौचित्यात् । न पुनराग्नेयादियागाष्टकस्येति शङ्कामपाकरोति न चेति । वाक्यवैयर्थ्यमेवोपपादयति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। वैश्वदेवशब्दस्यामिक्षायागमात्रनामत्वे स एव यागोऽनेनानूद्यत इति वाच्यम्। न च तदनुवादे नास्ति किञ्चित् कृत्यम्। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति विधीयमानस्य प्राचीनप्रवणदेशस्य विनाप्येतद्वाक्यमामिक्षायागसम्बन्धोपपत्तेः, विश्वदेवसम्बन्धात्तस्य।

वैश्वदेवशब्दस्येति स एव आमिक्षायाग एव। अनेन वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन। वाच्यं भवतीति शेषः। तदनुवादेन आमिक्षायागमनूद्य तस्य वैश्वदेवनामकत्वविधानेन। कृत्यं प्रयोजनम्।

ननु प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति श्रुत्यन्तरमस्ति। तेन वैश्वदेवयागमनूद्य यजमानस्य प्राङ्निम्नदेशवर्त्तित्वं विधीयते न तु वैश्वदेवयागो विधीयते। तत्र वैश्वदेवपदेन आमिक्षायागोपस्थानमेव आमिक्षायागस्य वैश्वदेवनामकत्वविधानप्रयोजनमस्तीत्यत आह प्राचीनेति। एतद्वाक्यम् आग्नेयादियागाष्टकोपक्रमे श्रूयमाणं वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यम्। यस्य भवता आमिक्षायागनामधेयत्वमभ्युपगम्यते। तद्वाक्यं विनापीत्यर्थः। आमिक्षायागसम्बन्धेति। प्राचीनप्रवणदेशविधायकवाक्ये वैश्वदेवपदेनामिक्षायागोपस्थानोपपत्तेरित्यर्थः।

ननु वैश्वदेवेन यजेतेति संज्ञाविधायकश्रुतिमन्तरेण आमिक्षायागस्य वैश्वदेवसंज्ञकत्वाऽनवगमात् कथं तत्र प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति श्रुतिविहितप्राचीनप्रवणदेशसम्बन्ध उपपद्यत इत्यत आह विश्वदेवेति। तस्य आमिक्षायागस्य वैश्वदेवीमामिक्षामिति श्रुत्या विश्वदेवदेवतासम्बन्धादित्यर्थः।

तथाच यागविशेषस्य नामविशेषकरणस्यैतदेव प्रयोजनं यत् तन्नामधेयोल्लेखेन श्रुत्यन्तरविहितस्य धर्मस्य तद्यागविशेष एव सम्बन्धः स्यादिति। एवञ्च वैश्वदेवयागोल्लेखेन श्रुत्यन्तरविहितस्य प्राचीनप्रवणदेशस्य आमिक्षायागसम्बन्धो यदि आमिक्षायागस्य वैश्वदेवनामकत्वप्रतिपादनमन्तरेण न स्यात्तदा तस्य वैश्वदेवनामकत्वप्रतिपादकं वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यमर्थवत् स्यात्। यदि तु तस्य तन्नामकत्वविधानं विनापि वैश्वदेवपदोल्लेखेन विहितस्य प्राचीनप्रवणदेशस्य सम्बन्धः सुघटः स्यात्तदा सुतरां तस्य तन्नामकत्वप्रतिपादकवाक्यं व्यर्थं स्यादिति मन्तव्यम्। एवञ्च आमिक्षायागस्य वैश्वदेवीमामिक्षामिति श्रुतिबोधितविश्वदेवदेवताकत्वेन वैश्वदेवपदोपस्थाप्यत्वं नामधेयबोधकवाक्याभावेऽपि सम्भवतीति तद्वाक्यं व्यर्थं स्यादिति सुव्यक्तोऽभिप्रायः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

आग्नेयाद्यशेषप्रकृतयागनामत्वे तु न वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यवैयर्थ्यम्। तदा त्वनेनाष्टौ यागा अनूद्यन्ते अनुवादेन चैकप्रतीत्यारूढत्वात् समुदितानामष्टानामपि वैश्वदेवशब्दो नामधेयं सिध्यति। एवं प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्देनाष्टौ यागाननूद्य प्राचीनप्रवणविधानं तत्र सिद्धं भवति। तद्वाक्यस्यासत्त्वे अनेन वाक्येनामिक्षायाग एव प्राचीन-प्रवणदेशसम्बन्धः स्यात्। अतस्त्वष्टसु यागेषु प्राचीनप्रवणदेश-सम्बन्ध एवैतद्वाक्यप्रयोजनम्। एवञ्च वैश्वदेवशब्दोऽष्टानां नामधेयम्।

न च तत्र तत्प्रख्यशास्त्रं निमित्तं भवति। सप्तसु विश्व-देवाप्राप्तेः। अतो न वैश्वदेवशब्दस्य तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्व-मिति।

वैश्वदेवपदस्य आग्नेयादियागाष्टकनामधेयत्वे तु न वाक्यवैयर्थ्यमित्याह आग्नेयादीति। प्रकृतेति प्रक्रान्तेत्यर्थः। सार्थक्यप्रकारं प्रतिपादयति तदा त्विति। अनेन नामधेय-बोधकवाक्येन। अनूद्यन्ते यजेतेति पदेनेति शेषः। एकप्रतीतीति। यागाष्टकस्य एक-यागत्वेन बुद्धिविषयत्वादित्यर्थः। समुदितानां मिलितानाम्। एवञ्चेति। वैश्वदेव-पदस्य यागसमुदायनामत्वे सतीत्यर्थः। तत्र आग्नेयादियागसमुदाये। तद्वाक्यस्य वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यस्य। अनेन वाक्येन। आमिक्षायाग एवेति। तस्य विश्वदेव-देवताकत्वस्य प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानादिति भावः। अतश्चेति। नामधेयबोधकवाक्यसत्त्वा-च्चेत्यर्थः। उपसंहरति एवञ्चेति।

ननु तत्प्रख्यशास्त्रस्यैव नामधेयनिमित्तत्वं न तूत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमित्याशङ्कां परिहरति न चेति। सप्तसु आमिक्षायागेतराग्नेयादियागसप्तके। तथाच यत्र यद्विधीयते तत्र तद्यदि शास्त्रान्तरलभ्यं स्यात् तदैव तत्प्रख्यन्यायावसरः। प्रकृते तु आग्नेयादियागसप्तके विश्वेषां देवानां देवतात्वस्य शास्त्रान्तरलभ्यत्वाभावात् कथं तन्न्यायाव-सर इति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

नापि तद्व्यपदेशात्। तादृशस्य व्यपदेशस्यानुपलम्भात्। अतश्च वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे उक्तप्रकारचतुष्टयस्यानिमित्तत्वादुत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमेव निमित्तम्। तथाहि वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र न तावदप्रकृतकर्म्मानुवादेन देवताविधानं सम्भवति, तेषामत्रानुपस्थितेः। नापि देवताविशिष्टकर्म्मान्तरविधानं सम्भवति, गौरवापत्तेः। अष्टौ हवींषीत्यनन्यगतिकलिङ्गविरोधात्।

अतोऽनेन वाक्येन प्रकृतकर्म्मानुवादेन देवता विधीयत इति वक्तव्यम्। तत्रामिक्षायागे विश्वदेवप्राप्तेः सप्तसु यागेष्वनेन वाक्येन विश्वे देवा विधीयन्त इति वक्तव्यम्। न च तत्सम्भवति, तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरोधात्। आकाङ्क्षया हि सम्बन्धो भवति आग्नेयादियागानां हि देवताकाङ्क्षा उत्पत्तिशिष्टैरग्न्यादिभिरेव निवृत्तेति न तत्र विश्वदेवविधानं युक्तम्। अतश्चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वाद्वैश्वदेवशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वमिति। यथाहुः—

तद्व्यपदेशस्य नामधेयनिमित्ततामप्यत्र परिहरति नापीति। तादृशस्येति। यागान्तरस्य वैश्वदेवेन सह उपमानोपमेयभावानुपलब्धेरित्यर्थः। अतश्चेति। वाक्यभेदापत्तिमत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गयोर्निमित्तयोः पूर्व्वं निराकृतत्वात् तत्प्रख्यशास्त्रतद्व्यपदेशयोरिदानीं निरासाच्चेत्यर्थः। अप्रकृतकर्म्मेति। अविहितदेवताकयागान्तरेत्यर्थः। प्रधानविधित्वं निराकरोति नापीति। गौरवेति। प्रधानविधित्वकल्पनागौरवापत्तेरित्यर्थः। मन्त्रलिङ्गविरोधमपि हेतुतया निर्द्दिशति अष्टाविति। मन्त्रे अष्टौ हवींषीत्युक्तेरनन्यगतिकत्वादित्यर्थः।

विश्वदेवप्राप्तेरिति। प्राप्तांशे विधित्वासम्भवादिति भावः। उत्पत्तीति। उत्पत्तिशिष्टैरुत्पत्तिविधिबोधितैरग्न्यादिभिरवरोधात् देवतान्तरविधानानवकाशोकृतत्वादित्यर्थः। अवरोधे हेतुमाह आकाङ्क्षया हीति। उत्पत्तिशिष्टेति। उत्पत्तिविधिबोधितस्य अग्न्यादिदेवतारूपगुणस्य बलवत्त्वादित्यर्थः। अत्र भट्टपादसम्मतिमाह यथाहुरिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाशो गुणोऽपरः ।
विकल्पोऽपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते ॥ इति ।

अन्ये त्वाचार्या आहुः । यः शब्दो यत्र कर्मणि यद्गुणसम्बन्धं बोधयति स चेत् सम्बन्धः शास्त्रान्तरप्रतिपन्नस्तदा तस्य शब्दस्य तन्नामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात् । तच्च शास्त्रान्तरं विधिरर्थवादो वेत्यत्र नादरः । तत्राग्निहोत्रशब्दे अग्निसम्बन्धबोधकं शास्त्रान्तरं विधिरेव । वैश्वदेवशब्दस्य विश्वदेवसम्बन्धं कर्मणि बोधयति । विश्वदेवसम्बन्धश्चाष्टसु यागेषु यद्विश्वे देवाः सम-यजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादादवगतः ।

गुणान्तरेति । गुणान्तरेण अग्न्यादिना अवरुद्धत्वान्निरवकाशीकृतत्वान्निराकाङ्क्षत्वा-दिति यावत् । अपरो गुणो विश्वदेवरूपो गुणो अवकाशो अवकाशार्हो न स्यात् । तथा अग्न्यादिभिः सह विश्वदेवदेवताया विकल्पोऽपि न सम्भवतीति शेषः । कुत इत्यत आह वैषम्यात् श्रुतिलब्धप्रकरणलब्धयोरतुल्यत्वात् । तस्माद्वैश्वदेवशब्दो नामैव युज्यत इत्यर्थः ।

आचार्यान्तरमतमाह अन्ये त्विति । तद्गुणसम्बन्धमिति । तच्छब्दवाच्यस्वरूपगुण-सम्बन्धमित्यर्थः । गुणस्य विधिरूपशास्त्रान्तरप्राप्तत्वं दर्शयति तच्चेति । विध्यर्थवादयो-र्मध्ये इत्यर्थः । अर्थवादरूपशास्त्रान्तरप्राप्तत्वं दर्शयति विश्वदेवशब्दस्येति । अष्टसु यागेषु आग्नेयाद्यष्टयागसमुदाये । यद्विश्वे देवा इति । आग्नेयादियागप्रकरणीयोऽयमर्थवादः । समयजन्त एतं यागं कृतवन्तः । वैश्वदेवत्वं वैश्वदेवपदव्यपदेशबीजम् ।

अत्रेदमालोचनीयम्—विधित्सितगुणप्रापिशास्त्रमन्यद्यतस्त्विह ।
तस्मात् तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते ॥

इत्युक्तो य एव गुणो विधातुमिष्टस्तस्यैव गुणस्य प्रापकशास्त्रान्तरसद्भावे तत्प्रख्यशास्त्रानवसरः। प्रकृते तु विश्वदेवदेवताकत्वरूपो गुणो विधातुमिष्टस्तत्प्रापकोऽयं नार्थवादः, किन्तु विश्वदेव-कर्तृकत्वगुणप्रापकः । तत्कथं तस्य विधित्सितगुणप्रापकत्वरूपं तत्प्रख्यशास्त्रत्वमभ्युपगन्तव्यम्।

तस्मात् यथा अग्निहोत्रपदस्य सूर्यप्रजापत्यवरुद्धे प्रातर्होमे अग्निदेवताविधायकत्वानुप-पत्त्या सायं होम एव तद्विधायकत्वस्य परिशेषादङ्गीकार्यत्वे अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति शास्त्रस्य अग्निदेवताप्रापकस्य सत्त्वात् तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वम् । तथा वैश्व-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च विधिरेव तत्प्रख्यशास्त्रं नार्थवाद इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति। अतएव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमशब्दस्तानि वा एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादावगतं ज्योतिःसम्बन्धं निमित्तीकृत्य सोमयागे प्रवर्त्तमानस्तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयं भवति। एवं प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यम्। पञ्चमप्रकारकल्पने प्रमाणाभावात्।

अतएव वैश्वदेवाधिकरणे वार्त्तिककारैरेवमुपसंहृतं "तत्प्रख्यतयैव सर्व्वेषां नामधेयत्वमिति"। यच्चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमुक्तं तद्गुणविध्यभावे युक्त्यभ्युच्चयमात्रम्। तस्मिद्धं तत्प्रख्यशास्त्राद्वैश्वदेवशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वमिति।

देवेन यजेतेति वैश्वदेवशब्दस्य उत्पत्तिशिष्टाग्न्यादिदेवतावरुद्धाग्नेययागादौ विश्वदेवदेवताविधायकत्वानुपपत्त्या परिशेषादामिक्षायाग एव तद्देवताविधायकत्वाङ्गीकारे वैश्वदेवीमामिक्षामित्यस्य तद्गुणप्रापकशास्त्रान्तरस्य सत्त्वात् तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वम्।

इत्यस्य वैश्वदेवीमामिक्षामित्यस्यैव प्रकृते तत्प्रख्यशास्त्रत्वं न तु विश्वे देवाः समयजन्तेत्यर्थवादस्य। तदर्थवादेन यद्विश्वदेवकृतत्वं प्रत्याय्यते तदाग्नेयादियागसङ्घस्य वैश्वदेवनामकत्वे निमित्तमिति। एवमेव शास्त्रदीपिकाकारादीनामभिप्रायः।

अर्थवादस्य तत्प्रख्यशास्त्रतानभ्युपगमवादं निराकरोति न चेति। विधेरिवार्थवादस्यापि शास्त्रत्वाविशेषादिति भावः। अर्थवादस्यापि तत्प्रख्यशास्त्रतां दर्शयति अतएवेति। तानि वेति। एतस्य यागस्य ये स्तोमाः स्तोमाख्यसामविशेषास्तान्येतानि ज्योतींषीत्यर्थः। तत्प्रख्यशास्त्रादिति। तथाच ज्योतिष्टोमशब्दस्य ज्योतींषि स्तोमा यत्रेति व्युत्पत्त्या न ज्योतिःसम्बन्धविधायकत्वं ज्योतिःसम्बन्धविधायकस्य तानि वा एतानीति शास्त्रान्तरस्य सत्त्वात्। तस्मान्नामधेयत्वमेवेति भावः। पञ्चमेति। नामधेयनिमित्तानामिति शेषः।

अत्र वार्त्तिककारस्वरसमाह अतएवेति। सर्व्वेषाम् आग्नेयादीनामष्टानां यागानाम्। ननु तर्हि वैश्वदेवाधिकरणे सूत्रभाष्यकाराभ्यामुत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमुक्तं किमर्थमित्यत आह यच्चेति। उक्तं विचारितम्। सूत्रभाष्यकाराभ्यामिति शेषः। गुणविध्यभाव इति। तथाच आग्नेयादियागसप्तके अग्न्यादिभिः सह विश्वेषां देवानां वैकल्पिकदेवतागुणविधान-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ननु पशुसोमाधिकरणे ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौ न यजिकल्पनं सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षयजिश्रुतेरित्युक्तम्। तेन तेन न्यायेन वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रापि यजिकल्पनं मास्तु। वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र प्रत्यक्षयजिश्रुतिः। एवञ्चानेन वाक्येन देवताविशिष्टकर्म्मविधानमस्तु। तस्य च द्रव्याकाङ्क्षायां वैश्वदेव्यामिक्षेति द्रव्यविधानमस्तु। एवञ्च न वाक्यद्वयस्याप्यनुवादत्वम्। नाप्यष्टौ हवींषीत्यनन्यगतिकलिङ्गविरोधो भवेदिति चेन्नैवम्।

वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यज्यकल्पने आमिक्षा किमनुवादेन विधीयत इति वक्तव्यम्। विश्वदेवानुवादेन विधाने द्रव्यस्य देवताङ्गत्वमेव स्यात्, न यागाङ्गत्वम्। किञ्च वैश्वदेवीशब्दो

पक्षनिरासार्थं न तु नामधेयत्वार्थम्। नामधेयत्वनिमित्तन्तु तत्प्रख्यशास्त्रमेवेति भावः। वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य गुणविधायकत्वनिरासेन तत्प्रख्यशास्त्रमूलकनामधेयप्रतिपादकत्वसिद्धान्तमुपसंहरति तत्सिद्धमिति।

इदानीं वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य प्रधानविधित्वमाशङ्कते नन्विति। पशुसोमेति। द्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्थे पशुसोमापूर्व्वताधिकरणे इत्यर्थः। ऐन्द्रवायवमिति। अत्रायमाशङ्कार्थः। ज्योतिष्टोमे सोमेन यजेतेति श्रूयते। तत्प्रकरणे ऐन्द्रवायवं गृह्णातीति श्रुतिरस्ति। तत्र यजिश्रुतिविरहात् यजिकल्पनं स्यान्न वेति संशये सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुतिबोधितयागप्राप्तेर्न यजेतेति कल्पनं किन्तु सोमेन यजेतेति प्राप्तसोमस्यैव ऐन्द्रवायवग्रहणेन संस्कारविधायकमैन्द्रवायववाक्यम्। तथाचोक्तं न्यायमालायाम्—

"ग्रहणवाक्यैस्तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयत इति।"

तद्वद्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रापि न यागविधानं यजिश्रवणाभावात्। किन्तु वैश्वदेवेन यजेतेत्युक्तयागस्यैव वैश्वदेव्यामिक्षेति द्रव्यविधायकम्। एवञ्च वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यमेव विश्वदेवोद्देश्यकयागविधायकः प्रधानविधिः। वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यन्तु प्रधानविधौ द्रव्याकाङ्क्षायामामिक्षारूपद्रव्यविधायकमस्तु। तथा सति न वाक्ययोर्वैयर्थ्यं नाप्यष्टौ हवींषीति मन्त्रलिङ्गविरोध इति। आशङ्कां निरस्यति नैवमिति।

देवताङ्गत्वमिति। यद्धि यदनुवादेन विधीयते तस्य तदङ्गत्वमिति नियमादिति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

देवतातद्धितत्वादामिक्षान्तर्गतार्थः । तत्र विश्वदेवानुवादेन द्रव्यविधानं वैश्वदेवीशब्देनैव कर्त्तव्यं पदश्रुतेः । यथा भावनायां करणसमर्पणं धातुनैव क्रियते पदश्रुतेः, न तूपपदेनेत्युक्तम्, भावार्थाधिकरणे तद्वत् । तत्र च वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इतिवदेकप्रसरताविरोधः । अतो यागानुवादेनापि द्रव्यविधानार्थं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनं तावदवश्यं कर्त्तव्यम् ।

भावः । ननु विश्वदेवानुवादेनामिक्षाविधाने आमिक्षाया विश्वदेवाङ्गत्वं सम्भवतु । प्रकृते तु न विश्वदेवानुवादेनामिक्षा विधीयते किन्तु वैश्वदेवेन यजेतेत्युक्तवैश्वदेवानुवादेन । वैश्वदेवपदं हि विश्वेदेवा देवता अस्येति योगात् विश्वदेवदेवताकहविर्वाचकम् । तच्च हविः किमित्याकाङ्क्षायां हविष आमिक्षारूपत्वविधानात् । एवञ्च हविषो यागाङ्गत्वेनामिक्षाया अपि यागाङ्गता सम्भवत्येवेत्यत आह किञ्चेति । देवतातद्धितत्वात् देवतार्थतद्धितप्रत्ययान्तत्वात् । आमिक्षेति । आमिक्षा अन्तर्गता यस्मिन्नर्थे तादृशार्थक इत्यर्थः । देवता अस्येति व्युत्पत्तौ सम्बन्धित्वेन आमिक्षाया अपि वैश्वदेवीपदेनोपस्थितेरिति भावः । तत्र तथा सतीत्यर्थः । विश्वदेवानुवादेन विश्वदेवपदोल्लेखेन । वैश्वदेवीपदेनैवेत्येवकारेण न तु वैश्वदेवेन यजेतेत्युक्तवैश्वदेवपदेनेति द्योतितम् ।

तथाच वाक्यान्तरोपस्थितवैश्वदेवपदप्राप्तविश्वदेवदेवताकहविष आमिक्षात्वविधानमनुचितं तद्वाक्यघटकवैश्वदेवीत्येकपदेनैव विश्वदेवदेवताकामिक्षारूपहविर्विधानस्य सुघटत्वादिति भावः । अत्र हेतुमाह पदश्रुतेरिति । एकसुबन्तपदरूपश्रुतेरित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । भावनायामिति । यजेतेत्याख्यातार्थरूपायामित्यर्थः । करणसमर्पणं केनेति करणाकाङ्क्षानिवर्त्तनम् । धातुना यजधातुना । पदश्रुतेः एकतिङन्तरूपपदश्रुतेः । उपपदेन पदान्तरेण । तद्वदिति । तथा प्रकृतेऽपि वैश्वदेवीत्येकपदेनैव विश्वदेवदेवतासमर्पणं युक्तमित्यर्थः ।

पदान्तरप्राप्तविश्वदेवदेवताकत्वानुवादेनामिक्षामात्रविधाने दोषान्तरमाह तत्र चेति । प्रथमभक्ष इति । अत्र समस्तपदोपात्तयोः प्राथम्यभक्षणयोर्भक्षणानुवादेन प्राथम्यविधाने यथैकप्रसरताभङ्गविरोध आपादितस्तथा प्रकृतेऽपि एकपदोपात्तयोर्विश्वदेवदेवताकत्वाऽऽमिक्षयोर्विश्वदेवदेवताकत्वानुवादेनामिक्षाविधानेऽपि एकप्रसरताभङ्गरूपो विरोधः स्यादिति

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतश्च पशुसोमाधिकरणन्यायवैषम्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यत्र देवताविशिष्टग्रहणविधानेन यज्यकल्पनात् । यजिकल्पने वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव द्रव्यदेवताविशिष्टकर्म्मविधानं युक्तम्, रूपद्वयश्रवणात् । एवञ्चाग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुरित्यादिवाक्यैर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यस्य वाक्यस्य प्रायपाठो रक्षितो भवति । अन्यथा हि तेषु सर्व्वेषु द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितयागविधानम् । अत्र च द्रव्यमात्रविधानमिति वैरूप्यं प्रसज्येत ।

किञ्च वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवस्य देवतासमर्पकत्वे यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति तस्यार्थवादस्यात्यन्तमेव निरालम्बनत्वं स्यात् । यत एतदर्थवादाद्धि

भावः । यजिकल्पनं यजेतेतिपदकल्पनम् । अन्यथा यागानुवादेन द्रव्यविधानं न स्यात् । तदन्यथात्वे तु एकप्रसरताभङ्गः स्यादिति भावः ।

वैषम्यं प्रतिपादयति ऐन्द्रवायवमिति । ग्रहणविधानेनेति । तथाच गृह्णातीति ग्रहणविधानात् न क्रियान्तरापेक्षेति भावः । वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पने विधानस्य युक्तत्वमपि स्यादित्याह यजिकल्पने इति । इत्यत्रैवेत्येवकारेण वाक्यान्तरे देवतायागयोर्विधानम्, एतद्वाक्ये तु द्रव्यमात्रविधानमित्यस्यायुक्तत्वं दर्शितम् । एकत्रोभयविधानस्य युक्तत्वे हेतुमाह रूपद्वयेति । यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च तयोरेकत्रैव वाक्ये उपलम्भादित्यर्थः ।

चातुर्मास्ययागप्रथमपर्व्वणि आग्नेयाष्टाकपाल-सौम्यचरु-सावित्रद्वादशकपाल-सारस्वतचरु-पौष्णचरु-मारुतसप्तकपाल-वैश्वदेव्यामिक्षा-द्यावापृथिव्यैककपालानामेकस्यामेव श्रुतौ ये अष्टौ विधयस्तुल्यतया सह पठितास्तेषु सप्तानां यागविधायकत्वमामिक्षाविधेस्तु द्रव्यमात्रविधायकत्वमिति भवन्मते तुल्यपाठता न स्यात् । यजिकल्पने तु सर्व्वेषामेव यागविधायकानां तुल्यपाठता रक्षिता स्यादित्येवं युक्त्यन्तरमाह एवमिति । प्रायपाठस्तुल्यरूपेण पाठः ।

दोषान्तरमाह किञ्चेति । निरालम्बनत्वमिति । अयमाशयः । यद्विश्वे देवाः समयजन्तेत्यर्थवादेन वैश्वदेवनाम्नः कस्यचिद्यागस्य वैश्वदेवपदव्यपदेश्यतावीजं प्रदर्शितम् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वैश्वदेवशब्दो विश्वदेवकर्तृकत्वेन कर्म्मणि प्रकृत इति ज्ञायते। तत् देवतासमर्पकत्वेन विरुध्यते।

किञ्च वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे आमिक्षाया नोत्पत्तिशिष्टत्वम्। तथाच तया न वाजिनं बाधितुं शक्यत इति उभयोरप्यामिक्षावाजिनयोर्यागाङ्गत्वं स्यात्। तथाच विकल्पः। स चाष्टदोष इति।

तत्र वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य नामधेयविधायकत्वाङ्गीकारे तद्यागस्य वैश्वदेवनामकत्वप्रसिद्धेः सविषयं स्यात्। वैश्वदेवेनेत्यस्य देवतासमर्पकत्वे तु तस्य तन्नामकत्वानङ्गीकारादर्थवादः कमपि यागविशेषं नालम्बितुं शक्नोति। वैश्वदेवनामकयागान्तरानुपलब्धेरिति।

प्रकृतः प्रसिद्धः। तत्, वैश्वदेवशब्दस्य कर्म्मविशेषे प्रसिद्धत्वेन ज्ञानम्। देवतासमर्पकत्वेन वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य आमिक्षायागदेवताबोधकत्वेन। विरुध्यते प्रतिबध्यते। तथाच वैश्वदेवशब्दस्यार्थवादबोधितकर्म्मविशेषप्रसिद्धतया ज्ञानं निर्विषयतया उच्छिद्यत इति भावः।

दोषान्तरमप्याह किञ्चेति। यागविधित्वे यागस्योत्पत्तिविधित्वे। उत्पत्तिशिष्टत्वमुत्पत्तिविधिबोधितत्वम्। तथात्वाभावे दोषमाह तथाचेति। तया आमिक्षया। अबाधने हेतुमाह उभयोरेवेति। यागाङ्गत्वमिति। वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन वाजिनस्यापि वाजिपदाभिधेयविश्वदेवसम्प्रदानकत्वाभिधानादिति भावः। अबाधे को दोष इत्यत आह तथाचेति। विकल्पे दोषमाह स चेति।

अत्र द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे देवताभेदकृतकर्म्मभेदाधिकरणे सिद्धान्तो यथा। चातुर्मास्ययागप्रथमपर्व्वणि तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते। अत्रामिक्षावशिष्टं जलं वाजिनम्। वाजिपदेनापि प्रकृता विश्वे देवा उच्यन्ते। वाजेनान्नेनामिक्षारूपेण सम्बद्धा वाजिन इति व्युत्पत्तेः। तदुक्तं भट्टपादैः—

अनन्तरोपदिष्टेन वाजेनान्नेन वाजिनः।
विश्वेदेवाः प्रतीयन्ते तत्र कर्म्मेह वाजिनम्॥

अत्र संशयः। किमामिक्षाद्रव्यके विश्वदेवयागे वाजिनगुणो विधीयते, वाजिनद्रव्यकं विश्वदेवयागान्तरं वेति। तत्र वाजिनपदेन विश्वान् देवान् अनूद्य आमिक्षायाग एव वाजिनद्रव्यं विधीयताम्। तत्र द्रव्यमामिक्षया समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति पूर्व्वपक्षे

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तस्माद्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यनेनैव यागविधानम्, इतरस्य त्वनुवादत्वम्। अनुवादत्वे च यथा नानर्थक्यं तथोक्तमित्यास्तां तावत्। तत्सिद्धं वैश्वदेवशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वम्। तदेवं निरूपितं मत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयनिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकत्वेनार्थवत्त्वम्।

अनर्थहेतुकर्म्मणः सकाशात् पुरुषस्य निवृत्तिकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम्। तथाहि यथा विधयः प्रेरणामभि-

---

सिद्धान्तः। उत्पत्तिशिष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धे विश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशिष्टस्य प्रवेशाभावात् विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वाच्च वाजिनयागः कर्म्मान्तरमेव। वाजिशब्देन विश्वदेवशब्देन च देवताभेदावगमादिति।

इतरस्य वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य। अनुवादत्वं संज्ञाविधानाय यागानुवादत्वम्। नानर्थक्यमिति। नामधेयविधानार्थकत्वादिति भावः। आस्तां तावदिति। चातुर्मास्ययागप्रथमपर्व्वणि, आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपति, सौम्यं चरुं, सावित्रं द्वादशकपालं, सारस्वतं चरुं, पौष्णं चरुं, मारुतं सप्तकपालं, वैश्वदेवीमामिक्षां, द्यावापृथिव्यमेककपालञ्चेति समाम्नानात् तत्र च द्वितीयान्तपाठस्य भाष्यवार्त्तिकशास्त्रदीपिकान्यायमालाकारसम्मतत्वात् निर्व्वपतीति क्रियानुषङ्गस्यावश्यकतया यजिश्रुतेः मुख्यत्वेन तदेकवाक्यतया तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुत्यन्तरेऽपि यजिकल्पनावश्यकत्वेन तत्कल्पनार्थे नैतावानपि विस्तरोऽनावश्यक इति ध्येयम्। वैश्वदेवपदस्य कर्म्मनामधेयत्वमुपसंहरति तत्सिद्धमिति। नामधेयस्यार्थवत्त्वमुपसंहरति तदेवमिति।

उद्दिष्टेषु वेदभागेषु क्रमप्राप्तस्य निषेधस्यार्थवत्त्वं प्रदर्शयति अनर्थहेत्विति। अनिष्टजनककर्म्मण इत्यर्थः। निवृत्तिकरत्वेन निवृत्त्युत्पादकत्वेन। पुरुषेति। पुरुषार्थप्रयोजकत्वमित्यर्थः। तथाच सुखं मे भूयात् दुःखं मे मा भूदित्युभयोरपि स्वारसिकेच्छात्वेन तद्विषययोः सुखप्राप्तिदुःखपरिहारयोरिष्टत्वाविशेषात् यथा यजेत स्वर्गकाम इति विधेः सुखात्मकस्वर्गरूपेष्टप्रयोजकत्वेन पुरुषार्थप्रयोजकत्वं तथा न कलञ्जं भक्षयेदिति निषेधस्यापि नरकादिदुःखपरिहाररूपेष्टप्रयोजकत्वेन पुरुषार्थप्रयोजकत्वमिति भावः।

एतदेवोपपादयति तथाहीति। प्रेरणां स्वकर्त्तृकप्रवर्त्तनाम्। अभिदधतः

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

दधतः स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्व्वाहार्थं विधेयस्य यागादेः श्रेयःसाधनत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयन्ति । एवं न कलञ्जं भक्षयेदित्यादयो निषेधा अपि निवर्त्तनामभिदधतः स्वनिवर्त्तकत्वनिर्व्वाहार्थं निषिध्यस्य कलञ्जभक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं ततो निवर्त्तयन्ति ।

ननु कथं निषेधानां निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वं यावता न भक्ष-

बोधयन्तः। विधिवाक्यश्रवणानन्तरमेव इदं वाक्यं स्वप्रतिपाद्ये कर्म्मणि प्रवृत्तिमुत्पादयतीत्यव्यभिचारेणावगमादिति भावः। विधेः प्रवर्त्तकत्वावधारणेऽपि यावद्विधेयस्येष्टसाधनतानवगमस्तावत्तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तेरसम्भवात् विधेः प्रवृत्त्युत्पादकत्वं न निर्व्वहति, प्राणवियोगफलकव्यापारं कुर्व्वतोऽपि पुरुषस्य प्राणवियोगाभावे घातकत्वानिर्व्वाहवदिति तन्निर्व्वाहार्थमर्थापत्त्या विधेयस्येष्टसाधनत्वमपि ज्ञापयतीत्याह स्वप्रवर्त्तकत्वेति। निर्व्वाहार्थं निष्पत्त्यर्थम्। आक्षिपन्तः विधेयस्येष्टसाधनत्वाभावे विधेः प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिरित्यर्थापत्त्या बोधयन्तः। तत्र विधेये। दार्ष्टान्तिकेऽपि तत्साहश्यं प्रतिपादयति एवमिति। कलञ्जं ताम्रकूटम्। न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न गृञ्जनमिति न्यायमालाधृतश्रुतौ लशुनादिसाहचर्य्यादिति केचित्। अन्ये तु—

विषाक्तेनैव वाणेन हतौ यौ मृगपक्षिणौ।
तयोर्मांसं कलञ्जं स्याच्छुष्कमांसमथापि वा॥

इत्युक्तमांसं कलञ्जपदवाच्यमित्याहुः। निवर्त्तनां स्वकर्त्तृकप्रवृत्तिप्रतिबन्धीत्पादनाम्। अभिदधतः बोधयन्तः। निषेधवाक्यश्रवणानन्तरमेव इदं निवर्त्तयतीत्यव्यभिचारेण प्रतीतेरिति भावः। निवर्त्तनाप्रतिपादकस्यापि निषेधवाक्यस्य निषेध्यनिष्ठानिष्टजनकत्वज्ञानाभावदशायां पुरुषस्य निवृत्त्यसम्भवात् निवर्त्तकत्वं न निष्पद्यत इति तन्निर्व्वाहार्थमर्थापत्त्या निषेध्यस्यानिष्टजनकत्वमपि निषेधो ज्ञापयतीत्याह स्वनिवर्त्तकत्वेति। अनर्थहेतुत्वम् अनिष्टजनकत्वम्। आक्षिपन्तः निषेध्यस्यानिष्टविशेषजनकत्वाभावे निषेधस्य निवर्त्तकत्वानुपपत्तिरित्यर्थापत्त्या बोधयन्तः। ततो निषिध्यमानात्। निवर्त्तयन्ति प्रवृत्तिप्रतिबन्धमुत्पादयन्ति।

ननु प्रवर्त्तनापरपर्य्याये विधौ लिङोऽनुशासनात् तद्घटितवाक्यस्य प्रवर्त्तनाज्ञानजनकत्वमस्तु। निषेधस्य तु न निवर्त्तनाज्ञानजनकत्वम्, अनुशासनाभावादित्याशङ्कते नन्विति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

येन हन्तव्य इत्येवमादावव्यवधानेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनाऽन्वये धात्वर्थवर्ज्जनस्य कर्त्तव्यतैव सर्व्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयते। ततश्च यथा यजेतेत्यादौ यागकर्त्तव्यता वाक्यार्थः, एवं निषेधेषु तत्तद्धात्वर्थवर्ज्जनकर्त्तव्यता वाक्यार्थो न निवर्त्तनेति चेन्नैवम्।

अव्यवधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयायोगात्। न ह्यन्योपसर्ज्जनमन्येनान्वेति। मा भूद्राजपुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ आनयनक्रियान्वयित्वम्। ततश्चाऽव्यवधानेऽपि नञर्थस्य न धात्वर्थेनान्वयः। आरुण्यस्येवैक-

निषेधस्य निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वाभावे कीदृशो वाक्यार्थोऽङ्गीकरणीय इत्यत आह यावनेति। यत इत्यर्थः। अव्यवधानेन न भक्षयेन्न हन्तव्य इत्यादौ नञर्थधात्वर्थयोर्व्यवधानाभावेन। धात्वर्थवर्ज्जनस्येति। धात्वर्थाभावस्येत्यर्थः। नञोऽभावार्थकत्वादिति भावः। सर्व्वत्र विधौ निषेधे च।

एतदेव व्यञ्जयति ततश्चेति। यागकर्त्तव्यतेति। यागस्य लिङर्थभावनायां करणत्वात् तस्य च कर्तृव्यापारविशेषत्वेन कर्त्तृकृतिसाध्यत्वावश्यकत्वादिति भावः। धात्वर्थवर्ज्जनकर्त्तव्यतेति। तथाच निषेधस्थलेऽपि भावनाया लिङर्थत्वात् धात्वर्थवर्ज्जनेन भावयेदित्येवंबोधावश्यकत्वेन तत्र करणीभूतस्य धात्वर्थवर्ज्जनस्य कर्त्तृकृतिसाध्यत्वावगमः सुघट इति भावः। निराकरोति नैवमिति।

प्रत्ययार्थेति। प्रत्ययार्थस्य लिङर्थस्य भावनाया उपसर्ज्जनत्वेन विशेषणत्वेनेत्यर्थः। नञर्थेनेति। नञर्थेन अभावेन अन्वयस्य प्रतियोगितयान्वयस्य अयोगादयुक्तत्वादित्यर्थः। भावनोपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वये बाधकमाह नहीति। यतो विशेषणभावेनेतरान्वितत्वेनोपस्थितस्यान्येनान्वयो न सम्भवतीति व्युत्पत्तिसिद्धमत इत्यर्थः। एतद्व्युत्पत्तिबलादत्रापि तथान्वयो मा भूदित्याह मा भूदिति। आनयनक्रियान्वयित्वमित्यन्वयः। तथाच यथा राज्ञः पुरुषविशेषणत्वेनान्वितस्याकाङ्क्षाविरहादानयनक्रियान्वयो न स्यात् तथा लिङर्थभावनायां करणत्वेनान्वितस्य भक्षणस्य नञर्थाभावेन प्रतियोगितयान्वयो न सम्भवतीति भावः।

आरुण्यस्येवेति। करण्यैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीत्यत्र आरुण्यस्य सन्निहितयापि-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

च्छायन्या। नापि कलञ्जादिपदार्थैरन्वयः। तेषामपि कारकोपसर्ज्जनतयोपस्थितत्वेन भिन्नपदस्थ नञोऽर्थेनान्वयायोगात्। एकच्छायन्या इवारुणेन।

अतस्तान्येनान्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन सम्बध्यते, तस्य प्राधान्यात्। क्रयभावनयेवारुण्यादीनि। तत्रापि नाख्यातत्वांशवाच्यया अर्थभावनया। तस्या अपि लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितत्वात्। अतो लिङ्त्वांशेन नञ् सम्बध्यते। तस्य सर्व्वापेक्षया प्राधान्यात्।

नञश्चैष स्वभावो यत्सम्बन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वम्। नास्तीत्यत्र ह्यस्तीति सत्त्वशब्देन सम्बध्यमानो नञ् सत्त्वप्रतिपक्षत्व-

---

एकच्छायन्या यथा नान्वयस्तथा गवान्वितत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। नञर्थस्य कलञ्जादिपदार्थेनान्वयं प्रतिषेधति नापीति। कारकेति। द्वितीयार्थकर्मकारकगुणीभूततयेत्यर्थः। भिन्नपदस्येति। यदि तु अकलञ्जं भक्षयेदित्येकपदीभावोऽभविष्यत् तदान्वयोऽप्यभविष्यदिति भावः। एकच्छायन्या इति। करणकारकगुणभावेनान्विताया एकच्छायन्या यथा भिन्नपदोपस्थितेनारुणेन नान्वयस्तथेत्यर्थः।

अतः प्रागुक्तदोषात्। प्रत्ययार्थेन भावनया। ननु प्रत्ययार्थस्याप्यन्योपसर्ज्जनत्वाज्ञान्वययोग्यतेत्यत आह तस्येति। प्राधान्यात् पदार्थान्तरगुणत्वाभावात्। दृष्टान्तमाह क्रयेति। आरुण्यादीनि यथा क्रयभावनया सम्बध्यन्ते प्राधान्यात् तथेत्यर्थः। ननु प्रत्ययार्थो द्विविधः अर्थभावना शब्दभावना चेति। तत्र कतरेणार्थेन नञर्थान्वय इत्यत आह तत्रेति। प्रत्ययार्थयोर्मध्ये इत्यर्थः। अर्थभावनायां बाधकमाह तस्या अपीति। लिङ्त्वेति लिङ्त्वांशस्य वाच्या या प्रवर्त्तना शब्दभावना तदुपसर्ज्जनत्वेन तत्कर्म्मतया तद्गुणभूतत्वेनेत्यर्थः। लिङ्त्वांशेन तद्वाच्यार्थेन शब्दभावनयेति यावत्। नञ् नञर्थः। तस्येतरोपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितत्वाभावादबाधितान्वयत्वमाह तस्येति।

ननु तथापि निषेधस्य निवर्त्तनाबोधकत्वं कथं सिद्धमित्यत आह नञश्चेति। स्वसम्बन्धीति। नञन्वितं यत्पदं तदर्थविरोधिबोधकत्वमित्यर्थः। एतदेव साधयति नास्तीति। अस्तीतिसत्त्वशब्देन अस्तीतिसत्तावाचकशब्देन। सम्बध्यमानोऽन्वीयमानः। सत्त्वप्रति-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मसत्त्वं गमयति । तदिह लिङर्थस्तावत् प्रवर्त्तना । अतस्तेन सम्बध्यमानो नञ् प्रवर्त्तनाप्रतिपक्षां निवर्त्तनां गमयति । विधिवाक्यश्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयतीति प्रवर्त्तनाप्रतीतिवन्निषेधवाक्यश्रवणे अयं मां निवर्त्तयतीति निवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपनिवर्त्तनायाः प्रतीतेः ।

पक्षं सत्त्वविरोधि । असत्त्वमिति । सत्त्वासत्त्वयोर्युगपदेकत्रानवस्थानादसत्त्वस्य सत्त्वविरोधित्वमिति भावः । तत् तस्मात् । इह न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधप्रदेशे । तेन लिङर्थेन । नञ् नञर्थः । प्रवर्त्तनाप्रतिपक्षां प्रवर्त्तनाविरोधिनीम् । का सा प्रवर्त्तनाप्रतिपक्षेत्यत्राह निवर्त्तनामिति । निवृत्त्युत्पादनामित्यर्थः । प्रवर्त्तनानिवर्त्तनयोरेकत्रानवस्थानान्निवर्त्तनाया एव प्रवर्त्तनाविरोधित्वादिति भावः ।

एतदेव दृष्टान्तेन साधयति विधिवाक्येति । अयं विधिः । मां प्रवर्त्तयति मदीयप्रवृत्तिमुत्पादयति । प्रतीतेरिति । तथाच नञ्पदासमभिव्याहारस्थले लिङो यदि धात्वर्थकरणिका भावनाख्यां प्रवृत्तिमुत्पादयतीति प्रतीतिजनकत्वं तदा नञ्पदसमभिव्याहारस्थले तद्विरोधिताप्रतिपादनावश्यम्भावात् सुतरां धात्वर्थकरणिकामिष्टभावनाख्यां प्रवृत्तिं प्रतिबध्नातीति प्रतीतिजनकत्वं सिध्यतीति भावः । अत्र शास्त्रदीपिकायां षष्ठाध्यायद्वितीयपादे—

"नञ्भक्षयत्योः सन्निवेशात् भक्षणाभावः प्रतीयते । तत्र भक्षणाभावोऽननुष्ठेयत्वादविधेय इति तद्धेतुः सङ्कल्पो विधीयत इति पूर्व्वपक्षयित्वा सिद्धान्तितम् ।

नञ्भक्षयत्योरेवन्तु स्वार्थहानिः प्रसज्यते ।
सङ्कल्पलक्षणा स्यात्र श्रुतेरत्यन्तबाधनम् ॥" इति ।

श्रुतेरिति । भक्षणस्य लिङर्थभावनया यः सम्बन्धः स श्रुत्यावगम्यते तस्यैकान्ततो बाध इत्यर्थः । अन्यच्चोक्तं तत्रैव—

"भक्षयेदिति पदं परिपूर्णं नञा सम्बध्यते भक्षयेन्नेति । भक्षयेदिति च भक्षणभावनायां प्रवर्त्तनावगम्यते । नञा सम्बन्धेन विधिना तद्विपरीतनिवर्त्तनाप्रतीतिः । निवर्त्तना च निवृत्तिफलो व्यापारः" इति ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतश्च सर्व्वत्र निषेधेषु निवर्त्तनैव वाक्यार्थः। एवञ्च विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वं सिद्धं भवति। हननादिवर्ज्जनकर्त्तव्यतावाक्यार्थपक्षे तु कर्त्तव्यताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात्तयोरेकार्थत्वं स्यात्, तच्च न युक्तम्। यथाहुः—

अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याश्वमेधयोः।
दृश्यते तादृशैवेदं विधानप्रतिषेधयोः॥ इति।

तथा—फलबुद्धिप्रमेयाधिकारिबोधकभेदतः।
पञ्चधात्यन्तभिन्नत्वाद्भिदो विधिनिषेधयोः॥ इति।

उपसंहरति अतश्चेति। भिन्नार्थकत्वमिति। प्रवर्त्तनानिवर्त्तनाबोधकत्वादिति भावः। नञर्थेन धात्वर्थान्वयात् हननाद्यभावस्य कर्त्तव्यताबोधकत्वपक्षे तु भिन्नार्थत्वं न सम्भवतीत्याह हननादीति। एकार्थत्वमिति। तथाच विधिनिषेधत्वेन पारम्परीणः पृथग्विभागो न स्यादिति भावः। ननु द्वयोरेव विधित्वमिष्टमेव। पृथग्विभागस्तु नञ्पदासमभिव्याहार-तत्समभिव्याहाराभ्यां संज्ञाभेदादित्यत आह तच्चेति। अयुक्तत्वं प्रमापयति यथाहुरिति।

अन्तरमिति। ब्रह्महत्याश्वमेधयोर्निषेध्यविधेययोरिति शेषः। इदम् अन्तरम्। तथाच विधिनिषेधयोर्द्वयोरेकार्थत्वे अश्वमेधादेरिव ब्रह्महत्याद्यभावस्यापि विधेयत्वे अश्वमेधादेर्विधेयत्वं ब्रह्महत्यादेस्तु निषेध्यत्वं नोपपद्यते। निषेध्यपदेनापि भवन्मते निषेधविधिबोधितत्वेन ब्रह्महत्याद्यभावस्यैव निषेध्यत्वापत्तेः। अस्मन्मते तु यथा यागेनेष्टोत्पत्तिं प्रति प्रवर्त्तेतेति विध्यर्थेन इष्टोत्पत्तेः प्रवृत्तिजन्यत्वस्य बोधनात् तत्कारणस्यापि यागस्य प्रवृत्तिजन्यत्वस्य बोधितत्वेन यागस्य विधेयत्वम्। तथा ब्रह्महत्यया इष्टोत्पत्तितो निवर्त्तेतेति निषेधवाक्यार्थेन इष्टोत्पत्तेर्वर्ज्जनीयत्वस्य बोधितत्वेन तत्कारणस्यापि ब्रह्महननस्य वर्ज्जनीयताया बोधितत्वात् ब्रह्महननस्य निषेध्यत्वं सुघटम्। विधिनिषेधवाक्यजन्यबोधविषयस्यैव विधेयनिषेध्यत्वादिति भावः।

प्रमाणान्तरेणापि विधिनिषेधयोर्भेदं साधयति तथेति। फलेति। विधेयनिषेध्ययोः फलभेदः स्वर्गनरकादिरूपः। बुद्धिभेदः कर्त्तव्याकर्त्तव्यत्वप्रकारेण निश्चयभेदः। तथाच यजेतेत्युक्ते यागस्य कर्त्तव्यत्वप्रकारा बुद्धिर्न हन्यादित्युक्ते च हननस्याकर्त्तव्यत्वप्रकारा। न पुनर्हननाभावस्य कर्त्तव्यताबुद्धिः श्रुतिमात्रेण जायत इति भावः। प्रमेयभेदः विधि-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यन्मते इष्टसाधनत्वं लिङर्थस्तन्मते लिङ्संसृष्टो नञ् इष्टसाधनत्वप्रतिपक्षमनिष्टसाधनत्वं गमयति। सर्व्वथापि तु नञः प्राधान्यात् प्रत्ययेनान्वयः। यदा तु तदन्वये किञ्चिद्बाधकं तदा अगत्या धात्वर्थेनान्वयः।

तच्च बाधकं द्विविधम्। तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च। अनेन बाधकद्वयेन नञ्युक्तेषु वाक्येषु पर्य्युदासाश्रयणं भवति, तदभावे निषेध एव।

पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्। इति।

निषेधरूपप्रमाणद्वयजन्यप्रमितिविषययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्भेदः। विधौ स्वर्गकामादिरूपोऽधिकारी निषेधे च प्रवृत्तिमानित्यधिकारिभेदः। बोधकभेदो नञ्पदासमभिव्याहृततत्समभिव्याहृतवाक्ययोर्भेदः। पञ्चधा पञ्चप्रकारेण। अत्यन्तभिन्नत्वाल्लेशतोऽप्यैक्याभावात्।

लिङर्थमिष्टसाधनतां मन्यमानानां नैयायिकानां मतेऽपि नञ्पदसमभिव्याहारस्थले नञर्थस्य लिङर्थेन सहैवान्वय इत्याह यन्मते इति। सर्व्वथा उभयमतेऽपि। नञ इति। प्रत्ययेनान्वय इति सम्बन्धः। प्राधान्यात् प्रत्ययस्य विशेष्यीभूतार्थप्रकाशकत्वात्। यदा पुनर्नञर्थस्य विशेष्यीभूतार्थेनान्वयबाधस्तदा विशेषणीभूतार्थेनाप्यन्वयः। सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायादित्याह यदा त्विति। अगत्येति। तथाच प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थविशिष्टं प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति नियमात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्तराले पदार्थान्तरान्वयानौचित्येऽपि बाधकबलात् गत्यन्तराभावेन तदन्तराले नञर्थान्वयोऽभ्युपगन्तव्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे तन्नियमभङ्गोऽङ्गीकार्य्य इति भावः।

किं तद्बाधकमित्यत आह तच्चेति। तथाविधस्थले कीदृशो वाक्यार्थ इत्यत आह अनेनेति। नञ्युक्तेषु नञ्पदसमभिव्याहृतेषु। पर्य्युदासाश्रयणमिति। पर्य्युदासरूपोऽर्थ आश्रयणीय इत्यर्थः। तदभावे बाधकाभावे। उत्तरपदे लिङ्पदे। न नञ् न नञ्पदान्वयः। तथाच यत्र यत्र लिङर्थेतरत्र नञर्थान्वयस्तत्र तत्र वाक्ये पर्य्युदास एवार्थ इति

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रतिषेधः स विज्ञेयः क्रियया सह यत्र नञ्। इति च तयोर्लक्षणम्। तत्र नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ पर्य्युदासाश्रयणं तस्य व्रतमित्युपक्रमात्।

तथाहि व्रतशब्देन कर्त्तव्योऽर्थ उच्यते। अतश्च स्नातकस्य कर्त्तव्यार्थानां वक्तव्यत्वेनोपक्रमात् किं तत्कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामग्रे नेक्षेतोद्यन्तमित्यादौ कर्त्तव्य एवार्थो वक्तव्यः, आकाङ्क्षिताभिधानात्। अर्थान्तरोक्तौ च पूर्व्ववाक्यस्य साकाङ्क्षत्वेनाप्रामाण्यं स्यात्। नहि कर्त्तव्यार्थस्य वक्तव्यत्वेनोपक्रमे अग्रे च तदनभिधाने पूर्व्ववाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वं सम्भवति। न च साकाङ्क्षस्य प्रामाण्यम्, गौरश्वः पुरुष इत्यादावपि प्रसङ्गात्।

भावः। क्रियया लिङर्थशाब्दभावनया। नञ् नञ्पदार्थान्वयः। तयोः पर्य्युदासप्रतिषेधयोः। बाधकद्वयमुदाहरिष्यन् आद्यं बाधकं प्रथममुदाहरति तत्रेति। तस्य व्रतमिति। उपक्रमादिति। स्नातकव्रतोपक्रमे हि नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यान्तमित्यादयः श्रुता इति भावः।

पर्य्युदासपरत्वं विवृणोति तथाहीति। कर्त्तव्यः कृतिसाध्यः। अर्थः इष्टसाधनम्। अग्रे अग्रिमवाक्ये। आकाङ्क्षितेति। पूर्व्ववाक्याकाङ्क्षितपदार्थाभिधानस्यौचित्यादित्यर्थः। कर्त्तव्यकर्म्मविशेषवक्तव्यताप्रतिज्ञायां वर्ज्जनीयकर्म्मविशेषाभिधानस्यानौचित्यमिति भावः। वर्ज्जनीयार्थाभिधानस्यानौचित्यं प्रतिपादयति अर्थान्तरोक्ताविति। वर्ज्जनीयार्थोक्तावित्यर्थः।

पूर्व्ववाक्यस्य तस्य व्रतमित्युपक्रमवाक्यस्य। साकाङ्क्षत्वेन किं तत्कर्त्तव्यकर्म्मस्वरूपं व्रतमित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तत्वेन। अप्रामाण्यात् वक्तव्यस्य व्रतस्यानभिहितत्वेन तत्प्रतीतिजनकत्वाभावात्। ननु तस्य व्रतमिति पदद्वयार्थयोः परस्परान्वयात् कथं साकाङ्क्षत्वम्, अन्वये सति आकाङ्क्षानिवृत्तेरावश्यकत्वादित्यत आह नहीति। निराकाङ्क्षत्वं सम्भवतीति। तथाच पदद्वयार्थयोरन्यतरेणान्यतरस्य निराकाङ्क्षीकृतत्वेऽपि किं तद्व्रतमित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः कथं निराकाङ्क्षत्वसम्भव इति भावः।

ननु वक्तव्यार्थप्रतिपादकवाक्यान्तरविरहेण वाक्यान्तरसाकाङ्क्षपूर्व्ववाक्यस्य महावाक्यघटकत्वाभावेऽपि वाक्यत्वात् कथमप्रामाण्यमुच्यत इत्यत आह न चेति। गौरश्व इति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

किञ्च नैवेतेत्यस्योपक्रमेण प्रतीयमाना एकवाक्यता च न स्यात्, अर्थान्तरोक्तेः। अतस्तस्मिन् वाक्ये कश्चित्कर्त्तव्य एवार्थो वक्तव्यः। तदुक्तौ च न नञः प्रत्ययेन सम्बन्धो घटते। तत्सम्बन्धे कर्त्तव्यार्थोक्तेरनुपपत्तेः। प्रत्ययाद्यावतारितो नञ् धातुना सम्बध्यते। तत्सम्बन्धे च न नञः प्रतिषेधकत्वम्। विधायकसम्बन्धेनैव च तस्य प्रतिषेधकत्वात्। प्रतिषेधस्य विधायकप्रतिपक्षत्वात्।

नामधातुयोगे तु न नञः प्रतिषेधकत्वम्, तयोरविधायकत्वात्। यथाहुः—

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः।
वदत्यब्राह्मणाधर्म्मावन्यमात्रविरोधिनौ॥ इति।

गौरित्यादेः साकाङ्क्षपदस्य वाक्यघटकत्वाभावेऽपि प्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः। तथाच यथा गौरित्यादेः क्रियापदसाकाङ्क्षतया वाक्यघटकत्वाभावादभिप्रेतार्थविषयकप्रमाजनकत्वाभावेनाप्रामाण्यं तथा तस्य व्रतमित्यस्यापि वाक्यान्तरसाकाङ्क्षतया महावाक्यघटकत्वानुपपत्त्या वक्तव्यविषयप्रमाजनकत्वाभावेनाप्रामाण्यमिति भावः।

न केवलमुपक्रमवाक्यस्याप्रामाण्यमापद्यते। उत्तरवाक्यस्योपक्रमवाक्येनैकतात्पर्य्यकत्वमपि व्याहन्यत इत्याह किञ्चेति। अर्थान्तरोक्तेः प्रतीतरपदार्थोक्तेः। अत इति। उपक्रमवाक्यानुरोधादित्यर्थः। तदुक्तौ कर्त्तव्यार्थस्य प्रतिपादनावश्यकत्वे। प्रत्ययेन लिङा। प्रत्ययाद्यावतारितः। प्रत्ययान्वयान्निवर्त्तितः। विधायकसम्बन्धेन प्रवर्त्तकलिङ्सम्बन्धेनैव। तस्य नञः। प्रतिषेधकत्वात् निवर्त्तकत्वात्।

नञो विधायकसम्बन्धादेव प्रतिषेधकत्वे हेतुमाह प्रतिषेधकस्येति। विधायकेति। तथाच नञ् येन सम्बध्यते तदर्थप्रतिपक्षत्वं बोधयेदिति नियमात् विधायकलिङ्सम्बद्धस्य नञो लिङर्थप्रवर्त्तनाप्रतिपक्षत्वबोधकत्वमिति भावः।

विधायकसम्बन्धेनैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह नामेति। नामान्वये धात्वन्वये चेत्यर्थः। अविधायकत्वादिति। विधायकभिन्नत्वादित्यर्थः। तथाच तदन्वये विधायकप्रतिपक्षत्वबोधकत्वासम्भव इति भावः। तत्र प्रमाणमाह यथाहुरिति।

नामेति। नामान्वयी धात्वन्वयी चेत्यर्थः। ननु तर्हि अब्राह्मणाधर्म्मपदघटको नञ् किंबोधकमित्यत आह वदतीति। अब्राह्मणाधर्म्मपदघटको नञ् अब्राह्मणं ब्राह्मणादन्य-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतश्च नैचेतेत्यत्र नञो धातुयोगान्नञोच्चतिभ्यामीच्चणविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते।

ननु तदन्य-तद्विरुद्ध-तदभावेषु नञिति सत्यपि स्मरणे नञः स्वसंसृष्टाभावे शक्तिः, लाघवात्। न तदन्यत्वतद्विरुद्धत्वयोः, तयोरभावघटितत्वेन गौरवात् अनेकार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात्। अतो नञो धातुयोगे धात्वर्थाभावबोधकत्वमेव। न तद्विरुद्धार्थबोधकत्वमिति चेत्, सत्यम्, नञोऽभाव एव शक्तिः। स्मरणन्तु प्रतीत्यभिप्रायम्, न शक्त्यभिप्रायम्।

साचं वदति अधर्मञ्च धर्मविरोधिनं वदतीत्यर्थः। अतश्चेति। धात्वन्वयिनो नञः प्रतिषेधकत्वासम्भवाच्चेत्यर्थः। नञोच्चतिभ्यां नञ्पदेचधातुभ्याम्। ईच्चणविरोधी ईचण-भिन्नः।

नञोच्चतिभ्यामीचणाभाव एव प्रतीयते न पुनरीचणविरोधीति पूर्व्वपचयति नन्विति। स्वसंसृष्टेति। स्वार्थान्वितार्थप्रतियोगिकाभावे इत्यर्थः। लाघवात् शक्यतावच्छेदकलघुत्वात्। तदन्यत्वादौ तु न शक्तिरित्याह न तदन्यत्वेति। अत्र हेतुमाह तयोरिति। तदन्यत्वतद्विरुद्धत्वयोरित्यर्थः। अभावघटितत्वेनेति। तथाच तदन्यत्वं तत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत्त्वम्। तद्विरुद्धत्वञ्च तेन सहैकत्रावस्थानाभाववत्त्वमिति तयोर्द्वयोरेवाभावघटितत्वेन अभावत्वेनैव शक्त्यङ्गीकारे तयोरपि संग्रहात् तत्र तत्र शक्तिस्वीकारे अनेकशक्तिकल्पने गौरवमिति भावः। न केवलं गौरवं सिद्धान्तविरोधश्चेत्याह अनेकार्थत्वेति। अन्याय्यत्वादिति। तथाच अन्याय्यञ्चानेकार्थमिति मीमांसकसिद्धान्तविरोध इति भावः। अत इति। अभावत्वेनैव नञ्पदशक्तेरित्यर्थः।

नञोऽभावत्वेनैव शक्तिरित्यभ्युपगम्योत्तरति सत्यमिति। प्रतीत्यभिप्रायमिति। क्वचिदन्योऽन्याभावत्वेन क्वचिदेकत्रावस्थानाभावत्वेन च प्रतीतेस्तदभिप्रायमित्यर्थः। न तु नानाशक्त्यभिप्रायमिति भावः। नञा असम्बन्धात् तस्य प्रवमित्युपक्रमानुरोधेन नञ्पदेन सम्बन्धानौचित्यात्। प्रत्ययस्य नञा सम्बन्धे प्रतिषेधस्यैव प्रतीतेरिति भावः। तेन नञोच्चतिरूपपदद्वयेन। प्रत्ययान्वये बाधिते नञोच्चत्योरेवावशिष्टत्वादिति भावः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तथापि नेक्षेतेत्यत्रेक्षतप्रत्ययस्य नञा असम्बन्धात्तेन तावत् कश्चिदर्थो विधेयः। तत्र न तावद्धात्वर्थो विधातुं शक्यते, नञा तदभावबोधनात्। नापि तदभावो विधातुं शक्यते, अभावस्याविधेयत्वात्। अतश्च नञीक्षतिभ्यां विधानयोग्यः कश्चनेक्षणविरोधी अर्थो लक्षणया प्रतिपाद्यते। स चेक्षणविरोधी लक्ष्यमाणः पदार्थो नेक्षेतेत्यनीक्षणसङ्कल्पः, तस्येक्षणविरोधित्वात्। सत्यपि पदार्थान्तरस्येक्षणविरोधित्वे सर्व्वक्रियाऽविनाभूतत्वेन सङ्कल्पस्यैव लक्षणात्। स एव नेक्षेतेत्यत्र कर्त्तव्यतया विधीयते।

ननु यदि यः कश्चिदर्थो विधेयः स्यात्तदा धात्वर्थ एव विधीयतामित्यत आह तत्र न तावदिति। नञेति। धात्वर्थान्वितेन नञा धात्वर्थाभावबोधनादित्यर्थः। तर्हि धात्वर्थाभाव एव विधीयतामित्यत आह नापीति। अविधेयत्वात् अनुपादेयत्वात् कृतिसाध्यत्वाभावादिति यावत्। विधानयोग्यः कृतिसाध्यः। ईक्षणविरोधी ईक्षणभिन्नः। लक्षणया अभावशक्तस्य नञोऽन्योऽन्याभावपरतया अजहत्स्वार्थलक्षणया, अन्योऽन्याभावविशिष्टपरतारूपवैशिष्ट्यलक्षणया चेत्यर्थः। कोऽसावर्थ इत्यत्राह स चेति। अनीक्षणसङ्कल्प इति। सङ्कल्पः कर्म्म मानसमित्युक्तेर्मानसव्यापारविशेषः सङ्कल्पः। स च भावपदार्थयागादौ मयैतत्कर्त्तव्यमिति निश्चयः। अभावपदार्थे च मयैतन्न कर्त्तव्यमिति निश्चयः। प्रकृते चाभावस्थलीयत्वेन उद्यदादित्यदर्शं मया न कर्त्तव्यमिति निश्चय एवानीक्षणसङ्कल्पः।

ननु पर्य्युदासाश्रयणादीक्षणभिन्नत्वेन कर्म्मान्तरस्यापि प्राप्तिः सम्भवति। तत्कथमनीक्षणसङ्कल्पो गृह्यत इत्यत आह तस्येति। तथाच ईक्षणेतरयावत्कर्म्मानुष्ठानस्यैकैकपुरुषाशक्यतया तद्विधानासम्भवात्, ईक्षणेतरस्य कर्म्मविशेषस्य विधानेऽपि ईक्षणस्यानिवार्य्यत्वापत्तेश्च ईक्षणविरोधिरूपस्य ईक्षणेतरस्यैव ग्रहणं न्याय्यमिति भावः।

ननु हस्ताद्यावरणरूपस्य ईक्षणविघटनपदार्थान्तरस्य सत्त्वात् कथमनीक्षणसङ्कल्पस्यैव ग्रहणमित्यत आह सत्यपीति। सर्व्वक्रियेति। सर्व्वासु क्रियासु अविनाभूतत्वेन अव्यभिचरित्वेनेत्यर्थः। तथाच सर्व्वक्रियायाः सङ्कल्पव्याप्यतया हस्ताद्यावरणस्यापि सङ्कल्पमूलक-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अनोचणसङ्कल्पेन भावयेदिति। भाव्याकाङ्क्षायाञ्च एतावता हैनसा वियुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतया सम्बध्यते।

एवञ्चात्र पापक्षयार्थसङ्कल्पस्य कर्त्तव्यतया विधानात् तस्य व्रतमित्यनेनैकवाक्यता सिध्यति। तत्सिद्धं नेचेतेत्यत्र तस्य व्रतमित्युपक्रमात् पर्य्युदासाश्रयणमिति।

नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यत्र विकल्पप्रसक्त्या तदा·

तया मूलभूतस्यानीचणसङ्कल्पस्यैव ग्रहणमुचितमिति भावः। विधानप्रकारमाह अनीच-णेति। तथाचोक्तं न्यायमालायां चतुर्थाध्यायप्रथमपादे—

यद्यपि ईचणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति तथापि कायिक-वाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वान्मानसव्यापारस्यावर्ज्जनीयत्वाच्च सङ्कल्प एव परिशिष्यते। सङ्कल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासत्त्या धात्वर्थनिषेधः। तथाच उद्यन्तमस्तं यान्तञ्चादित्यं नेचिष्ये इत्येवंरूपः सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयत इति।

भाव्याकाङ्क्षायां भावयेदित्यत्र किं भावयेदिति कर्म्माकाङ्क्षायाम्। एतावतेति। एतावता व्रतजातेन। एनसा पापेन। वाक्यशेषेति। तस्य व्रतमित्युपक्रम्य आम्नातानां नेचेतोद्यन्तमित्यादिवाक्यानामन्तवाक्येनावगत इत्यर्थः। मनुनापि चतुर्थाध्याये—

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंश्च स्नातको द्विजः।
स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत्॥

इत्युपक्रम्य नेचेतोद्यन्तमादित्यमित्यादीनि नञ्पदघटितानि बहूनि वाक्यान्यभिधायोप-संहृतम्—

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित्।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते॥ इति।

उपसंहरति तत्सिद्धमिति।

विकल्पप्रसक्तेर्नञो लिङन्वयबाधकत्वं दर्शयति नानुयाजेष्विति। येयजामहं ये यजामह इति मन्त्रविशेषम्। पर्य्युदासाश्रयणं नञोऽनुयाजपदेनान्वयादन्योन्याभावार्थं

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

श्रयणम्। तथाहि यद्यत्र प्रधानसम्बन्धलोभान्नञः प्रत्ययसम्बन्धः स्वीक्रियेत तथा सत्यनेन वाक्येनानुयाजेषु येयजामहः प्रतिषिध्यत इति वक्तव्यम् अनुयाजेषु येयजामहं न कुर्य्यादिति। न च तत्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिं विना सम्भवति। प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य।

अतएव नान्तरिक्षे न दिवीत्यस्य न प्रतिषेधकत्वम्। अन्तरिक्षे चयनाप्राप्तेः। अतएव न ब्राह्मणो हन्तव्य इत्यस्य नित्यवद्धननिवर्त्तकत्वमुपपद्यते। सर्व्वो हि पुरुषः कदाचिद्धननादौ

ताङ्गीकरणम्। विकल्पप्रसक्तिमवगमयति तथाहीति। प्रधानेति। नञो लिङा सम्बन्धः प्रधानेन सम्बन्धस्तस्य लोभात् तस्याभ्यर्हितत्वबोधादित्यर्थः। प्रत्ययसम्बन्धो लिङ्सम्बन्धः। प्रतिषिध्यते वर्ज्जनीयत्वेन बोध्यते। लिङन्वितस्य नञो लिङर्थप्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तनाबोधकतया वर्ज्जनीयत्वप्रतिपादकत्वात्। वक्तव्यं प्रतिपादयितव्यम्। स च प्रतिषेधो न सम्भवति तस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात् अनुयाजेषु च येयजामहस्य रागादप्राप्तेरित्याह न चेति। तत्र अनुयाजेषु। तस्य येयजामहस्य। प्राप्तिसापेक्षत्वादिति। तथाच प्राप्तिः कर्त्तव्यताबुद्धिः। आदौ कर्म्मणः कर्त्तव्यताबुद्धिमन्तरेण वर्ज्जनीयताबुद्धिर्न जायत एव। नहि इक्षेनेन्दुमण्डलस्पर्शनस्य वर्ज्जनीयताबुद्धिः पुंसो दृष्टा। प्रागस्य कर्त्तव्यताबुद्धेरसम्भवात्। एवञ्च वर्ज्जनीयताप्रतिपादकः प्रतिषेधः कर्त्तव्यताज्ञानमपेक्षत एवेति भावः।

अतएवेति। प्रतिषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वादेवेत्यर्थः। नान्तरिक्षे इति। तथाच श्रुतिः। न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीति। अन्तरिक्षे अग्निचयनस्यासम्भवेनाप्राप्तेर्नान्तरिक्ष इति वाक्यं न प्रतिषेधः, किन्त्वनुवाद एव। तथाच प्रथमाध्यायद्वितीयपादे भाष्यम्—

> न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीति। हिरण्यं निधाय चेतव्य इत्याकाङ्क्षितत्वादस्य शेषः। पृथिव्यादीनां निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था। असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवाद इति।

अतएव प्राप्तिसत्त्वे निषेधस्य निवर्त्तकत्वादेव। नित्यवत् सर्व्वथा। हननस्य रागतः प्राप्तत्वादिति भावः। हननस्य रागतः प्राप्तिं दर्शयति सर्व्वो हीति। निषेधस्य प्राप्ति-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रवर्त्तते। तत्र यदि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात्तदा रागादि तिरोधाय हननादावप्रवृत्तं प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तौ रागादिना हननादौ प्रवृत्तेन पुंसा न ततो निवर्त्तितव्यम्।

प्राप्तिसापेक्षत्वे तु स्वयमप्रवृत्तं प्रति प्रसक्त्यभावेन निषेधशास्त्राप्रवृत्ते रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येव भ्रान्तिनिमित्तरागबाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेर्युक्ता प्रवृत्तस्य ततो निवृत्तिः।

अतश्च ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यस्य निषेधस्य निवृत्तिनियमबोधकत्वम्। व्रीहीनवहन्यादित्यस्येवावघातनियमबोधकत्वम्। यथा खलु व्रीहीनवहन्यादित्यादिशास्त्रं वैतुष्यार्थमवघाते स्वतः

सापेक्षत्वानभ्युपगमे दोषमाह तत्र यदीति। रागादि रागादिकं निमित्तम्। तिरोधाय विजित्य। प्रामाण्योपपत्ताविति। तथाच यः पुमान् रागादिकं न्यक्कृत्य हननादावप्रवृत्त एव वर्त्तते न हन्तव्य इति निषेधशास्त्रस्य तद्विषयत्वेनैवोपपत्तौ यो रागादिना प्रवर्त्तते तेन न निवर्त्तितव्यं, निषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तविषयत्वानावश्यकत्वादिति भावः।

निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वाङ्गीकारे तु नैष दोष इत्याह प्राप्तीति। स्वयमप्रवृत्तं रागाद्यभावेनाप्रवृत्तम्। प्रसक्त्यभावेन हननप्राप्त्यभावेन। प्रवृत्तं रागादिना हननप्रवृत्तम्। प्रत्येवेति। एवकारेण प्रतिषेधशास्त्रस्याप्रवृत्तविषयत्वे साफल्यं नास्तीति दर्शितम्।

भ्रान्तिनिमित्तरागबाधेनेति। भ्रान्तिर्निमित्तं यस्य तथाविधस्य रागस्य बाधेन रागनिमित्तभूतस्येष्टसाधनताज्ञानस्य भ्रान्तित्वसम्पादनया रागजन्यव्यवहारप्रतिबन्धेनेत्यर्थः। तथाच हननं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं वैरनिर्यातनफलकत्वादनिष्टविशेषादर्शनाच्चेति हननस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमादौ भवति ततस्तस्मिन्निच्छा जायते तदनन्तरञ्च तस्मिन् प्रवर्त्तते। तदानीं न हन्तव्य इति प्रतिषेधवाक्येन हननं बलवदनिष्टसाधनमिति बोधिते हननस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन यज्ज्ञानं प्रागासीत् तस्य भ्रान्तत्वमेव पुरुषो निश्चिनोति। ततस्तज्जनितरागस्याप्यनुचितत्वावधारणेन जायमानामपि प्रवृत्तिं संहरन् चेष्टातो निवर्त्तत इति रागजन्यव्यवहारप्रतिबन्धाद्रागबाध इति भावः।

अतश्चेति। निषेधस्य प्रवृत्तविषयत्वादित्यर्थः। नियमबोधकत्वे दृष्टान्तमाह व्रीहीनिति। अवहन्यादित्यस्य नियमबोधकत्वं व्यञ्जयति यथा खल्विति। शास्त्रमिति। न

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्त्तते, वैयर्थ्यात् । किन्तु दलनादौ प्रवृत्तं प्रति । एवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात् स्वयं प्रवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्त्तते, वैयर्थ्यात् । किन्तु हनने प्रवृत्तं पुरुषं प्रति, कर्त्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य निषेधात् यत्कर्त्तव्यं तन्नेति ।

अतश्च प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधानामनुयाजेषु येयजामहप्रतिषेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्वक्तव्या, सा न तावद्धननादाविव रागतः सम्भवति । अतो यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रात् सा वक्तव्या । शास्त्रप्राप्तस्य निषेधे विकल्पः स्यात् । शास्त्रेण भ्रान्तिनिमित्तरागस्येव शास्त्रान्तरस्यात्यन्तबाधायोगात् ।

प्रवर्त्तत इत्यन्वितम् । वैयर्थ्यादिति । स्वतः प्रवृत्तस्य पुरुषस्य अवघातप्रवृत्त्युत्पादनानावश्यकत्वादिति भावः । दलनादाविति । वैतुष्यस्य नानोपायसाध्यत्वेन अवघातमुत्सृज्य यः पुमान् वंशनाल्यादिना दलनादौ वैतुष्याय प्रवर्त्तते तं प्रतीत्यर्थः । एतत्सादृश्यं दार्ष्टान्तिके अवगमयति एवमिति । वैयर्थ्यादिति । निवृत्तस्य निवृत्त्युत्पादनानावश्यकत्वादिति भावः । कर्त्तव्यत्वेनेति । यत्कर्त्तव्यं कर्त्तव्यतया निश्चितं तद्वस्तुतो न कर्त्तव्यमिति निषेधादित्यर्थः ।

तस्मादनुयाजेषु येयजामहप्रतिषेधाङ्गीकारे तत्र तत्प्राप्तिर्वक्तव्येवेत्याह अतश्चेति । सा च प्राप्तिर्न रागतः सम्भवतीत्याह सा नेति । एवञ्च शास्त्रादेव तत्प्राप्तिरङ्गीकार्य्येत्याह अत इति । यजतिष्विति । यजति यागेषु । एतच्च येयजामहसहितं मन्त्रगणमभिधायाम्नातायाः "एष वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञे अन्वायत्त" इति श्रुतेस्तात्पर्य्यार्थमादायोपरचितं वाक्यं न तु साक्षात् श्रुतिरेषा । भाष्यादौ एष वै सप्तदश प्रजापतिरित्यादिश्रुतेरेव विषयवाक्यताया दर्शितत्वात् ।

भवतु शास्त्रादेव प्राप्तिर्वक्तव्या का हानिरित्यत आह शास्त्रप्राप्तस्येति । विकल्पः इच्छया येयजामहमन्त्रं पठेन्न पठेद्वेत्येवंरूपः । ननु यथा रागप्राप्तस्य शास्त्रेण सर्व्वदा बाधो रागनिमित्तस्य भ्रान्तित्वकल्पनात्, तथा येयजामहस्यापि सर्व्वदैव बाधः स्यादित्यत आह शास्त्रेणेति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु येयजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यम्। शास्त्रयोर्हि न तत्र बाध्यबाधकभावो यत्र परस्य निरपेक्षता। नहि पदशास्त्रस्य स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रापेक्षास्ति। निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिषु येयजामहं करोतीति विधेरस्त्यपेक्षा।

एवञ्च निषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्राबल्यवत् विधि-

ननु यदि शास्त्रेण शास्त्रान्तरबाधो न युज्यते तदा आहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रप्राप्तस्याहवनीयस्य यागविशेषाम्नातेन यदि जुहोतीत्यनेन बाधः सिद्धान्तसिद्धो विरुध्येत। तस्मात् तद्वत् येयजामहनिषेधशास्त्रेण विशेषेण येयजामहकरणशास्त्रं सामान्यं सर्व्वदैव बाध्यतामित्यापत्तिं परिहरति न चेति। परिहारकं हेतुमाह शास्त्रयोर्हीति। परस्येति। विशेषशास्त्रस्येत्यर्थः। निरपेक्षता स्वप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रानपेक्षित्वम्। पदाहवनीयशास्त्रयोर्मध्ये विशेषस्य पदशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रनिरपेक्षत्वं प्रतिपादयन् शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावमुपपादयति नहीति। प्रतिषेधरूपे विशेषे तद्वैपरीत्यं प्रदर्शयन् सामान्यविधिविशेषनिषेधयोर्बाध्यबाधकभावासम्भवं प्रतिपादयति निषेधशास्त्रस्येति। नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति निषेधरूपविशेषशास्त्रस्येत्यर्थः। प्रसक्त्यर्थं निषेध्यस्य येयजामहस्य प्राप्त्यर्थम्। तथाच यदि येयजामहविधिलभ्यमनुयाजेषु येयजामहस्य कर्त्तव्यताज्ञानमेव न स्यात् तदा निषेधशास्त्रेण तत्र तद्बाध एव न घटते। प्रमाणविशेषेण कर्त्तव्यतया ज्ञातविषयस्य पदार्थस्य प्रमाणान्तरेण तज्ज्ञानस्य मिथ्यात्वकल्पनया तद्विषयव्यवहारप्रतिबन्धस्य बाधपदार्थत्वात्। तथाचोक्तं भाष्यकारैर्दशमाध्यायप्रथमाधिकरणे—

> बाधो नाम यदेवेदमिति निश्चितं विज्ञानं कारणान्तरेण मिथ्येति बाध्यते इति।

तस्मात् प्रतिषेधेन प्रतिषेध्यप्राप्त्यर्थं विधिरपेक्षणीय एवेति भावः।

ननु प्रतिषेध्यप्राप्तये प्रतिषेधेनावश्यापेक्षणीयो विधिः प्रतिषेधाधिकरणे प्रवर्त्तताम्। अनन्तरन्तु विशेषविषयत्वेन बलीयसा प्रतिषेधेनासावत्यन्तमेव बाध्यतामिति न विकल्पावतारः, तुल्यबलत्वाभावादित्यतस्तुल्यबलत्वमेवोभयोर्दर्शयति एवञ्चेति। उपजीव्यत्वेन

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यमस्तीति न निषेधेन विधेरत्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् । स च न युक्तः, विकल्पे हि पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यं भवति । न ह्यनुयाजेषु येयजामहकरणे नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति । व्रीह्यनुष्ठानसमय इव यवशास्त्रस्य । द्विरदृष्टकल्पना च स्यात् ।

विधेर्हि एवं ज्ञायते यदनुयाजेषु येयजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति निषेधाच्च तदकरणादिति ज्ञायते । अनृतवदनाकरणादिव दर्शपौर्णमासयोः । स चोपकारोऽदृष्टरूप इति द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गः । अतश्च विकल्पो न युक्तः । प्रतिषेधाश्रयणे च तदापत्तेर्न तदाश्रयणम् ।

प्रतिषेध्यसमर्पकत्वेन । प्रतिषेध्यमन्तरेण प्रतिषेधस्य जीवनासम्भवादिति भावः । विहितप्रतिषिद्धेति । विहितत्वात् प्रतिषिद्धत्वाच्चेत्यर्थः ।

भवतु विकल्प एव को दोष इत्यत आह स च न युक्त इति । अयुक्तत्वे हेतुमाह विकल्पे हीति । उभयोः प्रामाण्यासम्भवं प्रतिपादयति न हीति । व्रीह्यनुष्ठानसमय इवेति । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति श्रुतिभ्यां पुरोडाशसाधनद्रव्यत्वेन विहितयोर्व्रीहियवयोर्वैकल्पिकत्वेन सिद्धान्तसिद्धत्वम् । तत्र यथा व्रीहिप्रयोगे क्रियमाणे यवश्रुतेरप्रामाण्यम्, तथा यवप्रयोगे क्रियमाणे च व्रीहिश्रुतेरप्रामाण्यं, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । द्विरदृष्टेति । अनुयाजेषु येयजामहं कुर्यान्न कुर्यादिति श्रुतिभ्यां येयजामहकरणाकरणयोर्द्वयोरेवादृष्टजनकत्वप्रतीतेरावश्यकतया अदृष्टद्वयकल्पना स्यादित्यर्थः ।

अदृष्टद्वयकल्पनाप्रकारं दर्शयति विधेरिति । विधिवाक्यादित्यर्थः । उपकार इति । प्रधानोपकार इत्यर्थः । तदकरणात् येयजामहाकरणात् । कश्चनोपकारो भवतीत्यनुषज्यते । ननु येयजामहाकरणस्याक्रियात्वेन कथमुपकारजनकत्वमित्यतो अक्रियाया अपि उपकारकत्वं दृष्टान्तेन साधयति अनृतेति । दर्शपौर्णमासयोः श्रूयते नानृतं वदेदिति । तत्रानृतवदनाभावादक्रियारूपादपि यथा दर्शपौर्णमासयोरुपकारस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । स एवोपकारोऽदृष्टफलरूपत्वाददृष्ट इत्युच्यते इत्याह स चेति । अतश्चेति । यतो विकल्पे पाक्षिकाप्रामाण्यं द्विरदृष्टकल्पना च स्यादत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

किन्तु नञो अनुयाजशब्देन सम्बन्धमाश्रित्य पर्य्युदास आश्रीयते। नञनुयाजशब्दाभ्यामनुयाजव्यतिरिक्तत्वलक्षणात्। अनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहं करोतीति। अत्र च वाक्ये येयजामहः कर्त्तव्यतया न विधीयते, यजतिषु येयजामहं करोतीत्यनेनैव विहितत्वात्। किन्तु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहानुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता विधीयते यद्यजतिषु येयजामहं करोमि तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति। एवञ्च सामान्य-

---

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात्।
तदुज्जीवनहानिभ्यां विकल्पे चाष्टदोषता॥

इत्युक्तदोषाष्टकस्यापि सम्भवादिति बोध्यम्। यतो नञः प्रतिषेधपरत्वाङ्गीकारमूलिका विकल्पापत्तिरतः प्रतिषेधपरत्वं नाश्रयणीयमित्याह प्रतिषेधाश्रयण इति।

तर्हि कीदृशो नञोऽर्थ इत्यत्राह किन्त्विति। अनुयाजपदसम्बन्धेन नञा बोधनीयमर्थमाह नञनुयाजेति। नन्वनुयाजपदसम्बन्धेन नञा तदभावरूपं तद्विरोधित्वमेव बोध्यतां कथं तद्व्यतिरिक्तत्वं तस्य मुख्यार्थत्वाभावादित्यत आह लक्षणादिति। अनुयाजव्यतिरिक्तत्वेन लाक्षणिकत्वादित्यर्थः। विकल्पापत्तिरूपमुख्यार्थपरत्वबाधकसत्त्वादन्योऽन्याभाववत्परत्वेन लक्षणाया आवश्यकत्वादिति भावः।

नन्वनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहकर्त्तव्यताविधानमुखेन अनुयाजेषु येयजामहकरणाभाव एव विधीयते। शास्त्रान्तरेण तु यागमात्रे येयजामहकर्त्तव्यताविधानादनुयाजेष्वपि तद्विधानं जातमिति येयजामहकरणाकरणयोरेकत्रानुयाजे सन्निपाताद्विकल्पस्तदवस्थ एवेत्यत आह अत्र चेति। न विधीयत इति। तथाच नायं येयजामहकर्त्तव्यताविधिर्येन तद्द्वारेणानुयाजेषु येयजामहकरणाभावो विधेयः स्यादिति भावः। अनुयाजव्यतिरिक्ते येयजामहविधानस्यासम्भवं दर्शयति यजतिष्विति। विहितत्वादिति। यागसामान्ये येयजामहविधानादनुयाजव्यतिरिक्तेष्वपि तस्य प्राप्ततया विधानानुपपत्तेरिति भावः।

तर्हि किमर्थं तद्वाक्यमित्यत्राह किन्त्विति। सामान्यशास्त्रेति। यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रेत्यर्थः। तस्य येयजामहकरणस्य। विधानप्रकारमाह यदिति। एवञ्चेति। नानुयाजेष्वित्यस्य अनुयाजव्यतिरिक्तत्वगुणविधायकत्वे सतीत्यर्थः। सामान्य-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शास्त्रस्य विशेषापेक्षिणो नानुयाजेष्वित्यनेन अनुयाजव्यतिरिक्त विषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु येयजामहः कर्त्तव्यतया प्राप्तः। अनुयाजेषु तु स न कर्त्तव्यतया प्राप्तो न वा प्रतिषिद्ध इति न विकल्पः।

लक्षणया चानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणान्नानुयाजेष्विति वाक्यस्य नाप्रामाण्यम्। अतश्च पर्य्युदासाश्रयणे न किञ्चिद्बाधकम्। तत्सिद्धं नानुयाजेष्विति वाक्ये विकल्पभयात् पर्य्युदासाश्रयणमिति।

ननु पर्य्युदासाश्रयणे यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रेण यागसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहस्य नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्ते सङ्कोचनात् पर्य्युदासस्योपसंहाराभेदः स्यात्। उपसंहारे हि सामान्ये प्राप्तस्य विशेषे सङ्कोचो भवति। यथा

शास्त्रस्य यजतिषु येयजामहमित्यस्य। विशेषापेक्षिणः अनुयाजव्यतिरिक्तत्वगुणविशेषाकाङ्क्षिणः। अनुयाजेति। अनुयाजभिन्नविषयत्वबोधनादित्यर्थः। एवञ्च अनुयाजेषु येयजामहविधेरौदासीन्यात् तेषु येयजामहस्य न कर्त्तव्यतया विधानं नापि प्रतिषेध इत्याह अनुयाजेष्विति। स येयजामहः। इति न विकल्प इति। यतोऽनुयाजेषु विधिनिषेधश्च न प्रवर्त्तते अतो न विकल्प इत्यर्थः। कष्टं कर्म्मेति न्यायादकरणमेवेति भावः।

ननु नञ्पदसमभिव्याहृतस्य नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति वाक्यस्य निवर्त्तकत्वाभावादप्रामाण्यमापद्यत इत्यत आह लक्षणयेति। नाप्रामाण्यमिति। तथाच लक्षणयापि स्वार्थविषयकप्रमोत्पादकत्वान्नाप्रामाण्यम्। सर्व्वथा प्रमात्मकज्ञानानुत्पादकस्यैवाप्रमाणत्वादिति भावः। न किञ्चिद्बाधकमिति। प्रतिषेधपरत्वे यथा विकल्पापत्तिः पाक्षिकाप्रामाण्यापत्तिश्च बाधिका तथा किमपि बाधकं नास्तीत्यर्थः। उपसंहरति तत्सिद्धमिति।

सामान्यशास्त्रप्राप्त्युपजीविपर्य्युदासस्योपसंहारेण सह साङ्कर्य्यमापादयति नन्विति। पर्य्युदासस्य सामान्यशास्त्रोपजीविपर्य्युदासस्य। उपसंहाराभेद इति। उपसंहारलक्षणाक्रान्ततया साङ्कर्य्यापत्तिरित्यर्थः। उपसंहारलक्षणाक्रान्ततामप्रदर्शनाय तल्लक्षणं प्रतिपादयति उपसंहारे हीति। सामान्ये प्राप्तस्येति। एतेन सामान्यप्राप्तस्य विशेष-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तं चतुर्द्धाकरणमाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्याग्नेये सङ्कोच्यत इति चेन्न। तस्मात्र-सङ्कोचार्थत्वादुपसंहारस्य तदन्यमात्रसङ्कोचार्थत्वात् पर्य्युदासस्येति केचित्।

निष्ठतया सङ्कोच इति तल्लक्षणं प्रतिपादितम्। एवञ्च प्रागुक्तपर्य्युदासस्यापि यागसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहस्य अनुयाजातिरिक्तरूपविशेषनिष्ठतया सङ्कोचादभेदापत्तिः सिध्यति।

ननु साङ्कर्य्यं नाम परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्म्मयोरेकाधिकरणवृत्तित्वं यथा भूतत्वमूर्त्तत्वे। न तु द्रव्यत्वघटत्वयोरिव व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्म्मयोः सामानाधिकरण्यम्। एवञ्च यदि पर्य्युदासस्योपसंहारव्याप्यत्वं यदि वोपसंहारस्य पर्य्युदासव्याप्यत्वं भवेन्न तदा साङ्कर्य्यापात इत्यतः पर्य्युदासस्य नेचेतोद्यन्तमादित्यमित्यादावुपसंहाराव्याप्यत्वस्य प्राक् प्रदर्शनादिदानीमुपसंहारस्य पर्य्युदासाव्याप्यत्वं प्रदर्शयति यथेति।

पुरोडाशमिति। तृतीयाध्यायप्रथमपादे दर्शपौर्णमासप्रकरणे श्रूयते। तं चतुर्द्धा कृत्वा पुरोडाशं वर्हिषदं करोतीति। दर्शपौर्णमासे च आग्नेयोऽग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नश्च पुरोडाशो विद्यते। तत्प्रकरणीयया चतुर्द्धाकरणश्रुत्या सर्व्वेषां पुरोडाशानां चतुर्द्धाकरणं प्रतीयते। श्रुत्यन्तरेण तु आग्नेयं चतुर्द्धा कृत्वा इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्य्योरिदमग्नीध इति ऋत्विग्भक्ष्यत्वेन आग्नेयस्यैव चतुर्द्धाकरणं विधीयते। एतद्वाक्यगताग्नेयपदबोध्याग्निदेवताक-पुरोडाशमात्रनिष्ठतया तं चतुर्द्धा कृत्वा पुरोडाशमित्युक्तपुरोडाशचतुर्द्धाकरणं सङ्कोच्यत इति तात्पर्य्यम्। एवञ्च पर्य्युदासेतरत्रापि उपसंहारसद्भावात् पर्य्युदासाव्याप्यत्वमुपसंहारस्य सिद्धमिति साङ्कर्य्यमापद्यत एवेत्याशङ्का सुघटेति।

आशङ्कां परिहरति नेति। तस्माचेति। सामान्यस्य उपसंहारवाक्यघटकपद-विशेषबोध्यपदार्थविशेषविषयत्वरूपसङ्कोचफलकत्वादित्यर्थः। तथाच विशेषशास्त्रघटक-पदविशेषबोध्यपदार्थविशेषविषयकत्वेन सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचनमुपसंहारपदार्थ इति भावः। पर्य्युदासस्य तद्वैलक्षण्यमाह तदन्येति। सामान्यशास्त्रस्य नञ्पदघटितवाक्य-घटक-पदविशेष-बोध्य-पदार्थविशेषेतर-निखिलपदार्थ-निष्ठतारूप-सङ्कोचफलकत्वादित्यर्थः। तथाच नञ्पदघटितवाक्यघटक-पदविशेषबोध्यपदार्थविशेषेतर-निखिलपदार्थविषयकत्वेन सामान्यस्य सङ्कोचनं पर्य्युदासपदार्थ इति भावः।

इत्यञ्च उपसंहारस्थले सङ्कोचकवाक्यं नञ्पदाघटितम्, पर्य्युदासस्थले तु सङ्कोचक-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अन्ये तु उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे सङ्कोचनरूपो व्यापारविशेषो विधेः। पर्य्युदासस्तु—

पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्

इत्यभियुक्तोक्त्या प्रत्ययातिरिक्तेन धातुना वा नाम्ना वा नञः सम्बन्धः। अतोऽनयोस्तावत् स्वरूपतः स्पष्ट एव भेदः।

एवं सत्यप्यभेद आशङ्क्येत यदि यत्र पर्य्युदासो विहितस्तत्रावश्यमुपसंहारः स्यात्। न चैतदस्ति, नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ सत्यपि तस्मिन् उपसंहाराभावात्। नहि तत्राग्नेयचतुर्द्धाकरणमिव सामान्ये प्राप्तं किञ्चित् विशेषे सङ्कोच्यते। पापक्षयोद्देशेनानीक्षणसङ्कल्पमात्रविधानात्।

प्रकृतोदाहरणे तु यजिसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहस्य अनुयाजव्यतिरिक्तेषु सङ्कोचनात् यदि विधेरुपसंहारविधित्वं भवति, नैतावता किञ्चिद्विरुध्यते। विध्यभावे कथं विधिकार्य्यमुप-

---

वाक्यं नञ्पदघटितम्। तथा उपसंहारे सङ्कोचकवाक्यघटकपदविशेषबोध्यपदार्थविशेषनिष्ठतया सामान्यवाक्यस्य सङ्कोचः, पर्य्युदासस्थले तु सङ्कोचकवाक्यघटकपदविशेषबोध्यपदार्थविशेषेतरनिष्ठतया सामान्यस्य सङ्कोचः। एवमुपसंहारस्थले यत्किञ्चित् स्वल्पविषयतया सामान्यस्य सङ्कोचः, पर्य्युदासे तु यत्किञ्चिदितरनिखिलविषयतया सामान्यस्य सङ्कोच इत्येतावान् भेद इति भावः।

सिद्धान्तान्तरमाह अन्ये त्विति। विशेषे सङ्कोचरूपः, विशेषविषयकत्वज्ञानानुकूलस्वरूपः। पर्य्युदासपदार्थमाह पर्य्युदासस्त्विति।

एवं सत्यपीति। स्वरूपतः स्पष्टभेदे सत्यपीत्यर्थः। अभेद आशङ्क्येत, अभेद आशङ्कनीयः स्यात्, भवतामिति शेषः। स्पष्टभेदेऽपि अभेदाशङ्का किम्प्रकारत्वे घटत इत्यत्राह यदीति। यत्र पर्य्युदासः यत्र यत्र पर्य्युदासः। तथाच यत्र यत्र पर्य्युदासः स्यात्, तत्र तत्रैव यद्यवश्यमुपसंहारः स्यात्, तदा भवतामाशङ्का सम्भवेदिति भावः। नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ व्यभिचारान्न तथाङ्गीकार्य्यमित्याह न चैतदिति।

प्रकृतोदाहरणे नानुयाजेष्वित्यादौ। किञ्चिद्विरुध्यते इति। एतन्मते धर्म्मयोरेव

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

संहारः पर्य्युदासेन क्रियते इति भवति विरोधः। न चात्र विधिर्नास्तीति, नञोऽनुयाजपदसम्बन्धेन विधेर्विधायकत्वस्याख्यापनात्। अत्र हि पर्य्युदासोऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पक आग्नेयपुरोडाशवत्। उपसंहारस्तु विधिरेव।

यच्चात्र तस्मात्तसङ्कोचाभावान्नोपसंहार इति। तस्य कोऽर्थः। आग्नेयमात्रे सङ्कोचो वा सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रे सङ्कोचो वा। आद्ये अनारभ्याधीतसप्तदशत्वस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थेन

साङ्कर्य्यापादो विरुद्धः। न त्वनयोः साङ्कर्य्यं विरोधाय। यथा एकस्य विधेरुत्पत्त्यधिकारविधित्वमविरुद्धमिति भावः। विरोधमुद्भावयति विध्यभाव इति। उपसंहारस्य विधिव्यापाररूपत्वात् पर्य्युदासस्य विधित्वाभावेन कथं तेन विधिकार्य्यभूत उपसंहारः क्रियते इति विरोधो भवत्येवेति भावः। पर्य्युदासवाक्यस्यापि विधित्वसाधनेन विरोधं परिहरति न चात्रेति। अत्र विधिर्नास्तीति नेत्यर्थः। कुतो विधित्वं नञ्पदघटितवाक्यस्येत्यत आह नञ इति। आख्यापनात् स्थापनात्। ननु पर्य्युदासः किं विधत्ते येनास्य विधायकत्वं स्यादित्यत आह अत्र हीति। अनुयाजेति। येयजामहं करोतीति श्रुतिविहितयेयजामहकरणस्य विषयोऽनुयाजेतरयागरूप इत्येवं विषयसमर्पको विषयविधायक इत्यर्थः।

आग्नेयपुरोडाशवदिति। यथा आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्युपसंहारः तं चतुर्द्धा कृत्वा पुरोडाशं वर्हिषदं करोतीति सामान्यश्रुत्युक्तपुरोडाशचतुर्द्धाकरणस्य विषय आग्नेयपुरोडाशरूप इत्येवं विषयसमर्पकस्तथेत्यर्थः। उपसंहारस्तावद्विधिरेवेत्यत्र न कश्चिद्विवाद इत्याह उपसंहारस्त्विति। तथाच यद्युपसंहारस्य विधित्वं सिद्धं तदा तत्साहचर्य्यात् पर्य्युदासस्यापि विधित्वमेषितव्यमेवेति भावः।

पूर्व्वमतं दूषयति यच्चेति। अत्र पर्य्युदासस्थले। तस्मात्तसङ्कोचाभावादित्यत्र तस्मात्तसङ्कोचपदस्य अर्थप्रतिपत्तये पृच्छति तस्य कोऽर्थ इति। दूषयितुमर्थं विकल्पयति आग्नेयमात्र इति सामान्यस्येति च। आद्ये उपसंहारान्तरे व्यभिचार इत्याह आद्य इति। उपसंहारान्तरं प्रदर्शयति अनारभ्येति।

तथाच सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रुत्या यागविशेषमुपक्रम्य सामिधेनीसाप्तदश्यं विहितम्। अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्य इति तृतीयाध्यायषष्ठपादे न्यायमाला।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

वाक्येनोपसंहारो न स्यात्, आग्नेये सङ्कोचाभावात्। द्वितीये चतुर्द्धाकरणस्य पुरोडाशमात्रे प्राप्तस्याग्नेयसङ्कोचवत् अनुयाजाननुयाजसाधारण्येन प्राप्तस्याननुयाजेषु सङ्कोचादुपसंहारः स्यादेव।

एतावांस्तु विशेषः। आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयादयो विशेषाः स्वपदोपस्थिताः। प्रकृते तु पर्य्युदासेन तस्योपस्थितिरिति। उपसंहारन्यायस्त्वविशिष्ट एव।

यच्च तदन्यमात्रसङ्कोचार्थत्वात् पर्य्युदासस्येति। तन्न नेच्छेतोयन्तमित्यत्र सत्यपि पर्य्युदासे सङ्कोचाभावात्। न ह्यत्र सामान्ये प्राप्तं तदन्यमात्रे सङ्कोच्यते, सङ्कल्पमात्रविधानादित्यास्तां तावत्। तस्मिद्धं नानुयाजेष्वित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पर्य्युदासाश्रयणमिति।

तच्च सामिधेनीसाप्तदश्यं न प्रकृतिविषयम्। प्रकृतौ पञ्चदशसामिधेनीविधानात् तच्चानवकाशात्। अतो विकृतिविषयमिति सिद्धान्तितं तृतीयाध्यायषष्ठपादे। दशमाध्यायाष्टमपादे तु साप्तदश्यविधेर्न विकृतिसामान्यविषयत्वं, किन्तु मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतिविशेषविषयत्वमेव, तत्रैव साप्तदश्यविधानेनोपसंहारात्। तदितरविकृतिषु तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायात् पाञ्चदश्यमेवेति सिद्धान्तितम्। तदुपसंहारस्य तन्मते उपसंहारत्वानुपपत्तिः। आग्नेयविषयत्वेन सङ्कोचाभावादित्याशयः। तस्मात्सङ्कोचपदस्य सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रे सङ्कोच इति द्वितीयार्थाभिमतौ तु नानुयाजेष्वित्यस्याप्युपसंहारत्वमेव सम्भवतीति तस्मात्सङ्कोचाभावान्नोपसंहार इत्यसङ्गतमित्याह द्वितीय इति।

आग्नेयचतुर्द्धाकरणस्य अननुयाजे येयजामहकरणस्य चोपसंहारत्वेऽपि विशेषमाह एतावांस्त्विति। स्वपदोपात्ता आग्नेयादिपदोपात्ताः। प्रकृते सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीविपर्य्युदासे। पर्य्युदासेन नञन्वितस्तत्पदेन। तयोरुपसंहारत्वन्त्वविशिष्टमित्याह उपसंहारेति।

पूर्व्ववादिसम्मतं पर्य्युदासगतमसाधारणधर्म्ममपि दूषयितुमनुवदति यच्चेति। दूषयति तन्नेति। नेच्छेतेति। तत्र सङ्कोचाभावेऽपि पर्य्युदासत्वावश्यम्भावात् सङ्कोचार्थत्वस्य पर्य्युदासासाधारणधर्म्मत्वानुपपत्तिरिति भावः। सङ्कोचासम्भवं दर्शयति न हीति। विकल्पापत्तिनिरासनपर्य्युदासाश्रयणविचारमुपसंहरति तत्सिद्धमिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यत्र तु स आश्रयितुं न शक्यते तत्र तत्प्रसक्तावपि निषेध एवाश्रीयते। यथा नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीत्यत्र। न ह्यतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति शास्त्रप्राप्तमतिरात्रे षोड़शिग्रहणं प्रतिषिध्यत इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पप्रसक्तावपि पर्य्युदास आश्रीयते, अशक्यत्वात्। यदि ह्यत्र नञः षोड़शिपदेन सम्बन्धः स्वीक्रियेत तदातिरात्रे षोड़शिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात्। तत्र चातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति प्रत्यक्ष-श्रुतिविरोधः। अतएवातिरात्रपदेन न नञः सम्बन्धः, अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्।

एवञ्च पर्य्युदासस्वरूपगत्यभावे विकल्पोऽप्यङ्गीकरणीय एवेत्याह यत्र त्विति। स पर्य्युदासः। तत्प्रसक्तौ विकल्पप्रसक्तौ। तदुदाहरणमाह यथेति। अतिरात्राख्यः सोमयागविशेषः। षोड़शी सोमपात्रविशेषः। न हीति पर्य्युदास आश्रीयत इत्यन्वयः। अत्र नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति वाक्ये। विहितप्रतिषिद्धत्वादिति। एकेन शास्त्रेण विहितत्वादन्येन प्रतिषिद्धत्वादित्यर्थः। अशक्यत्वात् पर्य्युदासस्याश्रयितुमशक्यत्वात्।

अत्र पर्य्युदासाश्रयणं कुतोऽशक्यमित्यत आह यदि हीति। पर्य्युदासाश्रयणे षोड़शिपदेनातिरात्रपदेन वा नञोऽन्वयोऽभ्युपेयः। न धातुना, तस्य व्रतमित्युपक्रमाभावात्। तत्रोभयथाप्यन्वयबाधं प्रदर्शयिष्यन् प्रथमं षोड़शिपदेन नञन्वयबाधं प्रतिपादयति षोड़शिपदेनेति। प्रत्यक्षश्रुतीति। षोड़शिव्यतिरिक्तं गृह्णातीत्यस्य षोड़शिनं विहायान्यत् पात्रं गृह्णातीति तात्पर्य्यकत्वावश्यकतया षोड़शिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षश्रुत्या तद्ग्रहणविधानेन तद्विरोधादित्यर्थः। न च षोड़शिव्यतिरिक्तं गृह्णातीत्यस्य षोड़शिनं विहायान्यत् गृह्णातीति तात्पर्य्यकत्वे मानाभावात् षोड़शीतरपात्रग्रहणार्थकत्वमेव युक्तम्। तथा सति षोड़श्यन्तर्भावे विधेरौदासीन्यात् तद्ग्रहणविधानेन न विरोधसम्भव इति वाच्यम्। तथार्थत्वे षोड़शीतरपात्रग्रहणस्य तत्तद्विधिभिरेव प्राप्ततया वाक्यस्यानुवादतापत्तेः। तस्मार्थक्याय तद्वाक्यस्य षोड़शिवर्ज्जनार्थकत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। इदानीमतिरात्रपदेन नञन्वयबाधं प्रदर्शयति अतएवेति। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादेवेत्यर्थः। प्रत्यक्षश्रुतिमुल्लिख्य तद्विरोधं प्रतिपादयति अतिरात्र इति। विरोधादिति। नञन्वितातिरात्रपदेन अतिरात्रं वर्ज्जयित्वा

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतश्चात्र पर्य्युदासस्यानुपपत्तेर्निषेध एव स्वीक्रियते विकल्पापत्तिश्च स्वीक्रियते, अनन्यगतेः। अतश्चैतत्सिद्धं यत्र तस्य व्रतमित्याद्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च नास्ति तत्र प्रतिषेधः, यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति। यत्र वा विकल्पप्रसक्तावपि पर्य्युदास आश्रयितुं न शक्यते तत्र प्रतिषेधः, यथा नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति।

एतावांस्तु विशेषः, यत्र विकल्पापादकः प्रतिषेधस्तत्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम्। उभयोरपि विधिनिषेधयोः क्रत्वर्थत्वात्। यत्र तु न विकल्पः प्रसज्यते, प्राप्तिश्च रागतः,

---

अन्यत्र षोड़शिनं गृह्णातीति तात्पर्य्यकत्वावश्यकत्वे अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति श्रुतिविरोधादित्यर्थः।

अनुपपत्तेरिति। असम्भवादित्यर्थः। निषेधस्वीकारमूलिका विकल्पापत्तिरपि स्वीकार्य्येत्याह विकल्पापत्तिश्चेति। अत्र हेतुर्गत्यन्तराभाव एवेत्याह अनन्यगतेरिति। प्रतिषेधपरत्वानुगमकमाह अतश्चैतदिति। उपक्रम इति। नास्तीत्यनेनान्वितम्। आश्रयितुं न शक्यत इति। पूर्व्वोक्तरीत्या नञर्थस्य क्रियेतरान्वयासम्भवादिति भावः। तत्र प्रतिषेधस्तत्रापि प्रतिषेधः।

ननु विधेर्विधेयस्यार्थसाधनत्वमिव निषेधस्य निषिध्यमानानर्थसाधनत्वमपि प्रतिपाद्यमित्युक्तम्। अर्थसाधनत्वञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम्। अनर्थसाधनत्वन्तु बलवदनिष्टसाधनत्वम्। तथा सति एकस्मिन्नतिरात्राख्ययागे एकस्य षोड़शिग्रहणस्य विधिनिषेधप्रतिपाद्ये निरुक्तार्थसाधनत्वानर्थसाधनत्वे कथमुपपद्येतां विरोधादित्यतो वैकल्पिकनिषेधस्थले विशेषमाह एतावांस्त्विति। विशेषो रागप्राप्तनिषेधापेक्षयेति शेषः। विकल्पापादक इति। एतेन विकल्पस्थलीयप्रतिषेधस्यैव अनर्थहेतुत्वं नार्थः, न तु प्रतिषेधमात्रस्येत्युक्तं भवति।

तर्हि विधिनिषेधयोः किमर्थत्वमित्यत आह क्रत्वर्थत्वादिति। करणाकरणयोर्द्वयोरेव क्रतूपकारकत्वादित्यर्थः। तथाच द्वयोरङ्गविधितया विधेरिव निषेधस्यापि क्रत्वर्थताप्रतिपादकत्वान्न विरोध इति भावः। ननु विकल्पस्यैच्छिकतया ग्रहणाग्रहणयोर्द्वयोरेव क्रतूप-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

प्रतिषेधस्य पुरुषार्थस्तत्र निषिध्यमानस्य अनर्थहेतुत्वम्, यथा कलञ्जभक्षणस्य।

दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिषु दानहोमादीनां

कारकतया च कष्टं कर्म्मेति न्यायादग्रहणेऽपि यागसिद्धौ ग्रहणस्येच्छाविषयत्वासम्भवेन ग्रहणविधेरनुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येतेति चेन्न। विधिदर्शनादनुष्ठाने प्रधानस्योपकारभूयस्त्वं स्यात्। निषेधदर्शनाच्च तदनुष्ठानाभावेऽपि तदङ्गरहिततानिबन्धनमुपकारहीनत्वं न स्यादित्येतद्विशेषस्य कल्पनीयत्वात्। न च यद्यस्य साधनं तदभावस्तत्परिहारसाधनमिति नियमात् षोडशिग्रहणाभावस्य क्रतूपकारकत्वात् षोडशिग्रहणस्य क्रत्वनुपकारकत्वं प्रतीयतामिति विरोधतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। शब्दप्रमाणविरोधेन तन्नियमस्य भावाभावविकल्पव्यतिरिक्तविषयताया आवश्यकत्वात्। क्व तर्हि प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमित्यत्रानुगमकमाह यत्र त्विति। न विकल्पः प्रसज्यत इति। विकल्पस्थले प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वे बाधकसत्त्वादिति भावः। एतेन षोडशिनं न गृह्णातीत्यादिव्याप्तिः।

प्राप्तिश्च रागतः प्रतिषेधस्य पुरुषार्थे इत्येतद्व्यावर्त्त्यमाह दीक्षितो न ददातीति। अत्रायं विस्तरः। ज्योतिष्टोमे श्रूयते, दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचतीति। एते रागप्राप्तानां शास्त्रप्राप्तानां वा दानादीनां प्रतिषेधाः पर्य्युदासा वा इत्यत्र मतभेदा दृश्यन्ते। तत्र सूत्रकारभाष्यकारमते पर्य्युदासा एव। तथाहि, न ददातीत्यादिश्रुतौ संशयः, किमयमहरहर्दद्यात्, सायम्प्रातर्जुहोतीत्यादिशास्त्रप्राप्तानां पुरुषार्थानां दानादीनां प्रतिषेध उत ज्योतिष्टोमार्थत्वेन प्राप्तानां दानादीनां प्रतिषेधः। अथवा अविशेषात् सर्व्वेषामेवेति। अत्राविशेषात् सर्व्वेषामेवेति पूर्व्वपक्षः। तथाच दशमाध्यायाष्टमपादे पूर्व्वपक्षसूत्रम्—

> दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्व्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यादिति।

एवं पूर्व्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रम्—

> अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्य्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति।

अत्र भाष्यम्—"अहरहर्दद्यादित्यस्य शेषो न दीक्षित इति। एवं होमपाकयोरपि। असति पर्य्युदासे प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति"।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् क्रत्वर्थत्वेन च प्रतिषेधात् तुल्यार्थत्वाभावेन विकल्पाप्रसक्तावपि न तेषामनर्थहेतुत्वम्,

---

एतेन ज्योतिष्टोमार्थत्वेन विहितानां दानहोमादीनां निषेधाङ्गीकारे पर्य्युदासासम्भवात् षोडशिग्रहणाग्रहणवत् विकल्पापत्तेर्नित्यदानहोमादीनामेव पर्य्युदास इति सिद्धान्ती दर्शितः ।

माधवाचार्य्यास्तु पुरुषार्थानामहरहर्विहितानां दानहोमादीनां निषेध एवेति सिद्धान्तयित्वा "यदि प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेद आशङ्क्येत तदा पुरुषार्थदानादिव्यतिरिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्य्युदासोऽस्ति"त्यनेन ग्रन्थेन नञ्पदान्वित-ददाति-जुहोति-पचतिभिर्नित्यदानातिरिक्तं नित्यहोमातिरिक्तं नित्यपाकातिरिक्तञ्च ज्योतिष्टोमकाले कुर्यादिति दशमाष्टमपादे प्रदर्शितवन्तः ।

पार्थसारथिमिश्रास्तु "अदीक्षितो नित्याग्निहोत्रादिकं कुर्यादिति पर्य्युदासे प्रकरणानुग्रहो न स्यात् । नहि ज्योतिष्टोमप्रकरणे ज्योतिष्टोमोपकारकं धर्मं विहाय नित्यदानहोमादिकर्त्तृणामदीक्षितत्वधर्म्मविधानमुचितम् । तस्मान्नित्यदानहोमादीनां क्रत्वर्थतया प्रतिषेध एवाय"मिति सिद्धान्तमाहुः ।

ग्रन्थकृताप्येतन्मिश्रमतानुसारित्वादुच्यते शास्त्रप्राप्तावपीति । ननु यदि शास्त्रतः प्राप्तिस्तदा कथं न विकल्प इत्यत आह पुरुषार्थत्वेनेत्यादि । प्राप्तत्वात् अहरहर्दद्यात्, सायम्प्रातर्जुहोतीति शास्त्रात् पुरुषार्थत्वेन प्रतीतत्वात् । क्रत्वर्थत्वेन ज्योतिष्टोमोपकारकत्वेन । तुल्यार्थत्वाभावेनेति । क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वाभ्यां तुल्यप्रयोजनकत्वाभावेनेत्यर्थः । विकल्पाप्रसक्ताविति । अतएव पार्थसारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकादशमाध्यायाष्टमपादेऽभिहितम्—

> "तस्मात् प्रतिषेध एवायम् । न च विकल्पप्रसक्तिरेकार्थ्याभावात् । यद्युभावपि विधिनिषेधौ पुरुषार्थौ क्रत्वर्थौ वा अभविष्यतां तदा व्यकल्पिष्येताम् । पुरुषार्थतया तु विहितानामग्निहोत्रादीनां क्रतुमध्येऽपि प्राप्तानां प्रतिषेधः क्रत्वर्थतया क्रियते । स्व्युपगमनादिप्रतिषेधवत् । क्रतुमनुतिष्ठता अवश्यं वर्ज्जनीया न्यग्निहोत्रादीनि भवन्तीति नास्ति विकल्पप्रसङ्ग" इति ।

यथा—"विकल्पाभावात् फलतः पर्य्युदासत्वं भवतीति मत्वा सूत्रभाष्यकाराभ्यां पर्य्युदासत्वमुक्त"मिति च ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

रागप्राप्त्यभावात्। रागतः प्राप्तस्यापि क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानात् क्रतोर्वैगुण्येऽपि नानर्थोत्पत्तिः, यथा स्वस्त्युपगमनादिप्रतिषेधः। रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति दिक्। तत्सिद्धं निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम्।

सर्व्वस्यापि वेदस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वं प्रकृतमनुसरामः।

तेषां श्यामप्राप्तदानहोमादीनाम्। अनर्थहेतुत्वाभावे हेतुमाह रागप्राप्त्यभावादिति। तथाच प्रागुक्तानर्थहेतुत्वानुगमकवाक्ये यत्र न विकल्पः प्रसज्यते तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमित्येतावन्मात्रोक्तौ दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषिध्यमानदानादीनामपि विकल्पाभावादनर्थहेतुत्वमापद्येत। प्राप्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थे इत्युपादाने तु न तेषामनर्थहेतुत्वापत्तिः तेषां रागप्राप्तत्वाभावात् प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावाच्च। नन्वेवं प्राप्तिश्च रागत इत्येवोच्यतां न पुनः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थे इति। दीक्षितदानादीनां रागप्राप्तत्वाभावादेवानर्थहेतुता निराकरणादित्यत आह रागप्राप्तस्यापीति। तदनुष्ठानात् क्रत्वर्थतया प्रतिषिध्यमानस्य रागप्राप्तस्यानुष्ठानात्। नानर्थोत्पत्तिरिति। तथाच तदनुष्ठानात् क्रतोर्वैगुण्यमेवोत्पद्यते न पुनरनिष्टम्। एवञ्च यत्र न विकल्पः प्रसज्यते प्राप्तिश्च रागत इत्येतावन्मात्रोक्तौ क्रत्वर्थतया प्रतिषिध्यमानस्य रागप्राप्तस्यानुष्ठानेऽप्यनर्थोत्पत्तिः प्रसज्येत। प्रतिषेधश्च पुरुषार्थे इत्युक्तौ तु न तत्र तत्प्रसक्तिः। प्रतिषेधस्य तत्र क्रत्वर्थत्वादिति भावः।

ननु कोऽयं रागप्राप्तस्य क्रत्वर्थतया प्रतिषेध इत्यत्राह यथेति। अत्र प्रतिषेधो यागाङ्गतया प्रतिषेध इत्यर्थः। यागे ब्रह्मचर्य्यविधानात् ब्रह्मचर्य्यस्य चाष्टाङ्गमैथुननिवृत्तिरूपत्वात्। रागतः प्राप्तस्येति। एतेन तदुभयदलनिवेशनिबन्धनं यत्रानर्थहेतुत्वं फलितं तदेवोपदर्शितम्। एतच्च विस्तरेणोक्तम्। यत्र प्रतिषेधः पुरुषार्थस्तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमित्येव तदनुगमकं द्रष्टव्यम्। निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वमुपसंहरति तत्सिद्धमिति। पुरुषार्थानुबन्धित्वं साक्षात्परम्परौदासीन्येन पुरुषार्थप्रयोजकत्वम्।

प्रागुक्तवेदभागेष्ववशिष्टस्यार्थवादस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वप्रतिपादनाय प्रकृतमनुसरति प्रकृतमिति। अतिविप्रकृष्टतया किं तत्प्रकृतमिति श्रोतृजिज्ञासापरिहाराय प्रकृतस्वरूपमुक्तं सर्व्वस्येत्यादिना। अनुसराम इति। अवशिष्टस्यार्थवादस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वप्रतिपादनेन अनुगच्छाम इत्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तदेवं यथा विध्यादीनामध्ययनविध्युपात्तानां नानर्थक्यम् एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः । स्वार्थप्रतिपादने च प्रयोजनाभावाल्लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसानं वक्तव्यम् । ते चार्थवादा द्विविधाः, विधिशेषा निषेधशेषाश्च । तत्र वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधिशेषाणां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादीनामर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतयार्थवत्त्वम् ।

बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधविशेषाणां सोऽरोदीदित्यादीनामर्थवादानान्तु निषेध्यनिन्दकतयेति । अतश्च लक्षणया प्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यते ।

इदानीमर्थवादस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वं साधयति तदेवमिति । एवम् अतीतग्रन्थसन्दर्भोक्तवत् । अध्ययनविधीति । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतीत्यर्थः । तदुपात्तत्वेन स्वाध्यायविधिविषयत्वेन । तथाच स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिना सर्व्वस्यैव वेदस्याध्ययनमर्थसाधनमिति प्रतिपादनात् अर्थवादानाञ्च तदन्तःपातात्तेषामपि पुरुषार्थसाधनत्वप्रतीतेः कथमानर्थक्यसम्भव इति भावः । ननु तेषां स्वारसिकार्थपरत्वे किमपि प्रयोजनं नोपलभ्यते तत्कथं पुरुषार्थानुबन्धित्वसम्भव इत्यत आह स्वार्थेति । स्वारसिकार्थेत्यर्थः । लक्षणयेति । प्राशस्त्यनिन्दितत्वान्यतरलाक्षणिकार्थप्रतिपादकतयेत्यर्थः ।

कुत्र प्राशस्त्यं कुत्र वा निन्दितत्वं लक्षणीयमित्यतस्तत्प्रतिपादनायार्थवादद्वैविध्यं दर्शयति ते चेति । विधिशेषा विध्युपकारकाः । निषेधशेषास्तदुपकारकाः । वायव्यं वायुदैवताकम् । श्वेतं पशुम् । स च छाग एव । छागोऽनादेशे पशुरिति स्मृतेः । विधेयार्थेति । विधेयो यो वायुदैवताकपश्वालम्भनयागस्तद्रूपार्थस्य स्तावकतया प्राशस्त्यप्रतिपादकतयेत्यर्थः । तथाच वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एनं भूतिं गमयतीति श्रूयते । अनया श्रुत्या यतः क्षिप्रगामितया क्षिप्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता अतः प्रशस्तमिदं वायव्यश्वेतालम्भनमिति प्रतिपाद्यत इति भावः ।

निषेध्यनिन्दकतयेति । तथाच बर्हिषि रजतं न देयमिति निषेधोपक्रमे यो बर्हिषि रजतं दद्यात् पुरास्य संवत्सरात् गृहे रोदनं भवतीत्युक्तरोदनं प्रति हेतुरुपन्यस्ते "सो-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

तच्च प्राशस्त्यज्ञानं शाब्दभावनायामितिकर्त्तव्यतात्वेन सम्ब-ध्यते। तत्सिद्धं वक्ष्यमाणार्थभावनाभाव्यका लिङादिज्ञानकर-

---

ऽरोदीत् यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व”मित्यर्थवादः श्रूयते। तत्र यतोऽस्य रोदनं जातम् अतो वर्षाभ्यन्तरे रोदनस्यावश्यम्भाविताप्रतिपादनद्वारेण बर्हिषि रजतदानस्य निषेध्यस्य अनिष्टफलजनकतया निन्दितत्वमिति प्रतिपाद्यत इति भावः।

अतश्चेति। पूर्व्वोक्तयुक्तेरर्थवादस्यार्थवत्त्वावश्यकत्वादित्यर्थः। अर्थवादैः स्तुत्यर्थवादैः। तथाच—

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्। तस्मादनित्यमुच्यते।

इति प्रथमाध्यायद्वितीयपादसूत्रेण वाक्यानां क्रियाप्रतिपादकतयैव प्रामाण्यम्। यानि तु क्रियां क्रियासम्बन्धं वा किञ्चिन्नावगमयन्ति तेषामप्रामाण्यमित्यर्थवादानामप्रामाण्यमिति पूर्व्वपक्षयित्वा—

विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः।

इति सिद्धान्तसूत्रेण विध्येकवाक्यतया तेषां प्रामाण्यं सिद्धान्तितम्। सूत्रार्थस्तु विधिना एकवाक्यत्वादेकतात्पर्य्यकत्वादर्थवादानां प्रामाण्यम्। स्तुत्यर्थेन क्रियाप्राशस्त्यप्रतिपादनेनार्थवादवाक्यानि विधीनामुपकारकाणि स्युरिति।

एवं निन्दार्थवादानां निषेध्यनिन्दितत्वप्रतिपादनेन एकवाक्यतया प्रामाण्यम्। एक-वाक्यता च एकतात्पर्य्यकत्वम्। तच्च विधिनिषेधयोरिव स्तुत्यर्थवादनिन्दार्थवादयोरपि प्रवृत्तिनिवृत्तिफलकतया सिध्यतीति बोध्यम्।

स्तुत्यर्थवादजनितप्राशस्त्यज्ञानस्योपयोगमाह तच्चेति। शब्दभावनायां प्रवर्त्तनायां पुरुषप्रवृत्त्युत्पादनायामिति यावत्। इतिकर्त्तव्यतात्वेन लिङ्पदं केन प्रकारेण पुरुष-प्रवृत्तिं भावयेदित्याकाङ्क्षासमुत्थितक्रियाप्रकारत्वेन। तथाच लिङ्पदमर्थवादोपनीत-कर्म्मप्राशस्त्यज्ञानसहकारेण पुरुषप्रवृत्तिं भावयेदिति सिध्यतीति भावः। यद्यपि विधे-र्निष्कम्पप्रवृत्तिजनकतया प्राशस्त्यमनुपयोगीत्यापाततोऽवगम्यते, तथापि प्रवृत्तिप्रतिबन्ध-कालस्यादिनिवारकतया कर्म्मप्राशस्त्यज्ञानमुपयुज्यत एव। एवमुत्कटरागादिनिवारकतया कर्म्मणो निन्दितत्वज्ञानस्यापि निवृत्त्युपयोगित्वमिति बोध्यम्।

इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्राशस्त्यज्ञानमितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेतीति सर्व्वादौ शब्दभावना-निरूपणावसरे यदभिहितं तदिदानीमुपसंहरति तत्सिद्धमिति।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

णिका प्राशस्त्यज्ञानेतिकर्त्तव्यताका शाब्दी भावना लिङ्‌त्वांशेनोच्यत इति।

ननु केयं शाब्दी भावना, उच्यते पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः। स एव विध्यर्थः। लिङादिश्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयतीति नियमेन प्रतीतिः। यत्तु इष्टसाधनत्वं लिङर्थस्तन्न तथा सति इष्टसाधनमिति शब्दस्य विधिशब्दः पर्य्यायः स्यात्। न च पर्य्यायत्वं युज्यते। सन्ध्योपासनं ते इष्टसाधनं तस्मात् तत् त्वं कुर्व्विति सहप्रयोगात्। पर्य्यायाणाञ्च सहप्रयोगाभावात्। अतश्च व्यापारविशेष एव विध्यर्थः। स च लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः। वेदे तु पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्य्याय इत्युक्तम्।

प्रागुक्तमपि लिङर्थस्य शब्दभावनारूपत्वं मतान्तरनिराकरणाय पुनराह नन्विति। दूषयितुं मतान्तरमुत्थापयति यत्त्विति। तन्न मते। तथा सति इष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वे सति। पर्य्यायः स्यादिति। सास्नादिमत्पशुशब्दस्य गोशब्द इव एकार्थबोधकतया इष्टसाधनशब्दस्यापि विधिशब्दः पर्य्यायः स्यादित्यर्थः। इष्टापत्तिं निराकरोति न चेति। एकार्थताविरोधिनं सह प्रयोगं निराकरणहेतुमाह सन्ध्योपासनमिति। यद्यपि तथाविधप्रयोगस्य सहप्रयोगत्वे स्वमतेऽपि इदं वाक्यं प्रवर्त्तकं तस्माद्विधिरिति सहप्रयोगात् प्रवर्त्तकत्वमपि विध्यर्थो न सम्भवति। अर्थोच्यते तत्र विधिर्विधिपदवाच्य इत्यर्थो वक्तव्य इति। तर्हि तन्मतेऽपि कुरु इत्यस्य कर्त्तव्यतया निश्चिनु इत्यर्थस्यापि सुवचत्वं स्यात्। तथापि लिङ्पदस्य पुरुषप्रवृत्तिजनकतया प्रवृत्तेश्चेष्टत्वाभावेन लिङंशस्य इष्टसाधनतार्थकत्वानुपपत्तिरेव तत्र दोषः। तस्मादाख्यातांशस्य स्वर्गादिजनकताबोधकत्वेन इष्टसाधनताभ्युपगमः कथञ्चिद्भवितुमर्हति न लिङंशस्येति बोध्यम्। व्यापारविशेषः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः। उक्तम् आदावेवेति शेषः।

ननु लौकिकव्याकरणकोषादौ लिङ्पदस्य प्रेरणाख्यव्यापारविशेषे शक्तिरित्येवं शब्दप्रमाणाभावेन तत्र तस्य शक्तिग्रहासम्भवात् स्वनिष्ठव्यापारस्य कथं लिङ्पदवाच्यत्वावधारण-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ननु लोके शब्दनिष्ठे प्रेरणापरपर्य्यायव्यापारे शब्दप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहाभावात् कथं तस्य विधिशब्दात् प्रतीतिरिति चेत् । सत्यमेतत् तथापि बालस्तावत् स्तन्यपानादौ स्वरोदनादिजनितमातृप्रवृत्तेः स्वाभिप्रायरूपप्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्वावधारणात् सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरभाविनीं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमुपलभ्य तत्कारणत्वेन तस्य प्रवर्त्तनाज्ञानमनुमिमीते ।

मित्याशङ्कते नन्विति । लोके व्याकरणकोषादौ । शब्दप्रयोगाभावादित्यनेनास्यान्वयः । शब्दनिष्ठे लिङ्पदनिष्ठे । व्यापार इति । शक्तिग्रहाभावादित्यनेनान्वयः । शब्दप्रयोगेति । शक्तिग्राहकशब्दप्रयोगेत्यर्थः । विधिशब्दात् लिङ्पदात् ।

तथापि — शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इत्युक्तशक्तिग्राहकप्रमाणेषु मध्ये व्याकरणकोषाप्तवाक्यादीनामभावेऽपीत्यर्थः । व्यवहाररूपस्य शक्तिग्राहकप्रमाणस्येह सद्भावोऽस्तीति दर्शयति बालस्तावदिति । बालो बाल्यावस्थतया अव्युत्पन्नः । अनुमिमीत इत्यनेनास्यान्वयः । अनुमाने व्याप्तिग्रहं दर्शयति स्तन्यपानादाविति । मातृप्रवृत्तेरित्यनेनान्वितम् । अत्र पानपदे अन्तर्भूतो णिजर्थः । आदिपदात् दुग्धपानादिपरिग्रहः ।

स्वरोदनेति । स्वस्य बालस्य अतिबाल्यावस्थायामिति शेषः । यद्रोदनादि तज्जनिता या स्तन्यपानादौ मातृप्रवृत्तिस्तस्या इत्यर्थः । स्वाभिप्रायेति । स्वस्य योऽभिप्रायः पानाभिलाषस्तद्रूपा या प्रवर्त्तना तस्या ज्ञानं मातृकर्तृकानुभवस्तज्जन्यत्वावधारणात् स्तन्यपानादौ मातृप्रवृत्तेस्तज्जन्यत्वनिश्चयादित्यर्थः । एतेन अन्यदीयशब्दजन्या अन्यदीयप्रवृत्तिः शब्दकर्त्तुरभिप्रायरूपप्रवर्त्तनाज्ञानादेव भवतीति व्याप्तिर्दर्शिता । सविधिकेति । लिङ्पदघटित-गामानयेत्यादिरूपेत्यर्थः । प्रयोजकेति । यत्र द्वौ प्रयोज्यप्रयोजकौ व्युत्पन्नावपरश्च बालोऽव्युत्पन्न इत्येते वर्त्तन्ते तत्रेति भावः । प्रयोज्येति । यं प्रत्युपदिश्यते तथाभूतव्युत्पन्नेत्यर्थः । तस्य प्रवृत्तिं गवानयनादिप्रवृत्तिम् । उपलभ्य अनुभूय । तत्कारणत्वेन गवानयनादिप्रवृत्तिजनकत्वेन । प्रवर्त्तनाज्ञानं प्रवृत्तिजनकताज्ञानम् । अनुमीयत इति । तथाच इयं प्रयोज्यवृद्धस्य गवानयनादिप्रवृत्तिर्वाक्यविशेषसूचितप्रयोजकवृद्धनिष्ठाभिप्रायरूपप्रवर्त्तनाजन्या, अन्यदीयशब्दादन्यदीयप्रवृत्तित्वात् । स्तन्यदानादौ मातृप्रवृत्तेरस्मद्रोदनसूचिताभिप्रायरूपप्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्ववदित्यनुमितिप्रक्रिया ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यद्यपि भोजनादौ प्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्व्वकत्वावधारणात् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि तत्पूर्व्वकत्वाध्यवसानं युक्तम्। तथाप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तौ प्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमातृप्रवृत्तौ दर्शनेन प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात् तत्कारणत्वेन प्रवर्त्तनाज्ञानस्यैवाध्यवसानम्।

तच्च प्रवर्त्तनाज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकवाक्यजन्य-

ननु प्रवृत्तेः प्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्वं न सार्व्वत्रिकं भोजनादिप्रवृत्तौ व्यभिचारात्। इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वन्त्वव्यभिचारि। यत्र यत्र हि लोकः प्रवर्त्तते तत्र तत्रेष्टसाधनतामवबुध्यैव, न पुनः सर्व्वत्र प्रवर्त्तनाम्। तस्मात् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपीष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वमेवानुमेयं न तु प्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्वमित्यत आह यद्यपीति। समीहितसाधनता इष्टसाधनता। अध्यवसानमवधारणम्। प्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वावधारणेऽपि अन्यप्रेरितपुरुषविशेषप्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तनाज्ञाननिबन्धनत्वात् प्रवर्त्तनाज्ञानस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां मूलकारणत्वमित्याह तथापीति। तत्कारणत्वेन प्रवृत्तिमूलकारणत्वेन।

तथाच सर्व्वत्रैव इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वमस्तु। परन्तु अन्यत्रेष्टसाधनताज्ञानं स्वत एवोत्पद्यते न पुनः प्रवर्त्तनामपेक्षते। अन्यप्रेरितपुरुषप्रवृत्त्युत्पत्तिस्थले तु नियमेन प्रवर्त्तनाज्ञानमपेक्षत एव। तज्ज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिविषयकर्म्मणः इष्टसाधनताज्ञानानुपपत्तेः। तथाहि इष्टं द्विविधं सुखप्राप्तिरूपं दुःखपरिहाररूपञ्च। तत्र स्वर्गकामो यजेत ओदनकामः पचेदित्यादिवैदिकलौकिकवाक्याभ्यां प्रवर्त्तनाज्ञाने जाते समनन्तरमेव तत्तत्कर्म्मणः सुखरूपेष्टसाधनताज्ञानमुत्पद्यते। एवं सन्ध्यामुपासीत गामानयेत्यादिवाक्यश्रवणजन्यप्रवर्त्तनाज्ञानोत्पादानन्तरमेव च सन्ध्योपासनादेः प्रत्यवायपरिहार-प्रभुक्रोधपरिहाररूपेष्टसाधनताज्ञानं सम्भवति, न पुनस्तत्तद्वाक्यश्रवणात् प्राक्। तस्मात् परप्रेरितप्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वेऽपि इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्वात् तस्यैव मूलकारणतया कारणत्वेन व्यपदेशः समुचितः। यथा घटस्य भ्रमिजन्यत्वेऽपि दण्डं विना भ्रमेरुत्पत्त्यसम्भवात् दण्डस्यैव मूलकारणत्वेन कारणत्वव्यपदेशस्तद्वदत्रापीति भावः।

नन्वस्तु परप्रेरितप्रवृत्तेः प्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्वम्। प्रवर्त्तनाज्ञानन्तु प्रयोजकवाक्यजन्यमित्यत्र किं मानमित्यत्राह तच्चेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। तथाविधज्ञानसत्त्वे प्रवर्त्तनाज्ञानसत्ता तदसत्त्वे च तदसत्तेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

मित्यवधारयति। तत्र चावापोद्वापाभ्यां प्रवर्त्तनायां विधिशक्तिमवधारयति।

प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्त्तना। स च व्यापारः प्रैषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारित्वाद्विधिशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्त्तनासामान्यमेव विधिशब्दवाच्यमिति कल्पयति। एवञ्च विधिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य प्रवर्त्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण। तथैव शक्तिग्रहात्। विशेषरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव।

ननु वाक्यस्य प्रवर्त्तनाज्ञानजनकत्वे अङ्गीक्रियमाणे किं संहतपदानां तथाविधज्ञानजनने शक्तिरभ्युपेया, वाक्यघटकपदविशेषस्य वा। पदविशेषस्येति चेत् कतमस्य पदस्येत्यपेक्षायामाह तत्रेति। सविधिकवाक्ये इत्यर्थः। आवापेति। वाक्ये पदान्तरस्य सन्निवेशनमावापः। वाक्यघटकपदविशेषस्योद्धरणमुद्वापः। ताभ्यामित्यर्थः। प्रवर्त्तनायां प्रवर्त्तनाज्ञानजनने। विधिशक्तिर्लिङादिपदशक्तिः।

तथाच गामानयेत्युक्ते प्रयोज्येन गवानयने कृते अव्युत्पन्नः प्रथमं गामानयेतिवाक्यस्यैव प्रवर्त्तनाज्ञानजनने शक्तिमवधारयति। अनन्तरम् आनयपदोद्वापपूर्व्वकमानीतवत्पदनिवेशेन गामानीतवानित्युक्ते कस्यापि प्रवृत्तेरदर्शनेन तथा गोपदोद्वापपूर्व्वकाश्वपदनिवेशेन अश्वमानयेत्युक्ते चाश्वानयनप्रवृत्तिदर्शनादसौ द्रष्टा लिङ एव प्रवर्त्तनाज्ञानजननशक्तिमत्त्वं न गोपदस्य नापि धातोरित्यनुमिनोतीति भावः।

ननु केयं प्रवर्त्तना यत्र विधेः शक्तिरवधार्य्येत्यत्राह प्रवृत्त्यनुकूल इति। कोऽसौ व्यापार इत्यत्राह स चेति। प्रैषादीति। लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायरूपः प्रैषः प्रेरणम्। आदिना अनुज्ञानसंग्रहः। वेदे तु पुरुषाभावात् लिङ्निष्ठशक्तिरूप इति विविध इत्यर्थः। तेषां तत्तद्रूपेण विधिशब्दवाच्यत्वमनुपपन्नम्, तच्छब्दादेकत्रैकमात्रोपस्थितावपरस्योपस्थित्यभावादन्वयव्यभिचारापत्तेः। तस्मात् सामान्यतः प्रवर्त्तनैव विधिशब्दवाच्येत्यवधारयतीत्याह प्रत्येकमिति। लक्षणया सामान्यवाचकशब्दस्य विशेषनिष्ठत्वरूपाजहत्स्वार्थलक्षणया।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवञ्च वैदिकलिङादिश्रवणेऽपि प्रवर्त्तनासामान्यमेव प्रतीयते। तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्यापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्य्यायः कश्चिद्व्यापार इति कल्प्यते। अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्य्यायो व्यापारः शाब्दी भावना। सैव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थ इति।

अयमेव चार्थो "अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय" इति वार्त्तिकस्य। अभिधीयते अनेनेति व्युत्पत्त्या अभिधाशब्देन शब्द उच्यते। तद्व्यापारात्मिका भावना लिङ्वाच्येति केचिदाहुः।

लौकिकवाक्यात् सामान्यतः शक्तिग्रहं प्रदर्श्य वैदिकवाक्यादपि सामान्यतः शक्तिग्रहं प्रतिपादयति एवञ्चेति। लिङादीत्यादिपदात् तव्यादिपरिग्रहः। ननु वैदिकलिङादिश्रवणे सामान्यतः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारप्रतीतावपि तथाविधव्यापारादर्शनादप्रामाण्यमस्तु वाक्यस्येत्यत आह तत्रेति। शब्दनिष्ठव्यापारत्वादेव शाब्दभावनात्वव्यपदेश इत्याह अतश्चेति।

अत्रैव भट्टसम्मतिमाह अयमेवेति। वार्त्तिकस्याभिप्राय इत्यन्वयः। अभिधाभावनापदेन कथं शाब्दी भावना लभ्यत इत्यभिधापदं व्याचष्टे अभिधीयत इति।

वस्तुतस्तु अभिधापदेन शक्तिरुच्यते मुख्यत्वात्। तेन अभिधाभावनां शक्तिरूपां भावनां लिङादय आहुरित्यर्थः। तथाच लिङ्पदशक्तिरेव प्रवर्त्तकताद्रूपार्थबोधनद्वारा पुरुषप्रवृत्तिमुत्पादयन्ती प्रवर्त्तनापदवाच्या भवति। सा चाभिधा शब्दनिष्ठवृत्तिरूपत्वात् शाब्दी भावनेत्युच्यते। अतएव "अर्थात्मभावना त्वन्या सर्व्वाख्यातेषु गम्यते" इत्युत्तरार्द्धे अर्थात्मभावनापदेन पुरुषनिष्ठप्रवृत्तिरूपा द्वितीया भावनेत्युक्तम्। तथाच एका भावना लिङ्शब्दनिष्ठवृत्तिरूपत्वात् शाब्दी अन्या तु पुरुषनिष्ठप्रवृत्तिरूपत्वादार्थीति वार्त्तिकतात्पर्य्यम्। शक्त्यतिरिक्तस्य शब्दनिष्ठतथाविधव्यापारस्याननुभवात्। अतएवोक्तम्—

लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्यां पुरुषप्रवृत्तिः।
सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते॥ इति।

इति केचिदिति। शब्दनिष्ठव्यापारविशेषः प्रवर्त्तनेति प्रागुक्तमतं केषाञ्चिदित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अन्ये त्वाहुः सत्यं प्रवर्त्तनासामान्यं विध्यर्थः, तथैव शक्तिग्रहात्। प्रवृत्त्यनुकूलस्य व्यापारः प्रवर्त्तना। अपौरुषेये च वेदे प्रैषादेरसम्भवात् कश्चित् पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः कल्पनीयः। विधिशब्दाभिधेयप्रवर्त्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्य्यवसानात्। तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां धात्वर्थगतं समीहितसाधनत्वमेवेति कल्प्यते। तस्यापि प्रवृत्त्यनुकूलत्वात्। सर्व्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्त्तते। अन्यप्रेरितो यदीष्टसाधनतां न जानाति तदा नैव प्रवर्त्तते।

स्वतन्त्रप्रेरणावादेऽपि तदाक्षिप्तसमीहितसाधनताज्ञानं स्वीक्रियत एव। अन्यथा विधेः प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेः।

मतान्तरमाह अन्ये त्विति। सत्यमित्यनेन सर्व्वं पूर्व्ववादिमतमङ्गीकृत्य व्यापारविशेषस्य केवलमन्यप्रकारत्वं दर्शयति तत्र कोऽसाविति। धात्वर्थनिष्ठं यागादिनिष्ठम्। समीहितसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम्। तस्य प्रवर्त्तनापदवाच्यत्वबीजमाह तस्यापीति। धात्वर्थगतसमीहितसाधनत्वस्य प्रवृत्तिजनकतायामन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति सर्व्वो हीति। प्रवर्त्तत इत्यन्वयप्रदर्शनम्। नैव प्रवर्त्तत इति व्यतिरेकप्रदर्शनम्।

ननु लिङ्पदनिष्ठः स्वतन्त्रप्रेरणाख्यव्यापार एव प्रवर्त्तनेत्यङ्गीक्रियतामलं धात्वर्थगतसमीहितसाधनताकल्पनेन गौरवादित्यत आह स्वतन्त्रेति। तथाच लिङ्निष्ठस्वतन्त्रप्रेरणाख्यव्यापारविशेषस्य प्रवर्त्तनात्वाङ्गीकारेऽपि विधेयगतेष्टसाधनताज्ञानस्यावश्याभ्युपेयत्वम्। प्रागुक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिं प्रति तस्य हेतुत्वावश्यम्भावात्। तस्मादङ्गीकृतप्रवर्त्तनाख्यस्वतन्त्रव्यापारेण विधेयगतमिष्टसाधनत्वमपि बोध्यत इति भावः। तदनाक्षेपे का हानिरित्यत आह अन्यथेति। विधेयगतेष्टसाधनत्वानवबोधने इत्यर्थः। प्रवर्त्तकत्वेति। तथाच विधेयस्य समीहितसाधनताज्ञानमन्तरेण विधिश्रवेनापि पुरुषप्रवृत्तिमुत्पादयितुमशक्येति भावः। एतन्मते तु विधिबोधितपदार्थस्य समीहितसाधनतायाः प्रवर्त्तकत्वेन विधेरपि प्रवर्त्तकत्वं निर्व्वहतीति बोध्यम्। एवञ्च यदि स्वतन्त्रव्यापाराङ्गीकारेऽपि धात्वर्थ-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

अतथावश्यकत्वात् समीहितसाधनतैव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः।

एवञ्च विधिशब्दस्यान्यनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लोकसिद्धं सिद्धं भवति। किञ्च एको व्यापारः स्पन्दाद्यतिरिक्तः कल्पनीयः। तस्य च स्वप्रवृत्तौ पराधीनप्रवृत्तौ वा कारणत्वेनाक्लृप्तस्य प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण ज्ञातस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वं शब्दस्य च परनिष्ठ-

---

गतसमीहितसाधनताऽवश्यमभ्युपेया तदा तस्या एव विधिशब्दबोध्यं प्रवर्त्तनात्वं वक्तव्यमलं स्वतन्त्रप्रेरणाख्यव्यापाराङ्गीकारेण गौरवादित्याह अतश्चेति।

एवञ्चेति। विधेर्धात्वर्थगतसमीहितसाधनतारूपप्रवर्त्तनाबोधकत्वे इत्यर्थः। लोकसिद्धमिति। सर्व्वेषां गवादिशब्दानां गवादिव्यक्तिनिष्ठगोत्वादिबोधकत्वस्य सर्व्वत्र दर्शनात् तत्तच्छब्दनिष्ठधर्म्मविशेषबोधकत्वस्य च कुत्राप्यदर्शनात् विधिशब्दोऽप्यन्यनिष्ठधर्म्मविशेषबोधक एव शब्दत्वादित्यनुमानेन विधिशब्दस्यापि लोके अन्यनिष्ठव्यापारबोधत्वसिद्धिरिति भावः। सिद्धमव्यभिचरिततया निश्चितम्।

ननु विधेः प्रवर्त्तकत्वं सर्व्ववादिसिद्धम्। तच्च भवन्मते स्वप्रतिपाद्यं यत् धात्वर्थनिष्ठसमीहितसाधनत्वं तज्ज्ञानद्वारैव वाच्यम्। अस्मन्मते तु स्वगतप्रवर्त्तनाद्वारेणेति लाघवात् शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्य्यायो व्यापारोऽभ्युपेय इत्यत आह किञ्चेति। भवन्मत एव गौरवं नास्मन्मत इति दर्शयति एको व्यापार इति। स्पन्दाद्यतिरिक्त इति। तथाच अप्रत्यक्षोऽनिर्व्वचनीयश्चायं व्यापार इति भावः। इत्येकं गौरवम्।

गौरवान्तरमप्याह तस्य चेति। स्पन्दाद्यतिरिक्तशब्दनिष्ठव्यापारस्येत्यर्थः। प्रवृत्त्यनुकूलमित्यनेनान्वयः। स्वप्रवृत्तौ स्वमानजन्यपुरुषप्रवृत्त्युत्पत्तिस्थले। पराधीनेति। पुरुषान्तराभिप्रायजन्यपुरुषान्तरप्रवृत्त्युत्पत्तिस्थले। वेदे लोके चेति भावः। कारणत्वेनेति। तथाच यदि तथाविधव्यापारस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वं कुत्रापि क्लृप्तं स्यात् तदा तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं सम्भवति। परन्तु वेदे लोके वा कुत्रापि तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं न क्लृप्तमिति तत्कल्पनमपरं गौरवमिति भावः। ननु यदा तथाविधव्यापारः प्रवर्त्तनापदवाच्यस्तदास्य प्रवृत्तिहेतुत्वं सुतरां सिद्धं न कल्पनीयमित्यत आह प्रवर्त्तनात्वेनेति। तथाच तथाविधव्यापारो न प्रवर्त्तनापदवाच्यः। परन्तु भवता प्रवर्त्तनापदवाच्यमनुपलभमानेन कल्पिततथाविधव्यापार एव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण ज्ञात इति भावः। प्रवृत्त्यनुकूलत्वं पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वम्।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

व्यापारज्ञापकत्वेन क्लृप्तस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वम् । विधेश्च प्रवर्त्तकत्वनिर्व्वाहार्थं धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वमिति कल्पना-गौरवादरमावश्यकस्यैव समीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन क्लृप्तस्य प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थत्वकल्पनम्, लाघवात् अन्य-निष्ठत्वाच्च ।

न च विधेः प्रवर्त्तकत्वनिर्व्वाहार्थं समीहितसाधनत्वकल्पनात् प्रेरणानभिधाने च विधेः प्रवर्त्तकत्वाभावात् धात्वर्थस्य समीहित-साधनत्वकल्पकमेव नास्तीति वाच्यम् । प्रवर्त्तनाभिधानेनैव लब्धतेऽपि विधेः प्रवर्त्तकत्वात् । विध्यभिहितस्य प्रवर्त्तना-

गौरवान्तरमप्याह शब्दस्य चेति । स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वमिति । तथाच शब्दः परनिष्ठधर्म्मविशेषबोधक इति नियमभङ्गोऽपि गौरवान्तरमिति भावः । अस्मदभिमत-धात्वर्थगतसमीहितसाधनतापि भवताङ्गीकार्य्येति तत्कल्पनमपि गौरवान्तरमित्याह विधे-श्चेति । इति कल्पनात् एवं नानापदार्थकल्पनापेक्षया । आवश्यकस्य भवतोऽपि सम्मतस्य । क्लृप्तस्येति । इष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण चिकीर्षायासामन्तरेण च प्रवृत्तेः कुत्रापि सम्भवाभावादिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वमिति भावः । लाघवात् केवलं धात्वर्थगतसमीहितसाधनताया एव विध्यर्थत्वं कल्पनीयं नान्यत् किमपि कल्पनीयमिति कल्पनालाघवात् । एतन्मते शब्दस्य परनिष्ठधर्म्मविशेषबोधकत्वनियमोऽपि न भज्यत इत्याह अन्येति ।

ननु विधेः प्रवर्त्तकत्वनिर्व्वाहार्थमेव धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वकल्पना । भवन्मते विधेः प्रेरणाख्यव्यापारानङ्गीकारात् प्रवर्त्तकत्वासिद्ध्या धात्वर्थस्य कथं समीहितसाधनत्वं कल्पनीयं कल्पकाभावादित्यापत्तिं निराकरोति न चेति । प्रवर्त्तनाभिधानेनैव प्रवर्त्तना-बोधकत्वेनैव । अयमाशयः । विधौ लिङ् इत्यनुशिष्यते । विधिः प्रवर्त्तनारूपः । एवञ्च लिङः प्रवर्त्तनार्थकत्वेन प्रवर्त्तनाबोधकत्वं प्रवर्त्तनाबोधकत्वेनैव च प्रवर्त्तकत्वं सिद्धम् । लिङ्पदश्रुताविदं मां प्रवर्त्तयतीत्यवगमानन्तरमेव पुरुषप्रवृत्तेरौषिध्यादिति प्रवर्त्तनाबोधक-त्वेन विधेः प्रवर्त्तकत्वमुभयवादिसिद्धम् । परन्तु सा प्रवर्त्तनाव्यक्तिः केति जिज्ञासायां

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्य्यवसानात् समीहितसाधनत्वाक्षेपकत्वात्।

न चेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे सन्ध्योपासनन्ते इष्टसाधनं तत् त्वं कुर्व्विति सह प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। इष्टसाधनत्वस्य विशेषरूपेण विधिनानभिधानात् प्रवर्त्तनात्वेन रूपेणाभिधानात्। सामान्यशब्दस्य विशेषशब्देन दृष्टः सहभावः। पाञ्चालराजो द्रुपद इत्यादौ। तस्मात् समीहितसाधनत्वैव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः। सैव च तेन रूपेण शब्देनैवाभिधीयत इति शाब्दी भावना। उक्तवार्त्तिकस्यापि अयमेवाभिप्रायः।

अभिधीयते सा अभिधा समीहितसाधनता सैव प्रवर्त्तनाभिहिता। पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति भावनां लिङादय आहुरिति। यथाहुः—

भवता शब्दनिष्ठोऽभिधेयभीयो व्यापारविशेषः प्रवर्त्तनात्वेन कल्प्यते। अस्माभिस्तु धात्वर्थगतसमीहितसाधनत्वमिति विशेष इति।

प्रागुक्तदूषणमुद्धरति न चेति। विशेषरूपेणेति। तथाच यन्मते इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थस्तन्मते सह प्रयोगोऽनुचितः। अस्मन्मते तु इष्टसाधनत्वेन विशेषरूपेण विधिना नाभिधीयते किन्तु प्रवर्त्तनात्वेन सामान्यरूपेण। एवञ्च सन्ध्योपासनन्ते इष्टसाधनमित्यनेन विशेषरूपेणेष्टसाधनत्वं बोध्यते। तत् त्वं कुर्व्वित्यनेन तु नेष्टसाधनत्वं बोध्यते, किन्तु प्रवर्त्तनामात्रं बोध्यते। तत्कथं सहप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः।

ननु प्रवर्त्तनात्वसामान्यरूपेणापि इष्टसाधनताया एवोपस्थितेः। कथं सहप्रयोगोपपत्तिरित्यत आह सामान्यशब्दस्येति। सामान्यवाचकशब्दस्येत्यर्थः। विशेषशब्देन विशेषवाचकशब्देन। क दृष्ट इत्यत्राह पाञ्चालराज इति। अयं सामान्यशब्दः। द्रुपद इति विशेषशब्दः। उपसंहरति तस्मादिति। तस्याः शाब्दभावनात्वं साधयति सैव चेति। अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय इति वार्त्तिकोक्तस्याप्येतन्मत एव स्वरस इत्याह उक्तवार्त्तिकस्येति।

व्याख्यानेनाभिप्रायं व्यञ्जयति अभिधीयत इति। एतन्मतप्रवर्त्तकस्पष्टप्रमाणमाह यथाहुरिति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम्॥ इति।

तल्लिङं यजेतेत्यत्र लिङ्त्वांशेन शाब्दी भावनोच्यत इति।

आख्यातत्वांशेनार्थी भावनोच्यते। ननु केयमार्थी भावना। कर्त्तृव्यापार इति चेन्न। यागादेरपि तद्व्यापारत्वेन भावनात्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावादिति चेत्। अत्राहुः। सत्यं न यागो भावना, किन्तु स्वर्गेच्छाजनितो यागविषयो यः प्रयत्नः सा भावना। स एव चाख्यातत्वांशेनोच्यते। यजेतेत्याख्यातश्रवण एव यागे यतेतेति प्रतीतेर्जायमानत्वात्।

यश्च प्रयत्नपूर्व्वकं गमनादि करोति तस्मिन् देवदत्तो गमनं

पुंसामिति। इष्टाभ्युपायत्वात् इष्टसाधनत्वादन्यः कोऽपि पदार्थः पुंसां क्रियासु प्रवर्त्तकः प्रवृत्तिहेतुर्न भवति। तथाच इष्टसाधनत्वमेव प्रवृत्तिहेतुरिति भावः। तथा प्रवृत्तिहेतुं धर्म्मं प्रवर्त्तनां प्रवदन्ति। एवञ्च यदि प्रवृत्तिहेतुधर्म्मस्य प्रवर्त्तनात्वं तर्हि सुतरामेव इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्त्तनात्वमिति सिध्यति। शाब्दभावनानिरूपणमुपसंहरति तल्लिङमिति।

आर्थभावनाभाव्यका लिङादिज्ञानकरणिका प्राशस्त्यज्ञानेतिकर्त्तव्यताका शाब्दी भावना लिङ्त्वांशेनोच्यत इति प्रागुक्तवाक्येन आर्थभावना शाब्दभावनाया भाव्येत्युक्तम्। सा पुनरार्थभावना किंस्वरूपेति जिज्ञासायां तां निरूपयति आख्यातत्वांशेनेति। लिङि द्वौ धर्म्मौ विद्येते आख्यातत्वं लिङ्त्वञ्चेति। तयोराख्यातत्वांशेनेत्यर्थः। तद्व्यापारत्वेन कर्त्तृव्यापारत्वेन। तस्य यागादिरूपकर्त्तृव्यापारस्य। प्रकृत्यर्थत्वेन धात्वर्थत्वेन। अत्र जिज्ञासायाम्। आहुरिति। पार्थसारथिमिश्रादय इति शेषः। स एव प्रयत्न एव। तस्याख्यातत्ववाच्यत्वे प्रमाणमाह यजेतेति। यागे यागविषये। यतेत यत्नं कुर्व्वीत।

ननु यजेतेत्यत्र यागे यतेतेति प्रतीतौ प्रमाणाभावः। गच्छतीत्यादौ गमनं करोतीत्यादिप्रतीतेर्यागं कुर्य्यादिति प्रतीतेरेवौचित्यात्। तत्कथं यत्नस्याख्यातवाच्यत्वसम्भव इत्यतः करोत्यर्थप्रयत्नयोरभेदात् करोत्यर्थप्रतीतावेव प्रयत्नप्रतीतिरिति दर्शयति यश्चेति।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

करोतीति करोतिप्रयोगदर्शनात् । वातादिना स्पन्दमाने तु नायं करोति किन्तु वातादिना अस्य स्पन्दो जायत इति प्रयोगात् । करोत्यर्थश्चावत्प्रयत्नः । करोतिसामानाधिकरण्यञ्चाख्याते दृश्यते यजेत यागेन कुर्य्यात्, पचति पाकं करोति, गच्छति गमनं करोतीति ।

अतश्च करोतिसामानाधिकरण्यात् प्रयत्नस्याख्यातवाच्यत्वम् । न च रथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः, रथे प्रयत्नाभावादिति वाच्यम् । वोढृत्वगतं रथे आरोप्य प्रयोगोपपत्तेः ।

करोतिप्रयोगदर्शनादिति । एतेन प्रयत्नसत्त्वे करोतिप्रयोग इत्यन्वयो दर्शितः । प्रयत्नाभावे करोतिप्रयोगाभावरूपं व्यतिरेकं दर्शयति वातादिनेति । स्पन्दः कम्पनम् । ननु कृतिप्रयत्नयोरेकत्वेऽपि प्रयत्नस्याख्यातवाच्यत्वे किं मानमित्यत आह करोतिसामानाधिकरण्यमिति । करोतिना आख्यातार्थप्रतिपादनमित्यर्थः । दर्शनं प्रकाशयति यजेतेति । यागेनेति । विधिवाक्ये धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्य सिद्धान्तितत्वादिति भावः । विधीतरत्र तु धात्वर्थस्य कर्मतयैवान्वयस्तत्रापि करोत्यर्थप्रतीतिरस्त्येवेति दर्शयति पचतीति ।

अतश्चेति । यतः करोत्यर्थप्रयत्नयोरेकत्वम् आख्यातेन च प्रयत्नप्रतीतौ विवादेऽपि करोत्यर्थप्रतीतेर्वेदलोकयोः सिद्धत्वमतः करोत्यर्थप्रत्यायकस्याख्यातस्य प्रयत्नप्रत्यायकत्वमपि सुतरामङ्गीकार्य्यमिति भावः ।

नन्वाख्यातेन करोत्यर्थप्रतीतिरपि रथो गच्छतीत्यादौ व्यभिचारिणी, चेतनव्यापाररूपायाः कृतेरचेतने असम्भवादित्यापत्तिं निराकरोति न चेति । अवगतं प्रयत्नमिति शेषः । तथाच वोढुरश्वादेश्चेतनस्य यः प्रयत्नोऽवगम्यते तं रथे आरोप्य अप्रयत्नवत्यपि रथे प्रयत्नवत्त्वेन ज्ञात्वा प्रयोग उपपाद्य इत्यर्थः । तथाचोक्तम्—

> स्त्रीत्वाभावेऽपि खट्वादौ टाबादिप्रत्ययो यथा ।
> प्रयुज्यते तथाख्यातं यत्नाभावेऽप्यचेतने ॥
> वोढ्रश्वादिगतं यत्नं रथादावुपचर्य्यया ।
> उपपाद्यः प्रयोगोऽत्र मुख्यार्थानुपपत्तितः ॥ इति ।

न केवलमस्मन्मत एव एष प्रयोग औपचारिकः । अन्योत्पादानुकूलव्यापारसामान्यमेव

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

यन्मतेऽप्यन्योत्पादानुकूलं व्यापारसामान्यं भावना, तन्मतेऽपि रथे गमनातिरिक्तव्यापारानुपलब्धेः रथो गच्छतीति प्रयोगस्यौपचारिकत्वमेकमेवेति। अतश्च प्रयत्न एवार्थी भावना। यथाहुः—

प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थभावना तु न शक्यते।
वक्तुमाख्यातवाच्येह प्रस्तुतेत्युपरम्यते॥ इति।

अन्ये त्वाहुः। भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारस्ताव-द्भावना। यस्मिन् व्यापारे कृते करणं फलोत्पादनाय समर्थं भवति तादृशो व्यापार इति यावत्। स एव चाख्यातार्थः। कुठारेण छिनत्तीत्याख्यातश्रवणे हि भवत्येतादृशी मतिः कुठारेण तथा व्याप्रियते यस्मिन् व्यापारे कृते कुठारेण छेदनं भवतीति। एवं यजेत स्वर्गकाम इत्यस्यायमर्थः यागेन तथा व्याप्रियेत यस्मिन् व्यापारे कृते यागात् स्वर्गो भवतीति।

भावनेति मतान्तरेऽपि एतत्प्रयोगस्यौपचारिकत्वं समानमित्याह यन्मत इति। व्यापारसामान्यमिति। तथाच तथाविधव्यापारस्य स्वरूपभेदेन नानारूपत्वेऽपि तथाविधव्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वान्न नानाशक्तिकल्पनेति भावः। गमनातिरिक्तेति। तथाविधो व्यापारोऽनुभवविरुद्ध इति भावः। एकमेव समानमेव। उपसंहरति अतश्चेति। एतन्मते प्रमाणमाह यथाहुरिति।

प्रयत्नेति। इह यजेतेत्यादौ प्रस्तुता विचार्यमाणा आख्यातवाच्या आर्थभावना प्रयत्नव्यतिरिक्ता काचिद्वक्तुं न शक्यते इति हेतोरुपरम्यते पदार्थान्तरवादाद्विरम्यते इत्यर्थः।

अन्योत्पादानुकूलं व्यापारसामान्यं भावनेति वादिनां मतमुत्थापयति अन्ये त्विति। भवितुरित्यादि। भवितुरुत्पत्तुर्भवनमुत्पत्तिस्तदनुकूलस्तज्जनको यो भावकस्य उत्पादकस्य व्यापारः स इत्यर्थः। अत्र व्यापारविशेष इत्यनुक्त्वा व्यापार इत्यभिधानाद्व्यापारसामान्यमेव भावनेत्यायाति। कृते इति। उत्पादकेनेति शेषः। करणं वेदे धात्वर्थयागादि, लोके कुठारादि। तादृशव्यापारस्य आख्यातार्थत्वं प्रतिपादयति कुठारेणेति। व्याप्रियते व्यापारवान् भवति, कर्त्तेति शेषः। भवति निष्पद्यते।

लौकिकप्रयोगं प्रदर्श्य वैदिकप्रयोगं दर्शयति एवमिति। व्याप्रियेत व्यापारवान्

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

स च व्यापारः क्वचिदुद्यमननिपातनादिः। क्वचिदन्वाधानादिप्राङ्गकलापरूपः। कथम्भावाकाङ्क्षायां विशेषरूपेण पश्चादवगम्यते।

अन्योत्पादानुकूलत्वेन सामान्यतस्त्वाख्यातादेव। रथो ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि आख्यातेन ग्रामप्राप्त्यनुकूलो व्यापार एव प्रतीयते। रथस्तत्र गमने व्याप्रियते यस्मिन् व्यापारे कृते गमनाद्ग्रामप्राप्तिर्भवतीति प्रतीतिः। न त्वत्र गमनमात्रमाख्यातार्थः। तस्य धातुनोक्तत्वात्। तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां पूर्व्वोत्तरदेशविभजनसंयोजनरूप इति पश्चादवगम्यते। पूर्व्वेण देशेन विभज्य उत्तरेण संयुज्य रथो ग्रामं गच्छतीति प्रयोगात्। उद्यम्य निपात्य कुठारेण छिनत्तीतिवत्।

भवेत्। तद्व्यापारस्य स्वरूपमाह स चेति। क्वचिदिति। छिनत्तीत्यादौ। क्वचिच्चेति। यजेतेत्यादौ। अनीति। साङ्गयागप्रकारोऽयम्। ननु यजेतेत्यनेन तथाविधव्यापारो नोपलभ्यते। तत्कथं तथाविधव्यापार आख्यातार्थ इत्यङ्गीक्रियत इत्यत आह कथम्भावेति। यागप्रकाराकाङ्क्षायामित्यर्थः। पश्चादिति। प्राक् यजिना यागमात्रप्रतीतावपि कथं कुर्य्यादित्याकाङ्क्षायामितिकर्त्तव्यताबोधकवाक्यैर्यदा क्रियाप्रकारः प्रतिपाद्यते तदा अन्वाधानादिसाङ्गयागक्रियाप्रतिपत्तौ सत्यां व्यापारविशेषावगम इति भावः।

ननु यदीतिकर्त्तव्यताबोधकवाक्यार्थज्ञानानन्तरमेव तथाविधव्यापारावगमस्तदा यजेतेतिवाक्यात् तद्व्यापाराप्रतीतेः कथमस्याख्यातवाच्यत्वसम्भव इत्यत आह अन्योत्पादेति। भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापार इत्यत्र भवितृपदेन क्वचित्फलं क्वचिच्च धात्वर्थ इति सामान्यत उक्तमन्योत्पादेति। सामान्यत इति। तथा च आख्यातपदादन्योत्पादानुकूलव्यापारत्वेन सामान्यधर्मेण तदुपस्थितिः प्रागेव भवति विशेषरूपेण तु पश्चादितिकर्त्तव्यताप्रतिपादकवाक्यादिति सामान्यतस्तस्याख्यातवाच्यत्वं सम्भवत्येवेति भावः। पूर्व्वमते रथो गच्छतीत्यादावौपचारिकत्वमेतन्मते तु नेत्याह रथो गच्छतीति। गमने गमनविषये। पूर्व्वोत्तरेति। पूर्व्वदेशविभजन-उत्तरदेशसंयोजनरूप इत्यर्थः। प्रयोगात् गमनप्रकारजिज्ञासायां तत्प्रकारप्रतिपादनात्। पश्चादवगम्यत इत्यत्रायं हेतुः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवं देवदत्तः प्रयतते इत्यत्रापि देवदत्तस्तथा व्याप्रियते यथा प्रयत्नो भवतीति। प्रयत्नानुकूलो व्यापार एवाख्यातार्थः। न तु प्रयत्नस्तस्य धातुनोक्तत्वात्। व्यापारविशेषापेक्षायाञ्चेच्छादिः पश्चादवगम्यते, उद्यमननिपातनवत्।

तथाच सर्व्वत्रानुगतत्वादन्योत्पादानुकूलव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थः, न तु प्रयत्नमात्रम्। रथो गच्छति देवदत्तः प्रयतते इत्यादिषु तदभावात्। न चात्रौपचारिकत्वं वक्तुं युक्तम्। मुख्यत्वे सम्भवति तस्यान्याय्यत्वात्। करोत्यर्थोऽप्यन्योत्पादानुकूलो व्यापार एव प्रयत्नमात्रम्। करोतेश्चेतनकर्त्तृकाख्यातसामाना-

---

पूर्व्वमते प्रयतते इत्यत्रापि आख्यातस्य न स्वार्थप्रतिपादकत्वं पौनरुक्त्यापत्तेः। अस्मन्मते तु न तथेत्याह प्रयतत इतीति। इच्छादिः इच्छादिरूपः प्रयत्नानुकूलो व्यापारविशेष इत्यर्थः। इच्छादिरित्यादिपदात् इच्छतीत्यादाविच्छानुकूलेष्टसाधनताज्ञानपरिग्रहः।

अन्योत्पादानुकूलव्यापारार्थकत्वे न कुत्राप्यनुपपत्तिरिति दर्शयति तथाचेति। न तु प्रयत्नमात्रमिति। अत्र मात्रपदात् क्वचिदन्योत्पादानुकूलव्यापारत्वेन प्रयत्नोऽप्याख्यातार्थः स्यादिति सिध्यति। इत्यादिष्वित्यादिपदात् करोति जानाति इच्छतीत्यादिपरिग्रहः। तदभावात् प्रयत्नाभावात्। तस्य औपचारिकत्वस्य। अन्याय्यत्वात् मुख्यार्थानुपपत्तावेव तस्याङ्गीकार्य्यत्वादिति भावः। ननु तर्हि गच्छति गमनं करोतीत्यादौ करोतिना आख्यातार्थप्रतिपादनविरोधस्तयोर्विभिन्नार्थकत्वादित्यतस्तयोरभिन्नार्थं प्रतिपादयति करोत्यर्थोऽपीति। कोऽयमन्योत्पादानुकूलव्यापारः करोत्यर्थ इत्यत्र व्यापारस्वरूपमाह प्रयत्नमात्रमिति।

ननु तथापि करोतिनाख्यातार्थप्रतिपादनं न सम्भवति। आख्यातस्य व्यापारसामान्यवाचकत्वात् करोतेस्तु प्रयत्नरूपव्यापारविशेषवाचकत्वात्। नहि पशुपदस्य हस्तिशब्देनार्थप्रतिपादनं भवितुमर्हतीत्यतो यत्राख्यातस्य व्यापारत्वेन प्रयत्नबोधकत्वं तत्रैव करोतिसामानाधिकरण्यम्। न सर्व्वत्रेत्याह करोतेरिति। चेतनकर्त्तृकेति। चेतनः कर्त्ता वाच्यो यस्य तथाविधाख्यातसामानाधिकरण्यात् तथाविधाख्यातार्थस्यैव प्रतिपादकत्वादित्यर्थः।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

धिकरण्यादिति। तस्मिद्धमन्योत्पादानुकूलव्यापार आर्थी भावनेति।

एवञ्च यत्र देवदत्तो गच्छतीत्यादावाख्यातेन चेतनकर्त्ता वाच्यस्तत्रान्योत्पादानुकूलव्यापारत्वेन रूपेण प्रयत्न एवाख्यातेन बोध्यते। तत्रैव गमनं करोतीति करोतेराख्यातसामानाधिकरण्यं न त्वचेतनरथादिकर्त्तृकाख्यातसामानाधिकरण्यं रथो गमनं करोतीति, तथाविधप्रयोगाभावात्। एवञ्च यदि करोतेश्चेतनकर्त्तृकाख्यातसामानाधिकरण्यं तदा प्रयत्न एवान्योत्पादानुकूलव्यापारः करोत्यर्थ इति भावः। उत्तरमतेनार्थभावनानिरूपणमुपसंहरति तस्मिद्धमिति।

अत्र ब्रूमः। अन्योत्पादानुकूलव्यापारसामान्यमाख्यातार्थ इति मते अन्यपदेन विधिवाक्ये वैदिकफलं ग्राह्यम्। यजेतेत्यत्र यागकरणकस्वर्गानुकूलव्यापारप्रतीतेः। स च व्यापारः प्रयत्न एव, व्यापारान्तरानुपलब्धेः। लौकिकवाक्ये तु धात्वर्थ एवान्यपदेन ग्राह्यः। कुठारेण छिनत्तीत्यत्र कुठारकरणकच्छेदनानुकूलव्यापारस्यैव प्रतीतेः। सोऽपि प्रयत्न एव, प्रयत्नातिरिक्तच्छेदनानुकूलव्यापारान्तराप्रतीतेः।

एवञ्च "स च व्यापारः क्वचिदुद्यमननिपातनादिः। क्वचिच्चाग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः। कथम्भावाकाङ्क्षायां विशेषरूपेण पश्चादवगम्यते" इति यदुक्तं तन्न मनोरमम्। तथाविधव्यापारस्य धातुनैवोक्तत्वादाख्यातार्थत्वानुपपत्तेः। द्वैधीभावानुकूलव्यापाररूपस्य छिद्धात्वर्थस्य कुठारोद्यमननिपातनानतिरिक्तत्वात्। साङ्गदेवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपस्य यजधात्वर्थस्यापि अन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तक्रियाप्रचयानतिरिक्तत्वात्। छेदनयजनक्रियाप्रकारविशेषाकाङ्क्षायां तत्तत्क्रियाप्रकारविशेषस्यैव विशेषरूपेणप्रतिपादनसम्भवाच्च।

यच्च "तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां पूर्व्वोत्तरदेशविभजनसंयोजनरूप इति पश्चादवगम्यते" इत्युक्तं तदपि "न त्वत्र गमनमात्रमाख्यातार्थस्तस्य धातुनोक्तत्वा"दिति स्वोक्तिविरुद्धम्। पूर्व्वदेशविभजनोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य गमधात्वर्थानतिरिक्तत्वात्।

न च द्वैधीभाव एव छिद्धात्वर्थो गमधात्वर्थश्चोत्तरसंयोगरूप इत्युद्यमनादिक्रियायास्तदनुकूलव्यापारत्वेनाख्यातार्थत्वसम्भव इति वाच्यम्। तथात्वे द्रव्यच्छेदनक्रियावान् न देवदत्त इति प्रतीत्यापत्तेः। उत्तरसंयोगं प्राप्य निवृत्तपादविहरणो यावत्कालं तत्संयोगवांस्तिष्ठति तावत्कालमपि गमनवानयं न गतिनिवृत्तिमानिति प्रतीतिव्यवहारापत्तेश्च।

यदप्यभिहितं "उत्तरेण संयुज्य रथो ग्रामं गच्छती"ति, तत्रापि क्त्वाप्रत्ययार्थानुप-

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

सैव च यजेतेत्याख्यातांशेनोच्यते भावयेदिति। तस्याश्च भाव्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिर्भाव्यत्वेन सम्बध्यते। करणाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेन सम्बध्यते। प्रयाजादय इतिकर्त्तव्यतात्वेन।

पत्तिः। गमनस्य उत्तरसंयोगानुकूलव्यापाररूपत्वे उत्तरसंयोगरूपत्वे वा उभयथापि गमनस्य उत्तरसंयोगपूर्व्वकत्वासम्भवात्। गमनाद्ग्रामप्राप्तिर्भवतीति लौकिकविरोधाच्च।

तस्मात् यजेतेत्यादौ छिनत्तीत्यादौ च प्रयत्न एवान्योत्पादानुकूलव्यापारत्वेनाख्यातार्थो न तु व्यापारान्तरम्। नन्वेवं प्रयत्नस्यैवाख्यातवाच्यत्वमङ्गीक्रियतां न त्वन्योत्पादानुकूलव्यापारस्येति चेन्न। प्रयतते इत्यत्र इच्छायाः, इच्छतीत्यत्रेष्टसाधनताज्ञानस्य, जानातीत्यत्र चात्ममनःसंयोगादेश्च संग्रहाय अन्योत्पादानुकूलव्यापारसामान्यस्यैवाख्यातार्थत्वाङ्गीकारावश्यकत्वात्। नहि तत्र प्रयत्नाद्यनुकूलः प्रयत्नः सम्भवति।

रथो गच्छतीत्यत्र तु रथस्य प्रयत्नासम्भवात् गमनाद्यनुकूलव्यापारान्तरानुपलब्धेश्च धात्वर्थात्मकव्यापार एवाख्याते लक्षणा। तथाच प्रकृतिप्रत्यययोरेकार्थबोधकत्वमेव न त्वाख्यातस्यार्थान्तरमस्तीति। अतएव एको द्वौ बहव इत्यादावपि प्रकृतिप्रत्यययोरेकार्थबोधकत्वात् सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति सिद्धान्तः। एवं करोतीत्यत्रापि अन्यतरवैयर्थ्यमेव। करोतेरन्योत्पादानुकूलव्यापारबोधकत्वात् आख्यातस्यापि तदर्थबोधकत्वादित्येवम्प्रकारेणैव द्वितीयमतं परिष्करणीयं न तु यत्नङ्करोत्येति सुधीभिरालोचनीयम्।

भाव्याकाङ्क्षायामिति। भावनायाः किं भावयेत् केन भावयेत् कथम्भावयेदित्याकाङ्क्षात्रयवत्त्वेन किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षायामित्यर्थः। स्वर्गादिरिति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधौ स्वर्गादेः फलत्वेन कीर्त्तनादिति भावः। करणाकाङ्क्षायामिति। केन भावयेदित्याकाङ्क्षायामित्यर्थः। यागादिरिति। तथाच यागेन स्वर्गं भावयेदिति बोधः। यथाचोक्तम्—

भावनैव हि भाव्येन फलेनान्वेतुमर्हति।
धात्वर्थः करणं तस्यां लाघवात् सन्निकर्षतः॥ इति।

इतिकर्त्तव्यतात्वेनेति। कथं कुर्यादिति क्रियाप्रकारविशेषाकाङ्क्षायामिति शेषः। वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः। यथा यागादिरिति धर्मस्य लक्षणस्वरूपैः

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

एवञ्च यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादेर्विधानात् सिद्धं यागादेर्धर्म्मरूपत्वम् । प्रयोजनमुद्दिश्य वेदे विहितत्वादिति ।

सोऽयं धर्म्मो यदुद्दिश्य विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः । गोविन्दार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः ।

थत्प्रागभिहितं तदिदानीं सङ्गमयति एवञ्चेति । भावनायां स्वर्गादेर्भाव्यत्वेनान्वये सती-त्यर्थः ।

इदानीं धर्म्मस्य यागादेः किं विधिसमभिव्याहृतफलजनकत्वमेव, उत फलान्तरजनकत्वमपीत्यत्राह सोऽयमिति । यदुद्दिश्य यत्फलमभिप्रेत्य । तदुद्देशेन तत्फलम्प्रत्यवैमुख्येन । तत्फलकामनयेति व्याख्यानमनुचितम् । स्वर्गादिफलवैमुख्यरहितस्याज्ञानकृतकर्म्मणापि फललाभप्रसङ्गात् कामनाया अवश्यापेक्षणीयत्वाभावात् । ननु तर्हि किं तत्तत्फलविमुखेनानुष्ठितं यागादिकर्म्म पण्डमेव स्यादित्यत्राह गोविन्देति । नाहं कर्त्ता ईश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्येत्यर्थः । निःश्रेयसहेतुर्मोक्षहेतुः । तथाच फलकामनाविमुखानां पापक्षयोत्पादनद्वारा यागादिर्मोक्षमेव जनयतीति न पण्ड इति भावः ।

ननु जैमिनिना मोक्षेश्वरयोरनुल्लेखात्तन्मते तयोरङ्गीकार एव नोचित इति कथमीश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणयागादेर्मोक्षहेतुत्ववर्णनमिति चेत्, उच्यते । वेदस्य कर्म्मकाण्डे ईश्वरस्य मोक्षस्य चानाख्यानात् तन्मीमांसावसरे तयोः कीर्त्तनस्यानवकाशादेव तेन तदुल्लेखो न कृतः । न त्वेतौ प्रतिषिद्धौ । न ह्यनुल्लेखमात्रेणानङ्गीकारनिश्चयो युक्तः । अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति तन्त्रयुक्तेस्तन्त्रान्तरसिद्धयोस्तयोराचार्य्यजैमिनेरप्यभ्युपगमस्यावधारणीयत्वात् ।

अतएव बादरायणाचार्य्यैरीश्वरविषयकजैमिनिमतमनेकत्रोल्लिखितम् । अतएव च पार्थसारथिमिश्रेण शास्त्रदीपिकाप्रथमाध्यायप्रथमपादे वैशेषिकमतं तदङ्गीकृतपदार्थेषु मीमांसकसम्मतिञ्चाभिदधता वैशेषिकाभिमतौ मोक्षेश्वरावपि मीमांसकसम्मताविति प्रतिपादितम् । अतएव पार्थसारथिमिश्रेण तत्रादौ मोक्षस्वरूपमपि वर्णितं यथा—

तत्रात्र प्रपञ्चविलयो मोक्षः, किन्तु प्रपञ्चसम्बन्धविलयः । त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति । भोगायतनशरीरं, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः । भोग इति च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिको विलयो मोक्ष इति ।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

न च तदर्पणबुद्ध्यानुष्ठाने प्रमाणाभावः।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥

इति स्मृतेः। अस्याश्चाष्टकादिवत् प्रामाण्यादित्यन्यत्र विस्तरः।

क्वाहं मन्दमतिः क्वेयं प्रक्रिया भट्टसम्मता।
तस्माद्भक्तेर्विलासोऽयं गोविन्दगुरुपादयोः॥

ननु कर्मण्यनुष्ठीयमाने सत्यपि वैमुख्ये श्रुतत्वात् फलमवश्यम्भावि। अश्रुतफलजनकत्वे प्रमाणाभावादित्यापत्तिमपाकरोति न चेति।

आपत्तिनिरासकं भगवद्वाक्यं प्रमाणमाह यदिति। यत्करोषि यदाचरसि शास्त्रतः प्राप्तं वा। मदर्पणं मयि अर्पितं यथा भवति एवं कुरुष्वेत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते॥

इत्यादि भगवद्वाक्यान्तरस्यापि प्रमाणत्वात्।

ननु धर्मस्य वेदैकप्रमाणत्वमुक्तं तत्कथं धर्मनिर्णयायाधुना स्मृतिवचनमुपन्यस्यसि, तस्याप्रामाण्यादित्यत आह अस्याश्चेति। स्मृतेरित्यर्थः। अष्टकादिवदिति। तथाच प्रथमाध्यायतृतीयपादे अष्टकाः कर्त्तव्याः, गुरुरनुगन्तव्यः, तड़ागं खनितव्यम्, उपनयीत इत्यादि स्मृतीनां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेति संशये चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रेण धर्मस्य वेदमात्रमूलकत्वाभिधानात् स्मृतीनां धर्मे प्रामाण्यं नास्तीति पूर्व्वपक्षयित्वा स्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वात् प्रामाण्यमिति सिद्धान्तितम्।

क्वाहमिति। तथाच भट्टसम्मतप्रक्रिया अतीव दुरूहत्वान्मादृशमन्दबुद्धेरशक्येति भावः। तर्हि कथं भवता सा प्रक्रिया निष्पादितेत्यत आह तस्मादिति। मादृशमन्दबुद्धीनामशक्यत्वात् गुरुगोविन्दचरणभक्तेरेवायं विलास इति मन्तव्यम्। तथाच गुरुगोविन्दचरणभक्तिरेवैतद्ग्रन्थरूपेण परिणता न पुनर्मत्कौशलमिति भावः। यतोऽयं गोविन्दभक्तेरेव विलासस्तस्मादनेन ग्रन्थरूपवाग्व्यापारेण भगवान् सुतरामेव प्रीयतां

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

ग्रन्थरूपो मदीयोऽयं वाग्व्यापारः सुशोभनः।
अनेन प्रीयतां देवो गोविन्दो भक्तवत्सलः॥

इति श्रीआनन्ददेव-सूनुना आपोदेवेन कृतं
मीमांसा-न्यायप्रकाश-संज्ञकं
मीमांसा-प्रकरणं
समाप्तम्।

यतोऽसौ भक्तवत्सल इत्याह ग्रन्थरूप इति। सुशोभन इति। धर्मनिर्णयगर्भत्वादिति भावः।

चन्द्रद्विवसुभूमाब्दे शाके रविदिने निशि।
ऊर्ज्जशुक्लतृतीयायां टीकेयं पूर्णतां गता॥
नवद्वीपासन्नभूमौ श्रीमद्भागीरथीतटे।
ग्रामं पूर्व्वस्थलीं नाम विद्धि वासस्थलीं मम॥

इति श्रीमद्भारतेश्वरीप्रसादलब्ध महामहोपाध्यायोपाधिक-
श्रीकृष्णनाथशर्म्मविरचिता अर्थदर्शनी नाम
मीमांसान्यायप्रकाशटीका समाप्ता।

For Private And Personal

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir

For Private And Personal